

1383/211
Kresz

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND és LITKE AURÉL.

→ ⊗ ← XLIV. KÖTET. — I. FÜZET. ⊗ →

Tartalom :

Középiskolai földrajzoktatásunk reformálása	1
Dr. Márki Sándor : Magyar hatás a román állameszme fejlődésére	8
Dr. Gyórfy István : Magyarország régi balkáni birtokai	19
Dr. Strömpl Gábor : Földrajzi vonatkozások a háborúban	38
Apróbb közlemények	48
Irodalom	53

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR **ZS. de BÁTKY** et **A. LITKE**.

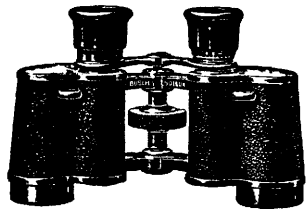
TOME XLIV.

I. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications (de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota).

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
minimál hőmé-
rők. Esőmérők. **Szemüvegek**

és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők finom
üvegekkel.

Színházi és tábori látcsövek.
Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.
Csillagászati távcsövek, messzelátók.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. KÖTET

1916.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTETTÉK

BÁTKY ZSIGMOND ÉS LITTKÉ AURÉL.

XLIV. KÖTET.

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

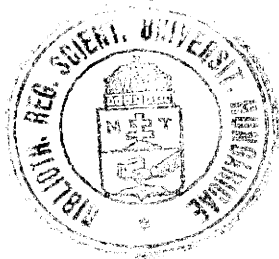
BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR ZS. de BÁTKY et A. LITTKÉ.

TOME XLIV.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Értekezések.

	Oldal
<i>Cholnoky Jenő dr.</i> : Elnöki megnyitó 1916.	145
<i>Cholnoky Jenő dr.</i> : ▲ Magyar Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságának 1915. évi jelentése	166
<i>Cholnoky Jenő dr.</i> : Előzetes jelentés karszttanulmányaimról	425
<i>Cholnoky Jenő dr.</i> -- <i>gróf Teleki Pál dr.</i> : Memorandum a Magyar Földrajzi Társaság Keleti Bizottságának felállítására tárgyában	109
<i>Győrffy István dr.</i> : Magyarország régi balkáni birtokai	19
<i>Győrffy István dr.</i> : Dobrudzsa	390
<i>Győrffy István dr.</i> : Moldva	479
<i>Hézszer Aurél dr.</i> : Titkári jelentés	160
<i>Hézszer Aurél dr.</i> : Magyarország földrajzi helyzete	193
<i>Hézszer Aurél dr.</i> : A Balkán-félsziget közlekedő útjai	504
<i>Holub József dr.</i> : Zalavármegye kiterjedése és határai a középkorban	289
<i>Horváth Károly dr.</i> : A földrajz a háború után	316
<i>Kemény György dr.</i> : Szerbia (gazdaság-földrajzi ismertetés)	65
<i>Kemény Lajos</i> : Szepesi Csombor Márton	268
<i>Kerekes J. Zoltán dr.</i> : Magyarország legrégibb gazdaság-földrajza	361
<i>Kerekes J. Zoltán dr.</i> : A La Manche-alagút	406
Középiskolai földrajzoktatásunk reformálása	1
<i>Lakos Béla dr.</i> : Kizászia gazdasági jövője	377
<i>Littke Aurél dr.</i> : A középiskolai földrajzoktatás reformálása és a geografus tanárképzés	533
<i>Lóczy Lajos dr.</i> : Jelentés a Balaton-bizottság 1915 évi működéséről	164
<i>Márki Sándor dr.</i> : Magyar hatás a román államesszme fejlődésére	8
<i>Pap Domokos</i> : Podóliai képek	326
<i>Pécsi Albert dr.</i> : Térképvetületek megválasztása	308
<i>Strömpl Gábor dr.</i> : Földrajzi vonatkozások a háborúban 38, 114, 181, 260, ...	334
<i>Szücsi József</i> : Horvátország népessége	230

II. Apróbb közlemények.

Felföld-e vagy Felvidék (Bátky Zsigmond)	48
Láthatár-e vagy látóhatár (Bátky Zsigmond)....	49
Szalóniki jelentősége (Pécsi Albert)	49
Olaszország gyarmatai (B.)....	51
Stein Aurél levele Halász Gyulához	129
Oroszország új északi vasútvonala (Báthori Ferenc)....	130
Az északkeleti átjáró és a világháború	132
Kelet-Galicia gazdasági jelentősége Ausztria szempontjából (B.)	133
Románia gabonatermése 1915-ben (B.)	134
A görög fajtájú lakosság száma (B.)	135
A Németbirtalom földrajzi alapjai (B.)	274
Békés és Máramaros-megye népsűrűsége (B. Zs.)	275
Szász telepítés Erdélyben (M. Kiss Lajos)	276
A Nándorfejérvár szó eredete (B.)....	278
A balkáni vonat menetessége (B.)	278
A szerbiai zadruga (B.)....	279
Gyapottermelés Macedóniában (B.)	280

	Oldal
A központi hatalmak román gabonavásárlása (B.)	280
Lengyel helynevek elnémetesítése Posenben (B.)	280
Irország lakossága (B.)	281
A turáni népek száma (M. K. L.)	281
Mezopotámia petróleumtelepei (B.)	283
Földrengést kísérő fényjelenség (Dr. Schwalm A. és dr. Romwalter A.)	284
A japán kivándorlás (Dr. Hézszer Aurél)	339
Litvánia és a litván problémák (B.)	343
Perzsia gazdasági és közlekedési viszonyai (B.)	345
A Duna-kérdés (B.)	348
Osztrák balkáni expedíció (B.)	349
A „Landeskundliche Kommission beim General-Gouvernement Warschau“, előzetes jelentése munkaidejének első feléről (1916 január—április) (B.)	349
Montenegró gazdasági viszonyai (B.)	349
Poroszország lápművelése (B.)	350
Az északkeurópai tengerek halászati jövedelme 1909-ben és 1910-ben márkákban	350
A svéd vizierők felhasználása Dániában (H. A.)	350
Az angol szénkivitel válságos helyzete (B.)	351
A Bagdadi-vasút (B.)	352
A Szuzei csatorna jelentősége Angliára (Hézszer A.)	352
Új gyapotvidék egyiptomi Szudánban (B.)	353
Hawai polgári lakossága 1915 július 1-én (B.)	354
Az Egyesült Államok külkereskedelme (B.)	354
Argentina külkereskedelme (B.)	354
Az eddig elért legnagyobb ballon-magasság (H. A.)	354
Expedíciók (H. A.)	355
A Magyar Földrajzi Társaság tanulmányi kirándulása az esztergomi-budai hegyvidékre (Dr. Hézszer Aurél)	411
Kriegstagung deutscher Dozenten der Geographie in der Osterwoche 1916 in Heidelberg (B.)	414
Földünk népessége (B.)	417
Shackleton transzantarktikus expedíciója (B.)	417
Mezopotámia mezőgazdasági állapota (B.)	418
Stein Aurél levele Lóczy Lajoshoz	456
A leszálló légáramlatoknak az időjárásra való hatásáról (M. E.)	457
Az Egyesült Államok és Földünk legforróbb vidéke (B.)	457
Nyugat-Szibíria új kiviteli útvonala (B.)	458
Petroleumforrások Ausztráliában	458
Platinabánya Németországban (B.)	458
A balkáni államok ásványkincsei (B.)	459
Görögország közgazdasága (B.)	459
Románia terméseredménye 1915-ben (B.)	460
Földünk vasúthálózatának kilométerikus gyarapodása 1909—1913. között s ennek aránya az egyes államok területéhez és népességéhez (B.)	461
Földünk vasúthálózata 1913 végén (B.)	463
A leghosszabb telefonvezeték (B.)	464
Az egyes országok tengeri hajóállománya 1915 július 1-én	464
A fontosabb államok széntermelése millió tonnákban (B.)	465
Fontosabb államok nyersvas termelése 1860-ban, 1890-ben és 1910-ben százalékokban és 1913-ban millió tonnákban és százalékokban (B.)	465
Földrajzi gyakorlatok (Horváth Károly dr.)	515
Dr. Havass Rezső interpellációja a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő ügyében	519
A független Lengyelország földrajzi jelentősége (Dr. Fodor Ferenc)	522
A Földközi-tenger vidékének clerádtlenedése (Hézszer Aurél)	560
Németország és Ausztria csatornázási tervei a háború után (Hézszer Aurél)	561
A vizierők jelentősége hazánkban (Hézszer Aurél)	562
Magyar expedíció a Balkánon	564
A szerbiai népszámlálás (B.)	565

III. Irodalom.

	Oldal
<i>Aktuális könyvismertetések ellenséges geografaus tollából</i> (Hézszer A.) ...	578
<i>Arltd Th.: Die territorialen Ansprüche Rumäniens und ihre völkische und wirtschaftliche Grundlagen</i> (B.) ...	529
<i>Bátky Zsigmond: Zsebatlasz</i> (Horváth Károly dr.) ...	584
<i>Bezdek József dr.: Néhány szó a földrajztanításához</i> (Bátky Zsigmond) ...	423
<i>Bonkáló Sándor dr.: A szlávok, a szláv népek és a szláv kérdés ismeretése</i> (Bátky Zs.) ...	357
<i>Brandsch Rudolf: Die Lage der Deutschen in Ungarn</i> (Bátky Zsigmond) ...	356
<i>Braun Gustav dr.: Deutschland</i> (gróf Teleki Pál) ...	468
<i>Bulgarische Bibliothek. I. Band. Ischirkoff dr.: Bulgarien. Land und Leute. I. Teil.</i> (dr. m. l.) ...	528
<i>Cvijić J.: Carte ethnographique de la nation Serbe</i> ...	475
<i>Czirbusz Géza dr.: Die Überbrückung der unteren Donen</i> (b.) ...	472
<i>Czirbusz Géza dr.: Die geographische Lage Ungarns</i> (b.) ...	473
<i>Fetz: Der geographische Arbeitsunterricht</i> (Dr. Horváth Károly) ...	142
<i>France, Les divisions régionales de la</i> — (gróf Teleki Pál) ...	525
<i>Gombóc Zoltán—Melich János: Magyar Etymológiai szótár</i> (Bátky Zs.) ...	358
<i>Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése</i> (dr. m. l.) ...	135
<i>Gradmann R.: Schwäbische Städte</i> (B.) ...	527
<i>Haltenberger Mihály: Háborús vonatkozások a földrajztanításban</i> (Dr. B. J.) ...	473
<i>Hettner Alfred dr.: Russland. Eine geographische Betrachtung von Volk, Staat und Kultur</i> (b.) ...	420
<i>Hickmanns Geogr.-Statistischer Universal-Taschen-Atlas, 1916.</i> (Dr. V. F.) ...	287
<i>Horusitzky Henrik: A baridngok rendszeres osztályozása.</i> (Válasz dr. Kerekes J. Zoltán megjegyzéseire) ...	53
<i>Hübners geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde</i> (Dr. V. F.) ...	287
<i>Kiss Lajos M.: A magyar nyelvhatár térképe</i> (Helyreigazítás) ...	64
<i>Kjellén R.: Die politischen Probleme des Weltkrieges</i> (b.) ...	465
<i>Kovačević Milan dr.: Die Kroaten kommen</i> (b.) ...	472
<i>Kreybig Rudoif: A cserkészlet kézikönyve</i> (Dr. B. J.) ...	471
<i>Langenbeck R.: Welchen Nutzen kann der erkundliche Unterricht aus dem grossen Kriege ziehen?</i> (B.) ...	422
<i>Lóczy Lajos: Az Alföld mélységeiről</i> (Bátky Zsigmond) ...	284
<i>Magyar Adria könyvtár. Dr. Cholnoky Jenő: Az Adria és partvidéke. Dr. Márki Sándor: Rákóczi adriai tervei</i> (Hézszer A.) ...	357
<i>Marczali Henrik dr.: A világháború hatása a földrajz és történet oktatására</i> (Dr. Bezdek József) ...	285
<i>Melich János: Barcza, Barzaság, Bärca</i> (B.) ...	358
<i>Nopcsa, Dr. Franz Baron: Zur Geschichte der Kartographie Nordalbaniens</i> (gróf Teleki Pál) ...	474
<i>Paldus, Josef: Die Kartenabteilung des k. u. k. Kriegsarchivs</i> (Erényi E.) ...	567
<i>Paldus, Josef: Die Einverleibung Galiziens und der Bukovina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772 und die Landesaufnahme durch den k. k. Generalquartiermeisterstab 1775—1783</i> (Erényi E.) ...	574
<i>Prinz Gyula dr.: Magyarország földrajza</i> (Dr. F. Szántó Károly) ...	55
<i>Dr. Rapacs Rajmund: Az alföldi erdők multjából</i> (Bátky Zsigmond) ...	580
<i>Rudnyckij Stephan: Ukraina. Land und Volk</i> (Fodor Ferenc dr.) ...	466
<i>Rusch: Methodik des geographischen Unterrichts</i> (Dr. Horváth Károly) ...	141
<i>Schäfer Dietrich dr.: Karte der Länder und Völker Europa. Volkstum und Staatenbildung</i> (B. Zs.) ...	474
<i>Serben, Über Verbreitung und Herkunft der</i> — (B.) ...	532
<i>Sieger R., Weber O. und Rauchberg H.: Österreichische Vaterlandskunde für die oberste Klasse der Mitterschulen</i> (b.) ...	473
<i>„Ukránia“ és a politikai földrajz, Az</i> — (B. Zs.) ...	530
<i>Wagner P.: Kriegsgeographentag</i> (Dr. Horváth Károly) ...	138
<i>Wetterhof Fr.: Finnland im Lichte des Weltkrieges</i> (B.) ...	421

Az 1. füzet tartalma:

	Oldal
Középiskolai földrajzoktatásunk reformálása	1
<i>Dr. Márki Sándor</i> : Magyar hatás a román állameszme fejlődésére	8
<i>Dr. Győrffy István</i> : Magyarország régi balkáni birtokai	19
<i>Dr. Strömpl Gábor</i> : Földrajzi vonatkozások a háborúban	38
Apróbb közlemények	48
Irodalom	53

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai évdíjuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A lakcím változását méltóztassék tudatni a titkárral.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% ár-
engedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazoló záradékkal látatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A *Földrajzi Közlemények* idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZÁSZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,
orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS :

Hézsér Aurél dr.
középisk. tanár.

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.
keresk. isk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató ör.
Bogdányfi Ödön, műszaki tanácsos.
Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug.
könyvtárnoka.

Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M.
Adria-Egyesület elnöke.

Gubányi Károly, mérnök.

Halász Gyula.

Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.
Hopp Ferenc.

Ilosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min.
államtitkár.

Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int.
R. T. igazgatója.

Kőrösi Albin, főgimn. tanár.

Lasz Samu dr., főgimn. tanár.

Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.

Makay Béla dr., min. tanácsos.

Milleker Rezső dr., egyet. tanár.

Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.

Pompéry Elemér, min. tan., szab. bíró.

Pósta Béla dr., egyetemi tanár.

Piinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg.
isk. tanítónőképző-int. tanár.

Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.

Róna Zsigmond dr., a Met. Int. igazgatója.

Schafarzik Ferencz dr., műgyet. tanár.

Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.

Steiner Lajos dr., met. int. adjunktus.

Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.

Szontagh Tamás dr., kir. tan., a Földtani
Intézet aligazgatója.

Treitz Péter, m. kir. főgeologus.

Vargha György dr., főgimn. tanár.

Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ.
igazgatója.

A pénztáros hivatalos órái :
csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái : csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—6.

Tagsági vagy előfizetési díjat fizettek 1916 január havában.

1914-re:

Billes Armin, Budapesti Turáni Társaság, Gyulafehérvári R. K. Polgári Leányiskola, Kassai All. Felső Kereskedelmi Iskola, Rákóczi Múzeum, Kolozsvári Unitárius Kollégium, Körmeni All. Polgári Iskola, Losonczi Mérnök- és Építész-Egylet, Naszódi Alapítványi Főgimnázium, Pécsi Közs. Polgári Leányiskola, Pozsonyi Felső Kereskedelmi Iskola.

1915-re:

Bessenyei Ferenc, Budapesti Turáni Társaság, Fink Ida, Győri All. Polgári Fiúiskola, Hátszegi Polgári Iskola, Kántor Irma, Kassai All. Felső Kereskedelmi Iskola, Rákóczi Múzeum, Z. Kiss Endre dr., Kiss József, Kolozsvári Unitárius Kollégium, ifj. Konkoly-Thege Miklós, Máramaroszi á. s. Közs. Polgári Fiúiskola, Mauritz Győző dr., Miskolczi Felső Kereskedelmi Iskola, Nagybányai All. Főgimnázium, Naszódi Alapítványi Főgimnázium, Neubauer Aladár, Pancsovai All. Felső Kereskedelmi Iskola, Pécsi Közs. Polgári Leányiskola, Pozsonyi Felső Kereskedelmi Iskola, Sándor János, Wiener-Neustadt-i cs. és kir. Katonai Akadémia, Zombori Városi Polgári Fiúiskola.

1916-ra:

Ambrózy Lajos gróf, Aradi All. Felsőbb Leányiskola, Baán Endre dr., Barna Leander dr., Bartos József, Beregszászi All. Főgimnázium, Besztercebányai All. Felsőbb Leányiskola, Borosnyay Károly, Brassói All. Főreáliskola, Báró Braunecker Armádné, Budapesti M. K. Gyakorló Főgimnázium, M. K. Kertészeti Tanintézet, Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, M. K. Állami Nyomda, Ranolder Intézet, M. K. Honvédelmi Miniszterium, Norbertinum, VI. ker. All. Főreáliskola, Angol Kisasszonyok, Magyar Földhitel Intézet, Kegyesrendi Főgimnázium, Képviselőház Könyvtára, Városi Nyilvános Könyvtár és 1. sz. fiókja, M. K. Háromszögélő Hivatal, Cholnoky Imre dr., Csáktornyai All. Tanítóképző, Csikszeredai R. K. Főgimnázium, Csurgói Ref. Főgimnázium, Czeglédi All. Főgimnázium, D. Daday Dezső, Debreceni Ref. Főiskola Anyakönyvtára, Debreceni Ref. Egyház Tanítói Szakkönyvtára, Degen Árpád dr., Dési All. Főgimnázium, Diósgyőri M. K. Vasgyár, Dornay Béla dr., Egenhoffer Teréz, Egri All. Főreáliskola, Eisele Vilmos, Eisenkolb Aurél, Elsner Sándor, Esztergomi Főgimnázium, Etelvár Alajos, Farkas Imre, Fiumei All. Felsőbb Leányiskola, Fiumei M. K. Tengerészeti Akadémia, Gáspár János, Gillyén József, Gyergyószentmiklósi All. Főgimnázium, Győri All. Tanítónőképző, Győri All. Polgári Fiúiskola, Hegyfokos Kabos, Dr. Heinrich Adolfné, E. Hertzeg Győző, Hódmezővásárhelyi Ev. Ref. Főgimnázium, Horváth Sándor, Hosszúfalusi All. Polgári Iskola, Ipoly-sági All. Főgimnázium, Ivánka Pál, Jászapati Kir. Kat. Főgimnázium, Kainz György, Kalocsai Iskolanénék, Kapuvárgartai All. Polgári Iskola, Kassai All. Főreáliskola, All. Polgári Fiúiskola, Premontrei Fő-

gimnázium, Áll. Felsőbb Leányiskola, Kecskeméti Áll. Főreáliskola, Kerekes Zoltán dr., Kertész Loránd, Keszthelyi R. K. Főgimnázium, Kézdivásárhelyi R. K. Főgimnázium, Kirchner Hermann, Z. Kiss Endre dr., M. Kiss Lajos, Kiskúnefélegyházi Áll. Tanítóképző, Kismartoni Áll. Polgári Iskola, Kisújszállási Ev. Ref. Főgimnázium, Kisvárdai Áll. Polgári Leányiskola, Kleinkauf György, Klökner József, Koch István dr., Kolozsvári M. K. Gazdasági Akadémia, Egyetemi Ált. Növénytani Intézet, Egyetemi Földrajzi Intézet, Kereskedelmi Akadémia, ifj. Konkoly-Thege Miklós, Kováts Gyula, Kun Kálmán, Lasz Samu dr., Lers Vilmos dr., Lévai R. K. Főgimnázium, ifj. Lóczy Lajos dr., Losonczy Áll. Főgimnázium, Lugosi á. s. Közs. Polgári Fiúiskola, Magyaróvári M. K. Gazdasági Akadémia, Áll. Polgári Leányiskola, Máramarosziéti Kir. Kat. Főgimnázium, Marczell György, Marosvásárhelyi Polgári Leányiskola, Márton György dr., Mezőberényi Áll. Polgári Iskola, Miskolczi 1. sz. Áll. Polgári Fiúiskola, Morvay Istvánné, Nagybányai Áll. Főgimnázium, Nagybecskerek Közs. R. K. Főgimnázium, Nagykanizsai R. K. Főgimnázium, Nagykőrösi Ev. Ref. Tanítóképző, Nagyszalontai Áll. Főgimnázium, Nagyszebeni Ág. Ev. Középsiskolák, Nagyvárad Áll. Főreáliskola, R. K. Tanítóképző, Nyíregyházi Ág. Ev. Főgimnázium, Közs. Polgári Leányiskola, Odor Emília, Pálffy János gróf, Pancsovai Áll. Főgimnázium, Pannonhalmi Szt. Benedekrend, Pécsi R. K. Tanítóképző, R. K. Tanítóképző, Piufszich Frigyes dr., Pozsonyi Felső Kereskedelmi Iskola, Áll. Polgári Fiúiskola, Kir. Kat. Főgimnázium, Privigyei R. K. Főgimnázium, Ruttkai Áll. Polgári Iskola, Saxlehner Andor, Saxlehner Ödön, Sebők Jenő, Soproni Ág. Ev. Liceum, Áll. Főreáliskola, Áll. Polgári Fiúiskola, Bencés Főgimnázium, Sretvizier Lajos, Sümegi Áll. Főreáliskola, Áll. Elemi Iskola Tanító Testülete, Szabadkai Áll. Tanítónőképző, Szokolczai á. s. Közs. Felső Népiskola, Szalay László (Wien), Szarvasi Ág. Ev. Főgimnázium, Ág. Ev. Tanítóképző, Szatmárnémeti Ev. Ref. Főgimnázium, R. K. Tanítóképző, Székelykeresztúri Áll. Tanítóképző, Székelyudvarhelyi R. K. Főgimnázium, Székesfehérvári Közs. Felsőbb Leányiskola, Ciszterci Főgimnázium, Szentesi Áll. Főgimnázium, Szilágyosmlyói R. K. Főgimnázium, Szolnoki Áll. Főgimnázium, Szombathelyi Áll. Főreáliskola, Premontrei Főgimnázium, R. K. Polgári Leányiskola, Tauscher Béla dr., Gróf Teleki Tiborné, Temesvári Áll. Tanítóképző, Áll. Felsőbb Leányiskola, Városi Polgári Fiúiskola, U. Terner Adolf dr., Thallóczy Lajos dr., Topolyai Áll. Polgári Iskola, Törökbecsei Áll. Polgári Iskola, Újpesti Áll. Főgimnázium, Ungvári Áll. Agyagipari Szakiskola, Áll. Polgári Fiúiskola, Áll. Polgári Leányiskola, Vas Gusztáv, Vécsey Miklós báró, Verseczi Áll. Főreáliskola, Viczián Ede, Vojnits István dr., Wargha Berta, Zalaegerszegi Áll. Főgimnázium, Závory Aranka, Zentai Közs. Főgimnázium, Zichy Béla gróf, Zirczi Apátság Könyvtár, Zombori Felső Kereskedelmi Iskola, Áll. Főgimnázium, Zombory Ida dr.

1917-re:

Morvay Istvánné, Vécsey Miklós báró.

1918-ra:

Vécsey Miklós báró.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. KÖTET.

1916.

1. FÜZET.

Középiskolai földrajzoktatásunk reformálása.

(A Magyar Földrajzi Társaság bizottságának javaslata.)

Társadalmunk mind szélesebb rétegeiben kezd általánossá válni az a meggyőződés, hogy mai középiskolai földrajzoktatásunk elmaradt, nem felel meg a mai kor kívánalmainak s hogy reformálására égető szükség van. Csak a földrajzoktatás mértékét és tárgykörét illetőleg vannak még véleménykülönbségek.

Középiskolai földrajzoktatásunknak legnagyobb fogyatkozása kétségtelenül az, hogy a földrajz a legfelsőbb osztályokból teljesen hiányzik. Ha azt kutatjuk, mi a magyarázata annak, hogy a földrajz tanítását a középiskolákban ilyen szűk, sajnos, a réginél még szűkebb keretekbe szorítottuk, akkor azt elsősorban abban a régi, hagyományos felfogásban találjuk meg, mely a földrajzról ma is általánosan el van terjedve és a helytelen tanterv következtében mai középiskolai földrajzoktatásunkat is áthatja.

A régi, hagyományos földrajz és a mai középiskolai földrajzoktatás nagyrészt topografiai és régi értelemben vett politikai földrajzi ismeretek közlésében merül ki. Ez a földrajztanítás főleg az emlékezetet terheli meg és a régi, emléző iskola megmaradt tipikus képviselője. Nem csodálkozhatunk azon, hogy elzárták előle a középiskolák felső osztályait. Nagyon csekély szerep jut a mai földrajzoktatásban az ember földrajzának is és nagyon gyenge szálak fűzik azt az élethez. Ezért a földrajzot mint tantárgyat, az általános műveltség és a gyakorlati élet szempontjából nem sokra becsülik.

A modern földrajz már régen túllépte ennek a régi, hagyományos földleírásnak kereteit. A földrajzi tudománynak ma megállapodott, biztos módszere van és olyan eredményekre mutathat rá, melyek a nemzeti élet, a nemzet gazdasági érdekei és feladatai szempontjából messzemenő fontosságúak. A földrajzból tudjuk meg azt, hogy a modern állami és gazdasági élet éppúgy függ a nemzetek szellemi és etikai tulajdonságaitól, mint az ország földrajzi

jellegétől; a földrajz tanít meg arra, hogy a nemzetek gazdasági fejlődését mindenütt és mindenkor az ország természetes erőforrásai és ezeknek kihasználása szabják meg és hogy a kereskedelem és forgalom is végeredményükben a földrajzi tényezőkkel állanak a legszorosabb összefüggésben.

A mai földrajznak, a mai földrajztanításnak éppen az a feladata, hogy a Föld és az Ember kölcsönhatását megvilágítsa és megmagyarázza, hogy milyen fontos szerepet játszanak a népek életében a földrajzi helyzet, a folyók, tengerek, síkságok és hegy-ségek, a szelek és az időjárás stb.; hogy a földrajzi elemek azok az erőforrások, amelyeknek megfelelő, bár a nemzetek intelligenciájától és akaraterejétől függő kihasználásával az államok gazdasági és politikai hatalmi állása elválaszthatatlanul össze van növe. A földrajz tanít meg arra, hogy minden nemzetnek meg vannak a maga, természettől kijelölt feladatai és a földrajznak ugyan nem egyedüli, de kétségtelenül egyik legjelentősebb célja, hogy ezeket a feladatokat főleg a nemzet gazdasági életének szempontjából méltassa, — a földrajztanításnak pedig az a feladata, hogy a földrajzi tudománynak ezen leszűrt eredményeit a nép széles rétegeiben elterjessze.

Vajjon szükség van-e arra, hogy a földrajztanítás fent érintett feladatainak fontosságát *ma* külön kiemeljük. Ma, amikor minden ember, egész társadalmi osztályok és népek, nemzetek és államok gazdasági existenciájukért küzdenek. Ma, a világgazdaság korszakában, amikor az egész Föld óriási politikai és gazdasági territoriumokra oszlik és minden állam gazdasága, sőt minden magángazdaság a világtermeléstől és ennek mozgalmaitól függ. Ma, amikor a háború, amely nemzetünket a világpolitika forgatagába sodorta, megtanított bennünket arra, hogy hazánk a Föld egyik politikai és gazdasági hatalmi szférájába tartozik, amelynek létérdekeiért vérét és vagyonát áldozza. A most folyó háború elég élesen rávilágított hazánk helyzetére és legkülönbélebb életviszonyaira: kezdjük világosabban látni nemzeti feladatainkat, kezd a magyarság igazi világhelyzete is előttünk kibontakozni.

Nélkülözhetik-e középiskoláink *ma* azt a földrajzot, amely rámutat az ország politikai, gazdasági és katonai jelentőségére, megmagyarázza az állam területi növekedésének feltételeit, a terület és népesség hatásait, a határok és tengerpartok jelentőségét és megvilágítja a birodalom politikai és gazdasági összeköttetéseit más államokkal, valamint a magyar ember és az egész magyarság

helyzetét a Földön? Nem elsőrendű kötelességünk-e, hogy olyan széles látkörű nemzedéket neveljünk, amely ezt a helyzetet meg tudja érteni és e megértésből kifolyólag nemzeti feladataink megoldásához is hozzá tud készülni? Elkerülhetetlen szükségünk van tehát a földrajzra, arra a tantárgyra, amelynek egyik legnemesebb hivatása, hogy a nemzeti feladatok iránt az érdeklődést felkeltse és a nemzeti öntudatot növelje. Hiszen annyira szeretjük hangoztatni a nemzeti nevelés fontosságát!

De fennen hangoztatjuk azt is, hogy a nevelés a jövő előkészítője. Ezt nyilván csak akkor érhetjük el, ha a tanulókat az életnek neveljük, tehát úgy, hogy öntudatosan és világosan lássák a mai helyzetet: mindazt, ami *ma* mozgatja és a jövőben is mozgatni fogja nemzetünk és más nemzetek életét. Ezt pedig csak a földrajzoktatás kiszélesítésével lehet elérni. Mert a földrajz az a tantárgy, amely a jelen és ebből folyólag a jövő lüktető életét ismerteti meg a tanulókkal. A földrajz világítja meg a nemzetek gazdasági szervezetét, az államok jelentőségét és mintegy felállítja a nemzetek munkateljesítményének mérlegét. A földrajz kelti fel a serdülő ifjúság érdeklődését a nemzeti élet, a nemzeti törekvések és feladatok, a nemzetet fenyegető veszedelmek iránt; széles látkörrel ruházza fel a tanulókat és magasabb szempontokból ítéli meg a nemzet jövő életét. Ily módon erősíti a nemzeti közérzést, a nemzeti élet legfontosabb tényezőjét és lerakja a nemzetgazdasági műveltség alapját. Erre pedig soha sem volt nagyobb szükségünk, mint ma, amikor egy új Magyarország, egy nemzeti öntudatra ébredt, nagy jövőjű Magyarország születik meg a harctereken, melynek új politikai és gazdasági helyzete számos súlyos feladatot és tömérdek megoldásra váró kötelezettséget ró nemzetünkre. Elsőrendű kötelességünk tehát, hogy középiskolai ifjúságunkat nemzetünk ezen életkérdéseiről felvilágosítsuk, mert a középiskolában neveljük azt a nemzedéket, azt a társadalmi osztályt, amelynek kezében futnak össze majdan az állami élet szálai és amely hivatva van arra, hogy népünket a haladás útján vezérelje.

A modern földrajznak gazdasági, etikai és nemzeti jellege teszi a földrajzot a legérdekesebb, legnépszerűbb tantárggyá, ez adja meg ennek a tantárgynak — ma inkább, mint valaha — a létjogosultságot a középiskolák felső osztályaiban és ebben kell keresnünk pótolhatatlan jelentőségét az általános műveltség szempontjából is.

A földrajz jelentősége azonban korántsem merül ki nemzet-

gazdasági jellegének kiemelésével. A mai földrajz éppúgy iskolája a természet megfigyelésének, az induktív gondolkodásnak, mint a többi leíró természettudomány. Nélkülözhetetlen segédtudománya a történelemnek és szoros szálak fűzik az összes leíró természettudományokhoz. Egyik fontos feladata a földrajztanításnak a térképismeret is. Nem felesleges-e felhívni a figyelmet a topografiai térképek megértésének és használatának fontosságára olyan országban, amelyben általános védkötelezettség van? Vagy nem fonák helyzet-e az, hogy bár az emberiség és a magyar nemzet történelmét a legfelsőbb osztályig tanulják a tanulók, a középiskolák felső osztályaiban hiányzik a földrajz, amelynek középpontja az ember, első sorban a magyar ember?

A földrajztanításnak ezenkívül a tanulók általános szellemi képzésének szempontjából is nagy értéke van. *A földrajz képző ereje első sorban asszociáló jellegében keresendő*, amely lehetővé teszi, hogy a különben egymástól távol álló tudományok közt kapcsolatot teremtsen és pedig nemcsak a természettudományok egyes ágai, hanem főleg ezek és a történeti tudományok között. Ebben gyökerezik a földrajznak az a feladata, hogy a természet és az ember élete közt fennálló sokszoros összefüggést kifürkéssze. Egyik főfeladata a földrajztanításnak, hogy a tanulók érdeklődését ezen kölcsönhatások iránt felkeltse, a tanulókat gondolkodásra és önálló megfigyelésekre készítse, hogy így megfigyelő képességüket éltesse és az okozati összefüggés megértését lehetővé tegye. A földrajznak ezen általános képző ereje azonban a maga teljességében *csak a felső osztályokban érvényesülhet*, mert csak itt érthetik meg a tanulók teljesen a földrajzi jelenségek közti okozati összefüggést és csak itt várhatunk a tanulók részéről igazi érdeklődést számos földrajzi, főleg gazdaság-földrajzi kérdés iránt.

Mindezeket figyelembe véve *elengedhetetlennek kell tartanunk azt, hogy a földrajztanítást a középiskolákban megfelelő óraszámmal a legfelső osztályig kiterjesszük*. Az anyagbeosztást illetően a következő javaslatot tesszük:

I. Osztály.

Földrajzi alapfogalmak. Honismeret. Magyarország fizikai és politikai földrajza.

II. osztály.

Európa többi részének fizikai és politikai földrajza. A szomszédos országok részletesebben.

III. osztály.

A többi világrész fizikai és politikai földrajza.

IV. osztály.

Általános (matematikai és fizikai) földrajz.

V. osztály.

Az ember általános földrajza.

VI. osztály.

Az idegen világrészek leíró földrajza különös tekintettel gazdaságukra és művelődésükre. A gazdasági tekintetben legfontosabb országok behatóbb ismertetése.

VII. osztály.

Európa leíró földrajza. A fizikai, politikai és gazdaság-földrajzi meg néprajzi jelenségeknek, ezek egymásra való hatásának és a földrajzi jelenségek okozati összefüggésének megvilágítása.

VIII. osztály.

Magyarország leíró földrajza ugyanazon szempontokból.

Ezen javaslat szerint a középiskolai földrajzoktatás tengelye a leíró földrajz, mert a leíró földrajz nyújtja a tanulónak a gyakorlati élet szempontjából fontos ismereteket és a leíró földrajzban érvényesül első sorban a földrajz asszociáló jellege.

Ez a tervezet egyúttal a leíró földrajznak két tanfolyamot biztosít: egyet a középiskolák alsó, egyet a felső osztályokban. Erre szükség van, ha azt akarjuk, hogy a legfontosabb földrajzi ismeretek a tanulók maradandó szellemi kincsévé váljanak. Már pedig arról van szó, hogy a tanulók azt, amit a földrajzból megtanulnak, magukkal vigyék az életbe, mert a földrajztanítás során szerzett tudásnak, ismereteknek és mélyebb megértésnek az értéke teljes súlyával érvényesül később is mindig és mindenkire nézve.

Nem szabad azonban azt gondolni, hogy a második leíró földrajzi tanfolyam az elsőnek egyszerű ismétlése, vagy csak a tananyag némi kibővítéséből áll. Ellenkezőleg, a két kurzusnak lényegesen különböző feladata van. Az első kurzusban, részben a régi alapon, de módszeresebb kezelésben, a Föld topográfiájának és politikai felosztásának emlékezetbe vésése a fődolog. A klíma és a gazdasági élet csak általános vonásokkal vázolhatók és a földrajzi jelenségek belső, okozati összefüggésének megvilágítása is csak lényeges korlátozással vihető keresztül. A második kurzusban a

jelenségek megmagyarázására és a földrajzi jelenségek kölcsönhatásának megértésére kell fektetni a fősúlyt. A fizikai és politikai földrajz, amelyek az első kurzusban nagyrészt csak egymástól elválasztva, egymás után tárgyalhatók, itt a legszorosabban összeforranak. Itt nyílik alkalom arra, hogy az egyes népek gazdasági életét, forgalmi viszonyait és főleg kulturális helyzetét kellőképpen méltassuk és állandóan utaljunk azokra a hatásokra, amelyeket a természet az ember kulturális és gazdasági életére, meg településeire gyakorol. A tanítás ezen fokán a földrajz a történelem megértését is közvetlenül elősegítheti, mert számos történeti eseménynek a földrajzi tényezőkkel való összefüggését is megvilágíthatja. Másrészt a növény- és állatvilág földrajzi létfeltételeinek ismeretése gyakran alkalmat nyújt arra, hogy a földrajztanár a biológiai tudományokkal is kapcsolatot teremtsen.

Első sorban azonban a *gazdaság és közlekedés* érdemel a felső osztályokban beható ismertetést. A földrajz ezen ágának vannak főleg gyakorlati céljai, mert bepillantást nyújt a világkereskedelem és világforgalom nyüzsgő életébe és elősegíti a mai kor gazdasági viszonyainak és gazdasági kérdéseinek megértését. Ezzel egyúttal nagy mértékben tágítja a tanulók szellemi látkörét és számos új, általános jelentőségű eszmét kelt életre lelkükben. A földrajz ezen ága egyszersmind új, *fontos kapcsolatot teremt a történeti és természettudományok* közt és sok tekintetben támogathatja és kiegészítheti a történeti tanítást is, amelynek gyakran ki kell térnie a gazdaság-történelemre.

A két kurzus közt foglal helyet az általános földrajz: a IV. osztályban a matematikai, vagy inkább kozmografiai (csak olyan mértékben, amennyiben erre az általános műveltség szempontjából szükség van) és fizikai földrajz, az V. osztályban az ember földrajza. Mindkettőre szükség van, mert a felső osztályokban az oknyomozó országismertetés fizikai földrajzi és antropogeografiai ismeretek nélkül nem vihető keresztül. A fizikai földrajznak, amely a fizikai földrajzi jelenségek földrajzi elterjedését és törvényeit kutatja, meg kell előznie az emberföldrajzot, mert az antropogeografiai jelenségek a fizikai földrajzi jelenségekkel a legszorosabb okozati összefüggésben vannak. A IV. osztályban azért is helyén van a fizikai földrajz, mert itt már a leíró földrajzban tanultakra támaszkodhatik és mintegy lezárja, a szó szoros értelmében kiegészíti az alsó osztályok földrajzoktatását és másrésztől megadja a szükséges előismereteket a következő osztály tananyagához.

Ennek, az emberföldrajznak jelentősége pedig, amire a fentiekben lépten-nyomon történt utalás, nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy az összes földrajzi jelenségek közül az ember és az ember munkája a legfontosabbak és hogy a Föld országainak jelentősége az embertől, az országok lakosaitól függ. Az iskola és az élet szempontjából a Föld első sorban az emberi nem lakóhelye, amelyen az ember telepeket, falvakat és városokat épít, a népek államokat alapítanak. A Föld népei, a népek gazdasági tevékenysége, telepei, városai és államai épp oly tárgya a földrajztanításnak, mint a hegysek és folyók, hegyek és völgyek, éghajlat, növény- és állatvilág. Ezen utóbbi jelenségeknek előzetes és beható megbeszélésére csak azért van szükség, hogy a tanulók megértsék a népeknek földi sorsát, amely lakóhelyük természeti megadottságától függ és hogy a Föld legnevezetesebb népeinek helyzetét, gazdasági és állami életét kellőképpen méltányolni tudják. Az antropogeografiai alapokon nyugvó politikai és kulturgeografiának ez a feladata. Arról van itt szó, hogy az ember gazdasági és kulturális életének és fejlődésének függését a Földtől a tanulók előtt feltárjuk és rámutassunk arra, hogy az egyes gazdasági ágak felvirágzása mely természeti feltételektől függ; milyen jelentősége van a földművelésnek és állattenyésztésnek, milyen hatása van ezen gazdasági ágaknak, meg a bányászatnak az iparra, milyen nagy szükség van az utóbbinak a kereskedelemre és közlekedésre. Mindezek a tényezők szabják meg az emberiség földrajzi elterjedését, az emberi telepek keletkezését és felvirágzását, meg az államok politikai fejlődését.

Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy nincs a középiskolának egyetlen-egy tantárgya sem, melynek szélesebb körű tanítását az élet olyan parancsolólag követelné, mint a földrajzét. Ez a mi erősségünk s ebben rejlik bizodalunk.

Magyar hatás a román állameszme fejlődésére.

Irta : Dr. Márki Sándor.

Dr. IORGA MIKLÓS bukaresti egyetemi tanár Petermann Mitteilungenében (1915. év, 260—263. l.) a román állameszme fejlődéséről értekezik. Cikkét, melyet a háborús viszonyok közt csak a napokban olvashattam, azzal az érdeklődéssel kell fogadnunk, melyet ennek az európai hírű tudósnek minden tanulmánya megérdemel; de azzal az óvatossággal is, melyet Iorgának nem ritkán a történelmi tárgyiasság rovására megnyilatkozó erős nemzeti érzése tesz ajánlatossá.

Hiszen mindjárt az I. pontban szól román vajdákról és kenézekről, akik közül egyesek már a X. és XI. században áldozatai lettek az új magyar államnak. Maga is merész állításnak tartaná, hogy ilyenek már akkor mindenütt lettek volna a román lakosságú területeken, ahová a Tisza balpartját is számítja; de valószínűnek tartja, hogy az Olt folyó mellékén, továbbá Erdélyben és Máramaros hegységeiben működtek. Hiszen, úgymond, „auch als königliches Land, nach Stefan dem Heiligen, mit königlichen Burgen und einem vom König mit Ländereien beschenkten Bischof in Karlsburg (!), bewahrte die Transylvania ihren Woiwoden nach althergebrachter Sitte.“ Román vajdák utódainak mondja a szolnoki és máramarosi főispánokat, sőt a székelyek és szászok székeiben (Stühle, t. i. Richterstühle) is a román iudicatus nyomait sejtí.

Ezzel szemben a román kérdéssel foglalkozó modern magyar tudósok HUNFALVY PÁL-tól kezdve KARÁCSONYI JÁNOS-ig az utóbbi negyven év alatt nagy tudományos apparátussal és egyre fokozódó tárgyiassággal mutatták ki, hogy románok 1182 előtt *nem* laktak a Duna balpartján; tehát nemcsak Magyarországon, hanem a modern Románia területén sem éltek. ANONYMUS (Béla király névtelen jegyzője) ugyan említi őket, de Karácsonyi a „Turul“ genealogiai folyóiratban (1909) bebizonyította, hogy ennek 1200 táján írt krónikájába az erdélyi románokról szóló részt csak 1280 táján toldották be. A románok régi ittlakásáról szóló 1231-i oklevél pedig 1760-ban s az 1366. évi 1830 táján készült hamisítvány. ROGERIUS váradi kanonok, ki 1241-ben a tatárjárás idején Erdélyen kelettől

nyugatig gyalog bújdosott végig. nagyon érdekes memoirejában (Carmen miserabile) említi magyart, németet, kúnt, tatárt, de semmit sem szól a románokról, akikkel pedig, mint olasz, legkönnyebben megértethette volna magát.

A mai Románia területének nagy részén IV. Béla trónraléptekor alakult Cumaniát IV. Béla mindjárt trónralépte (1235) után mint kún királyságot tette hűbértartományyá s a kúnokon később felülkerekedett románság mint adott körülményt fogadta s általában tiszteletben is tartotta ezt a hűbéri viszonyt. Ez a felülkerekedés a kúnoknak a tatárjárásban való nagy veszedelme után történt meg s a román betelepedés Magyarországon is csak akkor és királyi kedvezményekkel öltött nagyobb arányokat. Azonban pl. Hunyadmegyében, hol most a lakosságnak 80%-a oláh, ez a betelepedés csak 1290 táján indult meg. Egyáltalán a hunyadi és a máramarosi oláh elem története, amelyet Csánki Dezső alapos és beható tanulmányaiból ismerünk, erős cáfolata a XIII. század előtti benlakásnak; sőt Csánkinak igazán sine ira et studio írt, még csak nem is stilizált és a sok ezer oklevélre legszárazabban hivatkozó négykötetes nagy történelmi földrajza (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában) a mainál még a XV. század derekán is sokkal esekélyebbnak mutatja az oláhság magyarországi elterjedését. A Kárpátokon át esőndesen bevándorló pásztornép majdnem mindenütt a királyi és kincstári birtokokon telepedett le; s ez az egyik oka, hogy századokon át nem mint politikai, hanem csak mint gazdasági tényező jött számba. Az Anjouk kora óta Beregben, Máramarosban feltűnő oláh (vlach) vajdák sem politikai, hanem gazdasági tisztviselők, akik földesuraiknak, legtöbbször magának a királyi kincstárnak gazdasági érdekeit képviselik. Az 1579—1647 közt hozott erdélyi törvények többször csak mint jövevényeket, nomádokat emlegetik őket, amit nem tettek volna, ha valóban olyan autochtonoknak ismerik el őket, mint ahogy azt az irodalomban AENEAS SYLVIUS vagy BONFINIUS már Mátyás király korában, a XV. század második felében hirdették. Politikai tekintetben a középkori oláhságnak Magyarországon csak a politikai intézményekhez való alkalmazkodás lehetett a feladata. Amit XÉNOPOL, DENSUSLANU, IORGA, URECHIA stb. az oláhságnak magyarországi külön politikai, katonai és jogi szervezetéről, vagy inkább az ezeknek visszaszerzésére való törekvéseiről beszélnek, mint historikum valóban nem bizonyítható. Pedig ezeket a jogokat a középkori magyarságnak minden más beköltöző nem-

zetiséggel (elsősorban az erdélyi szászokkal) szemben már Szent István törvényei óta gyakorolt méltányosságánál fogva épp úgy megőrizhették volna, mint néprajzi tulajdonságaikat, melyeknek századok óta érintetlen voltát legújabban MOLDOVÁN GERGELY, a román nyelv és irodalom egyetemi tanára, vonzóan és alaposan vázolta a magyarországi románokról írt nagy könyvében (1913).

A II. pontban IORGA úr azt állítja, hogy a hunyadmegyei Hátszeg vidéke 1250 táján már egyesült Kisoláhországgal s gyanítja, hogy 1300 táján a Déli-Kárpátoknak északi lejtősei is Oláhországhoz tartoztak. Ez összefügg azzal a régibb román történetírásban közkeletű, de HASDEU által is megcáfolt hittel, hogy Oláhországot voltaképpen Radu Negru, Fogaras állítólagos vajdája alapította volna. Míg azonban Hasdeu valószínűnek tartotta, hogy 1160—70 közt Fogaras földje (a róla nevezett havasok északi lejtője) már a Bassarabaké, HUNFALVY PÁL kimutatta, hogy románok laktak ugyan már 1223 előtt is ezen a tájon, azonban II. Endre király akkor valami okból eltávolította őket és csak fia, IV. Béla nyitotta meg előttük újra a betelepülés lehetőségét. Még a XIV. század közepén is új telepítésnek, nova plantationak nevezik Fogaras földjét. Iorga maga is nehéz feladatnak tartotta, hogy Bassarab oláh vajda, ki 1330-ban „a magyaroktól független lett“, *minden románon* és az egész román területen mint fejedelem uralkodjék.

Bassarab Sándor valóban független lett, de amint hézag Iorga úr tanulmányában a magyar fenhatóság kezdetének, úgy hézag annak elhallgatása is, hogy Vlaicu vagy Layko fejedelem, saját oklevele szerint, 1369-ben már megint „*Istennek és a magyar királynak kegyelméből*“ volt havasalföldi vajda.

A mai Romániának Magyarországtól keletre levő része is magyar fenhatóság alatt volt már a tatárjárás előtt, amikor rajta a magyar királyok mint Cumania királyai uralkodtak; hiszen a kúnység zászlaja a magyar király koronáztatásakor még mostan is az ország és a tartományok zászlai közt lobog. Maga Iorga úr is kiemeli, hogy „zwischen den Karpathen und dem Serethfluss und auch im Gebiet der Prahova, des Buzau, hatten die Ungarn Ludwigs des Grossen festen Fuss gefasst“, sőt Lajos 1358-ban a Brassóból Brailába vezető utat is Magyarországhoz tartozónak tekintette. Moldva, melyet 1360 táján a Máramarosból kivándorló Bogdan vajda alapított, az új hazában a magyar intézményeket utánozta s Baia környékén, hol Iorga úr szerint Dragos máramarosi vajda

mint magyar hűbéres telepedett le, Mátyás király egy ütközet után Nagy István fejedelmet még 1467-ben is hűségnyilatkozatra bírta; aminek különben nem volt súlya, mert a moldvaiak sem a magyaroknak, sem a lengyeleknek nem akartak meghódolni, hanem függetlenül élni. Zsigmond király idejében Moldva és Oláhország egészben véve a lengyeleké volt, azonban Albert magyar király (1438—9) helyreállította a függő viszonyt, melyben a két ország a török hódítás koráig meg is maradt.

Mivel Moldva és Oláhország közt a határok ingadoztak, Iorga úr a III. pontban megjegyzi, hogy a Kárpátokon túl (t. i. Erdélyben) lakó románoknak az argesi fejedelmi ház alatt való egyesítésére gondolni „többé“ nem lehetett. A románoknak kettészakadva kellett élniök; de az oláhországiak — úgymond — csak *látszólag* mondtak le a magyar királyok alá vetett törzsrakonaik egyesítéséről s inkább a Balkánon kerestek kárpótlást.

Iorga úr olyan dolog miatt búslakodik, amivel akkor egyetlen román sem törődött. Hiszen ha pl. II. Vlad Dracul 1433-ban és 1438-ban török csapatokkal pusztított is Erdélyben, különösen a Barcaságban s a Székelyföld némely részén, ezt igazán nem lehet egy Nagy-Oláhország alakítására való törekvés jelenségének tartani. 1442-ben őt Hunyadi János, I. Ulászló magyar király vezére, különben is újból engedelmességre kényszerítette, 1445-ben pedig hűtlensége miatt megfósztotta a vajdaságtól s helyébe IV. Dant tette meg vajdának. Ezzel két pártra szakította az országot. Az egyik a magyar királynál, a másik a török szultánnál keresett védelmet, IV. Radul pedig (1462—77) rövid időre mind a kettőnek hódolt; de igazán függetlenül egyik sem uralkodhatott.

A IV. pontban Iorga úr azt mondja, hogy Magyarország Oláhországnak szomszédos, a török ellen igen hasznos fejedelmeit még Vlaicu (1364—1380) idejében azzal akarta jobban lekötelezni, hogy elismerte igényeit (?) az erdélyi Olt-vidékre s 1365-ben az újonnan alakított francia hercegségek mintájára („épp úgy, ahogy egy galíciai herceget tett be az északkeleti Máramarosba“) egy ducatumot ajándékozott hűbéresének. Sőt egyik utóda, Zsigmond, ezt a fogarasi hercegséget még újabb adománnyal is bővítette.

Nagy Lajost, aki Lengyelország personalis uniojával birodalma területét minden eddiginél nagyobbra, egy millió km²-re növelte és aki olyan birodalmi egységekre törekedett, hogy még a lengyel urakkal is tartott országgyűlést Magyarországon, valóban nem lehet azzal vádolni, hogy birodalma egységét ilyen új

alkotással, új hűbéres hercegség fölállításával akarta volna meg-
rontani. Hiszen különben tovább is mehetnénk a vádaskodásban;
mert Nagy Lajos Vlaicut nemcsak fogarasi herceggé, hanem szö-
rényi bánná is megtette, vagyis hatáskört biztosított számára a
mai Románia legdélnyugatibb részében. Azonban Vlaicu mint szö-
rényi bán Magyarországnak (mai értelemben vett) tábornoka volt,
amennyiben ez a bánság mint magyar katonai végvidék a Duna,
az Olt és a Kárpátok közt levő területével közvetlenül Magyar-
országhoz tartozott. Közvetlen magyar terület maradt a fogarasi
uradalom is, melyet Vlaicu úgy kapott, mint ahogy később Bran-
kovics szerb fejedelem kapta Zsigmond királytól és császártól a
Maros és a Fehér-Körös közt levő, tehát Szerbiától területileg is
teljesen elválasztott világosi uradalmat, hogy t. i. rangjukhoz illően
élhessenek abban az esetben is, ha a törökök kiszorítanák őket
saját fejedelemségeikből. A szörényi bánságnak Vlaicu előtt és
után is többnyire magyarok, vagy a magyar király által kineve-
zett német lovagrendbeliek voltak parancsnokai, noha az oláh vaj-
dák több kísérletet tettek a bánság elfoglalására; a fogarasi ura-
dalom azonban mindaddig az oláh fejedelmeké maradt, míg hűt-
lenségük miatt Mátyás király 1464-ben tőlük vissza nem vette s
egy magyar úrnak, Geréb Jánosnak nem adományozta. A szörényi
magyar bánság már katonai rendeltetésénél fogva sem lehetett
külföldi fejedelem hűbére; a fogarasi uradalom pedig román kéz-
ben is csak olyan viszonyban állt a magyar koronához, mint akár-
melyik más uradalom, melyet valaki királyi adományképen ka-
pott; amint francia területek maradtak azok az uradalmak is,
amelyeknek tulajdonosai ugyanakkor az angol királyok voltak, de
ebben a földesúri minőségökben mint a franciák hűbéresei. Az
oláh vajda, vagy az angol király lázadó számba ment, ha uradal-
mát az országtól függetlenül akarta birtokolni, vagy éppen saját
országához csatolni. Az angol király azonban, mint ilyen, teljesen
souverain volt, ellenben az oláh vajda mint fejedelem is hűbéres,
aki tehát mint magyar földesúr kétszeres hűséggel tartozott a ma-
gyar király iránt. Ha Mircea utódaitól ezt az uradalmat a XV.
században elvették, azt a fejedelmek annak a már említett hinta-
politikának tudhatták be, amelyet a török és magyar uralom közé
ékelve s mindegyiktől szabadulni igyekezve folytattak. De maga
Iorga úr is említi, hogy a hű fejedelmek időnkint más uradalmat
is kaptak Magyarországon, illetőleg annak erdélyi részeiben,
hogy lehessen hová vonulniok, ha a magyar királyhoz való hűsé-

gük miatt a török elől menekülniök kellene. Ezekhez az uradal-
makhoz csak addig volt joguk, míg hűségükben megmaradtak s
így azokat századok mulva nem követelheték igaz örökségükül,
mert a hűtlenség megállapított esetében, mint pl. az 1464. évi
esetben, az adomány elveszítette érvényét.

Iorga úr szerint mégis ez a megemlékezés vezette Vitéz Mi-
hály oláh fejedelmet (1593—1601), mikor „háza“ részére Fogarast
mint örökölt jószágát követelte és Rudolf császárral (ebben az eset-
ben mint magyar királlyal) „egyetértve“, benyomult Erdélybe,
hogy azt Báthory Endre fejedelemtől elfoglalja. Mihály 1599-ben
mint „a császár kapitánya“ győztesen vonult be Gyulafehérvárra
(melyet Iorga úr már a középkorban Karlsburgnak nevez, holott
ezt a nevet csak a XVIII. század első felében kapta), de önálló úr
módjára viselkedett. 1600 júniusában győztesen vonult be Mold-
vába is, úgy hogy pár hétig (mert az „erdélyi magyar nemesek“
már szeptemberben elkergették) *Moldva, Havasalföld és Erdély
fejedelmének*, Iorga úr szerint tehát *az összes román tartományok
urának* nevezte magát. Mivel — Iorga úr szerint — Erdély akkor
a Tiszáig terjedt, a Tisza és a Dnyesztr közt levő terület Mihály
vajdához tartozott.

Nagyobb érthetőség végett a Mitteilungenhez Iorga úr tér-
képet mellékel, amelyen a Tisza torkolatától, helyesebben Nagy-
becskerektől kezdve a Dnyesztrig keresztül van írva, hogy „Rumä-
nisches Reich Michael des Tapferen“. S ennek a „birodalom“-nak
legdélnyugatibb részére, a Maros, Tisza, Duna és Cserna közt levő
területre oda írja, hogy „Banat. Äussere Gespanschaft von Sie-
benbürgen“.

Iorga úr, aki németül írta meg két kötetben a románok és
öt kötetben az oszmán birodalom történetét, mindnyájunknál job-
ban tudhatja, hogy ez a terület, melyet ő nagyon helytelenül
Banatnak nevez, 1552—1718-ig török szandsákság volt, tehát nem
tartozott sem Magyarországhoz, sem Erdélyhez, Mihály vajda bi-
rodalmához pedig éppenséggel nem. Csak 1541—1552 közt volt
Erdélynek némi befolyása erre a területre, akkor is csak annyiban,
hogy gyermek fejedelme Magyarország választott királya volt.
Erdély legnyugatibb határa még a leghatalmasabb erdélyi fejede-
lem, Bethlen Gábor idejében is nagyjából az az egyenes vonal,
amelyet Putnok, Sarkad és Mehádia (akkor még Miháld) közt
képzeltünk. Ettől a vonaltól keletre Iorga úr Banatjából a mai
Krassó-Szörény vármegye területén csak a lugos-karánsebesi bán-

ság tartozott Erdélyhez. De a nyugati határ több vidéke is két-felé (Erdélynek és a töröknek) vagy éppen háromfelé (Erdélynek, a töröknek és a magyar királynak) adózott. Ezek a határok a Tisza középső határától legalább 100, sőt néhol 200 kilométerre voltak; mesebeszéd tehát, hogy Erdély valaha a Tiszáig terjedt. Nem komoly dolog tehát egy „császári“ kapitányi minőségben s a magyar király nevében végrehajtott, amellet nagyon rövid ideig tartott s korántsem az egész Erdélyre kiterjedő katonai megszállást a román „birodalom“-hoz való tartozásnak feltüntetni s ilyesmivel a tájékozatlan könyv- és térképolvasókat megtéveszteni, a rajongókban pedig alaptalan és képtelen vágyakat kelteni.

A mostani etnográfiai viszonyokat pedig csak a történelem teljes meghamisításával lehetne az 1600. évi viszonyokra alkalmazni. De ettől a hibától egy térkép sem szabadulhat meg, amely a különböző századok helyzetét egyetlenegy lapon akarja feltüntetni. Mihály vajda idejében pl. a térképen a magyarságot jelentő sárga szín a románságot jelentő lila szín rovására sokkal nagyobb foltokban jelennék meg a tulajdonképeni Erdély nyugati részeiben, valamint az úgynevezett Partiumban (az Erdélyhez kapcsolt magyarországi vármegyékben, pl. Arad és Zaránd vármegyékben, amelyeknek etnográfiai átalakulását Arad vármegye történetéről írt két terjedelmes kötetemben részletesen előadtam). A piros színnel jelzett németségnek a Iorga úr térképén „Banat“-nak nevezett területen még nincs történelmi jogosultsága, mert a németség oda csak a pozserováci béke (1718) után, Mercy tábornok nagy koncepciójú telepítési politikája következtében vándorolt be. HASDEU Etymologicum magnum Romaniae-jának bevezetése szerint a mai Románia déli részéből a török időkben csupán öt év alatt (1641—6.) 10.000 rumun család, tehát mintegy 50.000 ember költözött be; de a krassói hegyvidékről tömegesebben a románok megint csak Mercy idejében szálltak le a temesi és torontáli síkságra. Mindezt igen alaposan kifejtette SZENTKLÁRY JENŐ „Száz év Dél-Magyarország történetéből“ című nagy, de — sajnos — csonkán maradt művében.

Talán tanulságos fölemlíteni, hogy a térképen az összes (tehát egyúttal az erdélyi és magyarországi) románok urául feltüntetett Mihály vajda Erdély részére magyar nyelven hirdetett országgyűlést. Magyarul levelezett Erdély fejedelmeivel Radu Serban vajda is (1602—11), aki Iorga úr szerint a „császárnak“ visszaajándékozta az elfoglalt Erdélyt; pedig hiszen valamint

Mihály vajda 1600 februárius 11.-én még Havasalföldet is Rudolf magyar királytól kapta örökös tartományul, úgy Radu Serban is a prágai udvar kegyeiniek megnyerése után lett havasalföldi vajda, minek csak szerződésbeli következése volt a Rudolf király részére nyújtott hadi segély. Radu brassói győzedelme (1603 júl. 17) után nagy zsákmánnyal Basta császári tábornok parancsára tért haza; midőn pedig Báthory Gábor fejedelem ellen az elégtelenségekkel szövetekezett, Gábor fejedelem 1611 újév napján Havasalföldre nyomult, azt elfoglalta, Radut menekülésre kényszerítette s helyébe Michne Radult nevezte ki fejedelemnek. Általában véve az erdélyi fejedelemnek, *a magyar királyoktól reájuk átszállt jogon*, hűbéreseiknek tekintették a havasalföldi fejedelmeket. Ez a körülmény nagyon odatartoznék a román állameszme kialakulásának történetéhez, mire azonban célzás sincs Iorga úr tanulmányában. Radu maga a régi hűbérúrnál, Rudolf királynál keresett és nyert segítséget s annak segítségével nemcsak fejedelemségét foglalta vissza, hanem 1611 július 9.-én Brassónál Gábor fejedelem seregét is megverte. Bár ezalatt, a törökök segítségével, Michne Radul visszanyerte a havasalföldi fejedelemséget, útját folytatta és Nagyszében alatt csatlakozott Forgách Zsigmond királyi hadaihoz, de onnan mind a ketten, ágyúikat hátrahagyva menekültek ki az országból. Nem tudom tehát elképzelni, mikor nyílt alkalma rá, hogy „az elfoglalt országot *odaajándékozza* a császárnak“, aki különben Erdélyben csak mint magyar király kereshette jogait. Reánk maradt az új oláh vajdának az erdélyi fejedelem részére 1617-ben magyar nyelven kiadott hitlevele, Máté és Vazul vajdának 1638-ban magyar nyelven kötött szerződése s több más vajdának magyar nyelvű levelezése (különösen a Török-magyarokori Okmánytárban). A két Rákóczi György erdélyi fejedelemnek a moldvai és havasalföldi vajdákhoz való viszonya is eléggé tanúsítja, hogy Erdély fentartotta a magyar királyságnak a két szomszédos vajdasággal szemben több mint három század óta követelt hűbérúri jogát. A törököknek hasonló igényeivel nem törődve, 1633-ban Bassarab Mátét és ennek fiát csak 5000 arany évi adó fejében segítette a vajdai székbe; Hurmuzakitól tudjuk (Fragmente zur rumänischen Geschichte), hogy a törökök a két fejedelemséggel való rendelkezései miatt mennyire nehezteltek, de egy ideig nem segíthettek a dolgon. S azon a földön, amely — Iorga úr térképe szerint — a Tiszától a Dnyesztrig Mihály vajda román birodalmához tartozott, elég különösen hangzik II. Rákóczi György-

nek 1653 október 17.-én tett nyilatkozata, hogy Stefan vajda leveleire azért nem válaszolhat, mert nincs oláh deákja, aki azt lefordítsa; akkor felel rá, ha elolvastatja és lefordíttatja.

1717-ben — amint II. Rákóczi Ferenc írja vallomásaiban (Confessiones) — a szultán kijelentette, hogy Rákóczinak erdélyi fejedelemségéhez a lugosi és karánsebesi bántság s a temesi grófság (nem bántság) területén kívül odacsatolja a havasalföldi oláh fejedelemségeket is. Ha ebből a tervből lett volna valami, Iorga úr térképén Mihály fejedelem román birodalmának helyére Rákóczi magyar birodalmának neve került volna; így azonban fölösleges akár egyikről, akár másíkról, sőt Rákóczinak arról a későbbi (1719) tervéről is beszélni, hogy ő legyen Moldva és Oláhország fejedelme olykép, hogy a vajdák adót fizessenek a szultánnak, ő pedig csak felügyeljen rájuk. Ez tulajdonképen visszatérés volt tiz év előtti tervére, mely szerint a porta reá (akkor még Erdély fejedelmére s Magyarország vezérlő fejedelmére) ruházná Moldva fejedelemségét, melyet ő kajmakánokkal igazgattatna úgy a spanyol örökösödési háború idején, mint azután.

Rákóczi 1719. évi tervezetése idejében III. Károly magyar király — mint az V. pontban Iorga úr is érinti — a pozsarováci békében (1718) már visszanyerte a régi szörényi bányságot s ezt a „Kis-Oláhországot“ meg is tartotta az 1739. évi belgrádi békéig. Ezt ezen rövid idő alatt sem lehet „österreichische Walachei“-nak nevezni, bár III. Károly idejében nagyon világos a császári kormány törekvése, hogy a töröktől visszaszerzett, de történelmileg és közjogilag Magyarországot illető területeket katonai igazgatás alá helyezze. Mária Terézia a belgrádi békében elvesztett szörényi bánység (Kis-Oláhország) helyett utóbb (1775) a Moldvából kihalított mai Bukovinát kapta meg, még pedig a magyar korona régi jogaira való hivatkozással. Első berendezését is a magyar Hadik András tábornagyra bízta, de kezdettől fogva mint osztrák tartományt kezelte, bár forma szerint csak 1847-ben kebelezte be Ausztriába. Hasonló elbirtoklással kerültek Ausztriához Magyarország tartományai közül Galícia és Dalmácia, míg Bosznia és Herecegovina közjogi helyzetének tisztázását későbbre hagyták, illetőleg kormányzását egyelőre a közös ügyek közé sorozták. Valamennyit a magyar királyok régi jogán vették birtokba. Ezt a jogot, az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűnése után, a magyar királyok már csak történelmi emléknek tekintették és fölélesztésére soha sem törekedtek. Amikor a romániai forradalom vezető ifjai Bukarest

nyílt utcáin 1848 június 23.-án új alkotmánytervezetet olvastak fel, Oláhország függetlenségét csupán a törökökkel és az oroszokkal szemben hangoztatták; másoktól nem féltették, most pedig már csak az utóbbiaktól féltetik.

Azonban kétségtelen, hogy a román állameszme fejlődésében nyomot hagyott az a hűbéri viszony, mely a középkorban a két fejedelemséget Magyarországhoz csatolta s melyet még az újkor sem ejtett el egészen, míg a legújabb kor a legőszintébben szakított vele. Ez a hűbérviszony helyébe, az 1848. évi forradalmak után, egyideig a *szabad szövetekezést* kívánta léptetni. Balcescu terve szerint Magyarország, Bessarabia, Moldva, Oláhország és Szerbia dunai szövetséges államokká (dunai conföderatióvá) alakultak volna három, t. i. magyar, román, délszláv nemzetiségi és közigazgatási területtel, közös parlamenttel (mely az egyes területek fővárosaiban fölváltva gyűlne össze) és közös had-, pénz-, kereskedelem- és közlekedésügyi kormányval. Az 1852-ben Mazzini elnöklete alatt szervezett európai bizottság ezt a tervet napirenden tartotta. Kossuth ilyen alakban ellenezte, mert a hajdan az egész tervezett szövetség területén uralkodó Magyarország függetlenségét kockáztatni nem akarta s a párisi (1856. évi) béke után Moldva és Oláhország, valamint Szerbia már megnyerték a független állami élet alapvető biztosítékait.

Magyarország még Ausztriával való kiegyezése előtt testvéries érzéssel fogadta annak a hírét, hogy Moldva és Oláhország 1866-ban Románia néven egyesült. Egy esztendő múlva ő maga is visszanyerte ezredéves állami tekintélyét és őszintén kívánt szerencsét szomszédjának, Romániának, mely 1881 március 26.-án fejedelemségből királysággá alakult át.

Mivel Iorga úr azzal végzi tanulmányát, hogy majd a jövő mutatja meg, az 1913 augusztus 10.-én Bukarestben kötött béke (mely Romániát tette volna a Balkán hegemóniosává) mennyiben tartozik a multhoz, legyen szabad hivatkoznom arra a feleletre, melyet RADULESCU-MORRUK bukaresti egyetemi tanár lapjában (Nova Revista Română) s magyar lapokban 1913 október 13.-án más megkérdezett külföldiekkel egyidőben adtam.

Egyebek közt azt mondtam, hogy „a történelmi visszaemlékezések aggodalmat kelthetnek a balkáni államok szövetségének tartóssága s az egész Balkánra való kiterjesztése iránt. A fegyveres szövetség nem vált be, mert kölcsönös surlódásokra, sőt összeütközésekre vezetett. Vannak okok, melyek az Amerikai Egyesült-

Államokat vagy a modern német császárságot ajánlanák mintának. Legegyszerűbb egyelőre mégis olyan érdekszövetkezet volna, amelyen a német Zollverein volt, mely gazdasági és társadalmi alapon végre is viszonylagos politikai egységre vezetett. Minthogy a Balkánból tabula rasát csinálni nem lehet, legnagyobb jövődjé ott a társadalmi és gazdasági egyesülésnek volna. Annak keretében minden állam megőrizheti saját nemzeti jellegét, a civilizáció terén pedig olyan esodákat művelhet, amelyenre csak az olasz vagy német kisebb államok nemes versengése és lokalpatriotizmusa volt képes.

Nemzeti önzés csupán ebben a versengésben nyilvánulna és ritkább lenne az az agresszivitás, mely a döntést mindjárt a kard élére bízna. A helyzetnek a gazdasági érdekek szempontjából való nyugalmasabb megítélése, a szomszédokra nézve rokonszenvenessé tenné a Balkán-államoknak illetően egyesülését, mely a külön nemzeti feladatok és az egyetemes műveltség eszményeit minden nehézség nélkül összhangzatba hozhatná.

Ha tehát a Balkán nemzeti államai *házi ügyekké* tesznek oly dolgokat, mikkel idáig nem egyszer provokálták Európa egyes hatalmasságainak beavatkozását; — ha *nagyhatalmi állásra* nem a hadsereg, hanem a műveltség fegyvereinek erejével törekeshetnek; — és ha egyesülésük valóságos konszolidáció lesz, nem pedig alkalom, mód, eszköz a *határok terjesztésére*: akkor, az eddigi bizonytalan helyzet megszűntével, mindezen államok fejlődése nemcsak nem zavarná Európa egyensúlyát, hanem azt nagyon sok tekintetben biztosíthatná is.“

Egy esztendő múlva már a viszonyok úgy alakultak, hogy a hegemónios szerepe alkalmasint a múlté lett, de az igazságok megmaradtak. Azonban, hogy a pillanat hatása alól szabaduljunk, inkább arra a nagy magyarra ügyeljünk, aki „tolmács nélkül beszélhetett a románokkal“ s már kétszáz esztendővel ezelőtt sem a hűbériség, hanem a teljes szabadság szempontjából kereste a két szomszéd ország boldogságát. II. RÁKÓCZI FERENC fejedelem 1708 március 24.-én egyebek közt ezt írta Kantamir Konstantinos havasalföldi fejedelemnek:

„Hiába való dolog volna valami jót akarni, ha annak megtartására elég szilárd alapot vetni nem törekednénk, tudván, hogy ez a két ország annyi századok óta a sárkány és a sas marakodásának tárgya volt. Azoknak mind a kettő inkább elnyeléséről, mint védelméről gondolkozott és a szabadságukért harcolókat azzal akarták megtéveszteni, hogy az egyiknek mint ellenségnek fegyverével

küzdöttek a másik ellen s egyszer az egyiknek, másszor a másiknak kedveztek, míg a háború végén az egyiknek lábáról levett bilincseket a másiknak a lábára verték. Ki nem látja, hogy Isten kegyelméből most már más idők járnak? Ezekről az időktől nem a rab-ság más alakját, hanem a szabadság virágzását remélhetjük. Csak-hogy verni kell a vasat, amíg meleg s a verésnek ebben a munkájában minden szomszéd részt vegyen“.

Magyarország régi balkáni birtokai.

Irta: Dr. Györffy István.

Az 1908. év okt. 7.-én Ő Felsége „azon ősi kötelékekre“ való tekintettel terjesztette ki szuverén jogait Boszniára és Hercegovinára, melyek „dicső elődeit a magyar trónon“ ezen tartományokhoz fűzték.

Az 1878. évi okkupáció még élénken emlékezetünkben van, hisz' vitéz magyar katonáink nagyrésze még közöttünk él, kik fegyverrel szereztek vissza a magyar királyok régi birtokát. Inkább tehát amaz ősi kötelékeket óhajtjuk röviden ismertetni, melyek a Balkán országait Magyarországhoz fűzték. Az időről-időre történt politikai határeltolódások miatt területünk északi határául a Drávát kell tekintenünk s röviden ismertetni fogjuk mindazon területek történetét, melyek a Drávától délre a Duna jobbparti vízvidékében feküdtek s hosszabb vagy rövidebb ideig a magyar király hatalmi körébe estek.

A Dráva—Száva közét a honfoglalás előtt a frankok birták, míg végre a IX. század vége felé megjelennek a magyarok, s hamarosan megszállják. A magyarok Adria felé irányuló hadjáratát s visszajövetelüket Zágrábon át írónk 894—895-re teszik.¹⁾ Ez időtől kezdve Magyarország nyugatdéli határa a Száva, illetőleg a Kulpa és az Una.

A Dráva—Száva közét szlovének és avar maradékok lakták, a horvátok ekkor még nem voltak itt. Természetes, hogy a hódító magyarság ide is hamar betelepedett s különösen az alsó termé-

¹⁾ PESTY F. Eltűnt régi vármegyék. Bp. 1880. 146. l.

kenyebb vidékeken gyorsan kiszorította, vagy beolvasztotta az idegen őslakosságot.

Horvátország ekkor még a Kulpától és Unától délnyugatra feküdt, mai területéből mindössze csak Modrus-Fiume és Lika Korbavia vármegye területe tartozott hozzá.

Horvátország.

A horvátok Biborban született Konstantin szerint a VII. század első felében kerekedtek fel Nyugat-Galiciában levő, ú. n. Fehér-Horvátország nevű őshazájukból s a Száván túl kerestek hazát. Itt kisebb törzsekben éltek s lassanként a római elemet a partvidéki új telepekre szorították, vagy felszívták épúgy, mint az illýrség töredékeit. A törzsek mindmegannyi *zsupá*-t alkottak s minden zsupa élén egy-egy nemzetségfő állott. A nemzetségfők főcélja az egyeduralomra való törekvés volt s egymással állandóan torzsalkodtak. Lassanként azonban kiemelkedett közülük egy, aki valamennyi felett elhatalmasodott s a többi törzsfő ezt uralta.

A múltban Dalmácia és Horvátország mindig együtt szerepelt s a két országot később sem különböztették meg egymástól. Ha csak az egyik nevét említik a régi írók, a másikat is bele kell értenünk. A IX. századbéli Horvátország a dalmát partok mentén feküdt, amennyiben a római dalmát városok e partoktól el nem zárták.¹⁾ Északi határa az Albona vagy Arsa folyónál kezdődött, északkeletre a Pliva folyóig terjedt, délfelé a Cetina torkolataig nyúlt.

Horvát-Dalmátország egészen a XI. század végéig külön fejedelmek, illetőleg királyok alatt élt, mindaddig, míg Szent László királyunk 1091-ben meg nem hódítja. Írott történelmünk kezdetén e két országot együttesen Szlavoniának is nevezik, de ez a Szlavonia nem azonos a maival, mert akkor még a Száva—Kulpa vonalától délre esett. A Dráva és Száva közének egyik pontja sem viselte még azon időben a Szlavonia nevet, hanem mint név nélküli országrész szerepelt. Szent István egyik 1009. évi oklevele szerint Magyarország déli határa a Száva folyó s 1057-ben Száva-Szent-Demeter (Mitrovica) a pécsi püspökség területén feküdt. Baranya, Somogy és Zala vármegyék átnyúltak a Dráván s csak a későbbi

1) PESTY i. m. II. 152.

idők folyamán veszítették el Verőce, Kőrös és Varasd megyék javára területük jelentékeny részét.

Századok teltek el s a Szlavonia név lassanként áttolódott a Dráva és Száva nyugati, majd később a keleti közére. A honfoglaláskor fegyverrel elfoglalt ősi földjét „elvesztette csata nélkül“ a magyar, mint ahogy jeles tudósunk, PESTY FRIGYES írja.¹⁾ E terület elidegenítését a királyi hercegek kormányzóságának köszönhetjük. Árpádházi királyaink ugyanis előszeretettel adták át az ország egyes részét, rendszeren $\frac{1}{3}$ -át, a királyi hercegeknek kormányzásra. Ez a harmadrész legtöbbször Erdély volt, vagy pedig Horvát-Dalmátország, Magyarországnak drávántúli részével. Ez a birtoklás később elkülönülésre vezetett. A királyi hercegek szerepét utóbb egészen a bánok töltötték be, akik igyekeztek hatáskörük alatt megtartani a nem horvát-dalmát területet is, mely a kormányzási egységnek egyik része volt. A tatárjárás utáni időkben kezd a Szlavonia név állandósulni a Dráva—Száva nyugati közére, 1258-ban Kőrös, Zágráb, Zagoria és Varasd vármegyék már Szlavoniához számíttatnak. Szlavonia neve átmege a Száván is és Alsó-Szlavonia néven Bosznia 3 északnyugati megyéje is ide tartozik. Viszont a régi horvát királyok birtoka, Horvátország és Dalmátország, többé nem szerepel Szlavonia néven. A későbbiek folyamán a török világ roppant megnyirbálta Horvátországot.

A törökök a jajczai bánóság elfoglalása után Horvátország felé kezdtek terjeszkedni s rövid idő alatt Horvátország elmerült a török áradatban s jelentékeny része Boszniába bekebelezve megmaradt egészen 1878-ig. Csak Modrus-Fiume megye és Zenng vidéke maradt fenn a régi Horvátországból s a Kulpa és a Dráva köze. Lassanként Horvátországnak neve erre a törököktől el nem foglalt területre ment át s a XIII. század utáni korban Szlavoniának elnevezett magyar terület újra nevet cserélt s „Horvátország“ lett belőle a XVIII. század utolsó évtizedeiben. Már a katonai határőrvidék felállítására is nagyon kedvezett ezen néveltölásoknak s a névleges bekebelezések után a területi határkitolás sem sokáig késett, miben a bécsi kormány is készséggel istápolta a horvát aspirációkat. Törvényeink, diplomáink még jó ideig Szlavoniába helyezik Zágráb, Varasd és Kőrös vármegyéket, de lassanként a közhasználat ellefejteti a történeti jogon alapuló tényt.

Amint Szlavonia Horvátországgá átalakult, Szlavonia neve

1) PESTY i. m.

ismét kénytelen lett új területet keresni s ezt meg is találta a Dráva—Száva alsó folyása közt levő Pozsega, Verőcze, Valkó és Szerém magyar vármegyékben. Ezeket eleinte „Tótország“, majd „Slavonia“ néven kezdi nevezni, Mária Terézia idejében már e megyék Horvátország gyűlésére is elküldik követeiket, majd a bécsi kormány segítségével ez is Horvátország területébe olvad be, amit a kiegyezés is szanktionál 1868-ban. A Bach-korszakban a Szerémség a „Szerb Vajdaság“-ba tartozott, mely vajdaság Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó vármegyékből állott, nem számítva ide az Alduna mellékét. A katonai határőrvidék a Kulpa jobb- és a Száva balpartján több mint másfél évszázadig fennállott s csak az 1882. XL. t.-c. egyesíti Horvátországgal.

Dalmácia.

Dalmácia elszlávosodása körülbelül akkor történt, mikor a horvátok beszivárogtak. Óslakói illyrek voltak.

Horvátország meghódítása után a magyar királyok politikája Dalmáciára irányult s Kálmán volt a szerencsés hódító, aki csakugyan birtokába is vette. 1105-ben Traut, Zárát, Sebenicot és Spalatót elfoglalja, majd 1108—11 között Zarában Dalmátország kiáltásait megerősíti.

Dalmácia hozzántartozása mindig a magyar király hatalmának mértékétől függött. Olykor egyes részei: Raguza, Kattaro, Zára függetlenek voltak a magyar királytól. Az olaszokban mindig meg volt a hajlam Dalmátország elidegenítésére, mert ez az ország Velence és Magyarország érdekeinek ütköző pontja volt mindaddig, míg mindkettő érdekeit egy harmadik: a török, nagyobb mértékben nem kezdte veszélyeztetni. A mohácsi vész után a magyar hatalom lassanként teljesen leáldozik Dalmáciában, csak a török és Velence küzdenek egymással váltakozó szerencsével Dalmátország birtokáért. Csupán Raguza köztársaság tudja magát a két ellenfél között fentartani.

A törökök kiűzése után a magyar király ismét programjába vette Dalmácia megszerzését, de ez csak akkor vált valóra, amikor 1797-ben a campoformói béke következtében a régi Velence megszűnt s ezzel együtt az olasz érdek is s Dalmáciát Ausztriához csatolták.¹⁾ „Dalmácia városai“ — írja THALLÓCZY — „örömmel

1) HAVASS R.: Dalmácia. 17. l.

Magyarország balkáni birtokai Nagy Lajos király korában, 1342–1382. (Dr. Márki S. után.)

fogadták Ausztriát, mert megunták a velencei uralmat. A bécsi titkos levéltár s a haditanács iratai bizonyítják, hogy a városi nép, a papság s az intelligencia nem felejtette el a „magyar korona“ fenhatóságát s Ausztria alatt Magyarországot értették. Spalatóban tekintélyes párt a nádor útján folyamodott a királyhoz, hogy a magyar koronához csatoltassanak. A mozgalom komoly jelleget öltött, a városokban s a szigeteken kitűzték a magyar címet, a papok a szószékről hirdették a magyar király iránt való hűséget, de Thugut, Ausztria akkori külügyminisztere, meghiusította a magyar királysághoz való csatolást.“ Magyarország azonban nem mondott le Dalmátországról, 1802-től 1848-ig számos országgyűlésen sürgették Dalmácia visszacsatolását. 1830-ban V. Ferdinánd a visszakapcsolást meg is igéri.

Sajnos, ez mind a mai napig nem történt meg. Közjogilag a mienk, valóságban pedig osztrák közigazgatás alatt álló terület, mely földrajzilag sem függ össze Ausztriával.

A fentiekből láttuk, hogy Horvátország századok folyamán a Balkán-félszigetről áttolódott magyar területre, a Dráva—Száva közére, Dalmácia pedig osztrák tartomány lett. Mindkettőre most volna jó alkalom a százados abúzust megszüntetni. Horvátországnak vissza kellene adni Boszniából ősi területét, az ú. n. Török-Horvátországot, Bosznia északnyugati részét. Magyarországnak pedig Szlavóniából legalább azt a 3 vármegyét, mely északkeleti Boszniával és északnyugati Szerbiával határos. Dalmáciát, mint a Magyar Szent Korona országát, a horvát-szlavon-dalmát bán keze alá kellene tényleg is adni, mert ma csak címzetes kormányzója, valóságban pedig semmiféle szerepe nincs Dalmáciában.

Bosznia.

Bosznia korán, még az árpádkori uralkodók alatt került a magyar királyság hatalmi körébe. Nevét a Boszna folyótól kapta. Né pessége a honfoglalás előtti időkben igen gyér lehetett. Lakosai a bosnyákok, tulajdonképpen szerbek, akik mint az avarok előhadai, az Alduna vidékéről származtak be mai hazájukba.

Mivel Bosznia földrajzilag a Duna medencéjéhez tartozik, a magyarság ez irányba is hamar kiterjesztette hatalmi körét. Érintkezések már a XII. században is voltak, de a bosnyák bánság és a Halomföldje (Herczegovina) csak később illeszkedtek bele a magyar állam keretébe.

A Ráma folyó mellékén tűnik fel legelőször a magyar fenhatóság. Ez a folyó a mai Hercegovina északi határán ömlik a Narentába. E folyó adott aztán nevet e területnek s 1138 óta a magyar királyok a rex Ramae címet is használják. II. Béla királyunk terjesztette ki hatalmát 1137 táján Rámára s e név már akkor majdnem az egész mai Boszniát magában foglalta.

Mint az ország többi délnyugati végvidéke, ez is a királyi hercegek kormányzása alá került, kik alatt bánok igazgatták, mint királyi helytartók. Egészen 1377-ig bánok kormányozták, később 1463-ig saját királyai.

IV. Béla és V. István királyaink szervezték a határszéleken az első bánságokat, melyeknek fejei, a bánok politikai és katonai helytartókként szerepeltek. IV. Béla Felső-Boszniából s a Poszavinából alakította a bosnyák bánságot, nyugaton az Usora folyó mentén az ozorai bánságot, Bosznia északkeleti sarkában pedig a sói bánságot. Ez utóbbinak főhelye, Só városa volt a mai Tuzla.¹⁾ Bosznia többi részét egyes nagyobb horvát családok kapták hűbértokképpen.

Hercegovinát, vagy ahogy magyarul nevezték, Halomföldét 1197-ben foglalta el Kulin bosnyák bántól II. Endre király még horvát herceg korában. Rövidebb időre többször is elvesztettük. Végleg 1483-ban siklott ki a kezünkből, mikor a törökök elfoglalták.

A XIV. század elején egyes boszniai főurak függetleníteni akarták magukat a magyar király fenhatóságától, amit azonban királyaink sikerrel akadályoztak meg. Bosznia ekkori királyai a magyar királyok rendíthetetlen hívei voltak, csak Nagy Lajos halála után a magyar királyi hatalom gyengülésével függetlenítették magukat tőlünk, sőt terjeszkedtek is a mi rovásunkra. A törökök azonban lassanként kezdenek előnyomulni s a bosnyák hatalmasok ereje hanyatlani kezd, majd Hunyadi János fényes győzelmei ismét a magyar fenhatóság alá hajtja őket. A törököket azonban nem tudták feltartóztatni s 1463-ban, mikor a törökök az utolsó bosnyák királyt megölték s Boszniát elfoglalták, Mátyás magyar király jónak látta az egész Bosznia védelmét a maga kezébe venni, hogy az egyre erősbbödő török veszedelmet elhárítsa Magyarország feje felől.

1463 őszén seregeivel a török ellen indult s elfoglalta Jajczát. Ezután Bosznia védelmének szervezéséhez fogott s a Dolnji Kraji

1) Török: tuz = só.

kerületből a jajczai bánságot, az ozoraiból pedig a szreberniczai bánságot szervezte.

Szrebernik erős vár volt a Boszna folyó és Macsó között, mint külön bánságot először Nagy Lajos szervezte. Az 1504. évi országgyűlés költségvetésében még szerepel, a mohácsi veszedelem után azonban mihamarabb a török keze alá kerül.

Jajcza leghíresebb és legjelentékenyebb vára volt Boszniának s attól kezdve, hogy Mátyás király elfoglalta, 65 esztendeig Magyarország védőbástyája lett. A magyar vitézség több mint egy fél évszázadig tartotta fel itt a törökök mindent elseprő áradatát s védte Horvátországot, Szlavoniát épügy, mint Nándorfehérvár Magyarországot. Mátyás király az ország kormányzását bánokra, illetőleg kapitányokra bízta, kik közül az akkori magyar főúri családok több sarja hervadhatatlan érdemeket szerzett.

Mátyás király halála után az ország pusztulásnak indult. Bár a jajczai vár védelme jó kezekben volt, a vár fentartására szolgáló költség nem igen folyt be. Nándorfehérvár 1521-ben elesett, ezzel szabad útja lett a töröknek Magyarország szívébe s Jajcza sorsa is meg lett pecsételve. Nándorfehérvár elestével Jajcza is sokat veszített jelentőségéből s a mohácsi vész után két évvel kapitánya önként feladta, melyet addig annyi vérrel és pénzzel védelmeztek. Ezzel aztán a magyar uralom teljesen megszűnt Boszniában s negyedfélszáz esztendőre ősi birtokunkon a török lett az úr.

Boszniának északkeleti részét, a Dolnji Kraji kerületet, árpádkori okleveleink *Alföld*-nek nevezik, aminthogy nem is egyéb az, mint a Magyar Alföld déli folytatása. Bosznia északnyugati része, melyet Alsó-Szerémségnek, Török-Horvátországnak is hívtak, hajdan vármegyékre volt felosztva s ebben különbözött többi boszniai birtokainktól, melyeket bánok kormányoztak. E vármegyék pontos földrajzi fekvését csak a legutóbbi időkben ismertük meg THALLÓCZY LAJOS¹⁾ idevonatkozó kutatásaiból. Három ilyen ú. n. alsó-szlavon vármegyénk volt: Orbász, Szana és Dubicza.

Orbász vármegye a Boszna, Szana és Száva között feküdt, mint vármegye már a XIII. században feltűnik, első ismert főispánja (1243) István, utolsó (1460) Kórógyi János. Székhelye Orbászkő erős várral. Az egykori magyar világot a sok magyar helységnev: Orbászváralja, Orbászvásárhely, Asszonyfalva, Belonka-

¹⁾ THALLÓCZY LAJOS dr.: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450—1527. Budapest, 1915.

teleke, Demetervára, Dukaharasztja, Gacsalmező, Orbászszentgyörgy, Szentjánosegyháza stb. bizonyítják. Birtokosai is nagyobb részt magyar családok voltak, kik közül a Paksyak még 1703-ban is perelik orbászvármegyei ősi birtokaikat, Demetervárát, Teregoviczát és Prisztancsot.

Szana vármegye a Szana folyó két oldalán feküdt, a három megye közül ez nyúlt le délre legjobban, északfelé azonban nem ért a Szávaig. Székhelye Kozara városa volt, a Kozara Planina déli lábánál. Mint vármegye elég korán feltűnik, 1256-ban alispánja Sándor nevű.

Dubicza vármegye a három alsó-szlavon vármegyék között a legnyugatibb fekvésű, részben átnyúlt a mai Kőrös és Zágráb vármegyék területére is. Székhelye Dubicza volt. Maga a vármegye először 1255-ben tűnik elő. Főispánja 1398-ban Bebek Imre.

A jajczai bánság területi változásait nem lehet teljes pontossággal megállapítani, mert a határ mindig a fegyverek erejétől függött. A jajczai bánsághoz egész sereg vár tartozott, bennük magyar és horvát vitézek vállalva küzdöttek a török áradat ellen. Ezek: Banjaluka (Bányalyuk),¹⁾ Belaj, Boesác, Cserépvár, Greben, Grmeesgrád, Jajcza, Jezero, Kamengrad, Komotin, Koszorúvár, Kotorgrad,²⁾ Kozaracz, Krupa, Obrovacz, Istregrad, Peeg, Pruszác, Solyomfészek, Travnik, Vrbenaczgrad, Zvecsáj. Bánjai csaknem kivétel nélkül a legnevesebb magyar családok tagjai voltak, akik életüket és vagyonukat áldozták a vár és a magyar becsület megtartásáért.

Bosznia lakossága a szerb-horvát nyelvet beszéli, mely nyelv tulajdonképpen egy és ugyanaz, mégis ez országrész népességét a vallás három külön nemzetiségre tagolja. A róm. katolikusok horvátok, a görög-keleti vallásúak szerbek s a mohamedánok az ú. n. „török“-ök, akik azonban nem tudnak törökül. A mohamedánok eredetileg bogumilok voltak. Ez a hit Örményországban keletkezett a buddha, zsidó és keresztyén tanok sajátos keverékéből, főjellemvonása a miszticizmus, babonaság volt. Korán elterjedt a Balkánon, így Boszniában is, bár a római pápa és a magyar király igyekezett elnyomni. A bogumilokat azonban nem a keresztyének erőszakossága, hanem a mohamedánok türelmessége hódította meg s a török uralom elején felvették a mohamedán vallást.

1) Lukácsfürdője.

2) Ma magyar nevén: — Kotor város — ismeretes.

A közfelfogás szerint csak vallásbeli különbség van a bosnyákok között, ez azonban tévedés. A horvátok, mint említettük, Nyugat-Galicziából vándoroltak le, a szerbek pedig az Alduna és Prut vidékéről. Nagyon valószínű, hogy nyelvük eredetileg nem volt teljesen egy és ugyanaz. A mai hazájukban talált őslakókat is felszívták, azonkívül bolgár szlávokat, albán, illyr, oláh elemeket is olvasztottak magukba. A nagyszerb aspiráció Boszniára való igényjogosultságát nem igen tudja igazolni. Bosznia földrajzilag nem tartozik Szerbiához, hanem csakis a Száva—Duna medencéjéhez. Lakosainak csak egy harmadrésze görög-keleti szerb, a másik kétharmad, a mohamedánok és horvátok, hallani sem akarnak a szerb uralomról. A szerbek és horvátok között fajazonosságról sem lehet beszélni, mert mindegyik máshonnan származik. A szerbek jogtalanul emlegetik Boszniát ősi szerb földnek, mert úgy a szerbek, mint a horvátok jövevények, nem őslakók e földön. Ha a birtoklásra hivatkozunk is, a magyar királyok hosszabb ideig bírták e földet, mint a szerb cárok. A görögkeleti szerb kultúra mélyen alatta van akár a magyarnak, sőt akár a horvátnak is, tehát kulturmisszióra sem hivatkozhatnak. Korunk uralkodó eszméje, a nyelvrokonsági vagy azonossági eszme pedig a világháborúban halálos sebeket kapott. Néprajzi térkép alapján országfelosztásokat csinálni nem lehet. Bármilyen politikai változások jönnek is közbe, Bosznia örökre a magyar medencére lesz utalva, amerre folyói folynak, mert a földrajzi tényeken az embernek nincs módjában változtatni.

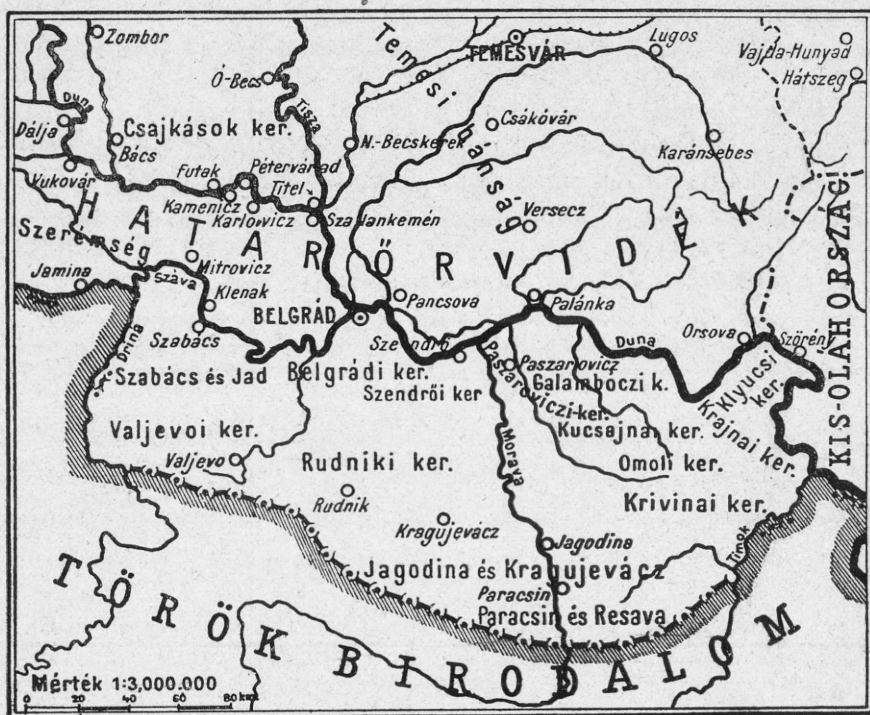
Szerbia.

A Duna vonala a jövő-menő népeknek mindig leghasználatosabb útvonala volt s már a honfoglalás után a magyarok is ellátogatnak rajta a Balkánra. Szerbia északnyugati sík vidéke — mely az Alföld folytatásának tekinthető — meg egyenesen csábította a magyarokat. Már 959 táján szerbekkel verekednek s Tihomil szerb fejedelem idejében (962—980) elfoglalják Macsó vidékét, a későbbi macsói bánságot. Ezután hosszabb ideig nem hallunk a magyarok szerepléséről. Imre király idejében Nemanycs Vukán azzal a kéréssel fordul a magyar királyhoz, hogy elismeri Magyarország fenhatóságát, ha hatalomra juttatja testvérével, Istvánnal szemben. Vukán halála után II. Endre királyunk Nemanycs Istvánt meghódolásra akarta bírni, de ez nem sikerült. Később házas-

ság folytán szorosabb kapcsolat jött létre hazánk és Szerbország között. Uros szerb fejedelem első neje IV. Béla magyar király leánya volt s Uros támogatta apósát a cseh Ottokár elleni hadjáratban. Fia, Dragutin, ismét magyar királyleányt vett feleségül, V. István leányát. Dragutin öccse, majd a fejedelemségben utódja. Milutin (1281—1321), szintén magyar királyleányt vett el, III. Endre leányát, Erzsébetet. Utódja III. Uros, majd a „hatalmas“ Dusan lett (1332—1355), aki Macedóniát, Albániát is elfoglalta és az összes szerblakta földet hatalmában tartotta, gyenge utódjai alatt azonban főként a törökök megkezdték Nagyszerbia szétdarabolását. A török veszedelemmel szemben a szerb fejedelmek a magyaroknál kerestek oltalmat. Grebljanovics Lázár, Gara Miklós sógora, elismerte Magyarország fenhatóságát és 1377-ben magát Prizrendben cárrá koronáztatta. Lázár a törökök hódító szándékainak útját akarta állani, ezért szomszédaival s a magyarokkal szövetekezett a török ellen. Murád szultánnak azonban fülébe jutott a dolog s elébe ment a szerb-magyar seregnek. Rigómezőn találkoztak s a törökök az egyesült seregeket megverték, elesett a szerb fejedelem, de elesett Szerbia is négyszáz esztendőre. Fia már csak a török szultán kegyelméből uralkodott országának egy darabján. Halála után pedig még jobban megcsönkült az ország, a magyarok elfoglalták Szerbia északi részeit, melyről Brankovics György deszpota 17 magyar városért Zsigmond magyar király javára lemondott. Brankovics és utódai mindent megkíséreltek, hogy országukat visszaszerezzék, de a törökkel szemben még egyezkedéssel sem sokra mentek. A magyar királyok szárnya alatt Magyarországon éltek s hatalmuk — ha egyáltalán volt — csak addig ért, ameddig a magyar fegyverek nyúltak. Szerbia 1459-ben teljesen elvesztette államiságát s amint deszpótái Magyarországra húzódtak, úgy a törököktől agyonsanyargatott nép egy része is a Magyar Alföldön nyert új hazát s olyan vendégjogokat, amilyenekkel a magyar nép nem bírt. Szerbia újabb függetlensége akkor kezdődött, amikor 1804-ben fellázadtak a törökök ellen Karagyorgye vezérlete alatt. Karagyorgyét Obrenovics Milos megölette s ő lett Szerbia fejedelme. Az egész évszázad e két család vetélkedésében telt el, kik hol a monarchia, hol Oroszország védőszárnyai alatt igyekeztek hatalmukat megerősíteni.

Magyarország szerbiai birtokai között leghosszabb ideig a macsói bániságot birtokolta. A macsói bániság szervezését még Imre király kezdte meg, de tartósan csak IV. Béla alapozta meg. Terü-

lete időnként változott, de azt mondhatjuk, hogy körülbelül a Száva, Drina, nyugati Morava és Kolubara határolta. Fővárosa Macsó volt, mely alkalmasint a mai Valjevóval azonos. Kevesebb megszakítással harmadfélszáz évig birtuk ezt a területet, melyen sokáig olyan pezsgő magyar világ folyt, mint az anyaország területén. A török terjeszkedésének azonban ez is minél hamarabb áldozatául esett, valószínűleg 1496-ban foglalták el.¹⁾ Első ismert bánja 1254-

Dél-Magyarország 1711–1790. között. (Dr. Acsády J. után.)

ben Ratiszló galicziai herceg volt, az utolsó 1496-ban herceg Ujlaky Lőrinc.

Macsó elvesztése után a bánság székhelye Ujlak lett a Szerémségben s ettől fogva 1499-ig Czobor Imre az ujlaki bán. 1500-tól 1521-ig a nándorfehérvári kapitányok viselik a báni tisztelet, míg csak a magyarság ezen utolsó végvára is el nem esik.

Nándorfehérvár vagy Bolgárfehérvár szintén ősi birtokunk.

¹⁾Századok, 1875. 365.

Legelőször Salamon királyunk foglalta el, majd ismét 1182-ben III. Béla. A macsói bánság megalapításától kezdve ez is magyar fenhatóság alá került. Többször el is veszítettük. A Brankovicesal kötött egyezség értelmében magyar birtok lett, a hely fontosságának tudatában Magyarország nagyon sokat tett a vár jókarba tételére. A XV. század közepétől kezdve a törökök mind erősebb nyomást gyakoroltak Szerbiára s 1456-ban Murád szultán megostromolta Belgrádot. Hunyadi János és Kapisztrán János emberfeletti erővel védték a várat és sikerült a törökök áradatát feltartóztatni, sőt visszafordítani. Ezután egy jó fél évszázadig Középeurópa szeme Nándorfehérváron függött. Mátyás király halála után lassanként veszendőbe ment minden. 1521-ben előbb Szabács, azután Nándorfehérvár is elesett és megnyílt az út Magyarország szívébe.

Nándorfehérvár fontosságát a magyar királyok egy percre sem felejtették s mindig igyekeztek azt visszaszerezni. 1688-ban sikerült először Szavoyai Jenő hercegnek. Ezután rövid időközökben többször gazdát cserélt, egyszer a miénk volt, máskor a törököké.

Szabács várát Mohamed szultán 1470-ben építtette, hogy Magyarországba könnyebben betörhessen. Mátyás király, hogy a bajt megakadályozza, Magyar Balázst a vár ostromlására küldte. A vár megvétele azonban csak 1476-ban sikerült. Ez időtől kezdve magyar kapitányok voltak benne mint bánok 1521-ig.¹⁾

Okleveleink szerémi bánságról is tudnak. Szerbia keleti részén feküdt a barancsi és krucsói bánság. Mindkettő már az Árpádok idejében IV. László korától kezdve mint bánság említettik.²⁾

Barancs vára a Duna jobbpartján feküdt Galambóczytól keletre a mai Brnjica falunál, Krucsó pedig délre a két Morava folyó egyesülésénél s a mai Krusevác nevű várossal azonos.³⁾

Mind a két bánság jó darabig magyar birtok volt s kapitányokat, különösen az Árpádok idejében, bánoknak hívták. Zsigmond király idejében, 1429-ben estek török kézre.

Szerbia a török világ alatt rendkívül sokat szenvedett s menekültjeinek mindig Magyarország adott oltalmat. Legelőször a rigómezei csata után jöttek be nagyobb tömegben. A szerb deszpóták is nagy tömegben hozták magyarországi birtokaikra a honta-

¹⁾ KORBULY I.: A báni méltóság. Budapest. 1868. 201. l.

²⁾ U. o. 195. l.

³⁾ U. o. 196. l.

lan menekülőket. Ekkor jöttek létre a ráczkevei, ráczbösszörményi telepek. A mohácsi vész után elnéptelenedett Délmagyarországba roppant számmal költöztek be. 1570 táján pl. Csongrád megyében több volt a rác falu, mint a magyar. Maguk a törökök is telepítették őket az Alföldre.

1690-ben a törökök elől újra roppant számú rácság özönlött hazánkba. Szerb írók e menekülők számát 27.000 családra teszik. A szerbeket Magyarország mint vendégeket fogadta s ők maguk is vendégnek tartották magukat s ezen a címen egyházjogi szabadságot kértek és kaptak. Kikötötték azt is, hogy ha hazájukat, Ószerbiát sikerül a törököktől megszabadítani, akadály nélkül visszamehessenek hazájukba. A törököket azonban egészen 1912-ig nem lehetett kiverni Ószerbiából, így a szerbek itt rekedtek Délmagyarországon mind a mai napig.

Szerbjeink segítséget nyújtottak a török világban a törökök ellen, de bécsi intésre a magyarok ellen is többször fegyvert fogtak s nem egyszer feldúlták az alföldi magyar falvakat, városokat. Mária Terézia katolizálni szerette volna őket, de a szerbek ellenszegültek és jogaikra hivatkozva fellázadtak. Több ízben való leveretésük után egy részük kivándorlásra határozta el magát és 1751-ben mintegy 100.000 szerb kivándorolt Oroszországba, Kijev vidékére. Az első csoportot később több is követte. Ezek a kivándorlók ma már mind eloroszosodtak. Miután Bécs veszedelmet látott a szerbek kivándorlásában, a vallási üldözéssel felhagyott, sőt később egészen külön egyházi jogokat adott nekik, külön illyr kancelláriát állított fel számukra, úgy hogy az 1791. évi országgyűlés kénytelen volt tiltakozni e kiváltságok ellen. A szerbek 1848-ban is, kevés kivétellel, a magyarok ellen küzdöttek, így hálálták meg a magyar vendégszeretetet.

A magyarországi szerbség a magyarság szárnya alatt magas kulturára tett szert, s Szerbia igen sok intelligens embert kapott hazánkból, akik ott vezető állásokba jutottak s a 400 év óta civilizálatlan népet meglehetősen gyorsasággal kiemelték a kulturátlanságból. Az utóbbi időkben Szerbia az orosz politika vak eszközévé lett s minden kapcsolatot megszakított Magyarországgal, sőt egyenesen annak megcsönkítésére tört, ami aztán vesztét okozta.

Ma Szerbia nagy része megint a mienk s talán nemsokára itt lesz az idő, mikor legfelsőbb hadurunk, „tekintettel azon ősi kötelékekre, melyek nagynevű elődeit a magyar trónon“ Szerbiához fűzték, szuverén jogait Szerbiára is kiterjeszti. Régi törté-

nelmi határainkat Szerbiában épügy vissza kell állítani, mint Boszniában. Magyar telepekkel kell megrakni újból régi balkáni birtokainkat, mert csak a vérségi kapocs fogja örökre elválaszthatatlanul hozzánk fűzni visszaszerzett ősi földünket.

Bulgária.

A Duna balpartján levő Románia területét nem szokták a Balkánhoz számítani, éppen ezért itteni egykori birtokainkról, a szőrényi bánagról (Kis-Oláhország), a Havasalföldről (Nagy-Oláhország), Moldváról ez alkalommal nem fogunk bővebben megemlékezni, csak az Alduna jobboldalán feküdt bolgárországi birtokainkról kell még szólnunk.

A magyarok és bolgárok még őshazájukban is egymás szomszédságában laktak s amikor a népvándorlás kimozdította őket, a megállapodáskor ismét egymás mellé kerültek. A bolgárok mai hazájukban szlávokat találtak, kiket meghódítottak, azonban a hódítók számra nézve kevesebben lévén, nyelvileg beolvadtak a szlávok közé. A turáni vezető réteg azonban úgy megszervezte ezt az új népet, hogy nemsokára számottevő ország lett Bolgárország.

A magyarok, mint a byzanciak szövetségesei, 893-ban megdúlták a bolgár birodalmat. A bolgárok nem maradtak adósok s a kalandozó magyarság etelközi szállásait elpusztították, úgy hogy a magyarok jobbnak látták biztosabb helyre költözni s elfoglalták mai hazánkat. Délmagyarországon ekkor a bolgár volt az úr, míg a honfoglaló magyar innen ki nem szorította. 1019-ben II. Vazul byzanci császár meghódítja Bolgárországot, igaz, hogy nem sok időre s III. Béla mint görög birtokokat megszállja Nist, Brani-csevoit és Szófiát.¹⁾ A bolgárok azonban megint hamar feltámadnak s visszaveszik az elfoglalt városokat. 1228-ban Béla király magyarjai már megint betörnek a bodonyi tartományba.

A családi összeköttetések révén 1260—1270-ig a harcok egész sorozata indul meg a magyarok és bolgárok közt. István királyunk Bodonyt (Viddin) beveszi, a magyar sereg elfoglalja Plevnát. sőt egészen Tirnovóig pusztít. Ekkor Bolgárország meghódol s V. István felveszi a bolgár királyi címet.²⁾

István halála után a birtoklás megint megszakad s Nagy

¹⁾ Századok. 1898. 116.

²⁾ U. o. 118.

Lajos idejében áll helyre ismét, aki 1365-ben indul Bodony alá, meghódítja s Dénes erdélyi vajdát teszi bodonyi bánnak. Bodonyon kívül Laganjban és Fejérvárban (Belogradcsik) várnagyok parancsnoksága alatt magyar őrség tanyázik.¹⁾

A bodonyi bánságot azonban csak 1369-ig tartotta Nagy Lajos s ekkor visszaadta Stracimir bolgár fejedelemnek, mert a közbeékelődő Kis-Oláhország megbízhatatlan oláh vajdája miatt nehéz lett volna tartani. 1394-ben Bajazid török szultán elfoglalja Bodonyt s Stracimir földönfutóvá lesz. Zsigmond király is tervezte Bolgárország felszabadítását, de 1396-ban Nikápolynál csatát veszített. 1444-ben volt az utolsó csatánk Bolgárország földjén, de ez is balul végződött.

A fentiekből láttuk, hogy a földrajzilag Magyarországhoz tartozó balkáni területeket a magyar nemzet politikailag is magához tudta kapcsolni. Érdekes volna most kimutatni, hogy vajjon a magyar faj a magyar uralom idejében meg tudta-e vetni lábát ezeken a meghódított területeken? Sajnos, a török világ csaknem minden írott emléket eltörölt e vidékeken, úgy, hogy csak nagyon kevés, töredékes adattal járulhatunk a kérdés tisztázásához, de ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a magyar uralom idejében magyarok is laktak e tájakon.

A dalmát tengerparton 1231 körül Rogoznikában magyarok telepedtek le,²⁾ kik közé német és bosnyák pásztor családok is kerültek. A Magyarországból jövő telepesek 1235-ben azt írják, hogy ők ez évben Dalmáciában a tenger közelében Rogoznizzát alapították.³⁾ 1289-ben a rogoznizzai nemesek a szerb királynak hűséget esküdtek, ki a magyar királyoktól nyert kiváltságait megerősítette. E magyar telepről többé semmi hírt sem hallunk.

Jóval több nyoma van a magyarságnak Boszniában.

A három alsó-szlavon vármegyében és a boszniai bánságokban a török világ előtt sok magyar birtokos úr élt, akik itteni birtokaikra bizonyára telepítettek jobbágyokat magyarországi birtokaikról intenzívebb földművelés céljából. A várak katonasága pedig nagyjából magyar, kisebb részben horvát volt, akik azonban ez időben még szintén szívesen vallották magukat magyarnak. A várak körül is maradt magyarság, de ezek a török uralom alatt

1) U. o. 583.

2) PÉSTI F.: Magyarország helynevei. Bpest 1888. I. 283.

3) Wenzel G. I. 345.

elhorvátosodtak, jóllehet mai napig is „magyari“-nak tartják magukat.¹⁾ A magyar lakosság sok magyar helynevet is hagyott Boszniában. A gyakori „Varos“, „Magyari“ helységnév magyar alapításra enged következtetni. Nem volna háládatlan feladat Bosznia helységnévtárát ebből a szempontból átvizsgálni, az oklevelekből ismeretes régi magyar helységnevek számát még bizonyára gyarapítani lehetne.

Szerbiában is voltak magyar telepek. UNGNAD császári követ 1573—78 közt tett konstantinápolyi utazásakor Jagodina mellett három magyar községet említ, melyekben „csupa magyar lakik, kiktől jó bort kaptak“. JANKULOV²⁾ szerint talán ilyen magyar telepésekről szólhat egy régi szerb népének, melyben Lázár cár azzal fenyegeti meg a dalmátokat, hogy ellenük küldi szerbjeit és magyarjait.

A Bjelicza völgyében Drágácsevó környékén Csacsáktól nyugatra számos régi temető van, melyet a nép „magyar temető“-nek hív. Nagy sírkövek láthatók e temetőkben, melyeken különféle rajzok (kard, íj, nyil, félhold, kereszt stb.) vannak. JANKULOV³⁾ feltételezi, hogy ezek a magyar telepések a macsói bánságból kerültek oda, mert szerinte „a Balkánon régen sokkal több magyar telep volt, mint gondolnók.“

A macsói bánságnak hihetőleg magyar volt a lakossága. Sajnos, hogy e magyar telepek egyike sem érte meg a felszabadítást. A történeti adatok azonban azt bizonyítják, hogy ez a terület olyan, amelyen a magyarság a multban is gyökeret tudott verni. Ahol multja van, ott jövőjének is kell lenni! A magyar szupremáciával egyidejűleg a magyarságnak is be kell hatolnia Bosznia és Szerbia földjére! Csak úgy tudjuk megtartani ezeket a visszaszerzett ősi birtokainkat, ha megrakjuk magyar telepekkel, a magyarság előőrseivel. Évtizedek óta özönlik a földnélküli magyarság Amerikába, Romániába, ezeket most kell visszatelepíteni, mert ilyen alkalom talán soha sem lesz többé! Szerbiában bőven van telepítésre alkalmas terület, hiszen földjének nagyobbik fele állami birtok, csak a kisebbik fele van a nép kezében. De számítani lehet nagyobbmértvű, Oroszország és Amerika felé irányuló kivándorlásra is. Egyébként a hódított területeken épúgy jogunk van ma-

1) Osztr. Magy. Monarchia írásban és képben XIX. 256.

2) Ethnographia 1914. 178. l.

3) U. o.

gyar nemzeti célokra való kisajátításra, mint ahogy a szerbek Macedóniában, vagy a románok Dobrudzsában kisajátítottak telepítés céljára területeket.

A magyar fennhatóság megszilárdítására és magyar nemzeti politika csinálására elsősorban jó magyar tisztviselői karra van szükségünk a meghódított területeken. Itt csak másodsorban kellene figyelembe venni a szláv nyelvtudást. Hisz a Bach-korszakban a Magyarországot elárasztó cseh hivatalnokok teljesen megfeleltek a beléjük helyezett várakozásnak, holott idejövetelükkor mitsem tudtak magyarul. A magyarnak jó nyelvkészsége van s hamar meg fog tanulni szerbül is.

A közigazgatási területegységek megállapításakor figyelembe veendők volnának a földrajzi és történeti határok. A régi magyar helyneveket újra vissza kellene állítani. De a hódított területeket még szorosabban lehetne Magyarországhoz csatolni, ha a meglévő közigazgatási kereteket áttolnánk a hódított területekre, vagyis a magyar vármegyéket részben átvinnők a Dunán és Száván. Ilyen módon a hódított területek északi határán a közigazgatási területek súlypontja a régi magyar vármegyékben volna. Nem tekinthetjük e dolog kivételében akadálynak a Dunát, mert hisz a magyar dunamenti vármegyék jórésze amúgy is a Duna mindkét oldalán fekszik. Sőt minél több ok fogja kényszeríteni a hódított területek lakosságát, hogy a Dunán gyakran átkeljen s a magyarsággal minél gyakrabban érintkezzen, annál szorosabban fog Magyarországhoz s a magyarsághoz kapcsolódni. A fokozott érintkezés hidakat fog létrehozni a Dunán, melyeken át a magyarság szaporulati feleslege Szerbiában mindig új hazát talál s a szerbeknek pedig kulturát visz, amire nagyobb szükségük van, mint Nagyszerbiára.

Földrajzi vonatkozások a háborúban.¹⁾

Irta: Dr. Strömpl Gábor.

Nem szokás, hogy tudományos kérdések tárgyalásakor a napilapok rovataira hivatkozzunk, de a háborús sajtónak immár több mint egy éve figyelhető hireit, cikkeit a geográfus nem nézheti közönyt. Valamelyes jóleső öröm, szinte rejtett meglepedés fog el bennünket, ha az elmúlt háborús esztendő napisajtójának egyre gyarapodó geográfiai vonatkozásait olvashatjuk. Nemcsak a hivatalos hadijelentésekben akadunk helynevekre és egyéb, igazibb geográfiai utalásokra, hanem a hadieseményeket magyarázó heti, havi és más időközi összegezésekben még több ilyen utalás akad. Az időjárásról több szó esik most, mint békében bármikor s míg eddig soh'se hallott helynevek mellett átsurrant figyelmünk, most, a háborúban, az egyes helyekhez fűződő gyászos vagy dicsőséges részletek miatt leköti érdeklődésünket a hozzájuk illesztett területi, tájképi ecseteléseknek hézagos szövege is. Sőt e leírások nyomán azon vagyunk, s azon vannak azok is, kik ezt eddig tán sohase tették, hogy maguk elé varázsolják gondolatban a kérdéses helyeket. Az embert méltán érdeklő és izgató „hol?” és „hogyan?” kielégítést keres, az érdeklődő a harcterületek térképéhez nyúl és azon böngészi ki, azon rögzíti a közölt helyeket.

Hadijelentések, harctéri cikkek, háborús térképek és másmilyen alkalmi írások, rajzok vagy könyvek „reklámjai” a geográfiának. Reklámjai ezek reklámra szoruló hazai tudományunknak, de még nem — elismerések. Ez az általános érdeklődés a geográfiai vonatkozások és elemek iránt azonban még korántsem szól az egész geográfiának. Hazai geografiánk számára ezt a kedvező, annakelőtte soh'se remélt jelenséget elhanyagolni, kiaknázatlanul hagyunk nem lehet, nem is szabad. Ezt a fellendült érdeklődést nem nézhetjük tétlenül, nem elégedhetünk meg azzal sem, hogy ezt a közérdeklődést néhány alkalmi cikkel, cikksorozattal örömmel, ujjongva, csak megállapítsuk, elkönyveljük. Úgy vélem továbbá, hogy nem elegendő még az sem, ha az egyszerre, azaz csak a háború hatására megnyilatkozott érdeklődést ehhez mért alkalmi cikkekkel, kapós kiadványokkal igyekszünk kielégíteni. Mindez még csak félmunka. Mindezt a háború szükségszerűen teremti meg, mindez velejár a háborús világgal s ha még olyan szorgos törekvése is ez a geográfusoknak,

¹⁾ Ezt a terjedelmes és éppen azért csak vázlatokban közölhető s még így is alaposan megkurtított cikket, a háború megindulása óta Galiciában tartózkodó szorgalmas munkatársunk a harctérről küldötte be hozzánk. Egyebek mellett kortörténeti szempontok is döntöttek közlése mellett. Szerk.

a hazai geografiának célját ez az elismerést érdemlő iparkodás, ez a szintén kívánatos munkálkodás — még nem valósítja meg.

Az alkalmoszülte érdeklődés ellanyhul majd a háború után, mihelyt mostani ingerét veszíti a „hol?” és a „hogyan?”. Elkallódnak majd a most gondosan őrzött térképek, s visszatér újra az a geográfiai közöny, az a nemtörődömség, amit otthon már régóta ismerünk.

Ahogy nem hazai geografiánk érdeme ez a mostani nagy érdeklődés tudományunk egyes részei iránt, hanem ez csak a háborúé, akként az annakelőtte tapasztalt és a sejthető közöny is a békés állapotoknak róható majd fel. Hazai közönségünk figyelmét a háború veszedelme, a komoly bizonytalanság fordította a geografia felé; háború után, a békében pedig a nyugalom, a biztonság tudata teszi majd „főlölséggé” a további érdeklődést.

Így vélekedik iskoláinkból kikerült közönségünk. A szakavatott geográfus, mondhatnám, éppen fordítva mérlegeli a körülöttünk lejátszódó nagy eseményeket. A geográfus jobban ismeri az erőviszonyokat, mert már békében kutat utánuk, higgadtabban tudja mérlegelni ezeknek egymásra hatását az erőmérközéseknél, a háborúban, mert jobban tudja meglátni a kiegyenlítődést, az ember és a természet harcának kölcsönös megalkuvását. A geográfus békés munkásságában ezt a megalkuvást, az ezen küzdelemből fakadó feszültségeket keresi, tanulmányozza, leírja, háborúban pedig nézi, figyeli a kipattant energiák egymásra törését, harcát, hogy majdan a kiváltódott, az elpihent erő kifejtések után újra megint nyomozza, kutassa a megmaradt, a ki nem váltódott, a lappangó feszültségeket. A geografia erőket mérlegel, de nem politizál, háború után pedig a megmaradt sebeket keresi, de azokat nem — gyógyítja. Sem sebezni, sem hegeszteni nem tud, nem is akar a geografia, a földszíne történéseinek ez a bölcs szemlélője, csak utat mutat, adatokat ad és okozatokat keres. A ma nagy háborúja, amely a mi háborúnk is, egyszerre felszínre vetette országunk közérdeklődésében azokat a kérdéseket, amikre feleletet sokban, nagyban a geografia ad. Ebben a jelenségben a geográfus sok megszívlelni valót talál. Külön tanulmányra érdemes geográfiai tudásunknak és ebbeli műveltségünknek az a megnyilatkozása, amit a napisajtó sorai, cikkei tükröztenek vissza. Érdemes volna ezt a geográfiai tükröt tüzetesebben megtekinteni, ha még oly sivár, szinte szomorú képét nyújtja is e tükör hazánk geográfiai képzettségének. A Közlemények hasábjaira kívánkozik e sivár kép ecsetelése, bírálata.

Egy másik feladatnak vélem: kimutatni azt, hogy ez a most fel lendült érdeklődés nem múlt jelenség, hanem hogy ennek az érdeklődésnek alapja mélyebben fekszik. Ki kell, mert ki lehet mutatni, hogy a háború sok-sok csalódása, úgy a miénk, mint az ellenségeinké, a kölcsönös félreismeréseken alapult. Bizonyítanunk, igazolnunk kell, hogy geográfiai oktatásunk tökéletesítésével, önmagunk és szomszédaink megismerésével nem hajlunk sem önmagunk, sem elleneink lebecsülésére, de nem fog el bennünket a túlzó bizakodás sem.

A háború megismertette hazai közönségünkkel a geográfiai tudás hasznosságát, ahogy a szakavatottak már háború előtt is

hangoztatták a geográfiai műveltség fontosságát. Most, a háború alatt, ébren kell tartanunk ezt az érdeklődést, ki kell elégítenünk azt az ismeretvágyat, amely most támadt s amely kielégítésre vár s ezt úgy kell megcselekednünk, hogy közönségünket, meg a legilletékesebb köröket is meggyőzhessük a geográfia kultúra-szükségességéről.

E munkából — felfogásom szerint — mindnyájunknak ki kell vennünk a magunk részét, nekünk is, akik ott hagyunk otthont, ambiciót, reményeket és fegyverbe állottunk. E munkának kisebb fele esik a haretérre, mert a kulturmunkának itt vajmi kevés hely jut. Nem azért, mintha a haretéren nem volna elég tanulmányi anyag. Korántsem ezért. Sőt — a sztratégián kívül — nemcsak a geográfia, de még más tudomány is nagyon sok megfigyelni, megszívlelni valót talál.

Az egész hadviselés tele van szöve geográfiai vonatkozásokkal, a geográfia elemeivel. Mégis hosszú idő telt el, míg e vonatkozásokat egész terjedelmükben átláttam. Lassan kezdtem meglátni az összefüggéseket a tengernyi, a kuszának, zavarosnak tetsző dolgok között. Nagysokára, jó egy év múltán, szabad időm is egyre több akadt, szövegezésbe foghattam, sőt egyes szakaszok megírását is elvégezhettem. Ahogy megírhattam, úgy adom közre e sorokat. S mint ahogy e soraim a haretéren íródtak, sem a nyugodt szövegezés, sem az összefüggő egybeállítás nem lesz meg a közöltekben.

E foglalkozásomról magam vagyok leginkább meggyőződve. A választott tárgyat, a vele járó munkát azonban bizonyos cél tudatában vállaltam. Célo mat meg is okolom. Háború előtt Társaság egyik bizottsága a középiskolai földrajzoktatás reformálásának tervezetével foglalkozott. A bizottság megtisztelő figyelme módot nyújtott arra, hogy a reform kérdéséhez magam is hozzászólhattam. Aztán jött a nyár, vele a természetbeni kutatások, majd a háború és ezzel mögöttem maradt a — földrajzoktatás reformja kérdésének további alakulása. A tavalyi tavaszi tárgyalások eszmeeserei, a hallottak és a mondottak azonban eszembe jutottak néha-néha itt is. Hisz hazai geográfiai oktatásunk mikéntjét nemcsak a napisajtóból ítélni lehetünk meg, hanem megítélhetjük azt itt a haretéren is, hol geográfiai tudásunk és különösen geográfiai műveltségünk annyiszor kénytelen hallgatni az elibénk táruló vidék, nép, megyéb és a napról-napra halmozódó események és hírek előtt. Mennyire felettünk áll geográfiai tudás tekintetében a tényleges (aktív) katona! Pedig a tényleges hadsereg legnagyobb részének nem kenere a geográfia, amint a polgárok között is csak nagyon kevesen foglalkoznak — hivataltól vagy szeretetből a geografiával. De az iménti mértéket nem a szakavatottakra, nem a hivatottakra alkalmazom, hanem ezek — tanítványaira.

Sha a tanulók tudása nem mindig és nem mindenütt kielégítő, ne okoljuk mindig és mindenütt a tanulókat. Vessen magára olykor az oktató, a tanár is. Sha az igazi ok, a baj, nem az utóbbiakban van, keressük az orvoslást tovább, másfelé. Az iskolai geográfiai oktatás

bajai ismeretesekek. Ezek orvoslása folyamatban van a háború alatt is. Eközben, több mint egy esztendő alatt sok becses tapasztalást szereztünk. E sok tanulság közül ehelyen különösen arra kívánok utalni, amelyik a geográfiai ismeretek szükségességét igazolja, és pedig azét a szükségletét, amelyik a harctéren nyilatkozik meg. Ez az ismeretszükséglet szinte követelőző, s annál erősebb a geográfiai tudás vágya, minél kevesebb kielégítésre talált annakelőtte. Ez a szükséglet a katonaságnál megmarad a kései jövőben is, sőt e háború után majd kulturánk, erőnk növekedtével egyre nagyobb igényekkel fog jelentkezni. Katonára ezután is szükségünk lesz; sőt jóval többre, mint amennyire e háború előtt volt. A jövő katonái alaposabb kiképzésnek néznek majd elébe, szóval úgy a legénységnek, mint a tartalékos tisztnek többet kell majd tanulnia. Mivel azonban a hadsereg tömegét a nem tényleges katonák adják s mivel a katonai kiképzés időtartama (3 év, 1 év, 8 hét és a fegyvergyakorlatok) jóval rövidebb a polgári iskolázás idejénél (4—16 év), a jövő fokozottabb katonai követelményeit már az iskoláztatásban is — megalapozhatjuk. Megalapozásról, elősegítésről beszélek itt, nem — kiképzésről.

A geografia a katonáskodásban is értékesíthető ismereteket ad. Ad ilyen ismereteket már az elemi iskolai oktatásban, még inkább a középiskolaiban, mert már többet, fejlettebbet adhat és azoknak a tartalékos tisztjelölteknek adja, akiknek geográfiai ismeretre fokozottabb mértékben van szükségük.

Mindezt a geográfiai oktatás reformálásával meg lehet oldani, anélkül, hogy katonai földrajzot tanítanánk. Erre nincs is szükségünk a polgári oktatásban, sőt ezt nem is szabad cselekednünk. Amiképpen a sportolás még nem katonáskodás, akként a geografia helyes oktatása is messze áll a sztratégiától. Az iskola csak egészséges fiúkat adjon a hadseregnek, de nemcsak testileg, hanem szellemileg is egészségeseket. Nevelje neveltjeit az iskola a saját céljain és keretein belül úgy, hogy az általánosan köteles hazavédelmet már az iskolában — alapozza meg. Katonává majd a katonák teszik.

Hogy mik a geográfiának amaz elemei, amelyek a haza védelmében, a katonáskodásban értékesíthetők, azt óhajtom alábbi soraimmal ecsetelni. Észleléseimet a harctérről veszem. A felhalmozott, a megfigyelt anyag több, mint amennyit az iskolai oktatás felkarolhat. De több adatot szántszándékkal gyűjtöttem egybe s azokat a geografus szemével néztem. A sok adatból a polgári oktatás a rája tartozó részt bele tudja majd illeszteni a földrajz keretébe, viszont a rákövetkező katonai oktatás a helyes geográfiai alapot könnyen alkalmazhatja a maga külön céljaira.

Emberanyag.

A hadsereg emberanyagát a nép, a nemzet szolgáltatja. Az anyag nemzetek, nemzetiségek szerint változik, de vannak kisebb, néha jelentős különbségek egy nemzetnek, nemzetiségnek különféle vidéken

lakó fiai között is. Követhető ez a latolgatás még tovább is, el az egyénig. A fizikai emberanyag megítélésére az antropologia és a sorozó bizottság jogosult, geográfiai tanulmányt ebben nem sokat találunk. Valami kevésre mégis akadunk. A katona, mint általában „alkalmas“, nem geográfiai tárgy, de abban már van geográfiai momentum, hogy a besorozott milyen katonai szolgálatra alkalmasabb. Anélkül, hogy az egyéni rátermettség, a tehetség értékelését bolygatnók, a kivételek lehetőségét kétségbe vonnók, megállapíthatjuk, tudjuk, hogy egyes vidékek fiai más-más alkalmazásra hajlanak. E rátermettségre — nem mindig — a szülőföld adja meg az alapot. A dalmata jobb tengerésznek, mint huszárnak, míg a hortobágyi legényből nehezebben lesz jó tengerész. A tiroli a hegyekre termett, míg az alföldi magyar az Alpok sziklái között csak ügyel-bajjal tud járőri szolgálatot teljesíteni. Székely és oláh, bosnyák és kárpáti rutén feltétlenül jobban bírja a hegyvidéki harcokat, a sok hegymászással egybekötött szolgálatot, mint az a katona, amelyik akár civilben, akár katonáskodása alatt annakelötte soh'se járt hegyeket.

Ez a latolgatás még tovább is fűzhető. Iparos lakosságban több a gondosság, a pontosság, tüzéreknek, gyári munkásoknak ezek alkalmasabbak. A kubikos sánemunkálatokra jobb, mint a csikós, vagy a pásztorkodó hucul.

Még inkább kidomborodik a geográfiai elem az említett rátermettségben, ha a katonáknak edzettségét vizsgáljuk. Tévedés ugyanis azt hinni, hogy minden katona egyformán állja az időjárás viszontagságait. A rutén gyerek, kit a hóba is egy szál ingben és mezitláb enged ki az édesanyja, ha katonasorba jut, könnyebben állja a legkeményebb kárpáti telet, mint a tengerparti, vagy akár a budapesti legény. A magyar, vagy más katona nagyjában elbírja úgy a kemény hideget, mint a rekkenő meleget. Nemzetiségeink, különféle vidékeinkről való katonáink között mindazonáltal szembeszökő különbségeket tapasztalhattunk edzettség dolgában.

A magyar állhatatosan viseli a galíciai forró nyarat, annak rekkenő déli melegét, de a szokatlanul hűvös éjszakákat, vagy hirtelen fagyra hajló nyáreleji hajnalait szó nélkül már nem hagyhatja. S hogy e hűvös éjszakákat eleinte nem ismeri, a maga kárán, egy-egy meghülés után tud rajta általjutni. A magyar megsínyli az itteni nyarat, míg a rutén, a helytlakó, a magaszötte vászonköntösében fel sem veszi.

Állatanyag.

Megtaláljuk a rátermettséget, az évszázadokra, vagy évezredekre visszanyúló területi alkalmazkodást az állatok között is. Az Alföldön rekvirált lovak a kárpáti harcokban sem a telet, sem a terhet nem bírták úgy, mint a kisebb, de szívós galíciai lovak. Ifgyenek, partnak menet, vagy árkon át e kicsi lovak nem akadtak el terhükkel, míg a nagyobb alföldi lovak többször s úgy, hogy csak emberi segítséggel boldogultak. Jó szolgálatot tettek a tél derekán a Kárpátok

közé hozott kicsi boszniai lovak is, mint málhás állatok. Az öszvér, sőt a szamár is szívós állatnak bizonyult. A nagy, tagbaszakadt lovakat hegyre, rossz utakra nem használhatták. A mi kutyáink sem a telet, sem a terhet nem birták volna úgy, mint a kicsi szánkókba fogott cszímó kutyák.

*

Sok geográfiai vonatkozás nincs az élő anyagnak „veleszületett“, a szűkebb hazájából magával hozott tulajdonságainak mérlegelésében. Keresve sem találunk sok kapcsolatot, mert a monarchia aránylag nem nagy, a klimatikus viszonyokban kirívó szélsőségek nincsenek. Annyira nem változatos a monarchia területe, hogy nagy ellentéteket teremthetne ember és állat kifejlődésében, edzettségében, életmódjában. Ha volna azonban gyarmatunk, a fenti vonatkozások nagyobb változatosságot eredményeznének. S hogy nincsen gyarmati seregünk, csak más nemzet hadseregénél utalhatunk több geográfiai elemre az élő anyag megítélésénél. Az angolok és franciák, helytelenül, éppen téli, késő őszi hozták fel meleg klímához szokott színes csapatokat a franciaországi harctérre. A török harcterek nem mindegyikén pótolhatnák a tevét lovakkal. Az angolok sem használhatnák indiai elefántjaikat az európai harctereken. Az oroszok szibíriájai a duklai téli harcok idején előnyben voltak támadások alkalmával a mi katonáink fölött.

Mimikri.

A modern hadsereg ruházatában a ruha színe jelentős változás. E mimikri szükséges következménye a rejtett, a leplezett modern hadviselésnek. A ruha színét az egyes harcterületek határozzák meg, de a tanulmányozó bizottságok véleménye dönti el. A csukaszürke a karsztos, a magashegységi harcterületre, olasz szövetségünk határvidékére készült, míg a jóval több katonánkat foglalkoztató orosz harctéren meg kellett változtatni a ruha színét. Hasonlóvá kellett tenni az oroszéhoz, a németéhez, mert a zöldes-szürke szín a füves-erdős területeken jobban elmosódik. Az oroszok barnás köpenyege a hűvösebb évszakok (ősz, tavasz) barnás, szürkés avarához igyekszik alkalmazkodni. A kaki-szín sivatagi homokos területekre való. A leg-tökéletesebb mimikrit az idő vasfoga és a szenny adja meg a ruhának. A nap fakóvá teszi, a sár, por és egyéb piszok vegyülete idővel a csukaszürkét is olyanná varázsolta, hogy az a harctéredzett szín majd minden időben belevész a környezetbe. Ezt a szint a maga feltáival, árnyalataival nem lehet gyárilag előállítani, idővel azonban minden katona — akinek az álcázásra valóban szüksége van — megszerzi. Téli a havas tájakon úgy a sielők, mint a gyalogos járőrök, fehér hóköpenyget használtak.

Kiterjedt a mimikri idővel a harctéren szerzett szomorú tapasztalatok folyamán egyéb felszerelési tárgyakra is. Tisztjeink a feltűnő fekete csizmát, vagy a rikitő sárga bőrkamáslit hamarosan felcserél-

ték; vagy bakancsot s fölibe szürke szárharisnyát húztak, vagy csavarható kamásliba bugyolálták lábukszárát. A barnás-fekete feltűnő borju (fekvéskor) helyébe zöldes vagy kékes (csukaszürke) háti-zsák került. A fekete szíj eltűnt, csillogó gombot a frontban nem látnak többé a háborúban, sőt a tisztí sapka aranyos gombjának fényességét is igyekeztek letompítani, mert a messzilátón figyelő ellenség ezt is meglátta és célba vette tulajdonosát. Idővel a mimikri — miként a felsorolt módosításokból látszik — kiterjedt a legaprólékosabb részletekre is s nemcsak a környezetbe való minél teljesebb beleolvadásra törekedett, hanem az egyöntetűsége is, amennyiben a légénység nagyobb tömegéből feltűnőbb, ragyogóbb színekkel kirívó tiszt a tömeg vegyülékébe igyekezett beleolvadni ruhája felszerelése színeivel.

Álcázásra szorult ebben a háborúban a repülőgépek miatt a tüzéség, sőt sok esetben a trén is. Hóban az üteg nagyon látszott, ha nem rejtőzött fák alá, nyáron az üteget már kivágott fákkal leplezték. A trénsekerek fehér ponyvái a télen nem rittak ki a hóból, de hőmentes helyen vagy máskor már igen s mivel a szép rendben álló szekértábor hatalmas célt ad és olyat, hogy az egyhamar nem rebbenhet széjjel, okosabb a trént is fák alá, házak közé dugni, vagy zöld galyakkal álcázni. A megerősítéseket, pótlásokat leginkább éjszaka hozzák a frontba. Az éjszaka sötéttségének tulajdonítható az is, hogy a mostani nagy háború titokzatos, meglepő csataiban olyan szerepre jutott. Hogy a huszárság szerepe annyira megesappant a háborúban, az is némileg összefügg a mimikriével.

Teljes mimikrit nem érhetünk el sohasem. Hogy a katona úgy tudjon alkalmazkodni a környezet színéhez, mint némelyik mimikris állat, az lehetetlen. Lchetetlené teszi ezt a mozgó tömeg, majd az a körülmény, hogy a hadseregnek különféle évszakban, különféle harc-területen kell felvennie a harcot.

A mostani háború mimikri tanulságaiból máris leszűrődött az a tapasztalat, hogy azokat az élénk színeket, amelyek nagy foltokban nem találhatók meg a természetben, a katona ruhájából és felszereléséből mellőzik. Sőt a színtompítást jövőben ágyúkra, szekerekre, sátrakra, ponyvákra és egyebekre is át kell vinni. A jövő háborúi még rejtettebbek lesznek s ezért még fokozottabban kell a fölszerelésnek összeolvadnia a természet színeivel. Repülőgépeknél, léghajóknál a diafán szövetekkel, rostokkal sikerrel kísérletezhetnek, mert a szárnyak és burok mögött, meg előtt levegő van, de már a földhöz ragadt fegyvernemeknél a diafán lepel mögött hús, vas, fa látszana tarka színekben, ami még feltűnőbb lenne. Ha azonban sikerülne olyan szövetet kitalálni, mely tompán, szétszórtan, a környezet ráverődő színét tükröztetné vissza, mint víz tükre a part mentét, akkor a leg-tökéletesebb, minden évszakra és valamennyi harctérre alkalmas mimikrit megoldanók.

Fegyverzet.

A távolság lebirása a fegyverek hordóképeségével a védekezést és a támadást is biztosítja. De minél nagyobb távolságra lönek, annál bizonytalanabb a találat. A tömeglövésnél a szórás emeli a találatok számát. A gépfegyvereknél már rögzített puskacsövet találunk s vele jobban irányozott lövéssorozatokat tehetünk. Az ágyúk már nagyobb távolságokra lönek s minthogy talapatuk szilárdabb, a célzást pedig közvetve messzelátón át végzik, a találatok száma — aránylag — nagyobb. A modern ágyúk készítésében — a lövegek nagyságától eltekintve — a lőtávolság emelésére és a találat biztosítására törekednek. Hajókon, különösen a mai úszóvárakon, ezeket az elveket könnyen megvalósíthatják, mert az ágyúszörnyetegek a hajón biztos talapaton állanak és a hajóóriással magával szállíthatók. Erősegekben a nagy ágyúk alkalmazásának megvan mindenn előnye. Nyílt szárazföldi harcokban a nehéz ágyúk alkalmazása csak a mostani hadviselésben vált lehetővé, mert a szállítás javult. A hatalmas mozsarakat a jobb utakon motoros erővel, a vasúton gőzerővel könnyen szállíthatják. A mozsárral együtt halad a hozzátartozó nagy személyzet és berendezés, úgy hogy a mozsár szilárd alapépítményét és felállítását hamarosan elvégzik. A 30·5-es lövőtávolsága elég nagy ahhoz, hogy a kulturterületek kőúthálózatán a harcvonálnak csaknem minden részén döntőleg szóljon bele a küzdelembe, a vasúton szállítható 42-es pedig, minthogy csak a fontosabb védelmi állások, erősségek megvívására való, az erődítmények, a városok vasútvonalán férkőzik célja közelébe. A motoros ütegek használatát a civilizáltabb országok úthálózata tette lehetővé. Ezeknek az ütegeknek mozgékonyasága, ha a leszerelés és felállítás idejét is belevesszük, nem nagy, de mivel tekintélyes hordóképeségük megengedi azt, hogy 5—8 km-re a harc vonal mögött dolgozhassanak, zsákmányul nem esnek.

Különös figyelmünkre méltó a mostani hadviselésben az a körülmény, hogy a földrajzi fekvés, a topografia, mint ösztönző szerepelt a fegyverzet további tökéletesítésében.

Régebben, sőt még az ezt megelőző háborúkban sem volt akkora jelentősége a fegyverek messze hordásának mint most, amikor a modern technika ösztönzésébe belejátszott a topografia kihasználása. A geográfiai fekvést igyekeztek kihasználni, de emellett olyan ágyúkat kellett csinálni, amelyekkel a térszín támasztotta akadályokat legyőzhették. Várfalak, hegyek mögött rejtőző ellenséget a lapos ívben röpülő lövegekkel nem lehet löni, erre csak a tarackok és a mozsarak alkalmasak, amelyeknek lövege magas ívben és mégis messze röpül. Mozsarainkkal ma a legmagasabb alpi hegyet is átlőhetjük, hogy a mögötte 9—12 km távolságban fekvő erődöt veszélyeztessük. A messze hordó és ugyancsak nagy kaliberű hajóágyúkat, lapos lövésük miatt, hegyek között (Kárpátok) az oroszok nem használhatták.

A topografia ösztönzése a fegyverzet tökéletesítésében még in-

kább kiviláglik Németországnak Anglia ellen irányuló hadjáratában. A németek Dunkerque-t lödőző messzehordó ágyúikat Anglia partjai ellen építették, hogy Dovert — ha Calais sikerülne elfoglalniok — a francia partokról támadhassák. A La Manche csatorna ugyanis e helyen 31 km széles. Ilyen messze hordó ágyút hadihajókon, tengerparti erődökben már alkalmaztak s mivel Anglia hatalmas flottája a nyílt, a tömeges flottatámadást nagyon is kockázatosná tenné, viszont Belgiumon át út nyílt Calais felé, a németek a hajóágyú típusát (vagy éppen hajóágyút) vonták bele a flandriai harcokba, hogy az angolokat megrémítsék és majdan Ypern után otthonukban — megtámadják.

A tengerszorosok birtokba vétele Anglia világkereskedelmi politikájának, ha nem is a kulcsa, de — lakatja. S mivel e „lakatok“ előrelátó biztosítással és megvívhatatlan biztonsággal állanak a tengerek kapuiban, érthető a németek abbéli hajthatatlan igyekezete, hogy e „lakatok“ másodkulcsát maguknak megszerezzék. Meg is szerezték — a háború alatt. A bűvárhajók működési körzetének tágitására legelsőbb Anglia elszigeteltsége adta meg az ösztönzést, mivel a brit szigeteket a flotta miatt nyíltan nem lehet megtámadni. A bűvárhajók akció-rádiuszának a német kikötőktől eleinte csak Anglia szigetországáig kellett érni, hogy már számbavehető ellenfelei lehessenek a hatalmas angol flottának. Később — vagy talán már a háború előtt — a bűvárhajók működési körzetét sikerült megnagyobbítani annyira, hogy a lopva támadó kicsi hajók az angol flottabázisok körül, a nagy angol sziget nyugati kikötői előtt ólalkodhattak. Ezzel Németország megtorló választ adhatott Anglia blokádjára. S hogy idővel Európa tengerein minden távolsággal megbirkóztak a bűvárhajók, meg-megjelentek a Fehér-tengeren, átosontak a Gibraltári szoroson, hogy végül a Dardanelláknál lépjenek közbe.

Tengerszoros áthidalására épültek hajthatatlan akarással a Zeppelinek. Kellett a németeknek a Zeppelin Anglia ellen több okból: az aeroplánok működési körzete még ma is kicsi, lassan nem repülhetnek, tömeg (bombák) szállítására nem alkalmasak, a vihart nem állják. A Zeppelinben, a német kitartással megalkotott hatalmas lég-hajókban mindezek a képességek több-kevesebb tökéletességgel megvannak s ezek az előnyök éppen Anglia elszigeteltségével szemben alkalmazhatók sikerrel. A Zeppelinek könnyen teszik meg az utat Londonig és vissza; lassan röpülve a bűvárhajók megfigyelőivé válnak; bombát, fegyvert sokat vihetnek magukkal; az időjárás (vihar) szélsúlyának nincsenek annyira kitéve. A nagyság nem vészthozó hátránya a Zeppelineknek, mert az éjszaka sötétje leplezi őket.

A különféle harcterekhez, valamint e harctereken adódó különféle helyi viszonyokhoz kellett alkalmazkodni több más fegyvernek is. A hegyvidék a maga könnyen szállítható, lovakra szerelhető kicsi hegyi ágyút kívánta meg. Újabban ezek között is a nagyobb kaliberű, a hegyek mögé is lövő hegyi tarackok a gyakoribbak. Az aknaharcot a lövészárók-harcok eredményezték, mert az ellenfelek közel kerültek egymáshoz és mindkettejük árokkal védekezett. Kö-

zeli harcra készült a kézigránát, ebben jutott érvényre a szurony, az ásó, fokos, handsár, tör és még más egyéb régimódi védő eszköz.

Az aknák sikeres alkalmazásának igazi eleme a víz. Tengerpartokat, kikötőket rögzített aknákkal védhetnek meg a hajók ellen s főleg nagy biztosító szerepe van az aknáknak a tengerszorosok elzárásában. Nagyobb területet veszélyeztethetnek azzal, ha a víz áramlását is felhasználják. Az úszó-aknák ismert irányú tengeri áramlásoknál használhatók, folyóvizekben pedig ott, ahol a víz az ellenség felé folyik. A Dnyesztr halicsi hidját pl. katonáink sikerrel robbantották fel ekrazittal töltött úszó-hordókkal.

A mai fegyverzet figyelembe vételében geográfiai vonatkozásra akadunk. Legelsőbb a távolságok legyőzése az, ami a fegyverek tökéletesítésében észlelhető. A félre nem ismerhető szándék az, hogy a fegyverek minél messzebbre hordjanak, hogy ezzel az ellenséget minél távolabb tarthassuk magunktól. Ez a szándék azonban kétélű, mert a távolság növekedtével a találati biztossága csökken s még mindig megvan a lehetőség arra, hogy a felaprózott tömegek (rajvonalak) egy része közel férközhessen a védekezőhöz. A közeli harcok ezért még ma is megvannak s úgy a támadó, mint a védekező külön-külön harcmódját, harci eszközeit kívánják meg. A fegyverek hordásának és találati biztosságának növelésével azonban hova-tovább tökéletesül az, hogy az ellenséget minél távolabb tarthassuk magunktól. A nagy túlerővel történő támadóval szemben a fegyverek túlerejét (gépfegyverek, gyorstűzelő ágyúk), valamint a mostani háborúban kialakult védelmi berendezést alkalmazzuk.

A fegyverzetnek területéhez való alkalmazkodása szintén geográfiai vonatkozás. A topográfiának talán soha akkora kényszerítő hatása nem mutatkozott háborúban, mint most. Tenger, hegyvidék, rónaság mind a maga külön fegyverzetét követelte meg s minthogy ez területi alkalmazkodásban szintén a védekezők javára billent a mérleg, a honvédelem lehetőségei, feltételei a jövőben még inkább meglesznek.

Apróbb közlemények.

Felföld-e, vagy Felvidék. Régibb földrajzi irodalmunkban és tankönyveinkben hagyományosan és következetesen magyar felföldekről olvashatunk, különösen és elsősorban pedig Északnyugati felföldről, ahonnan ez a földrajzi tájelnevezés minden valószínűség szerint származik. Bizonyos, hogy a régiségben nem a mai értelemben vett egész északnyugati felföldet illették ezzel a névvel, hanem csak némely északi, magasabb fekvésű, hegyesebb vármegyéket (pl. Zólyom, Túróc, Bars, Hont, Gömör, Abaúj), melyeknek lakosai sűrűbb kereskedelmi, gazdasági és atyafiságos összeköttetésben állottak a tőlük délre s náluk alacsonyabban fekvő, síkságos, alföldi magyar vármegyékkel. Ezt a közmagyar nyelvhasználat szerint eleinte kisebb területre érvényes felföld szót azután, a földrajzi tájegységeket felállító iskolás földrajz vitte át nagyobb területre, az egész Kárpát hegyrendszerre s csinált ennek mintájára Északkeleti és Délkeleti felföldet.

Újabban azt látjuk, hogy irodalmunkban, de különösen tankönyveinkben ez a szó mindinkább tért veszít s helyette a felvidék fészkelődik be. Így olvashatjuk ezt a nagyon elterjedt Révai-Lexikon legújabb kötete „Kárpátok“ cikkében is.

Nézetem szerint ebben az elharapódzásban nagy rész van egyik legkiválóbb és kitűnő nyelvérzékkel megáldott geográfusunknak is, aki tankönyvbírátaiban — természetesen legjobb meggyőződése szerint — nyomatékosan ajánlotta a felvidéket és mellőzendőnek tartotta a felföldet. Egy helyen (H i v a t a l o s K ö z l ö n y 1906, 33. old.) így ír erről Simonyi Jenő könyvének ismertetésében: „Magyartalan a „felföld“ kifejezés, mert a magyar ember mindig felvidéket mond. Azt hiszem, ez a szó az alföld mintájára akart készülni s nagyon tetszik a tankönyviróknak, mert pontos fordítása az „Oberland“-nak. Az igazi, hamisítatlan magyar nyelvben azonban ismeretlen.“

Ahány állítás, sajnos, annyi tévedés. Hogy régi jó magyar szó a felföld, — amiben magam sohasem kételkedtem — a Magyar Nyelv legutóbbi száma (1915 december, 458. oldal) bizonyítja, ahol ezt írja Csáky László 1647-ből: „Énnekem mostan a fölföldön kellett volna lennem az savanyú vizért“. Ez a „nyelvtörténeti adalék“ arra indított, hogy az Oklevélszótár-ban és Nyelvtörténeti Szótár-ban utána lapozzak a felföld szónak. Itt aztán bővesen találunk rá adatokat a XV., XVI. és XVII. századból.

Ime a legfontosabbak: „Senkit sem látok az egész felföldről“ (XVI. sz. eleje); „felföld tartomány és egész felföld“ (Tinódi); „a budai vár s a felföld is“ (Heltai Krónikája); „az fölföldrül írja Siderius úram kegyelmednek“ (1596); „Hiszöm, hogy Kegyelmed a fölföldön meg nem marad, hanem az alföldre alá megyön“; „Jó Hunyadi János behivatá az alföldi hősöket, de ők az felföldön vínák örökségeket.“

Jelzőképpen is: „mint felföldiek“ (1635). A Felföldi és Fölföldi családnév — mely ma is igen elterjedt — már 1469-ben előfordul.

Látnivaló tehát, hogy a felföld, mint az alföldnek ellentéte és pedig nem csupán térszín-magasság, hanem — sőt talán még inkább — égtáj szerint is, mert pl. a boszniai zsupánságot is alföldnek mondták (a mai Alföld, mint földrajzi tájjelző szó, teljesen új keletű), a régiségben általánosan használt országrészjelentő szó volt. Értették pedig rajta (és nem alatta) Felsőmagyarországot, elsősorban a nyugati részeket Alsómagyarországgal szemben.

Maga a föld szó is (melynek semmi köze a német Feld-hez), mindig valami nagyobb földterületet, lakott országot, vagy országdarabot jelentett (pl. idegen föld, külföld, német föld, Judeának, Scithiának földje, szászok földje stb.), de ezt részletesebben nem akarom fejtegetni. Ezzel szemben a vidék mindig kisebb földrajzi egységet jelentett (pl. kárt tett a vidékben, emlegeti a vidékség, vidékről jöttek némely emberek, hitvány pórok laknak a vidékben, a környék vidéksége, Kővár vidéke stb.), úgy látszik, eleinte akkora darab földet, amekkorát szemmel be lehetett látni. Ezt sem akarom most bővebben feszegetni, csak annyit óhajtok még megjegyezni, hogy a felvidék szó a két említett szótárban nem fordul elő. Ne bántsuk tehát a Felföldet, hanem inkább éljünk vele, mert, ismételjük, hogy régi és jó magyar szó az.

Láthatár-e, vagy látóhatár. Újabb tankönyveinkben a becsületes és jó láthatárt is kezdi kiszorítani a nyegle és hibás látóhatár. Még a Földrajzi Közleményekbe is becsúszott (1906, 414. old.). Látóhatár annyi, mint az a határ, vagy olyan határ, ahonnan valahová el lehet látni, mint teszem azt: látóhegy, látódomb, látótorony vagy kilátó (gyakori helyrajzi elnevezések). Láthatár pedig annyi, mint látás-határ, vagy régi magyarosan a látásnak határozattya (pl. *Bertalanffi*: A világnak kétrendbéli rövid ismérte. Nagyszombat, 1757, 118. old.), ameddig t. i. el lehet látni. A láthatár különben nem igetős, hanem névszós összetétel, mert a lát főnév még él a nép nyelvében — persze ma már csak helyel-közzel —, mely így beszél: egy látra nem hiszem; látért is elmegyek a vásárba stb. *Petőfi* is ezt mondja: „ott van a délibáb a láthatár szélén“, vagy *Arany*: „egy kerek erdőeske, messzebb láthatáron“. Ne akarjunk hát jobban tudni magyarul, mint ők.

Bátky Zsigmond.

Szalóniki jelentősége. Dél-Európa túlnyomó részét hegyek borítják. Földrészünk legnagyobb magaslatai választják el a langyosvizű, kies Földközi-tengert a terjedelmes gabonatermő síkságtól, a szén és vasat tartalmazó középhegységektől, a földművelésre és iparúzésre legalkalmasabb vidékektől, a legsűrűbben lakott területektől. A hatalmas orosz alföld ugyan kinyúlik a Fekete- és Azovi-tengerig, de ezek közlekedés szempontjából nem versenyezhetnek a Földközi-tengerral.

A Pireneusi-félsziget hegyei, a Massif-central, az Alpok, Apenninek, Kárpátok, a Balkán hegyei vagy szorosan összefüggnek egymással, vagy csak keskeny réseken át engednek utat északról délnek.

A Pireneusi-félszigeten a hegység sehely sem szakad meg annyira, hogy kényelmes utat biztosítsa az Atlanti-óceántól a Földközi-tengerhez. Franciaországban két szakadás van: Egyik a Pireneusi-hegység és a Massif-central között nyílik. Ezen vezet az egyetlen használható vízi út, a Canal du Midi, a két tenger között. Jelentősége azért nem nagy, mert az ide gravitáló vidék terjedelme és gazdasági tevékenysége csekély. Nehezebb, de forgalmasabb út a Rhône-Saône-völgy az Alpok és a Massif-central között. Ide irányul Anglia, a belga-francia és részben a német alsó-rajnai gyárvidéknek India, Ausztrália és Kelet-Ázsia felé tartó közlekedése. Gibraltar felé oly nagy a kerülő, hogy az idővesztésért csak a teherárú bírja ki; a személyposta és a gyorsárú számára olcsóbb a rövidebb út még akkor is, ha készpénzben többet kell fizetni, mert az idő is pénz. Így nőtt naggyá Marseille az Alpok délnyugati lábánál.

Marseille-en túl a magas, széles, szerte ágazó hegységen csak egy rés vezet át: az Alpok és Kárpátok közt nyíló mélyedés, amelyben Bécs és Pozsony virágzott fel. Itt azonban nem a tengerhez, hanem a Duna zárt medencéibe, a magyar alföldekre jutunk. A Vaskapuig semmi sem állja útunkat, de a következő síkságra oly szűk szoroson át jut ki a víz, hogy azon át máig sem vezet vasút. Ha azonban a Vaskaputól nyugatra a Morava völgyén megyünk délnek fölfelé, akkor alacsony vízválasztón át jutunk a Vardar völgye mentén lefelé, de ugyancsak délnek tartva az Egei-tengerhez. Itt épült Szaloniki.

A két kikötő nemcsak a hozzájuk vezető utakban, de fontosságban is hasonlít egymáshoz. Mindkettő egy-egy kies, termékeny síkság szélén, magas hegyek alján épült, a folyótorkolattól kissé távolabb. Úgy a Rhône, mint a Vardar torkolata iszapos, moesaras, egészségtelen, a folyó a hajózásra, környéke a telepedésre alkalmatlan.

Szaloniki háttere sem csekélyebb, mint Marseille-é. Porosz és osztrák Szilézia, az orosz-lengyel Dombrova, Szász- és Csehország (Erzgebirge) szén- és vasvidékei, hatalmasan kifejtett ipartelepei, Berlin, Hamburg, majdnem egész Németország, Ausztria, Magyarország itt találja meg a legközelebbi, legkönnyebb, legkedvezőbb utat Suez és vele India, Kelet-Ázsia, Ausztrália felé.

Az Alpok átfúrása óta hatalmas versenytársai támadtak Marseille-nek az olasz kikötőkben. A gyors forgalomban Brindisi határozott előnyben van fölötte, mert a szárazföldi közlekedés ma gyorsabb, mint a tengeri. Szaloniki azonban egyesíti Marseille és Brindisi előnyeit, mert kényelmes út vezet hozzá éppúgy, mint Marseillehez és közelebb van Suezhez, mint Brindisi.

Triest, Fiume nem versenyezhetnek vele, mert a háttértől magas, nehezen járható hegységek választják el őket, drága alagúton át rossz, kanyargós vasutak vezetnek hozzájuk, amelyek megjavítása, megrövidítése, alacsonyabb szintbe hozása roppant költségbe kerülne. Amellett messze benyúló tenger mellett, kietlen vidéken fekszenek, távol a világforgalomtól.

Hogy a sok kedvező körülmény ellenére Szaloniki mögötte maradt nemcsak Marseille-nek, hanem sokkal kedvezőtlenebb fekvésű verseny-

társainak is, azt a rossz kormányzásnak és a közvetlen háttér műveletlenségének kell tulajdonítanunk. Nagy szerepe volt még a politikai viszonyoknak is: Utunk Szerbián vezetett keresztül s ellenségeskedésünk Oroszország balkáni kis expozitúrájával nem újkeletű. Az út felszabadítása után, a központi hatalmak égisze alatt azonban Szaloniki nagyszerű fejlődésnek néz elébe és elfoglalhatja a nagy kikötők sorában azt a helyet, amely földrajzi fekvésénél fogva megilleti.

Pécsi Albert.

Olaszország gyarmatai. Olaszországnak három gyarmatbirtoka van, ú. m.: Eritrea, Szomal partvidék és Tripoli, mindhárom Afrikában.

Közülük legrégebb a Vörös-tenger melletti *Eritrea*, melynek megalapozása a Szuezi-csatorna megnyitásával egyidős. A *Rubattino* olasz hajóstársaság által az arab törzsfőnököktől megszerzett területet a Bab-el-Mandeb-út mentén az olasz állam 1882-ben vette át Törökország és Egyiptom minden tiltakozása ellenére, sőt az olaszok ügyesen kihasználván a máhdisták által szorongatott Egyiptom helyzetét, azt nemsokára még jelentékenyen meg is növelték. A fiatal gyarmat azonban hamar összeütközésbe került hatalmas szomszédjával, Abessziniával, mikor annak belső zavarait területe nagyobbítására akarta kihasználni. Ez a machináció 1896-ban az áduai vereséghez vezetett. A megbukott Crispi helyébe lépett Rudini miniszterium feladta a hódító terveket, sietve békét kötött Menelikkal s a katonai kormányzat helyett polgári igazgatás alá helyezte az 1900 óta Eritreának nevezett gyarmatot.

A gyarmat területe 112.609 km², 275.000 lakossal, akik közül harmadfélezer az olasz. Az 500 km hosszú partmellék barátságatlan, homokos terület, talán a legforróbb darabja egész Földünknek, de a belső részeken, a hegyvidék lejtőiben és völgyeiben művelésre és településre alkalmas területek vannak, amihez természetesen a nomád bennszülött lakosság munkára nevelése az előfeltétel. Ebben az irányban biztató kísérletek történtek s ma már a kolónia némi búzafölösleget is juttathat az anyaországnak. A Baraka-folyó völgyében gyapottermeléssel kísérleteznek s az olaszok abban bizakodnak, hogy jövőre fonó-szövő iparukat jórészt innen láthatják el nyersanyaggal. A gyarmat gazdaságának alapja ma még az állattartás (teve, ló, szarvasmarha, juh és kecske).

Szekérrel és karavánnal járható közlekedő útról is gondoskodtak az olaszok, sőt Masszaúától, a tengeri kikötőtől befelé vasutat is építettek, mely valamikor a szudáni angol fővonálhoz fog csatlakozni. Ilyen nomádkodó vidéken, mint Eritrea, a közbiztonság rendbehozása elsőrendű feladat s úgy látszik bennszülött csapatok felállításával ezt is sikeresen megszervezték az olaszok, mert a tripoli-i hadjáratban már idevaló csapatokat is alkalmazhattak. A lakosságnak több mint fele mohammedán s több mint egyharmada kopt-keresztény.

Az anyaország tökeszegénysége az oka az ásványos kincsek ki nem aknázásának. Nyole millió lira tőkével egy aranybányászó társaság működik a gyarmatban szén-, víz- és munkáshiánnyal küzködve. Kiviteli cikkek közé tartozik még a vörös-tengeri gyöngy és gyöngy-

kagyló halászat s a dumpálma-dió, mely a gombgyártáshoz való ú. n. növényi elefántesontot szolgáltatja.

A gyarmatra az anyaország 1885-től 1891-ig 114 millió lírát költött, jórészt persze katonai kiadásokra. Az abesszíniai hadjárat ezenfelül maga 140 millió lírába került. Az állami évi hozzájárulás azóta 5—10 millió líra közt ingadozik.

A második gyarmat az Olasz Szomal-föld, tulajdonképpen a félsziget keskeny keleti szegélye mintegy 2000 km hosszúságban. Területét az olaszok 357.000 km²-nek mondják, melynek állítólag fele közvetlen gyarmat, fele pedig protektorátus, körülbelül 400.000 lakossal. Ezt a gyarmatbirtokot véglegesen 1905-ben szervezték. Belseje sivatagos, helyell-közzel a folyók mentén termékeny területekkel és gazdag vadállománnyal (elefánt, viziló, szarvorrú, oroszlán, zsiráf és kérődzők). A nyugtalan lakosság fékentartására 3500 főnyi helyőrség van itt Arábiából származó zsoldosokból. A kolónia gazdasági értéke körülbelül olyan, mint Eritreáé. Házi állat bőven van, élőállatokat Zanzibarba, vaját Arábiába exportálnak. Köles, kukorica, bab és főzelékfélék a főtermények; a gyapottermelés is biztatónak ígérkezik. Az állami bevételek (adók, vámok, stb.) itt sem fedezik a kiadásokat s az évi hozzájárulás 6—7 millió líra.

Itália harmadik gyarmatbirodalma Tripoli (Lybia). Tunis francia megszállása után (1881) az olasz közvélemény fokozottabb érdeklődéssel fordult Északafrika még megszerzhető vidékei felé. Marokko annektálása adta meg azután a lökést Anglia és Franciaország beleegyezésével a tripoli-i rablóhadjáratra 1911-ben. Lefolyását ismerjük. A meghódított terület nagysága kerekén 1 millió km², 1 millió lakossal. Hogy a kolónia Barka-oázis leszámításával el fogja-e érni római korbéli virágzását, ezideig kétséges. Legnagyobb baj a vízhiány. A régi római öntözőművek tönkrementek s a török uralom semmit sem tett a gazdaság színvonalának emelésére. Maguk a török hivatalnokok is számüzetési helynek tartották a vilajetet. *Hugo Grothe* azt mondja, hogy Tripoli és Barka Németország területénél nagyobb művelhető földdel rendelkezik, melyen jobbra gabonát, gyümölcsöt, zöltséget és virágot pompásan lehetne termelni.

Mindjárt a gyarmat felállítása után 1913 tavaszán két bizottságot küldött ki az olasz kormány, hogy Tripoli termelési viszonyait tanulmányozzák. Mindkét bizottság terjedelmes jelentésben számolt be a kikutatott vidék topográfiájáról, geológiájáról, vízellátásáról, flórájáról, faunájáról és a bennszülött földművelő lakosság állapotáról, valamint az anyaországból kiinduló telepítés lehetőségeiről. Abban mindkét jelentés megegyezik, hogy úgy a felföld, mint a parti rónaság földművelésre nagyobb mértékben alkalmas, mint eddig hitték, de ez a vízhiány (kútak, duzzasztó művek, stb.) miatt a jövőben is főképpen száraz kultúrára fog szorítkozni. A parti rónaság területe 30.000 há. termőfölddel megnagyobbítható ugyan s a település lehetőségei tehát megvannak, de korántsem olyan mértékben, mint az optimisták eddig gondolták, mert az eddigi gyér klimatikus tapasztalatok egyáltalán nem elégségesek a termelés biztonságának megállapítására. Az a re-

ménység, hogy Tripoli a kisbirtokos olasz parasztság ígéretföldje lesz, egyáltalán nem állhat meg. Olasz és bennszülött gazdák együttműködése pedig egyelőre a jövő zenéje. A bonyolódott mohammedán jog- és birtokviszonyokba való legkisebb állami beleavatkozás a bennszülöttek bizalmatlanságát kelti föl. Ezt előbb hosszas társadalmi és közgazgatási munkával kell megnyerni.

Tripoli két kormányzóságból áll, a nyugatiból — tulajdonképpeni Tripoli — Tripoli székhellyel és a keletiből — Kyrenaika — Benghasi székhellyel. Mindegyik kormányzóság élén egy-egy tábornok áll s alája a jobbára katonákból álló rezidensek vannak rendelve. A török közigazgatási beosztást és jogszolgáltatást egyelőre meghagyták az olaszok. Kultúrális tennivaló persze bőven van, hiszen még a pacifikálás sem végleges, sőt az ország határai sincsenek pontosan megállapítva Tunis, Szudán és Egyiptom felé. Azok, akik Tripoliban legutóbb megfordultak, elismeréssel vannak az olaszok eddigi kultúr munkája iránt, mely különösen egészségügyi tekintetben szemellátható.

Az ország katonai megszállásához és közigazgatásához elsősorban az anyaországgal való jó összeköttetésre, azután közlekedő útra van szükség. 1912-ben két kábelt húztak Siracusa s a két székhely között, néhány apróbb vasútvonalat építettek és autóközlekedést rendeztek be.

Hogy a gyarmat mennyijébe került Itáliának, arról pontos adataink nincsenek, csak annyi bizonyos, hogy a hadjárat kiadásai maguk meghaladták az egy milliárd lirát. Hogy óriási befektetésekre volt és lesz itt még szükség . . . felesleges mondanunk. Másfelől bizonyos, hogy Tripoli birtoka Olaszország számára politikailag és gazdaságilag egyaránt fontos. Az észak-afrikai nagy karavánutak ide nyílnak s ezek az utak idővel újra visszanyerik régi jelentőségüket s Tripoli vasútjai által a nemzetközi kereskedelemben Egyiptom mellé kerül, mint a legrövidebb összekapcsoló a tenger és Szudán között. Sok minden függ persze a mostani háború kimenetelétől. B.

Irodalom.

A **barlangok rendszeres osztályozása** címen a „Barlangkutató” folyóirat 1915. évfolyam III. köt. 2. füzetében megjelent cikkekre *dr. Kerekes J. Zoltán* úr a „Földrajzi Közlemények” XLIII. köt. X. sz. füzetében tesz néhány megjegyzést, amire kötelességszerűen, a tévedések elkerülése céljából, a következőkben válaszolok:

Mindenekelőtt fontosnak tartja Kerekes a „barlang” és az „üreg” fogalom megkülönböztetését. Nem akarom vitatni, hogy mennyire fontos a két szót egymással fel nem cserélni, csak hivatkozom a **Barlangkutató** eddig megjelent füzeiteire, amelyekben a két

fogalom megkülönböztetésére súlyt nem fektettek, jöllehet kétségtelen, hogy a barlang nagyobb, az üreg pedig kisebb földalatti helyiségeket jelent. Továbbá tagadja Kerekes a száraz barlang létét, hogy olyan nincs is. Erre, szerintem, kár nyomdafestéket pazarolni s bizonyítgatni, hogy van hazánkban is több olyan barlang vagy üreg is, melyben sáros sem lesz az ember cipője. Éppen úgy sok szót nem érdemel annak vitatása sem, hogy fölösleges vagy nem fölösleges pl. a kristálykamrákat, lávaüregeket stb. az osztályozásba bevonni, mert hiszen tovább a „vulkános barlangok“ csoportjába ő is belevonja pl. a lávában vagy a laza tufában létrejött barlangokat. Hol itt a következtetésesség? Nem kevésbé mond ellent magának Kerekes a jégbarlangok bírálatánál is, mert először nem tartja lényegesnek a jégbarlang keletkezéséhez a három felsorolt körülményt, utóbb azonban már ő is ugyanazt mondja, hogy a jég képződését elősegíti, ha a barlang lefelé terjed, ha nem erősen szellős stb. Felteszem, hogy ezen állítások tévedésen alapulnak, mert hiszen „errare humanum est.“

Tévedésnek tartom Kerekesnek azt az erős kritikáját is, amelyvel engem következetlenséggel vádol, hogy tudniillik a korróziós üregeket egy helyütt a főcsoportba, másik helyen az eróziós főcsoport egyik alcsoportjába sorozom. Az utóbbi helyen nem korróziós, hanem korráziós üregekről van szó; s ha Kerekes úr a cikket figyelmesebben átolvasta s végén az összefoglalást is megfigyelte volna (ahol már a korrázió szó helyesen van kiszedve), egy kis jóakarattal hamarosan rájött volna, hogy a 75. oldalon alulról a 8. sorban a korrózió szó nyomdahiba, s ez korrázió-nak felel meg.

Az úgynevezett emeletes barlangokat Kerekes, úgy látszik, nem abban az értelemben gondolja, aminőben ezek az irodalomban leginkább ismeretesek. Nem annyira a folyók, illetve a patakok által terraszszerűen kialakított barlangok ezek, hanem ahol a víz, akármilyen oknál fogva, a felsőbb üregekből alábbszállt s így egymás fölött üres helyiségek maradtak hátra. Az ily egymás fölött lévő barlangok vagy üregek közül a felsők rendszeren már szárazabbak és esetleg díszesek is s csak a legalsóban folyik még a víz. Ezeknél azt mondom, hogy a felsők idősebbek és az alsók fiatalabbak s ebben az értelemben a diszités némileg kort is jelent.

Ami most már ismertetésem fő pontját illeti, amidőn *Kraus* beosztása szerint a második csoport, vagyis a később keletkezett barlangokat korróziós, eróziós és tektonikus-okra osztom, aszerint (ami nagyon világos s amint cikkemben hangsúlyozom is), hogy az illető barlang keletkezésénél melyik erő — esetleg a másik kettő mellett — fejtette ki a legnagyobb munkát, ezt az állításomat továbbra is fenntartom s hangsúlyozom, hogy igenis legtöbb barlangunk a korrózió-nak köszöni létét. Erről talán még lesz alkalmam egyszer megemlékezni. Hogy a tektonikus üregeknek alcsoportokra való beosztásánál több hasonló, vagy talán ugyanazt jelentő elnevezést használok, azt megengedem; de nagy súlyt talán nem kell rá fektetni. Kevésbé értem azonban, miért volna hiábavaló erőlködés példának okáért a tócsás, patakos, vagy száraz barlangokat különválasztani, amely té-

nyek a barlang jellegének új ismertetésénél nélkülözhetetlenek. Akármilyen csoportosításnál szerintem kötelessége az illetőnek a lehetőséghez képest mindenre figyelemmel lenni, s mindent tekintetbe venni. Tökéletességtől még mindig messze maradunk, bármennyire igyekszünk is azt megközelíteni.

Ezért kellett ezeket, éppen úgy, mint a jégbarlangokat és a szerves anyaggal kitöltött földalatti helyiségeket is külön csoportba venni, dacára annak, hogy kitöltésük keletkezésükre befolyással nem volt. Hogy mennyire fontos tudni akár tudományos, akár gyakorlati szempontból, hogy pl. melyik barlangban van foszforsavas anyag, különösen a jelen időkben, amikor a mezőgazdák trágyában annyira hiányt szenvednek, azt a jövő fogja bebizonyítani. Közös cél elérésére karöltve kellene dolgozni, hogy hazánk felvirágztatásán mindenki részt vegyen, kiki ahogy tud. Különösen Erdélyben lehet ennek nagy fontossága, amennyiben a nagyszámú erdélyi barlang között sok lehet hasonló foszforsavas trágya-anyaggal kitöltve. Figyelmükbe ajánlom a barlangoknak ebből a szempontból való kutatását is s akkor majd be fog bizonyosodni, hogy mennyire nem erőltetett a barlangoknak tölem közölt rendszeres osztályozása.¹⁾ *Horusitzky Henrik.*

Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása. Írta *Prinz Gyula* dr. Öt térkép a szövegben és egy térkép-melléklet. 223 l. 10 K.

Ésszel, tudással megírt és minden frázistól ment könyv. Tömöttsége azonban nehéz olvasmánnyá teszi, valamint az a sajátsága is, hogy olykor egyszerre sokat mondani akarásában az olvasóra bizza az értelem kiegészítését. A könyv az Erzsébet tanítónőképző hallgatói számára készült, tehát mintegy kéziratot pótol. Ámde szélesebb körökre is számít, tanítókra és tanárookra. Éppen ez utóbbi körülmény készítet hozzászólásra, meg a mintaszerűsége várákozás, hisz elsősorban tanítványoknak van szánva.

Mindenekelőtt egy csodálatos előszót olvasunk. Ebben szerző elmondja, hogy a tankönyvek legnagyobb hibája a teljes unalmasság. Némelyik rendkívüli arányú unalmat tud termelni. Az eredmény ismeretes, az unalom nyomán közömbösség terjeng, stb. „Előadásaim leírása még nem „Magyarország földrajza“ teljes egészében. Egész fejezetek kidolgozatlanok, hiányosak, tömérdek pótlást és javítást igényelnek. Elsősorban növéndékeimnek írtam, hogy előadásaimat figyelemmel kísérhessék, de azt hiszem, használhatják középfokú iskolában tanáraink és tanítóink is, már ebben a formájában. Könyvem vázlatosságát, hiányait nagyon jól ismerem. A rövid idő alatt nem tudtam jobban megírni. Legjobban fáj, hogy egyes fejezetei kissé szárazak. Három éven belül azonban, tervem szerint meg fog jelenni maga a megfestett kép, melyhez ez a vázlat készült.“

Ez az ígélet teljesüljön! Azonban műve igazi megfestett kép, ne váz, ne festett csontváz, legyen, mert az irodalomban is megvan a

¹⁾ Ezzel a válasszal a vitát Közleményeinkben lezártnak jelentjük ki. Szerk.

noblesse oblige, azaz: Valamely tudomány kézikönyveinek idő kell a lassú megérésre.¹⁾ Hozzáteszem: szélesebb körök a források iránt is érdeklődnek.

A mű körülbelül 68 fejezetre és ez ismét körülbelül 117 részre oszlik. Honnan legyen az elmében ebből egész kép! A tudomány célja nem az aprítás, hanem kevés főfogalmakra visszavivés.

Vannak jól, illetőleg kevésbé szárazon megírt fejezetei. Erős szakemberek sajátága, hogy tárgyukba elmélyedve nem tekintenek a más tárgyakkal való kapcsolatra. Helytelen, ha az egyik tudomány a másikra bizza az érintkezési mesgyéket. Így ezek rendszeren elmaradnak. Könyvünk a prehisztóriával igen röviden végez. Mindössze is ez nála Magyarország települési földrajzában fordul elő (113. l.). Ez érdekes dologról Herman Ottó, Lenhossék, a Barlangkutatás és a Természettudományi Közlöny, stb. nyomán többet mondhatott volna el. Vajjon az ősember a Duna mnetében vert-e először tanyát, vagy barlangokban, kérdés.²⁾ Az ősember hazai lakóhelyeiről is lehetett volna említést tenni, a neolitikus, a réz-, hallstatti korról és a la Têne-ről, hazánk kelta, római és szláv világáról. Művében hadtörténeti elem kevés van. Évszámot ritkán használ, határainkra vonatkozó törvényekről nem szól, bár a térkép szerint pontos és kitünő határleírást ad. Módszere miatt az ország fővidékeinek, jelesen Erdélynek hatását az Északkeleti és az Északnyugati Felföldre, a Dunántúlnak egész kultúráinkra nem tárgyalja; nem, hogy az Alföld miatt maradt magyar a török után, vagy a hadjáratok irányát. Névfejtegetése a beszkid (átjáró) magyarzatából áll (10. l.). Pedig mennyit megvilágít a névfejtegetés, t. i. a helyes. Elég erre éppen a mostani háborúban a Kárpátok Beszkidjeire utalni. A végletekig vitt morfológia helyett szerettünk volna olvasni valamit a növényzet vidékeiről, a pontusi, illir, balti és mediterrán flóra területtéről és főbb sajátságairól, az övekről és régiókról, a fauna területekről, valamint nemzetiségeinkről antropológiai és etnografiai szempontból. Még az őslénytanból is a geológiával kapcsolatban kértünk volna. Mindezt röviden mintegy érintve egy pár lapon. Hiába van meg a logikai kapcsolat valamely térképről leolvasott szoros és a között, hogy ilyen helyen fontos események szoktak végbemenni, sokkal élénkebben marad meg a tudatban, hogy 1241-ben a hágón betört tatárok a nagy és virágzó Radna szász várost tönkretették; a teregojai kulcsot már a rómaiak használták gyakran, később a törökök kapuja; a rómaiak főbejárata a Maros melletti út volt.³⁾ Mert hiába $2 \times 2 = 4$, az mind semmi, ellenben 2×2 kg. 0-ás liszt már valami

Ha Prinz műve történet volna, egyenesen Comte, Buckle és Taine hatását mutatnám ki rajta. Prinz is mindent a természetismereti rendszer kategóriái alá soroz, generalizál, de fő a fizikai premissza,

1) Penck Morphologie. I. k. V. l.

2) Dornay: Magyarország őskora, 23. l. Pulszky: Archaeológia, I. k. 15. l.

3) Guthe: Lehrbuch d. Geogr. 1872. 429. l.

holott ennek hatása az európai társadalomban rég meg van haladva. Felismerésünknek is van korlátja.¹⁾

Az egész műben feltűnik a történeti kapcsolat hiánya, elégtelen volta. A 179. lapon magyarázza, hogy mely nemzet képes valamely morfológiai egységes területen uralkodni (szerinte a terület uralása a nemzet által!); zárójelben: A véletlenben vagy az emberi társulásban, néplélekben, uralkodói hatalomvágyban stb. tehát a földdel semmi kimutatható kapcsolatban nem álló okokat teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Kant modalitásának egyik árnyalata a véletlenség. Bármely oknak, így a véletlenségnek is oka van, noha ezt nem ismerjük. Pedig Tyche szerepét még a hadtörténet is tanúsítja. Az emberi társulásra és néplélekre nem vesztegetek szót rövidség okáért, holott az antropogeografia az ezekre való hatást tünteti fel, csak az uralkodói hatalomvágyra hozom fel A. Vojejkov nézetét a fővárosokról, melyekben sok érdek fut össze, hogy gyakran a fekvésnek tulajdonítják, ami előbb az uralkodók kedvezése volt és most a parlamentek és tárgyalások kedvezése.²⁾

Azt a rendet és szabályszerűséget, amelyet természetnek nevezünk, magunk visszük a jelenségekbe és nem találhatnók meg bennük, ha nem vittük volna beléjük eredetileg mi, vagy tudatunk természete, mondja Kant. Semmi sem létezik, csak egyes individuumok, a fajok, nemek, osztályok csak az értelem összefoglalásai és elkülönítései.³⁾ A tudatnak a belső tapasztalás által adott tényeiben igazi, közvetlen valóságot ragadunk meg. Megérteni csak a szellemit lehet; a természet megértése, az interpretatio naturae, csak képes kifejezés. A történet szingulárisából az örök emberi ragyog felénk.⁴⁾

A fentebbiekkel nem kívánok a lexikális irány szolgálatába lépni, csak a földrajz legkoncentráltabb voltát s azt hangsúlyozom főképpen, hogy a földrajz és kivált a történet kapcsolata minden tudományos földrajzban szem előtt tartandó. Ugyanis a geológia és ága, a morfológia sem minden. Ha igaz az, hogy a természet törvényei általánosak, mondhatja-e ezt magáról a geológia törvényeiről? Még műkifejezéseinek nagy részét is hibásan választották meg, miről már sok egyezkedés folyt.⁵⁾ Így állván a dolog, tanulónak, olvasónak mi gyönyörűsége telhetik abban, ha mindjárt a mű 2.-ik lapján olvassa: A perm végével megújul a tenger előrenyomulása. Az euráziai nagy Földközi-tengernek, a mezozoosz Thetysnek része lesz területünk. A triász-tenger folyton mélyül. Csak északnyugaton a Cseh-masszívum száraz és néhány kisebb-nagyobb sziget, melyek lagunás partjai sótelepek keletkezését segítik

1) Századok 1885. 86—107. Lánczy: A tört. módszerről.

2) Hassert: Die Städte. 10. l.

3) Hermann Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte, 3. l.

4) Történeti Szemle, 1912. 485.. 317., 520.

5) Sajtóhelyi: Geológia, I. k. 23. l.

elő (Salzkammergut). Más szigetek partjai korall-zátonyosak . . . A felső-kréta tenger emelkedik. A közép-kréta hegység peremén ingressziós öblöket alkot, helyenként egészen transzgradál. Az Adriatis kiemelkedik, a felső-kréta tenger visszavonulásával felgyűrődnek a Dinaridák. A kréta végén már elegyes és édesvízi lerakódások vannak rajta. A felső-kréta tehát két gyűrődési ciklus középső szünetét jelzi. A 27. lapon: A kristályos palák övezete és egy keskeny Bukovina és Moldva területén húzódó kristályos pala antiklinális közé mély szinklinális redőbe gyűrődtek a Keleti-Kárpátok perm-mezozóosz rétegei. Annyi geológiát gyömöszöl mindenüvé belé, annyi morfológiát, hogy fárasztó, kivált „A magyar föld származástani vázlatába“. Morfológiáját még a vármegyék politikai leírásába is beleviszi, sok helyen igazi tudással, de aprólékos szempontokból is. De azt feleslegesnek találom a vármegyék leírásában, amit a térképről úgyis leolvashatni, pl. „Pest P. S. Kiskún vm-ről a 192. lapon: A vármegye az Alföld peremén a Duna-Tisza közén, a Duna visegrádi szurdoka alatt terül el. Földjének túlnyomó részét a Duna és Tisza ártere, valamint homokos lapos hátság alkotják, 100—120 m. tengerszint feletti magasságok közt. Északon az Alföldi perem hegység főgerincéig húzódik fel, s területének ez a hetedrésze 120 métert meghaladó halmos, dombos és hegyes.“ Ezt a területi sajátosságok leírásában úgyis elmondta már. Pest vármegyét szerencsésen megtalálván, Tolnába, — Baranyába rándulok ki a 196. lapon. Megtaláltam. Tolna-vm. a Mecsek-hegységtől északra stb. Baranya a Duna és Dráva közén a Kaposig terjedő szabálytalan négyszög alakú terület. „Nehéz a geol. adatokat precizitossággal a geografia keretébe illeszteni, a geológiát kiegyenlíteni a geográfiai tényekkel“ mondja egyik geografusunk. Csekélységgem hozzáteszi, hogy némely megyénél hiú feladat, mert politikai, hatalmi tényezők voltak döntők. Pl. sok évvel ezelőtt olvastam, hogy Zemplén vm-nél helytelen lett volna a déli részt az északitól külön alkotni, mert az utóbbiban túlsúlyra jutott volna az idegen elem. Aztán mire jó tudni, hogy hány kis- és nagyközség van minden megyében? E helyett érdekesebb lett volna a falu leírása, amint a Magyar Figyelő (1913. 24. sz.) teszi. Még azt se feledjük el, hogy az alluvium (de már kezd a diluvium is) inkább az archeológia és historia, mintsem a geológia keretébe tartozik.¹⁾

Fejtegetéseihez több helyen szó fér. 15. l. A pozsony-megyei Kis-Kárpátokban hibásan tartják a Viszokát (754) legmagasabb csúcsnak, a Burián (761) az. A 7. l. „A homokkőövezet belső oldalán egy sajátosságos szerkezetű övezetet találunk, ez a szirtvonulat. Trencséntől Ungig . . . húzódik“. Lasz Földr. Olvasók. I. 16. szerint a Dévényi-szirttel kezdődik, Grund (35. l.) Miavánál, Hauer Die Geologie 418., 462. l. a Kis-Kárpátok északi végénél jelölik ki kezdetét, Uhlig Bau u. Bild. Tekt. Skizze der Karpathen szintén itt.

A 34. lapon a Duna-áttörést kisebb vagy nagyobb, részben

¹⁾ Sajóhelyi, II. k. 124. l.

földalatti vízvájás feletti beomlással magyarázza. Ez ellen nem tehetni kifogást. Ámde a legsajátságosabb és legproblematikusabb jelenségek egyikének is mondja. Schwippel 1897 Die Erdrinde 18. lapon erről így ír: Némely esetben az áttörést csak hasadék által magyarázhatták meg; de arra a meggyőződésre jutottak, hogy némelykor a folyamok régiebbek lehetnek, mint a hegységek, hogy mialatt a folyó erózió által az akadályokat felülmulni törekszik, a hegység egyidőben emelkedik fel; így vágódtak be a Himalaja nagy áttörési völgyei, éppen úgy magyarázták a Duna vas-kapui áttörését is.¹⁾ Ezzel a problematikust dokumentálta volna.

34. l. Supan azt tartja a p e n e p l a i n r ö l, hogy nem lehet tisztán morfológiai értelemben használni zavar előidézése nélkül . . . Teoretikus konstrukciónak mondja, melyre jelenben nincsen példánk . . . Összeegyezzhetetlen szerinte az izosztatikus teóriával, mert ha a száraz abban a mértékben emelkedik, amennyire az erózió és denudáció által könnyebb lesz, soha sem jut nyugalomra a völgyképződés.²⁾ Prinz de Martonne nyomán írja le a Déli-Kárpátokat.

78. l. Még a tömött mészkő, sőt maga a gránit sem mondható teljesen víz át nem bocsátónak.³⁾

132. l. „Az erdőgazdaság és gyümölcsstermelés nem engedi meg a népszerűség gyarapodását“. Hogy van tehát, hogy a kerti gazdaság leginkább nagy városok közelében van helyén.⁴⁾

154. l. „Ugyancsak az Alföldön keletkezett a címeres hatalmas magyar szarvasmarha fajtája“. Éppen, mivel igazi stypeállat, tanúsítja, hogy őseink keletről hozták.

162. l. Mennél több állammal határos a politikai terület, annál előnyösebb úgy politikailag, mint gazdaságilag a politikai fekvés“. Ezt megcáfolja, legalább poltikailag, Svájc és Szerbia is. „A magyar állam termézetes középpontja“ igen értékes fejezetében, szerettem volna annak még jobb kifejtését, hogy a főtényező, az egész magyar birodalomnak összetartó kapcsa a Duna kanyarulata, amely a hegyes, sík és dombos vidékeket összetartja.⁵⁾ Ezen nagy nevezetes Dunaszeglet és hegyretesze körül Magyarország története mint kerék agya körül forgott. A széles medencében a kereskedelmi mozgalmak, hadi vállalatok és mozdulatok iránya, az úthálózat kiképzése, az ország pol. felosztása, olykori feldaraboltatása a dolog érdemére nézve ezen nagy dunai hajlat által határozott meg.⁶⁾ A Duna kapcsolta össze hazánkat Ausztriával. E

1) Phys. Erdkunde. G. Leopoldt II. k. 445., 446.

2) Supan: Physische Erdkunde, 515., 659. l.

3) Sajóhelyi i. m. I. 11. l.

4) Smith: Nemzetgazdaságtan, 23. l.

5) Morgenstern: Különlenyomat a Földr. Közl. 1874-diki évf.-ből, 41. l.

6) Kohl: Die geogr. Lage der Hauptstädte Europas, 250. l.

kapcsolat mentette meg hazánkat a török uralomtól, Ausztriát a szláv elem túlnyomóságától. Középpontja Magyarországnak az a vidék, amelyen a határokról bevezető utak találkoznak.¹⁾ Buda várából messze lehetett a magyar síkságra örökdő szemet vetni.²⁾

Az Északkeleti hegyvidék — a Kárpátok legkeskenyebb vidéke. Itt tódult be több nép a Duna kanyarulata felé törekvéssel. Az út csakhamar az Alföld északnyugati peremének ment neki (mongolok, oroszok), maga az egyházi határ is az esztergomi érsekség és egri püspökség között ez út mellett volt.³⁾

180. l. A magyaroknak a krónikások szerint még vándorlásaikban sem volt a folyó közlekedési akadály, s nem hiszem, hogy csak mai hazájukban tettek szert a folyókon való uralomra.

190. l. „A szabadságharc után az osztrák kormány igyekezett a magyar állam területét az osztrák tartományok mintájára terjedelmesebb politikai részekre osztani. Innen származnak a dunántúli, dunáninneni, Északnyugati felvidék, Északkeleti felvidék és tiszáninneni (a tiszántúli kimaradt) kerületek. Erdély, Bánság, Vojvodina, Horvátország és Szlavóniával együttesen a köztudatba ment át a kerületek fogalma. . . . A magyar protestáns egyházak még ma is használják a régi kerületi elnevezéseket.“ 1603-ban Thurzó György kir. t., dunáninneni főkapitány.⁴⁾ A követek már 1741 óta két testületben (a két dunai és a két tiszai) együtt tanácskoztak, 1802 óta pedig egy testületben előleges tanácskozás alá vették a fontosabb tárgyakat és még a szavazatokkal is tisztába jöttek, mielőtt az ügy az országos ülésben felvetetett volna.⁵⁾ Mások voltak megint a kerületi táblák, mint elsőfokú felebbezési törvényszékek (Nagyszombat, Kőszeg, Eperjes és Debreczen székhellyel) 1723-tól fogva. Ezek ügyvédi okleveleket is osztogathattak.⁶⁾ A Vojvodina elnevezés sem ment át a magyar köztudatba. 191. l. „Az említett országrészek vagy kerületek elhatárolásánál a nagyobb folyók voltak az irányadók, s mi sem bizonyítja jobban a folyóvizek csekély elhatároló képességét, mint az, hogy a „vidékek“-re osztályozás Magyarországon soha sem tudott tartós gyökeret verni.“ Prinz szerint a természetes felosztás alapján Magyarország az Alföldből mint törzsből és 13 peremvidékből áll.

188. l. „Székesfehérvár mocsaras területén építőkő nem állott rendelkezésre“. A Meleghegy gránitja, Sósút mészköve nincs messze! Szt. István székesfehérvári bazilikáját III. Béla újjáépíttette.

1) Morgenstern i. m. 19. l.

2) Kohl i. m. 253.

3) Steinhaus: Geogr. von Oestreich-Ungarn, 1872. 49. l.

4) Újhelyi: Hadseregünk, 7. l.

5) Magyar Alkotmány és Jogtörténet. Anonymus.

6) Mangold: Magyarorsz. Tört. 203. Anonymus 89. Marczali: A magyar történet kütfőinek kézikönyve 697.

A legendák magasztalva beszélnek csodálatos szépségéről, falait mesteri faragványok, talapzatát drága márvány ékesíté. Tehát építőanyagot hozhattak is. 130 l. „Szombathely határ- és peremváros“. Története visszanyúlik a római korba, a Duna és Dráva közt fele úton fekszik. A szerző a kapuvárosokkal igen bőven sáfárokodik. Az osztrák Hainburgot a németek a középkorban Porta Hungaricának hívták. Mivel a szomszéd országokkal való külkereskedelmi forgalom is eleinte csupán a gyeü-kapukon bonyolult le, jellemző, hogy a fölállított határ vámhelyeket okleveleink kezdetben szintén csak portának hívják.¹⁾ Tehát Miskolcz, stb. nem kapu, hanem kijárat. 198. l. „Veszprém nem éppen kedvező fekvésű“. Az Árpádok idejében fontos hely, a Dunántúlnak közepén, a Bakony horpadásai találkozásánál, melyek gerincét elválasztják.

A középkorban a félreeső helyek voltak a legbiztosabbak, ma persze más viszonyok a döntők. 67. l. „Eredetileg csak a Kis-Kárpátok alját nevezték Csák Máté földjének, a hegységhez támaszkodó pleisztocén homok és löszterraszos vidéket, mi hozzátartozuk még a Vág és Nyitra hasonló felépítésű közét s a Vág áradmányos területét Pöstyénig“. Rómer szerint a Mf. az a térség, mely Pozsonytól a Vágig, a Fehérhegységtől egész Csallóközig terjed. A M. Nyelvőr szerint a Mf. Pozsony vármegyének a Csallóköz és Kis-Kárpátok közé eső darabjára, Nyitra vm. alsó végére, Komárom vm. dunáninneni felének Csallóközön kívüli s Esztergom vm.-nek egész dunáninneni részére terjed ki.²⁾ Hunfalvy szerint a Vág síksága Nagyszombat környékén. A Pall. Lex. szerint a Vág völgyének Galgócztól lefelé terjedő része a szomszéd Pozsony vm.-nek határos részeivel. (Nyitra vm. címszó.) Ellenben a Mátyusföldre címszónál: a Komáromtól és a Vág-Dunától a Kárpátokig érő terület . . . leginkább a Kis-K. tövében elterülő síkság.

169. l. „A Vág sehol sem alkot határt“. A szerző említi Pozsony vm. határaitól, hogy keresik a folyókat, hát a Vágot is egy darabon felkeresik.

A szerző csak egy helyen mond Kis-Alföldi medencét, nála a Győri-medence járja. Igaz, hogy nevezett medence déli része már a Bécestől kiinduló s Győrön áthaladó Mészárosok-útja és más szempontokból is fontosabb volt északi részénél.³⁾ Ámde a pozsonyi és pesti medence Morgenstern (9. l.) szerint attól a várostól kapta nevét, hol a folyót bezáró hegységek völgyétől ismét eltávoznak. 202. l. Somorja újabban nem „rendezett t. város“. „A Kis-Kárpátok kitünő határoló gerince a járáshatároknak érvényesül“. A pozsonyi járás a hegyeken túlra átnyúlik, Stomfa, Magasfalva is hozzátartozik. „Eger átjárója közel van a Sajó-völgyiséghez, a Gömör-hegység forgalmának természetes levezetőjéhez. Utóbbi nagy jelentőségű kapuvárosa Miskolcz, s e hely kapuváros a legtágabb értelemben is, mert

1) Századok 1903. 614. M. Nyelv 1913. 259.

2) Magyar Nyelvőr, 1890. 413.

3) Grund: Landeskunde von Österr.-Ung. 121. l.

itt van a poprádi nagy nemzetközi útvonalnak alföldi kapuja“. Legyen szabad hozzátennem, hogy M. a Vereczkétől Budapestig vezető útnak körülbelül a közepén, a hegyekből kivezető utak találkozásánál fekszik. Debreczen (137. l.) nemcsak fekvésének, hanem történeti multjának is köszöni nagyságát.¹⁾

207. l. „Ung vm. természetes kiegészítő részét tevő U b l y a - vidék azonban Zemplén vm. tartozéka“. Az U b l y a - folyó alsó része nem tartozéka Zemplén vm.-nek. 208. l. Rövidség okáért megjegyzem, hogy az Almás alsó folyása Szilágy vm.-hez tartozik. 127. l. Prinz szövegéből azt olvashatná ki az ember, hogy M a r o s v á s á r h e l y (Székely-V.) német eredetű telepítés. 138. l. D é v a félreesik Hunyad megye term. középpontjától és kultúrtermelés színhelyéül alkalmas területtől, a Sztrigy torkolatától a szerző szerint. De szerinte Déva így is szépen gyarapodik, végre Déva még sines nagyon távol a term. középponttól. 139. l. K o l o z s v á r fekvésénél lényegesnek tartom, hogy onnan Nagyváradon át egyenes vonalban legkönnyebben kijutni Erdélyből Budapestre; továbbá a Maros és Szamos közeledésénél van. G y u l a f e h é r v á r n á l a Maros és Olt közti horpadás érvényesül, ahonnan könnyen ki lehetett jutni Oláhországba az erdélyi vajdáknak, később fejedelmeknek, valamint Erdély tiszántúli birtokaira.²⁾ Az egész t o p o g r a f i a nagyon száraz, pedig itt lehetne a figyelmet lekötő.

Az eddigiekből kivehető, hogy a túlságos morfológiai trancsérozás ellen van kifogásom. Így pl. a 15. lapon 6. K ö z é p - K á r p á t o k A—E. csoporttal, F. a Közép-K. belső csoportja. Hol van a külső csoportjuk? A fejezetek címéből nem tudhatni meg. Valamely tankönyv sikerét a tárgymutató is előmozdítja. Többoldalú grafikus ábrázolás volna szükséges, hogy mintául szolgálhasson. A térkép kiváló.

Rég mondotta Cicero, hogy a g e o g r á f i a é k e s s z ó l á s r a legkevésbé sem alkalmas. Bizony, a jó magyarságra, irányra, szerkesztésre még némely tudósaink is nagyobb gondot fordíthatnának. Mintha a Magyar Nyelvőr és Magyar Nyelv nem is léteznének, annyira nem törődnek a nyelvvel, különben nem fordulna elő ilyesmi: A Tisza medrét átvágásokkal 1000 km-nél rövidebbre kurtították (90. l.). A Duna jellemvonásai (82. l.) u. o. jobbpart, jobb part ugyanabban a sorban. Igényel, veszik kezdetüket, vízfelület, vízfelszín; óriási óriás helyett, Pozsony óta, Körös Körös helyett (1. Cholnoky Földr. Közl. 1915. 204. l.) az elmaradhatatlan hátrányos, előnyös, nélkülöz, míg-addig (ellentételre!). A 179. lapon sűrűn fordul elő a helytelenül használt uralni ige. Más Thetis meg Tethys. Aztán ne feledkezzünk meg a sok értelemzavaró sajtóhibáról. Beer (82. l.), Belovár-Körös vm.-ben, Kaposvár Kaproncza helyett stb.

A m ű t u d o m á n y o s m ű , é r d e m e s f o r g a t n i . Mindenütt igazán címének megfelelő oknyomozás. logikai kapcsolat a térszín és a rávonatkozó közt. A megírandó, a megfestett kép művé-

1) Laukó Osztr. M. Monarchia, 32. l.

2) Morgenstern 43.

nek mennél nagyobb sikert kívánunk. Szerző hivatottsága megérdemli. Kívánunk egy igazán sikerült magyar földleírást.

A műnek pedagógiai teljes méltatása tulajdonképpen pedagógiai lapba való. Mivel szerző előszava szerint magyar geografnak legnagyobb felelősséggel járó, ezért legnehezebb munkájára vállalkozott (hogy az Erzsébet Nőiskola tanszéke ez, csak a második bekezdés elején tudjuk meg), jónak láttam már a műnek a fennebbiekből is kitetsző pedagógiai értékeléséhez még az alábbiakkal hozzájárulni.

Előszavában szerző megemlíti, hogy azelőtt csak nagy ritkán tévedt kezébe középiskolai földrajzi tankönyv, s mindannyiszor bántotta a tömérdék tévedés és sajátságosan elferdített adat. Csekélységem szerint van mégis egy pár földrajzi középiskolai tankönyvünk, mely módszer tekintetében egy kissé mintául szolgálhatott volna. Tanítóképzőkben, sőt minden tanításban, akár az egyetemen is, fő a tárgy módszere. Szerzőnknek abban a meggyőződésében sem osztozhatom, hogy a jó tanterv nem használ, a rossz nem árt. Volna csak a tanterv szerint a földrajz több, még felső osztályba is felvéve, hoznák a rokontárgyakat szoros kapcsolatba egymással a tanításban is, a tankönyvekben is, majd másképpen állana a földrajz ügye.

Majdnem mindenik fokú iskola az alsót okolja a sikertelenségért. „Az akadályok széles üres medrek voltak, melyek az elemi képzők felől terjengtek felénk“, mondja szerző, még elébb a középfokú oktatás földrajzi eredménytelenségéért egyenesen az egyetemre szegezi bíráló és kutató szemét. Szerinte az egyetemek mindenért felelősek. Így hát a szerző felsőbb intézetekben is keresi a baj okát.

A könyv számos megállapítása helytelen. Mint könyvet bárki haszonnal forgathatja, azonban mint tankönyvet elsősorban növénydékei, mert ezek előtt szerzőnek alkalma van a kidolgozatlan és hiányos fejezeteket eltüntetni, a tömérdék pótlást és javítást végeztetni, az igazán tanító tanár sokat tehet. A nőket nyelv, vallás, művészet és népszokások érdeklík elsősorban. Az ifjúsággal megfelelő módon mindent be lehet kaptatni (Kossuth!). Prinznek saját szavai szerint kissé nehézkes írása miatt nem sikerül gyakran a homályosságot eloszlatni (Földr. Közl. 1915. 399. l.). Így művének 1—76. terjedő része nehéz, a 192—223. lapig unalmas.

Valamely jó térképtől elsősorban áttekinthetőséget követelünk. Ezt a jó tankönyvtől is. Ez nincs meg a szerzőében. Csak kevés egyiséget lehet áttekinteni. A sok apró fejezet, felosztás nem mozdítja elő az áttekinthetőséget. Igaz, hogy az elaprózás a mostani geológiai áramlattal függ össze. Boldogult Heller szerint elterjedt hibás nézet, hogy a tudományos rendszer útja egyszersmind a legkönnyebben célhoz vezető. Fennebb már elmondtam, hogy a természet rendszerét mi csináljuk, azért az önkényes. Túlságosan felaprózni mindent még geológiai és morfológiai szempontból sem szabad, nem hasznos, nem kívánt azt, amit a nép, a történet egynek vesz.

A már hangoztatott okon kívül Magyarország megírandó földrajzi művével szemben, már akárki írja meg, fel kívántam tární azokat a tanulságokat is, melyeket nekem alkalmam volt a Semsey-féle

pályatételre 1895/96-ban beadott pályaművemmel szerezni. Legnagyobb felelősséggel járó, ezért legnehezebb munkára vállalkozik az, aki Magyarország földrajzát a mostani ellenkező felfogások idejében megírja. Erről írhatnék. Nem régen egy nagy napilapunkban a Kárpátookról valóságos szilur-korszaki felfogású leírást olvastam. Mintha a földrajz semmit sem haladt volna nálunk egy pár évtized óta! De azért a multból is megtarthatjuk, ami jó.

Dr. F. Szántó Károly.

Helyreigazítás. A magyar nyelvhatár térképébe (Földrajzi Közlemények 1915. X. füzet 447. l.) néhány kisebb hiba csúszott be az eredeti térkép kisebbítése alkalmával, melyek azonban részben a szövegből is kitéűnek. Ezek a következők: Nagyszalonta és Ujvidék a 25—50.000-es csoportból átteendő a 10—25.000-esbe, Munkács és Ungvár pedig az 5—10.000-esből szintén a 10—25.000-es csoportba. Szatmárnémeti és Zenta neve kiteendő a jel mellé. *M. Kiss Lajos.*

A 2. füzet tartalma:

	Oldal
<i>Dr. Kemény György</i> : Szerbia (Gazdaság-földrajzi ismertetése)	65
Memorandum a M. Földrajzi Társaság Keleti Bizottságának felállítása tárgyában	109
<i>Dr. Strömpl Gábor</i> : Földrajzi vonatkozások a háborúban	114
Apróbb közlemények	129
Irodalom	135
Társasági ügyek	144

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai év-díjuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A lacím változását méltóztassék tudatni a titkárral.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% ársengedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazolójával záradékkal láttatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezményvel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A *Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.*

MAGYAR FÖLDRAJZI TARSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZASZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,
orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS :

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.
keresk. isk. tanár.

Hézszer Aurél dr.
középisk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató ör.
Bogdányfői Ödön, műszaki tanácsos.
Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug.
könyvtárnoka.
Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M.
Adria-Egyesület elnöke.
Gubányi Károly, mérnök.
Halász Gyula.
Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.
Hopp Ferenc.
Ilosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min.
államtitkár.
Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int.
R. T. igazgatója.
Kőrösi Albin, főgimn. tanár.
László Samu dr., főgimn. tanár.
Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.
Makay Béla dr., min. tanácsos.

Milleker Rezső dr., egyet. tanár.
Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.
Pompéry Elemér, min. tan., szab. bíró.
Pósta Béla dr., egyetemi tanár.
Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg.
isk. tanítónőképző-int. tanár.
Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.
Róna Zsigmond dr., a Met. Int. igazgatója.
Schafarzik Ferencz dr., műegyet. tanár.
Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.
Steiner Lajos dr., met. int. adjunktus.
Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.
Szontagh Tamás dr., kir. tan., a Földtani
Intézet aligazgatója.
Treitz Péter, m. kir. főgeologus.
Vargha György dr., főgimn. tanár.
Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ.
igazgatója.

A pénztáros hivatalos órái :
csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái : csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—6.

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképdalon, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik :

Kogutowicz Károly dr. és Littke Aurél dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

! A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a szokásos kedvezményt oly alakban adjuk, hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6 előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön, vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet közöl, hova eredményesen küldhetjük el prospektusunkat. !

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti : CHOLNOKY JENŐ.

!! Most jelent meg !!

GUBANYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Díszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alapossggal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrásy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. KÖTET.

1916.

2. FÜZET.

Szerbia.

(Gazdaság-földrajzi ismertetés.)

Irta: Dr. Kemény György.

A balkáni háború után területileg és politikai hatalmában megnövekedett Szerbia felett a halálharang már megkondult. Daidalmasan előnyomuló csapataink német és bolgár szövetségeseinktől támogatva, birtokukba vették a politikai gyilkosságok és fél Európa békéjét fenyegető cselszövések darázs-fészkét. A királyságnak el kellett buknia, hogy vele együtt megsemmisüljön a mindent felforgató balkáni szellem s a rákfenéjétől megtisztított földön kisarjadjon egy új, boldogabb élet, mely a pusztulás és rombolás helyett áldást és békességet hozzon az anyagilag és erkölcsileg tönkrement, rítul félrevezetett és megcsalatott jóra való szerb népnek.

A balkáni háborút követő londoni konferencia, majd a bukaresti békeszerződés az addig jelentéktelen Szerbiát Törökország rovására meglehetősen megnagyobbította. Az ú. n. Ószerbia és Macedónia nagy részének megszerzésével Szerbia területe majdnem kétszeresére emelkedett s DK-i és D-i határa a Sztruma és Bregalnica-folyók vízválasztójától a Dojran—Gyevgyeli—Monasztir-vonalon végig az albán Ochrida-tóig lement. E hódítás révén az önérzetében megnövekedett s magát valóságos nagyhatalomnak képzelő szerb állam aspirációi azonban nem tudtak megmaradni e számára elegendő nagy határok között s midőn a független albán királyság felállításával az a reménysége is dugába dőlt, hogy valaha a tengerre jusson s önálló szerb kikötőt szerezhessen: orosz rubelektől is támogatva, egymásután követte el a politikai merényletek és gyilkosságok egész sorát. Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége meggyilkoltatásával azonban végre betelt a pohár s megkezdődött Szerbia ellen a büntető expedíció, mely aztán a világháború rettenetes borzalmaival s a félvilágnak Szerbiával hasonló gondolkodású államait zúdította reánk és hűséges német szövetségesünkre.

1914 július 30.-a óta több mint 16 hónapnak kellett eltelnie, míg Szerbia végzete beteljesedett s a büntető expedícióból hódító

hadjárat lett, mely Szerbiának egész területét, egy természeti kincsekben aránylag bővelkedő földet juttatott birtokunkba és utólagosan hozzánk csatlakozott bolgár szövetségünkébe.

Szerbia jövő sorsáról ma, a világháború borzalmas perceiben még korai volna beszélni, de már most is leírhatjuk s kifejezhetjük azt a minden magyar lélekben élő és sokszor nyilvánított óhajtatást, hogy Szerbiának velünk szomszédos része Magyarország-hoz csatoltassék, mert a történelmi birtoklás jogán Szerbia tekintélyes része úgysis bennünket illet; ezzel a hozzánk való csatolással egyúttal a természetes fejlődés és terjeszkedés követelményeinek is eleget tehetünk s D-i határainkat kiterjeszthetjük a nagy magyar medence legszélsőbb elágazásáig, vagyis a Száva és Duna D-i mellékfolyóinak vízválasztójáig. Ezt nemcsak földrajzi helyzetünk kívánja, de követeli a politikai belátás is. Ezért szervezték kiváló földrajzi érzékkel és politikai éleslátással bíró nemzeti királyaink a bánságokat s ugyancsak a politikai kényszerűség állította fel később a török betörések ellen a katonai határőrvidékeket is, hogy nyitott D-i határainkon feltartóztassák a folyton fenyegető ellen-séget.

Amit a multban a 150 éves török uralom megszűnte után s újabban a balkáni népek természetes fejlődése és függetlensége miatt a háború előtt nem tehattünk meg: természetes D-i határainknak kikerekítése most módunkban áll. Boszniát és Hercegovinát éppen azért szálltuk meg 1878-ban, hogy biztosítsuk Fiumét és dalmát tengerpartunkat a Ny-ra törő délszláv áradat ellenében, ugyanez legyen indítókoka Szerbia velünk szomszédos É-i része hozzánk csatolásának is.

Végre rendkívül fontos gazdasági érdek is követeli D-i határaink kikerekítését. A Földközi-tengerre Szerbián keresztül juthatunk legkönnyebben s a Morava és Vardar völgye a legkitünőbb közlekedő út Közép-Európa legfontosabb D-i kikötőjéhez: Szalonikihoz. A németek már előbb felismerték ennek a helynek óriási gazdasági jelentőségét, s ha keletre való törekvésük a világháború miatt Konstantinápolyon keresztül veszi is útját, bizonyos, hogy a békés idők elkövetkeztével Szaloniki megszerzése s nyílt kikötővé tétele a középponti hatalmaknak mindig legfőbb törekvése leend, mert a Szalonikin átvivő tengeri út kelet felé sokkal rövidebb, mint a Berlin—Budapest—Belgrád—Szófia—Konstantinápoly—Bagdad—Ádeni-vonal.

Mínt hogy jövő fejlődésünk s gazdasági érdekeink útjai a most

meghódított szerb királyság területén visznek át bennünket kelet felé, illő, hogy ezen ország gazdaság-földrajzi viszonyaival kissé megismerkedjünk.

Felszínrajz.

A szerb királyság területe a balkáni háború befejezése után 4 egymással összefüggő, de politikailag különálló részből alakult: a tulajdonképpeni Szerbiából, a novibazári szandzsákság alsó részéből, az Albániával határos ú. n. Ószerbiából s végre Macedónia nyugati nagyobb feléből. A balkáni háborúk előtti Szerbia területe 48.000 km² volt, a fentebb felsorolt részek 38—43.000 km²-et tesznek, s ha az új területek legnagyobb értékét fogadjuk is el, e hódításokkal együtt a szerb királyság területe 91.000 km², vagyis kevesebb, mint $\frac{1}{4}$ -e Magyarországnak. E területeket véve tehát figyelembe, a megnagyobbodott szerb királyság határai: É-on Magyarország, a Száva- és Duna-folyókkal, K-en Románia s Bulgária a Timok-, Bregalnica- és Sztruma-folyók vízválasztójával, D-en Görögország a Dojran—Gyevgyeli—Monasztir városok déli határán az Ochrida-tóig húzható vonallal s végül Ny-on Albánia, Montenegró, Bosznia és Hercegovina, illetve a határaikon húzódó Fekete-Drina és Lim-folyók vízválasztójával és a Drinával.

Szerbia morfológikus képének megrajzolásakor feltétlenül figyelembe kell venni az egész Balkán-félszigetet beárazó hegységek szerkezetét és felépítését, mert a Földközi-tengerre támaszkodó, össze-vissza szagatott, félszigetekben gazdag földség annyira egységes terület, hogy bár klimatikus tekintetben egyes vidékei között óriási különbségek vannak, a ruméliai rög köré csoportosult lánchegységek az egész Balkán felszínét éppen olyan jellegzetessé teszik, mint az Apenninek Olaszországét s a Pireneusok Spanyolországét.

A ruméliai rög vagy trák masszívum köré csoportosult hegységek, míg keleti irányban egyrészt a Rhodopén át megtartják az összekötő kapcsolatot a kisázsiai hasonló képződményekkel, addig nyugat felé kristályos tömegei eljutnak az Adria partjaival majdnem párhuzamosan haladó Dinaridák szélső elágazásáig; ÉK-en a Magas-Balkánig; É felé a Száva-Duna medencéjéig, hol valószínűleg az Alföld alá süllyedve, a dunántúli Magyar-Középhegységekben, illetve a Déli-Kárpátokban találják folytatásukat. E lánchegységek hatalmas tömegeitől borított, mély szakadékokkal, terjedelmes folyóvölgyekkel tarkított földség legnagyobb kontinentális területe,

a romániai Alföldet nem véve figyelembe: Szerbia. Míg egyrészt a rajta ÉD-i irányban végighúzódnó lánchegységek a K-ről Ny felé, vagy ellenkező irányban történő közlekedést valósággal lehetlenné teszik s főleg a Dinaridák 120—150 km széles láncolata az ország belsejét az Adria felé csaknem teljesen elzárja s csupán a Drin és Skumbi keskeny völgyén enged szabad utat Prizrenből Szkutariig, illetve Monasztirtól Durazzóig; másrészt az ÉD-i, illetve ellenkező irányban az egész országot átszelő: Drina-, Morava-, Ibar- és Vardar-folyók, valamint mellékvizeik, az ország főközlekedési útvonalait valósággal megszabják s ellenállhatatlan erővel kényszerítik az ÉD-i irányban való gazdasági terjeszkedésre.

A Drina-, Morava- és Vardar-folyók által megszakított hegyvidéket e folyóközöknek megfelelően 3 csoportba foglalhatjuk össze, ú. m. nyugati, déli és keleti csoportba. Elhelyezkedésüket az alábbiakban vázoljuk.

A) Nyugati csoport.

1. *Északi rész.* Szerbia ÉNy-i hegyláncai egyes földrajzírók szerint¹⁾ a Déli-Alpokkal vannak legszorosabb összköttetésben s szerintük a bosnyák Majevisa- és Javor-planina a szerbiai Javor-, Jelica- és Golja-planinában találják folytatásukat. E hatalmas, összetöredezett, felgyűrődött, mészkőből, kristályos palából és fiatalkori eruptív kőzetekből álló tömeget NyK-i irányban a Nyugati-Morava s ennek mellékfolyója a D-ről É felé haladó Moravica szakítja meg s az Ibar és Moravica völgyére osztja, melyek között a Golja-planina csúcsai emelkednek a magasba. Ennek DNy-i oldalán a Ljumska-folyó siet a novibazári szandzsákság felé s az Ibarba ömölve, ennek völgyén át összekötő kapcsot alkot a Száva- és novibazári medence, illetve Rigómező között. Az Ibar Ny-i oldalán Novibazártól D-re a Rogozna és Sztari Kolasin halmi emelkednek, míg a folyó K-i partján, a Rigómező fölött Közép-Szerbia leghatalmasabb hegylánca, a 2140 m magasra emelkedő Kopaonik ormai húzódnak É-ről D-re szelid eséssel a Rigómező felé.

A bosnyák és szerb Javor-planina között a mintegy 25 km hosszú és majdnem ugyanolyan széles szerpentinből álló Zlatibor fennsík helyezkedik el mintegy 1300—1500 m magasságban. A Drina kanyarulatánál pedig Uzšice és Valjevó között a Maljen-

1) Richter, Mojsisovics.

hegy csatlakozik e hegyláncához s a mély hegyszakadékok (klisszurák) által megtört Poveljen-csúcsban (1460 m) éri el Valjevó alatt legnagyobb magasságát. Legszélsőbb nyúlványai a Ny-i Moraváig érnek s a Jelica-planinán mennek át Közép-Szerbia legmagasabb hegyláncáig, a Kopaonik-ig.

A Poveljen-csúctól ÉNy-ra két szeliden lejtős, közép magas hegysor veszi körül a Drinába siető Jadar-folyócskát, balról a Jagodina, jobbról a Macsó felé szeliden lejtős Čer-planina. Mindkettő réz- és ólomércekben gazdag. Ugyancsak ércben való gazdagságáról nevezetes a Maljen-től K-re eső Sumadija (erdővidék), melynek legszélsőbb elágazása K-en a Rudnik-hegység a Veliki Sturac 1169 m magas csúccsal, É felé a Koszmaj (624 m) s Belgrád alatt az Avala (565 m).

A Čer-planina, Drina és Száva által bezárt szögben terül el a Macsó, mintegy 30 km hosszú s ugyanolyan széles mezőség, mely K felé Sabácig terjed s odább Szerbia legnagyobb mozsaras vidékébe, a Poszavina-ba megy át, melyet a Kolubara és Ub folyók és ezeknek mellékvizvei öntöznek. A Száva medencéjének e leghatalmasabb D-i árterületét K felé a Koszmaj és Avala zárja el a Morava és Száva folytatóltagos medencéjétől. A Macsó és Poszavina, Szerbia tulajdonképpeni éléskamarája¹⁾ s hosszasan elnyúló utcáiú falvainak házain már külsőleg is észrevehető a jólét és gazdagság. Fekete szurokföldje azonban a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tiszamenti árterületén fekvő községek földjére emlékeztet és esős időben valószínűleg járhatatlan. A széles utak mélyedései megtelnek ragadós sárral s a mélyebb fekvésű helyeket úgy ellepi a feneketlen sár és víz, hogy köztük a közlekedés lehetetlen. (Első szerbiai offenzívánk sikertelenségéhez egyéb okok mellett a Lazarevác és Aranyelovác közötti utak járhatatlansága is sokban hozzájárult). Esős időben aztán e vidékeken fellép a malária és százszámra szedi áldozatait.

2. *Déli rész.* A Dinaridák Délszerbiát, illetve Macedóniát érintő része mintegy 290 km hosszúságban a Szaloniki-i öbölhöz terjed. A montenegrói területen, Ipek és Gyakova között elterülő s a novibazári szandzsáksággal határos Metoja medencétől D-re, a Fekete-Drin partjaival párhuzamosan halad a Sár-planinával kezdődő, hatalmas, kristályos palából álló hegylánc a Preszpa- és Ochrida-

¹⁾ V. ö. Norbert Krebs: Serbien und der serbische Kriegsschauplatz. Geogr. Zeitschrift XX. B., 689. s köv. l.

tavak vidékéig s K-re fordúlva, főtömege kissé odább DK-i irányban helyezkedik el. Ennek folytatása a Vardar-folyó által szétdarabolt, hasonló alapkőzetből álló hegylánc, mely Üszkübtől D-re kiszélesedve, körülöleli a monasztiri nagy medencét. Összefoglaló neve nincs, egyes részeit Szuha-gora, Jama-Bisztra-planina, Bigla, Babaplanina, Szelecsko-planina stb. névvel nevezik. E hegyláncból ered a két Reka-folyó s míg a Velika Reka, vagy Treszka Üszkübnél ömlik a Vardarba, a Cerna Reka, mely előbb D felé haladt. Monasztirtól kissé lejjebb, nagy kanyarodót téve, É-i irányban siet a Vardar felé. Minél jobban haladunk D, illetve DK felé, a magas hegyvidék annál jobban elmarad mögöttünk s a kisebb-nagyobb völgymedencék egész sorát találjuk a Vardar és mellékvízeinek mentén a Szaloniki-i öbölíig.

Frobenius szerint¹⁾ Szerbiának ez a DNy-i sarka a számos völgy, jó utak és vasútvonalak miatt katonai szempontból sokkal értékesebb, mint a szomszédos albán vidék s a balkáni, valamint a most folyó világháborúban az itt levő városok: Monasztir, Prilep, Kalkandelen voltak a legfontosabb katonai gócpontok.

B) Dél-Szerbia.

A ruméliai rög köré csoportosult délszerbiai hegyvidék főtömege, a Kara-Dag Üszkübtől ÉK-re fekszik s 500 m magasságban egyszersmind vízválasztót alkot a Morava és Vardar között. Az Ibar vízválasztójától D felé a Lepenac-folyócska siet Üszkübnél a Vardarba s elválasztva Nyugatszerbiát keleti részétől, a Sárplaninát a Kara-Dagtól, az Ibar és Lepenac alacsony vízválasztóján át szabad utat nyit Üszküb felé, s e várost Középszerbia nagyszerű közlekedési gócpontjává teszi, ahonnan Szerbia minden része egyformán megközelíthető a Lepenac-Ibar, illetve a Morava és Vardar völgyén át. A Kara-Dag s a vele kapcsolatos hegységek magva kristályos pala, mezozoikus és vulkánikus kőzetekből áll s gyűrődéseik között, különösen a Vardar mentén, kisebb-nagyobb termékeny völgykatlanok és medencék helyezkedtek el. Frobenius szerint²⁾ Üszküb vidéke az ókorban virágzó mezőgazdaságnak volt középontja s a gazdag városok egész sora helyezkedett el a hegyek lá-

¹⁾ H. Frobenius: Abriß der Militärgeographie Europas. I. Teil. p. 126.
Dr. A. Petermann's Mitteilungen. Ergänzungsheft, No. 184.

²⁾ Id. mű. 127. l.

bánál. Ma környéke mocsaras, egészségtelen vidék, csak a magasabb dombhátak állanak részben művelés alatt.

Úszkübtől K-re a Kriva, Bregalnica, Sztruma és Sztrumnica között Kelet-Macedónia hegyvidéke terül el, melynek magasabb részei a Sztruma és Bregalnica vízvásztóján, alacsonyabb fekvésű részei pedig a Vardar mentén haladnak. Magas csúcsokkal és mély szakadékokkal borított hegyláncai között csak a Kriva és Bregalnica mentén vannak jó átjárók K felé; a Morava és Vardar felé teljesen nyitottak.

C) Kelet-Szerbia.

A ruméliai rög kristályos főtömegére, a Rhodopera támaszkodó s a Perim- és Rila-hegységek útján vele összeköttetésben álló Balkán-hegység felgyűrődött tömegei Kelet-Szerbiában is folytatódnak. A hegyláncok iránya Ny—ÉNy-i. A Duna-, Morava-, Nisava-folyók és a bolgár határ, valamint a Timok által bezárt területen a domborzati viszonyok a közlekedés szempontjából a legkedvezőbbek, mert a Morava völgye Vranja, Leskovác, Nistől kezdve DÉ-i irányban teljesen nyílt s Középeurópa K-felé irányuló áruforgalmának lebonyolítására a legkedvezőbb feltételeket nyújtja. A Morava jobbról-balra a kisebb-nagyobb folyók egész sorát veszi fel s a Duna völgyének Belgrád—Dolnji Milanovácig terjedő szakaszától D-re közép magas hegyiségektől szegélyezett termékeny völgyeken halad át forrásától torkolatáig. E medencék között legnagyobb a Nis—Leskovác között fekvő, melyet a Ny-i és D-i Morava között a Radan-, valamivel alább a Goljak- és Poljanica-planina vízvásztót alkotó láncai, K-ról pedig a Morava jobb partján a Crkvena- és Suva-planina magas hegyvidéke zár be 1000—1800 m magasságban. A Suva-planinát Nis-Pirot között K—Ny-i irányban a Nisava medre töri át s megnyitja Szerbia legfontosabb közlekedési útvonalát K felé. A Berlinből kiinduló, Bécsét, Budapestet, valamint Belgrádot érintő balkáni vonat ez úton halad Alekszinác, Nis, Pirot és Caribrod mellett, a Petrov-kereszt sziklás karsztvidékén átvonul 721 m magas Dragomán hágón át Szófia, illetve Konstantinápoly felé.

Szerbiának a Duna, Morava, Nisava és Timok által bezárt trapéz alakú ÉK-i hegyvidéke a tk. Balkán, vagy Sztara-planina 2186 m legnagyobb magasságig emelkedő s a Timok-folyóval csaknem párhuzamosan haladó hegyláncával kapcsolódik a Vaskapun át

a D-i Kárpátok övéhez. A hegylánc főtömege teljesen a szerb-bolgár határvonalon halad s a nagy magyar medence felé lejtősödő részei között a Reszava-, Mlava-, Pek- és Porecska-folyócskák sietnek a Morava, illetve a Duna felé. E hegyvidék összegyűrődött kristályos tömegei Orsovától D-re a Mirocs-, Zajecsártól É-ra Crnagora-, K-re Kucsaj-, ÉK-re a Zlatovo-planina nevet viselik. A Timok két oldalán Zajecsár és Pirot között, helyenkint 1500 m magasságig emelkedő, ugyancsak össze-visszagyűrődött, nehezen járható, mészkőből álló karsztszerű hegyvidék húzódik. A K-i rész a Szveti Nikola-, a Ny-i a Rtanj. A Macsót és Poszavinát nem számítva, Szerbiának ez a leggazdagabb vidéke, s míg a hegyekben főleg réz és ólomérc fordul elő, a völgyek és lejtős dombvidékek mezőgazdaságra és állattenyésztésre alkalmasak.

Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Szerbia középmagas hegységeit még irdatlan, lomblevelű erdők borítják, melyek a nemzeti vagyonosodás szempontjából szintén nem megvetendő értékkel bírnak.

Eghajlat.

Bár Szerbia ugyanazon szélességen fekszik, mint Olaszország, Dél-Franciaország és Spanyolország, a régi Szerbia klímája mindazáltal közép európai s Poroszországgal és Alföldünkkel tüntet fel azonos sajátosságokat. A Dinaridák a tenger felől jövő ényhe szeleket és esőket felfogják, viszont hazánk felől nyílt területe szabad utat enged az É felől jövő hideg légáramlatoknak. A januárius havi középhőmérséklet több évi átlaga -2° C, a júliusi $+25^{\circ}$ C, a tavaszi 12.3° C s az őszi 12.8° C. Évi átlag 10.9° C. Az egyes évek átlagai azonban igen nagy határok között mozognak ($8-16^{\circ}$ C) s így az időjárás szélsőségei majdnem ugyanolyanok, mint Alföldünkön.

Egyes vidékek hőmérsékleti adatait a régi Szerbia területére vonatkozólag a szerb hivatalos statisztikai évkönyv alapján az alábbiakban adjuk:

Észlelő hely	Tengerszín feletti magasság m.	Max. + Min. -	É v				10 évi átlag
			1897	1901	1905	1908	
Belgrád	138	+ -	23·6 -0·4	25·7 -0·3	23·1 +2·1	24·9 -0·6	11·3
Valjevó	185	+ -	25·9 -2·6	26·7 -2·1	24·3 -1·0	25·8 -2·0	11·5
Nis	214	+ -	25·8 -0·6	26·7 -2·8	25·6 -2·5	25·7 -2·4	11·6
Uzsice	424	+ -	23·8 -3·8	26·5 -3·3	22·4 -4·3	24·3 -3·8	8·9
Vranja	502	+ -	23·7 -1·1	24·7 -1·4	23·1 -2·2	23·9 -1·9	10·5
Szerbia	—	+ -	24·8 -2·1	25·7 -2·8	23·8 -1·5	24·9 -2·1	10·9

A esapadékviszonyok tekintetében is nagy eltérések vannak az ország egyes részei között. Míg ÉK-en 777 mm, D-en 690, K-en 670, addig Közép-Szerbiában 660 mm. Az évi esőmennyiségből tavaszra 27%, a nyárra 26%, az ősze 24%, s a télre 23% jut. A csapadékos napok száma 130; legtöbb májusban (15), legkevesebb augusztusban (7). A havazás sokszor már október elején beköszönt, viszont megesisik, hogy februárius végén már igazi, szép tavaszi napok járnak.

Az újonnan szerzett terület, vagyis Ószerbia és Macedónia klimatikus viszonyairól számszerű adatok nem állanak rendelkezésünkre. A szerb kormány a bukaresti békekötés után a birtokába jutott területeket szakképzett megbízottjai útján alapos vizsgálat tárgyává tette s a közvetlenül gyűjtött adatokat a világháború kitörése előtt a bizottság javaslataival együtt vaskos kötetben tette közzé.¹⁾ Ezen alapos és kimerítő tanulmányban, melyre az ószerbiai

¹⁾ E bizottság jelentéseit Németh József miniszteri osztálytanácsos, volt belgrádi szaktudósító a Közgazdasági Szemle 1915. évfolyamának szeptember—október havi füzetében részletesen ismertette, s mivel az eredeti jelentést ez idő szerint megszerezni nem lehetett, az új szerb területek közgazdasági viszonyaira vonatkozó adatokat N. J. tanulmánya alapján közlöm. V. ö. Közg. Szemle 1915. évf. 581—603. és 698—720. l.

és macedóniai közgazdasági állapotok tárgyalásában gyakrabban hivatkozunk. az új terület klimatikus viszonyairól is találunk szóbeli közlés útján nyert adatokat s ezek alapján a következő képet nyerjük Szerbia e részének éghajlati és csapadék-viszonyairól.

Általánosságban az új területen három klímazonát találunk, egy kontinentális, egy középtengeri s egy átmeneti zónát. E hármas tagoltság szerint az egyes övekbe a következő vidékek tartoznak:

1. *A kontinentális klímazonába* tartozó vidékek Középszerbia, Montenegró és Albánia határán húzódnak Vranja—Prisztina—Novibazár—Prizren és Debrán át Ochrida felé. E zónába beleesik Vranja környéke, a Rigómező egész területe, a novibazári szandzsákság, Kalkandelen, Debra és Ochrida vidéke. A Prizrentől D-re eső rész félig-meddig átmeneti jellegű. A Drin völgyén keresztül az Adria enyhébb légáramlatai Prizren felé eljuthatnak, Kalkandelen-től D-re pedig a Sár-planina bércei a heves É-i szeleket felfoghatják. E klímaövek fontosabb helyeit az alábbi adatok jellemzik.

a) Vranja környékének nyara forró, tele hideg s a kiirtott erdőségek helyéről dermesztő hideg szél fúj le a völgyekbe. A legtöbb eső tavasszal és ősszel esik.

b) A Rigómező éghajlata az előbbivel azonos.

c) A novibazári szandzsákság éghajlata még zordabb. Csapadéka bőséges, a tél és nyár szélsőségei aránytalanul nagyok.

d) Az Albániával határos klímazona nyara kellemes s bár a tél korán beköszönt és sokáig tart, zordnak nem mondható. Nagy hőmérsékleti különbségek nincsenek. Az ősz és tavasz rövid. A DNy-i szelek sok esővel járnak.

e) A monasztir-prilepi medence éghajlata száraz, hűvös, egészséges. Télen sok a hó és hideg szelek járnak. A nyár rövid ideig tart.

2. *A középtengeri klímazonába* a Vardar-folyó két partján elterülő vidékek tartoznak. A legfontosabbak:

a) Űszküib és vidéke éghajlata sokkal melegebb, mint a szomszédos Középszerbiáé. A középtengeri melegebb légáramlatok hatása alatt a tenyészet korán megindul. Nyáron kevés az eső s a hőség szinte elviselhetetlen. A tél hideg. Uralkodó szél az É-i.

b) A Kocsana-Isztib vidék éghajlata még inkább középtengeri. Nedves meleg klímájában a Bregalnica völgyében még a rizs is megterem.

3. *A középtengeri és közép európai klíma közötti átmenetet a*

Kicsevo—Köprülü vidéke mutatja. Jellemzője a gyakori esőzés, egyenletes meleg s nem nagyon hideg tél. Az enyhébb szél a Vardar völgyén áthatol hozzá, a száraz, hideg szél a Dinaridák felől fúj. Félig-meddig ezen átmeneti zónába sorozható Prizren környéke s a monasztír—prilepi medencének a Vardar felé eső K-i része.

Lakosság és népmozgalom.

Dr. SIMA TROJANOVICS, a belgrádi néprajzi múzeum igazgatója s a szerb nép alapos ismerője, egyik művében a következőképen jellemzi honfitársait.¹⁾ A szerbek általában barna arcúak, sötétbarna, fekete, vagy ritkán más színű hajjal és szemmel s még azok is, akik távol élnek az anyaországtól, híven megőrizték antropológiai sajátságait, bár ortodox, mohammedán és róm. kath. vallásuk éles határvonalat húzott is közéjük. A boszniai szerb átlagos magassága 172·6 cm, fejhossz 18·2 cm, koponya-átmérő 15·6 cm s így erősen brachycephal, index számuk 85·7. Ezzel szemben egy régebbi sorozóbizottság jelentése szerint a tulajdonképeni szerb katonaköteles átlagos magassága 169·5 cm, testsúlya 66 kg s mellbősége 85·5 cm. 1000 katonaköteles közül 785 vált be katonának. 10.000 lakos közül testi hibában 34 szenvedett, vak volt 12, süketnéma 17 s gyöngéelméjű csak 7 akadt közöttük. Temperamentuma szangvinikus, élénk, érzékeny, tréfára, gyűlölködésre egyformán hajló, habár ez rövid ideig tart. A legtöbbje tevékeny, béketűrő, kevéssel beérő. Reggeltől estig szívesen dolgozik szántóföldjén, vagy más foglalkozásában s megtartja mindenütt ősi szokásait. A legtöbb család földközösségben él (zadruga) s a család minden tagja készségesen engedelmeskedik a családfőnek. Szereti a földet, makaes szívóssággal ragaszkodik hozzá s mindent elkövet, hogy minél többet szerezhessen belőle.

Ha nem is osztjuk teljesen TROJANOVICS szavait, el kell ismerünk azt a most folyó világháborúban szerzett tapasztalatot, hogy a szerb nép edzett, erős faj, kiváló katonai képességekkel rendelkezik s hősiességének számos tanújelét adta. Egyesek hibáit s vak gyűlölettel elkövetett gonosz tetteit inkább katonai vezetőségének kell terhére írni, mint magának a szerb népnek.

¹⁾ La Serbie à l'exposition universelle de 1905 à Liège. Publié par le Ministère de l'Agriculture, du commerce et de l'industrie. IIe partie: Population etc. par S. Tr. -- Belgrade 1905., 28. l.

A balkáni háború után az Ószerbiával és Macedóniával bővült Szerbia tekintélyes számú bolgár, macedón-szláv és mohammedán alattvalót nyert. E népséget érzelmeik inkább a megalázott Bulgáriával kapcsolták össze szorosabban s az egyesült magyar-német-bolgár offenzíva sikeres végrehajtása után e vidékek népessége Megváltóként üdvözölte a felszabadító bolgár hadsereget.

Az Ószerbiával és Macedóniával bővült Szerbia népessége a legutolsó népszámlálás, illetve az új területre vonatkozólag becslés útján megállapított adatok szerint kb 4 millió főből állt s ebből a régi szerb területre 2,956.907, az új részre 1,043.093 egyén jutott. 1900-ig a népnövekedés a régi területre vonatkozólag 7-8%-ot tett ki. 1912-ig pedig 18-6%-ot. E népességnek 90%-a szerb. Ószerbia és Macedónia népességének nemzetiségi viszonyaira megbízható adatokkal nem rendelkezünk. Az előbbiben kb 500.000 egyén él, az utóbbiban valamivel több. Nemzetiségi viszonyaikat és hitfelekezetüket illetőleg a bolgár Macedónia népességével együtt mutatjuk ki. Ezen adatok szerint Ószerbia népességéből gör. keleti szerb 160.000, gör. kel. mohammedán 125.000; róm. kath. albán 12.000, mohammedán 240.000 s török nyelvű 20.000. Rajtuk kívül található még kb 15.000 cincár s mintegy 500 zsidó. Macedónia egész területén, amelynek népességéből kb csak felerész tartozik Szerbiához, a nemzetiségi és hitfelekezeti viszonyok megoszlása a következő:

macedón-szláv, keresztény	550.000
„ „ mohammedán	55.000
bolgár, keresztény	70.000
„ mohammedán	53.000
görög, keresztény	300.000
„ mohammedán	15.000
kuco-oláh, keresztény	100.000
„ „ mohammedán	4.000
albán, keresztény	40.000
„ mohammedán	60.000
oszmán, keresztény	4.350
„ mohammedán	450.000
zsidó	75.000
eserkesz	2.000
cigány	43.000

Összesen: 2.373.850

A régi szerb terület 2,956.907 főből álló népességéből görögkeleti vallású volt 1910-ben 2,881.220, róm. kath. 8435, protestáns 799, zsidó 5997, mohammedán 14.335 és egyéb vallású 915.¹⁾

Bár Szerbiában a nép kulturátlansága és elmaradottsága miatt a közegészségügyi állapotok meglehetősen rendezetlenek, a halálzási arányszám túlságosan magasnak nem mondható. Míg a születési arányszám jóval a 30 fölött jár, a halálzási arányszám alig haladja meg a 20-at.

Egyébiránt a legutolsó 12 év népmozgalmi viszonyairól az alábbi adatok²⁾ tanuskodnak:

Év	Házasság		Születés		Halálzás	
	Összesen	1000 lélekre jut	Összesen	1000 lélekre jut	Összesen	1000 lélekre jut
1901—1905 évek átlaga	51.682	19.7	101.280	38.7	58.563	22.4
1906—1910 évek átlaga	54.804	19.4	110.131	39.1	68.608	24.3
1911	60.906	20.6	107.229	36.2	64.415	21.8
1912	26.578	8.8	114.257	38.0	63.358	21.1

Valamint az új Szerbia népmozgalmi viszonyairól még csak megközelítő adatokkal sem rendelkezünk, a népesség foglalkozásának számbavétele sem történt meg ez ideig. Az ország agrikultur jellege azonban világosan elárulja, hogy a népességnek túlnyomó része foglalkozik mezőgazdasággal mindkét Szerbia területén, s csak igen kevés százalék esik az ipari, kereskedelmi és egyéb foglalkozásokra. Egyébiránt a népesség foglalkozási viszonyaira már az is élénk világot vet, hogy a szerb nép nem város lakó, mert közülök az 1910. évi adatok szerint csak kb 380.000 egyén, mintegy 16% lakott városokban.³⁾

A népességnek terület szerinti megoszlása sem egyenletes. A legsűrűbben lakott közigazgatási kerület volt 1912-ben a belgrádi (124) és szendrői (133), leggyérebben lakott a csacsáki (37), krajini (39) és toplicai (40).

¹⁾ Az 1916. évi Gothai Hofkalender adatai.

²⁾ A Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1915. szerint.

³⁾ A The Statesman's Year-Book 1913. évi kötete szerint 1910-ben a tkpeni Szerbiában mezőgazdasággal foglalkozott: 2.093.947, egyéb őstermeléssel: 6440, iparral: 166.599, kereskedéssel: 109.998, köztisztviselő és szabad foglalkozású egyén volt: 116.566.

A Belgrád városi és 17 vidéki közigazgatási kerület területi és népességi, valamint népsűrűségi adatait az alábbi táblázat mutatja:

Közigazgatási kerület	Terület km ²	Népesség (1912)	Népsűrűség km ² -kint
Belgrád város	12	92.288	124
Belgrád vidéke	2025	158.378	
Kragujevác	2295	192.124	84
Krajina	2909	113.128	39
Kruzevác	2710	170.353	63
Morava	2900	206.547	71
Nis	2558	201.762	79
Pirot	2419	114.115	47
Podrinje	3651	242.029	68
Pozsarevác	4157	262.603	63
Rudnik	1569	87.137	56
Szendrő	1277	144.829	113
Timok	3196	150.965	47
Toplica	2839	112.610	40
Csacsák	3798	141.267	37
Uzsice	3288	148.112	45
Valjevó	2458	160.873	65
Vranja	4342	257.087	59
Szerbia összesen:	48303	2,956.907	61

A balkáni háború után nyert új területet 11 közigazgatási kerületre osztották. E kerületek a következők: Monasztir (Bitolj), Debár, Kavacsár, Kumanovó, Novibazár, Plevlje, Prisztina, Prizren, Isztib (Sztip), Űszküb (Szkoplje) és Kalkandelen (Tetovo). E kerületek népességi adatait összevontan már fentebb tárgyaltuk (részletes adatok hiányoznak), területükre vonatkozólag pedig megjegyezzük, hogy Űszerbia a régi kosovói török vilajetnek mintegy $\frac{2}{3}$ -át, 22—24.000 km²-t, továbbá a szaloniki-i és monasztiri török vilajetektől mintegy 18—19.000 km²-t foglalt magában. Természetes, hogy ezen új területekre vonatkozólag is hiányoznak a részletes adatok. Megjegyezzük még, hogy Szerbia régi területe a 18 közigazgatási kerületen belül 81 járásra, az új szerzemény pedig 46 járásra oszlott.

Települések.

A belgrádi egyetem tudós tanárának, Dr. JOVAN CVIČIĆ-nek szerkesztésében s a szerb tudományos akadémia kiadásában „Naselja srpskih zemalja“ címmel hatalmas koncepciójú anthropo-geografiai mű indult meg 1902-ben, melyből a világháború kitöréséig 8 kötet látott napvilágot s az első kötet a tudós szerkesztő tollából a szerb településekkel foglalkozik. E kötetet a Geographische Zeitschrift 1906. évfolyamában VUJEVIĆ PÁL újvidéki gimnáziumi tanár s az Annales de Géographie 1905. évf.-ban J. ERDELJANOVIĆ, valamint a Petermann's Mitteilungen 1905. évf.-ban W. GÖRZ ismertette behatóbban s az ő fejtegetéseik nyomán a szerbiai településekre vonatkozólag a következőket közöljük:¹⁾

Az első szerb településekről megbízható adatok nincsenek. CVIČIĆ szerint az ősidőkben mindenki annyi földet foglalt el, amennyit a maga és övének ellátására elegendőnek tartott. A birtok közepén felállították az első szállást, a nemzetség rajta elhelyezkedett s a nemzetség birtokaival szomszédos területeken csoportosultak szétszórtan a többi szállások. Az ilyen szállások között semmi politikai kapcsolat nem volt, viszont azonban az egyes nemzetségek tagjai a legszigorúbb földközösségben éltek egymás mellett. A komunice, vagy hercegovinaias mēra, az osztatlan földközösségnek legősibb formája. Ha a nemzetség elszaporodott, az egyes családok között szétesztásra került a birtok s ezek közül mindegyik egy-egy új közösséget alkotott, a brastvena komunicet. A komuniceban a birtok az összességé, az egyének csak a birtok bizonyos, meghatározott hányadához van joga, s hogy azt a területet, melyet művelnie kell, hol és mikor kapja, a komunice tagjai együttesen állapítják meg. A hercegovinai mēra ezzel ellentétben, nem alkot oly szoros gazdasági közösséget, mert a mēra tagja birtokrészét bármikor követelheti, sőt el is adhatja. Tekintettel Szerbiának az ősidőkben erdőkben való nagy bőségre, valószínű, hogy az első települések a kiirtott erdőségek helyén, az írtványokon történtek.

A XIV. századtól kezdve már biztosan kimutatható a tele-

¹⁾ V. ö. Paul Vujević. Siedlungen der serbischen Länder. Geographische Zeitschrift XII. Band 507. s köv. 1. — J. Erdeljanović. Les études de géographie humaine en pays serbe. Annales de Géographie 1905., 424—432 c. — W. Götz, Serbische Siedlungskunde. Dr. A. Petermann's Mitteilungen Jhg. 1905. pp. 67—69.

pülésnek ezen ősi formája, a szállás, vagy tanya. Ez időben a politikai községgé való alakulás még nem történik meg s ha valakit hovátartozandóságáról, vagy birtoka fekvéséről megkérdeztek, válasza rendszeren ez volt: én x y Nahijából (kerületből) való vagyok, vagy ott van birtokom.

A nemzetségek elszaporodtával idővel a kevésbé értékes földeket is lefoglalják s a családok között szétszórt birtokok egy kiválasztott helyén felépül a falu (szelo), míg a szétszórt szállások neve zaselije (tanya). Több zaselije politikai egyesüléséből is lehet szelo, amint ez Dél- és Ószerbiában, valamint Macedóniában a középkorban meg is történt.

A település módjára vonatkozólag általánosságban megjegyezhetjük, hogy míg Ny-on a hegyeken épült falvak házai szétszórtak, nagy távolságban vannak egymástól s leginkább emlékeztetnek az ősi szállásokra, K-en és D-en a falvak leginkább a völgyekben és síkságokon keletkeztek s a házak szorosabb kapcsolata és egymasmellettsége a politikai egységet és együvértartozást is jobban kifejezi. Egyébiránt CvLJÉ a szerb földön a települések 5 típusát különbözteti meg. Ezek a következők:

1. Az első típus, a *Sztarovlaszki*, leginkább emlékeztet az ősi szállásokra. A legjellemzőbb ily típusú települések a Száva- és Morava-völgyben, a toplicai közigazgatási kerületben, a Rigómezőn s a Montenegróval és Albániával szomszédos vidéken történtek. Szórványosan egyébként az egész Balkánon előfordul. Maga a falu néhány km² terjedelmű s a házak szétszórtan, nem ritkán 1 km távolságban fekszenek egymástól távol a hegyek oldalán, vagy azok lapos tetőin. A település felső határa igen nagy s Drbnjak falu pl 1500 m magasan fekszik a tenger színe fölött. A falu mindig irtáson létesült s csak elvétve a folyóvölgyekben. A szállás, illetve a ház s udvar beosztása rendszertelen s körülötte terülnek el a művelés alatt álló földek. Az ily módon települt falunak, mint politikai egységnek neve: zaselak s a falu nemzetségei, illetve birtokosai alkotják a dzsematot, vagy mahalát. Ez először egy család, később az egymás mellé települt, megsokasodott rokonság házait foglalja magában. Minél jobban szaporodik a család, az utódok házai annál sűrűbben épülnek az ősi szállások közé s így idővel a község az egységességet mindig jobban és jobban kifejezi. Az ily típusú telepes-legtöbbször állattenyésztő. Az ily típusú vidéken másfajta település ritkaság. Átmenetet a második tipushoz a Sumadija, továbbá a Raska és Ibar folyók vidékei alkotnak.

2. A második települési típus a *Vlasinszki* s a plasztikailag különálló, kristályos pala, gránit és fiatalkorú eruptív kőzetekből álló, mély folyóvölgyektől barázdált s sziklás hasadékokkal egymástól elválasztott, de egymáshoz közel álló hegytetőkön látható. A falu egyes részei így szétszórtan, a lapos hegytetőkön fekszenek s a házak tömege egy-egy ily csúcson létesített első szállás körül csoportosul. Az első típusnál említett zaselak és dzsemat intézmény itt is fennáll. Ily települési alakokat Vlasina, Znepolje, Küsztendzil, Oszogov és a Pecsinja vidékén láthatunk.

3. A harmadik, vagyis a mostani községekre emlékeztető települési típus, a *Szkopszki*, az egész Balkán-félsziget K-i és D-i felén szokásos. A falvak a lapályokon és völgyekben fekszenek s a házak oly szorosan állanak egymás mellett, hogy messziről egyetlen hatalmas épületnek látszanak. A falu rendszeren köralakú. A szántóföld a falu körül fekszik s a ház mellett csak a legszükségesebb gazdasági épületek láthatók. Az egy nemzetséghez tartozók itt is mahalát alkotnak. A falu terjeszkedésének útját semmi sem akadályozza. Természetes, hogy átmeneti típusok sem hiányoznak s a szétszórt házakkal bíró falvak sem ritkák, főleg az első típusú települési alakot mutató szomszédos vidékek közelében.

4. A negyedik települési típus, a *Maescvanszko-jaszienieski*, már bizonyos kulturális vonásokat is tüntet fel. A község utcáinak elrendezése teljesen szabályos; egyenes, egymást keresztben metsző utcák sorakoznak egymás mellett s a tágas telkeken magánosan állanak a házak. Ily településformákat a hazánkkal szomszédos É-i részeken láthatunk.¹⁾

5. Az ötödik települési típus, a *Csittlak*, török behatás alatt keletkezett s tipikus alakjai a régi török szandzsákságokban láthatók (Kosovopolje, Novibazár, Szaloniki). A falu alakja szabályos négyszög s ennek szélein csoportosulnak egymás mellett a házak. Középen vannak a gazdasági épületek és kertek s ritkán a török földesúr (bég) lakása. A földesúr lakása két részből áll, egyik a fogadóterem a férfiak lakosztályával (szelamluk), másik a nők helyisége (háremluk).

1) Ez a településmód magyar hatás alatt keletkezett, amit világosan elárul a szerb *šor* (utca, utcasor) és *šorití* (szabályozni) szónak a magyar *sor* szóból való származása. Lásd: *Mitteilungen d. Anthropol. Gesellschaft in Wien*, XXV. k. 323. oldal, *Zur Geschichte d. volkstümlichen Hauses bei den Südslaven von Dr. G. Murko, Graz.* B. Zs.

Újszerbia területén főleg a 3. és 4. települési típusok láthatók s Cvihié vizsgálatai e területek igen tekintélyes részére kiterjedtek.

A vidéki népességnek városokba való tömörülése főleg a 3. és 4. típusú települések útján állott elő s részint földrajzi, részint történeti, gazdasági és kulturális hatások alatt történt. A Balkán-félsziget legnagyobb városai a folyó völgyekben, medencékben, fontosabb útvonalak mentén keletkeztek (Morava—Vardar, Morava—Nisava—Marica) s már a rómaiak idejében a K-et a Ny-tal összekötő s Albánián át az Adriára, s így Itáliába vezető Via Egnatia-val kapcsolódtak. Macedóniában, Szerbiában a legtöbb város a nagy síkságokon és a tengerparton keletkezett; a karsztvidéken a gazdasági kényszerűség hozta létre őket. Nem szabad azonban mellőznünk a történeti és kulturális hatásokat sem. Míg a római-görög kultúra virágzott, a Balkán nagy városait hatalom, jólét, gazdagság övezte s a népesség valósággal tödült beléjük, a két római birodalom bukása, majd a népvándorlás s később a török uralom, a gazdasági élet középpontjait feljebb É. felé tolta el a német-római császárság felé; ekkor a Balkán elvesztette kulturális jelentősége mellett gazdasági értékét is s a nagy városi központok lassankint elnéptelenedtek, sőt teljesen el is pusztultak.

Ez idő szerint a balkáni háború utáni Szerbia politikai, gazdasági és kulturális szempontból jelentősebb városai a következők:

1. *Belgrád* vagy *Nándorfehérvár*, szerb nyelven *Beograd*, a királyság fővárosa, a szerb gazdasági és kulturális élet középpontja. Hazánk történetében sokszor szerepelt s elfoglalása a jelenlegi világháborúban is döntő jelenségnek tűnt fel. Lakossága közel állt a százezerhez (90.890). Utána népességét és gazdasági jelentőségét tekintve *Monasztir* következik kb 60 ezer lakossal, bár *Nis*, mint Belgrád után első politikai központ, lakossága csekélyebb száma mellett is (25.000), különösen a balkáni háborúk alatt, nagy szerepet játszott. A most folyó világháborúban lakossága az odamene-kült szerbekkel, egyesek szerint meghaladta a százezeret. Nis jelentőségét egyébként fekvése határozza meg. Innét ágazik el a K-re vivő legfontosabb útvonal s az új balkáni vasút is mellette tér el Konstantinápoly felé. A Morava—Vardar völgyében Nistől lefele *Leskovác* (14.266 l.), *Vranja* (11.439 l.), *Úszküb* (47.384 l.) és *Köprülü* (18.000 l.) a nagyobb városok; Köprülü és Monasztir között *Prilep*, Köprülü-től K-re a Bregalnica mentén *Isztib*. ÉNy-ra *Kalkandelen* városok bírnak nagyobb jelentőséggel. Az Albániával és Montenegróval szomszédos területeken *Prizren* (21.244 l.)

és *Novibazár* (13.434 l.) alakultak városokká, míg a Rigómezőn *Prisztina*, Közép-Szerbiában *Kragujevác* (13.452 l.), *Krusevác*, É-on pedig *Sabác* (8000 l.), *Szendró* és *Pozsarevác* jutottak történelmi nevezetességre.

Egyébiránt a szerbiai településekre és lakott helyekre vonatkozólag megjegyezhetjük, hogy a régi szerb királyság területén a lakott helyek száma 1912-ben 4352 volt s ebből város volt 24, mezőváros 61, falu 3230 és tanya 1037.

Mezőgazdaság.

Szerbia par excellence őstermelő állam s a földművelés és állattenyésztés a nemzeti termelésnek jelentős tényezője. S bár földje kitünő, a gazdálkodás kezdetleges, a termelés elégtelen; igaz ugyan, hogy termőterületének legfeljebb $\frac{1}{3}$ része áll rendszeres művelés alatt. Ennek oka azonban másban keresendő. Az évszázados török hódoltság, majd a felszabadító nemzeti küzdelmek, a szabadságért és önállóságáért folytatott háborúk, később a politikai harcok és belső versengések, valamint a munkáskéz hiánya és a szerbek sajtóságos gazdasági szervezete mellett mindenki csak annyit termelt, amennyivel házi szükségleteit fedezhette, adótartozásait és földesúri járandóságait megfizethette; eladásra, vagy kivitelre való termelésre senki sem gondolt. Az utolsó évtizedek fokozódó közszükségleteinek fedezésére kivetett, aránytalanul magas adóterhek azonban a szerb népet is felrázták évszázados tétlenségéből s mivel látták, hogy a régi módon való földművelés és sokszor egyoldalú állattenyésztés mellett a terheket el nem bírják, akarva nem akarva, mindinkább az intenzivebb gazdálkodásmódhoz fordultak s a mezőgazdasági gépek használata, valamint a földeknek rendszeres trágyázása által nemcsak a termésátlag fokozását érték el, hanem minőség tekintetében is jobbat termeltek, mint azelőtt.

Napjainkban még egyetlen akadálya van a jövedelmezőbb gazdálkodás térfoglalásának a házközösségen (*zadruga*) kívül, az t. i., hogy a magántulajdonban levő földbirtokok száma és terjedelme az összes területnek felét sem éri el s a törpebirtokok száma aránytalanul nagy. Egy 1905-ből való hivatalos statisztika szerint a földbirtokoknak több mint fele ($160.375 = 55\%$) 5 hektáron aluli, az 5—30 hektárig terjedő birtokok száma is igen nagy ($51.237 = 44\%$) s a 30 hektáron felüli nagybirtok az összes terü-

letnek csak 1%-a. Egyébiránt olyan nagybirtokok, mint nálunk, a régi Szerbia területén egyáltalán nincsenek.

Ugyancsak a fent említett 1905. évi birtokstatisztika szerint a régi Szerbia 48 millió hektárt tevő földterületéből 21 millió hektár, 42,6%, magán- és községi tulajdon, 57,4% pedig kincstári birtok, bár ezeknek nagy része erdőség, folyók, utak stb. A magántulajdonban levő földbirtok művelési ágak szerint való megoszlása a következő:

kert	25.815-25 hektár
szántó	1,027.815-71 „
szőlő	33.101-48 „
gyümölcsös	136.939-51 „
kaszáló	322.683-23 „
legelő	95.708-64 „
erdőség	303.011-75 „
használatlan terület	59.855-45 „
egyéb	50.245-81 „

Összesen: 2,055.176-83 hektár

Újszerbia gazdasági művelés alatt álló területéről megbízható statisztikai adataink nincsenek. Egy 1900-ból való török hivatalos becslés szerint

a kosovói török vilajet	3-3 millió hektár területéből művelés alatt állott	434-344 ha = 13%
a szaloniki „	„ 4-0 „ „ „ „	248-367 ha = 6-4%
a monasztiri „	„ 2-8 „ „ „ „	208-016 ha = 7-3%

Összesen 10-1 millió hektár területéből művelés alatt állott 1,090-727 ha = 10-7%

Birtokmegoszlásról, a birtokosok számáról hasonlóképen minden adat hiányzik. A Balkánnak ez a része évtizedek óta a politikai mozgalmaknak valóságos tüzfészke s az izgatások nyomán napirenden levő forradalmak, lázongások, macedón rablóbandák garázdálkodása következtében rendes közigazgatásról szó sem lehetett, annál kevésbé statisztikai adatok gyűjtéséről, melyet a leigázott, de jogaira féltékeny népesség a szabadsága ellen intézett legnagyobb merényletnek tartott. A fent közölt adatok valószínűségéhez tehát sok szó férhet, mindössze annyi állapítható meg e területekre vonatkozólag, hogy az összes lakosság leginkább állattenyésztést űzött előszeretettel.

A régi Szerbia mezőgazdasági termelésére vonatkozólag a hivatalos statisztikai adatokon kívül, a földművelési, ipar és kereskedelmi minisztérium által előbb 1905-ben a lüttichi, majd az 1911. évi turini kiállítás alkalmából francia nyelven kiadott honismertető

az irányadó, melynek egyes fejezeteit a legkiválóbb szerb nemzetgazdák írták meg. E két munkában a mezőgazdasági részt M. N. LUKIĆEVIĆ írta meg. S. M. RADOŠAVLJEVIĆ Szerbia állatállományáról adott ki német nyelven egy terjedelmesebb tanulmányt s ugyancsak német nyelven jelent meg O. KESSLER-nek Szerbia közgazdasági állapotairól igen ügyesen összeállított tanulmánya. KANITZ-nak 1904-ben megjelent s inkább etnografiai szempontból értékes könyvének kívül Szerbiára vonatkozólag ezek az alapvető forrásmunkák. Ezeket használta fel bőséges kivonatolásban magyar nyelven kiadott tanulmányában NÉMETH JÓZSEF osztálytanácsos,¹⁾ a kereskedelmi minisztériumnak volt belgrádi szaktudósítója s a hivatalos évkönyveken és az angol „The Statesman's Year-Book“-on kívül mi is a fentebbi művekre hivatkozunk fejtegetésünkben.

Szerbia földjén, a régi területen éppúgy, mint az újon, a gabonaneműeken kívül a hüvelyes, gumós és kereskedelmi növények mind megteremnek, sőt a Bregalnica völgyeiben a rizs is s a nagy-szerű gyümölcsfajokon kívül a szőlő is elsőrangú termelési cikk.

M. N. LUKIĆEVIĆ szerint a bevetett terület hektároiban terménynemek szerint s a termés métermázsákban a következő volt 1909-ben:²⁾

Termény neve	Bevetett terület hektároiban	Termés mm-ban
Kukorica	585.144	8.751.659
Búza	378.048	4.388.875
Rozs	49.738	445.591
Árpa	113.907	1.374.709
Zab	108.412	843.299
Kétszeres	6.114	39.250
Köles	490	2.862
Tatárka	2.304	11.121
Bab	9.334	403.634
Lencse	778	3.227
Borsó	531	3.499
Káposzta	8.268	467.295
Burgonya	10.578	378.772
Fokhagyma	3.413	51.404
Vöröshagyma	4.305	121.581

1) Németh József, Szerbia mezőgazdasági termelése és forgalma. Budapest, 1914.

2) Id. mű 68. s köv. l.

Termény neve	Bevetett terület hektárookban	Termés mm-ban
Kender	15.124	76.977
Len	1.214	3.863
Cukorrépa	2.865	747.820
Dohány	2.671	21.014
Lóhere és lucerna	10.301	385.503
Széna	319.713	5,361.706

Hogy a termés a nemzeti vagyonosodásnak milyen jelentős tényezője, a mezőgazdasági termények kiviteléből is világosan kitűnik. Míg az 1906-ban kivitt mezőgazdasági cikkek értéke alig haladta meg a 41 millió dinárt (koronát), a következő évben már 10 millióval, 1909-ben újra 7 millióval volt több, mint az előző esztendőben.

Az újabb idők termelési eredményeiről megfelelő hivatalos adatok híján az 1911. évről a *The Statesman's Year-Book*, az 1912/13. gazdasági évről pedig a főbb gabonaneműekre vonatkozólag a magyar kir. földművelésügyi minisztérium által kiadott „A világ gabonatermése az 1913. évben“ c. kötetben találhatunk adatokat. Az előbbi szerint a learatott terület acreokban s a termés Cent-weight-okban a következő volt 1911-ben:

Termény	Learatott terület acre-okban	Termés Cwt.-ban ¹⁾
Búza	954.571	8,200.442
Árpa	254.593	1,974.650
Zab	258.789	1,442.536
Rozs	123.218	855.199
Kukorica	1,442.638	13,261.866
Cukorrépa	11.263	1,804.540

A m. kir. földművelésügyi minisztérium kiadványa szerint az ország összes szántóföld-területe 1,324.500 hektár s ebből a bevetett területre eső részeket főbb terménynemenként, a termést s a hektáronkénti valószínű átlagot az alábbi táblázat mutatja az 1913. évről:

Termény	Bevetett terület hektárookban	Összes termés mm.	Átlagos termés hektáronként mm.
Buza	232.000	2,320.000	10.00
Rozs	29.760	238.080	8.00
Árpa	60.400	624.000	10.33
Zab	110.000	800.000	7.27
Kukorica	590.000	6,000.000	10.17

¹⁾ Centweight (Cwt) = 25.4 kg.

A balkáni háború előtt Szerbia mezőgazdasági terményeiből a már előbb közölt adatok szerint 50—60 millió dinár értékűt exportált, a megnövekedett háborús szükségletek következtében azonban később e kivitel teljesen elmaradt, sőt a most folyó világháborúban, mivel a földek munkaerő hiányában megmunkálatlanul heverték, igen nagy bevitelre szorult, sőt, mint a tapasztalatok mutatták, még szükségét is szenvedett.

Ami a kultúra alá vett földterületek s a rajtuk termelt mezőgazdasági termékek földrajzi eloszlását illeti, a hivatalos statisztikai évkönyvek alapján a következőket állapíthatjuk meg:

A régi Szerbia főterményéből, a kukoricából, a pozsareváci közigazgatási kerületben termelnek legtöbbit, hol a szántóföldeknek több mint 70%-át (kb 85.000 hektár) foglalja el a kukorica, bár a hektáronkinti átlagos termés nem itt, hanem a toplicaiiban a legnagyobb (184). Egyébiránt az évi termés mindig meghaladja az 1-2 millió métermázsát, holott az utána következő moravai és szendrői kerületben alig éri el a 9, illetve 700.000 métermázsát. Legkevesebb kukoricát, 120—130.000 métermázsát, a rudniki, piroti és uzsicei vidék termel.

A legfőbb búzatermő vidék a timoki és podrinjei közigazgatási kerületbe tartozik, mintegy $\frac{1}{2}$ millió métermázsas évi termeléssel; Pozsarevác és Kragujevác kb 400.000 métermázsával következik utánuk. Legkevesebb búzatermő föld van a csacsáki kerületben, hol a termés még az évi 40.000 métermázsát sem éri el.

A rozs fő termelő helyei: Vranja, Nis, Krajina és Toplica 70, illetve 60.000 métermázsával, míg a rudniki és valjevói kerületben a termés teljesen jelentéktelen. Árpát a moravai és nisi közigazgatási kerületben termelnek legtöbbit, zabot pedig a podrinjei és nisi vidékeken, hüvelyeseket a nagyobb városok környékén (Belgrád, Szendrő, Pozsarevác, Nis), burgonyát pedig a kragujeváci, pozsareváci és toplicai kerületekben. A kereskedelmi növények közül különösen a dohány nagy fontosságú. Termelése, feldolgozása, forgalombahozatala, miként nálunk, állami egyedárúság. A Szerbiában termelt dohány kiváló minőségű s művelése a Macedóniában szokásos módon történik. A legfontosabb termelő helyek a vranjai, nisi, toplicai, uzsicei, kruseváci és moravai közigazgatási kerületben vannak. A legkiválóbb szerb dohány a bajina-bastai. Kendert Vranja vidéke termel leginkább (kb 30.000 mm), aztán a pozsareváci és toplicai, lent a podrinjei és valjevói kerületek. A cukorrépa fő termelő helyei a szendrői és moravai kerületek s érdekes jelenség, hogy

míg az összes mezőgazdasági termelést tekintve ezeknek mintegy 90%-a vidéki járásokra esik, a cukorrépából 42%-ot a városok környékén termelnek. Cukorgyár csupán Belgrádban és Tyupriján van.

A mezőgazdasági termelés értéke a hivatalos becslések szerint — a rossz gazdasági éveket nem véve figyelembe — 250—350 millió korona körül jár s ennek kb fele kenyérterményekre esik.

Az új szerb terület mezőgazdasági viszonyainak s termelésének részletes tárgyalásába ereszkedni adatok hiányában alig lehet. Bár úgy Ószerbiának, mint Macedóniának termékeny földjén a Közép-Európában honos növények mind megteremnek, gabonane-műekből erős bevételre szorul, mert a rossz közlekedési utak miatt a termények belföldi szétosztása nehézségekkel jár.

A szerb kormány által az új szerb terület gazdasági értékének megvizsgálására kiküldött bizottság jelentései szerint az ide tartozó vidékek mezőgazdasági termelési viszonyait az alábbi adatok jellemzik (l. jegyzetet a 73. lapon):

1. *Üszkübi vidéke.* Gazdasági szempontból két részre tagolható, egy magasabb dombvidékre, ez a Crnagora és a tulajdonképeni üszkübi medencére. Az elsőt a két Reka és Szonica folyó öntözi, s míg a magasabb dombvidéken szőlők, dohányültetvények és gyümölcsösök vannak, a kis folyóvölgyek mentén gabonane-műeket, mákot, lent és kendert termelnek. Legnagyobb területet foglal el e növények közül a mák és dohány. A kenyértermények közül legtöbbször a kukorica. A tulajdonképeni üszkübi medence termelési szempontból szintén több részre tagolható. A magasabb helyeken, enyhén lejtős hegyoldalakon szőlőt termelnek. Leghíresebb bortermelő helyek: Nereza, Ljubanci és Kucskovi. Gabonaféléket mákot, főzelékféléket és dohánnyt a mélyebb fekvésű helyeken termelnek. Hagymát igen nagy mennyiségben Dracsevo környékén ültetnek. A bizottsági jelentés megállapítja továbbá, hogy régebben a Lepenac folyó völgyében rizst, gyapotot és ánizst is termeltek. Ma a mélyebb fekvésű helyeket az év nagy részében víz borítja; a nagy mocsarak csak a forró nyárban száradnak ki s ekkor bőséges kaszáló és legelő áll pár hónapon át az állattenyésztő gazdák rendelkezésére.

2. *A kumanovói vidék* mezőgazdasági szempontból legértékesebb s legtermékenyebb területe maga a város környéke, hol igen sok mákot, gabonát és dohánnyt termelnek, míg a többi vidéken kukoricát, mákot, dohánnyt és kevés gabonát. A Kumanovótól É-ra

eső nagoricsani völgy kevésbé termékeny s aránylag fátlan. A nagy hőség miatt hamar kiszáradó réteket legelőnek használják.

3. *Presovo környéke* Vranjától D-re a Vardar—Morava víz-választóján elterülő vidéket foglalja magában a Kara-Dag és Rujan planina között. A helyenkint mocsaras vidék legelőiben gazdag, a szántóföld kevésbé jó minőségű, még legtermékenyebb a Pčinja-folyó egyik oldalágánál. A gabonatermő terület igen csekély, kukorica is kevés terem, annál több a kender, len s a gyümölcs.

4. *A Pčinja és Kriva-Reka* folyók köze főleg a konyhakerétszetre kedvező s a szlavisteki káposzta igen keresett cikk. Termelnek azonkívül sok gyümölcsöt, búzát, kukoricát.

5. *A Kriva-Reka és Bregalnica*, valamint Vardar folyók által bezárt négyszögben az Ovese-Polje fensík mezőgazdasági viszonyai a legkedvezőtlenebbek. Az időjárás szélsőségeinek kitett, mindenfelől nyitott fensík némely része valóságos fátlan, sivatag terület. Itt a főtermék a jobb helyeken a mák és búza s néhány helyen elvétve árpa és zab. A Kriva és Bregalnica mellékvízének vidékén Kratovo és Zletovo között a mezőgazdasági viszonyok már jobbak s itt terem a legkitűnőbb dohány. A két folyóköz legáldottabb része azonban a Bregalnica völgye Carevoszelótól, a bolgár határtól kezdve Isztibig. A mezőgazdasági élet középpontja Kocsana s itt terem a legkitűnőbb rizs, kukorica, dinnye, búza. A rizsföldek területe több ezer hektár. Szokovarce községben gyapottal is kísérleteznek.

6. *A Vardar-folyótól Ny-ra eső területen* gazdasági szempontból az üszkübi, kalkandeleni, köprülői, krivolak-gyevgyeli, prílepi és monasztiri medencék a legértékesebbek. Az elsőről már szóltunk. A kalkandeleni, aránylag elég termékeny vidék főterméke a gyümölcs. Gesztenye, alma, körte, dió itt terem a legnagyobb mennyiségben s almája jelentős kiviteli cikk. A gyümölcsön kívül kukoricát, búzát és főzelékféléket, főleg babot termelnek jelentős mennyiségben.

A köprülői medence földje igen termékeny, gabona, dohány, mák s főleg szőlő a legfontosabb termékek.

A krivolak-gyevgyeli Vardar-völgy balpartja főleg Demirkaputól É-ra terméketlen, száraz homokkő-vidék, melyen még fa sem található s nyáron a nagy hőség minden növényzetet kiöl. Demirkaputól D-re, ahol a medence kiszélesedik, a középtengeri klíma növényei honosak, épúgy, mint a Vardar jobbpartján. A főtermék a szőlő, a Rajec mentén kevés rizs, azonkívül az északi

részen mák, kender, míg a Gyevyeli felé kiszélesedő medencében még a gyapot, szezám, dohány, dinnye is megterem. A búza és kukorica e helyen csak elvétve fordul elő.

A monasztir—prilepi hatalmas medence, mint a hivatalos jelentés megállapítja, Macedónia éléstára. A földművelés intenzivebb s a vaseke és mezőgazdasági gépek használata lassankint elterjed. Főtermény a kukorica és búza. Mákot, dohányt, paprikát szintén nagy mennyiségben termelnek s a termények főleg Szaloniki kikötőjében kerülnek piacra. A monasztiri gazdasági zónához sorozható még a Preszpa- és Ochrida-tavak vidéke is, azzal a különbséggel, hogy a fentebbi termékeken kívül itt szőlő és gyümölcs is bőségesen terem.

7. *Az Ószerbiához és a novibazári szandzsáksághoz tartozó vidék mezőgazdasági szempontból a Rigómező, Prizren és Novibazár vidékére osztható. E három közül legelmaradottabb Novibazár vidéke s legtermékenyebb a Kosovopolje. Ez utóbbi földjét néhol két méter vastagságban borítja a termő humuszréteg s a török hódítások előtt a gazdálkodás intenzivebb volt, mint ma. A gabonaneműek minden fajtája bőségesen terem rajta. Gyümölcs, szőlő és kereskedelmi növények ritkák. A legtermékenyebb területek Obica és Lugovi környékén vannak.*

A prizreni terület a montenegrói Metojával, vagy Metohijával határos területtel együtt Szerbiának vízben leggazdagabb vidéke s az egyes részek fekvése szerint kukorica, búza, hüvelyesek, főzelékfélék és gyümölcs terem rajtuk bőségesen.

Novibazár gazdaságilag legelmaradottabb egész Szerbiában. Földje csak legelőgazdaságra és gyümölcstermesztésre alkalmas. Szűk folyóvölgyei között gyümölcsöt leginkább a Novibazár—Pazariste közt elterülő Raska-patak mentén termelnek.

Bár az elmondottakból nyilvánvaló, hogy az új hódítással Szerbia nemzetgazdasági szempontból igen értékes területtel növekedett, a rövid birtoklás alatt nem sok hasznát vehette, mert a primitív gazdálkodás miatt jóformán kihasználatlanul maradt e természeti kincsekkel bőségesen megáldott föld. A gazdálkodás igazi balkáni módon történt mind a mai napig. A földműves fő gazdasági eszköze, egyes kivételeket leszámítva, a ralicea nevű facke, boronája egy tövises faág; a magot kézzel szórja szét az alig felhasogatott földbe, s vetéstől az aratásig mit sem törődve növényeivel, a sarlóval, vagy elvétve kaszával learatott termést bottal veri

ki, vagy állatjaival nyomtatja. A kicsépelte magot csak szórással tisztítja meg. S mivel ilyen gazdálkodás mellett a gabona rosszul fizet, inkább mákot, vagy dohányt termel. Trágyázás, vetésforgó ismeretlen. Trágyát legfeljebb a dohány-, vagy mákföldre visz a gazda s az már a tanultabb gazdák közé tartozik, ki vetésforgó helyett ugart hagy földjén.

Az új szerb terület gazdasági viszonyait kutató bizottság jelentésének végén összegezve tapasztalatait, megállapította, hogy a talaj- és klímaviszonyok mellett Újszerbia földje a gazdasági növények minden fajának termelésére kiválóan alkalmas és ha jobb eszközökkel, több tudással és hozzáértéssel művelnék a lakosok földjeiket, ezen öserejű, kihasználatlan területen nemcsak a termelést fokozhatnák, hanem nagyobb jövedelemre is szert tehetnének.¹⁾

Szőlő- és gyümölcstermelés.²⁾

Szerbia földje kedvező fekvésénél és klímájánál fogva a szőlő- és gyümölcstermelésre kiválóan alkalmas s a szerb nép igen tekintélyes része foglalkozott e két termelési ággal, bár valószínű, hogy általánosabbá csak a török hódoltság alatt lett. A régi telepítésű szőlőfajokat azonban az 1882-ben fellépett s majdnem 1906-ig tartó filloxerapusztítás csaknem teljesen megsemmisítette s bár azóta állami segítséggel sok ezer hektár új területet ültettek be s a 6 állami szőlőtelep tekintélyes mennyiségű amerikai vesszőt bocsátott a szőlőbirtokosok rendelkezésére, Szerbia ma már régi szőlőterületének alig több mint $\frac{1}{3}$ -ával rendelkezik s termelése a belöldi szükséglet fedezésére sem elégséges.

Szerbia szőlőterülete 1884-ben jóval meghaladta a 80 ezer hektárt, 1909-ben már csak 32 ezer hektár körül járt a megmaradt rész. Arról a borzalmas pusztításról, melyet a filloxera a szerb szőlőterületeken művelt, az alábbi adatok tanuskodnak:

Év	Összes szőlőterület hektárookban	Új telepítések hektárookban	Régi terület hektárookban
1884.	80.336	—	—
1900.	56.383	1.434	54.949
1901.	50.935	1.641	49.294

¹⁾ V. ö. Németh id. művét a Közg. Szemle 1915. évf. 717. s köv. l.

²⁾ V. ö. Dr. W. Stojkowitch: Viticulture et Arboriculture Fruitière. La Serbie à l'Exposition universelle de 1911 à Turin. Belgrade 1911. 77. s köv. l.

Év	Összes szőlőterület hektárokbán	Új telepítések hektárokbán	Régi terület hektárokbán
1902.	36.519	2.425	34.094
1903.	34.887	4.655	30.232
1904.	33.876	6.239	27.637
1905.	32.401	8.851	23.550
1906.	34.804	9.457	25.347
1907.	34.877	12.432	22.445
1908.	40.474	17.760	22.714
1909.	31.697	14.020	17.677

A filloxerapusztítás megakadályozására a szerb állam már 1882-ben megtette az első lépéseket, a szendrői állami kísérleti szőlőtelep létesítésével, de az általános védekezés csak 1895-től számítható, mikor az állam a régi szőlőtelepek védelmére és új telepek létesítésére vonatkozó törvényt életbe léptette. A kísérleti és védőtelepek számát felemelte s a már addig fennálló szendrői és bukovói telepeken kívül Topcsiderben, Nisben, Alexandrovácbán és Jagodinán állított fel állami szőlőtelepeket. Az új telepek jóformán ingyen bocsátották a közönség rendelkezésére a filloxerával szemben ellenálló amerikai szőlőfajokat és oltványokat, szaktanítói útján ismeretterjesztő előadásokat tartatott s bár a védekezés meglehetősen nagy arányúnak ígérkezett s az új telepítések területe megnövekedett: az új kezelési móddal megbarátkozni nem tudó szőlősgazdák tekintélyes része a további telepítéssel felhagyott, sőt egy részük a már telepített szőlőt is pusztulni hagyta. A pusztulás különösen nagy volt a dunamenti Ráma, Galambóc, Klucs és Radujevác községek futóhomok területén.

A filloxera után a peronoszpora is sok kárt okozott s a védőanyagok beszerzését és a gazdák közötti szétosztását a nagy számban fennálló mezőgazdasági szövetkezetek központja végzi.

A filloxera és peronoszpora pusztítása következtében a szőlő-, illetve bortermelés a rendelkezésünkre álló hivatalos adatok szerint meglehetősen nagy határok között ingadozott, amint az alábbi táblázat mutatja:

Év	Termelt bormennyiség hl-ben	Ért. frankokban	Átlagos termés	
			régi területen	új területen
1900.	146.301	—	8.47	13.79
1901.	120.293	7.317.760	8.71	16.86
1902.	231.928	10.506.584	11.79	21.10
1903.	226.731	10.042.673	8.05	16.20

Év	Termelt bormennyiség hl-ben	Ért. frankokban	Átlagos termés	
			régi területen	új területen
1904.	336.685	22.599.966	13.43	23.29
1905.	396.181	23.378.757	12.53	21.54
1906.	574.406	33.887.945	15.96	24.19
1907.	536.093	32.578.280	14.77	18.94
1908.	855.699	51.445.211	20.61	30.88
1909.	394.917	23.524.554	11.10	48.09

A feljegyzések szerint a szerb bortermelés az 1897. évben érte el tetőfokát, majdnem 1 millió hektoliterrel (941.198 hl.), azóta csak 1908-ban közelítette meg a termelés ezt a mennyiséget, de viszont 1909-ben már majdnem harmadára csökkent az előző évi mennyiségnek. Ami a hektáronkénti átlagos termést illeti, az 1908. igazán nagyszerűen fizető év adatait nem tekintve, ugyancsak nagy határok között ingadozik s a régi szőlőterületen 8—15, új telepítéseken 13—24 hl között váltakozik.

A szőlőfajták közül leginkább a hazánkban honos bor- és csemegeszőlőket termelik s a legfontosabb és legnagyobb szőlőtelepek Krajina, Zsupa, Szendrő, Nis, Leskovác, Vlasotinác, Jelica, Zajecsár, Knyazevác, Pirot és Vranja környékén vannak.

Az új szerb terület termelési adatai teljesen hiányzanak, a legfontosabb termelőhelyeket pedig már az ószerbiai és macedóniai vidékek mezőgazdasági viszonyainak tárgyalásakor felsoroltuk.

A gyümölcstermelés a szerb nemzet életében talán még fontosabb szerepet tölt be, mint a szőlő, különösen ha figyelembe vesszük, hogy Szerbia legfontosabb exportcikke, a szilva az 1909. évi hivatalos adatok szerint az ország termő területéből több mint 140 ezer hektárt foglalt el s évről-évre folyton növekedik. A szilva mellett a többi gyümölcsfajták jóformán alig jönnek számításba; még leginkább alma, körte és dió a legkeresettebbek. A termelés mindamellett elég kezdetleges. A szilvások egész erdőket alkotnak s bár a szerb szilva izre és jóságra a boszniai után következik, nemesítésével alig törődnek.

Az állam mindazáltal felismerve a szilvatermelés kiváló fontosságát, azt 1898-ban törvény útján szabályozta; a pusztuló területek befásításával faiskolák útján gondoskodott s a termés feldolgozásában, értékesítésében és kivitelében bizonyos rendszabályokat honosított meg, melyek főleg az exportképesség nivójának fenntartására irányultak. E törvényes rendelkezések felsorolása kívül esik

e dolgozat keretein s egyébként részletesen megtalálható francia nyelven Sztojkovicsnak s magyarul Némethnek idézett művében; bennünket inkább csak a gyümölcstermelő helyek érdekelnek s esetleg mint néprajzi érdekesség a termés feldolgozása is szóba jöhet. Sztojkovics idézett műve szerint¹⁾ a legnagyobb szilvatermelő közgazgatási kerületek: Kragujevác, Valjevó, Podrinje, Rudnik, Csa-csák, Morava, Uzsice és Krusevác, vagyis a régi Szerbia Ny-i fele és középső vidéke. Körtét, almát leginkább a DNY-i részeken, diót pedig a hegyvidékeken termelnek, ahol sok helyen ez utóbbiak valószínűs erdőt alkotnak. Az almából és dióból csekély mennyiség kivitelre is kerül s a legfontosabb almaértékesítő piacok Kragujevácban, Arangyelovácban és Uzsiceban vannak.

Még csak azt jegyezzük meg, hogy a szilva részint nyersen, részint lekvárrá főzve, illetve megaszalva kerül forgalomba s főleg Németországban, Ausztriában s az ezekkel szomszédos országokban talál elhelyezést.

Ószerbiának és Macedóniának a gyümölcstermelés szempontjából szintén óriási jelentősége van s a legfontosabb termelő vidékeket a mezőgazdasági rész tárgyalásánál már említettük.

Erdészet.

Miként az egész Balkán félszigetet, úgy Szerbiának hegy-lejtőit és dombvidékét is hatalmas erdőségek borították, melyek még a múlt század közepéig megőrizték ősi vadonságukat. A független Szerbia megteremtése után a legnagyobb vandalizmussal fogtak az erdőségek kiirtásához, úgy hogy a szerb államnak törvénnyel kellett a további pusztítást megakadályoznia. Az állam az erdőségek legnagyobb részét ekkor foglalta le; ez a magyarázata, hogy a szerb államvagyonban az erdőség olyan tekintélyes értékkel szerepel s hogy a régi Szerbia 15 millió hektár terjedelmű erdejéből több mint 530 ezer hektár az állam tulajdona. Az 1909. évi erdő-törvény 21 erdészeti kerületre osztja az országot s az utána 1911-ben elrendelt országos kataszteri felmérésről szóló törvény a földterületek művelési ágak szerinti megoszlásának megállapítását tűzte ki céljául s ezekkel a felmérésekkel állapították volna meg az erdőségeket s az erdőbirtokosok tulajdonjogát. A háború azonban a munka keresztülvitelét megakadályozta.

¹⁾ La Serbie etc. 87. s köv. I. Arboriculture Fruitière.

Miként hazánkban, úgy Szerbiában is a lomblevelű fák vannak túlságban. főleg bükk, kevés tölgy, szil, kőris, hárs, nyír; a tűlevelűek közül a fenyőfélék és tiszafa fordul elő kisebb tömegben.

A legutolsó szerb pénzügyminiszteri jelentés szerint a 21 erdőigazgatóság területén fekvő erdőségek közül 530 ezer hektár az állam, 650 ezer községek, 20 ezer hektár az egyházak és 300 ezer magánosok tulajdona. Bükkös erdő mintegy 100 ezer, tölgy 100 ezer, vegyes (s ezek között szerepelnek a fenyvesek is) majdnem 500 ezer hektár területet borít.

A 21 erdőigazgatóság székhelyei: Avala, Alekszinác, Bajina-Basta, Brza-Palánka, Brus, Valjevó, Vranja, Galambóc, Knyazevác, Kragujevac, Kraljevó, Krusevac, Leskovác, Loznica, Nis, Paratyin, Piro, Prokuplje, Raska, Rudnik és Csacsák. Legnagyobb terület a galambóci (122 ezer hektár) és prokupljei (108 ezer hektár) erdőigazgatóság hatáskörébe tartozik; legkisebb a területe az avalainak (8 ezer hektár), ahol csupán az államnak van birtoka.

A legnagyobb kiterjedésű lomblevelű erdőség a Duna—Morava—Timok-folyók, valamint Paratyin és Zajecvár városok között húzott egyenes vonal által bezárt négyszög közepén terül el, a Pocecska, Pek, Mlava és Timok baloldali mellékvizeitől öntözött Zlatova-planina, Kucsaj, Crnagora és Mirocs-planina között. Nagyobb összefüggő területek még Krupanj, Rudnik, Alekszinác körül, továbbá Kursumlje—Brus és Kursumlje—Leskovác városok között a Kopaonik ÉK-i lejtőin s a Radan-planinán található.

Fenyőerdők egy tömegben Kraljevó és Raska között a Javor- és Golija-planinát továbbá az Uzsicétől Ny-ra eső vidéket borítják, míg tű- és lomblevelűek vegyesen egy tömegben még Pirottól É-ra található.

Az új szerb területen az erdőség megoszlása szintén olyan, mint a régi szerb királyságban s a novibazári szandzsákságban Plevlje körül kb. 50.000 hektár fenyves, Sze nice mellett mintegy 70.000 hektár tölgy- és bükk s a Csicsavica- és Crnaljéva-planinának a Rigómező felé lejtő oldalain kb. 30.000 hektár tölgy-, nyár- és bükkerdő, végre a Sár-planina DK-i oldalán szintén ugyanannyi tölgyerdőség található.

Macedóniában az erdészeti viszonyok nagyon kedvezőtlenek. Az erdők nagy részét kegyetlenül kiirtották s új telepítésekkel az így támadt hiányokat egyáltalán nem pótolták, úgy hogy évtizedek fáradtságos munkájába kerül, míg a kopár hegyoldalakat s vízmosásokat újra befásíthatják.

Végül megjegyezzük még, hogy Szerbia egész területén fűrészmalomok csak az állam engedélyével állíthatók fel s a kitermelési és feldolgozási üzem megkezdése ugyancsak az ő engedélyétől függ. Épület- és műfák exportálásához pedig egyenesen a szkupstina engedélye volt szükséges.

Állattenyésztés.

Mint minden őstermelő államban, úgy Szerbiában is, a földművelés mellett az állattenyésztés szintén óriási jelentőségű, sőt mondhatjuk, hogy a több százados török hódoltság alatt ez volt a nép főfoglalkozása. A magas hegyi legelők, a hatalmas erdőségek szinte rákényszerítették a népet erre a foglalkozásra s századokon át a hegyvidék két fő állata a kecske és juh, valamint később a hatalmas erdőségek makktermésén felhízott sertéskondák tartották el a pásztorkodó s ide-odavándorló népességet. A marhatenyésztés csak a völgyekben volt otthonos, mert ez inkább megkívánta a helyhez kötöttséget.

Az állatok nemesítésével, fajállatok tartásával a szerb nép nem igen törődött és bajlódott; gazdaságilag csak az volt a fontos, hogy az állomány minél nagyobb legyen. A fajnemesítésre csak újabban (1907), a magyar határ elzárása után tértek át, midőn az élőállat-kivitel egyszerre megakadt s részint vámpolitikai, részint állategészségügyi okokból azokat a magyar határon átviinni nem lehetett. A leölt silány minőségű állatok húsát a Ny-i piacokon kedvezően értékesíteni nem lehetett s így a kényszerítő szükség ráterelte őket a fajnemesítésre. A túlnyomóan a magyar fajtával azonos eredetű, csak kisebb és silányabb szarvasmarhát hegyvidéken a simmenthali, síkföldön a marienhofleventhali fajokkal pótolták, illetve nemesítették, sertésállományokban a yorkshirei és bergshirei fajták keresztezésével kísérleteztek; a loállományt telivér angol és arab ménekkel frissítették fel, a juhállomány nemesítésére pedig a belföldi szenicai és magyar kárpáti, főleg lipitói juhfajtákat vezették be. A balkáni s most folyó világháború az állatállományt csaknem elpusztította s így a szerb állattenyésztés a jövőt illetően, egyelőre elvesztette előbbi nagy gazdasági jelentőségét.

Az 1910. évi állapot szerint 152.617 ló, 957.918 szarvasmarha, 7290 bivaly, 871 szamár, 349 öszvér, 1.5 millió sertés, 5.8 millió juh, 677.427 kecske és 6.7 millió szárnyasból állott Szerbia állat-

állománya. Mint ez adatok mutatják, Szerbiában a lótenyésztés jelentéktelen, a juh-, sertés- és szarvasmarha-létszám azonban tetemes. Szarvasmarha állománya a miénknek kb $\frac{1}{7}$ -e, sertése $\frac{1}{5}$ -e, míg juha alig egy millióval volt kevesebb, mint nekünk. S míg nálunk ugyanebben az időben 100 km² területre 2253 szarvasmarha, 724 ló, 2631 juh és 2333 sertés jutott, Szerbiában ugyanakkora területen 1983 szarvasmarha, 316 ló, 3118 sertés és 12027 juh volt, tehát a sertésből majdnem ezerrel, juhból pedig kb ötszörte több, mint nálunk. Vagy másik összehasonlításban, míg nálunk 1000 lélekre 350 szarvasmarha, 112 ló, 409 juh és 362 sertés jutott, Szerbiában 65 ló, 360 szarvasmarha, 338 sertés és 1175 juh, vagyis a lovat és juhot kivéve az arány csaknem ugyanaz.

A háború előtt Valjevó, Morava, Timok, Belgrád, Pozsarevác, Szendrő, Kragujevác és Podrinje közigazgatási kerületekben volt a legtöbb és aránylag a legjobb minőségű a szarvasmarha állomány.

A juh- és kecsketenyésztés a Macsó, a Poszavina és a Morava völgyet leszámítva, egész Szerbiában általános, aránylag azonban mégis legtöbb volt a vranjai, pozsareváci, nisi, timoki és rudniki közigazgatási kerületekben.

A sertésenyésztés, mint közgazdasági tényező a szilvatermeléssel áll egyenrangban. Legnagyobb sertésenyésztő és feldolgozó telepek a hazánkkal határos részeken vannak, főleg az enyhén hegyes-dombos-völgyes, ritkás erdővel borított Sumadijában, a Macsóban, a Morava jobb- és baloldali mellékfolyóinak völgyében, főleg a Lepenica, Jaszenica, Lug, Reszava és Mlava mellékén, valamint Szerbia felső ÉK-i sarkában, a Duna—Timok—Porecska-szögben.

A lótenyésztés kezdetleges, az állomány török eredetű kistermetű, szívós faj; nemesítésére az állam 45 helyen tartott fedezőállomásokat. Egyébként a felfrissítésre alkalmas anyag a ljubi-cevói állami ménesből került ki.

A baromfitenyésztés az egész országban általános s a kivételre kerülő leölt állatokat a jagodinai, velika-planai, valamint a topcsideri nagy vágóhidak hozták forgalomba.

A méhészet, selyemtenyésztés, halászat szintén jelentős kereseti forrása a szerb népnek s míg a két első fejlesztésére Szerbia klimatikus viszonyai aránylag kedvezőek, a halászatra a halban dús, bővízű folyók és patakok ösztönzik a népet. A méhkaptárak

száma 1905-ben meghaladta az $1\frac{1}{2}$ milliót, a selyemtenyésztésnél beszolgáltatott s a részvénytársasági alapon létesített „Selyemtenyésztési Egyesület“ által értékesített gubók súlya pedig 280 ezer kg-ot tett ki, tehát kb $\frac{1}{6}$ -át hazai termelésünknek. A selyemtenyésztés az egész országban általános, mégis leginkább Krusevác, Lapovó, Jagodina, Pozsarevác, Szvilajnac, Varvarin, Paratyin, Palánka, Kragujevác, Veliki-Gradistye, Nis, Szendrő, Leskovác, Sabác, Vranja, Belgrád, Knyazsevác, Arangyelovác, Sopot, Veliki-Orasje, Kladovó és Obrenovác községekben foglalkoztak vele s ezek egyúttal selyemgubó-beváltó állomások is voltak.

A halászatot nagyiparszerűleg a Duna—Száva és Drina vizein folytatják, azonkívül az államsegítséggel létesített nagy halastavakon. Kisebb mérvű a halászat a Morava—Vardar mellékfolyóin s Szerbia többi vizein.

A halállomány kb ugyanazon fajta, mint a miénk.

Miként a régi szerb területen, úgy az új szerzeményen a népesség igen tekintélyes része foglalkozik állattenyésztéssel, nagyobb jelentőségre azonban csak a juhászat emelkedett, mely főleg az albán és török lakosságnak kedvence foglalkozása; ez szolgáltatja ugyanis főtáplálékát, az egész éven át eltartható juhsajtot, a ruházathoz szükséges gyapjút és az iparában feldolgozásra kerülő bőrt. A juhtenyésztés középpontja Prizren és környéke s ugyanitt vannak a legnagyobb bőrkikészítő timár-telepek is. A marhatenyésztés a sajátos gazdasági viszonyok miatt nem vált általánossá, még leginkább az üszkübi völgyben és az Ovcse-polje fennsíkon gyakorolják s ott vannak a legnagyobb marhaesordák.

Ugyancsak itt, továbbá a Vardar- és Cserna-Reka-folyók völgyeiben található a legtöbb bivaly is. Sertést a tekintélyes számú mohammedán lakosság miatt csak elvétve tartanak; ennek az állatnak itt nincs oly nagy jelentősége, mint a régi szerb királyságban. A kecsketenyésztés már általánosabb; számszerű, megbízható adatok, miként a többi állatokról, úgy ezekről is hiányzanak. Ugyancsak csekély mértékben tenyésztik a lovat is, mindössze a Rigómező és a kumanovói gazdasági körzethez tartozó kozjaki és kara-dag-i falvak lakossága foglalkozik vele nagyobb mértékben. Halászzattal a Vardaron és mellékvizein, továbbá az Oehrida-, Preszpa- és Ventrotavakon foglalkoznak. Az előforduló halfajták közül legtöbb a

pisztráng és lazac; egyébként ugyanolyanok, mint hazánkban. A selyemtenyésztés központja a gyevgyelii katlan, bár Macedóniának igen sok részén foglalkoznak már vele.¹⁾

Bányászat, ipar, kereskedelem, közlekedés.

Szerbia természeti kincsekben meglehetősen gazdag ország s miként kihasználatlan völgyei és síkságai a mezőgazdaságra teszik alkalmassá, szénben és ércben bővelkedő hegyei a bányászat intenzívebb gyakorlására predesztinálják. Természeti kincseinek kiaknázását azonban a rossz közlekedési viszonyok valósággal meggátolták, remélhető azonban, hogy a békés állapotok elkövetkezével, a közlekedési és vasútak kiépítésével kapcsolatban Szerbia bányászata is hatalmas arányokban fog fejlődni.

Az eddig feltárt területeken bőséges mennyiségben fordul elő szén, vas, réz, ólom, stb. s úgy a régi, mint az új szerb területre vonatkozólag a bányatermékek földrajzi eloszlását az alábbiakban tárgyaljuk:

Az *arany* ÉK-i Szerbiában, a Duna—Timok-szögben, kristályos pala- és gránitközetekben, szerpentin- és trachitképződményekben fordul elő, legtöbbször ón-, ólom- és rézércekkel kapcsolatban. Fő lelőhelyek: a Majdanpek és Neresnica közötti terület, a Deli Jovan hegyvidék Negotintól DK-re, továbbá a Bor, Bresztovácka-Banja, Zlot és Savinac falvak környéke. Kisebb mennyiségben Közép-Szerbiában is előfordul arany a Kopaonik közeteiben, továbbá Rudnik és Kucsajna közelében.

Kénesőt a Boszniával szomszédos Jagodina-platón és az Avala-hegységben bányásznak; ugyancsak itt fordul elő az *antimon*-érc is, azonkívül Krupanje és Loznica vidékén.

Réz egész Szerbiában bőségesen fordul elő, főként a Duna mellett Galambócnál, Majdanpeknél, Krepoljin-nál a Mlava-folyó mellett, Bor, Knyazevác, Kraljevó, Radanovci, Planinica, Rebetje, Krupanj községek, illetve városok közelében s az új Szerbia terü-

1) A szerb állattenyésztésre vonatkozó adatokat a szerb kormány által a meghódított területek állattenyésztési viszonyainak tanulmányozására kiküldött bizottság jelentése alapján Németh József miniszt. osztálytanácsos ismertette a Közg. Szemle folyó évi febr. havi füzetében, minthogy azonban ezen adatok is csak becslés eredményei, e helyen azokat ismételni fölöslegesnek tartjuk. Egyébként l. Németh J. Az állattenyésztés Szerbiában és Szerb-Macedóniában. Közg. Szemle 1916. évf. 115. s köv. l.

letén a Kara-dag, Sár-planina s az Albániával szomszédos hegyvidéken. legfőként azonban legnagyobb mennyiségben a Kalkandelen-nel szomszédos Cselopek községben. Ugyancsak bőségesen fordul elő réz a Vardar és Morava vízválasztóját alkotó hegyvidéken s a Prisztinától D-re eső Zegovác-planinán.

Vasérc Belgrádtól D-re Mladenovácnál, a rudniki-platón, az Ibart környező hegyekben, a Kopaonikban, a bolgár határvidéken, a Kara-dag és Sár-planinán, Kumanovó, Ferizovics, Prisztina és Gyevgyeli körül is előfordul. Hátránya nagy kéntartalma, amiért acélkészítésre alkalmatlan.

Króm a Jelica-planinán, *mangán* Tekija mellett, továbbá a Kopaonikban Raskánál fordul elő; *ólom* és *cink* Belgrádtól D-re a Koszmaj-planinán, Dobránál, Tekijánál, Kucsajna, Vlasina és a bolgár határ mentén, a bosnyák-szerb s az albán határt szegélyező hegyvidéken, Közép-Szerbiában a Kopaonikban, a Kara-dag és Sár-planinán s Gyevgyeli környékén fordul elő. Egyébiránt egész Ószerbia és Macedónia területe az eddig felsorolt ércekben meglehetősen gazdag, azonban a természeti kincsek nagyrészt feltáratlanul és kiaknázatlanul hevernek.

A szerb ipar jövődjét biztosító *széntelepek* szintén bőségesen fordulnak elő. *Barnaszén* Mladenovác, Petrovác, Negotin, Knyazevác, Szenjskirudnik, Paratyin és Stalác között Aleksziánáctól É-ra és Nis közelében található; *feketekőszén*-telepek a Duna—Timok hajlásában, főleg Dobra, Vrska-Čuka, Knyazevác, Jarandó mellett s a Rtanj-planinában vannak. Újszerbiában a széntelepek még nincsenek feltárva.

A bányászati termelés értékére vonatkozólag csak a régi szerb királyság területéről vannak adataink, amelyek szerint az összes termelés 1911-ben meghaladta a 16 millió dinárt.

Szerbia meghódításával hazánk így igen értékes bányaterületnek jutott birtokába s hadvezetőségünk már most fokozottabb tevékenységgel látott e természeti kincsek kiaknázásához.

Szerbia természeti kincseinek felsorolásában nem szabad figyelmen kívül hagynunk ásványvizeit és hőforrásait sem, melyek közül a kiválóbbak: Arangyelovác, Palánka, Lomnica, Vrnjci, Kobiljacska mellett vannak; fürdői közül pedig nevezetesebbek a Vranjszka-Banja, továbbá a Ribarszka-, Bresztovácza-, Josanička-, Szoko- és Niska-Banja.

Szerbia őstermelő állam s így *ipara* természeti kincsekben való gazdagsága mellett sem fejlődhetett úgy, mint a Közép- és Ny-európai államokban. Az egyszerű igényű szerb nép legszükségesebb iparcikkeit kezdetleges módon házilag állította elő s fényűzési cik-keiért sem fordult a Nyugathoz, mert az ószerbiai és albán ötvösök művészi ékszerei igényüket teljesen kielégítették.

A háziipar s a belőle fejlődött kisipar természetszerűleg eléggé elterjedt Szerbiában s a hazai szükségletek kielégítése után még igen tekintélyes mennyiség került a házi szőttesekből, varrottasokból s főleg szőnyegekből kivitelre. Kilépett azonban a háziipar ke-reteiből idővel a bőrfeldolgozó ipar, továbbá az ötvösség, melyek főleg az ószerbiai és macedón területeken voltak általánosan elter-jedve.

Szerbia gyáripara teljesen a mezőgazdaságra támaszkodik s ennek termékeit dolgozza fel részint saját szükségletére, részint ki-vitelre. A malomipar 269 telepen otthonos, ezek közül azonban nagyipari vállalatnak csupán 17 tekinthető. Évi termelésük mint-egy félmillió mm-át tett s így jelentőség dolgában hazai malom-iparunk mellett még szóba sem jöhetnek. Az új szerb területen Űsz-küb és Kocsána a nevezetesebb termelő helyek.

Igen nagy fontosságú azonban Szerbiában a húsipar, mely főleg a magyar vámhatár elzárása után vett nagyobb lendületet. A nagyvágókon, melyek közül első helyen áll a belgrádi, 1911-ben 68 ezer sertés és 22 ezer darab szarvasmarha került levágásra s az előállított hús értéke meghaladta a 21 millió dinárt. Az új szerb területen kivitelre dolgozó nagyvágók ninesenek. Prizren-ben in-kább a bőrükért vágják le a juhokat, mint húsuk miatt.

Sörfőzéssel a régi szerb királyságban 8, az új területen 2 sör-gyár (Űszkübben és Plevljében) foglalkozik. Az előbbiek közül leg-nagyobb a tyuprijai. A 7.5 millió dinár értékű termelés a szükség-letet nem fedezi.

A szeszgyártás főhelye Belgrád s az évi termelés mintegy 3000 mm.

Cukorgyár Belgrádban és Tyupriján működik. Az évi ter-melés az 1911. évi időszakban meghaladta a 95 ezer mm-át. értéke pedig a 6.5 millió dinárt.

A faipar középpontja Belgrád, honnan az évi termelésnek mintegy fele, 75.000 m³ került forgalomba. A bőripar fontosabb helyei: Belgrád, Kragujevac, Nis, Prizren, Prisztina, a cement-iparé: Ripanj, Ralja és Popovac (300.000 mm termelés 1 millió

dinár ért.), a kő-, agyag- és üvegyiparé: Gradjanszka-Banka, Paratyin és Kosztolác, a gépiparé: Nis és Sabác, a villamossági iparé: Zajecsár, míg a szövő-fonóipart az egész szerb területen, főleg Belgrád, Nis, Leskovác, Pirot, Vranja, Szvilajnac, Monasztir, Űszküb és Prizren városokban űzik nagyiparszerűen. Egyébiránt a régi szerb királyság textilipari termelése az 1911. évben meghaladta a 7 millió dinárt.

Félig házi-, félig gyáriparszerűleg űzik Szerbiában a szilvaszalást, melynek értéke meghaladta 1911-ben a 22 millió dinárt.

Bár az elmondottakból nyilvánvaló, hogy Szerbiában az ipar fejlődéséhez szükséges előfeltételek mind megvannak, a termelés nagyobb arányokat nem űlthetett, mert a balkáni háborúk előtti Szerbia ipari termelésének értéke alig haladta meg a 126 millió dinárt s ennek is javarésze (93 millió dinár) a mezőgazdasági iparra esett.

Szerbia *kereskedelméről* s annak jelentőségéről régi írások tanuskodnak. A Morava—Vardar, a Morava—Nisava-völgy már az ó- és középkorban a legforgalmasabb kereskedelmi útvonalak közé tartozott s az is maradt a török hódítás kezdetéig. A török hódoltság alatt azonban jelentőségüket ezek is elvesztették s csak a független szerb állam megalakulásával kezdett újra feléledni a régi kereskedelmi vállalkozási kedv és tevékenység. Miként a multban, úgy a jelenben is, a forgalom legfontosabb gócpontjai a Duna, Száva, Morava és Vardar folyómenti városok, főleg pedig É-on Belgrád, az ország fővárosa, D-en pedig a szalonikii-öböl felé Űszküb és Monasztir.

Szerbiának, mint őstermelő államnak, már régibb idő óta jelentős kivitele volt állatokból és mezőgazdasági termékekből a szomszédos országokba, főleg pedig hazánkba és Ausztriába; az 1906. évi vámháborút követő gazdasági feszültség következtében azonban Szerbia teljesen függetlenítette magát tőlünk s termékeinek Ny-on, főleg Német-, Francia- és Angolországban, továbbá Belgiumban és Hollandiában keresett és talált alkalmas piacokat.

Szerbia külkereskedelmi forgalma a legutolsó hivatalos kimutatások szerint a 233 millió dinár körül jár s aktív kereskedelmi mérlegében a kivitel a bevittelt 1 millió dinárral haladja meg. S mivel kereskedelmi forgalmának emelkedése egyúttal kedvező gazdasági viszonyait is bizonyítja, az alábbiakban néhány adattal igazoljuk állításunkat.

Év	Bevitel értéke millió dinárookban	Kivitel	Bevitel %-os növekedés	Kivitel
1862	12·7	16·8	—	—
1870	28·0	31·0	120·4	84·5
1880	35·2	46·0	26·0	48·4
1890	38·0	45·8	7·9	—
1900	54·0	66·5	42·1	45·1
1911	115·5	116·9	114·0	75·9

Ezen adatok világosan mutatják a szerb külkereskedelmi forgalom óriási növekedését, s ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a magyar exportkereskedelem a szerb piacokról a háborút megelőző időszakban valósággal kiszorult s helyét német, francia, olasz és holland kereskedő foglalta el, gazdasági veszteségünkről elég szomorú képet nyerünk.

Mindamellettt Szerbia kivitelében a magyar kereskedelem elég tekintélyes összeggel szerepelt, 4—14 millió koronával évente, viszont kivitele egyes években az 50 millió koronát is meghaladta. A bevitel cikkei voltak: vas- és acélárúk, gépek, vászon, üveg, posztó, cukor, só, míg a kivitelben élőállatok és mezőgazdasági termékek, főleg aszalt szilva szerepeltek. Ez utóbbi legfontosabb kiviteli piaca Budapest volt s csak 1906 után helyeződött át a Nyugat nagy városaiba.

Még kedvezőtlenebbül alakult volna külkereskedelmi forgalmunk Szerbiával, ha ez kijuthatott volna az Adriára vagy közvetlenül Szalonikibe, akkor ránk nézve Szerbia gazdasági értelemben teljesen elveszett volna.¹⁾

Az új szerb terület áruforgalmának cikkei ugyanazok, mint a régi királyságé s a forgalom emelkedése, vagy csökkenése teljesen a mezőgazdasági termeléstől, illetve inkább az időjárás szeszélyeitől függött. Ha jó volt a termés, a forgalom emelkedett, rossz termés esetén megszűnt a be- és kivitel s a gazdasági pangás nyomán csökkent a személy- és vagyonbiztonság s nőttön-nőtt a szegénység. A legfontosabb kereskedelmi gócpontok: Monasztir, Üszküb, Kalkan-delen, Ószerbiában pedig Prizren, Novibazár, Mitrovica és Prisztina. A kereskedelmi forgalom főiránya azonban Szaloniki s úgy a Szer-

¹⁾ Szerbiának hazánkkal s a világ többi államaival való külkereskedelmi forgalmát a F. K. 1913. évi 5. számában Havass Rezső dr. ismertette igen behatóan „Magyarország és a Balkán” c. tanulmányában s minthogy újabb részletes adatok úgris hiányzanak, a korábbiak ismételt felsorolását és közlését szükségtelennek tartottuk.

biába bevitt, mint kihozott áruk jórésze innen jutott el rendeltetési állomására. Fontosabb kiviteli cikkek a fent említetteken kívül még a dohány és selyemgubó, továbbá a kocsánai rizs, míg a bevitelben a cukor, szesz, szerszámok, gépek s főleg zománcozott vasedények szerepeltek leginkább.

Egyébiránt a szerb külkereskedelmi forgalom irányításában igen nagy jelentőségük van a *vasútnak*, melyeknek hossza a legújabb adatok szerint (1913) 1572 km-t tett ki a régi Szerbiában, az új területen pedig kb 500 km-t.

A vasúti vonalak legnagyobb része keskenyvágányú és iparvasút; a rendes nyomtávolságú vasútak hossza kb 540 km.

A legfontosabb vasúti vonalak a következő városokat kötik össze:

1. Belgrád—Nis—Leskovác—Vranja—Kumanovó—Űszküb—Körpülü—Gyevgyeli—Szaloniki.
2. Belgrád—Nis—Pirotd—Caribrod — (Szófia—Konstantinápoly.).
3. Valjevó—Lazarevác—Arangyelovác—Kusadak, illetve Lazarevác—Obrenovác—Belgrád.
4. Paratyin—Zajecsár—Radujevác.
5. Stalác—Krusevác—Kraljevó—Csacsák—Uzsice—Dobranj.
6. Mitrovica—Ferizovics—Űszküb.
7. Lapovó—Kragujevác—Kraljevó.
8. Monasztir—Vrbeni, illetve Florina.
9. Velikaplana—Szendrő.

Mint ezen adatok mutatják, a vasúti vonalak legnagyobb része a régi szerb királyság területére esik s a világháború kitörése alkalmával az új hódításra csak a Zibefese—Űszküb—Gyevgyeli; Űszküb—Mitrovica, illetve a Monasztir—Florinai voltak kiépítve. Hogy a háború alatt a tervezett Nis—Prisztina, Raska—Mitrovica, illetve Űszküb—Monasztir-i vonalat kiépítették volna, nem valószínű.

Egyébiránt a szerb vasútak csaknem minden oldalról hozzámúlnak a szomszédos országok vonalaihoz. Így a belgrádi vonal Zimonymál csatlakozik a magyar vasútakhoz, a szendrői elágazásnak Kevevára volna a magyarországi folytatása; a stalác—uzsicei vonal Dobranjnál, a tervezett Mitrovica—Novibazár-i vasút Pribojnál csatlakoznék a bosnyák vasútakhoz. Görögország felé Gyevgyelin át, Bulgária felé Caribrodnál s Románia felé Prahovo, illetve Radujevác—Gruja között van meg az összköttetés. A még hiányzó összköttetések létesítésére a szerb államférfiakban meg-

volt a jó szándék, a kitört világháború azonban a tervezett vasútak létesítését s a hiányzó kapcsolatok megvalósítását megakadályozta s egyúttal eltemette a nagyszerb ábrándokat is, melyek közül nem utolsó volt a duna—adriai vasút bosnyák, illetve albán területen át a tenger felé. Amit azonban a szerbek elmulasztottak, azoknak jó részét hadvezetőségünk már mind megvalósította s az újonan létesített Száva—Duna hidakon épített vasútakon a vonatok százai vizik harcoló csapatainkat s gazdasági javainkat Szerbia s hűséges szövetségeseink Bulgária és Törökország felé.

Szerbia folyói közül ezidő szerint csak a Száva és Duna hajózható. Mindkettőn a Dunagőzhajózási Társaság, a Magyar Folyam- és Tengerhajózási rt., továbbá a szerb hajózási vállalatok hajói bonyolítják le az évről-évre nagyobbodó forgalmat.

Pénz- és hitelügy.

Míg a balkáni háborúk előtt az állami szükségletek alig haladták meg a 100 millió dinárt, az 1913. évben ezek összege 130·8 millióra emelkedett.¹⁾ Az állam legfőbb jövedelmét az adók (30·6) és egyedáruságok alkották (31·7 millió dinár). Nagyobb tétellel szerepeltek még a vasútak (16), vámok (14·5) és fogyasztási adók (9), illetve a bélyegjövedék (8·4). Az állami birtokok hozama alig érte el a 6 milliót. A kiadások legnagyobb összege a hadseregére (30·1) és adósságok törlesztésére (32·4) esett, kulturális célokra (9·6) aránylag nagy összeget fordítottak, míg a civillista 1·4 millió dinárt tett ki. Az államadósságok 654 millióval szerepeltek.

Kincstári jegyek kibocsátásával s az állami pénzügyi műveletek finanszírozásával a Szerb Nemzeti Bank foglalkozott, melynek összes ércfedezete kb 56 millió dinárt tett ki s 1911. évi pénztári forgalma meghaladta a 276 milliót. Jelzálogos kölcsönök nyújtásával a szerb földhitelintézet foglalkozott (Uprava Fondava), mely egyszersmind mintegy 55 millió értékű alapítványt is kezelt.

A magánbankok üzletköre kiterjedt a folyószámlahitelre, lombard- és váltókölcsönök nyújtására s a magántőke igen erősen részesedett ipari és kereskedelmi vállalatokban is.

Belgrádban 41, s a vidéken 122 pénzügyintézet működött 1913-ban. A vidéki intézetek alaptőkéje kb 20, takarékbetétje 33, váltó-

¹⁾ Hofkalender 1915. Gotha. Justus Perthes. 1915.

kölesöne 2, kötvény- és jelzálogkölesöne 5 millióra rúgott, míg a belgrádi intézetek alaptőkéje 28, betétje 20, folyószámla követelése 28,5, váltókölesöne 24, a folyósított jelzálogos követelése pedig 9 milliót tett ki.

Biztosítási üzlettel 3 hazai és 4 külföldi intézet foglalkozott s 1911-ben a biztosított tőke után 3,2 millió dinárt vettek be.

Kulturális élet.

Szerbia közművelődési viszonyai a balkáni államokéhoz képest aránylag kedvezőek. Az elmúlt időkhez viszonyítva óriási a haladás s iskolái általában véve igen jók voltak.

Közoktatásügyi intézményei közül első helyen állt az 1838-ban alapított belgrádi egyetem 67 tanárral s állandóan 6—700 hallgatóval. Évi budgetje fél millió dinár körül járt.

A középiskolák száma 20 és pedig 18 fiú-, 1 leánygimnázium és 1 reáliskola s ezek közül 5 Belgrádban van s azonkívül 1—1 Valjevó, Vranja, Zajecsár, Jagodina, Kragujevac, Krusevac, Leskovac, Negotin, Nis, Pirot, Pozsarevac, Szendrő, Uzsice, Csacsák és Sabac városokban. A tanárok száma kb 350, a tanulóké pedig 5—6.000 között váltakozott.

Tanítóképző Negotin, Alekszinac és Jagodina városokban, tanítónőképző pedig Belgrád és Kragujevacban állott fenn, összesen 35 tanárral, illetve 350—400 növendékkel.

A 23 kereskedő- és iparos-tanonciskolán kívül Belgrádban kereskedelmi akadémia működött. A tanárok száma itt 18—20, a növendékeké pedig 130—150 között váltakozott.

Kraljevóban és Sabacban mezőgazdasági szakiskola, Bukovóban vincellér- és gyümölcsészeti intézet állott fenn 20, illetve 7 tanárral és 150, illetve 50—60 növendékkel.

A 3 felső-leányiskola Belgrád, Kragujevac és Sabac városokban foglalt helyet 82 tanárral, illetve több mint 1000 növendékkel.

A katonai akadémia székhelye Kragujevac.

Említésre méltó iskolai intézmény még Belgrádban az 1900-ban alapított s Szent Száváról elnevezett gör. keleti szeminárium 12 tanárral és 250 növendékkel.

Az elemi iskolák száma 1296, a tanítóké 2548 s a tanköteleseké 120—140.000.

Egyébiránt, bár a kultúra lassan-lassan tért hódított, jellemző, hogy a 6 éven felüli népességből az 1910. évi népszámlálás szerint csak egyötöd rész, kb 5—600.000 egyén tudott írni-olvasni. Az új szerb területek népességének beszámításával ez az arány nagyon megromlott s az összes lakosságból így együttesen legfeljebb egy-nyolcad, egykilenced rész tud írni-olvasni.

A szerb királyság közművelődési intézményei közül nevezetesebbek a szerb tudományos akadémia, a belgrádi nemzeti könyvtár, a múzeum, nemzeti színház, több tudományos egyesület, stb. Az első szerb nyelvű ujság nem Belgrádban, hanem Bécsben indult még 1791-ben s hazánkban 1825-ben a Ljetopisz Szrpszki irodalmi folyóirat. Az első hirlap szerb nyelven Kragujevában 1834-ben látott napvilágot Szrpszke Novine címmel. Ezidő szerint a napilapok és tudományos folyóiratok száma 97 s ez utóbbiak közül legnevezetesebbek a szerb tudományos akadémiai lapjai: a Glasz, Szbornik és Szpomenik.

A nagyszerb álmoknak első megtestesülése, a balkáni háborúk utáni Nagyszerbia ma már a történelemé. Dicsőséges hadaink elvégezték rajta a hódítás nagy munkáját s most ránk és szövetségeseinkre vár a feladat, hogy vérrel szerzett új földünkön elvégezzük a kiengesztelés és megnyugtatás, a gazdasági szervezkedés és megerősödés nagy művét s bevigyük lakói közé a kultúra világító lámpáját. Láttuk, milyen értékes terület jutott birtokunkba Szerbia meghódításával, megismertük ezen ország gazdasági erejét s most rajtunk a sor, hogy azokat javunkra fordítsuk.

A legnagyobb nyomor és a katonai és politikai intrika egyeduralmának négy esztendeje után, mely a sokat próbált országban minden békés munkát lehetetlenné tett, egyelőre katonai kormányzás alatt megkezdődött a gazdasági élet újjáépítése s a biztos kereseti lehetőségeknek új korszaka. A vérrel szerzett területet hűségesen megosztottuk bolgár szövetségeseinkkel s közöttünk a határvonalat a Morava-folyó alkotja. A mi területünk katonai kormányzásáról a Narodne Novine c. horvát lap közölt érdekes adatokat, melyeket a Budapesti Hirlap¹⁾ után az alábbiakban ismertetünk.

A magyar-osztrák kormányzás alatt álló szerb terület 10 közigazgatási kerületre oszlik, amelyek teljesen megfelelnek a volt

¹⁾ Budapesti Hirlap. 1916. február 18. 49. szám.

szerb közigazgatási kerületeknek.¹⁾ A kerületekhez hasonlóan a járások és községek is megtartották háború előtti kiterjedésüket.

A kerületekben a politikai közigazgatást a cs. és kir. kerületi parancsnokságok vezetik, élükön egy-egy főhadszállásbeli katonatiszttel s helyettesével, kikhez egy-egy polgári biztos, egy-egy közigazgatási hivatalnok, orvos, adótiszt s megfelelő számú csendőrség van beosztva. Jóllehet az egyes járások élén a cs. és kir. járásparancsnokságok állanak, azért mégis a kerületi parancsnokság az első folyamodási fórum. A járási parancsnokságok tulajdonképpen hadtáp-állomásparancsnokságok s működési körükbe más katonai működésen kívül a közbiztonság megvédése tartozik s mint elsőfokú rendőrhatóság közvetítik a községek és kerületi parancsnokságok között az összeköttetést.

Az egész megszállott terület közigazgatási feje a cs. és kir. katonai főkormányzó. A főkormányzói hivatal 2 főosztályra oszlik. Az elsőbe tisztán katonai ügyek, továbbá a vasútak és gőzhajózás tartoznak; a politikai főosztálynak 4 alcsoportja van, ú. m. a) a politikai közigazgatás, rendőrség és tudósító hivatal ügyeinek osztálya, b) a második vallás- és közoktatás-, valamint csendőrségi ügyekkel, c) a harmadik az ú. n. gazdasági osztály az ipar, kereskedelem, földművelés, erdészet és bányászat ügyeivel, végre d) az igazságügyi alosztály a polgári- és büntető bírósági ügyekkel foglalkozik. Minden egyes alosztály élén egy katonai parancsnok áll a szükséges személyzettel és szaktisztviselőkkel, akik között vegyesen vannak magyarok, osztrákok és főleg horvátok.

A szervezés munkájának nagy részét már elvégezték, így a többi között az általános közigazgatási statutumot, a községekre vonatkozó rendelkezéseket. Mindazáltal még sok a tennivaló, főleg a belügyi és közlelélmzési, valamint közjótékonyági igazgatás terén.

A bolgár közigazgatás alá került Szerbia 16 közigazgatási kerületre oszlik s nemcsak a Morava keleti oldalán elterülő Szerbiára terjed ki, hanem Ószerbiára és Macedóniára is.

1) A magyar-osztrák katonai igazgatás valószínűleg a Morava és Ibar folyók, valamint Montenegró és Bosznia-Hercegovina közötti vidékre terjed ki s akkor az új közigazgatási kerületek: Belgrád város, Belgrád vidéke, Szendrő, Morava, Kragujevac, Csacsák, Uzsice, Rudnik, Valjevo és Podrinje.

Memorandum

a M. Földrajzi Társaság Keleti Bizottságának felállítása tárgyában.

A magyar nemzet, tudományos köreinek törekvéseiben mindig újra és újra visszatér arra az évezredek problémára, hogy megfejtse a magyarok eredetét. Legrégibb történeti kútfőinktől kezdve egészen a legújabb időkig mindig felvetődött ez a probléma s történetészeink, etnografusaink, nyelvészeink, geografusaink minduntalan visszatérnek erre a kérdésre. És csakugyan, a magyar tudományosságunknak éppen legszebb eredményei, a külföldön is legjobban elismert kutatásai mindig a magyarok eredetének kérdésével összefüggő tanulmányok voltak. Elég legyen csak Jerneyre, Regulyra, Kőrösi-Csomára, Széchenyi Béla grófra, Vámbéryre stb. hivatkoznom, hogy a magyar tudományos munkálkodás egyik legfőbb, legnagyobb, talán mindegyiknél nagyobb jelentőségű hivatására reá mutassak.

Mert a magyarok eredetének problémája a legnagyobb tudományos kérdések egész halmazának megoldását kívánja s ha sikerülne a magyarok eredetét egész világosan megoldani, ez egyúttal megoldaná a világtörténelem legnagyobb eseményeinek, a népvándorlásoknak titokzatos tüneményét is, *sok minden más kérdésel együtt, amelyek a földrajznak és történelemnek legnagyobb kérdései.*

A belső-ázsiai puszták földrajzának tanulmányozása ehez az első lépés. Alaposan meg kell ismernünk azt a miliőt, amelyben az ősmagyarok, mint külön ethnosz, születettek s amelynek csodálatos geográfiája kényszerítette az ottlakó népek millióit ismét és ismét megújuló kivándorlásokra.

Az eddigi tanulmányok is már meglepő eredményekre vezettek. Kétségtelen, hogy önálló, magukban keletkezett műveltségek csakis a mesterségesen öntözött, oázis-vidékeken születtek (Mezopotámia, Egyiptom, Perzsia, Baktria, Kelet-Turkesztán, továbbá Mexico és Peru) s innen áramlottak ki a periferikus területek felé, ahol mesterséges öntözés nélkül is lehet földet művelni, ahol legelő-változtatás nélkül is lehet marhát tenyészteni, ahol tehát nincs szükség a nehéz nomád életre, hanem a szilaj pásztorkodás is biztosítja a pásztornépek életét.

Mert a mesterségesen öntözött oázis-vidékek és a nomád pásztorkodással legeltethető puszták népének élete nagyon ingatag alapon áll. Rendezett politikai viszonyok közt itt a nép nagyon felszaporodhatik s akkor hanyatló közigazgatás idején aztán tönkremennek az öntöző művek, zavar keletkezik a legeltetés pedáns rendjében s beáll a pusztákon a zavar, az inség, majd a nép kényszerül elhagyni ősi lakóhelyét s kifelé törekszik a pusztákról, arra felé, ahol híréből is tudja, hogy nincs szükség öntözésre s van bővizű folyó, dús legelő elegendő.

Megindul az éhező nép új hazát keresni. A nomád pásztor vezeti a vándorlókat, követik őket az öntöző kertészek. Más nyomorgók csatlakoznak hozzájuk, vagy fegyverrel állnak ellent a beözönlőknek, de a háború mindig veszedelembé sodorja a kényes öntözőműveket. Újra százezrek lesznek földönfutóvá, végre nyüzsgésbe jő az egész puszták s menekül mindenki kifelé s rettenetes fürgeteg gyanánt özönlük a népvándorlás a periferikus vidékek felé.

A legrégebbi időkben a periferiákon, Európában, Indiában, Khinában stb. nem laktak művelt népek, mert az ilyen áldottabb területek önálló műveltség keletkezésére nem alkalmasak. A magas műveltségű oázis-lakók magukkal hozták ide polgárosultságukat, államalkotó képességüket, vallásukat, írás-olvasásukat, sokszor bámulatosan bölcs törvényeiket s imígyen letelepülve, a kedvező éghajlat alatt, a tengerparti kedvező földrajzi fekvés következtében a magukkal hozott műveltséget még sokkal magasabbra fejlesztik s hatalmas államalakulásokat, nagyszerű kultúrát teremtenek. Elég legyen Görögországra, Indiára és Khinára hivatkoznom.

A beköltözők magyarak is sok tekintetben műveltebbek voltak, mint környezetük, különösen az itt talált szlávok. Államalkotó erejük a vérszerződésben, önálló vallásuk áldozataik bemutatásában, írni-olvasni tudásuk rovásírásukban nyilvánul meg. A hunok és magyarak lovas hadai átalakítják az ókori harcászatot s a lovat a vitéz leghűbb bajtársaként honosítják meg s a „lovag”-kor csakis a mi őseink kulturális hatására keletkezhetett!

Micsoda perspektívák nyílnak itt a tudományos tanulmányozásokra! A periferiákon lakó összes népek keletkezésének, betelepülésének és művelődésének minden kérdése együtt oldódik meg s a későbbi történelmi események jelentősége egészen eltölpül ezek mellett s történelmi, földrajzi és nyelvészeti tudományaink sok mással együtt, egészen új korszak elé néznek!

S mindennek a nagyszerű tudományos feladatnak megoldá-

sára elsősorban mi magyarok vagyunk hivatva, mert mi vagyunk az utolsó nagy népek, akik népvándorlással jutottak Európa szívébe. De ebben a feladatban közösek törekvéseink a bolgárokkal és törökökkel is, akik hasonló módon jutottak mai helyükre s éppen olyan homály földi őstörténetüket, mint a mienket. De olyan homály, amelyről még fel lehet lebbenteni a fátyolt, míg a régibb bevándorlók őstörténete talán örökre sötétségben fog maradni.

Fel kell ismernie a magyar nemzetnek, hogy a magyar tudományosságnak ez a legnevezetesebb, világraszóló feladata s ebben kell kulminálnia. Ami eddig történt, az rendszertelen, spontán próbálkozás volt, itt az ideje, a legfőbb ideje, hogy az egész magyar tudományos világ egyértelműen és egyöntetűen vegye fel a rendszeres tanulmányozás, az összefüggő, céltudatos vizsgálódások fonálát. Itt az ideje, mert éppen most, a világháború következtében nem is remélt kapcsolatunk keletkezett bolgár és török testvéreinkkel, akik bizonyára a legnagyobb örömmel csatlakoznak ehez a mozgalomhoz s minden eszközzel, a legjobb barátsággal fogják éppen a mi tudományos törekvéseinket támogatni. Politikai vezető köreink megérthetik, hogy milyen nagy jelentősége van a szoros, tudományos együttműködésnek, de tőlünk minden politikai cél távol áll, tisztán a tudomány előbbrevitele áll előttünk ideális cél gyanánt.

A világháború meg fogja az utat nyitni Középeurópa népeinek a Balkánon, Kisázsian és Iránon át az Indiai-Oceán partjáig. Ezen az úton fekszenek a legrégebb kulturák emlékei. És a legeslegrégebbiek, amelyekre görögökön, egyiptomiakon és khaldeusokon át visszavezethetjük európai művelődésünk eredetét, turániak voltak, szumir, elamita, hettita népek kulturái. A ma élő turániak, a fajrokonság tudatára ébredő hatalmas népfajok legműveltebbjei mi vagyunk. Nemzeti büszkeségünk kérdése, követelménye, hogy ezeknek a kulturáknak feltárásában kivegyük részünket. De ettől egészen eltekintve is, a tudományt a nemzeti céloktól elválasztva, jelentős szerep vár reánk, akik ragozó nyelvben nevelkedtünk, akik közelmúlt időkig ismertük és éltük a puszták életét.

A törökkel és a turániságának tudatára ébredt bolgárral sokban közös őstörténetünk, ethnografiánk kutatása közös feladatunk, amelyet minden idegennél jobban, mert több érzékkel és több szeretettel együtt fogunk megoldani ezen testvérnemzeteink tudósai-val. Itt is a mi feladatunk kezdeményezni és szervezni ezt az együttműködést, mint legidősebb műveltségű testvérnemzetnek.

De a legfőbb ideje is itt van a rendszeres tanulmányozások-

nak, mert különben hatalmasabb szomszédaink veszik kezükbe ezt a feladatot s a legszebb eredményeket, a mi speciális tudományunkat elveszik tőlünk.

A rendszeres kutatások ideje érkezett el, mert ma már az explorátorok, a Kőrösi-Csomák és Regulyak ideje lejárt s csakis a legrészletesebb, legrendszeresebb kutatásokkal haladhatunk a kellő mértékben előre.

A rendszeres kutatások első és legfőbb feltétele, hogy a kutatások eredményei rendszeresen megőriztessenek, feldolgoztassanak és együtt tartassanak. Ez az első és legfőbb cél, mert ennek megvalósítása magával hozza a többit is, minden következményével.

Evégből a Magyar Földrajzi Társaság oly bizottságot küld ki, amely a Társaságon kívül álló tudományos erőkkel egyesülten létesíteni fogja azt a tudományos orgánumot, amely az összefoglaló néven keletinek nevezhető tanulmányok eredményeit összegyűjti, együtt tartja és közrebecsátja.

Ez az orgánum egyöntetű, időhöz nem kötött kiadványsorozat lehet. Címe lehet, csak például említve, „Orientalia“. Nagyobb alakú, szép, gazdagon illusztrált kötetek legyenek, tisztán akadémikus szigorúsággal szerkesztve, minden népszerűség kizárásával. Két nyelven: magyarul és egy nagy idegen nyelven kell megjeleníteniök, hogy közkinccsé válhassanak. Lesznek kötetei, amelyek egy-egy teljes tanulmányt tartalmaznak, azután lehet egy-egy nagyobb tanulmány több kötetre is kiterjedő s végül lehetnek kötetei, amelyek apróbb tanulmányok gyűjteményét tartalmazzzák. Leginkább a Hakluyt-Society kiadványsorozata lehet példa.

Ha lesz arra anyagi módunk, hogy ebben a kiadványsorozatban megjelenjenek utazóink, ázsiai tanulmányozóink tudományos eredményei, akkor utazóink is sokkal nagyobb kedvvel és sokkal több eredménnyel működhetnek s eredményeik nem lesznek szét-szórva idegen nyelvű folyóiratokban, hanem együtt lesznek hazai tudományosságunk legfőbb büszkeségei.

A Magyar Földrajzi Társaság Keleti Bizottságának első és legfőbb feladata lesz más tudományos körök bevonásával az Orientalia létesítésére az alapot, az anyagi eszközöket megszerezni. Az idegen nyelvű kiadásra csak eleinte lesz túlköltés, mert később ezek a kiadványok a külföldi könyvpiacokon igen becses művek-ként, jó áron fognak elkelní s költségüket megtérítik. Csak a magyar kiadás fog mindig szubvencióra szorulni, de ezt is meg kell csinálnunk. Magyarul csak 400—500 példányban jelenik meg s az

idegen nyelvű kiadás meg fogja téríteni a klisék, térképek, melléletek költségeinek legnagyobb részét s így aránylag nem fognak sokba kerülni.

A Keleti Bizottságnak feladata lesz ugyanezzel kapcsolatban módot és lehetőséget keresni a rendszeres tanulmányozásokra is. Fiatal tudósainkat egymás után kell a legkülönbözőbb tudományos tanulmányozások végett keletre küldenünk s az ő eredményeik egymást kiegészítve, rendszeresen végrehajtva, siettetni fogják a világ legnagyobb tudományos problémájának megoldását. A Keleti Bizottságnak feladata lesz összeköttetést keresni a török és bolgár tudományos körökkel és intézményekkel és azokkal a közösen megoldandó tudományos problémákra nézve a szerves együttműködést létesíteni, a tudományos eredmények állandó közlését egymás között és az érintkezést biztosítani.

A Balaton-Bizottság fényes sikerű működése, az Alföldi Bizottság nagyarányú tevékenysége teljesen feljogosítanak arra, hogy ettől a Bizottságtól is a legszebb eredményeket várjuk és reméljük s hogy világra szóló jelentőségükben az *Orientalia* és a hozzá fűződő tanulmányok még az előbbi kettőt is felül fogják múlni.

Felkérjük tehát a Magyar Földrajzi Társaságot, mint amely ennek a Bizottságnak megalakítására a leginkább hivatott, hogy küldjön ki egy Keleti Bizottságot, jól válogassa meg annak tagjait, oly egyénekből lehetőleg, akik keleti tanulmányokkal akadémikusan foglalkoztak, vagy ma is foglalkoznak, hatalmazza fel a Bizottságot, hogy magát a Társaságon kívül álló tudósokkal is egészítse ki s azután a Balaton-Bizottság mintájára indítsa meg szép reményű s mondhatnám, korszakot alkotó működését. Biztosítson a Bizottságnak oly függetlenséget, mint amilyennel a két másik Bizottság tudott oly szép eredményeket elérni s akkor a M. Földrajzi Társaság tudományos érdemeinek fényes sorozatát a legszebbel és a legnagyobbal fogja gazdagítani!

Dr. Teleki Pál gróf.

Dr. Cholnoky Jenő.

Földrajzi vonatkozások a háborúban.

Irla : Dr. Strömpl Gábor.

(Folytatás.)

Közlekedés.

Amilyen joggal a szervezettség, a technika, a diplomácia és még nem tudom mi háborújának mondják ezt a nagy háborút, éppen olyan joggal mondhatnók, hogy a közlekedés háborúja. — Oroszország ellen megkezdett hirtelen offenzívánk (1914) sikerét az ellenség fogyatékos közlekedési viszonyaira, azaz a lassú mozgósításra alapítottuk. Mult nyári (1915) offenzívánk sikerét közlekedési technikánk fejlettségére is építettük. A kiéheztetés politikája közvetve szintén a közlekedést érinti. Relatív túlerők teremtése általános kisebbség mellett, csak fejlett közlekedés mellett lehetséges. A közlekedés, mint a jelen kultúrájának egyik jelentős tényezője valóban fontos a hadviselésben, döntő szerepe elvitathatlan, de ez a szerep is csak úgy értékelendő, mint a mai kultúra megannyi más jelenségének szerepe. Hisz nem egy, nem is két ok idézte föl ezt a háborút s éppen úgy nem egy, hanem jóval több ok fogja eldönteni. A közlekedés is csak egy ok a sok más sorsdöntő ok között, mivelhogy ez is csak olyan része, csak olyan velejárója a jelen kultúrájának, a modern háború felkészültségének, mint a többi jelenség. Túlbecsülni a közlekedés szerepét csak úgy nem lehet, ahogy lebecsülni sem. A háborús és különösen a harcateri közlekedés menete, valamint útvonalainak eloszlása más, mint a békés közlekedésé. Amellett a harcateri közlekedésben oly tényezők is vannak, amelyek a rendes idők közlekedésében nincsenek meg. Háborúban a legnagyobb forgalom a sztratégiai útakra esik, azokra, amelyeken máskor tán alig volt forgalom. De ezeken az útvonalakon is csak a harc vonalig, vagy addig se tart a forgalom, mert az utak itt, a front mögött — vakon végződnek. A nemzetközi közlekedés nem közvetlenül bonyolódik le, hanem a semleges államokon át úgy, hogy a világforgalmi utak helyenkint eltolódtak. Viszont a harc területeken egyszerűbb lett a forgalom menete, a közlekedés ú t h á l ó z a t a, mert a békés közlekedés forgalmi területe a harc tér p á s z t á j á r a és a m ö g ö t t e fekvő főútvonalakra zsugorodott össze. S míg a békés forgalom iránya, lebonyolítása összevissza és csak igen szövevényes útakon át történik, addig a harc terén csak előre és hátra mozog a tömeg s csak ritkábban történnek oldalmozgások vagy forgalom-kereszteződések. Közlekedést a harc terén sok minden teremt, hogy azonban e közlekedésben a geográfai vonatkozásokat könnyebben bogozhassuk ki, sorra kell vennünk a közlekedési tényezőket és, ha csak futólag is, követni kell a forgalom menetét, lebonyolódását. A közlekedési tényezők a harc terén lényegük-

ben ugyanazok, mint a békében, csak a nevük más és olykor más célt szolgálnak. A harcéri fontosabb közlekedési tényezők: a hírszolgalat, az utánpótlás és a tábori posta.

Hírszolgalat.

A felderítés és kémkedés jelentős tevékenysége a hadviselésnek s mivel az így szerzett hírek gyors és biztos továbbítása a parancsnokságok és más szervezetek egész sorát foglalkoztatja: jelentős forgalmi tényező. A csapatmozdulatokról és egyebekről szóló napi jelentések, majd a napi parancsok közlése hasonló, nagyarányú forgalmat szül. S van még sok más a hadvezetőség feladatai között, amik értesítéseket és értesüléseket, azaz folytonos, szerves összeköttetést kívánnak s aminek lebonyolítása csendes, olykor alig érzékelhető közlekedés útján történik. A hadvezetést, e szellemi munkát, mint közlekedési tényezőt illetem a hírszolgalat címével, mivelhogy e szó közelíti tán meg legjobban a hadviselésnek ezt a munkakörét. A hírszolgalat teremtette közlekedés a legáltalánosabb, a legszervezettebb a harcaterületen, kiterjedtebb minden más közlekedésnél. Nemesak az egyik fél harcaterét hálózza be, hanem átnyúlik az ellenség harcaterületére (felderítés), át az ellenséges országba (kémkedés), sőt a semleges országok területére (kémkedés, diplomácia, ellenséges sajtó) is áterjed.

A felderítés eszközei: kémkedés, őrzékek, tábori őrsők, léghajók, repülő gépek. A kémkedésben nincs geográfiai elem. Bármily ügyesen dolgozzanak is a kémek, munkájuk annyira az egyén agyafúrtságától függ, hogy a geografust nem érdekelheti. Nem közlekedési tanulmány a geografusnak a légi alkalmatosságokkal történő felderítés sem. A pilótát, a léghajót nem kötik a földi utak, ők nem függnek a harcater természetétől. Legfőlebb az időjárás hat rájuk, de ennek megítélése más fejezetre tartozik. A felderítésnek régies, ma még nélkülözhetetlen módjában, a járőrök kiküldetésében van valami kevés geográfiai vonatkozás annyiban, hogy úgy a gyalogos, mint a lovas járőr kénytelen a területhez alkalmazkodva kémlelni.

A felderítésnek ezt az utóbbi módját azonban, amennyire csak lehetett, igyekezett a hadvezetőség megmásítani. Éppen azért, hogy a földerítést csak gyalogosok, vagy lovasok végezhetik, hogy a felderítés zónájának veszélyeztetettsége miatt a portyázóknak annyira kell a területhez alkalmazkodniok, hogy a harcater természetének a rabjai, mind ezek miatt a hadvezetőség kapva kapott azon, hogy a harcater természetétől függetlenül kémkedő és nagyobb áttekintést nyújtó repülőgépeket vonja bele ebbe a munkába.

Közlekedés tekintetében inkább a fenti módon szerzett hírek, adatok továbbítása érdekelhet bennünket. Ez manapság — a hírszerzés imént említett módjától eltekintve — telefon útján történik. A tábori telefonnak elterjedt hálózatával a hírszolgalat lebonyolítása annyira tökéletes lett, annyira függetlenített a természettől, hogy a geografus tanulmányozni valót már alig kap rajta. Ugyanaz az iparkodás történt ezen a téren, mint a felderítésben (repülőgép), amenny-

nyiben itt is igyekeztek — lehetőleg — szabadulni a harcétér béklyóitól. Teljesnek ez a függetlenítés nem mondható, mert még a dróttalan táviró általános alkalmazása mellett sem szabadulhatnának bizonyos topografiai kényszerűségektől. S nem szabadulhattak azért, mert a harcvonaltól mögötti parancsnokságok között való összeköttetés nem engedi. Meghatározott, kijelölt útja tehát van a hírek forgalmának s mihelyt utakhoz kell alkalmazkodnia, már szoros geográfiai vonatkozásokba kerül. Kísérjük figyelemmel a hírszolgálatnak ezt az útját — földrajzi kapcsolatai miatt.

A tábori telefon belenyúlik a rajvonalba, sőt felszerelik vele az előretolt nagyobb őrsöket is. A sűrűn egymás mellé sorakozó végállomásokból torkollanak össze a telefon-vonalak hátrafelé a parancsnokságokhoz. Az egyrangú parancsnokságok (zászlóalj-, ezred-, dandár-, hadosztály-p.) a rajvonalak után egymás mellett vannak elosztva, míg mögöttük az egyre magasabb parancsnokságok következnek, úgy hogy számuk fogy, távolságuk pedig nő. Vegyük pl csak azt az esetet, hogy a végső telefon-állomások a zászlóalj-parancsnokságoknál vannak. Ebben az esetben egy normális hadseregben belül a rajvonalba (vagy közvetlen mögötte) fekvő zászlóalj-parancsnokságtól a hadsereg-parancsnokságig a parancsnokságok számbeli eloszlása és aránya a következő.

Egy hadsereg keretében van:

1	1 hadsereg
3	3 hadtest
3×2	6 hadosztály
3×2×2	12 dandár
3×2×2×2	24 ezred
3×2×2×2×4	96 zászlóalj

E szerint a telefon-állomások és vonalak megoszlását előrefelé és összefolyását hátrafelé a 96—24—12—6—3—1 számsor magyarázza. Ez a számsor azonban nem úgy értelmezendő, hogy a hadsereg-parancsnokság forgalma 96-szor akkora, mint egy zászlóaljé. Korántsem, mert a forgalom, a telefonvonalak igénybevétele megoszlik az egész vonalrendszeren, mert minden parancsnokság bizonyos mértékű részletmunkát önállóan intéz el, hogy az áttekintés, átgondolás és mérlegelés, minél inkább biztosítottassék. A számsor minket geográfusokat annyiban érdekel, mert vele a telefon-vonalak rendszerét kívánom illusztrálni.

Három vonal (mennyi dróton, az mellékes) indul ki a hadsereg-parancsnokságtól a hadtestekhez; ezekből 2—2 a hadosztályokhoz, majd innen újra megoszlának a vonalak, míglen 96 ágra szakadva végződnek a harcvonalba. Ez az előrefelé való tagozódás, elágazás jellemzi a harcétér telefon-hálózatát és ugyanez a rendszere valamennyi útösszletnek, amelyik a harcétér szolgálatában áll. Voltaképpen a vonalrendszer nem úthálózat, mint a békés utak hálózata, hanem útágazat, mert vonaleloszlása a fa elágazásához hasonlít.

A fenti számsorral vázolt útrendszer nem teljes, pontos képe a harcétéri telefon-ágazatnak, hanem csak — szkémája. Ez a szkéma azonban, mint a harcétéri utak rendszere, valóban megismerszik a harcétéren

használt útakon. Lehet a telefon-vonalaknak azonban sűrűbb, sőt bonyolultabb ágazata is az említett skémán belül, de a rendszer lényegét, az áttekintés biztosságát ez nem zavarhatja. Ilyen vonal-sűrűsödés van is. A gyalogos csapatok közé iktatott tüzéség, munkás- és gépfegyverosztatok, a hátrább álló kötözőhelyek, kórházak és egyéb intézmények szintén telefontal vannak összekötve s ezek a vonalak szintén csak a skémába illesztődnek bele, még pedig úgy, hogy az út-rendszert nem zavarják meg.

A tábori telefon-vonalak szerelése gyors. Külön telefon-osztagok végzik, vagy — ha rövid vonalról van szó — néhány beosztott telefonos katona. Egy óra alatt 2—3 kmnyi vonalat szerelhet a gyalogos, valamivel többet a lovas telefon-osztag. A vonalat árkon-bokron át, útszéli fákra, kerítésekre aggatva fektetik le minden különösebb berendezés nélkül. S hogy a telefon gyors közlekedést teremtett a hírszolgálat terén, améllt a vonalépítés nem nehéz, általánosabb használatot nyert a mai hadviselésben, mintsem béke idején hitték. S meg van ennek a telefon-használatnak az a megbecsülhetetlen előnye, hogy nem hat rá sem időjárás, sem a harc-tér természete. A hírszolgálat terén tehát a modern technika a geográfiai vonatkozásokat — csökkentette.

A telefon-ágazatnak csak a távolságokkal kell számolnia, de még ebben is segítségére van a civilizált országnak már meglévő drótháló-zata. A hátrább fekvő parancsnokságok (hadtest-, hadsereg-p.) telefon vezetékét ugyanis a vasútak, kőútak mentén elhelyezett vezetékbe kapcsolódik az ország hatalmas hálózatába. E hálózat vonalán bonyolódik le a főhadiszállás, a sajtó és a hadsereg többi, az országban elszórt intézeteinek forgalma. Ez a forgalom azonban már út-jaiban is teljesen megegyezik a békés forgalommal.

Tábori-posta.

A tábori-posta sztratégiai értéke nem sok, mégis manapság már nélkülözhetetlen intézménye a háborúnak.

A tábori-posta forgalma nem tömeges. A forgalom számai azonban mindenüvé elvezetnek, sőt a harc-tér forgalmába kapcsolják az ország-nak minden zegét-zúgát. Még terjedelmesebbé lesz e postának for-galma, ha a hadifoglyokkal való levelezést is bele vesszük. S bele kell vennünk, mert az érzelmi szálak különösen minket magyarokat fűznek össze messze területekkel.

Szaporítja, növeli a posta forgalmát a hadviselés hivatalos munkája is. Amit a dróton nem bonyolíthatnak le, ami kevésbé sürgős, azt a tábori-posta útján továbbítják. A helyüket változtatott hadki-egészítő keretekkel a kivonult csapatok sűrűn érintkeznek, s hogy az ezredek egymástkövető zászlóaljai, századai különféle harc-terekre vetődtek, a keretek tetézt forgalommal, mint kicsi központok működnek. Nagyobb központok a nagy éllemező parancsnokságok, a minisz-teriumok.

Más szervezést, kisebb-nagyobb mértékű centralizálást nyert a

háború alatt a magán-posta forgalma is — a cenzura miatt. Ugyanez a sors érte a nagyra nőtt sajtót is.

A katonai felügyelet alá helyezett postaforgalomnak imént említett központosításával a postaforgalom elterelődött rendes, megszokott útjától. A postaküldemények útja a cenzurázó állomások, a közvetítő központok közbeiktatásával meghosszabbodott. — Rövidebb az útja a haretérről induló levélnek s emellett változatos. A harevonalban vagy a mögött a legváltozatosabb körülmények között megírt tábori lapot gyalog viszik el a trénhez, honnan lóháton vagy szekeren jut a tábori-posta fiókjára; innen postakocsi viszi a cenzurázó és osztályozó postára. Ha e postahivatal vasút mentén fekszik, a lapokat már gőzös hordozza széjjel az országba.

A h a z u r ó l i n d u l t l e v e l e k ú t j a h o s s z a b b. Hosszabb, mert a cenzura-központok távolabb esnek egymástól és a leveleknek előbb e központokba kell kerülniök. A nyelvek sokfélesége (nemzetiségek, idegenek) szintén hozzájárul az út meghosszabbításához. Pl az ausztriai menekülteknek haretéri hozzátartozójukhoz írott (lengyel, rutén, zsidó) sorai Magyarország bármely zúgából a budapesti cenzura-központra át indulnak a haretérré. Amellett ezekre a levelekre a cenzura jobban is vigyáz, mint a bennlakókéra.

A h a r e t é r r e k ü l d ö t t l e v e l e k n é l a z í r á n y í t á s i s c s a k h o s z s a b b í t j a a z o k ú t j á t. Ha nem volna is szemfüles cenzura, már az a körülmény, hogy a haretéri mozgó postahivatalok számokat viselnek s hogy hadiérdekek sem engedhetik meg a helynevek használatát, már e tábori-posta számok miatt is csak az irányítóközpontokon át továbbíthatják a leveleket. A tábori-postának ezt a szervezetét nem ismerem, de nem hinném, hogy minden vidéki postahivatal tudná a tábori-posták elosztását. Irányító központ bizonyosan csak egynéhány van az országban, honnan tábori-posta számok irányítják a küldeményeket, míg a fővonalakon csak a beléjük torkoló posta-számokat tudják. S minél közelebb esik valamelyik vasúti gőc a haretérhez, annál kevesebb tábori-posta szám irányát, fekvését tudják.

A h a d i f o g l y o k p o s t á j á n a k a z ú t j a m é g b o n y o l u l t a b b, m é g h o s s z a b b. Nem csak a nyelvhasználat, a világnyelvek használata nehezíti meg a levelek megírását és hosszabbítja meg útjukat, hanem még inkább az, hogy közvetlen, egyenes összeköttetésben nem állunk az ellenséges országokkal.

Utánpótlás.

Az utánpótlás szállítással történik. E helyen, hol a haretéri és a háborús közlekedésről esik szó, az utánpótlásnak, az anyagpótlásnak csak a továbbitele, csak a forgalmi lebonyolítása érdekel bennünket. A haretéri közlekedés keretébe csak ez tartozik, míg az anyagnak, eleségnek, municiónak vagy bármi másnak előteremtése a geografus szemlélődésében más fejezet tárgya.

Utánpótláson itt tehát a szállítás mikéntjét akarom megvilágí-

tani, noha a szó maga nemcsak ezt fejezi ki. A szóban benne érzik az anyag előteremtése is, ami elvégre független a szállítástól. Jobbnak látom azonban ezt a két jelenséget külön-külön tárgyalni, mert úgy a szállításnak, mint az előteremtésnek (termelés vagy gyártás) megvannak a saját feltételei. Lehetnek esetek, helyzetek — s e hadjáratunk adott példát rá elegend —, hogy amíg megvan a módja az egyiknek, addig nincs meg a másiknak. S amint meggátolja, meggátolhatja a hadműveleteket az egyiknek, a szállításnak a hiánya, lehetetlensége, úgy teszi, teheti kivihetetlenné a másiknak, az anyag előteremtésének a hiánya is. A sikeres hadműveleteket csak e kettőnek harmoniája, gondosan összeegyeztetett pontossága biztosítja.

A harcban álló csapatoknak ellátása, akár municióval, akár eleseggel, nehéz feladatok elé állítja néha a hadvezetőséget. Még álló harcokban vagy szünetekben is, nagy munka, erős szervezettség eredménye a jó, a pontos ellátás; még fokozottabb figyelmet, gondoskodást követel ennek lebonyolítása, a szállítás rendes menete akkor, ha a csapatok gyorsabban, vagy veszélyeztetve mozognak. A mozgás iránya itt aztán mellékes, sőt, ha szigorúan vesszük, a hátráláskor, a visszavonuláskor a szállítás még nehezebb.

A szállításban a geográfiai vonatkozások többféle módon nyilatkoznak meg. A vonatkozások módja itt is alkalmazkodás. Alkalmazkodni kell a meglévő és a harcok alatt újonnan épült útnak a területéhez és meg kell válogatni a szállítási eszközöket is úgy az útakhoz, mint a harcterületekhez. A területnek minél meggondoltabb, minél célszerűbb kihasználására kötelezi a hadviselést a tömegszállítás is, majd az a körülmény, hogy a mai milliós seregek esetében a nagy forgalom nem egyenletesen oszlik el az úthálózaton, hanem csak bizonyos főútvonalakra szorúl. Terület- és útkihasználásra kényszerít a harctér veszélyeztetettsége, majd a leleplezés is. Ezek szerint a harctéri szállításoknál sok körülmény jön tekintetbe, amelyek mindegyikével okvetlenül számolni kell, nehogy valamelyiknek az elhanyagolása fennakadást vagy balsikert okozzon.

Vegyük sorra a szállítások különféle módjait a harctérnek minden egyes szakaszán és az egyes harctereken.

A rajvonalba a sokféle hadi alkalmatossággal nem lehetnek. Ide csak gyalog szállíthatnak bármiféle anyagot.

A harc vonalba ugyanis nem vezetnek szekérutak, s ha néhol kőút vagy vasút mentén fekszik is a lövészárók egy része, azt szekérrel sem közelíthetik meg, minthogy mindig beleesik az ellenség tűzhatás pásztaájába. Élelmet és municiót lóháton is csak éjszaka, vagy csak nagyon védett területen szállíthatnak a harc vonalba, sík vidéken, vagy kevésbé védett helyeken mállás lovak a rajvonalt nem közelíthetik meg. Nem mehet a rajvonallhoz mindig a fogatos mozgókonyha sem, mert zörögve halad, s mert nagy célt ad. Még nehezebb a szállítás a harc vonal közelében magas hegyeken, ezek gleccser- és sziklavilágában, hova gyalogosan is csak nagy fáradtsággal jut fel a katona. Itt a mállás lovak vagy szamarak alkalmazása is sokszor lehetetlen a sziklás ösvények miatt. A nagy, nehéz terhet (ágyúk, munició) ilyenkor ha-

marosan megépített drótkötél pályákon kell felszállítani. Ennek megépítését azonban az ellenség megakadályozhatja.

A harcvonaltól mögött, az ellenséges gyalogságtól veszélyeztetett pásztán kívül a málhás állat már szabadabban közlekedhet. A járóló állatot a tüzérség nem löheti, de a találat bizonytalansága, a munició-fecsérlés ezt a veszélyt nagyban csökkentette. A nehezebben mozgó szekér, amely rálövés esetén az útról nem tud letérni és fák alá rejtőzni, a veszélyeztetett helyeket nappal már kénytelen kikerülni. Éjszaka, csendes hajításban már közelebb férkőzhetik a szekér a harcvonaltól — ha van útja. A szekér alkalmazásának e szerint már szűkebb tere van a harcvonaltól. Útak hiánya teszi ezt főleg, mert a veszélyeztetettség éjszaka és a harcvonaltól egyes szakaszain nincs meg mindig. Azzal azonban, hogy a szekér nagyobb terhet bír el, mint akár a málhás állat vagy a gyalogos katona, a forgalom a harcúternek szekerekkel járható szakaszán már tömörebb, mint elől a rajvonaltól, a futóárkokban, vagy közvetlenül mögöttük. A forgalomnak e tömörülését a szekérutak és a szekérrel járható dülök helyrajza eredményezi. — Még inkább szembejön a harcúteri szállítások korlátozott volta, ha járhatatlanabb vidékek ebbeli forgalmát vesszük szemügyre. Hegyvidéken, hol kevesebb az út, de a rajvonaltól láncolata csakolyan folytatódólagos, mint a síkon, a harcvonaltól legtöbb szakaszát egyáltalában nem lehet tengelyen megközelíteni. A völgyi utakat itt az ellenség jobban veszélyezteti a szemközti hegyekről, a hegyoldalakon, hegyhátakon pedig legtöbbször olyanok az utak, hogy a nehéz mozgó-konyhával vagy a dúsán megrakott eleséges vagy lövészeres szekér tönkremegy a köveken vagy megreked a sárban. Hegyvidéken tehát még tömörebb a szekérforgalom és a harcúternek említett szakaszán a forgalmat a málhás állatok, a sziklás területeken pedig csak gyalogosok bonyolíthatják le. Ezek miatt kényszerült a hadvezetőség már a Kárpátokban arra, hogy a mozgó-konyhák mellett, még ételhordóládákkal szerelje fel a hegyek között harcoló zászlóaljok tréningjét. E ládákat pedig csak a málha-nyereggel felszerelt málhás lovak hordhatták fel télnek idején a hófedte hegyekre.

A szállítás eszerint nemcsak szakaszonként változik, de a harcúterek természete is megkívánja a maga különös szállítási módját, a maga különleges berendezését. Ez az alkalmazkodás még fokozható, ha tekintetbe vesszük az időjárást is.

Nagy sárban elakad a dúsán megrakott szekér, mire a terhet meg kell osztani vagy könnyebb szekerekre kell rakni. Megeshetik, hogy a nagy kátyúk között csak málhásállatokkal szállíthatnak. — A hóban könnyebben mozog a szánkó, de mert hó nincs mindenütt, a tréning ide-oda mozog, a szekereket nem nélkülözhetik. Ezért jobb a szánkó nélküli szekér.

Az ellenséges tüzérség tűzhatásán túl áll az előre tolt tréning. Ez előre felé, mint láttuk nem mindig és nem minden úton, és nem minden alkalmatossággal közlekedhet a harcoló csapatokkal, de bátrafelé már szabadon használhatják a szekerek egész sorát. Közlekedhet ezen

a szakaszon már teherautó, sőt vonat is, ha van vasút a közelben. — A forgalom ezen a hátrább fekvő szakaszon még tömörebb, összevontabb, tömegesebb, mint az előző zónában. Tömörebb a forgalom, mert ritkább a parancsnokságok száma, gyérebb a trén és a raktárak eloszlása; s hogy e raktárakból veszik át a csapatok számára az eleséget, a municiót, a drótot, deszkát, stb. s hogy mindezt nagyobb csapategységek számára: több teher jut egy szállító egységre. A tömeges teher kívánja meg a nagyobb szekerek alkalmazását, a nagyobb teherrel megrakott szekerek már csak kőúton mozoghatnak függén s mert kőút, gondozott út nincs mindenütt, a kőútra szorult teherforgalom ritkábban, de tömörebben oszlik meg a harctér eme szakaszán. A használt kőúton sűrű, élénk a forgalom, de a főútak között levő területeken, e területek jobb-rosszabb útjain alig, vagy egyáltalában nincsen forgalom.

Azonban nem minden egyes harctéren és nem minden időjárás mellett ilyen szabad, ilyen könnyű a forgalom a harctérnek ezen az övén. Hegyvidéken, már a Kárpátokban is, ebben a zónában is olyan változások vannak a szállítás terén, amelyek a környék, a térszín kényszerítő hatására történtek. Pl a Kárpátok egyes vidékén már ezen a szakaszon sem akadt elegendő kőút a forgalom lebonyolítására, amiért sokszor a nagyobb terhek szállítását nem lehet szekéren, vagy teherautón lebonyolítani, hanem eleséget meg municiót, majd drótot, deszkát, kátránypapírost is, vagy könnyű szekereket, vagy máhás állatokat, vagy csak gyalogosan szállíthatnak. Ez a szállítási mód már nem tömöríti a forgalmat, hanem éppen ritkítja, megosztja. Nem engedi meg egy út kihasználását, nehogy az túlságosan megromoljon, ugyanazon az úton pedig hosszú szekér, máhásló, vagy embersorra oszlik el az a teher, amit erősen megrakott szekér, vagy teherautó a lankás és jól megépített kőúton egymaga elbir.

A harctér további szakaszán a forgalom még tömörebb, még tömegesebb és a szállítás terén újabb követelmény, a gyorsaság jelentkezik. Ez a szakasz a nagy trén és a nagyobb katonai raktárak közé esik. A szállítás módja e szakaszon akként alakul, hogy van-e vasútvonal ebben az övben és az övnek ebben a cikkelyében. Kőút rendszeren van, ha meg nem volna, úgy a szükséges utat (makadám-, rözse-út, stb.) megépítik a szekerek, autók számára. Vasútvonal mentén a teherforgalom lebonyolítása még nagy tömegek mellett is gyorsan történik, kőúton mentén a gyorsaság és a teherbírás már nem olyan tetemes, de kellő szervezéssel a szükséges tömeget és gyorsaságot elérik. Hatalmas szekérsorok szállítják a hadtest részére a másnapi eleséget, külön szekérsorok a municiót, vagy egyéb felszerelést. S ha a távolság akkora, hogy egy szekérsor a berakás—szállítás—kিরakás—visszatérés—pihenés munkáját egy nap alatt nem végzi el, akkor két, vagy több szekérsorral bonyolítják le a forgalmat, úgy hogy mindegyik szekér más-más napokban kezdi és végzi el munkáját. Teherautók alkalmazása esetén az autóvonatok ezt a forgalmat gyorsabban és rövidebb sorokkal bonyolíthatják le. A vasúton a szállítás előnye még jobb, de mert a megrongált vasútak helyre-

állítására napokat, heteket vehet igénybe, a kőutak könnyű javítása miatt a kőutak forgalmát, ha ideiglenesen is, nem nélkülözhetik.

Aztán még hátrább, a hadsereg-parancsnokságok mögött a már-már békés, ellenségtől nem veszélyeztetett területen — jól kiépített vasút-hálózat mellett — csak a vasúton bonyolítják le a hadseregek hatalmas oda-vissza szállítását. A vasút — noha már fejlett technika eredménye — a természettől mégsem független közlekedési eszköz. Nemcsak a trasszírozott útnak kell alkalmazkodni a természethez, hanem a vasúton járó gépeken is megtaláljuk ezt a természet sugallta alkalmazkodást. Hegyimozdony, fogaskerekű, kötélpálya, gyorsan épült tábori vasút, keskenyvágányú pálya, stb. mind a környezet követelte berendezés, olyan, milyen pl a máhásló, teherhordókatoná, stb. Az alkalmazkodás elve megvan mindakét sorozatnál. A vasútnak — mert a harsvonaltól csak messzebb vehetők igénybe — a természet befolyása a szembszőkőbb, a lábónjáró szállításnál pedig inkább a veszélyeztetettség hatása lép előtérbe, míg a területi alkalmazkodás alárendeltbbnek látszik.

Még szembszőkőbb a vasútnak a területhez való alkalmazkodása, ha a vasútvonalak hálózatát figyeljük meg. A sztratégiai vasúthálózat maga érdekes, nehéz geográfiai studium. A jól megépített, a hadviselés tengernyi követelményének megfelelő vasúthálózatnak méltatása messze vezetne. Nem is tartozik e fejezet keretébe, ahol csak a szállítás lebonyolításáról eshet szó.

A szállítás menete a vasútnak is n a g y j á b a n ugyanaz, mint a harsctérnek többi útvonalain. Még a veszélyeztetettség elvét sem lehet belőle kifelejteni, mert nagy visszavonulásoknál ennek szomorú következményei volnának. Példát találunk erre ebben a háborúban is eleget.

A forgalom hátrafelé a vasúton is t ö m ö r ü l. Egyes fővonalak túlságosan megterhelhetnek, míg olyan vonalakon viszont, ahol békében tán nagyon is nagy volt a forgalom, a háborúban szinte pang a közlekedés. Az ilyen fontos sztratégiai fővasútak kettős sinpárral és nagy kocsiparkokkal berendezett állomásokkal segítenek a tömeges és gyors forgalom lebonyolításán. Még jobb, sőt manapság elengedhetetlen, hogy a nagyobb harscterekre minél több kettős sinpárú vasútvonal vezessen. Közél a fronthoz a fővonalakat ö s s z e k ö t ő vasútnak elengedhetetlenek. S minél közelebb a harsvonálhoz, ahhoz minél hozzásimultabban vannak ezek az í v e l t e n futó vasútvonalak, annál könnyebb, zavartalanabb lehet még a mozgó csapatok ellátása is.

Időjárás.

Az időjárás hatása a hadviselésben többfelé nyilvánul meg. Többfelé kell kutatni tehát a geografusnak is. Kihat a klíma az élőanyagra, ezek munkájára, a hadiműveletekre, a felszerelésre, élelmezésre. A hatás különbözőképpen nyilatkozik meg a harscterek klímája szerint, de ugyanazon a területen is változik évszokról-évszakra, sőt évről-évre is. Jól kell ismerünk a harscterek klímáját, de nem hanyagolhatjuk el ama klímaterületek ismeretét sem, ahonnan a csapatok

toborzódtak. Ezen ismereteknek elhanyagolása már sok balsikert eredményezett, sőt ad igazolást erre a mostani nagyháború is.

Az élő anyag a klímával szemben mindig védelmet keres. Állatnál a védelmet megadja a természet is, az embernél már kevésbé. Embernek az időjárással szemben jobban kell védekeznie, mint az állatnak. S kell különösen védekeznie a katonának, aki a mostani hadjáratban annyira ki volt és ki van téve az időjárás viszontagságainak. A katona védekezése nemcsak a ruházatban rejlik, ki kell ennek terjeszkedni a tartózkodási hely ollyszerű berendezésére is, hogy az szintén védelmet nyújtson. Ruházat és lakás a főbb védelmi eszközök, de védekezést szolgál az élelmezés is.

Az immár kerek egy esztendeig tartó háború¹⁾ világos képet adhat az időjárás sztratégiai hatásáról. A nyári hadjárat nehézségeiről tavaly még nem igen hallottunk, mert a nyár akkor s főleg az akkori harctereken végét járta és csak előcsatározásokban telt el. A még dúló háború azonban most végig vezet a nyár valamennyi tanulságán és olyan harcok mellett, amelyek nagyságra, hevedésre messze túlzárnyalják a tavalyi augusztusi harcokat.

A tavalyi nyárutói harcoknál a galíciai határra és Kelet-Galiciába került csapatok sokat panaszkodtak az ottani, nekik szokatlan, hűvös éjszakák miatt. Annál érezhetőbb volt ez, mert nappal megint hőség járta. A napközi hőség a nagy menetelésekben lankasztotta a nehéz felszerelés alatt görnyedező katonát, viszont a hűvös éjszakában nem adott elég meleget a magával hordott felszerelés. Ősz elején az Alföld északkeleti pereméről a Kárpátok tarajára kirendelt népfelkelő menetzászloaljak kellemetlen meglepetésben részesültek, amikor az alföldi enyhe éjjelök után odafönn a hegyek között már deret kaptak.

Ősszel a hegyvidék jellegzetes permetegje sokak egészségét megtámadta, mert a se eső-, se ködszerű hegyvidéki lecsapódásokban, ha lassan is, de idővel bőrig áztak a bakák s az erős, csapó szél meg-megvacogtatta a legszívósabb katonát is. Lenn a síkon a sár lett a legnagyobb ellensége a katonának. A bakacs hamar megtelt sárral, vízzel még napsütésben is, s hogy este néha tűznél sem melegedhetett fel, dideregve virraszthatott éjszakákon át. Aki csak tehette, eszmával cserélte fel bakacsát és akinek tellett, vízálló köpenyt szerzett. — Örömmel üdvözöltük ezért a tavasszal adott kurta, de hasznos kámzsás gummi gallérokat, mely a felsőtestet megofta az esőtől.

A legnagyobb próbára azonban mégis csak a tél tette hadseregünket. Hiszen a tél katonáink legtöbbjét éppen a Kárpátok között találta. Pedig az idei tél nem volt valami szigorú a Kárpátokban és hó sem esett annyi, mint más esztendőben. Igaz, hogy október leg-elején térdig érő hóban mentünk át a lawoczei Beszkiden, de odább északnak már őszi sárban, tapadós kárpáti agyagban róttuk az Oporvölgy rossz útját. Karácsonykor alig volt hó a Verekei-hágó körüli szálas erdőkben, sőt karácsony estéjén alig hogy fagyott az út sara. Előtte egy hónappal azonban kemény hideg, de kevés hó volt a Ver-

1) Ez a dolgozat 1915 őszén készült.

hovinán. Januáriusban, februáriusban hó is, hideg is bőven akadt, de a legszigorúbb és legkellemetlenebb a márciusi utótél volt a Kárpátoknak északi ereszkedőin, csakhogy ez a tél már olyan magunk-karán tanult előkészületekkel és leleményességgel talált szemközt, hogy nem igen ártott meg. Csizma (sokja orosz volt), meleg kapca, vastag harisnya, lábszár-védő, meleg alsó, hósapka, érmelegítő, prémes mellény és prémes bekecs bőven volt már. Ennyi bélés mellett téli szürke ruhának maradhatott a nyári is. A kárpáti tél nem volt egyenletes, hanem szakaszos; hol zordabb, hol enyhébb, de szakaszos, szinte váratlanul ható zordsága, nem egyenlően hatott katonáinkra. Mindenesetre edzettebb volt már a katona a tél derekán, leleményesebb is, úgy hogy jobban védekezhetett a hideg ellen, mint a novemberi korai télben. De mindent még sem lehet a megszokottságnak, az edzettségnek betudni. A korai tél, a novemberi, nem találta felkészülten a verhovinai sereget, s ezért bizony sokan megsínylelték ezt a hideget. A márciusi tél noha felkészülten találta a csapatokat, sőt mondhatni edzetten is a kibírt tél után, de hogy ezt a kemény telet fel sem vették volna már a csapatok, azt nem állíthatjuk. Ennek a télnek morális hatása érzett meg a katonákon. Megérezett különösen azokon, akiknek hazulról akkor már rügyfakadásról, szántásról, sőt zöldelő mezőkről írtak. Sok olyan csapat volt a kemény márciusi hidegekben a Kárpátok között, akik eddigi életük javát nem a Kárpátok között töltötték el.

T a v a s s z a l, a hosszú, szinte végevárhatatlannak tetsző kárpáti tél után az időjárás ellen már úgy védekezett a katona, hogy apránként kibujt a télen magára aggatott ruhadarabokból. Lassankint kibujtak az erősödő verőfényre sütkérezni, de az éjszaka még fedél és takaró alá kergette őket. A hóolvadással megkezdődött újra a sárral való küzdelem, ugyanúgy, mint az ősszel.

A n y á r melege eleinte nem okozott gondot, mert csak könnyíteni kellett a meglevő ruházaton. Bakancs került a csizma helyére, fölöslegessé vált a lábszárvédő, a mellények, s ha lehetett, a posztóruhát könnyű vászonruhával cserélték fel. A galíciai hűvös éjszakákra való tekintettel azonban köpenyeg, sátorlap, nem bizonyult még ekkor sem fölöslegesnek. A nap heve ellen tarkóját kendővel védi a baka, zubbonyát kioldja, több vizet iszik. Ezek a védekezések monarchiánk területére elegendők, de már aligha elégségesek a kontinentális klímára hajló keleti szélső galíciai és a még forróbb besszarábiai területek tüzelő napsugaraival szemben. Az Alpok magas hegyvidékén pedig nincsen olyan nyár, ahol az ember a nap heve ellen keresne védelmet. Itt a magas hegyeken még nyáron is az őszi, szinte a téli ruházatkodás a megfelelőbb.

A ruházat ezek szerint kényes, nehezen megoldható kérdése a hadseregnek. Újabban azonban a hasznosság elve sok tekintetben érvényesült és ügyesen kieszelt darabokkal egészítette ki a katona ruházatát és ami még hasznosabb, néhány fölösleges tárgytól szabadította meg. Ruházat dolgában maguk a katonák eszeltek ki sok hasznos dolgot és még több egyszerűsítést. A tömeg, amely a hosszú és változatos hadjáratban igyekezett a legkülönbélebb helyzetekhez alkalmazkodni

és mivel módja és sok-sok alkalma volt arra, hogy a rendkívüli, a hadgyakorlatokat is jóval túlszárnyaló mostohaűgökbe lehetőleg beleélje magát, ez a tömeg a maga ösztönös, leleményes érzékével annyit egyszerűsített, annyit módosított ruházatán, felszerelésén, hogy ezt háború után értékesítheti a hadvezetőség. A bakák a maguk módosította ruházatot, felszerelést már kipróbálták. És kipróbálták sok harctéren az év minden szakában. Megtaláljuk ezt a leleményességet, ezt az egyszerűsített hasznosítást a többi fegyvernem katonáinál is. Valamennyi értékesíthető, csak össze kell szedni ezeket a szabadalmazatlan egyszerű tábori találmányokat.

Hogy mik ezek a változtatások a ruházatban, azt nem geografus szedi össze. Ha mégis megemlítettem ezeket, nem a meglevő, az előirt katonai ruházat bírálatára hoztam fel, hanem hogy utaljak arra a kapcsolatra, amit az emberi találékonyság teremt a természeti viszonyok (klíma) elleni védekezésben (ruházat).

A helytlakó polgárok ruházódásának megoldása egyszerűbb feladat, mert annak csak egy helynek a klímája ellen kell védekezni. A védekezésben segítségére van az állandó lakás is. Katonának több terület klímájának elviseléséhez kell alkalmazkodni és kell úgy, hogy fedél nélkül állja annak a klímának kedvezőtlenességét. Ezért nehéz a ruha problémája a hadseregben, különösen ott, ahol a gyarmatpolitika a legváltozatosabb klímavidékek védelmét kívánja meg. A mi hadseregünkben ez a nehézség — még — nem kísért.

Megszenvédi a klíma viszontagságait az állat is. Sok alföldi ló már őszi esők idején belepusztult a Kárpátok zord időjárásába; télen pedig a fagnak, a hónap még több áldozata akadt. A pokróc éjjelenként, vagy ha pihen az állat, elég védelmet nyújt a hűvösség ellen. A galíciai apró hegyi lovaknak még az sem igen kellett. Télen csak istálló adhatott kellő védelmet, de istálló bizony, a hegyvidéki kicsi falvakban nem akadt elég akkor, mikorra a kárpáti csaták úgy megnagyobbodtak és több, erősebb csapat, több tűzérés, még több trén zsufolodott össze a szegény kicsi rutén falvakba. Sok lakás vált istállóvá, hogy a drága loállományt kíméljék. Sok istálló pedig a maga állati melegével és tetűmentes fekvőhelyeivel nem csak a lovasoknak és kocsisoknak nyújtott menedéket a téli éjjel és csikorgó hideg ellen, hanem örömmel vették a nekik juttatott helyet mások is, akik máskor az istálló-szagot nem szívelték.

A lakás mint védelmi eszköz az időjárás ellen ebben a háborúban jelentős szerepre jutott. Hajlék készítésére a katonát a golyók elleni védelem mellett az időjárás is kényszerítette. Mindakét védelem összeegyeztethető s hogy a lövészárkok-harcok túlsúlyra vergődtek e hadjáratban, a lövészárkok és földalatti lakások egész különös technikája alakult ki. Itt csak mint hajlékokról eshetik szó.

Az árok, olykor gödör, már szél ellen véd. A nyirkos talajra alomnak szalma, széna, fű, galy, vagy egyéb puha szigetelő kerül. Eső ellen fedél jön az árok tetejére, amit sövényből, ajtókból, galyakból, gerendákból tákolnak össze. A fedélre hányt föld felfogja az esőt, de biztos menedéket nyújt a srápnellnek messze szóródó golyói ellen is.

Ott ahol heteken, hónapokon át tartottak a lövészárók-, a pozícióharcok, ott takarosabban rendezhették be a lövészárók-lakásokat. Deszkát, kátrány-papirost és hozzávalót adtak a katonáknak, vagy külön munkásosztagok csinálták meg azokat. Hegyen tanyázó parancsnokságok számára barakkokat rögtönöztek. Hegyoldalba vágott lakások készültek a tartalék, a konyhák, vagy parancsnokságok számára. A hideg ellen kiesi, bádogból készült, összerakható kályhakkal, vagy vaskályhakkal védekeztek a földalatti vagy hegy mögötti lakásban. Adott meleget a katonák nagy ellensége, a hó is, mert vastagon feküdt rá az árkok fedelére, vagy a katonák maguk hányták rá. Szükség esetén a hógunyhó is nyújthat védelmet hideg ellen, mert a hó mint rossz hővezető meleget tart.

Hogy mi mindent eszelt ki a harcosok leleményessége e harctéri lakások építése és rögtönzése körül, mindazt itt nem részletezhetjük, de nem is a geografus dolga. Mi csak megállapíthatjuk, hogy a sátorverés ideje elmúlt, vagy a régi értelemben vett táborozás messze a harc vonal mögé tolódott el. S ezt nemcsak a védekezés tette szükségessé, hanem a klíma hatása is, amennyiben a sátor nem nyújtott védelmet a háborúban, e háborúnak hónapos állóharcaiban az időjárás ellen sem.

Megtaláljuk az időjárás hatását az élelmezésben is. Az évszakon belül eső alkalmazkodások nem nagyok, de már az egyes évszakok táplálkozásában megismerszik a különbség még a katonák egyhangú ellátása mellett is. Itt csupán a tömegek étkezésében keresem azokat a változásokat, amiket az évszakai időváltozások idéznek elő. Hogy a táplálkozásnak évszakai alkalmazkodása higiénikus vagy pedig fiziológiai követelmény, azt az orvosok döntsék el. Mi az oknyomozásban csak addig mehetünk, hogy megállapítsuk a katona életmódjában (étkezés) a természethez (időjárás) való alkalmazkodását ill. ettől való függetlenítését. Nyáron a zsiros ebédet nem kívánja a katona, szinte undorodik ettől, míg télen kedveli. Nyáron az ösztövért húst kívánja, szereti a több és savanyú főzeléket. A télen annyira kedvelt teára (rummal) nyáron már nem vágyik, míg a kávéval reggel is, vacsorára is mindig szereti. Télen azért, mert meleget ad, nyáron azért, mert megtanult az ivóvízben válogatni: sőt szomját és éhségét is ezzel olthatja. Télen szalonna járta és megkívánta mellé a rumot, nyáron már nem bánja, ha elmaradt a rum, de a szalonna mellett már inkább a sajtnak ad előnyt. Télen a meleget adó zsiros étel és szeszes ital a kiadós táplálkozás, nyáron a soványabb savanykás étel és a szomjat oltó ital. A gyenge savanykás bornak azért nyáron nagyobb keletje van.

Az étkezés és italozás terén sok üdvös újítást és változatosságot hozott be idő múltán a hadvezetőség. S hogy évszakonként más-más ételen és italon kaptak inkább a katonák, viszont a meg nem kívánt dolgokat alig vagy egyáltalán nem fogyasztották, a legáltalánosabb válogatási joggal járultak hozzá az étkezés nehéz problémájának lassan-lassan kielégítő megoldásához.

A klíma hatását a katona életmódjára a fentebbiekben (ruházat, lakás, táplálkozás) vizoltuk. Összegezve ezeket, azt látjuk, hogy a klíma hatása nem azokban a meteorológiai elemekben nyilvánul, amiket a meteorológia kutat és jelentéseiben vagy napilapokban közread. A barometrikus változások iránt érzéketlen a katona, nem zavarja életmódját a havi vagy napi közép-hőmérsékletek fokozatos emelkedése vagy csökkenése sem és a légköri csapadékoknak nem milliméterekben kifejezett mennyisége fontos rá nézve. Nem a meteorológiai elemeknek helyi változása az, ami rá kedvezőleg vagy kedvezőtlenül hat. Még a klimatikus elemek sem azokkal a végletekkel (maximum, minimum) vagy középértékekkel hatnak a katonára, amely elemekkel mi geografusok számolni szoktunk. A katonára nézve nem a közismert meteorológia a fontos, még a klimatológiának ismerete is nem abban az adathalmazban szükséges, amelyben ezt a tudományágat mi geografusok is használjuk, hanem volta-képpen egy más, a saját céljainak inkább megfelelő klimatológia, azaz a fiziológiai klíma érdekel. S ha meggondoljuk, nekünk geografusoknak inkább az ilyen időjárás tan felelne meg; mi nekünk is inkább úgy kellene tárgyalnunk az egyes vidékek klímáját, hogy az közelebbi viszonylatba kerüljön az illető területnek élővilágával. Szószereint kellene venni a klímának magyar mesterszavát és valóban időjárás tan kellene kutatnunk, ismertetnünk, nem pedig azt a száraz, adathalmazos, szinte holtnak tetsző klimatológiát, mit az „éghajlattan“ szó annyira találóan fejez ki.

Az időjárásból a magyar gazdaközöniséget az esőjárás érdekli legjobban, a katona ebbeli óhajai mások. A kiadós, de futó nyári záport nem bánja a baka, sőt örül neki, mert leveri a port s ha sarat csinál is, a kiderült idő hamar felszikkasztja, sőt csuromviz ruháját is kiszáritja. Pedig az ilyen futó zápor annyi csapadékot zúdíthat nyakába, amennyit a hegyvidéki őszi permeteg egy hét alatt. A kétféle esőjárás csapadékmennyisége meteorológiai mértékben kifejezve egyenlő lehet s mégis, míg az egyiket örömmel fogadja a katona, a másikba belebetegedhet. A hőmérséklet ingadozása is ilyen különböző véleményeket és érzéseket válthat ki belőle. 5° mellett nyáron fázik a baka, télen megoldja ruháját és kiül a hóba sütkérezni. A hőmérséklet közepes értékei élettanilag édes keveset magyaráznak meg az illető terület melegjárásából. Mert a szabadban élő emberre igazán nem az a fontos, hogy a napi hőmérséklet közepes értéke mennyi, hanem az, hogy ez a meleg miként oszlik meg, azaz hogyan „jár“ a nap folyamán. Nem hinném — utána azonban itt nem nézhetek —, hogy lenn az Alföldön sokkal kevesebb volna egy-egy forró nyári napnak a közepes hőmérséklete, mint itt Kelet-Galiciában s mégis a két terület melegeloszlása között nagy a különbség és ami, mint katonát, kínosan érint, az, hogy az itteni zordnak ismert klíma alatt a hőség bántóbb. Csillagos éjjel itt úgy kihül a föld, úgy lehül a levegő, hogy már éjjel felé didereghetünk, míg délben bódító a hőség. A hűvös éjszaka erősen csökkenti s a forró déli verőfény felszökkenti a napi meleg közepes értékét és a végeredmény mégis csak az lesz, amilyent valamely enyhe klímájú

kellemes nyaralóhelyen találunk. Kellemetlen, sőt szomorú meglepetésekkel szolgálhat a csapadék is. Hogy a Kárpátokban több az eső, azzal számol a katona, de hogy ennek a több esőnek java permetegben (nem harmat!) hull alá, az már elkieseríti. Még szomorúbb meglepetéssel szolgál az a rengeteg hó, amit a hegyeken talál.

Alkalmazkodni kell az időjárás okozta változásokhoz a hadsereg felszerelésének is. Felszerelésen itt nem a katona ruházatát értem, hanem azokat a kisebbszerű kellékeket, szerelékeket, amiket az ember és a ló kap azért, hogy az időjárás kellemetlenségeit könnyebben győzze le, vagy bírja el. Az alkalmatosságokra szerelt tárgyak, ha az előbbi célt szolgálják, szintén itt sorolhatók fel.

A nagy hóban előre küldött járőrök, egyéb osztagok hótalpakat kaptak. Verőfényes téli napokon a nagy sárga szemüveg jó védelmet nyújtott a hóvakság, a szemgyulladás ellen. Sokan ezt a szemüveget a nyárra is megtartották por és vakító nap ellen. Erős, metsző, könyfakasztó szél ellen szintén jónak bizonyult a széles bádgeretbe foglalt szemüveg. Magas, friss hóban a sicsapatok mozoghattak a legkönnyebben. Különösen a felderítő és futár szolgálatban teljesítettek télen sokat, megbecsülhetetleneket ezek a sielők, amikor a huszár lovával meg sem moccanhatott a hófedte hegyeken. A kicsi kézi szánkók használata nemcsak mulatságot szerzett a bakának. Sok élelmet, municiót ezen szállítottak a tél folyamán. Hegynek föl ketten húzták, hegyről lefelé az egyik hátul fogta, a másik elől vontatta. A sebesülteket is vékony, ruganyos szántalpakkal ellátott hordozóágyon szállították. Annyi szánkót nem lehetett hamarjában előteremteni, hogy a trént azokon szállítsák tovább. De meg a mozgócsapatok nem is számíthattak mindenütt jó szánútra, amiért a szekereket még sem nélkülözhetnék volna mindenütt. A dolgion úgy segítettek, hogy a többet mozgó szekerek és mozgó-konyhák kerekei alá egy-egy szántalpat szereltek föl. A hágókön a lovak hasáig érő hóban azonban nem juthattak előre idejében semmiféle alkalmatosság, vagy ha igen, úgy csak keserves fáradtság árán, néhány ló feláldozásával és sok-sok ember karja-válla segítségével. Hóeke híjján a nagyobb létszámra emelt munkás-osztagokkal kellett az útról (az országútról is) ellapátolni a havat, ha a tartós forgalmat zavartalanul akarták lebonyolítani.

A sár még nagyobb ellensége a hadadkozásnak. Se talp, se szán nem segít rajta át, csak állatnak és embernek megfeszített izma tud vele boldogulni akkor, ha üldöző vagy üldözött lesz a katona. Ott, ahol már messzebb a veszély, egyedüli fegyverei a sárnak e háborúnak megbecsülhetetlen eszközei: a kubikus szerszámok. Ezekkel el lehet háritani Napoleonnak új elemét, kevésbé vett nagy ellenségét — a sarat, de csak a front mögött, míg a bakának. lónak, ágyúnak, tétovázás nélkül kell vele lefelől ször megbirkózni. A por már nem olyan hatalmas ellenség, bár kellemetlen. Védekezni ellene könnyebben lehet. Szemüveg és zsebkendő a szemet és a tüdőt megóvjaa a tolakodó, tapadó portól. Aztán por soha sincs akkora mennyiségben, mint sár ezért forgalmi akadályt nem okoz. A szekerek, ágyúk zavartalanul haladhatnak a legnagyobb porban is. Inkább a túzó nap ellensége

a szekereknek, mert a szikkadó faalkatrészek meglazulnak. Különösen a szorosan egymáshoz illesztett darabokból álló kerekek lazulnak meg a hőségben és a kerék a rázós útakon szétesik. Ezen a mozgó kerékgyártók könnyen segítenek. A bajt meg is előzik, ha a kerék küllőit az agy táján szalmával fonják körül és a szalmát időnkint vízzel locsolják, mire a küllők bedagadnak.

Kíhat a klíma a hadmozdulatokra is. Hatása közvetett, vagy közvetlen. Közvetlen a hatás akkor, ha maguk a meteorológiai elemek akadályozzák meg vagy segítik elő a hadmozdulatokat. Teszem azt, a csikorgó hideg, rekkenő hőség, szél, pára, köd és az eső közvetlenül is hat, de mivel hó, sár és por is támad nyomukban, közvetve is befolyásolhatják a harcokat.

Apróbb közlemények.

Stein Aurél újabb levele Halász Gyulához.

Seistan, Persia, január 16. 1916.

Kedves barátom! Mintegy nyolc hónap telt el, mióta Önnek utolszor írtam. Korlából a chinai postával, kifejezve Ön előtt, hogy mennyire szeretnék biztos lenni arról, hogy Önnek jól van dolga. De semmi hír nem jutott el hozzám s én természetesen aggodalmat érzek Ön miatt. Mindazonáltal reményelem, hogy Ön jól és épségben élte át Európának e küzdelmekben és szenvedésekben gazdag idejét.

Ami engem illet, én csak jó hírt adhatok magamról. Turkesztáni kutató expedíciómát május végével befejeztem és miután vagy 190 súlyos láda régiséget Kashmírba útnak indítottam, útra keltem júliusban Kasgárból a Pamirok és az Oxustól éjszakra fekvő hegységek felé. Élvezetes és igen eredményes három hónapnyi utazásom volt ezeken az elragadó vidékeken, melyek — mint Ön tudja — ifjúságom óta vonzottak.

Miután eljutottam a vasúthoz, meglátogattam Szamarkandot és Bokharát s azután keresztül vittem eredeti utazási programomat a legkeletibb Persián keresztül Seistauba. Itt szorgalmasan munkához láttam egy hónapon át s a szerencse ismét kedvezett nekem. Napvilágra hoztam érdekes freskókat a Sassanidák idejéből, a legrégebb Buddhista maradványokat, melyek valaha Persiában fölfedeztetek, a déli sivatagban pedig kinyomoztam egy régi megerősített határvonalat, mely igen szembetűnően emlékeztet az én Tunhuanghi „Limes“-emre, melyet Ön oly jól ismer.

Március folyamán remélem, hogy elérem Kashmírt, hol új gyűjteményem Andrew-nak gondja alatt marad s azután elutazom Európába. Vajha volna remény, hogy már befejezését láthatnám ennek a borzalmas küzdelemnek. De ha ez a reményem korai lenne, kapnék legalább megnyugtató értesüléseket régi barátaimról, köztük Önről is.

Dr. I. Ph. Vogel tanár (Leiden, Witte Tingel-utca 84.) szíves

lesz hozzám eljuttatni rövid tudósításokat, melyeket esetleg Ön magáról és övéiről velem közölni képes lenne.

Önnek és családjának a legjobbakat kívánva vagyok őszinte híve

Stein Aurél.

U. I. Legyen szíves üdvözetemet átadni atyjának és Lóczy és Szily barátainak, ha módjában van nekik felőlem hírt adni.

Oroszország új északi vasútvonala. Nemsokára meg fog nyílni Szentpétervárs a Jeges-tenger közt az a vasútvonal, amely — kivéve az orosz Karéliát — rideg s lakatlan tájakon visz Aly Alexandrovszkig. Ez a több mint 1110 kilométer hosszú vasútvonal, amelynek építésében nemcsak német, hanem magyar és osztrák foglyok is tevékeny részt vesznek, Kem-nél éri el a Fehér-tenger partját és Kandalak-sánál vezet át Kóla-félszigetre. Négy évvel ezelőtt — negyedik lappföldi utazásom közben — én is beutaztam ezeket a rideg, lakatlan vidékeket és így nem lesz talán érdektelen, ha azokról a zordon vidékekről, amelyeknek ennek a vasútvonalnak legészakibb része fog keresztül vezetni, egyet-mást elmondok ezen a helyen is.

Augusztus hó 1.-én kötött ki hajónk az Északi Jeges-tenger partján épült kis Vardö-ben. A fából épített, kétezer lakosú norvég városkában, amely a Varangerfjord bejáratánál félkör alakban nyúlik be a Jeges-tengerbe, sok bámulni valót nem talál az utas. A tengerpartokon nagy póznákra kötött hosszú madzagokon ezrével csüng a szárított lazac és tőkehal, amelyeknek erős szaga, kiváltkép az idegenre, elvisselhetetlen.

Már a középkorban — kikötője miatt — sokszor háborgatták Vardöt az oroszok és egy körülbelül 16 méternyi magas fenyőpózna ma is hirdeti még Vardö főutcáján, hogy itt állott 400 évig Vardö első vára. A városon kívül a tengerpart mellett épült újabb várat észre se venné tán soha az idegen, ha nem sétálna előtte fel s alá egy ór.

Az „Imperator Nyikoláj“ nevű orosz hajó, amely Vardö és Arhangelyszk között csak nyáron s hetenkint egyszer szokott közlekedni, augusztus 4.-én hagyta el Vardö kikötőjét. A szárított hallal teljesen megrakott hatalmas gőzhajón rajtam kívül mindössze 8 orosz utas volt, akik mindannyian Arhangelyszkbe mentek.

16 órán át hasította hajónk roppant nagy ködben a Jeges-tenger vizét és a folyton hangzó hajókürtnek vészjelző hangjait még réme-sébbé tette a tengeri madarak éles sikongása. A hajószobákban, amerre csak megyek, halvány mécs pislog mindenütt egy-egy szentkép alatt.

Vajda-öböl-nél értük el Kóla-félszigetnek Murman-nevű részét. A roppant zátonyos, veszélyes partoktól csak két kilométernyire állhat meg a hajó és onnan sajkán teszik meg az útát a partig.

Másnap délben, anélkül, hogy egy házat is látnánk, ismét megállott hajónk a viharos tengeren. Nemsokára megtudjuk, hogy Pecsengá-ban vagyunk a kóla-i öböl nyugati partján. A kikötőtől még 4 kilométerre a legelhagyatottabb, zordon hegyek között áll földrésziünk legészakibb zárdája: Pecsengá.

Augusztus hó 6.-án reggel fordult be hajónk a kólai öbölbe, amelynek jobb partján azonnal feltűnt Alyexandrovszk város. A majdnem kétezer lakosú kis város modern kőházai, amely várost eddig — talán taktikából — az orosz földrajzi könyvek sem említik sehol, roppant meglepik az utast itt a világ végén.

Az alig 10 éves kis orosz városban, amelynek házai a hegy oldalára és egy-egy kiálló sziklára épültek, rendes utcákat persze még nem tudtak építeni. Kikötője azonban már egészen kényelmes s míg Kóla-félsziget többi partjaitól három, négy, sőt hat kilométerre állhat meg a hajó: addig Alyexandrovszk kikötőjében már a hajóból egyenesen a partra szállhatunk. Van orvosa, patikája, sőt vendéglője is, kőből épült biológiai múzeuma pedig valósággal nagyszerű épület.

Alyexandrovszk kikötője egész éven át nem szokott befagyni s így ennek a kis városnak nagy jövője lehet. Mellette Arhangelszk nemcsak azért súlyos másodrendű várossá, mert kikötőjét 9 hónapon keresztül jég borítja, hanem már azért is, mert Alyexandrovszk közel van a norvég partokhoz s könnyen érintkezhet a norvég városokkal.

De Alyexandrovszk lesz legészakibb állomása annak a hatalmas vasútvonalnak is, amelyet, ha 3 vagy 4 évvel előbb már kiépítenek, talán nem kergetik ebbe a borzalmas világháborúba egész Európát.

Alyexandrovszktól dél felé, 5 mérföldre esik ennek a vasútvonalnak első állomása: Kóla orosz falu. Éjjel 1 órakor állott meg hajónk a falutól mintegy 2 kilométerre, ahonnan sajkán tettem meg az utat a partig. Bizony hálát adhat az utas, ha a szüntelen háborgó öbölből szerencsésen kijuthat a kis sajkán a partra. A fából épített 620 lakosú kis orosz faluban, amely a Kóla- és Tuloma-folyók torkolatánál egy völgykatlanban fekszik, hiába keresne az utas vendéglőt. Mintegy 2 órán át jártam fel és alá a rideg faluban, anélkül, hogy egy embert is találhattam volna; végre egy Lavoskín nevű orosz halász, aki anyanyelvén kívül más nyelvet nem beszélt, látott szíves vendégeül egyszerű házában. A szokatlan helyzet és a fejem felett egy kis szentkép alatt pislogó méces miatt az egész éjen át nem tudtam aludni. Éjjelről ugyan itt, ebben az időben, nem lehet beszélniünk, mert Kóla-félsziget északi részein, ha csak nem borítja sűrű köd az eget, két hónapig folytonosan láthatjuk a napot.

Ezt a világ végén települt csendes falut, melynek egyetlen nagyobb épülete az orosz stílusban épített kéttornyú kőtemplom, a múlt században két ízben bombázta az angol. A bombázás nyoma még ma is látható a falun több helyen. Az angol hajóhad féktelen dühében, nem kímélte még a Fehér-tenger egyik kis szigetén épült Szoloveckij orosz klostrom falait sem és a szentéletű orosz szerzetesek fájó szívvel panaszoják ma is az utasnak, milyen károkat szenvedtek az angol bombáktól.

A Kólától mintegy 20 mérföldre eső Kandalaksa faluig, akár megse álljon útjában a vonat; mert a közbeeső Kitza, Pulozero, Akkala falvakban, amelyek Kóla és Kandalaksa közt vannak, két-három földből és turfából készített lapp kunyhón kívül mást itt ugyan nem találhat.

A nyírfákkal fedett sziklás hegyek között nemesak út, de még emberi nyomot se találhat az utas. Mikor pedig eléri a nagy I m a n d r a-tavat, amelynek a hosszúsága 10—12 mérföld, a roppant mocsaras területek miatt csak ezen a tavon lehet tovább utaznia. Ha otthon találja a tó partján lakó valamelyik „iszpravnyik“-tól kapott „nyílt levelet“, elfoglalja helyét a sajka közepében s így teszi meg a tavon a 10 órai útát. A folyton hullámozó tó veszélyeit csak megszokja lassanként a tavon az utas, de az ezerszámra támadó szunyogok csipése ellen nem találhat se szárazon, se vizen védelmet. Hasztalanul köt fátyolt az arcára, hiába keni be — a lappok módjára — kezét és arcát terpentínolajjal, vajmi keveset használ a roppant szunyogsereg ellen.

Nagyon természetes, hogy ezeken a lakatlan, elhagyott helyeken, ahol embert mérföldekig nem lát az utazó, postáról úgyszólván beszélni se lehet. Itt-ott ugyan találhatunk elhagyott helyeken, rúdra szegezett kis nyitott ládikát, s ebbe dobja be levelét a lapp, ha erre jár. Hogy lesz-e valaki, aki Kandalaksá- vagy Kólába elviszi, avval aztán a lapp ember nem sokat törődik.

Pár évvel ezelőtt még leveleztem Lavoskin halással — megköszönve mindannyiszor vendégszeretétét — s levelem Norvégián át, 3 hét alatt rendesen Kólába érkezett. De télen, mikor a hajók nem érintik Kóla-félszigetet és csak Oroszországon át lehet közlekedni, néha 7—8 hétbe került míg Kólába jutott. Lavoskin halászhoz intézett újévi jókívánsómat mindig két hónappal előbb tettem a postára.

Ilyen vidékeken fog keresztülmenni — 25 mérföldön — Oroszország most épülő új vasútvonala, amely kétségkívül egyik főere fog lenni kereskedelmének, de hadi szempontból — legalább ebben a világháborúban — hála a végzetnek, kissé már elkésett.

Báthori Ferenc.

Az északkeleti átjáró és a világháború címen már mult füzetünkben¹⁾ megemlékeztünk arról a földrajzilag nagy jelentőségű eseményről, hogy az elmúlt év szeptember utolsó napjaiban három hajó érkezett Arhangelyszkbe Vladivosztokból, még pedig a Szibíriai Jegestengeren át. Ma már hiteles híreink vannak arról is, ki volt a szerencsés utazó, akinek először sikerült ezt az utat keletről nyugatnak megtenni.

Vilkickij A. az orosz tengerészet fregatt-kapitánya és az orosz cár egyik hadsegédje volt a szerencsés vállalkozó, aki azonban nem munióiót szállított, hanem akinek még 1913-ban feladatává tétetett e probléma megoldása. Már 1913-ban megkísérelte *Vilkickij*, hogy a *V a j g á c s* és *T a j m i r* hajókon áthatoljon a Szibíriai Jeges- és a Kara-tengeren. Akkor ez nem sikerült, hanem felfedezte²⁾ I. Alexej cárevics szigetét és a II. Miklós cár földjét. Nem sikerült áthaladnia a Cseljuszkin foknál és így újból visszatért Petropavlovszkba.

Kormányára megbízásából 1914 június 26.-án ugyancsak régi ha-

1) Földrajzi Közlemények, 1915. 465. old.

2) Földrajzi Közlemények, 1914. 315. old.

jóin újból kísérletet tett az északkeleti átjárón való áthaladásra, de az alkalmas időpontot elmulasztotta és visszatérnie sem sikerült: hajói az 1914—5. év telét a 76° é. sz.-en töltötték. Miután az expedicióról semmi hír sem jött, az orosz kormány 1915 tavaszán mentőexpediációt küldött ki. 1915 nyarán a Vajgács és Tajmir a jégből kiszabadultak és szeptember utolsó napjaiban megérkeztek Arhangelszkbe. Nagy érdeme *Villickij* kapitánynak, hogy úgy ezen az útn, mint az elsőn is, állandóan rendszeres természettudományi megfigyeléseket végzett és így bizonyára értékes adatokkal gyarapította a Szibíriai Jeges-tenger, valamint a Kara-tenger vidékének ismeretére vonatkozó megfigyeléseket.

Az oroszok az utóbbi néhány év alatt nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy Szibíria északi részének folyami és tengerhajózási viszonyait megismerjék. Számos expedíciót küldtek ki e területek meteorológiai, hidrográfiai és egyéb természeti viszonyainak teljes feltárására. *Villickij* expedíciója is ennek a célnak állott szolgálatában és ma már valószínű, hogy többször is sikerülni fog ezt az utat kisebb hajókkal megtenni, bár belátható időn belül ennek az útvonalnak semmiféle hadászati és kereskedelmi jelentősége nem lesz. (*)

Kelet-Galicia gazdasági jelentősége Ausztria szempontjából. Galicia, különösen pedig ennek nagyobbik és termékenyebbik keleti fele éléskamarája Ausztriának, azonfelül kizárólagos petróleum- és szőszállítója. Szántóföldjének területe 3.800.000 ha. (ebből 2.500.000 ha. K.-Galiciában), erdő 2.021.000 ha. (1.400.000 K.-Galiciában), rét és legelő 1.625.000 ha. (1.100.000 K.-Galiciában), kert 109.000 ha. (70.000 K.-Galiciában). E földbirtok értéke 12 milliárd korona, amiből a keleti részre 8 milliárd esik.

A bevett terület és terméseredmény tíz évi átlaga (1903—1912) a következő:

	Bevett terület ha-okban :	
	Galiciában	egész Ausztriában
búza	503.000	1.171.000
rozs	658.000	1.985.000
árpa	347.000	1.143.000
zab	684.000	1.848.000
kukorica	76.000	329.000
burgonya	512.000	1.252.000
	Termés eredmény mm-ákban.	
	Galiciában	egész Ausztriában
búza	5.767.000	15.562.000
rozs	5.997.000	25.772.000
árpa	3.635.000	16.003.000
zab	6.845.000	21.322.000
kukorica	884.000	3.963.000
burgonya	58.051.000	128.571.000

Ebből látható, hogy egész Ausztria szántóföldének (10.630.000 ha) jó egyharmada Galiciára esik s az összes búzatermés 37%-a, a zabtermés 32%-a, a rozstermés 27%-a s az árpa- és kukoricatermés 22%-a szintén innen kerül ki.

Ugyanilyen fontos a tartomány állattenyésztése is.

Az állatállomány száma 1910-ben.

	Galiciában	egész Ausztiában
ló	906.000	1.803.000
szarvasmarha	2.505.000	9.160.000
ebből tehen	1.592.000	4.902.000
sertés	1.836.000	6.432.000
juh	359.000	2.428.000

Vagyis az egész birodalom loállományának 50%-a, szarvasmarha-állományának 27%-a, a tehenek 32%-a, a sertésállomány 29%-a s a juhállomány 15%-a Galiciára jut.

Petroleumtermelése 1911-ben 14,878.000 mm volt 47 millió korona értékben, kősótermelése pedig 1,444.000 mm, vagyis az egész birodalom termelésének 96%-a.

A több mint másfélszerakkora Orosz-Lengyelország őstermelés tekintetében nem állja ki a versenyt Galiciával, de még Kelet-Galiciával is alig-alig. Orosz-Lengyelországnak művelhető területe ugyanis 3,435.000 ha, Galiciáé 3,910.000 ha, amiből Kelet-Galiciára 2,570.000 ha esik. Amaz 53 millió, ez 81 millió mm gabonát termel évenként, amiből K.-Galiciára 54 millió mm esik. Lengyelország gabonából és húsból bevételre szorul, hogy sűrű népességét elláthassa (km²-enként 98), míg Galiciának ezek a fő jövedelmi bevételei. Igaz ugyan, hogy szén három és félszer annyit termel, de petroleumja és sója egyáltalán nincs. Azt is meg kell még jegyeznünk, hogy a geológiai kutatások szerint magának K.-Galiciának állítólag nyolcszor annyi kiaknázatlan szene van, mint az egész magyar és osztrák monarchiának.

B.

Románia gabonatermése 1915-ben.

	Bevetett terület ha	Terméseredmény hl	(Ugyanaz 1914-ben) hl
búza . . .	1.904.249	31.448.292	17.362.613
rozs . . .	75.613	1.025.970	690.198
árpa . . .	554.900	10.109.752	8.987.873
zab . . .	430.963	10.238.548	8.815.075

A termés a nagy- és kisbirtok szerint a következőképpen oszlott meg:

	Nagybirtok 100 ha-tól(fölfelé) hl	Átlag 1 ha	Kisbirtok 100 ha-ig hl	Átlag 1 ha
búza . . .	15.732.206	18·5	15.716.086	16·5
rozs . . .	114.119	16·2	911.851	13·6
árpa . . .	2.390.998	19·6	7.718.754	18·2
zab . . .	3.950.079	26·9	6.288.469	23·8

Amint láthatjuk, Románia tavalyi gabonatermése jelentősen jobb volt, mint a tavalyelőtti, főképpen búzából és pedig kerekén 80 százalékkal.

B.

1) Romániában mintegy 8000 nagybirtokos van.

A görög fajtájú lakosság száma. Az anyaországban és a Levantén élő görögség számát a valóságosnál többre szokták taksálni. Minden félreértés elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy görögöknek csupán az újjörög nyelven beszélő és a görög nem egyesült egyházhoz tartozó népelemet tarthatjuk. Ennek száma az egyes országok szerint a következő:

Görögország	3.770.000
Európai Törökország	300.000
Kisázsia	1.500.000
Cyprus	190.000
Bulgária	170.000
Egyiptom	80.000
Románia	20.000

Amint ez a kis táblázat mutatja, különösen Kis-Ázsiában és Cyprusban lakik nagy számmal görögség. Fajilag ezek nem tiszta görögök, hanem a régi görög művelődés; továbbá a bizánci uralom nyelvi és egyházi hatása alatt elgörögösödött másfajú népek és pedig Kis-Ázsia északnyugati részén örmények, délkeleti részén szíriai sémiták, amit anthropológiai típusaik nyomban elárulnak. Még legvegyületlenebbek az Égei-tenger szigetvilágán élő görögök, míg az anyaországbeliek ókori balkáni népekkel, továbbá szlávokkal és törökökkel keveredtek. Számosz egészen görög lakosságú, míg a Dodekanézosz vegyes (a Számosztól Rhodoszig terjedő szigetesoport ez utóbbi beleszámításával), főképpen a törökség javára. Rhodosznak ma összesen 28.000 lakosa van, míg virágkorában a Johanniták alatt 200.000 lakója volt, tehát átlag annyi, mint ma Számosznak, mely éppen olyan sűrűn lakott, mint Németország. B.

Irodalom.

Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Iletés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.

A mai magyarság kialakulásának, összetételének kérdésében megindult kutatások korán terelték a szaktudomány figyelmét azokra az ú. n. népszigetekre, melyek hol szétszórtnak, hol összefüggő láncolatban, az ország majd minden részében, de főképpen mégis a magyar nyelvterület határain, megkülönböztető gyűjtőneveken, mint Palócság, Kalotaszeg, Ormánság, Göcsej stb. még ma is élők sajátos, ősi ízű, jobbára feltűnő viseletükhöz, elütő nyelvjárásukhoz, maradi szokásaikhoz szívósan ragaszkodó életüket. Ezeknek a népszigeteknek már első, futólagos, de tudományosabb vizsgálata meggyőzte a szaktudományt arról, hogy ajánlatos volna a kutatásban itt is olyanféle módszert követni, mint amilyennel például a rokentudomány, az ős-

régészet, más eszközökkel és téren ugyan, az ú. n. konyhahulladék-halmokat tárja föl. Ennek dacára is, úgyszólván napjainkig, alig történt egyéb, mint néhány kísérlet, rövidebb lélegzetű munkálat: ezeket is sorvasztotta egyrészt az a mostoha elbánás, melyben a néptörténeti kutatások, legalább is anyagi téren hazánkban részesültek, helytelen irányba terelte másrészt az a túlhaladott szempont, mely a néprajzi monografiákban is előnyben részesítette a színszerűséget, az eredetiségnek, ősiségnek, magyarosságnak minden áron való keresését és kimutatását. Ami jelentős e téren eddig történt, inkább elnagyolt, mint nagyszabású munkálatnak tekinthető, éppen ezért örömmel üdvözöljük szerzőt, mint az első monumentális magyar néptörténeti monografia megalkotóját abból az alkalomból, hogy Göcsejről s Hetésről írott terjedelmes munkája megjelent. Már magának a műnek hazai viszonyainkhoz mért, szokatlanul nagy terjedelme, a benne fölhalmozott anyag sokfélesége, a képek nagy száma arra mutat, hogy itt részletesebb, kimerítőbb s így talán alaposabb munkálattal van dolgunk, mint aminő eddig ebben a szakban elébünk került. Ha pedig tudjuk, hogy szerző nem újonc a néptörténeti kutatás terén, amit bizonyítanak „Muraköz és népé”-ről írott alapos könyve, valamint az utolsó két évtizedben megjelent néprajzi dolgozatai, akkor némi megnyugvással is vesszük kezünkbe a testes kötetet.

Muraközről és népéről írott monografiájának sikere, továbbá a helyi viszonyok ismerete, valamint a szülőföld szeretete indította szerzőt arra, hogy megyéjének ezen eredeti, mondhatni országosan népszerű területét, Göcsejt s a vele kapcsolatos Hetést a tudomány szigorú megvilágítása mellett bemutassa. Mint előszavában írja, másfél évtizedet áldozott erre a föladatra s ez idő alatt sok küzdelmen, csalódáson kellett átesnie. Abból a szűkös időből, mely hivatali elfoglaltsága mellett maradt, végezte nagyszabású munkáját; faluról-falura vándorolt, hogy a vidéket és népét alaposan megismerje, kísérve itt-ott a nép bizalmatlanságától, sőt sokszor fenyegető magatartásától (!). A műben a vidék ismertetésénél is ezt az utazási modort használja, „mert így alaposabban és érdekesebben lehetett egyes tájakat, helyeket bemutatni.” Lássuk tehát Göcsejt és Hetést, ahogyan szerző tudja és látja, de rövid vonásokban: Göcsej romboid alakú, Zala megye nyugati felén, közel a határhoz terül el; területe 807 km² s 89 községe, 117 pusztája, telepe, majorja és egyéb lakott helye van. A lélekszám, Zalaegerszeg kihagyásával, 49.460. A lakosság általában elég szapora, az egygyermek-rendszer nem ismeri; egy községre, a puszták, majorok s más lakott helyek beszámításával, átlag 555 lélek jut. Nemzeti-ségére színmagyar, vallására nézve pedig túlnyomóan katolikus. A vidék dombos-hegyes, melyek helyenkint 200—300 méterre, sőt magasabbra is emelkednek; a domboknak jellemző vonása az oldalaikon lévő számos vízmosás, szakadék. Erdei igen nagy kiterjedésűek, melyekben őz, szarvas, vaddisznó s róka bőven tanyázik. Csaknem minden községnek megvan a maga szőlőhegye. A talaj felső rétege a legtöbb helyen agyagos. Kötött agyag földjéről Göcsej messze vidéken híres. Folyóvizekben gazdagnak mondható: mind csekély esésű, lassan

folyik, nagyobb esőzések, hóolvadáskor kiárad s völgyét csaknem elönti. Elegendő esőzése s északi részén hidegebb időjárása van.

Hetés közvetlenül Göcsej mellett van, annak délnyugati oldalához kapcsolódik háromszög alakban; vidékéhez 17 községet és 15 pusztát, telepet, majort s egyéb lakott helyet számítanak. Hetés szembenőleg ellentétes talajon fekszik, mint Göcsej. A községek síkon települtek. Földje vizenyős; szőlőt sehol sem ültetnek, a nép itt inkább fűzfát nevel. A lakosság igen sűrű, ennek következtében minden talpalattnyi földet művelés alá vesznek és pedig alaposan, mert nagyon szorgalmasak. A hetési lakosság között már számos szláv nevű család van, ami a vend nyelvhatár szomszédságára vall.

„Göcsej s Hetés vidéke s községei“ részletes leírása után szerző elmondja „Göcsej és Hetés multja“-t, majd a lakosság természeti alkátát tárgyalja. Itt legfontosabb megállapítása az, hogy a vidék mai magyar népe embertanilag nem egységes, hanem több típus keveredéséből alakult ki s hogy ez a keveredés Hetésben nagyobb fokú, mint Göcsejben, de egyikben sem olyan nagy, mint pl. az Alföldön; továbbá, hogy embertani jellegükben a két vidék lakói bizonyos vonatkozásban vannak egyrészt a székelyekkel, másrészt „hazánk régi honfoglaláskori típusaival“ (!). Másrészt: „Göcsej és Hetés mai magyarságának túlnyomó része az eddigi adatok bizonyossága szerint a legnagyobb valószínűséggel szláv és pedig közelebből vend. Megállapítható ezenkívül horvát s kisebb mértékben német beolvadás is.“ A mű további fejezetei szólnak a nép lelki tulajdonairól, családi, társadalmi életéről, ételéről, italáról, étkezéséről, babonás hiedelmeinek alakjairól, a „teremtési hagyományok“-ról, az égitestekre vonatkozó fölfogásáról, a természeti elemek kultuszáról, különböző babonás szokásokról, hiedelmekről, az év egyes napjaihoz kötött szokásokról, az emberi betegségek elhárításának s gyógyításának módjairól, szülés körül való és lakodalmi szokásokról, halálról, temetésről, viseletről; a faluról, házról, nyelvjárásról, költészetről, dalról, gyermekjátékokról és játékszerekről, gazdálkodásról, háziállatok megóvása s hasznosítása körül való babonás szokásokról, a termények vetése, ültetése és a gyümölcsfák körül való szokásokról, az időjósaslásról, az állatbetegségek elhárításáról s gyógyításáról, iparról és háziiparról, különböző gazdasági s egyéb mellékfoglalkozásokról.

A mű, mondja szerző, „felöleli mindazt, aminek egy néprajzi munkában helyet kell foglalnia és pedig az adatok oly nagy tömegével, amennyivel nálunk, tudtommal, eddigelé egy néprajzi munka sem jelent meg.“ A mű átnézése után szerzőnek ezt a kijelentését nyugodtan aláírhatjuk, mert valóban, az adatok ekkora tömegével néprajzi monografia eddig hazánkban csakugyan nem jelent meg, sajnos, nagyobb néprajzi területekről sem, ellenben mindjárt hozzátehetjük a magunk szerény véleményét is, hogy a műben már több van, mint amit egy ilyen, még-em országosan nagy terület leírása megbír; értjük ezen pl. a folklorisztikus adatok túlzott halmozását, mely szakonkint elosztva, külön adalékokban, mint nyelvjárás, népszokás, babona stb. hasznosítható lett volna, de itt az óhajtott kép tisztaságát

csak homályosítják. Jobban szerettük volna, ha az adatoknak e fülledten túltömöttsége helyett mélyebb bepillantást nyerhettünk volna a göcseji és hetési községek településtörténetébe, népmozgalmaiba. Nagy hátrányára van a műnek e folklorisztikai túltengés mellett még bizonyos tervszerűtlenség is, mely a tárgyesoportok szisztematikus egymásutánját nem respektálja; nagy hiányát érezzük továbbá a jó, szemléltető térképeknek, melyek nélkül pedig a tájékozódás, eligazodás szinte érthetetlen, néprajzi mű alig képzelhető. (Ebből a szempontból a szöveg közé nyomott térképecskék teljesen hasznavethetetlenek!). Mindettől eltekintve igaz, őszinte elismeréssel adózunk szerző helyes néprajzi érzékének, alapos meglátásainak, valamint azon nagy erőfeszítésnek, mellyel lehetővé tette a mű létrejöttét. A mű Göcsejre és Hetésre nemcsak alapvető, hanem kimerítő; valósággal kimagasló eseménye hazai néptörténeti törekvéseinknek s a temérdek időt, óriási fáradozást, nagy költséget fölemésztő tudományos munkálat nem is lehetne jobban megjutalmazva, minthogy hamarosan ösztönző példája, mintaképe lenne hasonló tudományos vállalkozásoknak. (A szép kiállítású, nagy 8-rétű, 689 oldalas, sok képpel magyarázott könyv ára 25 korona.)

dr. m. l.

P. Wagner: Kriegsgeographentag. (Aus der Natur. 1915.)

Még folyik a háború, de a tudomány emberei már a békés munka lehetőségeiről ábrándoznak. Még sűrű fátyol borítja a hadakozó hatalmak jövő sorsát; még senki sem tudja, hogy az európai embermészárlás mikor, mily politikai és gazdasági eredményekkel ér véget, de azt tudjuk, hogy a harcok elülte után, a béke napjaiban egész sereg anyagi és tudományos feladat vár reánk. Azok között a tudományok között, melyekre a legtöbb munka vár, kétségtelenül ott van a földrajz is. Ezért minél előbb tájékozódniunk kell, ha azt nem akarjuk, hogy a problémák tömege agyonnyomjon bennünket.

Felveti Wagner, hogy mi történt volna 1916-ban, ha békés napokat élünk. Ebben az évben akarták megtartani Szentpéterváron a nemzetközi földrajzi kongresszust és Lipcsében a német geográfusok gyűlését (Geographentag). Ha a tudományok képviselői első is lesznek, akik az ellenségeskedések befejezése után csakhamar közös munkára egyesülnek egymással, még sem remélhetjük azt, hogy egyhamar igazi nemzetközi tudományos kongresszust lehessen tartani.

A német tudósok földrajzi gyűlésének már több az eshetősége. Akármilyen nehezek is az előmunkálatok, bármilyen kevéssé lehet is számítani sok tudós előadására, még sem szabad eljeytünk a tervet. Lehet, hogy az előadások eddigi fénypontjai elmaradnak, a gyűlés középpontjába nem a tudósok felfedezései, hanem a haretéren elesett geográfusok kerülnek.

Milyen sok feladat vár reánk Európa földrajzában! Változzanak meg a határok, ahogy akarnak, huzzon a jövő akármilyen változást, érdeklődésünk feltétlenül azon területek felé fog irányulni, melyeket legjobban sújtott a háború. Gondoljunk — mondja Wagner — Lengyel-

országra, a Balti-tartományokra (mi pedig a Kárpátok feldúlt falvaira), melyeket csak a háború alatt ismertünk meg jobban. Gondoljunk a balkáni zür-zavarra, a népek problémájára, melyet ugyan az utóbbi években többször megoldottak, rendeztek a diplomaták, de mindig egyoldalúlag, nemzetiségi szempontokból. Még Belgium is új világításban tűnt fel a háború alatt, pedig azt — úgy gondoltuk — előggé ismerjük.

Már a véres háborús napok alatt elsiettek a geográfusok a harc-terekre, hogy benyomásokat gyűjtsenek a hadszíntereken és hogy ennek a korszaknak történetét földrajzilag megvilágítsák. Egyeseket a katonai hatóságok magas tisztségekre hívtak meg, hogy ismereteiket a haza javára gyümölcsöztessék, tudományukat gyarapítsák. A fiatalabbak fegyvert fogtak, ezek is gyűjtik pihenő óráik alatt a tudományos ismereteket. Nagyon sok „csukaszürke“ geográfus gyarapította már a földrajzi szakirodalmat. Mindezeket a háborúban működő erőket összegyűjteni, a nyert tapasztalatokat magyarázni, a haza és a tudomány szolgálatába állítani — ez a feladata a legközelebbi földrajzi kongresszust előkészítő bizottságnak. Nehéz feladat ugyan, de annál eredményesebb. Hogy érdeklődők lesznek, az kétségtelen, mert a művelt rétegekben mindenütt feléledt az érdeklődés a földrajz iránt.

Nagy teendő vár a földrajz tanáira, tanítóira is! Strassburgban ugyan befejezték a földrajz tanítására vonatkozó vitát, megállapodtak a tananyagban, a követendő eljárásban és abban is, hogy minden osztályban tanítsák a földrajzot a középiskolákban, de ez csupán egyik mérföldköve a haladó fejlődésnek. Most, amikor minden család díszhelyen tartja az atlaszt, a földrajz értéke emelkedett, még a leg egyszerű formájában, az egyszerű topográfiában is. A napilapok elismerést érdemlő módon gondoskodtak az érdeklődés fenntartásáról, elmélyítéséről, mert több tanulságos értekezést közöltek a hadviselő országokról, népeikről, gazdasági viszonyaikról, stb. Még a humanisztikus irányok legmaradibb képviselői is belátják, hogy a földrajz nem pusztán névhalmaz, városok és folyók értelem nélküli felsorolása, hanem oknyomozó tudomány, elengedhetetlen alapja a helyes politikai gondolkodásnak. Ezt a kedvező hangulatot ki kell használniok a földrajz hiveinek.

Kétségtelen, hogy a háború után megint szóba fog kerülni az általános nevelés ügye. A nevelés célját revidéálják, valószínűleg az általános emberiből (humanisztikus tudományok) áthajlanak az állampolgári felfogáshoz. Az állampolgári nevelést előmozdító tudományok tehát (hazai nyelv, számtan, földrajz, stb.) nyerni fognak. Poroszországban már is megváltozott a történettanítás, az ókori történetet megrövidítették a legújabb kor javára. A földrajzot nem igen terhelik ilyen koloncok. A földrajz megismerteti velünk a népek életfeltételeit, nemcsak durva anyagi értelemben, hanem finomabb kölcsönhatásaiban is, megvilágítva a néplélek és a földrajzi „milieu“ közti viszonyt (*Bansee*).

Ebből megérti minden földrajztanár, hogy újult erővel és határozottan kell követelnünk, hogy a földrajz helyet kapjon a középisko-

lák legfelsőbb osztályában is. Most, vagy soha sem fogjuk elérni a 2 órát a legfelső osztályban (I.), a primában — mondja Wagner — (a többi osztályokban már bent van a földrajz mindenütt).

A földrajztanítás az utolsó években lényegesen mélyebb lett, mi pedig szellemesek, majdnem túlszellemesek lettünk óráinkon. Az alsó osztályok tanulóival olyan dolgokat tárgyaltunk, melyek a középső osztályokba valók, a térbeli viszonyok és a nevek kis egyszeregyének kárára. A középfokon olyan gondolatokkal tápláltuk őket, melyeket Ratzelnek vagy Fischernek köszönhetünk, bár a tanulók szellemi érettsége, a segédtudományokban való jártassága, még nem volt a megkívánt fokon. De miért tettük ezt? Azért, mert a felső osztályban nincs terünk, hogy kitérhessünk a földrajzi problémák legérdekesebbjeire. Ezt a teret meg kell szereznünk, annál is inkább, mert mintha csökkenet volna a filológia változatlanok hitt túlsúlya. Ezért az összeülő földrajzi gyűlés letárgyalhatná ezt a kérdést, hogy mit is tanítsunk a legfelsőbb osztályban.

Azután még egy másik vitás pont merülhet föl, hogy a földrajztanítás befejezése a természettudományi, morfológiai irányhoz hajoljon-e, vagy pedig az embert tegye meg a tanítás középpontjának? A tiszta természettudományos irány, melynek legfelsőbb képviselője Richthofen volt, a morfológiai, melyet Davis képvisel, igen erős ellenzőkre talált a politikai földrajz képviselői között. Vigyáznunk kell, hogy most meg az ellenkező végletbe ne essünk.

A földrajzi kongresszus dolga volna a véleményeket tisztázni és hangsúlyozni, hogy az igazi földrajznak minden szempontot magába kell olvasztania és jelenkorunk nagy gazdasági átalakulásai közt nem szabad felesküdni egy egyoldalú hasznossági szempontra.

De más célja is lenne ennek a földrajzi gyűlésnek. Wagner ugyanis teljes tanszerkiállítást szeretne bemutatni a földrajztanároknak egyrészt olyan eszközökből, melyek a munkaoktatást szolgálják (ilyen volt 1909-ben Lübeckben), másrészt be kellene mutatni a tankönyv- és tanszerkereskedelem mai állapotát, fejlettségét. Elsősorban is azokat a dolgokat kellene bemutatni, melyeket nehezen lehet megszerezni megtekintésre. Ilyenek pl. a fali táblák és domborművek. Melyik földrajztanár látta a tanszerkatalógusok domborműveit?

Meg kell emlékeznünk végül a kirándulásokról is, amelyek a földrajzi kongresszusok lényeges alkotórészei. Elismeri Wagner, hogy Lipcséből tartalmaz, tanulságos kirándulásokat lehet tenni Thüringiába, az Érchegeységbe, a Szász-Svájceba, stb. Ha azonban eleget akarunk tenni a mostani háborús idők követelményeinek, úgy a gyűlést olyan helyen kell tartanunk, mely érdeklődésünk középpontjában áll. Természetes, akkor azt nem lehet Lipcsében tartani, hanem mondjuk, Posenben, ahonnan a német keleti diluvialis vidéket, a német gyarmatosítást lehet tanulmányozni. Meg lehetne vonni a párhuzamot Lengyelország és Németország, a lengyel nép élete és települése, meg a német nép élete és települése között. Közel van hozzá több híres csatának színtere, ahova a jelenkor földrajztanárainak szintén el kell zárandokolniok. Szó sincs róla, nemcsak Posen alkalmas erre,

hanem sok más város is és nemcsak Lengyelország, hanem Belgium vagy az Ardennák is.

Sok tanulság rejlik ebben a mi részünkre is. Magyarországon csak a legalsó 3 osztályban tanítják a földrajzot. Hol vagyunk mi a földrajztanítás segédeszközeiben a németekhez képest? A példa előttünk áll, mi sem állhatunk meg a régi alapon, ha lépést akarunk tartani a mai kor követelményeivel.

Dr. Horváth Károly.

Rusch: Methodik des geographischen Unterrichts. Handbuch der speziellen Methodik, III. Teil. IX. Auflage. Wien, 1915. Verlag von A. Pichlers Witwe et Sohn. 2 k.

Vannak egyes könyvek még a módszertanok között is, melyek több kiadást érnek. Azt jelenti ez, hogy a könyv jó, mellette azonban megfelelő olvasóközönsége is akadt. Rusch könyve már kilenc kiadást ért, ami nálunk szinte hihetetlen. Tanítóképzőintézeti tanár, világosan, röviden vezet át bennünket a földrajztanítás főbb motívumain. Bemutatja a földrajzot, mint tudományt, kifejti a földrajztanítás értékét és feladatait. Meg kell ismernie a tanulónak szűkebb hazáját, szülőföldjét (honismeret), azután az országot. Először a leírás, a topográfia vezet, ez az „abc”, anélkül tájékozódni nem lehet. Közbe kell szólnunk a talaj, éghajlati viszonyok és az ember hatását, így alakul ki előttünk a gazdasági és kultúrföldrajz.

Hangoztatja a térképolvasás szükséges voltát, mert a tapasztalatok szerint a tanulók megbirkóznak a katonai térképpel is, sőt a kirándulásokon egészen jól begyakarolják magukat. A gyerekek igen öfűlnek az ilyen térképolvasásnak. Ha van homok az udvarban, játszótéren, megtett útaikat gyorsan belerajzolják. De azért sohase elégedjünk meg a puszta topográfiával, hanem használjuk a talajtani térképet is, mert az felvilágosítást nyújt az illető terület talajáról, annak a terményekkel való összefüggéséről, valamint a gyárak, malmok, vasutak, országutak, rétek, legelők, erdők hasznáról. De azért ne hanyagoljuk el a történelmi nevezetességeket sem (csatatér, nemzeti emlékek, stb.).

Ahol a tanulók szülődjöt is tanulnak, ott a terepet a katonai térkép és emlékezet után megmintázhatják anyagból, miközben a helyes megértést rajz, festés, színezés, stb-vel mozdíthatjuk elő. Ha többször megtesszük ezt, a gyermekek csakhamar könnyűséggel mozognak a katonai térképeken.

A földrajzoktatásban kevés módszertani eszközzel folyt olyan elkeseredett vita, mint a rajzról. Némelyek elsőrangú fontosságúnak tartják, mások pedagógiai bűnnek. Mindkét felfogás hibás. Tagadhatatlan, hogy mindent, ami rajzolva van, amit tehát a szem lát, könnyebben felfogja az értelem, de ne túlozzuk, mert időszaporulássá fajul, mivel némelyik fiú olyan ügyetlen, hogy félóra alatt sem rajzolja le azt, amit a másik öt perc alatt. Ez pedig a tanítás menetét nagyon hátráltatja. Tehát a tanárnak tudnia kell, mit, mikor és hogyan rajzoljanak tanítványai. Azok a tanítók költötték a földrajzi rajzolás rossz hírét, akik túlnehezét követeltek, egész országok, ország-

részek politikai pontos határait rajzoltatták, stb. Még a hivatásos kartografusok is szellemtelen, mechanikus munkának tartják ezt, annál inkább értéktelen ez a tanításban. Ha a térkép jól olvasható és az egyszerű földrajzi viszonyok könnyen felismerhetők, akkor fölösleges a rajz. De ha nehezebbek, akkor a vázlat élőszóbeli magyarázattal jó szolgálatot tehet. A tanár rajza tehát a táblán, a fiúké a füzetben akkor van helyén, ha arról van szó, hogy a térkép egy részletét megkülönböztessük a többitől, egyszerűsítsük és áttekinthetőbbé tegyük. Továbbá, ha valamely földrajzi tény nincs kívánatos pontossággal feltüntetve a térképen, pl. egy szoros, hegycsúcs, akkor meg a vázlat éppenséggel jelentős.

A földrajztanítás többi eszközeiről nem szól bővebben, amint arról már mi is megemlékeztünk folyóiratunkban. Nincs más óhajunk, minthogy minél előbb legyen nekünk is ilyen módszertanunk.

Dr. Horváth Károly.

Földrajzi előadótermék. Fetz, a bremerhaveni Schiller-iskola igazgatója nemrégiben a „Geographischer Anzeiger“-ben, most pedig „Der geographische Arbeitsunterricht“ c. művében száll sikra a földrajzi előadótermék mellett. A mai földrajztanítás, mondja, nem elégszik meg a folyók, városok, határok, stb. felsorolásával, hanem összehasonlít, párhuzamot von, fogalmakat tisztáz. Ma már nem elég ehhez egyetlen térkép, mert a tanítás menete sokszor úgy hozza magával, hogy ma pl. a földrengésekről, holnap a korall-szigetekről, holnapután pedig már Ausztráliáról kell beszélnie a tanárnak. A térképekért azonban mindig szaladgálnia kell és pedig vagy a szertárba, vagy a természetrajzi terembe, vagy valamelyik más osztályba. Emiatt sokszor csak szóból tanít, mellőzi a térképet; vagy pedig azt teszi, hogy tanulókat küld széjjel, akik összehordják a szükséges anyagot. Nem kell bizonyítani, hogy ez a helyzet fonák. Tehát vagy minden osztályban ott legyenek a falakon az összes térképek, vagy valami szekrényben, de legideálisabb az lenne, ha mindenütt földrajzi előadótermet létesítenének.

Azokban az iskolákban, ahol sok a párhuzamos osztály, lehetetlen mindegyiket megfelelő térképanyaggal ellátni. Mit tegyünk hát? A tanítók, tanárok már előre hozassák be a szükséges térképeket? Ezt csak kimondani könnyű, mert azzal, hogy órák közben a térképet felte tesszük, levesszük, nemcsak rongáljuk azokat, hanem a fegyelmet is lazítjuk. Azután melyik tanár tudja előre, hogy mi mindenről lesz szó tanítása közben? Természetesen olyan tanárok is vannak, akik azt tartják: „Tanítom azt, amire ma készültem és ezzel vége!“ Azt mondja erre Fetz, hogy sajnálja az olyan iskolát, amelynek ilyen tanítója van. Csak egy úton lehet sikerrel megoldani a földrajztanítást, t. i. a külön földrajzi előadóteremmel. Ebben halmozzunk fel a földrajztanításban felhasználható minden eszközt.

Azt lehetne felhozni ellenvetésül, hogy a tanulókat zavarja a sok ismeretlen térkép, kép, globus, műszer, tábla, stb. Ebben van valami igazság, azért a legelső órákban tartsunk rövid tájékoztató elő-

adást, magyarázatot magáról a teremről, s akkor nem kíváncsiskodnak annyit a fiúk. A tanulók sokkal jobban megjegyzik maguknak a magyarázatokat, ha egész éven át minden órán maguk előtt látják az eszközöket, mintha egy évben csak egy órán látnák őket. Kétségtelen, hogy így az érdeklődés is nagyobb.

Ne csak új iskolák tervezésekor gondoljanak a földrajzi termekre, hanem a régiebb iskolákban is, hiszen gazdasági szempontokból is előnyösebb a földrajzi terem, mint a régi állapot, mivel a térképek hurcolás közben könnyen szakadnak, az eszközök hamar törnek, bármennyire vigyázunk is. És kit tegyünk felelőssé a kárért? Senkit, mert maga a rendszer a hibás. A földrajzi teremben minden eszköznek, térképnek, megvan a maga helye, nem kell levenni, elmozdítani, vinni, ezért nagy mértékben kímélhetjük őket. Ne takarékoskodjunk az oktatás színvonalának kárára. Már a legtöbb iskolában megvan a fizikai előadóterem, s ahol nem lehet másként, rendezzük azt be földrajzi előadónak. Hiszen a földrajz — fontosságát tekintve — semmiben sem áll mögötte a fizikának.

A földrajzi terem berendezésére vonatkozólag Fetz a következőket írja elő:

A terem nagysága a tanulók, asztalok számától és nagyságától függ. Számítsunk a szkioptikonra is, hagyjunk neki helyet. Ott legyen mellette az előkészítő szoba, meg a gyűjteménytár. Hagyjunk helyet a kiválóbb tanulók készítményeinek, domborműveinek. Az ügyesebb tanulók mindig segídezhetnek, mivel ez buzdítólag hat a többiekre. Főkövetelmény a tervszerű rend, minden tárgy akadály nélkül kéznél legyen mindig.

A térképeket legjobb a falakra akasztani és pedig úgy, hogy a padokkal szemben a tábla két oldalán legyen a szülőföld és saját hazánk térképe, az oldalfalakon pedig a világrészek, néprajzi, közlekedési, stb. térképek. A térképek helyét ne változtassuk, mivel így elősegítjük a tanulók helyi memóriáját. Könnyebb így egyik térképről a másikra utalni; különbségeket, hasonlóságokat megállapítani, stb. A szemléltető képeket akörül a térkép körül helyezzük el, amelyik térképre vonatkoznak, ha a hely megengedi olyan módon, hogy a térkép a köréje helyezett képekkel egységes egészset alkosson. A képek művésziek, ne vásári árúk legyenek. A képeket bizonyos szempontok szerint is csoportosíthatjuk, pl. — mondja Fetz — az egyik falra csupa sívatagot ábrázoló képet, a másikra csupa hegyet tennénk, vagy itt a Kárpátokat mutatnánk be, amott az Alpokat, vagy országok szerint. Ez hatásos és tanulságos.

A globusokat, telluriumokat, modellumokat legjobb egy nagy üvegajtós szekrénybe tenni. A mintákat, már amelyeket lehet, maguk a tanulók készítsék a szőlődmunkák kapcsán. Nem kell a földrajzteremben nagy tábla, inkább a tanulók használják a krétát, meg a táblát és pedig úgy, hogy minden tanuló asztalán legyen egy odaerősített tábla, azután krétának és szivacsnak való hely.

A katedrán álljon a tolokészülékkel ellátott hosszú asztal a minták bemutatására. A fizikai teremben jó erre a kísérleti asztal. Minden

iskolában lehetne azután szkioptikon, episzóp, vagy epidiaszkop, mellyel mikroszkopikus dolgokat is vetíthetünk. Azt természetesen említeni sem kell, hogy vetítő készülék nélkül nem lehet elképzelni az előadótermet.

A beszélőgépet már használják a nyelvtanításban Berlin sok iskolájában, az idegen népek zenéjét és dalait ennek segítségével mutatják be. Hasznát, előnyét nem kell bővebben megokolni. A tájszólásokat is be lehet ennek segélyével mutatni.

A földrajzi teremben ne legyenek padok, hanem asztalok és pedig munkaasztalok táblával, kréta, szivacs, anyag, rajz, minta, gyűrőanyag számára tartóval. Fetz képen is bemutatja erre a célra szerkesztett asztalát, melyet Németország igen sok iskolájába bevezettek már a meglévő földrajztermekbe.

Dr. Horváth Károly.

Társasági ügyek.

Társaságunk Védnökének leirata, a földrajzoktatás reformálása ügyében Hozzá intézett elnöki kérésre.

A Magyar Földrajzi Társaság nagytek. elnökségének

Budapesten.

A Társaság fenséges védnöke kézhezvette a nagytek. elnökségnek a földrajzoktatás intenzivebbé tétele tárgyában folyó hó 4-i kelettel magas helyre intézett b. átiratát és azt az ügy fontossága érdekében is igen köszöni.

Ő Fensége benső meggyőződése szerint teljesen osztja a nagytekintetű elnökségnek azt a fölfogását, hogy a Társaságnak a gyakorlati fontossága, jelentősége és értéke szerint eléggé nem méltányolt földrajzoktatás kellő felkarolására és kiépítésére a közoktatásügyi kormány és minden más illetékes forum figyelmét most, a középiskolai tanterv reformjának küszöbén következetesen és minden súlyával fel kell hívnia.

A fenséges védnök úr személyes felfogása szerint a Társaság fellépésének most eredménnyel kell járnia, mert hiszen a világháború eddigi tanulságai és eredményei közül a nagy geográfiai eltolódás kézen fekvővé tette a földrajzoktatás, az alapos geográfiai ismeretek rendkívüli fontosságát.

Éppen ezért a fenséges védnök úr a maga részéről a Társaság minden olyan hivatalos akcióját, mely a kifejtett célt van hivatva szolgálni, készségesen támogatni hajlandó s várja a nagytek. elnökség ezirányú javaslatait.

Bécs, 1916 január 9.

Kiváló tisztelettel

Fülöp Szász Cóburg Göthai herceg

Ő Fensége központi irodája,

Treer János s. k.

A 3. füzet tartalma:

	Oldal
<i>Dr. Cholnoky Jenő</i> : Elnöki megnyitó 1916	145
<i>Dr. Hézsér Aurél</i> : Titkári jelentés	160
<i>Dr. Lóczy Lajos</i> : Jelentés a Balaton-bizottság 1915. évi működéséről	164
<i>Dr. Cholnoky Jenő</i> : A M. Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságának 1915. évi jelentése	166
Számadások	172
<i>Dr. Strömpl Gábor</i> : Földrajzi vonatkozások a háborúban (Folytatás)	181
Társasági ügyek	190

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai év-díjuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A lakcím változását méltóztassék tudatni a titkárral.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% árengedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazoló záradékkal láttatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezményvel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A *Földrajzi Közlemények* idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök:

FÜLÖP, SZÁSZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara:

ELNÖK:

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK:

Csánki Dezső dr.,
orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR:

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS:

Hézszer Aurél dr.
középisk. tanár.

PÉNZTÁROS:

Pécsi Albert dr.
keresk. isk. tanár.

ÜGYÉSZ:

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Valasztmányi tagok:

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató ör.
Bogdányfő Odón, műszaki tanácsos.
Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug.
könyvtárnoka.
Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M.
Adria-Egyesület elnöke.
Gubányi Károly, mérnök.
Halász Gyula.
Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.
Hopp Ferenc.
Hosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min.
államtitkár.
Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int.
R. T. igazgatója.
Kőrösi Albin, főgimn. tanár.
Lasz Samu dr., főgimn. tanár.
Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.
Makay Béla dr., min. tanácsos.

Milleker Rezső dr., egyet. tanár.
Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.
Pompéry Elemér, min. tan., szab. bíró
Pósta Béla dr., egyetemi tanár.
Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg.
isk. tanítónőképző-int. tanár.
Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.
Róna Zsigmond dr., a Met. Int. igazgatója.
Schafarzik Ferencz dr., műegyet. tanár.
Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.
Steiner Lajos dr., met. int. adjunktus.
Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.
Szontagh Tamás dr., kir. tan., a Földtani
Intézet aligazgatója.
Treitz Péter, m. kir. főgeologus.
Vargha György dr., főgimn. tanár.
Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ.
igazgatója.

A pénztáros hivatalos órái:
csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái: csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—6.

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképdalton, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik :

Kogutowicz Károly dr. és Littke Aurél dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a szokásos kedvezményt oly alakban adjuk, hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6 előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön, vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet közöl, hova eredményesen küldhetjük el prospektusunkat.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti : CHOLNOKY JENŐ.

!! Most jelent meg!!

GUBÁNYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Diszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alaposággal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrássy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

Elnöki megnyitó.

1916

Elmondotta: Dr. Cholnoky Jenő elnök.

Még dúlnak a csaták, még fegyverben állnak egymással szemközt a legműveltebb nemzetek, de a népek lelkében már ébred az ébrenléti hang, bár írott szavakban még mindig gyűlöletteljes hangon kiáltanak halált reánk ellenségeink s bár az ellenséges kormányok a reájuk háramló irtóztató felelősség terhe alatt a legocsmányább népámítást viszik véghez: a leszámolás órája nem soká késik már. Valóságos betegség lepte meg az ellenséges értelmiség agyát, lázbetegség, amelynek akut kitöréseiben félrebeszélnek, olyanokat mondanak, amelyeket józan fővel, egészséges állapotban nem mondtak volna, sőt, majd ha elmúlt a láz, majd ha kigyógyulnak a mérgezett agyvelők deliriozus állapotukból, akkor maguk is rémülten fognak felsóhajtani, hogyan beszélhettem, hogyan írhattam így?

Mintha az orvos szemével nézném a beteget, lázas hallucinációit nem hallgatom azért, hogy az értelmetlen szavaknak még értelmét is böngésszem, hanem aggódom a kóros tünet miatt, a meningitisz, az agyvelőgyulladás igen nagyfokú s gyógyítása nehéz.

Igy kell értelmezni Lallemandnak a párisi, Johnsonnak meg a londoni földrajzi társaság előtt mondott, hihetetlenül elfogult félrebeszéléseit. Csak tünete a betegségnek, annak a mérgezésnek, amelyet ellenségeink kormánya és sajtója oltott bele saját nemzetükbe.

Majd ha egyszer elhallgattak az ágyúk, megszűnt a vérpatak, lassankint enyhül majd a láz, kezdenek az emberek nyugodtabban gondolkodni s évek múltán csak mint valami nagy, kínzó betegségre emlékszünk vissza a háborúra. Csak az utcán kopogó fellábúak, az üresen lógó kabátújjak fognak figyelmeztetni bennünket, hogy nem volt álom, hanem szörnyű valóság! Ha akkor majd barátságos összejövetelen megkérdezzük Lallemand urat mi magyarok, hogy hogyan beszélhetett olyan deliriozusan a németekről, akkor azt fogja mondani: hja, akkor más időket éltünk, akkor izgatni kellett az embe-

reket, hogy segítsenek . . . De miben ? . . . Hát a német letörésében . . . De hát miért ? . . . Hát akkor úgy volt, régen volt, talán igaz sem volt, felejtjük el! . . .

Nehéz lesz! Megbocsátani lehet, de feledni soha! Felednünk azt, hogy a legborzalmasabb nemzeti halálra ítélték bennünket, hogy nemzetiségeinkkel akarták megásatni sirunkat, hogy abba aztán beletaszítsanak bennünket? Feledni azt, hogy éhhalálra ítélték bennünket, hogy könyörögjünk nyomorulttá lett életünkért? Feledni azt, hogy minden oldalról reánk támadtak, hogy egy kis nemzetet bérgyilkosnak fogadtak fel ellenünk, hogy aztán nemzetünk virága, legszebb ifjúsága százezerszámra hullott el, vagy nyomorodott meg a rémesen elpusztított harctereken? Feledni Uzsokot, Homonnát, Sabácztot, Doberdot? Oh nem! Ezt feledni nem fogjuk soha! Lesz talán ellenségünk, akinek könnyen megbocsájtunk, lesz olyan, amelyiknek ez a most élő nemzedék nem fog megbocsájtani, de annyi bizonyos, hogy felednünk nem lehet és nem is szabad!

Nem szabad pedig azért feledni, mert nem szabad megtörténnie, hogy ez a nemzet még egyszer ilyen borzasztó veszedelembé kerüljön. Irtóztatóan fel kell fegyverkeznünk a kultúra és gazdaság fegyvereivel, honvédnek, a szó legnemesebb, leghumánusabb értelmében honvédnek kell nevelnünk mindenkit ebben a hazában! Feledni egy pillanatra se feledjünk, hanem a szörnyű időknek szörnyű emlékei figyelmeztessenek arra bennünket, hogy minden percet fel kell használnunk, minden erőnket ki kell fejtenünk. hogy nemzetünket Európa szívében oly hatalmassá tegyük, hogy többé senki se gondolhasson megsemmisítésünkre.

Vannak belső ellenségeink is, akik a nemzet legnagyobb veszedelmének idején kezdték a nemzet gyökereit rágni. Azokra a lelkiismeretlen kufárookra gondolok, akik a háborút arra használták föl, hogy illetéktelenül, mások szenvedésének, éhezésének árán meggazdagodjanak. Ilyen ellenség ellen nem véd meg más, mint a műveltség, az erkölcs és a hazaszeretet. Ugyanazok az eszközök, amelyek nélkülözhetetlenek külső ellenségeinkkel szemben való védekezésünkhöz is.

Nekünk, mint a Magyar Földrajzi Társaságnak, tanítómes-terül kell odaállnunk a magyar nemzet elé s minden módon tanítani azt éppen azokra az ismeretekre, amelyek talán mindennél fontosabbak a honvédelem, a nemzeti kultúra és erkölcs és a gazdasági fejlődés ügyében. Igen, a földrajz tanítja megismerni saját hazán-

kat és ellenségeinket, a földrajz tanítja meg az embert a honvédelem módjaira és eszközeire. A földrajz mutat útát arra, hogy gazdaságunkat hol lehet, hol kell fejleszteni, kereskedelmünket merre kell irányítani, külföldi összeköttetéseinket hogyan kell helyes útra terelni. És végül a földrajz, a jól és helyesen tanított földrajz, mint valósággal filozófikus tudomány, a legmagasabb rendű erkölcsi érzék nevelője. Hisz lehetetlen, hogy ne legyen humánus filantróp, ne legyen a legnagyobb mértékben altruista az, aki látja a teremtésnek ezt az egyes-egyedül nem sikerült alkotását, ezt a nyomorult embert itt küzdeni a természet erőivel, az állatok millióival és önönmagával. A sárba gyúrt kis szikra fel-fel villanik, az égi láng meg-meglobban, de hamar elnyeli az önzés, a butaság, a tehetetlenség ragadós sara. A forró égöv őserdeiben, a paradicsomi bőség és gondtalanság világában maga az ember kínozza önmagát. Körülvéve képzelettel magát ellenséges szellemekkel, azoktól irtózik és fél, azokat kergeti, azoknak könyörög egész életén át. Brutális, önző és telhetetlen, embertársaira vadászni jár. Oh, ne higyjétek, hogy boldog az ember ott a paradicsomban! A félművelt népek fölött kegyetlen zsarnokok dühöngenek, rabszolgaságban, vagy páriasorson sínylődik az emberek legnagyobb tömege. S tán ezek közt a kiváltságosak lehetnek boldogok? Dehogy! Reszketnek saját árnyékuktól, éjjeli álmukat véres hullák, akasztott emberek és fájdalomban megőrült családtagok rémképei zavarják. A középkorban kiforgatta az ember, óh, a rettenetes torzalak, az ember! kiforgatta a legszebb, legnemesebb, legönzetlenebb krisztusi eszméket is, véres kardra tűzte a keresztet s lobogtak a máglyák, nyikorogtak a kínzókamrák eszközei. A felebaráti szeretet tanából lett a rabszolgakereskedés, az amerikai vörösbőrűek kiirtása, a sipoy-lázadók ágyú elé kötözése s ki tudná még elszámolni mi? Afrikában, Ausztráliában égő sebekkel idéznek elő forradást az emberek saját testükön cifraságnak, az indiánusok présbe szorítják a kisdedek fejét, a kínai nők elnyomorítják a lábukat, nálunk latin nyelvbölcselettel kínozzák a 10 éves gyermekeket, csupa emberi gyarlóságból, megrögzött rossz szokásból. Hány család ment tönkre a divat örületei, a szeszes italok, a kártya, vagy egyéb tökéletes ostobaságok miatt! Aki ezt mind a geográfus szemével látja, lehetetlen, hogy meg ne sajnálja az embert. Érzést, gondolkozást, egy adag jó és szép tulajdonságot adott neki a természet s mindehez sokkal nagyobb tömegű gyarlóságot, gonoszságot és butaságot: s most itt vergődik szép és rút, nemes és nemtelen, nagyszerű

és aljas közt s küzdelme, ha más-más szellemi nivón is, de leginkább ugyanazon az erkölcsi nivón egy és ugyanaz marad. Igazán a legsajnálátraméltóbb valamennyi teremtmény között s ezért mindnyájunknak emberbarátoknak, elnéző, megbocsájtó bírácoknak kell lennünk s igyekeznünk rajta segíteni.

De csak akkor ilyen nagy etikai jelentőségű a földrajz, ha nem vetkőzik ki természettudományos gondolkozásából. Csak akkor, ha megismerteti a körülöttünk folyó tüneményeket s látjuk, hogy mily szűk határok közé és mégis milyen bonyolult tüneményhalmozat közébe helyezte a természet az embert. A légkörnek 3—4 km széles szférája az, ami az emberi lét számára ki van jelölve s itt a levegő, víz és szárazföld érintkező felületén, a föld belső és külső erőinek küzdőterén, ahol földrengés és hegyképződés, vulkáni kitörés és tengerjárás, eső és vihar, fagy és villámlás óriáserői küzdenek, egy sok generáción keresztül kihalt állatvilág óriási temetőjén, folyton változó topografia és folyton ingadozó, nagyokat lüktető éghajlat ölében ennek az egyetlen geológiai korszaknak vagyunk a hősei, egy eljövendő, következő korszakban már csak vezérkövületek, s megkövesült csontjainkról talán úgy beszélnek, mint mi a vérengző, gyilkoló sauriusokról . . .

A helyesen tanított geografia leszoktat bennünket arról az elbizakodottságról, hogy világtörténelemnek nevezzük a mi ádáz csetepatéinkat itt Európában s messzebb tekintsünk, az egész emberiséget felöleljük s megismerjük, mennyire nem ura magának, hanem valóságos játékszer a geográfiai tényezők kezén! Hiába arrogáljuk az embernek, hogy maga irányíthatja történetét. Csak olyan, mint a tutajos, aki itt-ott egyet segít, vagy egyet ront a természetes haladás rendjén, de bizony kénytelen tutajával a folyam medrében maradni s bizony csak a víz viszi őt és tutaját. A természetes, geográfiai fejlődést elősegítheti valamely nagy ember, aki akár valódi nagy szellemi képességei miatt, akár azért, mert véletlen társadalmi helyzeténél fogva sok ember cselekedetét irányíthatja. Az ilyen szerencsés nagyok, egy Szent István, egy Bismarck örökbecsűt alkothatnak. Más nagyok, más kiválók a természetes fejlődés, a geográfiai tényezők ellenére ragadják magukkal népüket, mindig a katasztrófába. Természetellenes alakulások, mint egy Nagy Sándor, vagy egy Napoleon birodalma, össze fog omlani s eltemeti alkotóit.

Nem történelmi materializmus ez, nem is fatalizmus. Csak elismerése annak, hogy az ember történetét a Földön geográfiai

tényezők irányítják. A geográfiai tényezők tudatos, vagy öntudatlan fölismerésében és az ehez szabott politikában rejlik a nemzetek hosszú életének, nagyságának s ezzel együtt a nemzetet alkotó egyének boldogságának titka. A megismert igazság ellen való tusakodás, vagy teljesen elfogult tudatlanság kell ahhoz, hogy valaki a geográfiai tényezők jelentőségét föl ne ismerje s azoknak jelentőségét el ne ismerje.

Vegyünk csak néhány egészen egyszerű példát. A föníciai nép bizonyára nem lett volna hajós nép, ha véletlenül a mongol pusztákra vetette volna őt a sors. Ugyebár, ez nagyon is banális, együgyű dolognak tetszik, pedig éppen ilyen abszurdumokra jutunk mindig, ha a geográfiai tényezőket figyelmen kívül hagyjuk. De menjünk tovább. A föníciai nép akkor sem lett volna nevezetes hajós és kereskedő nép, ha véletlenül a sors pl. a Szomáli partokra vetette volna őket. Mert az akkori technikai eszközöknek megfelelően, egyedül a Földközi-tenger volt alkalmas arra, hogy ilyen nagyarányú tengeri kereskedelem és hajózás fejlődjön ki rajta. De hisz' ezt sem kell sokat magyarázni. Minden erősen tagolt tengerpartvidéken ügyes hajósnép fejlődött ki: a hátsó-indiai szigetvilágban a malájaiak, a nyugatindiai partokon a mája-indiánusok tengeri kereskedelme emelkedett olyan magas fokra, amint ezt az illető népek akkori műveltségállapota lehetővé tette.

De talán a föníciaiak akkor sem lettek volna oly hamar kitűnő hajósnépek, ha a szíriai partszegély mögött dúsan termő síkságok, sűrű lakóság befogadására alkalmas területek lettek volna. Meg tudtak volna akkor ott is élni, nem lettek volna kénytelenek veszedelmes hajóútakra vállalkozni. De a véletlen oda helyezte őket egy sanyarú, köves, sziklás partszegélyre, amely mögött a Libanon bércsei emelkednek a hóhatárig. Rossz helyzetük kényszerítette őket a más foglalkozásra. Miért nem lettek az egyiptomiak olyan kitűnő hajózó kereskedői a Földközi-tengernek? Ők is ügyes hajósok voltak, de messze elmaradtak a föníciaiak vagy foinikok mögött. De méltán felvethetjük azt a kérdést is, hogy hajósnép lett volna-e a foinik nép, ha teljes sivatag terül el a partok mögött s nem sötétlettek volna ott a Libanon lejtőin a pompás cédrusok, amelyekből hajóikat építették.

Mindezek a feltételek körülbelül éppen így megtalálhatók az Atlasz északi lejtői előtt is, a tengerparton. Ott is szükösen van művelhető föld, de mégis bővebben, mint a Libanon lejtőin. Ott is a Földközi-tenger mentén vagyunk. Az Atlasz partvidékén is fej-

lődött ki nevezetes hajózás már az ókorban, de azt a föníciaiak ültették át, mert hisz' jó talajra, hasonló viszonyokra találtak itt, mint Föniciában. A középkorban és az újkorban is igen ügyes hajós és kalóznépek laktak itt, a földközi-tengeri kalózkodás igen nagy arányokat öltött s a Hansa-városoknak, XIV. Lajosnak, sőt még Napoleonnak is volt vele dolga.

De hogy ezen a parton nem fejlődött ki önmagában ugyanaz a nagyszerű tengerhajózás, mint Föniciában, annak más geográfai tényező volt az oka.

A föníciai sémi eredetű nép magas kultúrát nyert keletről, Mezopotámiából. Csakis ez a magas kultúra tette lehetővé, hogy olyan magasra fejlődött kereskedelmi élete legyen ez ügyes hajósoknak. Csakis művelt nép, rendezett társadalmi viszonyok s az ezekkel együtt járó nagy népsűrűségű lakóság körében fejlődhetik ki ilyen rendezett tevékenység. Élet- és vagyónbiztosság, szerződések betartásának kötelezettsége, társadalmi és ipari együttműködés lehetősége nélkül kereskedelem nem fejlődhetik ki. Ehez pedig meglehetősen magas kultúra kell.

Eszerint hát mégis mondhatná valaki, hogy a föníciai kereskedelem és hajózás kifejlődéséhez a geográfai tényezőkön kívül az emberek műveltsége, a művelt emberek egyénisége is szükséges. Ez igaz. De azonnal felvetjük az ellenkérdést, hogy ennek a műveltségnek nincsenek-e geográfai okai? Vajjon a műveltség a Föld minden helyén kifejlődhetik-e önmagában, avagy vannak-e erre kiválóan alkalmas földrajzi helyek s viszont vannak-e olyan helyek a Földön, amelyek műveltség keletkezésére egyáltalán nem alkalmasak? A föníciaiak érdeme-e, velük született emberi tulajdonság-e, hogy ők műveltek lettek már az ókor homályos kezdetein, míg az Atlasz lábánál lakó népek ezt a műveltséget csak sokkal későbbben, kívülről történt besugárzás hatására nyerték el?

Azt hiszem, a Földön minden népben megvan a művelődésre való hajlandóság, ez az az emberi tulajdonság, amely éppen az állattól megkülönbözteti. Nem mondhatjuk, hogy minden ember egyenkint ilyen tulajdonságú, de az emberekre általában, különösen pedig valamely népre nézve ezt az igazságot megdönthetetlennek vehetjük. De kétségtelenül kimutatható, hogy egyes népek minden külső befolyástól elzárva, hosszú évezredekken keresztül sem voltak képesek műveltségüket a legkezdetlegesebb állapotból kiemelni, míg más népek, ugyancsak minden külső befolyástól elzárva, oly magas műveltséget értek el, hogy bámulattal kell meg-

hajolnunk előtte. A népek egyedeinek egyéniségén múlik-e ez, vagy pedig más tényezők játszanak közre?

A népek egyéniségei közt, ugyanazon a kultúrális nivón is kimutathatók bizonyos különbségek. Az észak-amerikai Unio néger lakóságáról mondják azok, akik nagyon jól ismerik őket s minden irányban elfogulatlanul tudnak itélni, hogy nem képesek olyan szellemi és etikai életre, mint a fehérek s még a rézbőrűekkel sem állják ki a versenyt.

Ez lehet igaz, lehet tévedés, itt nincs módomban a kérdést behatóan megvilágítani. Saját meggyőződésem is az, hogy ez a különbség fennáll. De semmi lehetetlenség és semmi feltűnő nem volna benne. Ha lehetnek az egyes emberfajok közt elég lényeges antropológiai, sőt anatómiai különbségek is, miért lenne kizárva a szellemi képességekben is sokféle mennyiségbeli és minőségbeli különbség. Az egyének közt is látunk feltűnő különbségeket: az egyik művészi, a másik tudományos irányú tehetségekben válik ki embertársai közül, némelyiknek veleszületett magasabb etikai érzéke van, a másinak ugyanez az érzéke fejletlenebb. Elvégre az etikai érzék nem egyéb, mint a fajfenntartás ösztönének egy megnesembült, erősen komplikálódott fejlődésfokozata. S az állatok közt is mutatkoznak egyéni különbségek a fajfenntartás és fajvédelem ösztönének mértékében.

A népek közt is feltehetünk tehát ilyen szellemi téren mutatózó faji különbségeket, de ezek semmi esetre sem lehetnek olyan nagyok, hogy tisztán ezeknek tulajdonítsuk azt, hogy valamely nép külső behatásoktól menten műveltebbé, a másik meg, ugyancsak minden külső hatás kizárásával, kevésbé művelté lett. Már csak azért is lehetetlen, mert ugyanolyan fajú és szellemi képességű népeket még ma is igen különböző fokán találjuk a műveltségnek s még nagyobb különbségek mutatkoztak régibb időkben. A legfeltűnőbb különbségre az amerikai indiánusok körében lehet rámutatni: a mexicói és perui indiánusok műveltsége messze felette állt a többi amerikai indiánus műveltsége fölött, de milyen nagy a különbség az abessziniai népek és környezetük műveltsége közt, vagy pl. a beludzsok és a perzsák között, pedig mindkét népfaj ária.

De még azt a kérdést is joggal fölvethejtük, hogy ilyen faji különbségek keletkezésének nem lehetnek-e szintén geográfiai okai? Az emberi nem fajokra való bomlásának rejtelmes kérdéséhez érkezünk, amely előtt egyelőre meglehetősen tudatlanul kell megállnunk.

Térjünk tehát vissza arra a kérdésre, hogy a geográfiai helyzet lehet-e befolyással emberi művelődés gyorsabb, vagy lassúbb fejlődésére? Mert hisz' nem igen tagadható, hogy a népek műveltsége minden körülmények között változik, egyenlő már csak valószínűségi okokból sem maradhat. Vagy süllyed, vagy emelkedik. Az emelkedés azonban lehet oly minimális, hogy évezredekken keresztül alig vesszük észre és lehet oly gyors, hogy rövid időn belül rendezett társadalmi állapotba, rendezett vallási felfogások közé s az írni-olvasni tudás nagy mesterségéig emeli az embert.

Egyéniségétől függ-e ez, vagy geográfiai helyzetétől? Népeket és nem egyéneket értsünk itt! Közbe dobhatná valaki meg gondolatlanul azt a feleletet, hogy egyiktől sem, hanem a történelmi eseményektől, azoknak indítója, irányítója pedig állítólag egyes-egyedül az ember.

Mivel egyelőre minden külső behatást kizártunk, tehát csakis olyan történelminek nevezett eseményekről lehet szó, amelyek belviszálykodásokon, vagy belső egyetértésen alapulnak. A viszálykodás általános emberi tulajdonság. Nem turáni átok az, nem faji sajátága a magyarnak, mert hisz' minden népfaj és minden nemzet története tele van belső viszálykodásokkal. Ezek az egyenetlenkedések néha csak szelíd pártoskodásban, néha gúnyolódásban, máskor gilyotinnal dolgozó francia forradalomban mutatkoznak. Hozzá tartoznak ezek az emberhez, mint az önzés, az irigység, a telhetlenség. Ezek együtt jellemzik az embert. Ez a viszálykodás némely nemzetre nézve kevésbé veszélyes, más nemzetre nézve katasztrófát jelenthet. A lengyel nemzet egy cseppet sem volt viszálykodóbb, mint a magyar s a lengyel belepusztult, a magyar még eddig nem. De ha a lengyelek laktak volna Magyarországon és a magyarok laktak volna Lengyelországban, akkor ma mi nem volnánk sehol, úgy, mint annyi turáni fajrokonunk az orosz síkságokon, de élne a lengyelség a Kárpátok ölében. Mert a geográfiai helyzet teszi a viszálykodást veszedelmessé, vagy kevésbé veszedelmessé. Lengyelországnak nincsenek fizikai-földrajzi határai, tehát viszálykodása katasztrófát okozott, nekünk a sors kegyelme kitűnően határolt földrajzi egységet juttatott, tehát minden viszálykodásunk ellenére is fennmaradtunk még eddig.

A belviszályokból származó történelmi események késleltethetik, vagy siettetik a műveltség fejlődését, de nem okai annak és nem okai az ellenkezőnek sem. Ez a történelmi eseménysorozat állandó kísérője a népek fejlődésének. Mint mondtam, egyes kiválók

akár saját magukban rejlő, akár helyzeti energiájuk folytán siettetethetik, vagy késleltethetik a fejlődést, de az emberi élet arasznyi határain belül efemeris jelentőségűek. Mint ahogy a hőmérséklet emelkedik tavasszal a téli hidegekből a nyári melegekbe, közbe-közbe visszasüllyedve egész a fagyásig, de azért meg nem akadályozhatják ezek az efemeris jelenségek, az időjárásnak ezek a szélsőleges epizódusai, hogy télből nyár ne legyen.

Igen könnyelmű és meggondolatlan vélemény volna tehát a belső történelmi eseményeket odaállítani, mint a művelődés változásának alapokát. A művelődés változásában mutatkozó ingadozásoknak igenis ezek a belső történelmi események lehetnek az okai.

Észerint tehát sem a népek egyéni vagy faji sajátosságai, sem a történelmi események nem lehetnek okai a művelődés egyirányú, általános változásának, hanem esakis a geográfiai tényezők, föltéve, hogy külső hatást kizártunk. A külső hatás magától záródik ki akkor, ha valamely nép magasra emelkedik környezete fölé. Ez annyit jelent, hogy külső hatások nem voltak képesek a művelődés emelkedő irányzatának megváltoztatására, mert hisz' alacsonyabb műveltségű néptől magasabb műveltség sehogyan sem származhatik. semmiféle hatással.

Elérkeztünk tehát oda, hogy magában, függetlenül fejlődött műveltség lehetőségének egyedüli oka csakis a földrajzi tényezőkben kereshető.

Kérdés már most, melyek azok a geográfiai tényezők, amelyek önálló műveltség fejlesztésére alkalmasak?

Oly bonyolult ez a probléma, hogy deduktíve igen nehezen közelíthetnők meg. Empirikus megállapításokhoz kell fordulnunk, nézzük meg, hol keletkeztek önálló műveltségek s ezeknek a műveltségeknek szülőföldjét jellemző geográfiai tényezők közül melyek közösek valamennyivel?

A biztosan önállóan fejlődött műveltségek közül emeljük ki 1. a mezopotámiai, 2. egyiptomi, 3. baktriai, 4. kelet-turkesztáni (khinai), 5. mexicói és 6. perui műveltségeket. Ez a két utóbbi különösen kitűnő példa, mert ezekben minden külső hatás teljesen ki van zárva, míg az előbbieket egymásra mégis némi hatással voltak. Nem analízálom mindegyik területnek geográfiai tényezőit, csak rámutatok arra, hogy valamennyi félig, vagy egészen sivatagos éghajlatú terület s rajtuk csak a csapadék mesterséges pótlásával, mesterséges öntözéssel lehet földet művelni. Egyéb geográfiai tényezőkben nem nagyon hasonlítanak. Peru a forró égövön van,

a többi a mérsékelt, de az ős-kinai oázisok vidéke elég hideg éghajlatú. Az egyik síkságon van, a másik széles folyó-kanyonban, a harmadik óriási kiterjedésű síkság szélén, a negyedik sivatag és hegylánc érintkező vidékén, az ötödik és hatodik nagy magas medencékben.

Ugy látszik tehát, hogy a mesterséges öntözés lehetősége és nélkülözhetetlensége az a legfontosabb geográfiai tényező, amely az önálló kultúrák keletkezésére különösen alkalmassá tesz valamely vidéket. S csakugyan, a Földközi-tenger medencecsoportjában azon a két vidéken, amely egyedül alkalmas arra, hogy nagyszerű öntöző-berendezésekkel nagyszámú népesség nagy államalakulást hozzon létre, tudniillik Egyiptomban és Mezopotámiában, két olyan nagyszerű műveltség keletkezett, amelyekben gyökerezik ma az egész európai művelődés. Ezeknek a kultúrákóknak kisugárzása tette műveltté a környező vidékek népeit is. Ennek a közelsége tette műveltté a föníciaiakat is.

Minden kétséget kizár, hogy a föníciai nép műveltségének egész anyagát Mezopotámia felől kapta s talán egyiptomi hatásokkal gazdagította. De ez csakis földrajzi helyzete következtében volt lehetséges. Ha a föníciai nép valahol az Atlasz vidékén telepedett volna meg még alacsony műveltséggel, nem lett volna képes odáig fejlődni, hogy a Földközi-tenger első hajósnépe legyen. A mezopotámiai sugárzás körében sütkérezett, ott nyerte azt az energiát, kisugárzás útján, amely nagy hivatásának betöltésére alkalmassá tette.

Megint tehát a geográfiai helyzet az, amely mint végső ok, egy nép egész történelmét megmagyarázza. A mezopotámiai műveltség más népeket is áthatott, más népeket is képes volt ebben vagy abban az irányban jelentős magaslatra emelni, de egyik sem lett oly korán hajósnép, mint a föníciai, mert egyik sem jutott olyan vidékre akkor még, amely a hajózó kereskedelem kifejlesztésére olyan alkalmas volna, mint Fönícia.

Még csak az a kérdés várna megvilágításra, hogy a külső történelmi események, vagyis egyik népnek a másikra való hatása, akár békés, akár fegyveres eszközökkel, összefüggésben vannak-e geográfiai tényezőkkel?

Kétségtelen, hogy a háborúk, népmozgalmak túlnyomó nagy részének gazdasági oka van. Az ilyen háborúknak és népmozgalmaknak geográfiai okokkal való összefüggése minden kétségen felül áll. De vannak olyan háborúk is, amelyek valamely nép hatalmi

terjeszkedésének következményei. Az ilyeneknek oka is legnagyobb-részt gazdasági, tehát ezzel együtt geográfiai tényezőkben van.

De kétségtelen, hogy sok háborút egyes kiváló energiájú egyének hatalmi vágya szült. Nagy Sándor, Napoleon, Péter cár stb. mindenesetre egyéni okai voltak sok háborúnak. Az ilyen háborúkra azt mondhatjuk, amit a belvillongásokra mondottunk: indító oka az ember általános természetében rejlik, az izgága, hatalomra vágyó, alkotni és tenni törekvő ember nyughatatlanságának következményei. De éppen az ilyen háborúk azok, amelyek rendesen egészen mulékony, tűnékeny jelenségek, nagy, igazi nagy és jelentős történelmi átalakulásokat nem szoktak maguk után vonni, kivévn, ha a természetes fejlődést előmozdítják. A természetes fejlődés ellen cselekvőket elsöprik a geografia kérlelhetetlen törvényei . . .

Bizony, a geográfiai tényezők hatása a világtörténelemre sokkal, de sokkal nagyobb, mint azt általában képzelik s a történelem nagyon is kevésbé érthető zürzavarnak, értelmetlen hadakozásnak látszik, ha a geográfiai tényezőket nem vesszük kellőleg figyelembe. Ide vagyunk kötve, ehez a kissé szabálytalan, forgó, keringő, bólongató égitesthez, annak is legszorosabban szilárd felületéhez s ha a felszínén csak kétszer annyi víz volna, mint ma van, ha a körülvevő levegő összetételét csak néhány percenttel megváltoztatnók, vagy a levegő alsó határán a hőmérsékletet csak 100°-kal megváltoztatnók lefelé, vagy fölfelé, kipusztulna az emberiség tökéletesen, pedig ezek a változások olyan kicsinyek még bolygónk kicsiny méreteihez képest is, hogy alig bolygatnák meg a természet rendjét a bolygórendszerben.

Amikor tehát legalább sejtjük, hogy a geográfiai tényezőknek elhatározó befolyása van az egész emberiség életére, történetére, amikor tudjuk, hogy minden fejlődés a geográfiai tényezők megértésével és a geográfiai tényezőknek öntudatlan vagy öntudatos felhasználásával történhetik egyedül, amikor tehát tudjuk, hogy a mi nemzetünk jövőjét is egyes-egyedül az fogja megszabni, hogy miként alkalmazkodunk a természetadta körülményekhez, amikor egész létünk vagy nem létünk kérdése azon fordul meg, hogy politikusaink jól ismerik-e ezeket a geográfiai tényezőket s népünk kellőleg tájékozva van-e közöttük, akkor szabad-e a geografiát olyan barbár módon leszoritani a középiskolai oktatás legalsó fokozataiba, szabad-e minden más képzelt hasznosságú tárgyat, megrögzött és rég elavult felfogások csökönnyös föntartása kedvéért a geografia elé he-

lyezni? Szabad-e úgy bánni a mi tudományunkkal, hogy még csak annyiban sem tekintik egyenrangúnak a többi tudományokkal, hogy legalább érettségi tárgy legyen? Szabad-e érettségi bizonyítványt adni oly fiatalember kezébe, akiről nem tudjuk, hogy tudja-e vajjon, mi az Egyesült-Államok fővárosa, tudja-e, hogy merre van Kelet-India és merre Nyugat-India? Ezt nem kérdezzük a jelölttől, de azt igenis tudnia kell, hogy ki volt Faludi Ferenc, azt tudnia kell, hogy a „*quo usque abutere*“ utolsó szavában melyik a hosszú magánhangzó, azt is okvetetlenül tudnia kell, hogy mik voltak Sulla törvényei s hogy mit mondott Caesar, mielőtt kilehelte volna lelkét! Szabad-e érettségi bizonyítványt nyomni egy fiatalember kezébe, mielőtt meggyőződünk volna róla, hogy el tudja-e sorolni Magyarország vármegyéit, tudja-e azoknak legalább fővárosait? Szabad-e érettségit nyomni a fiatalember kezébe, mielőtt meggyőződünk volna, hogy el tudná-e legalább azt mondani, hogy miféle országok határosak hazánkkal? Fogadni mernék akármibe, hogy az érettségit tett ifjak 90%-a nem tudná elmondani a határos országokat és tartományokat!

Hát aztán, mire a felsőbb iskolát is elvégzi a fiatalember, vajjon mit tud a földrajzból? Bátran kimondhatjuk, hogy abszolúte semmit!

És így nevelt nemzedéktől várjuk mi, hogy gyakorlatilag tud jó hazafi lenni? Ilyen nemzedéktől várjuk, hogy ne ékesszólással, ne hazafias versekkel, ne kerekded tárcákkal, hanem tettekkel legyen hazafi?

A középiskolai geográfiai oktatás szörnyű állapota, a legfontosabb tudománynak ez a lelkiismeretlen háttérbe szorítása okozza aztán, hogy hazánkban a földrajzi tudás rettenetes gyenge lábbon áll.

Rikító példát tudok éppen most fölemlíteni. A Földművelésügyi Miniszterium tudtával és jóváhagyásával kísérletezik egy furesa ember az ampelológiai intézet udvarán azzal a nem csekély feladattal, hogy eloszlassa a felhőket az égről. Egyik napilámpunk naponkint közli közreadott bulletinjeit, amelyben vakmerő humbuggal jelenti be, hogy mennyi felhőt oszlatott el és mennyi esőt akadályozott meg. Jelentéseiben a tünetmények magyarázatára is ki-kitér s pl. azt állítja, hogy az esőfelhők úgy keletkeznek, hogy a magasban lebegő cirrusok leszállnak s azokból lesz az esőfelhő. Állítólag elektromos sugarakat lövell az égre s azok képesek eloszlatni a felhőket. Tisztelt Közgyűlés! Más országban, legalább művelt országban vagy a bolondok házába csuknák az ilyen embert,

vagy pedig letaszítanak oda, ahova való, a garabonciás diákok, a ráolvasó asszonyok és a jövendőmondó cigányasszonyok közé. Nálunk azonban akkora a geográfiai tudatlanság, hogy még komolyan is vesszük ezeket a tökéletes sületlenségeket.

Még egy másik diszpéldáját is fel tudom említeni a magyar geográfiai tudatlanságnak. Hunyad-vármegyében, a Lunkányi-völgy legmélyén, alig hozzáférhető vadregényes vidéken nyílik a csoklovinai Cholnoky-barlang szűk nyílása mintegy 150 m magasságban a járhatatlan patak-völgy felett. Irtatlan erdőség, érintetlen vadon sziklavilág veszi körül, szinte Jókay némely leírása jut az eszünkbe. Csoklovina falutól jó 2 órajárás, amíg az ember gyalogösvényen a barlanghoz jut. Olyan, mint minden barlang. Fenekén temérdek kő és sáros agyag közt sok pleisztocénkori medvecsont hever. A barlangban lévő medvecsont kitenne 20—30 szekér tarát. De ha az ember ki akarná ásni, legalább 100—200 vagon követ és agyagot, meg mézskérget kellene eltávolítania. És akadt magyar tudós, aki kikürtölte, hogy a barlang lerakódása értékes foszfáttartalmú trágya! Akkor hirdette ki, amikor tudta, hogy a barlangban nagy jelentőségű tudományos ásatás folyik. A barlang kapzsi tulajdonosa azonnal lezáratta a barlangot s most félt, hogy a tudományra nézve elveszett. Éppen olyan áruháza ez a tudományra nézve, mint amilyen áruháza a most folyó háborúban cseh katonák követek el. De amellet a közönség tökéletes félrevezetése, mert a csontanyagot a legnehezebb viszonyok közt kifejtteni, kiszállítani, szekérre rakni s 6—7 órás, útnak alig nevezhető csapáson át kiszállítani oly képtelen költségbe kerül, ami százszorosan felülmúlja a nyerhető csont értékét. No ilyen is csak Magyarországon történhetik meg!

De hisz középiskolai oktatásunk csökönnyös iránya miatt a képzőművészeti tudás is olyan elmaradott, hogy hasonló humbugokkal ott is fel lehet ültetni a közönséget. Kitépett irkalapokra kent, tökéletesen ízléstelen mázolásokat ki lehet állítani, mint műremekeket és 100 koronájával lehet kínálni! Vagy hát képzőművészeti remekeink nem olyan értékes alkotások, mint középszerű versfaragók lírai ömlengései? Egy Munkácsy, egy Benczúr, vagy egy kassai dóm nem érdemel meg annyi analízist, mint Czuczor Gergely, vagy egy Tinódi Lantos Sebestyén?

Művészettörténeti irodalmunknak méltó párja a geográfiai irodalom. Egy-két kiváló alkotáson kívül alig van számbavehető termék. Milyen messze vagyunk a külföldtől! Milyen óriási pl. a német geográfiai irodalom s milyen remekeket találunk közöttük.

Csak geográfiai folyóirat több van Németországban, mint amennyi tudományos folyóirat összesen nálunk. A helyes arány egy tizedrész volna, mert hisz' mintegy 100 millió némettel áll szemben 10 millió magyar, de nem hiszem, hogy egy 50-ed résznél jobban állnánk. Nekünk csak egyetlen egy geográfiai folyóiratunk van, amely egy évben tán összesen 30 íven jelenik meg, hisz' ez tartalomban alig éri föl a Petermann's Geographische Mittheilungen egy tizedrészét, ha figyelembe vesszük, hogy mennyivel több van a német folyóirat egy-egy ívéen, mint a miénkén!

És a minőség! Alig van hazánkban igazi geográfus, alig tudunk igazi geográfiai leírásokat közölni. A mi geográfiai leírásaink elmondják a vidék geológiáját, néhány összefüggéstelen számadatot a klimatografiáról, aztán szóval elmondják, minden okozati összefüggés nélkül a térképet, végre per longum et latum a vidék történetét s ezt nevezik geografiának. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben, meg a Magyarország Vármegyéi és Városai című, legnagyobb terjedelmű földrajzi kiadványaink fényes példái ennek, ezek mutatják meg igazán, hogy hogyan nem szabad geográfiai munkát írni.

Maga a Földrajzi Társaság sem jár elől jó példával. Nincsenek igazán szakszerű kiadványaink. A M. Földr. Társ. Könyvtára c. kiadványsorozatunk nagyon népszerű, leginkább utazások leírását tartalmazza. Igen hasznos és szép könyvek ezek, de teljesen népszerűek. Nem lehet másként az ilyen könyveket kiadni. Folyóiratunk nagy nehézségekkel küzdök a népszerűség és szakszerűség határmezsgyéjén. Népszerűen kell írnia, mert hisz tagtársainknak igen nagy része laikus, de a szakszerűséget sem zárhatja ki egészen, mert hisz' akkor szakszerű geográfiai cikkek megjelenésére nem volna hely s Társaságunk szakemberei nem vennék kezükbe a lapot.

Mindezen segíteni kell. Most próbáljuk meg, nem lehetne-e szakszerű könyvek kiadására, rendszeres kiadására az eszközöket megteremteni. Hazánk egyes részeinek monografikus feldolgozására bizottságaink biztosították a lehetőséget. A Balaton-Bizottság nem sokára befejezi működését, az Alföldi Bizottság szerényebb eszközökkel, sokkal nagyobb arányú tevékenységbe fogott. De ezenkívül kellene még szakszerű publikációk, különösen a legnagyobb eredményű magyar tudományos munkásság számára. T. i. hazánkban a legnagyobb, külföldön is általánosan elismert tudományos munkásság mindig Kelettel és a magyarok eredetével volt kapcsolatos.

Legnagyobb utazóink ilyen irányban dolgoztak. Eredményeik világra szóló jelentőségűek. Legalább az ilyenféle tanulmányoknak legyen ezentúl állandó organuma. De nem zárkozunk el attól a gondolattól sem, hogy általában szakszerű könyvkiadvány-sorozat jelenjék meg Társulatunk égisze alatt, amelybe beletartoznának a keleti tanulmányok is. Igen sok kitűnő és nagy mű jelennék meg, ha kiadása már eleve biztosítva volna.

Legsürgősebb kérdésnek tartom folyóiratunk kettéválasztását. Amint előadásainkat ketté választottuk és tartunk népszerű és szakszerű előadásokat, azonképpen folyóiratunk is kettő legyen: egy tisztán népszerű és egy tisztán szakszerű. Ez sokkal könnyebb feladat s a magyar geográfiai tudás elterjesztésének és a magyar geográfiai tudás emelésének ez volna a legfontosabb eszköze. Reméljük, hogy a háború befejezésével azonnal megindíthatjuk ezt a két folyóiratot egyszerre s Társaságunk nem is remélt felvirágzás elé néz.

Ezzel kapcsolatban temérdek más munka vár reánk. A földrajz nagy nemzetnevelő hivatása, kulturális és gazdasági jelentősége, honvédelmi fontossága föltétlenül megkívánja, hogy a Földrajzi Társaság minden tagja, ennek tudatától áthatva, tegyen meg minden lehetőt a földrajzi tudományok fejlesztésére, emelésére. Ragadjuk ki a földrajzot neveléses és felháborító középiskolai helyzetéből, létesítsünk helyes szakszerű és népszerű földrajzi irodalmat, tegyünk lehetővé külföldi, különösen keleti expedíciókat s tegyünk minden intelligens magyar család asztalára egy jó magyar térképatlaszt, amelyből germanizmusok nélkül tanulja meg az ember a külföldi helyneveket s nem honosodnak meg olasz városok német nevei annyira hazánkban, hogy ezekre a tökéletesen német nevekre legtekintélyesebb tudományos testületünk most készülpén ráütni a magyar nyelvkinestár hivatalos bélyegét.

A mostani háborút is részben a más nemzetek jogainak nem tisztelése, a túlságba és helytelen irányba vitt sovinizmus idézte elő. Mi nem akarjuk tűrni, hogy a németek és osztrákok német nevükön nevezzék városainkat, de mi törvényszerűleg akarjuk kimondani itthon azt, amit a németeknek nem akarunk megengedni. Elvégre mindenkinek saját ízlése szerint, tessék, nevezze mindenképp a külföldi városokat és helyneveket, ahogy neki tetszik, a saját logikája szerint. De ha hazánkban az emberek jobban tudnák a geográfiát, nem hoznának ilyen testületi határozatokat, amivel kompromittálják azt az egész nemes célú mozgalmat, amelyet megindítottunk a Klausenburg, Kronstadt, Ofen-Pest ellen.

Geografiai általános tudásunk emelése nélkül ezt a sok vizsgálást, a felhőszelvényeket, a csodálatos érettségi vizsgálatokat, a Lipcse és Genua szavaknak nemzeti színbe való öltöztetését nem tudjuk megakadályozni. Dolgoznunk kell tehát egyesült erővel s amikor erre a közös munkára felhívom a Magyar Földrajzi Társaságot, Társaságunk XLIV. évi rendes közgyűlését megnyitom.

Titkári jelentés.

A hadbavonult főtáskár helyett előterjesztette: Dr. Hézsér Aurél titkár.

A múlt évben ilyenkor kifejezett ama reménységünk, hogy legközelebbi közgyűlésünket békésebb viszonyok között tarthatjuk meg, nem teljesedett be. Az egész civilizációt megbénító világfergeteg még mindig nem akar megszűnni. Egyre újabb és újabb áldozatokat követel. Az a csodával határos erőfeszítés, melyet nemzetünk a háború alatt tett, termelte azt a szívós energiakészletet is, mellyel társadalmunk minden téren a tartós háborúra berendezkedett. Míg az első esztendő a háború dermedt szelének közvetlen hatása alatt csaknem meddő volt a tudományos munkálkodás terén, addig az elmúlt évre fegyvereink dicsó győzelmeinek hatása alatt reményteljes megkönnyebbülés nyoma rá bélyegét. Természetesen a békés idők eredményes munkássága a fennforgó viszonyok között el sem képzelhető, mégis elmondhatjuk, hogy munkánk folytonosságának fenntartására és a jövőre való előkészületekre az elmúlt év kedvezőbb volt, mint az azelőtti. Most is megéreztük ugyan a közviszonyoknak a szellemi életre gyakorolt nyomasztó hatását, megéreztük munkatársaink és működő tagjaink távollétét, de amennyire körülményeink megengedték, igyekeztünk dolgozni is.

Társaságunk múlt évi működésének a középiskolai földrajzoktatás reformja érdekében kifejtett mozgalom volt a leglényegesebb része. Az e célból a múlt év április 15.-én rokontársaságok (Magyar Adria-Egyesület, Néprajzi Társaság, Turáni Társaság) bevonásával tartott társulatközi értekezlet egyhangúan állást foglalt Társaságunk amaz óhajta mellett, hogy a földrajz a középiskolai oktatás keretében kedvezőbb és széles tárgyköréhez méltóbb elbánásban részesüljön. Ez értekezletünkön a m. kir. Honvéd Ludo-

vika Akadémia kiküldötte, rámutatva az oda kerülő ifjak meglepő földrajzi tájékozatlanságára, nyomatékosan kifejezést adott az illetékes katonai körök kívánságának, a földrajztanítás reformjának szükségességét illetőleg. Ennek alapján a választmány által külön e célra kiküldött bizottság egy memorandumot készített, melyben meggyőző érvek alapján igyekszünk felhívni a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr figyelmét kívánságaink teljesítésére. Eme beadványunkban, mely nyomtatásban is megjelent, egyszersmind tervezetet is készítünk az egyes osztályok földrajzanyagára, felölve lehetőség szerint mindazt, ami a földrajzból a gyakorlati élet és a művelt ember számára szükséges. Különösen hangsúlyozzuk az emberi művelődés földrajzának és Magyarország alapos megismertetésének fontosságát. Akciónk támogatására az Elnökségnek sikerült megnyerni a honvédelmi és kereskedelmi miniszter urat, nemkülönben fenséges védnökünket, Fülöp Szász Coburg és Gotha herceget, kik készséggel felajánlották érdekünkben közbelépésüket, valamennyien elismerve kívánságaink jogosult voltát. HAVASS REZSŐ dr. tb. alelnökünk pedig a székesfőváros közoktatási bizottságában szólalt fel a földrajztanítás érdekében s fellépése alapján a főváros tanácsa is felírt a kultuszminiszterhez a földrajzoktatás kiterjesztése érdekében.

Ugyancsak jelentőségeltjesnek kell tekintenünk Társaságunk mult évi életében egy „Keleti Bizottság“ alakítása iránt tett kezdeményező lépéseket. Ennek megvalósításában a választmány megbízása alapján elnökünk és főtitkárunk buzgólkodnak. A bizottság a Balaton- és Alföldi Bizottságok mintájára a bennünket egyre közelebről érdeklő Kelet tudományos tanulmányozását tűzné ki célul. Megalakítása és működése elé reményteljes várakozással tekinthetünk.

Nem kis horderejű volna Társaságunkra főtitkárunk amaz indítványának megvalósulása, hogy a béke bekövetkeztével a velünk szövetséges és a semleges államok geografusait hívnánk meg Budapestre konferenciára különösen a közel keleten felmerülő geográfiai problémák megvitatására. Az eszme megvalósítása iránt a szükséges lépések folyamatban vannak.

Társaságunk anyagi viszonyai — amint az a pénztári jelentésekből is kitűnik — a háború dacára is elég kedvezően alakultak. Tagdíjaink, bár kisebb mértékben folytak be, mint rendes körülmények között, azonban munkásságunknak ebből származó hátrányai nem voltak. A második hadi kölcsönre 10.000 K-t jegyeztünk,

ami a mult alkalommal jegyzett 25.000 K-val együtt 35.000 K-t tesz ki.

Közleményeink a mult évinél $4\frac{1}{2}$ évvel nagyobb terjedelemben jelentek meg. A most kisebb számmal akadt tudományos cikkek mellett különösen olyan kérdések ismertetésével foglalkoztunk, melyek nézetünk szerint a háborúval kapcsolatban tagjainkat közelebbről érdekelhetik. A nemzetközi kiadványok (Abrégé) a háború óta nem jelentek meg. Ezek ugyanis nagyobbrészt külföldre mennek szét s a külföldi államokkal való esereviszony pedig a háború alatt csaknem egészen szünetel. A régi kiadványok természetesen utólag pótoltnak.

Előadásainkat, egy kivételével, szakülések keretében tartottuk meg. Nyilvános előadásokra — sajnos — hazai geografusaink nem igen vállalkoznak. A régi szakülések felújítása azonban eredményesnek bizonyult s várakozásainkat kielégítette. Az előadásokkal kapcsolatban megindult eszmecserek csak fokozták azok értékét. Állandósításuk a jövőre is kívánatos. Előadásaink tárgyai meglehetősen változatosak voltak, kiterjeszkedtek a földrajz különböző ágaira. Összesen 7 előadást tartottunk, melyek közül 6 szakülés volt, a következő tárgysorozattal:

Nov. 25. FINK IDA: Brassó földrajzi helyzete (szakülés).

Dec. 2. Dr. CHOLNOKY JENŐ: A Balkán-félszigetről (estély).

Dec. 9. Dr. MÓRICZ MIKLÓS: A magyar nép sűrűsége (szakülés).

Jan. 13. Dr. PÉCSI ALBERT: A térképvetületek megválasztása (szakülés).

Febr. 17. Dr. CHOLNOKY JENŐ: Előzetes jelentés Karszt-tanulmányaimról (szakülés).

Márc. 2. Dr. HÉZSER AURÉL: Magyarország földrajzi helyzete (szakülés).

Márc. 16. Dr. KEMÉNY GYÖRGY: A magyarság és a nemzeti ségek (szakülés).

Gr. TELEKI PÁL főtitkárunkat, ki az elmúlt évben is hadi szolgálatot teljesített, az év legnagyobb részében nélkülöznünk kellett; de mint a fentiekből is kitűnik, ismeretes ügybuzgóságával a lehetőséghez képest így is igyekezett részt venni Társaságunk működésében.

A titkári ügykör ellátásával ideiglenes megbízott titkárt a választmány dec. 9.-i ülésében egyhangúlag rendes titkárrá választotta meg a többi tisztviselők megbízatásának tartamára.

Működő tagjaink közül haretéren vannak: KOGUTOWICZ KÁ-

ROY, HALÁSZ GYULA, STRÖMPL GÁBOR. Hősi halált halt tagjainkról biztos adataink még nincsenek.

Tagjaink közül elhunytak az elmúlt évben LAJOS SALVATOR kir. herceg, a földrajz lelkes barátja és művelője, ki Társaságunk iránt áldozatkészségét évről-évre beigazolta, amennyiben tagdíját évi 200 K-val váltotta meg. Elhunytak továbbá: KONKOLY-THÉGE MIKLÓS, gr. TELEKI SAMU, VASZARY KOLOS hazai és LUDWIG FRIEDRICHSEN, a hamburgi Földrajzi Társaság főtítkára, PAYER JULIUS Ritter felfedező utazó, külföldi tiszteleti tagok; TÉGLÁS GÁBOR főigazgató és GALLINA ERNST, a bécsi Földrajzi Társaság főtítkára, lev. tagok. Rendes tagjaink közül haretéren elestek: RETHOFER KÁROLY, DUSKA GYÖRGY határrendőrs. tiszt; elhunytak ezenkívül: TERLANDAY EMIL tanár Esztergom, GERLICZY FERENC báró földbirtokos Deszk, dr. SÁRINGER JÁNOS tanár Kisujszállás, dr. MÁRKUS ELEMÉR min. fogalmazó, Budapest, LOVASSY FERENC földbirtokos Feketebátor, dr. TAUSZK FERENC egyet. tanár, HÜVÖS JÓZSEF udv. tanácsos, LÄHNE HENRIK mérnök, PERNER GYULA M. Á. V. főfelügyelő, Budapest.

Tagjaink létszámában nem történt nagyobb változás. Kevesebb új tag jelentkezett, mint békeidőben, de több, mint az előző évben. A kilépések száma nem nagy. Azok közül, akik a háború első időszakában kiléptek, néhányan újra jelentkeztek felvétellel. Belépett 43 tag, kilépett 32, meghalt 20. A tagok létszáma 1330. Ezek között 68 tiszteleti, 45 levelező, 85 alapító, 10 pártoló és 1122 rendes tag.

Örvendetes jelenségnek kell tekintenünk, hogy a már közel két éve tartó nagy háború Társaságunk működését számottevő módon sem anyagi, sem szellemi tekintetben nem bénította meg. Igaz, hogy a háborút megéreztük mi is, mert visszavetett a fejlődésben s hátráltatta kitűzött terveink megvalósítását. Reméljük azonban, hogy majd a hön óhajtott békésebb idők bekövetkeztével, melyektől kulturális életünk fokozottabb fellendülését várjuk, a mi munkásságunk számára is kedvezőbb tér nyílik.

Jelentés a Balaton-bizottság 1915. évi működéséről.

Előterjesztette: Dr. Lóczy Lajos bizottsági elnök.

Mult esztendei jelentésünkre utalva, elegendőnek tartom idei működésünkről nagyon röviden szólni.

Jövedelmi forrásaink a mult éveknél is szerényebbek voltak.

A m. kir. Földművelésügyi Miniszterium költségvetésében régóta az átmeneti kiadások rovatában szereplő 4000 korona segélyt nem nyertük el. Csupán a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr 6000 koronás segélyében részesültünk, amelynek folyósítását Társaságunk és választmányunk nagyérdemű tagjának és lelkes munkatársunknak, Dr. ILOSVAY LAJOS vallás- és közoktatásügyi miniszteri államtitkárnak köszönhetjük.

Az 1914. évi számadásból átvett 2098 K 30 fillér pénztári maradékkal, 31 K 89 f takarékpénztári kamattal és a munkálatok eladásából befolyó 302 K 64 f-rel összesen 8540 korona 92 fillér bevételünk volt. Számlázott kiadásaink 7371 K 78 f összegét ebből levonva, az 1915. évvégi pénztári maradék 1169 korona 14 fillér.

A folyó év elején báró GHYLLÁNY IMRE m. kir. földművelésügyi miniszter úr, ZSEDÉNYI BÉLA miniszteri tanácsos úr előterjesztésére, kivételesen és a jövőre való precedens kizárásának hangsúlyozásával 3000 korona segélyt folyósított és Dr. JANKOVICH BÉLA vallás- és közoktatásügyi miniszter úr is, dr. ILOSVAY LAJOS államtitkár úr utalványozásával, az 1915/16. költségvetési év II. felére eső 3000 koronát adományozta. Ilyen módon 1916. számadási évünkre eddig 7169 K 14 f bevétel esik. Ennek nagy részét az előlegek 1300 koronája, valamint HORNYÁNSZKY VIKTOR cs. és kir. udvari könyvnyomdájánál felgyülemlett számlatartozásaink csökkentése már fölemesztette.

HORNYÁNSZKY VIKTOR követelései 1915 december hó végén 22.570 K 97 f-re rúgtak. A történt fizetések és az 1915. januáriusban beszolgáltatott kiadványok költségei, az 5334 K 78 f-re felszaporodott kamatokkal együtt azonban jelenleg (1916 március végén) a cég követelésének összege újra 25.485 K 47 f-re emelkedett.

Kiadványainkból magyar nyelven 1915-ben nem jelent meg semmi. Azonban CHOLNOKY JENŐ 25 év óta gyűjtött adatok feldol-

gozásával gondosan készíti a Balatonnak és környékének vízrajzi leírását. Kéziratának nagy része kiszemelt és megrajzolt mellékleteivel már készen van.

E nagyjelentőségű és sokaktól mohósággal várt munkát, amely legszorosabban van a Balaton ismertetésének programjához hozzákötve, egész terjedelemben egyszerre fog a sajtó alá kerülni.

KUZSINSZKY BÁLINT nagy érdeklődésre számottartó munkája a Balatonkörnyék őskori és római telepeiről és régiségeiről gazdagon illusztrálva befejezéséhez közeledik. Gazdagon illusztrált 13 íve ki van nyomva.

Németül elkészült 45¹/₂ íven az I. kötet 1. részének I. fele LÓCZY L.: „Die geologische Formationen der Balatongegend und ihre regionale Tektonik“ címmel. A német fordítás hat ívvel terjedelmesebb a magyar eredeténél.

Az immár Németországba és a semleges államokba szétküldött tiszteletpéldányok külföldön is tanuskodnak arról, hogy a háború éveiben sem szünetelt Társaságunkban a tudományos munka. A beérkező elismerő levelek csodálkozással méltatják ezt.

Kiadványainknak még hátralévő részei, ú. m. CHOLNOKY JENŐ-től: A Balaton hidrografiája (I. köt. 2. r.).

BARTUCZ LAJOS-tól: A Balaton körüli lakosság anthropológiája (III. köt. 3. rész).

LÓCZY LAJOS-tól: A Balaton környékének geológiai térképe (IV. k. Atlasz 2. rész), végül

LÓCZY LAJOS-tól: A Balaton környékének geomorfológiája, paleogeografiája és az eredmények összefoglalása (I. köt. 1. rész II. fele) a tárgy kidolgozásában annyira előrehaladtak, hogy bízva remélem megjelenésüket az 1916. év folyamán.

Kiadásuk költségei nyomdai terheinket még tetemesen nagyobbítani fogják. Nem kételkedem benne, hogy kormányunk bölcsesége és hazai tudományosságunk iránti szeretete meg fogja adni azt a támogatást, ami Társaságunknak a szellemi küzdőtéren kifejtett munkásságát anyagilag is rendezendi.

A balatoni tanulmányok eredményeinek eddig megjelent részei is már olyan elismerést szereztek világszerte a magyar tudományosságnak, amely maradandó értékével fölér a világháborúnak nagy, győzelmes ütközetével.

A M. Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságának 1915. évi jelentése.

Előterjesztette: Dr. Cholnoky Jenő ügyvezető elnök.

Fiataljaink legnagyobb része a harctéren van, vagy oly terhes kötelességekkel elhalmozva, hogy nem igen gondolhattunk nagyobb arányú munkálkodásra ebben az évben. A törvényhatóságok és városok azonban bölcs belátással az idén is szép összegeket juttattak a tanulmányozásokra s ez összegek egy részét azért mégis folyó, kisebb munkálatokra fordítottuk, más részét félretettük jobb időkre, de nagy részét az összegnek fiataljaink távollétében felhasználtam arra, hogy a fizikai-földrajzi részletes tanulmányokat elvégezzem oly vidékeken, ahol a háborús mozgalmak nem veszélyeztetik a tanulmányokat. Így is volt kellemetlenségem, csendőröket küldtek rám gyanakodó alakok, Dunapatajon a főbíró állított be hozzám csendőrkiismerettel s vallatóra fogott céljaim felől stb. A nép között is akadtak ostobák, akik vázlatrajzaimat gyanakodó szemmel kísérték, de általában mindenki oly szívesen és előzékenyen támogatott, hogy a munkálatok mégis igen szép eredménnyel folytak.

Különösen köszönettel tartozom Gombos Lajos dr. polgármester úrnak, Sárkány Miklós tanár úrnak, Hartyáni Zoltán dr. földbirtokos úrnak Czepléden, Balla Pál tanyásgazdának Ballatelepen, Czepléd mellett, továbbá Sándor István polgármester úrnak, Kada Elek szimpatikus és méltó utódjának Kecskeméten, Oppenheim Lajos úrnak, az alföldi tanulmányok állandó és határtalanul vendégszerető pártfogójának, Pösch Lipót főjegyző úrnak, Teischler József bankigazgató úrnak Izsákon, Leéh Ferenc jegyző úrnak Orgoványon, Polgár Sándor orvos úrnak Dunapatajon, Resch Ferenc plébános úrnak Dunaszentbenedeken, Mándi orvos úrnak Fülöpszálláson stb. stb. Különösen ki kell emelnem, hogy Leéh Ferenc jegyző úr igazi magyar vendégszeretettel valósággal kiszedte kocsim kerekeit s minden napra tartogatott valami érdekes látnivalót, hogy minél tovább éreztethesse velem nagyrabecsült barátságát és vendégszeretetét. Valóban, Orgovány község szétszórt tanyái közt ilyen vendégszeretet nélkül nagyon bajos lett volna hosszabb ideig dolgoznom. Néhány igen sikerült felvételt, sok

homoktanulmányt, néprajzi és településföldrajzi tanulmányt köszönhetek neki s egész számottevő kis etnografiai gyűjteményt, amelyben különösen Tekkes Móric uram, a legtörzsökösebb kún családok egyik derék férfia hozott áldozatokat. Mennyi tenni való van itt! Mennyi tanulmányozni való! Resch Ignác plébános úr Dunaszentbenedeken, a nagy méhészt, a fáradhatatlan gazda és a legkedvesebb modorú házigazda szintén napokig a legnagyobb szíveséggel látott házánál, ugyancsak olyan vidéken, ahol enélkül bajos volna hosszabb időt tanulmányozásra fordítani.

Fogadják a fölemlített urak s mindazok, akiknek nevét itt ugyan föl nem említettem, de akik szintén temérdek szíveséggel halmoztak el, mindnyájan a Bizottság nevében is, meg saját magam részéről is leghálásabb köszönetünket.

Tanulmányaim első része Czegléd vidékére vonatkozott. A futóhomok és a löszplató egymással való összefüggése bonyolult probléma s csak a legszorgalmasabb kutatással lehet a felmerülő kérdéseket tisztázni. A futóhomokkal borított ópleisztocén térszín a nevezetes Tetétleni halomnál megszűnik s a fiatal pleisztocén-terrasz kezdődik, amely megint keletre egészen Tószeg községig tart. Tószeg a terras peremén van. Azután következik az ártér, mintegy 10—12 méterrel mélyebben s végül a Tisza medre. Ez a rész azon az áttekintő morfológiai térképen, amelyet az „Alföld felszíne“ című értekezésemhez csatoltam, nem volt még egészen tisztában s némi bizonytalanságok maradtak fenn. Itt ma részben a felszíni formák tisztázódtak. A sok részlet felvétele természetesen még sok járást igényel. Nem agrogeológiai térképet készítünk természetesen, hanem morfológiai térképet, ahol pl. valamely morotva kijelölésekor egészen lényegtelen, hogy annak a talaja szikes-e, vagy mocsaras, homokos-e, vagy kavicsos. A munka azonban igen nagy gondot igényel s a teménytelen részlet lassankint csodálatos képpé egyesül! A folyóvíz munkájának, a szél működésének egész története kihámozódik.

Kecskemét vidékén a település és a morfológia összefüggése rendkívül szembetűnő. Érdekesebb a kecskeméti öntözőkutak. Sehol nem találok az irodalomban annak nyomát, hogy ezek az öntözőkutak miféle elterjedésűek s milyen eredetűek. Mindenesetre a legalaposabb tanulmányt érdemlik meg.

Izsák környékén a nagy Kolom-tó, a városka körül elterülő szikesek és mocsarak, a tavon túl a Matyóhalom buckái a legérdekesebb látnivalók közé tartoznak az Alföldön. Az idej magas talaj-

vízállás itt különösen szembetűnő volt s kiemelte a térszínnek igen jellemző formáit. A Kolom-tó eredete a legérdekesebb problémák közé tartozik. Valósággal gyönyörűség volt a bámulatosan dús vegetáció pompás virágos mezőin, az embermagas dudvanövényzet festői pompájában, a temérdek vízállás csillogó tükre közt figyelni a finom, apró morfológiai jelenségeket. Az izsáki temető az ódiluvialis, homokbuckás löszfelszín nyugati peremén áll, a Kolom-tó a Duna fiatal pleisztocén terraszán van, a Matyóhalom környékének buckacsoportja kerítette el a terrasz többi részétől, azért állt meg rajta a víz. Odaát Fülöpszállás, vagy a nép nyelvén Fülöpke helység környékén már mindenütt a terraszon járunk, bár még ezt is elöntené a Duna, ha nem volna begátolva. A terrasz nyugati pereme nehezen vehető ki Solt vidékén. A Solt mellett emelkedő hegy a legpompásabb tanuhegyek egyike, amelyet ismerek. A titeli platónak méltó párja. Legmagasabb része az Ebédlesi (t. i. ahonnan az ebédet lesik, akik fenn dolgoznak és nem Ebédlési hegy, mint a katonai térképen van). Ez ugyanolyan szintben van, mint az érintetlen löszplató a Duna—Tisza közt.

Izsák környékén művelés alá kerülnek a parlagföldek, különösen a homokbuckák s morfológiai tanulmányokra igazán elérkezett a 12. óra, mert nemsokára egyetlen bucka sem marad kötetlenül s egyetlen szikeslapos sem lecsapolatlanul. Akkor aztán nagyon nehéz dolga lesz a morfológusnak az egybeolvadt „kulturwüsten“.

A magas talajvízállás miatt sokat szenvedtek az izsáki házak. Nagy részük vályogból, fecskerakásból épült s bizony összeroskadtak. Érdekes, hogy a legtöbb kár az újabb településeken esett. Előbb azt mondaná valaki, hogy a régiek okosabbak voltak, oda építkeztek, ahol az árvíz nem bántja a házakat. Dehogy! Azelőtt is építettek száraz periódusban mindenfelé házakat, de aztán jött a nedves periódus és elpusztultak a rossz helyre épült házak. Itt is érvényesül a Darwin-féle természetes kiválogatódás törvénye, talán jobban, mint az állatvilágban. Telep mindenütt keletkezik, vagy keletkezhetik, de csak az marad meg, amelyik jó helyre került s az fejlődik, amelyik energikus helyre jutott. Azért nincs régi telep veszedelmes helyen.

Orgovány községnek csak néhány háza csoportosul a ref. templom, iskola, paplak, jegyzői lak, néhány üzlet és korcsma, meg kovácműhely körül. A községnek több ezer lakosa mind tanyákon lakik, azért nagyon érdekes a települése. A 10—15 épületből álló

középpont folyton több és több épülettel szaporodik s lassan a tanyai településből rekonstruálódik egy új község, amelynek elődje talán a török időkben pusztult el, hisz' azelőtt „puszta“ volt. Egyike a legeredetibb kún községeknek. A kún határkövek, embermagas, monolitos, hengeralakú kövek még állanak. Mondanom sem kell, hogy etnografusainknak, antropologusainknak és nyelvészeinknek itt temérdek dolga akad majd a háború után. De a fizikai-földrajzi dolgok nem kevésbé érdekesek. Nagy, szabadon futó homokbuckák, óriási szikes laposok, rejtelmes eredetű erek, sorozatos mélyedések tarkítják a térszint s az idei magas talajvízállás sok helyen tavat varázsolt elő, ahol azelőtt rét volt. Bámultam az óriási meggy- és cseresznyetermést, sajnos, az idén gyümölcsöt nem lehetett szállítani s a nagyszerű termés jókora része kárbaveszett. A homokbuckák közt még állítólag nem régen voltak putrilakások. Vendégszerető házigazdám minden igyekezete kárbaveszett, hírét hallottuk, hogy itt is volt, ott is volt, de bizony nem találtunk egyet sem. Érdekes volt az öreg Tafota Panna tanyája a buckák közt elrejtve, de már ebben is sok a modernség. Az özvegy, úgy látszik, igen katonás asszony, mert puskával jár és vadászik a rókára, de hisz' valóságos Robinson életet él a sivány homok vadon buckái között. Egy kép a pusztuló, régi világból.

Nyár végén a Duna árterét, medrét és zátonyképződéseit tanulmányoztam Dunavecstől le egész Kalocsáig. Ez kemény munka! Az ártér képződményeinek pontos analízise volt az első feladat. A mederváltozásokkal járó tünetmények egészen mások, mint a Tiszán. A Tisza mederváltozásairól írt tanulmányomban elmondottakból csak nagyon kevés alkalmazható a Dunának erre a szakaszára. Egészen új tünetmennyekkel álltam szemben s amint a Tisza mederváltozásai is egészen új fizikai-földrajzi törvények felismerésére vezettek, azonképpen itt is egész sereg nevezetes eredmény jutott zsákmányul. A zátonyképződés, a zátonnyal kettéválasztott folyó egyik ágának haldoklása, a haldokló meder fenekének emelkedése, a haldokló medernek a főmederrel szemben „függő“ helyzetbe való kerülése, vagyis hogy a haldokló meder fenékvonala magasabban van, mint a főmederé stb., mind rendkívül érdekes jelenségek. A haldokló mederbe a függő helyzet miatt most már csak finomabb törmelék kerül, mint azelőtt, ezért megszűnik zátonyépítő tulajdonsága, hanem elkezd kanyarogni, mert hisz' törmeléke finomabb, mint partjának anyaga. A régi, széles meder helyén tehát az összeszűkült haldokló meder a Tisza mederváltozásait szabályozó törvé-

nyek értelmében mozog, azt mondhatnám, féregszerű mozgást végez. A haldokló meder összeszűkülése, középvízszin fölé emelkedése csodálatos tünemények, amelyek megérdemlik a további tanulmányokat. A meder végül olyan szűk marad, amikor fenekének magassága a középvízszint elérte, hogy a közepes árvízmagassággal kitöltött meder nedvesített kerülete és keresztmetszetének mélysége közt levő viszony, vagyis a hidraulikus sugár megfeleljen a folyó esésének, vízmennyiségének és egyéb hidraulikus tényezőinek. Végre tehát szárazra kerül a meder, de mindig maradnak benne túlmélyült helyek, amelyekben állandó tavacskák foglalnak helyet. Ezeket nevezik kopolyának. A növényzet ellepi a meghalt fattyúágat, de a kopolyák még sokáig vizenyős, később szikes vagy nádassal beült mélyedések maradnak.

A zátonyok mozgásának eddig minden kézikönyvben ismertetett törvényei szintén revízióra szorulnak. Egészen más viselkedése van a meg nem kötött s a növényzettel megkötött zátonyoknak.

Különösen kedvező alkalom kínálkozott a mederváltozások tanulmányozására szeptemberben, mert a Duna annyira leapadt, hogy a tanulmányozott szakaszon egész nagy mellékágak kerültek szárazra. A balatoni pandallókhoz hasonló homok és kavicsképződmények bukkantak elő nagy területen. A homokszemek ugyanis valamely nagy belső surlódású folyadék molekulái gyanánt tekinthetők. A folyóvízben a homokszemekre ható erők: a nehézségerő, a víz horizontális irányú mozgató ereje és a surlódás arra kényszerítik a homokot, hogy felszíne ne a nehézségerő szintfelületébe helyezkedjék el, hanem az említett erők eredőjének normális felületé szerint. Ez a lejtő a folyás irányával szemben lejt. Természetesen nem keletkezik csak egyetlen ilyen felület, mert hamar a víz felszínére jutna, hanem a folyó esésének megfelelőleg, számtalan ilyen szintfelület-darab keletkezik, egymás alatt körülbelül egyenlő távolságra s ezeket metszi aztán a folyóvíz felszínével párhuzamos olyan mélységű képzeltek sík, amely a folyó vízmennyiségéhez szükséges minimális mélységet mintegy elénk állítja.

Nincs helye itt annak, hogy ezt a nevezetes és egészen új természet-törvényt részletesen megvilágítsam, csak fölemlítem, hogy lássuk, mily gazdag zsákmány került össze az idej tanulmányokon.

A halászokkal szövetkezve barangoltam ladikkal a zátonyok közt s millió szűnyoggal háborúra kelve, majdnem kizárólag hallal táplálkozva, meglehetősen vadregényes napokat éltem át a rejtelmes zátonyvilágban. Sajnáltam, hogy nem volt velem etnografus

utitárs, mert a halászatot is figyelemmel kísértem s mondhatom, sok mindenféle újat láttam, ami Herman Ottó pompás könyvében nincs megemlítve. Ez irányú jegyzeteimet annak idején etnografus munkatársainknak rendelkezésére bocsátom.

Egy szóval annyi a megfigyelés, a feljegyzés, a térképezés, és a gondolat, hogy Alföldünknek már ez a kis darabja is jókora kötet megtöltésére adna anyagot, a legtakarékosabb leírás esetén is. Gondolhatjuk, mekkora munkát kell még végeznünk, amíg minden részletében olyan alaposan ismerjük a mi legderekabb magyarságunk lakóhelyének, a mi élettárunknak, a mi Alföldünknek minden porcikáját.

Jövő nyári programmunkba Tuzson János dr. és 'Sigmund Elek dr. munkatársaimmal felvettük a szikesedés kérdésének pontos tanulmányozását. Lehetetlen ezt a kérdést kellőleg megoldani, ha nem vesszük ki magunkkal a laboratóriumot s nem dolgozik együtt a morfológus, a kémikus és a botanikus. Enélkül csak tapogatózás marad az ilyen kérdés megoldása. Utazásunkat májusra és júniusra tervezzük, amikor a növények még virágzanak. Magam pedig azután folytatni fogom tanulmányaimat Kalocsától délre, Tolna és Baja vidéke felé, talán egész Mohácsig.

A M. Tud. Akadémia szívésségéből megkaptam az akadémia kiadványaiból kellő számban azt a füzetet, amely Tuzson János dr. nevezetes munkáját tartalmazza az Alföld növényföldrajzi tagozódásáról. Ezeket szétküldtem azoknak a törvényhatóságoknak és városoknak, amelyek munkálatainkat anyagilag támogatják, hogy bemutassuk azt a nevezetes munkálkodást, amelyet Alföldünkön folytatunk.

A növényfejlődés megfigyelését Hegyfokyr Kabos turkevei plébános úr bámulatos ügyszeretettel és nagy tudománnyal vezeti s leveleiből kiveszem, hogy máris eredményei vannak, bár a háború észlelőink kis csapatát megfogyasztotta.

Reméljük, hogy az idén minden jóra fordul s jövőre már teljes erővel láthatunk munkához.

Számadások

A Gazdasági Szakosztály pénztári kimutatása 1915-ről.

Bevétel.

1. Áthozat 1914-ről (takarékpénztári maradvány)	44.53
2. Tőkekamat	15.56
3. Hadi kölcsön kötvény kamatai... ..	117.—
Összesen	<u>177.09</u>

Kiadás.

1. Visszatérítés a Magyar Földrajzi Társaságnak múlt évi tartozás fejében	80.84
Marad a takarékpénztárban	<u>96.25</u>

A Tatra-Obszervatórium pénztári kimutatása 1915-ről.

Bevétel.

1. Áthozat 1914-ről (takarékpénztári maradvány)	781.72
2. Tőkekamat	70.05
3. Hadi kölcsön kötvény kamatai... ..	555.—
4. Első Magyar Általános Biztosító Társaság adománya	<u>500.—</u>
Kiadás nem volt. Átvitel 1916-ra	Összesen... ..
	<u>1906.77</u>

A Lóczy-alap pénztári kimutatása 1915-ről.

Bevétel.

1. Áthozat 1914-ről (takarékpénztári maradvány)	42.52
2. Tőkekamat	54.48
3. Hadi kölcsön kötvény kamatai... ..	<u>381.—</u>
Kiadás nem volt. Átvitel 1916-ra	Összesen... ..
	<u>478.—</u>

A Hunfalvy-alap pénztári kimutatása 1915-ről.

Bevétel.

1. Áthozat 1914-ről (takarékpénztári maradék és értékpapírok) ...	1007.21
2. Magyar Földhitel Intézeti záloglevelek kamatai ...	40.—
3. Hadi kölcsön kötvény kamatai... ..	15.—
Összesen	<u>1062.21</u>

Kiadás.

1. Értékpapírok... ..	1000.—
Takarékpénztári maradék... ..	62.21

A Farkasfalvi pályadíj-alap pénztári kimutatása 1915-ről.

Bevétel.

1. Áthozat 1914-ről	46.36
2. Tőkekamat	15.57
3. Hadi kölcsön kötvény kamatai... ..	132.—
Összesen	<u>193.93</u>

Kiadás.

1. Pályadíj	150.—
Maradék a takarékpénztárban	43.93

Az alaptőke forgalma 1915-ben.

Bevétel.

1. Áthozat 1914-ről (takarékpénztári maradék és kisebb értékpapírok)	5120.92
2. Első Magyar Általános Biztosító Társaság	200.—
3. Szilády Zoltán dr.	100.—
Összesen... ..	<u>5420.92</u>

Kiadás.

1. Kisebb értékpapírok... ..	400.—
Takarékpénztári maradék	5020.92

Dr. Pécsi Albert s. k.
társ. pénztáros.

Ezt a számadást megvizsgáltuk és rendben találtuk.
Budapest, 1916. március 23-án.

Róna Zsigmond s. k. **Bogdánfy Ödön** s. k.
a Magyar Földrajzi Társaság részéről kiküldött számvizsgálók.

BEVÉTEL.

A Magyar Földrajzi Társaság

		Korona	fill.
1	Mult évi pénztári maradék	5498	30
2	Tagdíjak (1915-i és hátralékok)	12345	77
3	Államsegély	1500	—
4	Adományok	1410	—
5	Kamatok	1588	14
6	Hirdetések	410	—
7	Alaptőke	300	—
8	Tátra-alap	500	—
9	Gazdasági szakosztály	90	84
10	Különféle	510	72
11	Vegyes	47	30
		<hr/>	
		24201	07
		<hr/>	

Ezt a számadást megvizsgáltuk, az okmányokkal

Budapest, 1916.

Bogdányfő Ödön s. k.
a Magyar Földrajzi Társaság

pénztári kimutatása 1915-ről.

KIADÁS.

		Korona	fill.
1	Földrajzi Közlemények (1914. X. f. és 1915. I—IX. f.)	7216	07
2	Tisztviselők	2300	—
3	Szolga	360	—
4	Pénztár	415	18
5	Iroda és posta	227	50
6	Könyvtár	169	42
7	Gazdasági szakosztály	10	—
8	Tátra-alap	500	—
9	Hunfalvy-alap	40	—
10	Alaptőke	300	—
11	Apró nyomtatványok	493	78
12	Különféle	231	62
13	Vegyes	67	—
14	Egyenleg, mint pénztári maradék 1916-ra	11870	50
		24201	07

Dr. Pécsi Albert s. k.
társ. pénztáros.

összehasonlítottuk és rendben találtuk.

március 23-án.

Róna Zsigmond s. k.
részéről kiküldött számvizsgálók.

VAGYON

A Magyar Földrajzi Társaság

		Korona	fill.	Korona	fill.
1	Alaptőke :				
	a) 27000 K. névértékű 4 $\frac{1}{2}$ %-os Magy. Földhitelintézeti záloglevél	27000	—		
	b) 2600 K. névértékű 4 $\frac{1}{2}$ %-os Pesti Magy. Keresk. Bank záloglevél.....	2600	—		
	c) 400 K. névértű Tisztviselő Takarékpénztári részvény	400	—		
	d) 5000 K. névértékű 1914. hadi kölcsönkötvény	5000	—		
	e) Takarékpénztári betétek	5020	92	40020	92
2	Hunfalvy-alap :				
	a) 1000 K. névértékű 4 $\frac{1}{2}$ %-os Magy. Földhitelintézeti záloglevél	1000	—		
	b) 250 K. névértékű 1914. hadi kölcsönkötvény	250	—		
	c) Takarékpénztári betét.....	62	21	1312	21
3	Farkasfalvi pályadíj-alap :				
	a) 2200 K. névértékű 1914. hadi kölcsönkötvény	2200	—		
	b) Takarékpénztári betét.....	43	93	2243	93
4	Lóczy-alap :				
	a) 6350 K. névértékű 1914. hadi kölcsönkötvény	6350	—		
	b) Takarékpénztári betét.....	478	—	6828	—
5	Tátra-Observatorium-alap :				
	a) 9250 K. névértékű 1914. hadi kölcsönkötvény	9250	—		
	b) Takarékpénztári betét.....	1906	77	11156	77
6	Gazdasági szakosztály-alap :				
	a) 1950 K. névértékű 1914. hadi kölcsönkötvény	1950	—		
	b) Takarékpénztári betét.....	96	25	2046	25
7	Könyvek, térképek, bútorok és egyéb felszerelés :				
	a) 1915. január 1.-én.....	33748	—		
	b) 1915.-i beszerzés	169	42	33917	42
8	Pénztári készlet :	11870	50	11870	50
				109396	—

Ezt a számadást megvizsgáltuk, az okmányokkal

Budapest, 1915.

Bogdánfy Ödön s. k.
a Magyar Földrajzi Társaság

vagyommérlege 1915 dec. 31.-én.

TEHER

	Korona	fill.	Korona	fill.
Tartozások :				
a) Földrajzi Közlemények 1915. X. f.			1248	14
b) Internationale 1914. és 1915. ...			3000	—
Egyenleg mint tiszta vagyon ...			105147	86
			109396	—

Dr. Pécsi Albert s. k.
társ. pénztáros.

összehasonlítottuk és rendben találtuk

Róna Zsigmond s. k.
részéről kiküldött számvizsgálók.

Előirányzat 1916-ra.

BEVÉTEL

		Korona	fill.
1	Pénztári maradvány 1915-ről	11870	50
2	Tagdíjak	8000	—
3	Államsegély	3000	—
4	Hirdetések	360	—
5	Kamatok	1500	—
6	Egyéb bevételek (adományok, eladott füzetek)	1000	—
		25730	50

KIADÁS

		Korona	fill.
1	Földrajzi Közlemények 1915. X. f.	1248	14
2	Földrajzi Közlemények 1916. évf.	12000	—
3	Internationale 1914. évf.	1500	—
4	Internationale 1915. évf.	1500	—
5	Internationale 1916. évf.	1500	—
6	Személyi kiadások	2300	—
7	Szolga	360	—
8	Pénztár	500	—
9	Iroda és posta	500	—
10	Apró nyomtatványok	500	—
11	Könyvtár	1500	—
12	Ülések	500	—
13	Kirándulások	500	—
14	Vegyes	500	—
15	Egyenleg	822	36
		25730	50

Dr. Pécsi Albert s. k.
társ. pénztáros.

A Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottságának 1915. évi XXV. elszámolása.

Bevétel.

1. Maradvány az 1913. évi elszámolás szerint	2098.39
2. Vallás- és közoktatásügyi Miniszter államsegélye az 1914/15. második felére	3000.—
3. Vallás- és közoktatásügyi Miniszter államsegélye az 1915/16. első felére	3000.—
4. Kilián Frigyes utóda cégtől 1915-ben eladott példányokért	226.14
5. Ed. Hölzel Wien könyveiből eladott kiadványokért	71.50
6. Közvetlenül eladott példányokért	113.—
7. Kamatok az O. K. H. Szövetkezethez	31.89
Bevételek összege	8540.92

Kiadás.

1. Kiadványok tüzkárelleni biztosítása	51.16
2. Kiadványok költségei	7121.09
3. Irodai kiadások	190.—
4. Szállítás és posta	9.53
	7371.78

Egyenleg.

Bevétel	8540.92
Kiadás	7371.78
	Maradvány ... 1169.14

Budapest, 1916 januárius hó 1-én.

Lóczy Lajos
biz. elnök.

Ezt a számadást átvizsgáltuk, a kiadások és bevételek tételeit az okmányokkal összehasonlítottuk s úgy a bevételeket, valamint a kiadási összegeket, nemkülönben az 1169 kor. 14 fillér, azaz egyezer egyszáz hatvankilenc kor. 14 fillérrny maradványt, mely folyószámlai betétben (Orsz. Közp. Hitelszövetkezet) 147 korona 05 fillér, azaz egyszáz negyvenhét korona 05 fillér készpénzben és 1300 korona, azaz egyezer háromszáz korona munkákra nyújtott előlegekből áll, rendben találtuk. Az így mutatkozó többletkiadást már az 1916 évi államsegély stb. bevételből fedeztük.

Budapest, 1916 március 22-én.

Wodianer Arthur s. k. **Róna Zsigmond** s. k. **Farkasfalvi Imre** s. k.

A Bizottság működésének kezdete óta 260.914 korona 48 fillért vett be s 249.745 korona 34 fillért adott ki.

A Magyar Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságának elszámolása az 1915. évről.

Bevétel.

1. Maradék 1914. év végén	192.34
2. Heves vármegye	100.—
3. Nyiregyháza város	400.—
4. Szabadka város	100.—
5. Kecskemét város	600.—
6. Temesvár város	600.—
7. Torontál vármegye	800.—
8. Szeged város	500.—
9. Debreczen város	100.—
Összesen	3392.34

Kiadás.

1. Növénytelejlődési megfigyelésekre	5.60
2. Növénytani kutatásokra	396.50
3. Fizikai földrajzi kutatásokra	1447.20
4. Ügyvezető átalánya	1000.—
5. Iroda és posta	54.10
6. 1916-ra átvendő maradék	488.94
Összesen	3392.34

Ezt a számadást átvizsgáltuk, a kiadások és bevételek tételait az okmányokkal összehasonlítottuk és 3392 K. 34 fill. bevételt és 2903 K. 40 fill. kiadást és 488 K. 94 fill. maradékot állapítva meg, a számadást helyesnek találtuk.

Budapest, 1916. március 30.

Róna Zsigmond s. k.

Wodianer Arthur s. k.

a M. Földrajzi Társaság részéről kiküldött pénztárvizsgálók.

Földrajzi vonatkozások a háborúban.

Irta: Dr. Strömpl Gábor.

(Folytatás.)

Zuhogó záporban, erős havazásban, de meg szitáló eső-ben is a tüzéség nem figyelheti meg a lövegek hatását, sem pedig a lecsapások helyét. A köd szintén ezt okozhatja, sőt ha messze fekvő célokra kell lőni, a levegő párázata is megakadályozhatja a megfigyelést. A szél eltéríti útjából a kilőtt golyót. Ágyúknál ez nem okoz bajt, mert a megfigyelést és az irányítást más-más végzi. Puskával azonban valóban céloznak, a golyó lecsapását nem mindig láthatják s ezért a jó lövőnek a széllel is számolnia kell, ha találni akar. Tömeglövésben, vagy rossz lövő esetén a szél hatását nem kell tekintetbe venni, sőt a szél néha kedvező is, mert a szórást növeli. Zavarja a célzást a levegőnek hullámozása is, ami forró napokon, déltájban gyakori. Bizonytalanná teszi a célzást a délibáb sugártörése és csalóka képe is, de vajmi ritkán, mert csak elvétve s csak bizonyos területeken mutatkozik. A finom lebegő por szintén zavarossá teheti a levegőt, annyira, hogy elfogja a messzelátást.

A repülőknek leginkább az erős szelekre kell ügyelniök. Ismerniök kell nagyjában az illető terület széljárását s főleg a hegyek közötti szélkapukat — ha alacsonyán járnak. A magasan járó szelek iránya, erőssége, amit a felhők járásából ítélhetnek meg, szintén nem lehet mindig közömbös előttük. A nagy viharok közeledését figyelniök kell. Nemcsak a repülők útját zavarhatja meg az időjárás, hanem lehetetlenné teheti a megfigyelést is. Borult idő-ben, amikor alacsonyán járnak a fellegek, vagy hegyek között a völgyeket fekszi meg a pára, az aeroplánokról való megfigyelés lehetetlen. Hajnali köd, eső, havazás szintén akadályozzák a lelátást. Sőt a párás vagy poros levegő sem kedvez a repülőknak, mert a srappellektől való óvakodás miatt magasan kell szállniok, a magasból pedig nem igen látják tisztán, nem fotografálhatják élesen az ellenséges hadállásokat.

A portyázó felderítést is meghiúsíthatja olykor az időjárás. Sűrű ködben, hóesésben, esőben, permetegben nem láthatnak messze a járőrök. A pára, a borulat, a por már nem igen akadályozza őket, mert nagy területet a lóról, fáról vagy dombról figyelő katona úgy sem lát be. Ha meg kimagasodó hegyről nagy területet vizsgál az őr, úgy erre a tiszta idő kedvezőbb. Kődön, párázon a legjobb trieder sem tud keresztültörni.

Csapatmozdulatoknál a fenti klimatikus elemek már másképp értékelendők. Ha a mozdulat célja cselvetés, akkor mindaz, ami elfedi, leplezi a csapatot — kedvező körülmény. A sűrű, tar-

tós köd meglepő támadásra néha jobb mint az éjszaka, mert míg a támadót nem látják, addig a támadó maga tud összeköttetést tartani és nem csetlik-botlik. A sűrű havazás szintén leplez. Az eső elfedi ugyan a támadást, de csuromvizesen, a felázott talaj csúszós, tapadós sarában nem rohamozhat gyorsan a támadó. A hóban sível mozoghat a katona legkönnyebben — de nem minden helyen. A Kárpátok téli csatájában sok olyan helyen rohamoztak a mieink és a németek, ahol a sí csak akadályozta volna őket a mozgásban. A sí használatának határai nem nagyon tágasak és tömegmozdulatoknál bizony csak a bakkancsos vagy a csizmás lábban lehet bízakodni, mert annak ura lehet minden katona, míg a sínek nem. S ha a láb is felmondta a szolgálatot, nemcsak a fedezés miatt, de az előrejutás kierőszakolása miatt is, hasmánt csúsztak előre a névtelenek. Ez az emberfeletti néma „rajta“ a mi részünkről nem tartott sokáig. Csak akkor, addig, amíg a Beszkidek hágóit (kivéve a sárosiakat és a zemplénieket) a tél derekán vissza kellett szerezniünk. Az oroszoknak tovább volt benne része, három álló hónapig. Itt ingott meg hatalmas ereje.

A hó magassága, helyesebben mélysége nagyon megnő a magasság felé. Ezt a magassággal járó hőcsökkenés eredményezi s tekintettel arra, hogy a Kárpátokban is sok száz métert meghaladó relativ különbségek adódtak úgy a hareban, mint a csapatok ellátásánál, bizony sokszor szomorú, a lovakra pedig néha végzetes következményekkel járt az, hogy a hónapok a magasság felé való gyarapodásával nem számítottak. Tavasszal, amikor a völgyekben már olvadt a hó, de a hegyeken és főleg azok északi oldalán még sokáig ott fehérlett, ez a különbség nem volt olyan bántó, mert addigra a hegyi hó megszilárdult, felületén megkeményedett. Inkább a tél kezdetén volt kellemetlen a hegyek hava, amikor a hó még friss volt és süppedő. Nem egy hágón, nem egy hegyen órákra, sőt napokra is megakadt a hegy tövéből vagy a völgyek mélyéből elindult forgalom. A nagy hó miatt februárius elején úgy oldották meg ügyesen a lawocznei Beszkiden való átjutást, hogy a trént az akkor még szabad vasúti alagúton engedték át. A csapadéknak a magasság felé való megnagyobbodását tudjuk, de ha ez a csapadék eső, úgy az tovafoyyik s így a katonák előtt közömbös, míg a hóval, amely ott marad és késő tavaszig üli meg a tetőket, katonának és hadvezetőségnek is számot kell vetni. Olyan térképet, de még csak olyan értekezést sem ismerek, amelyik hozzávetőlegesen is megadná a hótakaró eloszlását és magasságát a Kárpátokban. Pedig ha ilyen térképünk van, úgy már az ősz elején is jobban bízakodtunk volna a Kárpátok stratégiai jelentőségében és nem engedték volna semmi áron a szép őszi napokon a Kárpátok tarajára és déli ereszkedőire az orszokat. Mert amilyen biztos védelmet nyújtanak Dél-tirolban a sziklahegyek a szinte rájuk nőtt derék tiroliakkal, akként az alacsonyabb, a szelidebb Kárpátokat, lassan belépszokott katonáink mellett a beszkidi hó tette — véglegesen — áthatolhatatlanná. S ha ősszel nem igyekszik Magyarország azon, hogy az őszi orosz betörést visszaverje, úgy önmaga hagyta volna eszerben örök hű szövetségését, a kárpáti telet, a beszkidi havat. Ezt a régi, de

csendes, ezt a nem kérkedő, nem is áltató szövetségesünket az orosz sem ismerte jól, mi magyarok azonban — valljuk be őszintén — még kevésbé. Egyik fele a titokzatos vastag, fehér szőnyegnek már átnyúlik Galícia földjére s mert nem igazi, messzi külföld, hanem közeli szomszéd, nem érdeklődtünk iránta, a másik fele pedig átnyúlik hozzánk, de mert távol esik az ország szívéből, nem törődtünk vele.

Pedig a beszki hótakarónak híre van az északkeleti Felföldön. Amikor azelőtt a Keleti-Beszkidékben és a Mármarosi-havasokon kószáltam, szállásadóim, az erdőőrök, pénzügyőrök és korecsmárosok sokat beszéltek nekem a Kárpátok nagy, tartós haváról. Tíz évre rá, amikor már csukaszürkében kerültem a Beszkidékre, eszembe jutottak a kárpáti hóról hallottak. S amíg vártuk a telet türelmesen a hágókon, társaimat ijesztgettem a nagy hóval, a kemény téellel, hogy magamról háriítsam el a félsz látszatát. Őszintén megvallva, féltem a Kárpátok telétől. Minduntalan eszembe jutott a Verchovina teléről gyakran hallott szójárás: Itt kilenc hónapig tart a tél és három hónapig a — hideg. A szójárás igazságáról meggyőződtem félig, mert a nyarat valóban hidegnek találtam tíz esztendővel azelőtt. Igaznak tartottam hát a népies tétel másik felét is. És igaznak is bizonyult. Nem magam bizonyíthatom, hanem az a sok-sok háromágú fakereszt, amiket tél elmúltával, tavaszi előnyomulásunk során számolhattam össze az opor-völgyi sáros utak mentén. Bizonyosságot tettek erről azok a szinte napról-napra szaporodó sírhantok is, amelyek a mi részünkről elesettek véres, fagyott tetemeit pihentették el a magas hó kegyetlen pompájával ékeskedő tél folyamán.

Amennyire kedvező a hó a védekezésnél, annyira vésztrejtő a támadásnál. Akadály a hó mozdulatok végrehajtásánál sík vidéken is, még nagyobb akadály azonban hegyek között, hol nagyobb, tartósabb a hó és a hegyek lejtői, sziklái még tetézik az offenzíva nehézségeit.

Csapatmozgásoknál a hó, mint akadály, nem esik mindig ugyanazzal a súllyal a latba. A megüledett hónak ugyanis sokféle változata van. Sielők ezt nagyon jól tudják, ők ezt gyakorlat révén jobban részletezhetik. A friss, a még laza hóban nehezebben esik a járás, mint a régebben hullott, már megüledett hóban. A napsütötte, majd a felületén megfagyott hómező már elbirja a lábak nyomását és nem horpad be. Az ilyen havon a járás, ha csúszkálva is, már könnyebb és gyorsabb. A porrá fagyott, a csikorgó hó lazább a pelyhes hónál, a láb könnyen süpped bele térden felül is. A járás benne — ha mély a hó — lehetetlen. Kellemetlen a hó tapadása is. Tapad a friss, a ropogós hó, még inkább a napsütésben összeálló, olvadni készülő nedves hó. Kellemetlen az otromba rögökben a talphoz ragadt hó, mert bizonytalaná teszi a járást. Biceg a ló is, ha patájába, a patkó közé fagyott hócsomó szorul.

Nagy akadály a hó a szekér-, autó- és vonatközlekedésnek is. A szekér nehezen halad a már arasznyi hóban, a még magasabban el is reked. A szán jobban boldogul a hóval, de csak addig, amíg a lovak is előre tudnak jutni. Félméteres hóban elakad a ló is szekereztül, ágyustul, még ha a legpompásabb országút van is a hó alatt. Az

autó még kevésbé bírja el a havas utat. A vasutakat a hó már nem teszi járhatatlanná, de a hófúvások, a magasra halmozódott hótömegek már igen. Az utánpótlásnak nagy akadálya a hó, sokszor késleltetheti a pontos ellátást. Tartós, nagy forgalomúal azonban a hó mint akadály nem sokáig szerepel. Csak addig, míg a magas havat eltakarítják, az alacsonyabbat pedig letapodják. A letapodott hó már nem forgalmi akadály, de ha a havat keményre tapodják, úgy hogy az jéggé fagy, a mozgást lassítja. A csúszós, kemény jégpáncélon a lovak csak gyakran változtatott hegyes, éles sarokszegekkel járhatnak. A gyalogos is csak jégpatkóval jár biztosan. A Kárpátokban a jég nem sokat zavart a mozgásnál. Már az Alpokban, hol gleccserek vannak, a jég, mint mozgást gátló elem, nagyobb szerepre jutott.

A sár egyes harcterületeken gátló voltában vetekszik a hóval is. Késő ősszel, kora tavasszal hadijelentéseink többször emlegették a sárnak ezt a sokat átkozott tulajdonságát a lengyellakta harcterületekről. Jól megépített, sűrű úthálózat mellett a sár nem okoz különösebb gondot, de orosz útviszonyok mellett és a monarchiának egyes elhanyagoltabb tájékain, katasztrófális következményekkel jár és járt is a felgyülemlett sár. Gyalogost, lovast egyaránt megrekeszthet vagy módfelett gátolhat a sár a gyors, az előre számított haladásban. Még inkább áll ez a terhes ágyúra és szekerekre vonatkozólag. Az északkeleti harcterének hatalmas kiterjedésű fekete földje agyagos. Ez ha felázik, ragadós sárrá lágynul, míg ha kiszikkad, repedezett, esontkemény rögökbe áll össze. Még jó, ha a nagy forgalom és sok eső híg péppé aprítja e sarat, mert akkor kevésbé tapad a lábbelire és a kerekre s ha meggyűlik, kicsi iszapárakban ömlik le az út két oldalán futó árkokba. A Kárpátok északi creszkedőin az utakat leginkább homokkövekkel kavicsolják. A főbb utakra a kőzetnek még keményebb változatait használják, de már a mellékutakon azt a követ fejtik, amelyik éppen közel esik. Az agyagos, palás kőzet hamar mállik, sok sarat ad. Lawoczne táján a tavasszal hamar és annyira megromlott a gondozott (?) út, hogy a kikopott út vályúvá mélyült és arról még a sár sem folyhatott le — mindenütt. Akkora gödrök rejtőztek az iszapá habart sár alatt, hogy a szekerek az úttest közepén fordultak fel. Helyenkint a lovak hasáig ért a sár. A gyalogos messze elkerülte ezt az utat — ha tehette. S ha a kőben bővelkedő Kárpátokban voltak ilyen viszonyok, elgondolhatjuk, hogy milyenek lehettek az állapotok lenn a síkon, ahol jóval kevesebb a kő.

A klimatikus hatások kedvező és kedvezőtlen körülményeit említve, külön-külön utaltam rájuk. Nem foglalkoztam ezeknek a hatásoknak időtartamával, holott e dolgok „meddig“-je csakolyan fontos a hadviselésben, mint maga a jelenség. E klimatikus jelenségeknek, mert természetiek, megvan a természetes egymásutánjuk. Ha nem is szabályos ez, ha nem is pontosan előre tudott valami az időjárás, mégis az évtizedes megfigyelések alapján a tapasztalat igazít el a klímának bonyolult menetében. Napokat megelőző jóslásokra niicsen is szükség, de az egyes területek fennebb vázolt viszonyait a sztratégának ismerniök kell. Ezért a harcterületek klímájának az

ismerete elengedhetetlen feladata, segédtanulmánya a hadvezetőség teoretikusainak. Nekik feltétlenül kell számolniok a harcaterületek klímájával, hogy számíthassanak az időjárás okozta ama tényezőkkel, amelyekre az imént utaltam. A klímatanulmány szükségességét, elengedhetetlenségét a már vázolt, talán túlságosan részletezett, szinte kicsinyes adatokkal igyekeztem megokolni. De tettem azért is, s úgy vélem, azért kellett megtennem, hogy rámutathassak arra a klimatológiára, amelyre éppen a katonáknak van szükségük. Hogy aztán az ilyen gyakorlati, a föld felszínével és a rajta lévő élettel szorosabb összhangzásba hozott igazi időjárás-tan jobban felelne meg a geográfusoknak is, annak vitatása nem ide tartozik.

Az esőzések, havazások járása, a derült napok egymásrakövetkezését, menetét, ha nem vették tekintetbe a szóban forgó harctereken, bizony nem egyszer kudarcot eredményezett. Nem is kell Napoleon ebbéli kudarcainak felelevenítéséhez fordulni, kapunk erre sajtó, de másrészt megnyugtató megerősítést ebben a nagy háborúban is. Hogy Przemysl nem sikerült a télen felszabadítanunk, annak oka klimatikus elszámításban is rejlett. A zempléni Krajna, ha nem is magas hegyvidék, mégis hideg vidéke a Kárpátoknak, hol a sok csapadék magas hóvá gyűlik meg és ez a hó, mert hideg a környék, márciusban sohasem olvad el. Legkevésbé az északi lejtőn. Baligrodnál, Duklánál, amerre az út Przemyslbe vezet.

A legnagyobb hóolvadás idején, áprilisban, nem tudtuk volna úgy megcsinálni a gorlicei áttörést követő előrenyomulásunkat, mert a Kárpátokból lesiető sok folyó megdagadt vize meglassította volna az üldözést, lehetetlenné tette volna több helyen a hídverést. Hogy az orosz olyan hamar árasztotta el Kelet-Galiciát, azt a szép őszi napok és a galíciai úthálózat csak elősegítették. Ahogy a rossz utak mellett hamar törhettünk előre a múlt nyáron Lublinig, addig a visszavonulásnál már ránk szakadt az őszi esőzéseknek valamennyi baja. Hogy a kárpáti telet megfontoltan, bizonyos okulással helyesen vontuk bele tartós defenzívánkba, arról e helyen már megemlékeztem. Körültekintő tapintatra vall ennek a tervnek a megfogantatása és erős, bizakodó akarásra az, hogy nagy áldozatok árán is — a Kárpátok tavaszáig (április vége) maradtak meg mellette. Hogy az orosz éppen ekkor támadt a legnagyobb tömegekkel, az tán e terv higgadt nyugodtságának az ellenségre gyakorolt ingerlése, tüzelése okozta. Lehet. Tudom, hogy ebben a fagyos, nyomott mozdulatlanságban mi akkor örvendtünk a legjobban, ha az orosz minél hosszúsabban támadt.

S ezek az idevetett nagy esetek csak arra valóak, hogy bemutat-hassam, miszerint vannak kedvező és kedvezőtlen hónapok, évszakok a hadviselésre. Stratégiai értékelése az évszakok időjárásának — relativ, mert mindig függ a taktikai szándéktól. Ami kedvező a defenzívára, az egyenesen káros lehet az offenzívára és viszont. Abszolút értékelés itt nem lehet, de a harcaterület klímájának mégis abszolút leírását kell adni a számításba eső, a hadviselésre fontos jelenségekről. Ez tudományos munka, titok benne nincsen, a titok az, hogy ki hogyan tudja alkalmazni a saját céljaira a megadott igazságokat.

Tájékozódás.

A katona legtöbb esetben idegen, előtte ismeretlen területen harcol. Akár hazája földjén, akár ellenséges területen jár, tapasztalatból a területet nem ismerheti. Erre a polgárból lett katonának se ideje, se módja nincsen s még a hivatásos katonák sem ismerhetik meg — egy emberöltőn át — a mai háború hatalmas kiterjedésű harcterületeit. A dolog nehézsége ugyanis abban van, hogy a mai haremód mellett a harcterületnek túlon-túl részletes ismeretére van szükség. Igaz viszont, hogy egy katonára a nagy harctérnek csak igen kicsi része jut, de éppen azt nem lehet előre tudni, hogy e kicsi rész hol kezdődik és hol végződik. Vezérkari tiszteknek még módjuk van arra, hogy egy-egy harcteret személyesen tanulmányozzanak, de tényleges és tartalékos tiszteknek ez lehetetlen. Ha meg véletlenül olyan területre kerül a katona, amelyet úgy ismer, mint a tenyerét, annak a területnek katonai értékelését mégsem tudja. Ehhez már szakismeret kell. Ellenséges területek személyes sztratégiai tanulmányozása — kémkedés. Ezt a hivatásos katonák közül is csak azok végezhetik, akik vállalják az ezzel járó kockázatot.

A harctér személyes tanulmányozásának ezen nehézségei mellett elsősorban a hadvezetőség kényszerült arra, hogy az esetleges harcterületek minél pontosabb térképeit megszerezze. Ezek a térképek mind megvannak.

Anélkül, hogy a térképolvasás szükségességéről külön szólnánk, jobbnak vélem, ha a harctéren mozgó katona tájékozódásában utalok arra a kapcsolatra, ami őt a térképhez fűzi.

Ha járőrnek küldik a katonát, az útvonalat térképen jelölik ki neki s ha visszatér, jelentéseit térképen ismerteti. A légi felderítő térképen rögzíti a látottakat, jelentéseit térképre jegyzi a parancsnokságok; térkép nyomán találják egymásra az összeköttetést kereső csapatok. Minden mozdulat, minden megállás a térkép nyomán történik. A térkép egységes rajza adja meg a lehetőségét a parancsteljesítésnek, a rendnek, az áttekintésnek. Jó térkép nélkül idegen területen lehetetlen volna az együttműködése a seregeknek. Nem mozoghatnak céltudatosan, rendben, térkép nélkül kisebb csapatok sem s éppen ezért a térkép ismerete elengedhetetlen kelléke az előljáró, a nagyobb, sőt a kisebb csapatot vezető katonának is.

A harctéren (másutt is) tájékozódni a leggyorsabban, a legjobban térképpel lehet. Csupán csak térképpel tájékozódni azonban nem mindenki tud. Ehhez már nagy gyakorlat és — tagadhatatlan — érzék kell. Az előbbire könnyen tehetünk szert katonáskodásunk alatt, az utóbbit pedig — helyes nevelés és oktatás mellett — fejleszthetjük. Vannak azonban olyan területek és alkalmak, ahol a térképolvasásnál bizonyos segédesszközök nem nélkülözhetünk.

A tájékozódás segédesszközeit a térképolvasók ismerik. Ismertetésükre a katonaságnál gondot fordítanak, noha gyakorlati

alkalmazásukkal már kevesebben vannak tisztában. De nem is jó, sőt fölösleges is a különféle tájékoztató műszer és módszer ismertetése. Az erre fordított időt inkább gyakorlatra, vagy a térképolvasás más, gyorsabb, alaposabb területmegismerést biztosító részére fordítsák.

A tájékozódás megkönnyítésére egyik eszköz sem olyan gyors, olyan jó, mint a kompasz. Csak a kompaszt kellene jobban megválogatni. Le kellene szokni az apró, játszi iránytűkről és helyette a busszola, vagy a bányászati kompasz általános használatára kellene áttérni. Különösen a „bányászati kompasz“ néven ismert iránytű lenne jó, megbízható és gyors szolgálatot. Vázlatok készítésére ez teljesen megfelel és közvetlen irányleolvasásokkal, majd szögletes tokjával rögzített alapvonalával még a busszolánál is gyorsabb, ennél pontosabb tájékozódást enged meg. Térképező geológusok e kompaszokkal mérnek és tájékozódnak. A katonának főleg gyors térképi helymeghatározásra van szüksége. Segéd-eszköz alkalmazása csak kísérelteti a tájékozódást, amiért gyorsan úgy tájékozódhatunk a legtöbb esetben, ha csak térképet használunk. „Beállíthatjuk“ a térképet kompasz nélkül is, mert ha csak néhány feltűnőbb természeti tárgy (út, fa, hegy, torony, patak stb.) fekvését látjuk, már van elég támaszunk az eligazodáshoz, a térképi kép ellenőrzéséhez. Elvégre ez a leghelyesebb, a legtanulmányosabb területmegismerési mód, ez az összehasonlítással, a környezet és a térkép egybevetéséből származó eljárás, mert ez változatos, érdekes, nem gépies. Ez az eljárás azonban ködben, éjjel, erdőben és egyhangú, egyöntetű területen nem mindig lehetséges. Tájékozódási (statocista) érzékünk bizonyos idő múltán kifárad, vagy ingerek hijján zökken rendszeres működéséből, amikor aztán kompasszal, vagy más eszközzel újra fogékonyá kell tennünk.

A térképolvasást módszeres oktatás mellett nem nehéz elsajátítani. Meg lehet rá tanítani könnyen a fiatal cserkészfiúkat is, ha látják, hogy a térképolvasásnak kirándulásaikon hasznát veszik. S valóban a cserkészfiúknak, eszükjárásának megfelelő, érdeklődésüket lekötő módon és hangon megírt könyvecskében annyi gyakorlati ismeretet szedtek össze, azt úgy írták meg, hogy a gyerek is megérti és a gyakorlatban, kirándulásain értékesítheti. Ezt pedig nem azért említem meg, mintha a katonai térképolvasást (tereptan) a cserkészfiúk kirándulási útmutatójával akarnám egybevetni. Korántsem. Megemlítettem azért, hogy utalhassak arra, miszerint a térképolvasás nem olyan nehéz, amint azt sokan hiszik. Megtaníthatják erre az elemi iskolai alapképzettséggel bíró katonákat jóval nagyobb számban, mint ahogyan eddig tették, teheték. Mert a topográfiai térképolvasás nem nehezebb mesterség a betűvetésnél. Az elemi fokú térképolvasásban csak az irány és a távolság apró kérdései foglaltatnak; csak a helyzetrajz, a szituáció ismerete kívánatos, aminek a megismertetése nem nehéz. Idegen területen a kezünkbe adott térkép maga könnyíti meg a tájékozódást. A térkép nomenklaturája, szélei megadják az égtájakat a térképen s kompasz, csillagos, napos ég megadják a valóságban; a távolság összehasonlítására ott a valóságban

a katonáknak iskolázott szemmértéke, a megtett kilométerek: a térképen pedig alul a sohasem hiányzó távolsági mérték.

Csak az oktatás módját kell helyesen, a tanulók előképzettségéhez mérten, úgy leszállítani, úgy alkalmazni, hogy ne oktassuk őket többre, mint amennyire szükségük van: ne ismertessük a dolgokat bonyolultabban, mint ahogyan éppen megérthetők. Helyes módszer mellett az egyszerű térképolvasást minden értelmes katonánál elérhetjük. A katonák átlagánál az elemi térképolvasás elegendő. Akinek a tereppel semmi gondja, akinek a kijelölt úton addig kell menni, ameddig a megadott helyet eléri, akinek a megjelölt helyre csak a legrövidebb úton, vagy út nélkül, „toronyirányt“ kell mennie: annak a térképolvasásnak orográfiai (domborzati, hegyrajzi), majd tájrajzi (chorográfiai) részével nem kell törődni. S hogy az orográfiai és chorográfiai nehezebb része a térképolvasásnak, ez nem lehet, ne is legyen akadálya annak, hogy a topográfiai térképolvasást a hadseregben általánosanítsák.

Területismeret.

Az a térképolvasás, amely megelégszik a helyrajz ismeretével, nem elégítheti ki a hadseregnek azt a csoportját, amelyiknek működése a térszínrel, a terület areculatával kapcsolódik egybe. „Térszín“ alatt nemcsak a terület domborzatát értem, hanem mindazt, ami gátlón, vagy segítőn hat a hadműveletekre.

A védekezés, bújkálás a járórt a terület védő természetének kihasználására készíti, viszont ugyancsak a terület sajátossága kínálja a támadás alkalmait is. A lopva, osonva járó felderítő katonát elfedi a bozót, az erdő vagy a földnek valami kicsi dudorodása. Védelmet, takarást nyújt a föld homorulatja, növényzete és az építkezések. A kipillantásra kínálkoznak a domborulatok, a kupacok, hegyek orma, taraja, a kimagasló fák, póznák, kazlak, házak, tornyok, kémények teteje.

A taktikai csapatelhelyezéseknél és csapatmozdulatoknál a térszíni ismeretek alkalmazása még inkább érvényesül. A lövészárkok elhelyezése a tájék areculatához kénytelen alkalmazkodni, ha a harc terület előnyeit kihasználni és annak akadályait legyűrni akarják. Ezt a munkát csak jó térkép és a térképnek szakavatott ismerete segíti elő.

A térszínt a harcoló katona nem ismerheti meg személyes tapasztalattal, mivel arra sem ideje, sem módja nincs. Hare előtt, hareban nincs alkalom a térszín szemlélésére. Csakis álló hareban van mód arra, hogy a harcossal a közeli harctéren széjjel nézzen, de az ellenség szemfülessége mellett zavartalanul ezt sem teheti. Amit a saját hadállásából szemügyre vehet, az is csak kikapott, amolyan ablakból nézett képe a területnek. Áttekintést, összefüggést egyedül csak térkép segítségével szerezhetünk.

A terület alapos megismerésére a katonát csak a jó térkép vezeti és csak azok a helyszíni tanulmányok, amelyeket térképpel a kezében

végez. Mindezek az előzetes és egyidejű tanulmányok azonban alapos előképzettséget kívánnak, amelyekre itt nem terjeszkedhetek ki részletesen. Csak igen röviden utalok erre. Csak megemlítem azokat a módszereket, amelyekkel a geográfus valamely vidék arculatának szövevényét rendszeresen megismeri.

A katonának a legapróbb részletekig kell megismernie a vidéket és sokszor olyan gyors, amellet biztos áttekintést kell szereznie arról, hogy ezt csupán a térképnek száraz adataiból nem merítheti. Hogy ezt megszerzhesse, kell, hogy olyan ismeretköre legyen, ami őt a soha nem látott vidéken is gyorsan eligazítsa. A geográfia megadja a módot rá, mert másképpen, logikusabban alapozza és adja meg ezeket az ismereteket, mint a katonai tereptannak függeléke, a chorográfia.

A geográfia összefoglalja a föld arculati elemeit és úgy összegezi őket, ahogyan azok valóban összetartoznak. Hisz minden egyes vidék valamennyi térrészlete között szoros összefüggés van; a részletek mindenségében pedig annyi a korreláció, hogy a fővonások, a kirívó elemek meglátásából már önmaguktól adódnak a részletek. Patak és völgye, vegetáció hiánya és sziklák, széles völgy és tó, vagy mocsaras rét szorosan összefüggnek. Ilyen kapcsolatok pl. mészkö, töbör (kevés szántó), vakvölgy, helyi vízhiány (gyér falvak), barlangok, kanyonok, fensíkok (úthiány), bércek; vagy: középhegység, gyephavas (legeltetés), teknős völgyek, tengerszemek, tófalak, erdősáv (favágás), hegyalja, terraszok (községek), füvellők, bercek stb.; vagy: homokbucka (szőlős kertek), semjék (nádas), szárazságot álló növényzet (nehezen járhatóság). És van ilyen szorosan egybefüggő, egymásba szövődő, egymástól függő formációsorozat sok. A geográfus mind ismeri ezeket és mindegyiknek összefoglaló, találó nevet tud adni.

A chorográfia nem így tárgyalja a vidékeket, hanem kirívó, feltűnő tájakat ír le hézagosan, lelketőlön. A valóságban az így megírt tájtipusok vagy nagyon ritkán található meg, vagy a leírás nyomán alig ismerhetők fel. A chorográfia csak orográfiai alakulatok halmaza, ami nehezen jegyezhető meg, nehezen kezelhető a gyakorlati alkalmazásban, mert kész, megrögzött sablonok megállapításait igyekezik alkalmazni a föld felszínének ugyancsak változatos, átmenetekkel nagyon is összebogozott tájékaira.

A geográfia útja más, módszere észhezszólbbs mert természetesen egyszerű: könnyebb, érthetőbb.

Kellő geográfiai előképzettség mellett a térkép beszédesebb lesz előttünk. S különösen a részletes térkép, amely hivebben tükrözteti vissza a terület valóságos viszonyait. Még inkább emeli a nagyobb arányú térkép sokszavúságát, mondhatnám elevenségét, ha az a kifejező rajz mellett gondosan megválogatott színeivel szól olvasójához. S tán azért is kedveltebb a mi 1:200.000-es méretű katonai térképünk, mint a titokzatosabb, de jobb 1:75.000-es lapok.

A térkép jeleinek, rajzáuak, színeinek jelentőségét, kifejező beszédét itt méltatni nincs módomban, nem is lehet szándékom, csak ismételten és nyomatékosabban utalok a visszás módszerre, ami

úgy a térképolvasás, valamint a területtanulmányozás terén van. Egyiket a másik nélkül, azaz területet térkép nélkül és viszont, térképet terület, azaz geográfiai tanulmányok nélkül ismertetni, megismerni nem lehet.

Pedig megteszik mind a kettőt. Katonáék kevés gondot fordítanak a területismertetésre, míg a polgárok iskoláiban keveset törődnek a térképpel. Az egyik szöveg nélkül csak rajzot ismertet, a másik rajz nélkül csak szöveget magyaráz. Holott a szabadban való tájékozódás, a különféle tájékon való eligazodás se ornamentika, se dogmatika. S ha úgy tanítjuk a térképolvasást, hogy akár a térképi jelek rajzolgatását hajtjuk túl, akár pedig a térkép ismertetését vagy a tájék szemléltetését mellőzzük, mindenképpen fél eredményt érünk el.

Társasági ügyek.

Választmányi ülés.

1916 február 17. Elnök: *Cholnoky* Jenő dr.

Elnök szomorúan jelenti Téglás Gábor főigazgatónak, Társaságunk lev. tagjának elhunytát. Mint Társaságunk egykori buzgó munkásának emlékét kegyelettel őrizzük meg.

Elnök bemutatja a középiskolai földrajzoktatás reformja érdekében készített memorandum nyomtatott szövegét, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez és a közoktatási tanács tagjaihoz szándékozunk eljuttatni. (L. Fölldr. Közl. 1916 I. f.) Felolvassa a kereskedelmi, honvédelmi miniszternek, továbbá Fülöp Szász Coburg és Gotha hercegének ezzel kapcsolatban az Elnökséghez intézett átiratait, melyekben akcióink készsége támogatására vállalkoznak. Választmány az Elnökség buzgó fáradozásáért köszönetét fejezi ki. Elnök előterjeszti főtítkárral egyetemben készített javaslatát egy „Keleti Bizottság“ létesítése tárgyában. A bizottság célja Kelet tudományos tanulmányozása volna a Balaton- és Alföldi Bizottságok mintájára a Társaság hatáskörében egyesítené az összes Kelet megismerésére vonatkozó tudományos munkálatokat. Bár volt, aki aggályát fejezte ki a bizottság megalakításának lehetősége és munkásságának kellő sikere felett, a választmány elnök előterjesztését egyhangú lelkesedéssel elfogadta s felhatalmazta főtítkárral egyetemben az előkészítő lépések megtételére.

Gr. Teleki Pál indítványozza, hogy tegyen a Társaság már most lépéseket az iránt, hogy a béke bekövetkeztével a szövetséges és semleges államok geografusait hívjuk meg Budapestre konferenciára, különösen a Kelettel kapcsolatos tudományos kérdések megvitatása végett. Választmány főtítkár indítványát elfogadja s megbizva, hogy ez irányban tájékozódjék.

Rendes tagokul felvételnek:

Városi nyilvános könyvtár 2. sz. fiókja Bpest (aj. Hézser A.).
K. u. k. *Theresianische Militärakademie* (Pécsi Albert). *Eperjesi An-*

gol *Kisasszonyok Intézete* (Pécsi A.). *Dr. Biró Ferenc* főreáliskolai tanár Bpest (Hézszer A.). *Sebők Jenő* felső keresk. iskolai tanár, Pozsony (Hézszer A.). *Kainz György* Magyar folyam- és tengerhajózási r.-t.-i hivatalnok (Hézszer A.). *Kalocsai Iskolánénék Anyaháza* (Pécsi A.). *Rimaszombati áll. polgári leányiskola* (Hézszer A.). *Merényi Sándor* polg. iskolai tanár, Kapuvár (Hézszer A.). *Szatmári ref. tanítóképző* (Pécsi A.). *Eggenberger-féle könyvkereskedés* (Hézszer A.). *Egyesületi Magyar Középiskola* Mosztár (Pécsi A.). *Kalocsai tanítóképző* (Pécsi A.). *Dr. Móricz Miklós* keresk. kamarai s. titkár, Kassa (Bátky Zsigmond). *Dr. Móricz Miklósné* (Bátky Zs.).

Kilépésüket a választmány tudomásul vette: *Mihalovits Elek*, Bpest; *Liptószentmiklósi polg. leányiskola*; *Eisenkolb Aurél*, Lippa (1917); *Bártfai állami főgimnázium* (megszűnt); *Pennavin Elemér*, Mosztár.

Meghaltak: *Téglás Gábor* lev. tag, Bpest; *Lähne Henrik* mérnök, Bpest; *Perner Gyula* M. Á. V. felügyelő, Bpest.

1916 március 30. Elnök: *Cholnoky Jenő* dr.

Lóczy Lajos tb. elnök bejelenti, hogy „Magyarország földrajzi és társadalomtudományi leírásának“, melynek szerkesztésével a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr őt annak idején megbízta, a kéziratai már szedés alatt állanak. Az eredetileg bejelentett szerzőkön kívül a munka megírásában még részt vesznek: dr. Gaál Jenő, dr. Bernáth István, dr. Méhely Lajos, Landgraf János, dr. Szabó Zoltán, Rácz Géza. A német fordítás már munkában van, sőt a francia is kezdetét vette. Magyar és német nyelvű kiadása valószínűleg még ez évben megjelenik.

Indítványozza továbbá, hogy a Társaság báró Ghyllány Imre földművelésügyi, báró Harkányi Béla kereskedelemügyi és dr. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi minisztereknek, továbbá dr. Illosvay Lajos államtitkárnak és Zsedényi Béla miniszteri tanácsosnak mondjon köszönetet, amiért a Balaton-Bizottság működését az elmúlt évben is hathatósan támogatták.

Elnök szomorúan jelenti Konkoly-Thege Miklós és gr. Teleki Samu tiszteleti tagok elhunytát s méltatja a tudományos kutatások terén szerzett érdemeiket. Nagynevű halottairól a választmány külön felolvasó-ülések keretében tartandó emlékbeszédekkel óhajt megemlékezni.

Dr. Papp Károly alelnök indítványára a választmány egyhangúlag javaslatot tesz a közgyűlésnek dr. Déchy Mór és dr. Havass Rezső, Társaságunk naggyérdemű t. tagjainak, kik a földrajztudomány lelkes pártfogói és művelői is egyszerismind, örökös tb. elnökökké való megválasztása iránt.

Az alapszabályok szerint a következő választmányi tagok megbízatása jár le: *Fest Aladár*, *Gonda Béla*, *Makay Béla*, *Milleker Rezső*, *Pécsi Albert*, *Pompéry Elemér*, *Posta Béla*, *Prinz Gyula*, *Schafarzik Ferenc*, *Treitz Péter*. Választmány a lelépő tagokat ismételten jelöli s ezeken kívül az alapszabályok értelmében még a következő tíz új jelöltet: *Bezdek József*, *Erődy Kálmán*, *Gyórfy István*, *Harmos Eleo-*

nora, Horváth Károly, Jordán Károly, Kormos Tivadar, Marcell György, Paikert Alajos, Timkó Imre.

Választmány elfogadja Réthly Antal v. tag ama indítványát, hogy a jövőben a Társaság tiszteleti, levelező és alapító tagjainak névjegyzékét évről-évre bocsássuk közre.

Rendes tagokul felvétetnek dr. Hézsér Aurél ajánlatára: *Dr. Keller Oszkár* gazdasági akadémiai tanár, Keszthely. *All. polgári leányiskola tantestülete*, Segesvár. *Minorita gimnázium*, Nyirbátor. *Horváth Béla* posta és távirda s. titkár, Nagyvárad. *M. Csizsár Zoltán* gyógyszerészjelölt, Budapest. *Marcali-i polgári fiúiskola*. Dr. Kemény György ajánlatára: *Kovács Alajos* min. osztálytanácsos, Bpest. *Tóth Lajos* állami statisztikai hivatalnok, Bpest. Dr. Cholnoky Jenő ajánlatára: *Kurucz György* tanár, Kolozsvár.

Kilépésüket a választmány tudomásul vette: Kecskeméti felső kereskedelmi iskola, Breznóbányai polgári leányiskola, Szombathelyi polgári fiúiskola, Zsolnai áll. polgári leányiskola, Kulai polgári fiú- és leányiskola, Lázár Zoltán, Bpest (1917-től).

A tagok jelenlegi létszáma: 1330.

Közgyűlés.

1916 március 30. Elnök: *Cholnoky Jenő* dr. Jelen volt 45 tag.

Az elnök és titkár, valamint a Balaton- és Alföldi Bizottság jelentései jóváhagyólag tudomásul vétettek. (Jelentéseket l. más helyen.) Az 1915. évi zárszámadás, az 1916. évi költségelőirányzat, a Balaton- és az Alföldi Bizottság, valamint a Lóczy-alap és a Tátra-obszervatórium 1915. évi számadásai jóváhagyattak. A felmentvény a pénztárosnak és az ügyvezetőknek megadatott.

A választmány javaslata alapján dr. *Déchy Mór* és dr. *Havass Rezső* egyhangúlag a Társaság tb. elnökeivé választattak meg.

A pénztárvizsgáló bizottság tagjaiul megválasztottak: *Bogdánfy Ödön*, *Róna Zsigmond* és *Wodianer Arthur* rendes, *Farkasfalvi Imre* és *Pompéry Elemér* póttagokul.

A könyvtárvizsgáló bizottság tagjaiul megválasztottak: *Réthly Antal*, *Schréter Zoltán* és *Steiner Lajos*.

A megüresedett 10 választmányi hely betöltésére elnök a szavazást elrendeli és a szavazatszedő bizottság tagjaiul: *Lasz Samu* elnöklete alatt *Erődi Kálmán* és *Kadić Ottokár* tagokat kéri fel.

A választás eredménye szerint az 1919. évi közgyűlésig terjedő megbízással választmányi tagokul választottak: *Pécsi Albert* (42 szavazattal), *Prinz Gyula* (40), *Schafarzik Ferenc* (37), *Milleker Rezső* (36), *Fest Aladár* (33), *Gonda Béla* (33), *Makay Béla* (31), *Pompéry Elemér* (31), *Treitz Péter* (28) és *Posta Béla* (19), (miután a vele egyenlő számú szavazatot kapott *Erődi Kálmán* visszalépett). Szavazatokat kaptak még: *Erődi Kálmán* (19), *Bezdek József* (12), *Harmos Eleonora* (11), *Timkó Imre* (11), *Kormos Tivadar* (8), *Horváth Károly* (7), *Marcell György* (7), *Paikert Alajos* (7), *Györffy István* (6), *Jordán Károly* (4) és *Papp Károlyné* (1).

A 4—5. füzet tartalma:

	Oldal
<i>Dr. Hézsér Aurél</i> : Magyarország földrajzi helyzete.....	193
<i>Szücsi József</i> : Horvátország népessége	230
<i>Dr. Strömpl Gábor</i> : Földrajzi vonatkozások a háborúban (Folytatás)	260
<i>Kemény Lajos</i> : Szepsi Csombor Márton	268
Apróbb közlemények.....	274
Irodalom	284

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai év-dijuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A lakcím változását méltóztassék tudatni a titkárral.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% ár-engedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazoló záradékkal láttatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZÁSZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,
orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS :

Hézszer Aurél dr.
középisk. tanár.

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.
keresek. isk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató ör.
Bogdánfy Ödön, műszaki tanácsos.
Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug.
könyvtárnoka.
Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M.
Adria-Egyesület elnöke.
Gubányi Károly, mérnök.
Halász Gyula.
Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.
Hopp Ferenc.
Hosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min.
államtitkár.
Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int.
R. T. igazgatója.
Körösi Albin, főgimn. tanár.
Lasz Samu dr., főgimn. tanár.
Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.
Makay Béla dr., min. tanácsos.

Milleker Rezső dr., egyet. tanár.
Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.
Pompéry Elemér, min. tan., szab. bíró
Pósta Béla dr., egyetemi tanár.
Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg.
isk. tanítónóképző-int. tanár.
Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.
Róna Zsigmond dr., a Met. Int. igazgatója.
Schafarzik Ferencz dr., műgyet. tanár.
Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.
Steiner Lajos dr., met. int. adjunktus.
Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.
Szontagh Tamás dr., kir. tan., a Földtani
Intézet aligazgatója.
Treitz Péter, m. kir. főgeologus.
Vargha György dr., főgimn. tanár.
Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ.
igazgatója.

A pénztáros hivatalos órái:
csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái : csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—6.

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképoldalon, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik:

Kogutowicz Károly dr. és Littke Aurél dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a szokásos kedvezményt oly alakban adjuk, hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6 előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön, vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet közöl, hova eredményesen küldhetjük el prospektusunkat.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti: CHOLNOKY JENŐ.

!!Most jelent meg!!

GUBÁNYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Díszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alaposággal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrássy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

Magyarország földrajzi helyzete.

Írta: Dr. Hézszer Aurél.

A modern földrajztudomány szót kér minden gazdasági, politikai és társadalmi kérdésben, melyek az embert és az emberi munkát a környezettel hozzák összefüggésbe. A nemzet és államalakulások, a különböző politikai és gazdasági törekvések mindmennyi földrajzi problémaként is foghatók fel és csak földrajzi megvilágítással és kellő földrajztudással érthetők meg helyesen. A történelmi, ethnografiai és ethnologiai kutatások sem nélkülözhetik a földrajzot, mint segédtudományt, amennyiben az emberiség történelmi fejlődését, faji és társadalmi sajátosságainak kialakulását csakis a földrajzi tényezők kellő figyelembevételével vizsgálhatjuk eredményesen.

Helytelen volna azonban a földrajzi tényeknek kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonítani, általános érvényűnek hirdetett szabályokat felállítani és az embert alkotásaival együtt úgy tekinteni, mint pusztán a környezeti behatások függvényét. Ez éppen olyan túlzásokra vezetne, mintha a földrajzi viszonyok teljes figyelembe vétele nélkül vizsgálnánk az emberi tényeket. A geográfus akkor jár el helyesen, ha gondosan ki tudja választani a különböző tényezők összhatásából a határozottan földrajzi vonatkozású tényeket.

A politikai alakulásoknak, hatalmi törekvéseknek, oknyomozó földrajzi szempontból való vizsgálata különösen az utóbbi időben élenken felkarolt ága lett a geográfiának. A jelenlegi világpolitikai helyzet, amely széles perspektíváknak nyit utat minden irányban és lényeges politikai eltolódásokat eredményezhet, különösen alkalomszerűvé és jogosulttá teszi az ú. n. politikai földrajzi irányt, mely a régi, történelmi keretek közé foglalt száraz adathalmaz helyett, tudományos geográfiai vizsgálatokra támaszkodik. A földrajznak e téren való jogosultságát mi sem igazolja jobban, mint a „nemzet“ és az „állam“ fogalmának helyes értelmezése. Mind a kettő politikai és geográfiai fogalom egyszerre. Olyan emberi alkotás,

melynek a föld az egyik alkotó eleme. Az államot sem az ember, sem a föld nélkül el nem képzelhetjük. Tehát az államalakulásokban a földrajzi tényezőknek is jelentőségteljes szerepüknek kell lenni. Bár a fennálló államok nincsenek okvetlenül minden tekintetben összhangzásban a geográfiai feltételekkel, helyes államalakulásnak azonban csak az tekinthető, amely a földrajzi kívánalmaknak is minél teljesebb mértékben megfelel, vagyis a politikai állam egységes geográfiai kereten belül épül fel. A legtöbb államalakulás idők folyamán szinte természetesen hozzásimult a geográfiai feltételekhez. Lehetnek ugyan geográfiailag nem egységes és politikailag mégis erős államalakulások, csak hogy itt az emberi ész, akarat (hatalom, szervező képesség stb.) egyenlíti ki a természeti kívánalmak fogyatékosságát.

A következőkben azt igyekszünk megállapítani, hogy Magyarország mint állam, mennyiben áll a földrajzi tényezők befolyása alatt s milyen földrajzi helyzetet foglal el a többi európai államok között.

Dr. CHOLNOKY JENŐ: „Magyarország geográfiai helyzete“ (Földr. Közl. XXXIV. k. 409. l.) c. értekezésében fizikai földrajzi beállításban igyekszik hazánk geográfiai hovatartozandóságát megállapítani. Ennek az értékes és minden ízében egyéni felfogásról tanuskodó tanulmánynak emberföldrajzi szempontból való továbbépítését tűztük ki célul. Csak a fontosabb idevágó kérdések általános megvilágítására fogunk törekedni, a tárgykör nagy terjedelménél fogva részlettanulmányokba nem bocsátkozhatunk s lehetőleg rövid áttekintő képet akarunk adni hazánk és népünk mivoltáról, gazdasági és kulturális jelentőségéről, rámutatva minden egyes esetben a jövő fejlődés lehetőségeire is.

A földrajzi befolyások politikai jelentőségéről általában.

A népek életében számításba jövő fontosabb földrajzi tényezők: a határok alkata, a térszíni alakulatok kifejlődésének és eloszlásának módja és az éghajlat. Ezek együttes közreműködése biztosítja az állam területi épségét, eredményezi a földrajzi egységet, irányítja a népesség eloszlását, megadja a szükséges megélhetési és kulturális feltételeket és a hatalmi fejlődés lehetőségeit. Kedvező földrajzi alakulatokról csak ott beszélhetünk, ahol mindezek a feltételek kellő mértékben megtalálhatók.

H a t á r o k.

A határoknak az államalakulásokban fontos szerepük van. A jó határ az állam területi épségének egyik legfőbb biztosítója, mert megkönnyíti a védelmet, elősegíti a földrajzi egység kifejlődését és előmozdítja a határon belül élő népek szorosabb összetartozandóságát.

A jó határokról tekinthető természeti határok (hegy, folyó, tenger) sem egyformán értékelhetők. Nem feltétlenül jó határ az, amelynek túlnagy elkülönítő szerepe van, különösen művelt államok között, melyek folytonos érintkezésben állanak egymással; de viszont a nehezen védhető, gyengébb természeti határok (átjárókban gazdag alacsony hegység, kis folyó stb.) sem tudnak megfelelni a határok igazi rendeltetésének. A jó határ amellett hogy lehetővé teszi az állam területének könnyű védelmét, a kereskedelem számára sem támaszt nagyobb akadályokat. Jó határok: a tenger, a völgyekkel átszelt, vagy alacsonyabb hágókon át járható közepmagas vagy magas hegységek. A folyók művelt népek között jó határokról nem tekinthetők, mert a kereskedelem által inkább összekapcsoló, mint elválasztó szerepük van s nem nyújtanak kellő védelmet sem.

A rossz határok ezzel szemben örökös veszedelmet rejtenek magukban. Különösen ellenséges szomszédok között, vagy a kis államra a hódításokra törekvő nagyhatalom szomszédságában; például Lengyelország. *Valamely állam (főleg kis állam) politikai kiépítésének és kellő megszilárdulásának egyik legfontosabb feltétele, hogy jó határokkal legyen körülvéve.*

Lássuk, hogy mennyiben érvényesülnek ezek a kívánalmak Magyarország határainál. Hazánk Európa egyik legjobban körühatárolt országa. A Kárpátok íves láncolata szabja meg a Duna két kapuja között: észak, kelet és délkelet felől az ország területi kiterjedésének nagyságát. Az ilyen íves lánchegység, mint természetes védelmi vonal, már alkatánál fogva is állam és népelválasztó szerepre van utalva, mert gátat vet a hatalmi törekvések elé és elősegíti, hogy határain belül egységes állam alakulhasson ki. *A Kárpátoknak mindenesetre része volt abban, hogy hazánk idejekorán egységes és alkotmányos állammá lett és hogy határait e részen több ellenséges támadás dacára mindvégig meg tudta tartani.* КАРПАТЫ a Kárpátokat „Európa előretolt erődjei“-nek nevezi, melyek nemcsak Magyarországot, hanem egész Nyugat-Európát védik

a Keletről fenyegető veszedelemmel szemben. Ennek igazságát fényesen igazolták a nagy kárpáti harcok, mert a Kárpátok sohasem töltöttek be nagyobb kulturális hivatást, mint amikor hazánkat s ezzel együtt a művelt Európát fenyegető szláv veszedelem elhárításában, vitéz katonáinknak nagy segítségére voltak.

A Kárpátok minden tekintetben megfelelnek a jó határ kelleiknek. Mint összefüggő lánchegységnek gerincvonala, mely legtöbb helyen vízvázasztó is egyszersmind, egybeesik a határvonallal.

A határnak sehol sincsenek nagyobb beugrások vagy kiszögellései, hanem mindvégig meglehetősen egyenesen halad. Átlagos magassága nagyobb, mintsem hogy átjáróin kívül egyebütt is könnyen átléphető lenne. Átjárói számosak ugyan, de korántsem annyira, hogy a védelmet bárhol is megnehezítenék; e mellett védelmi berendezésre különösen alkalmasak. A közlekedést minden irányban lehetővé teszik, sőt több közülök vasút számára is alkalmas.

A Kárpátok lánc védelmi szempontból jóval gyengébb erőd, mint a Himalája, mely az árja és mongol népeket, a letelepedett és békés hindukat a kóbor és vad tibetiektől választja el; vagy akár a Piréneusok, melyek nehezen járható voltak miatt sokkal inkább elválasztják Spanyolországot Franciaországtól, mint a Gibráltári szoros Afrikától. De figyelembe véve azt, hogy művelt államok elszigetelésének kulturális szempontból sok hátránya van, a Kárpátok amazoknál minden bizonyosul jobb határokul tekinthetők. Sőt még az Alpokat is felülműlják, mert ezeknél a vízvázasztó több helyen messze belül esik a szélső láncon s így az itt fekvő országok között a határ kijelölését a természet nem mozdította elő úgy, mint hazánkban. Ezért itt a határhegyeken zegzugosan haladó, politikailag megállapított határ korántsem olyan jó, mint hazánk határa. Élénk bizonyossága ennek Olaszország törekvése, mely földrajzi okokra hivatkozva egészen a Brennerig és a Dinári Alpokig szeretné kitolni északi határait. Franciaország Elzász-Lotharingia elvesztését főleg azért fájlalja, mert — a német határ átlépve a Rajnán — a Vogézek egy része is német kézre jutott. Franciaország a Vogézek teljes birtokában könnyen uralkodhatott volna a Rajna völgyén; Németország éppen azért törekedett Elzász megszerzésére. A német-francia hagyományos ellenszenv tehát éppen a határkérdésben gyökeredzik. A Kárpátokat, mint határt talán leginkább a Cseh medencét környező hegykoszorúval hasonlíthatnánk össze. A Szudeták, Ércheység és a Cseh-erdő éppen olyan ívesen

határolják el Csehországot Németországtól, mint a Kárpátok hazánkat. A történeti idők folyamán ezek a határhegyek is állandó és jó határokul bizonyultak, bár sohasem volt olyan jelentőségük mint Kárpátjainknak. Különben is ezek a különálló s egymástól széles horpadásokkal elválasztott hegyek, a határokon belül eső vízválasztó-, továbbá egyszerűbb szerkezetük és könnyű járhatóságuk miatt távolról sem olyan kiváló hadászati értékűek, mint Kárpátjaink.

A Kárpátok átjárói az egész határláncolat mentén elég arányosan oszlanak meg, a mintegy 1500 km hosszú vonulatnak 40 járható hágója van, tehát átlag 40 km-re esik egy átjáró. Az átjárók nagyobb része hágó, kisebb része szoros. Átlagos magasságuk jóval kisebb, mint az Alpok hágóié. A legtöbb 500—1000 m között változik. 11-en vasút is megy keresztül. Hadászati jelentőségük úgy az 1849-es, mint a mostani orosz betörések alkalmával is beigazolódott. Fontosságukat morfológiai alkatukon kívül főleg az adja meg, hogy nem közvetlenül a medencébe, hanem nagyjából részben völgy-sorosokba nyílnak, s egymástól meglehetősen el vannak szigetelve, és így nagyobb csapattömegek egyesülését lehetetlenné teszik. Védelemre könnyű hozzáférhetőségük miatt alkalmasabbak, mint az Alpok átjárói, bár a fentebb említett ok miatt a védősereg szétforgácsolásra van utalva.

Az Északnyugati Kárpátok, bár a Kis Kárpátoknál kezdődnek, csak a Magyar-morva határhegységtől kezdve szolgálnak határrul. A Kis Kárpátok nem lévén szoros összefüggésben a Morva határhegységgel, nem is különítik el a pozsonyi medencét a morva medencétől. Ezért érthető, hogy a határvonal itt egészen a Morva folyóig kitolódott. A két medence szoros kapcsolatát mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy a határ közvetlen közelében olyan népes községek jöttek létre, mint Szakolea, Holics, Miava.

A Magyar-morva határhegység alacsony és elég számos hágójával az egész határláncolat legkönnyebben járható része, mely mennyi szabad utat nyit hazánk és a szomszédos Morvaország között.

Az északi határláncolatban már magasabb és kevés helyen járható hegyek védik a határt. Itt az 551 m magas Jablunkai hágó az egyetlen fontosabb átjáró. Minthogy itt fekszik legközelebb hazánk Németországhoz, ennek a hágónak mindig nagy jelentősége volt a Németországgal folytatott érintkezés és kereskedelem szempontjából. Kulturális tekintetben is ez a legfontosabb átjárója a Kárpátoknak. E mellett a Beszkidek és az Árvai Magura kisebb

átjárói nem igen jöhetnek számításba. A Liptói havasok és a Magas Tátra gerince az Árva völgyétől egészen a Poprád áttöréséig megvihatatlan válaszfal módjára zárja el a magyar határt. A Magyar-morva hegységtől kezdve egészen a keleti határláncolatig mindössze csak a Poprád forrásvidékénél tér le a gerincről a vízválasztó. Így a Poprádi medence vízrajzilag a Visztula vízterületéhez tartozik. Ennek hatása a történelemben is kifejezésre jutott. Hazánk és Lengyelország között itt volt a legsűrűbb érintkezés s a 13 szepesi város évszázadokig volt a lengyelkirályok kezében. A Poprád forrásvidékénél hazánk határának kijelölése is, annak idején sok vitára adott alkalmat. Azonban mindezek dacára a Poprádi szoros hazánk fontos és nehezen bevehető határkapujának tekinthető.

Az *Északkeleti határlánc* a Kárpátoknak átjárókban leggazdagabb része. Minthogy a vízválasztó itt mindvégig a gerincen halad, az összes átjárók: hágók; számuk 9, közülük 4 vasútvonalnak az útja is egyszersmind. Legalacsonyabb az Erdős Kárpátokban (500—1000). Magasságuk kelet felé egyre fokozódik (Priszlopul 1408 m). Északon sűrűn egymás mellett helyezkednek el, odébb azonban a Nagyág forrásvidékétől a Felső Tiszáig mintegy 130 km-es vonal mentén járhatatlanok. Az Északkeleti Kárpátok átjárói fontos szerepet játszottak hazánk történetében. Jelentőségüket főleg annak köszönhetik, hogy az északeurópai nagy táblavidék aljában szabadon állanak. Őseink útja is erre vezetett. Legújában pedig a megsemmisítésünkre készült szláv hatalom is ezen keresztül akart hazánk földjére törni. Az oroszok azért helyezték a Kárpátok északkeleti részére olyan minden áldozatot megérő vérmes reményeket, mert bíztak a sok, egymás mellett fekvő, alacsony hágó bevehetőségében, a hágókhoz vezető nagyszámú jó útvonalban, melyeken át itt érhetik el legkönnyebben hazánk szívéét, a Nagy Alföldet. Legerősebben a Duklai hágónál támadtak, mert ezt tartották a határlánc legsebezhetőbb részének. Habár a hágókat a túlnyomó ellenséggel szemben is sikerült mindvégig megtartani, a hágók aljában fekvő völgy sorozatok, kisebb medencék, a hátuk mögött fekvő gazdag úthálózattól támogatva a védősereg munkáját jelentékenyen megkönnyítették. Ezért joggal tekinthetjük az Északkeleti Kárpátokat hazánk legbiztosabb és legfontosabb erődvonalának.

A *Délkeleti felföld* határhegyei általában jelentékeny magasságuk által tűnnek ki. Minthogy azonban a vízválasztó belül esik a határláncolatban, az itt levő átjárók nagyobb részét szorosok, melyeken át víziutak vezetnek a román síkság felé. A hágók száma

kevés s jelentékeny magasságuk által tűnnek ki. (Radnai h. 1257 m, Vulkán h. 1624 m). A keleti homokkőhegyek szorosai elég sűrűn következnek egymás után. Hátrányuk, hogy nem vezetnek közvetlenül a belső medencébe, mint az Északkeleti Kárpátok átjáróinak útjai. A déli határhegység a Kárpátoknak egyik legnehezebben járható és legjobban védhető része, hol az Olt, Zsil áttörésén kívül egyetlen út sem vezet a romániai síkságra. Ezek a szorosok nagyban elősegítették ugyan a románságnak hazánk földjére való beszivárgását és gyors elterjedését, s előmozdították a román agitátorok Erdély elhódítására irányuló aknamunkáját, valójában azonban egyáltalában nem teszik vitássá Erdély hovatarozandóságát, s nem gyengítik meg hazánk eme határait sem. Ha figyelembe vesszük, hogy ezeken a szorosokon csak jelentéktelen patakok vezetnek ki, melyek a határ közelében erednek és szűk kanyargós völgyekben folynak át a határon s az egyetlen számbavehető folyó az Olt, a déli határlánc egyik keskeny szurdokvölgyén, tehát nem a közlekedési szempontból legfontosabb útvonalon (Brassó—Bukarest) tör keresztül; továbbá, hogy a patakoknak nem felelnek meg a medence belsejébe vezető utak is egyszersmind s mindenekfelett pedig, hogy a Kárpátok íves behajlása oly élesen határolja el a medencét az ív külső hajlásán fekvő területtől, délkeleti határaink geográfiai szilárdságát nem lehet kétségbe vonni. Sőt stratégiai szempontból az erdélyi határlánc nem kevésbé fontos, mint a Kárpátoknak bármely más része, példa rá az oroszok 1849.-i betörése, mikor 1300 székely 28,000 oroszot tudott a Tömösi szorosban napokon keresztül feltartóztatni. A szorosok kellő megerősítése, hazánk eme fontos részét szinte bevehetlenné teszi.

A Kárpátok határt alkotó szerepe az Aldunai szorosban sem szűnik meg. Itt ugyan a tulajdonképeni határt a Duna jelöli meg, mely a déli irányba húzódó hegyeket harántvölgyben szeli keresztül. A délmagyarországi hegyek itt mennek át a Balkán hegység láncolatába. A Duna széles medrével, sziklás zátonyaival, sellőivel, hegyekkel szegélyezett partjaival élesen elkülönítette hazánkat a Balkán félszigettől. A Duna szabályozása-, az Orsova—Kladovói műút kiépítésével és forgalmi összekapcsolásával ennek a választóvonalnak értéke is jelentékenyen csökkenni fog. Ott azonban, a hol csak az egyik oldal hegyes, a másik pedig sík vagy alacsony dombokkal borított (Báziás—Moldova), az átkelés könnyűségénél fogva még gyengébb a határ. Báziástól nyugat felé egészen Jaszenováig a Duna és Száva sík partok között folyik. A Nagy Alföld itt min-

denütt átlép a határon a szomszédos Szerbiába. Tekintélyes beöblösödése van a Morava, Kolubara és a Drina völgyébe; kiterjed egészen az ősz szerb masszívumig. Az említett folyók a Duna vízterületéhez tartoznak, s vízválasztójuk messze benn fekszik Szerbia belsejében. Elég egy futó pillantást vetni a térképre és meggyőződhetünk, hogy *a Duna és Száva nem természetes határa hazánknak*. Mikor a Száva partját nagy kiterjedésű mocsarak szegélyezték, s a közlekedés fejletlenebb volt, mindenesetre jobb határok voltak mint ma, bár akkor sem tudták a törököt feltartóztatni. A török Nándorfejevárvár elfoglalása után rövidesen az egész Alföldre rátette kezét. A hadi technika mai fejlettsége mellett az ellenséges sereg átkelése elé különösen a Száva nem támaszt komolyabb nehézségeket, mint azt a háború alatt a szerbek, vagy a mi többszörös átkelésünk is bizonyította. Hogy mennyire gyenge határ a Száva vonal, bizonyítja az a könnyű és gyakori érintkezés is, melyben a hazai szerbek voltak Száván túli rokonaikkal. *A Délvidék megszerzésére irányult szerb ábrándok kifejlődését a két ország határterületei között fennálló geográfiai kapcsolat is nagyban előmozdította*. Hazánk igazi természetes határait Szerbia belsejében a Száva és Duna mellékvizének vízválasztóján kell keresnünk. *Déli határaink megjavítását nemcsak a geográfiai szükségesség, hanem hazánk létérdeke is megkívánja*. Ehhez egyébként történelmi jogaink is vannak. Előrelátó királyaink egykor a Szávától délre szervezték a határőrvidéket, annak tudatában, hogy hazánk déli határai az országot fenyegető veszedelmek esetén korántsem tudják betölteni azt a fontos védelmi szerepet, amit a Kárpátok. Addig míg a Száva és Duna-vonal Nándorfejevárral együtt a mi birtokunkban volt, hazánknak jelentékeny befolyása volt a Balkánra; az önálló Szerbia megteremtése óta azonban állandóan csak védekezésre voltunk utalva.

Bosznia megszerzésével már sikerült történelmi jogainkat legalább részben érvényesíteni s ezzel egyrészt délnyugati határainkat, másrészt a tengerpartot biztosabbá tettük. *Bosznia éppen úgy, mint Szerbia északi része természetes kiegészítője hazánk földjének*. A Száva és az Una nem természetes határ. Éppen azért sem földrajzilag, sem politikailag nem lehet megindokolni annak „közös tartomány“ jellegét, mert így sem Ausztriához, sem Magyarországhoz nem tartozhat igazán.

A *tengerpart felől* a parttal párhuzamos Dináridák láncolata zárja el hazánkat. Ezen van a Száva mellékfolyóinak vízválasz-

tója (Una, Korana, Kulpa). Itt a határ tehát túllépi a vízválasztót, ami természetes is, mert a partszegély a mögötte levő szárazföld szükségképeni tartozéka. Tengerparti határaink nem mondhatók kedvezőknek. Igaz, hogy a szegélyző magas hegyek jól védik e részen az ország belsejét, mint ahogy nem is érte innen semmiféle ellenséges támadás hazánkat az idők folyamán, de egyúttal annyira elszigetelik a tengerpartot az anyaországtól, hogy még a közlekedés mai fejlettsége sem tudja a fennforgó hátrányokat megszüntetni. Ez magyarázza meg, hogy a tengerpartot őseink nehezen szerezték meg; megtartása sok áldozatba került s Zsigmond király rövidlátó politikája miatt évszázadokon keresztül nélkülöznünk kellett. Pedig bizonyítani is felesleges, hogy tengerpartunk kellő biztosítása és állami érdekeinknek megfelelő kibővítése fontos nemzeti feladat.

Nyugati határunk Fiumétól egészen a Kárpátokig sehol sem felel meg a jó határ kívánalmainak. Hegyeken, folyókon, síkságokon egyetlen vonalakat alkotva halad keresztül-kasul s mindennütt nyitva hagyja hazánkat nyugat felől. A tengerpart közelében a Karszt-hegységet tekintélyes magasságban haránt irányban szeli keresztül s így a partvidék védelme szempontjából fontos hegyvidéket is a szomszéd államnak engedi át. Odébb ketté vágja a Kulpa völgyét s ezáltal közlekedési hátrányokat támaszt. Keresztezi a Száva, Dráva, Mura és Rába folyását, s a földrajzi és hadászati kívánalmak teljes mellőzésével a Keleti Alpok előhegyein és a Lajta-vonal érintésével halad a Dunáig. *Nyugati természetes határainkat messze Stájerország belsejében a Rába és Mura vízválasztóján kellene keresnünk.* Volt is idő, mikor egészen idáig kitérőltünk.¹⁾ Anonymus szerint a honfoglalók a Stájer vidékét is meghódították. Az első Árpádok alatt örökös villongás tárgya volt a magyar és ausztriai hercegek között ez a terület. II. Géza elvesztette, IV. Béla visszaszerezte s 1254-ben egykori okmányok a Semmering—Enns—Mura forrásvidéke, valamint Klagenfurt és Marburg között a Sottla forrásvidékéig jelölik meg a magyar határt. Minthogy azonban Ausztriára igen nagy fontosságú volt a tengerhez vezető út megszerzése, mely épen az említett területen halad keresztül, régi határainkat idővel el kellett veszítenünk. Szerencse azonban, hogy állandóan szövetséges állam volt itt a szomszédunk, mert mint az Árpád királyok példája is igazolja, örökös veszedelem

¹⁾ L. Szukáll *Zsigmond: Magyarország nyugati határai* 1254-ben. Földr. Közl. XXXVI, 323. o.

fenyegette volna hazánkat erről az oldalról. A fentiekből kitűnik, hogy hazánk dél és nyugat felől nyílt terület s amint a történelem is igazolja, *hol dél, hol nyugat felől kapta azokat a befolyásokat, melyek elősegítették vagy hátráltatták fejlődésében*. Hazánk kulturális hivatásának, amint alább is látni fogjuk, éppen déli és nyugati határaink a legfontosabb előmozdítói.

F e l s z í n i t a g o l t s á g .

Magyarország földrajzilag egészen egyéni helyzetet foglal el az európai államok között. Nem tartozik a nagy kiterjedésű észak-európai táblás vidékhez, mint Német- és Oroszország. Nem illeszkedik bele az euráziai gyűrődésbe, mint az alpi államok. Kívül fekszik a dél-európai sülyedékes övezeten, hova a Földközi-tenger és partvidéke számítható. E három jól jellemezhető és egymástól földrajzilag elkülönített geográfiai típusnak az érintkezési pontjában fekszik.¹⁾ A Kárpátok ívezete és az ezáltal körülzárt medence észak és dél, nyugat és kelet államai közé ékelődik s *jogosan nevezhető Európa szívének*. A földrajzi helyzet magyarázza meg hazánk és nemzetünk történeti hivatását. Minthogy *kelet és nyugat kultúrájának ütköző pontján fekszik*, még eleitől kezdve teljes mértékben az utóbbihoz csatlakozott, azt állandóan védenie kellett a dél és kelet felől megsemmisítésére törő veszedelmekkel szemben.

Hazánk földrajzilag egységes terület. Ezt pedig jó határán kívül főleg *hegyektől környezett központi síkságának* köszönheti, mely az ország minden részével s így a hegyvidékkel is szoros kapcsolatban áll, nemkülönben az ország közepe felé törekvő *egységes vízhálózatának*. Ezek megakadályozzák azt, hogy földrajzilag össze nem tartozó területekre darabolódjék szét. *Felszíni tagoltsága is kedvezőnek mondható*. Nagy kiterjedésű összefüggő síksága van, mely a termékeny dombvidékkel együtt az ország területének több mint a felét foglalja el. Magas és gazdaságilag értéktelen hegyeinek száma kevés. Hegyei zárt vagy nehezen megközelíthető területeket nem alkotnak; völgyek és medencék nagy számmal váltakoznak bennök. Vízhálózata az ország minden részében meglehetősen egyenletes eloszlást mutat s centrális voltánál fogva a folyók közlekedési szempontból legfontosabb alsó szakasza az Alföldre esik.

¹⁾ L. Cholnoky: Magyarország földrajzi helyzete. Földr. Közl. XXXI. 409. old.

Az Alföld kétségtelenül hazánk legfontosabb része. Egész állami létünk ebben gyökerezdik. Ez tartja össze az egyes ország-részeket. Őseink az Alföld meghódítása után terjesztették ki az ország többi része felett is uralmokat. Ez a jó határokkal körbezett termékeny síkság nem véletlenül vált őseink állandó otthonává. Valószínű, hogy őshazájukhoz hasonló nyílt pusztaságon nem maradhattak volna meg hosszú ideig, nem szoktak volna le egyhamar ősi életmódjukról, szétszóródtak vagy a szomszédos népekbe beolvadtak volna. Mindenesetre rendkívül bölcs belátás vezette Géza és István fejedelmet, mikor felismerték a meghódított területnek jelentőségét az államalkotás szempontjából. Ha őseink csak periferikus országrészeket szállítottak volna meg, mint pl. a rómaiak Pannóniát és Erdélyt, valószínű, hogy nem terjesztették volna ki uralmukat rövid idő alatt az egész ország felett. A török hódoltság korában az Alföld legnagyobb része török kézre került, de meg is bomlott ezáltal az állam politikai egysége: Erdély és a nyugati részek külön uralkodók alatt önálló területekké válnak. A török uralom meggyökeresedése az Alföld meghódítása után hazánk teljes pusztulását vonhatta volna maga után.

Az Alföld természetes határai nem azonosak a szokás szerint megállapított határokkal. A Duna és a Száva folyókon több helyen túl terjed. Átnyúlik a Dunántúlra, Szlavóniába és Szerbiába. Északon és keleten többé-kevésbé mélyen behatol a környező hegyvidékbe.

Meridionális irányban sokkal nagyobb kifejlődése van, mint szélessége szerint. Egységes felépítésénél fogva különálló földrajzi tájakra nem tagolódik, de fejlett vízhálózata többé-kevésbé körülhatárolható részekre osztja. Különösen a régi időkben, mikor mocsarakkal volt tele és a szabályozatlan folyók nagy területeket árasztottak el kiöntéseik alkalmával, mikor még a közlekedési viszonyok fejletlenek voltak, még a szomszédos vidékek is meglehetősen elkülönültek egymástól. Benépesedése is csak fokozatosan haladt előre, s egészen a legújabb időkig mindig voltak üres vagy gyéren lakott foltok a sűrűbben benépesített helyek szomszédságában. A Duna és Tisza köze, a Maros és Duna közötti ú. n. Délvidék, a Körösök vidéke, az északkeleti nyúlvány egymástól emberföldrajzi szempontból meglehetősen elkülöníthető darabjai Alföldünknek. A kultúra fejlődésével azonban a vízhálózat kapcsoló szerepe egyre tért hódít az elválasztó hatásokkal szemben.

Alföldünk déli lejtősödése szabja meg a folyók és a fontosabb

közlekedési utak irányát is. Ezért *déli nyílt határaink miatt a szomszédos Balkán mindig nagy vonzó hatást gyakorolt hazánkra*, közelebről pedig Alföldünkre. Az Alföld vízhálózata egyébként meglehetősen szabálytalan kifejlődést mutat. A Duna nem a medence közepén, hanem a szélén folyik. A keleti és északi perem felől, a medence közepébe ömlő folyók a Tisza közvetítésével ömlenek bele. Így a Tisza Alföldünk tulajdonképeni vízgyűjtője, mely éppen azért jelentékenyen alább szállítja a Duna alföldi szakaszának jelentőségét. Ha az Alföld összes vizei a Dunába ömlenének, vagy a Duna a Tisza helyén folyna, minden bizonnyal fontosabb szerepet töltené be. Így elsősorban csak mint az átmeneti forgalom közvetítője jöhet számításba. Ezért *a Tisza és Duna forgalmának minél közvetlenebb egyesítése elsőrendű közlekedési érdek*. SIEGER¹⁾ az osztrák császárság földrajzilag meglehetősen széteső tartományainak közös összekötő kapcsául és egyúttal a monarchia fenmaradásának egyik legfőbb biztosítékául a bécsi medencét jelöli meg. Mennyivel fontosabb kapcsoló szerepe van ennél a mi Alföldünknek, pedig az ország politikai középpontja, jól érthető okokból, nem a medence közepére, hanem a szélére esik.²⁾

A *Kis-Alföldnek* már egészen más jelentősége van hazánkra és nemzetünkre nézve, nemcsak kisebb kiterjedésénél, hanem helyzeténél fogva is. Az állam fennállása szempontjából korántsem volt oly fontos szerepe, mint a Nagy-Alföldnek. Jelentőségét főleg annak köszönheti, hogy a Duna közepén folyik keresztül, itt veszi fel több fontos mellékfolyóját; továbbá hogy az ország nyugati határán fekszik, hol régi idők óta igen szoros érintkezés volt hazánk és a nyugati államok között. A Kis-Alföld és a bécsi medence szorosan kapcsolódnak egymáshoz; egyik a másik folytatásának tekinthető. A Kis-Kárpátok és a Lajta-hegység nem nevezhetők igazi elkülönítő határoknak, már csak azért sem, mert a Duna legszorosabban összekapcsolja a két medencét. A Dunának kis-alföldi szakasza a legfontosabb egész magyarországi útjában. *Annak a szoros történelmi kapcsolatnak, mely hazánk és Ausztria között a legrégibb idők óta fennállott, a Duna volt egyik legfőbb előmozdítója*. A Kis- és a Nagy-Alföldet a Magyar Középhegység választja el egymástól, melyet a visegrádi szorosban a Duna szel keresztül.

1) SIEGER: Die geographischen Grundlagen der Österreich.-Ungarischen Monarchie. (Geogr. Zeitschrift 1915. XX. 54.)

2) L.: CHOLNOKY Budapest földrajzi helyzete. (Földr. Közl. 1915. XLIII. V. f.) — PRINZ GYULA: Budapest földrajza. 1914.

A hegységen átvezető jól járható utak (móri horpadás, esztergom—budapesti út), főleg pedig a Duna-szoros, mindig élénk összeköttetést tartottak fenn a két medence között. Ennek legjobb bizonyossága a Bécs és Buda között fennállott szoros és gyakori érintkezés. A két medence történeti multja azonban sok tekintetben eltér egymástól. *A Kis-Alföld inkább azoknak a történeti mozgalmaknak és áramlatoknak hatáskörében állott, melyek nyugat felől érték hazánkat.* A Nagy-Alföldet ellenben az észak, kelet és dél felől megnyilvánult hatások érintették, melyek mindenesetre kedvezőtlenebbek voltak az előbbieknél. *Így a Kis-Alföld kulturális fejlődése mindig sokkal kedvezőbb volt, mint a Nagy-Alföldé.* Ha a Duna vonalát oly tengelynek tekintjük, mely kulturgeografiai szempontból két különböző félre osztja hazánkat, akkor a két medence a tengelynek két ellenkező oldalára esik. A Duna kis-alföldi medencéjében egyesülnek azok a folyók és fontosabb útvonalak, melyek a Dunántúlra és az Északnyugati Felföldre vezetnek. Így nemcsak hazánk keleti és nyugati része, hanem északnyugati és délnyugati részei között is a Kis-Alföld közvetíti a kapcsolatot. Míg a Nagy-Alföld összetartja az egyes országrészeket és uralodik felettük, addig *a Kis-Alföldnek a legfontosabb közvetítő szerep jutott nemzetünk életében.*

A Dunántúl nem tekinthető földrajzilag egyéni területnek. Észak, kelet és dél felől az Alföld nyúlványai környezik s a rajta végighúzó Magyar Középhegység pedig hazánk többi részeivel hozza földrajzi kapcsolatba. Az Alföld nyúlványai, melyek csaknem észrevétlenül mennek át a Dunántúl hegyeibe, egészen elmosódottá teszik a geográfiai határokat. Az egész terület emberföldrajzilag mégis önállónak tekinthető. A Duna és a Dráva, valamint a nyugati politikai határ többé-kevésbé elkülönítik a szomszédos területektől s önálló jelleggel ruházzák fel. A Kis-Alföldtől, hova számos és fontos útvonal vezet, nem különül el, sőt összeolvad vele; a Nagy-Alföldtől azonban a széles, mocsarakkal szegélyezett s különösen a régi időkben kevés helyen járható Duna meglehetősen elkülönítette, hasonlóképen a Dráva a néprajzilag és politikailag is különálló Horvátországot.

A Dunántúl ős kultura fészke. A római Pannónia utakkal, városokkal benépesített tartomány volt. A régi magyar művelődés is itt gyökerezett meg s innen terjedt el az ország többi részébe.

A Dunántúl előbb és sűrűbben népesedett be, mint az Alföld, vagy az ország más egyéb része. A Szt. István által alapított köz-

művelődési intézmények java része is a Dunántúlra esett. Különb-
ben érthető is, hogy a Dunántúl határozott fölényben volt a folyók-
kal, kusza vízhálózáttal, lápokkal, mocsarakkal borított Alföld és
a periferiákra eső ösműveltségi állapotban lévő hegyvidékek felett.
*A Dunántúl kulturális előnyeit termékenységében (löss), áradások-
tól ment és különösen letelepedésre alkalmas hullámos felszínében
kell keresnünk*, mely sem a lakhatóság, sem a közlekedés számára
nem támasztott akadályokat s e mellett a védelmet is elősegítette.
Nem is szólva a nyugati államokkal való közvetlen érintkezés lehe-
tőségéről, hová fontos közlekedési utak vezetnek rajta keresztül.
Mondhatni, hogy a Dunántúl szervezettebb kapcsolatban volt a nyu-
gati idegen államokkal, mint az ország többi részével. A nyugati
kultúra beszivárgásának, melyre a Kis-Alföld kapuja korántsem
lett volna elegendő, ezáltal egyik legfontosabb előmozdítója lett.

A Dráva és Száva köze, bár politikailag és néprajzilag elkülön-
nül hazánktól, *földrajzilag éppen úgy hazánkhoz tartozik, mint
a Dunántúl*. Az Alpok előhegyei és az Alföld ide is átnyúlnak.
A dunántúli Mecsekhez hasonló szigethegyek húzódnak rajta végig,
melyek a szomszédos balkáni hegyektől eltérő szerkezetűek és ere-
detűek. *A Dráva és Száva folyók azonban a legszorosabban és leg-
határozottabban az alföldi medencéhez kapcsolják*. Periferikus fek-
vésének és az ország többi részétől elválasztó nagy folyóknak tulaj-
donítható, hogy nem olvadt bele eleitől kezdve az anyaországba;
meghódítása csak a későbbi időkben (Szt. László) következett be.
Néprajzi sajátosságát mindvégig megtartotta és az anyaországtól
való elszakadást szító politikai törekvések gyakran megisméltődtek
itt. Az utóbbiaknak azonban nem volt létjogosultságuk. *Horvát-
országot ugyanis két földrajzi, illetőleg politikai szükségesség kap-
csolja az anyaországhoz; az egyik a magyar medencére való ráutalt-
sága a gazdasági és kereskedelmi érdekek révén, a másik pedig
a tengerpart és a tengerparthoz vezető utak biztosítása*, mely csak
a Horvátországgal való társas együttélés mellett válik lehetségessé.

Fiume és a magyar tengerpartvidék különálló darabja
(corpus separatum) hazánknak, mert az ország legszélső s egyik leg-
távolabbi pontján fekszik, az anyaországtól pedig Horvát-Szlavon-
országon kívül a magas és nehezen járható Dináridák választják el.
*De a kedvezőtlen földrajzi kapcsolat dacára is csak a mi jogos
tulajdonunk lehet*. Az olasz hatalmi törekvéseknek, melyek az Adria
feletti hegemonia megszerzésére irányultak, az volt az igazi célja,
hogy birodalmunk határát egészen az Adria vízválasztójáig kitol-

ják. E réven Isztriával és a dalmát partokkal egyetemben Fiumét is szerették volna megszerezni. Jól tudták ugyanis, hogy csak úgy lehetnek az Adria korlátlan urai, ha az egész partvidéket a szárazföld felől jól védhető hegyekkel együtt a kezükben tartják. Ezeknek a merész hatalmi vágyaknak azonban semmi földrajzi alapja nincs, mert Olaszország természetes határai nem azonosak az adriai partvidék határaival. Tengerpartunknak kedvezőtlen fekvésén kívül kiesisége is nagy hátrányára van. Tengeri kereskedelmünk a legújabb időkig bölcsőkorát élte, mert semmit sem tettünk fejlesztése és biztosítása érdekében. *Csak a környező partvidéknek és a vele szomszédos belterületeknek az anyaországhoz való kapcsolásával lehetne hazánkat jobban a tengerre utalni.*

Felföldeinknek közös jellemző vonása, hogy vízhálózatukkal a központi medencéhez kapcsolódnak.

Az *Északnyugati Felföld* közöttük a legtömegesebb és a legkomplikáltabb felépítésű. Több jól kifejlődött hegyláncolatból áll, melyek között fensíkok, völgyek és dombvidékek elég nagy számmal és nagy kiterjedésben váltakoznak. Az Alföldtől a Magyar Középhegység jórészt vulkánikus övezete választja el. A magasabb hegységek a külső részeken emelkednek, az ország belseje felé alacsonyabb hegyek alkotják. A Kis-Alföld völgyei által mélyen benyúlik hegyei közé. A belső határlánc és a Magyar Középhegység között alacsony dombvidék terül el, mely a folyóvölgyek és jól járható utak által úgy az Alfölddel, mint a hegyvidék többi részével szoros összefüggésben áll. Elzárt vagy nehezen megközelíthető részei nincsenek. Folyói a hegyvonulatok által megszabott irányt követik; a szélességi és hosszúsági körök irányában folynak. Így nem vezetnek ugyan közvetlenül az Alföldre, de lehetővé teszik a belső részek könnyebb megközelíthetőségét. Legjobban elhatárolt és legjobban elkülönült része: a Vág völgye. Északról a határhegység, délről a belső kristályos és mészkővonulat (Kis Fátra, Nagy Fátra, Alacsony Táttra) zárják el a Felföld belső részeitől; de azáltal, hogy két medencét, a Kis Alföldet és a poprádi fensíkot kapcsol össze, összeköti egyúttal a Felföld szélső pontjait is és a határon kivezető Jablunkai-hágó révén a Felföld legfontosabb kereskedelmi útjává válik. A Vág völgy egyébként a múltban is meglehetősen elkülönült része volt hazánknak. A középkori várurak kis királyok módjára uralkodtak itt. Csak hosszas küzdelmek árán sikerült őket megtörni.

A határszélhez közel eső poprádi medencét, bár minden felől

hegyek veszik körül, zárt területnek nem tekinthetjük, mivel a Poprád-, Vág- és a Hernád-völgyek fontos kivezető utakul szolgálnak az Alföld és Galicia felé. A többi kisebb-nagyobb medencéknek is jó kivezető útjai vannak.

Míg a Felföld nyugati része határozottan a Kis-Alföld és Ausztria felé vonzódik, addig a keleti rész inkább a Nagy-Alfölddel van kapcsolatban. A kettő között azonban a Magyar Középhegységtől északra elterülő alacsony dombvidék jól járható útjai és a folyók kelet-nyugati irányú völgyei szoros összefüggést létesítenek. *Az Északnyugati Felföld tehát anthropogeografailag kedvező alakulatúnak s hazánk egyik legfontosabb részének is tekinthető, mely szervesen beleilleszkedik úgy földrajzilag, mint politikailag az állam területébe.*

Az *Északkeleti Felföld* egészen más jellegű. Jóval egyszerűbb felépítése van. Az átjárókban gazdag külső határláncolat mellett csak egy ehhez majdnem szorosan hozzásimuló belső hegysor alkotja, melyet a folyók harántvölgyekben részekre tagolnak szét. Az Alföld nagy benyúlása miatt jóformán csak a határszélekre s egy egész kis területre szorítkozik. A hegyek közötti dombvidékek vagy medencék itt teljesen hiányoznak. Számos folyója, mely a gerincek belső oldalán ered, rövid folyás után az Alföldre ér s mindmennyi természeti útvonalul szolgál. A Felföld és az Alföld, másrészt pedig hazánk és Galicia között a legszorosabb kapcsolat nyilvánul meg.

Az Északkeleti Felföld még inkább belekapcsolódik hazánk történetébe, mint az Északnyugati. Már a honfoglalás korában fontos magyar telepek létesültek itt. Később végigszenvedte mindazokat a küzdelmeket, melyeket nemzetünk évszázadokon keresztül folytatott hazájának és szabadságának védelmére. Közlekedési jelentősége dacára is *nagy hátránya volt minden időben, hogy az ország keleti részében fekszik s gazdaságilag is értéktelenebb a többi Felföldnél.* Kulturális elmaradottságát is ennek tulajdoníthatjuk.

A *Délkeleti Felföld* a legnagyobb kiterjedésű felföldeink között s *legjobban elkülönült része hazánknak.* Önálló jellegűvé teszi a közbezárt medence, melyet minden felől hegyek vesznek körül. Az Alföldtől is magas és kevés helyen járható hegyek választják el (Bihar, Ruszkahavas, Krassósözörényi hegyek). Románia felé több kijárója van, mint Alföldünkre. De az utóbbiak jóval fontosabbak amazoknál. *Hegyszerkezetileg és vízrajzilag azonban a legszorosabb összefüggésben van hazánk területével,*

elkülönült földrajzi egységnek semmikép sem tekinthető. A külső határlánc és a belső vulkánikus zóna az Északkeleti Felföld hegyeinek közvetlen folytatása. *Legfőbb és legnagyobb folyói az alföldi medence vízhalózataiba kapcsolódnak* (Maros, Szamos, S.-Körös). Az Erdélyi medence folyói a medence legfontosabb területeit érintik, ezek jelölik ki a közlekedés útját. A medencéből sugárszerűleg indulnak ki az Alföld különböző tájai felé. Fontosságukat jórészen annak is köszönhetik, hogy nyugat felé a Duna mentére vezetnek, mely a középeurópai kereskedelemnek legfontosabb útja és a nyugati kultúrának hathatós közvetítője volt.

Az Erdélyi medence azonban nem olyan egységes, mint az Alföld. A hegyek és a folyók között húzódó domsorok kisebb-nagyobb részekre tagolják. *Ezért sohasem volt olyan összekapcsoló hatása, mint Alföldünknek,* nem gyakorolt olyan nagy geográfiai energiát a benne élő és környező népekre, mint amaz. Lakossága földrajzilag és néprajzilag különböző egységekre oszlik.

A keleti belső és külső határlánc között a kisebb medencék egész sora helyezkedik el (Gyergyói, Fel- és Alesiki medence, Háromszéki lapály, Bárcaság, Fogarasi medence). Ezeket a rajtuk végig folyó Olt egybefűzi ugyan, a központi medencével azonban csak alig néhány helyen közlekednek. A székelyek és szászok ethnográfiai elkülönülése Erdély többi népeitől eléggé bizonyítja azt. A központi medencének a Mezőség a legtekintélyesebb része. Geográfiai központja azonban nem közepére, hanem inkább a szélső részekre esik; oda, ahol a folyóvölgyek közvetítésével a medence útjai kivezetnek. Ezért igazi központ itt nem alakult ki. Kolozsvár, Gyulafehérvár és Nagyenyed között kölesönösen oszlott meg a vezérszerép. A történeti időkben hol egyik, hol másik jutott előtérbe.

Erdély földrajzi helyzetével történelmi szereplése is azonos vonásokat mutat. Mikor hazánk legnagyobb része kulturátlan állapotban volt még, Erdély a Dunántúlhoz hasonlóan önálló kulturterületté alakult ki (Dácia). *Történelme mindig összefüggésben volt hazánk centrális részének történetével.* Igazi jelentőségre, sőt vezérszerepre azonban csak az önálló erdélyi fejedelemség idején jutott. Mikor hazánk politikailag különböző darabokra szakadt szét, az erdélyi fejedelemség volt magyarságunknak s nemzeti önállóságunknak legerősebb támasza. Az utóbbi időben a közlekedés fejlettsége, Erdély és az ország többi része között kifejlődött szoros gazdasági viszony méginkább hazánk szerves alkotó részévé teszik a Délkeleti Felföldet, mint valaha.

Gazdaság-földrajzi helyzet.

A gazdasági helyzet a felszíni tagoltság és a klimatikus viszonyok eredőjének tekinthető. Hazánk éghajlata párhuzamba állítható földrajzi helyzetének sajátosságával. Ez is átmeneti jellegű. *Amint földje, úgy éghajlata is különböző típusok sajátosságait egyesíti magában.*¹⁾ Megtaláljuk itt a nyugat-, kelet- és dél-európai éghajlatok jellemvonásait. A körülmények szerint hol egyik, hol másik jut uralkodó szerepre, ezért hazánk éghajlata fölötté változó. Közép-Európa hasonló szélességű helyei között, Franciaország kivételével, a legkedvezőbb éghajlati helyzete van, mert hazánk legalacsonyabb része az Alpok centrális tömegével esik egy szélességen.

Éghajlatunk változó jellege dacára nagyobb rendellenességet nem mutat. Nem tagolja hazánkat egymástól emberföldrajzilag különböző részekre, mint pl. Bulgáriánál, Indiánál, az Egyesült-Államoknál stb.; csak magassági övek szerint mutat változásokat. Egészséges voltánál fogva a lakhatóságot sehol sem befolyásolja kedvezőtlenül. Minthogy hazánk a tengerparttal kis területen érintkezik s különben is magas hegyek választják el a tengertől, az ország területén belül a tengeri időjárás sehol sem érvényesülhet. Ezért határozottan szárazföldi jellegű klimánk van. Ennek szélsőséges volta, a különben is nagyon változó időjárás mellett nem igen válik előnyünkre s ha hozzávesszük még, hogy mint hegyektől környezett medence Alföldünk kevesebb csapadékot kap, mint az uralkárpáti puszták kivételével Európának bármely síksága, éghajlata iránt sok kívánni valót támaszthatunk. De viszont az a körülmény, hogy az északi hideg légáramlásoktól eléggé védve vagyunk s Alföldünk az ország alacsonyabb szélességű helyeit foglalja el, kedvező helyzetet teremt számunkra. Éghajlatunk hátrányai azonban — legalább is részben — kiküszöbölhetőek volnának. Alföldünk kedvező eloszlású, fejlett vízhálózata megfelelő csatornázás mellett pótolhatná a kevés csapadékot, a termelésnek mesterséges úton való fokozása pedig az éghajlatnak egyéb ki nem küszöbölhető hátrányait.

Mindent összevetve, *hazánk klimatikus helyzete nem mondható kedvezőtlennek. Jó felszíni tagoltság, párosulva a klimatikus tényezőkkal, kedvező gazdasági helyzetet teremt számunkra: ked-*

¹⁾ L. CHOLNOKY: Magyarország földrajzi helyzete (Földr. Közlem. XXXIV. k.)

vezőbbet, mint aminővel — Franciaország és Dél-Olaszország kivételével — Európa bármely más állama rendelkezik. A Pó-, vagy az andaluziai lapály termékenyebb ugyan, mint a mi Alföldünk, de országuk méreteihez képest jóval kisebb terjedelműek s nemzetük gazdasági életére kevésbé fontosabbak. A nagy germán sikká kisebb termékenysége és sűrűbb lakossága miatt szintén háttérbe szorul a mi Alföldünk gazdasági értéke mellett.

Hazánk szerencsés gazdasági helyzetét legjobban bizonyítja az, hogy *az egész ország területének csak 5%-a gazdaságilag használhatóan*. Az ország 21 millió lakosára 14·5 millió hektár termőföld esik, addig Németország 70 millió lakosára csak 35·1 millió hektár. Németország tehát a mienkhez hasonló arányban csak 29 millió ember számára tudna termelni. A termőföldnek csaknem fele szántóföld s főterményünk a legértékesebb gazdasági növény: a búza. *Hazánk a gabonatermelés optimális zónájába esik bele*. A világ egyik legfontosabb gabonatermő területe Délkelet-Európa. Ide tartoznak Dél-Olaszország, Románia és a magyar alföldek.

Előnyünkre válik az is, hogy a Nagy-Alföld, Dunántúl, Kis-Alföld nagy összefüggő termelési területet alkotnak, Alföldünk sok helyen benyúlik a környező hegyvidékbe, felföldeink alacsony előhegyekkel mennek át legtöbb helyen a környező síkságba.

Termőtalajunk legnagyobb része termékeny agyagos, iszapos talaj, mely a folyók legfinomabb hordalékából származik, valamint a gazdaságilag szintén nagyon értékes lösz. A sivár homokos és szikes területek kiterjedése viszonylag csekély. Kedvező gazdasági helyzetünknek köszönhető, hogy bár Közép-Európa több államánál átlag több gabonafélét fogyasztunk, kivételre is tudunk termelni. *Mindenből többet termelünk, mint amennyi szükségletünk fedezésére elegendő*. Legnagyobb feleslegünk van természetesen búzából (40% az összes feleslegeknek). Ha figyelembe vesszük, hogy ez a mai, még nem eléggé fejlett gazdasági rendszer és a birtokok kedvezőtlen s az intenzív művelés szempontjából hátrányos eloszlása mellett lehetséges, továbbá, hogy gazdaságilag kihasználható területeink kiterjedése a vízszabályozások következtében egyre gyarapodik; hogy a jövedelmező kertgazdaság nálunk még csak böcsőkorát éri (2%), nem lehetnek kétségeink hazánk nagy gazdasági jelentősége és jövője iránt. *Mezőgazdaságunk nemzetünk legnagyobb ereje s önállóságunknak egyik legfontosabb tényezője*. Szövetségeseinknek a háború alatti kíségetésében hazánk nagy igen fontos szerepe volt, még a kedvezőtlen hozamú évek dacára is. *Ez is egyik*

fontos dokumentuma katonáink hősiessége mellett hazánk és nemzetünk jelentőségének a közép-európai szövetségben.

Állattenyésztésünknek a földművelés mellett csak másodrendű szerepe van. Valamikor ez volt a lakosság főfoglalkozása. A földművelés elterjedése még a rétek és legelők egy részét is a maga számára foglalta le s az állattenyésztés csökkenését eredményezte. A lecsapolásokkal ugyanis az addig használhatatlan földek legelőkké alakulnak át, azonban csak többnyire átmenetileg. Idővel ezek is szántóföldek lesznek. A mesterséges takarmánynövényeknek az állattenyésztés céljaira való felhasználása még nincs általánosan elterjedve.

Állatállományunk jóval kisebb, mint Németországé, de a lakosság számarányához viszonyítva kedvezőbb amannál. Lótenyésztésünk első Közép-Európában, kiviteli állatkereskedelmünk is számottevő, különösen baromfiakból.

A földművelés és állattenyésztés kulturállamokban párhuzamosan halad, ott, hol a talaj, de főleg a klimatikus viszonyok a jövedelmező földművelésnek kedveznek, mint pl. hazánkban, az állattenyésztés másodrendű gazdasági tényező lesz. Ott azonban, hol az állattenyésztésre kedvezőbbek a viszonyok, mint a földművelésre, ez lép előtérbe (például Németország, főleg pedig Dánia, Hollandia).

Erdőállományunk a történeti idők folyamán jelentékenyen megapadt a mezőgazdaság és a népesség emelkedése következtében. *Körülbelül közepes helyzetet foglal el Észak-Európa fában gazdag és Dél-Európa faszegény vidékei (14—40—50%) között.* Erdőségeink eloszlása nagyon különböző arányokat mutat. A keleti Kárpátok csaknem érintetlen rengetegjei a Tisza-vidék fátlan pusztáival éles ellentétet mutatnak. Az okszerű erdőgazdaság nálunk még jóval alacsonyabb fokon áll, mint pl. Németországban, Belgiumban, hol a gazdaságilag értéktelen nagy kiterjedésű homokos területek mesterséges befásítása egyre nagyobb arányokat ölt.

A főbb termelési ágak között legutolsó helyet foglal el bányászatunk. Ez a földművelés és állattenyésztés mellett mindig alárendelt gazdasági tényező volt. Bányáink feltárásához későn fogtak hozzá s akkor is az idegen bevándorlottak. Míg az Árpádok korában a Felföld bányászata jelentős ipartelepek keletkezésének vetette meg alapját, addig a mai nagy ipari termeléshez szükséges bányatermékek nem állanak rendelkezésünkre. Vastermelésünk elég számottevő. De ennek egy része külföldre kerül feldolgozás végett.

Köszénkészletünk azonban nem kielégítő. Köszénbányászatunk egyre fejlődik, de bányáink nem túlságosan gazdagok és szénünk sem elsőrendű minőségű. Több kisebb telepünk elszórva fekszik az országban, vagy az ország távoli határára esik (Petrozsény). Ipari kihasználhatóság szempontjából csak az Északnyugati Felföld s Délmagyarország bányái fontosabbak, ezek t. i. érclelőhelyek közelébe esnek. Az angol és német köszénipar-középpontokat azonban ezek sem közelítik meg. Aranytermelésünk elsőrendű ugyan (évi 3200 kgr.), de ez, mint általában a nemes fémek bányászata, iparilag nem igen jöhet számításba.

Iparunk, bár az utóbbi időben jelentékeny fejlődést mutat, gazdasági életünknek leggyengébb oldala. Az ipar fejletlenebb korában kisiparunk termékei az ország lakosságának egyszerű igényeit nagyrészen ki tudták elégíteni, sőt egyik-másik iparágunk a külföldön is jelentőségre tett szert s a keleti kereskedelemben vetélytársa volt a nyugati államok iparcikkeinek. Ipari termelésünk azonban a nagyipar fejlődésével nem tudott lépést tartani. Nem voltak meg nálunk azok a kellékek, melyek Nyugat-Európa államainak iparát hatalmas lendülettel előre vitték: a gazdag vas-és érctelepek, a túlnépesedés következtében beállott szükségyszerűség, mikor a termő terület nem áll arányban a népesség számával; nem állottak rendelkezésünkre világpiacok és világkereskedelmi utak s hiányzott a háborúk által agyongyötört s nyers termelésben meggyökeredzett lakosságunkból a megfelelő kulturális rátermettség. Ausztria fejlettebb gyáripara, mely elárasztott bennünket olcsó (vámmentes) cikkeivel, szintén nagyon hátráltatta iparunk fejlődését.

Iparunk fellendüléséhez azonban a geográfiai feltételek megvannak, ha nem is olyan kedvező mértékben, mint Ausztriában, Németországban, Angliában. Nyerstermékeink bőséggel kerülnek, különösen a mezőgazdasági ágból. Köszénbányáink, földgázforrásaink, gazdag vízhálózatunk ki nem használt energiaforrásokat rejtenek magukban. Megvannak a vízi és szárazföldi közlekedés kedvező feltételei. Ipari függetlenségünk megszerzése és biztosítása nagyobb akadályokba tehát nem ütközik. Ipari függetlenségünk gazdasági függetlenségünknek s nemzetünk anyagi erejének legfontosabb tényezője. A jövő nagy feladatait, melyeket a világkereskedelem kelet felé vezető új útvonalai szabnak elénk, csak ipari s egyáltalában gazdasági életünk fejlesztése által valósíthatjuk meg sikerrel.

A népesség eloszlása.

Hazánk földrajzilag egységes területén nem fejlődött ki egységes népesség. Már a honfoglaló magyarok idegen népeket találtak itt. Amint a történeti nyomok bizonyítják, hazánk kedvező fekvése, természeti gazdagsága miatt a legrégebb idők óta vonzó hatással volt idegen népekre. A kőkorszaktól a népvándorlásig az emberi település legrégebb nyomait megtaláljuk itt. A honfoglalók az itt talált őslakókat a periferikus területekre szorították, itt békességben meghagyták őket s beolvasztásukra nem igen gondoltak. Még Árpád királyaink alatt is egyre tart az idegenek beáramlása. Németek, kunok, bessenyők stb. nagy számmal lepték el a még lakatlan vidékeket. A háborúk által okozott elnéptelenedés (tatár, török dúlás) jelentékenyen megapasztotta az ország lakosságát s első sorban a magyarságot. Az elnéptelenedett helyeket idegen telepesek foglalták el.

A magyarság eleitől kezdve uralomra jutott ebben az országban s vezető szerepét mindvégig megtartotta. Ezt pedig a gyengébb őslakók meghódításán kívül főleg azáltal érte el, hogy *az ország legfontosabb területeit szállotta meg*. Az Alföld és a Dunántúl voltak a magyarság letelepedésének ősi fészkei. A Dunántúl alkalmasabb volt állandó megtelepedésre, mint az Alföld. Előbb és gyorsabban népesedett be, mint emez s könnyebben leszoktatta a nomád élethez szokott magyarságot ősi életmódjáról, mint a füves mezőségekkel és mocsarakkal borított Alföld. Előnyére volt a magyarságnak az is, hogy *nem szóródott szét az ország különböző részeiben*, hanem összefüggő területeken *az ország központi részében telepedett le*. Mindössze a székelyek szakadtak el a központi magyarságtól a keleti határszél vidékére. A magyar nép soha sem tudott annyira elszaporodni, hogy a Felföldeket az ott lakó nemzetiségek rovására benépesítette volna. A völgyeken s az Alföldek nyúlványain több helyen ide is behatol, a középhegyek vidékét is ellepi, vagyis mindama helyeket, melyek földművelő és állattenyésztő életmódjainak leginkább megfeleltek. Terjeszkedésének azonban a magasabb hegyek mindenütt határt szabnak.

Az örökös hányattatások dacára is *a magyarság abszolút fölényét a nemzetiségekkel szemben úgy számbelileg, mint kulturális téren mindvégig megőrizte*. A közéje telepedett nemzetiségeket nagyobbrészt magába olvasztotta, csak a rajta kívül eső népekre nem tudott felszívó hatást kifejteni. *Az ország földrajzi egysége*

(felszíni alakulatok, éghajlat) *a magyar nép egységes voltát is kedvezően mozdította elő.* A magyar nép sohasem tagolódott egymástól oly sok tekintetben különböző törzsekre, mint pl. a német birodalom lakossága. Sem fizikai, sem pszihikai tekintetben nem találunk az ország különböző vidékein élő magyarok között számbavehető különbségeket, mint pl. az északi és déli franciák, vagy az olaszok közt. Nyelvükben és etnografiai sajátságaikban lényeges eltérések nincsenek. *Általában egységes faji sajátságokkal jellemezhetők. A magyarság emez egysége államfentartó és vezető szerepét mindenestre hathatósan támogatta.*

Nemzetiségeink között a *németek* simultak hozzá leginkább a magyar állameszméhez. Ezek hazájuktól jórészt teljesen elszakadtak, sok helyen megmagyarosodtak; de ha nyelvüket megőrizték is, külön faji vagy politikai törekvéseik nincsenek. Hazánk kulturális fejlődéséhez nagy mértékben hozzájárultak. Árpád királyaink idejében mint vendégek költöztek be s iparunk és kereskedelmünk emelésére nagy befolyásuk volt. A németek szóródtak el legjobban összes nemzetiségeink között az ország különböző részeiben. Ennek a széttagoltságnak politikai szempontból nagy fontossága van, mert a nemzetiségi törekvések kifejlődését megakadályozta. Nagyobb csoportokban csak a Szepességben, Erdélyben, a Délvidéken (svábok) és a nyugati határszélen laknak. A sváb és az Északnyugati Felföld németsége a legjobb állampolgár; a nyugati németek ausztriai testvéreikkel állanak belső összeköttetésben, anélkül azonban, hogy e vonzódásuknak különösebb politikai mellékcéljai volnának. Legjobban elkülönültek az erdélyi szászok. Ezek soha sem voltak olyan szoros földrajzi kapcsolatban a magyarsággal, mint többi testvéreik. Erdély természeti viszonyai a nemzeti széttagoltságnak, nyelvszigetek keletkezésének egyébként mindig kedveztek. Az erdélyi szászoknak zárkózottsága a többi hazai németektől eltérő nyelvük és néprajzi sajátságai szintén ezt látszanak igazolni.

A *szlávok* a határhoz közel eső helyeket szállották meg. Ez is bizonyossága annak, hogy az uralkodó magyarsággal szemben soha sem tudtak számbavehető módon érvényesülni. Részint őslakók, részint bevándorlottak, akik egymással a nyelvi rokonságon kívül szorosabb kapcsolatban nincsenek. Törekvéseik nem azonosak, kulturális és politikai jelentőségük ez idő szerint csekély.

A *tótok* jobbra ma is azokon a helyeken laknak, hová a honfoglalók visszaszorították őket. Számuk megegyezik a németekével, de nem elszórva, hanem összefüggő területen laknak; csak

helyenkint alkotnak a magyarság közé beékelődő nyelvszigeteket. Nagyobb részét hegylakók lévén, nem terjeszkedtek a magyarság rovására. Szaporodásukat kivándorlásuk ellensúlyozza. Az ország központjától és az Alföldtől távolabb eső helyeken telepedtek le. Elszakadási törekvésekkel nem háborgatták az ország belső békéjét s a nemzeti mozgalmakban általában a magyarság mellett híven kitartottak. Az utóbbi időben köztük is elterjedt pánszláv agitációnak semmi földrajzi alapja nincs, mert a tótok az ország határán nem terjeszkednek túl; a magyarokhoz és a magyar földhöz sokkal szorosabb történelmi és érdekkapcsolatok fűzik, mint a csehekhez és a morvákhoz.

A *rutének* a XIV. században vándoroltak be és az északkeleti határvidék hegyei között, hazánk egyik legszegényebb részén telepedtek le. Nagyobb területet nem foglalhattak el, mert a magyarság itt közel esik az ország határához. Térhódítási képességük s nemzetiségi törekvéseik nincsenek még ott sem, ahol a tótokkal kerülnek érintkezésbe. Elmaradottságuk részben szintén földrajzi elhelyezkedésükkel hozható kapcsolatba.

A *délszerbek* már kedvezőbb földrajzi viszonyok között élnek, műveltebbek s az állami életben is nagyobb jelentőségük van.

A *horvátok* legjobban megőrizték önállóságukat s elszakadási törekvéseik is több kifejezésre jutottak. Ezek azonban nagy veszedelmet az államra soha sem jelentettek. Igaz, hogy közbeeső helyzetük az anyaország és a tengerpart között a tengerpartnak az anyaországhoz való szoros kapcsolódását megnehezítette. A magyarságnak a határszélekig való terjeszkedése kedvezőtlen tengeri helyzetünkön mindenesetre sokat lendített volna. A horvát sem terjeszkedett a magyarság rovására. A szerbekkel közeli rokonságban vannak, de a vallás s különösen az utóbbi időben lábrakapott szerb nagyzási hóbortok, melyek a horvátokat is a leendő nagy Szerbiába szeretnék volna bekebelezni, elidegenítették tőlük.

A *szerbek* szávántúli testvéreikkel mindig a legbelsőbb érintkezésben voltak. Ha a délvidéki szerbeket annak idején nem hagyták volna meg véreik közvetlen szomszédságában, hanem az Alföld belső, üresen maradt foltjaira telepítették volna s a határvidéket magyarokkal telepítették volna be, a szerb kérdés bizonyára sohasem háborgatja országunk nyugalalmát. A szerbek különben nem laknak olyan összefüggő területen, mint a horvátok. A Délvidék (Maros—Duna köze), hol a legnagyobb számmal vannak, hazánk nemzetiségi szempontból legtarkább része. Itt a szerbek közé oláhok,

németek (svábok) és magyarok ékelődnek. Ez a szerbek elhelyezkedésének geográfiai energiáját jelentékenyen meggyengíti; nem is szólva arról, hogy a legszorosabb földrajzi kapcsolatban vannak a magyar medence többi részével.

Az *oláhok* összes nemzetiségeink között legtöbben vannak. Igaz, hogy számuk az összlakossághoz képest ($\frac{1}{7}$ rész) nem nagy, de jelentőségüket nagyban emeli az a körülmény, hogy aránylag nagy és összefüggő területen, a legkülönállóbb országrészben, Románia közvetlen szomszédságában laknak, s relatív sűrűségük meglehetősen nagy. Erdély, bár mindig igen fontos része volt a magyar államnak, még sem bizonyult elég erősnek arra, hogy a román terjeszkedéssel szembeszálljon. A magyarságnak az Alföld és a Dunántúl lévén a főtelepedési helye, az Erdélybe szakadt magyarok úgy számbelileg, mint fajilag gyengébbek voltak a központi részen lakó testvéreiknél. Ha Erdély másik két felföldünkhöz hasonlóan szorosabb kapcsolatban állt volna a központi medencével, erősebb magyarsága a román terjeszkedést is minden valószínűség szerint jobban ellensúlyozhatta volna. Míg a tótok és rutének mindig megmaradtak a hegyes területek határain belül, a horvátok sem igen lépték túl szűkebb hazájuk kereteit, az erdélyi hegyek között pásztorkodó oláhság gyorsan elszaporodva, leereszkedett a völgyekbe, a környező síkságokra és ellepte az Erdélyi medence jelentékeny részét, az Alföld keleti peremét, sok helyen gyengítve a magyar lakosságot. Ezért az oláh kérdés legsúlyosabb problémája nemzetiségi politikánknak. Azonban Erdély fentebb bizonyított szorosabb kapcsolata az ország több részével és teljes geográfiai elkülönülése Romániától, könnyen védhető keleti és délkeleti határaink, kellő biztosítékot nyújtanak a dákoromán törekvésekkel szemben.

Bár hazánk Európa egyik legvegyesebb népességű országa, *a nemzetiségeknek az uralkodó magyarsághoz való számarányát tekintve, jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk, mint Ausztria.* Nemesak azért, mert Ausztria uralkodó népessége abszolút kisebbségben van a többi népfajokhoz képest, hanem ott a geográfiai szét-darabolódás jóval nagyobb etnográfiai elkülönülést eredményez, mint nálunk. A csehek, lengyelek, rutének sokkal inkább elkülönülnek az ausztriai németsegtől, mint a tótok, rutének, románok mitőlünk. Minálunk a *földrajzilag egységes államalakulás ezt az elkülönülést és az egyes nemzetiségeknek oly éles faji szét-darabolódását lehetetlenné teszi.* A mi nemzetiségeinknek önálló állam-

alakulási törekvések nincsenek, hazánk területi feldarabolásának eszméje csak szomszédaink nagyravágyó hóbortjainak szüleménye. *A földrajzi s ennek alapján a gazdasági, közlekedési stb. kapcsolatnak velünk csak a legszorosabb érdekközösségben kell egyesíteni nemzetiségeinket.* „Nicht Blutverwandschaft, sondern Eigenart des Wohnraumes in erster Linie nationaler Ausbildung die Wege weist.“¹⁾

Svájc 3 egymástól különböző népfajával a szilárd és egységes államalakulás szép példája. Nem is szólva arról, hogy a mai Olasz- és Franciaország egységes népessége igen sok különböző népelem összekeveredéséből és összeolvadásából jött létre. A német nép egymástól sok tekintetben különböző és különösen a multban élesen elkülönült különböző törzseit a német egység megteremtése egy néppé forrasztotta össze.

QUATREFAGES francia anthropológus helyesen jegyzi meg: *Toute repartition politique, qui est fondée sur l'ethnologie, est absurde.* (Minden etnológiára alapított politikai felosztás képtelenség.)

A háború is beigazolta ennek az állításnak igazságát s egyszerre keresztülhúzta ellenségeink számítását, kik hazánk és a monarchia legnagyobb gyengeségét sokféle nemzetiségeinkben látták. *Az államok békés fejlődésének és a kultura biztonságának egyik legfontosabb követelménye a jövőre nézve, hogy a történelmileg és földrajzilag igazolt államalakulásokat ne veszélyeztessék olyan törekvések, melyek a nemzetiségi elv alapján igyekeznének kijelölni az államhatárokat.*

Hazánk népességének sűrűségi eloszlása nincs arányban az ország gazdasági értékével. Európa nagy és ritka sűrűségű államai között közepes helyet foglalunk el. Ha figyelembe vesszük azt, hogy nálunk igen kicsi (5%) a gazdaságilag használhatatlan terület, kisebb mint Nyugat bármelyik országában, népsűrűsödésünk a közepesnél is alacsonyabbnak tűnik fel. Ennek a magyarázata is, egész kulturánk fejlődésére hátrányos, viszontagságokkal teljes multunkra vezethető vissza. Ipari elmaradottságunk, gazdasági életünk fogyatékosai és különböző bajai a természetes népszaporulatot sem tudták a haza földjén lekötni s évről-évre fokozottabb mérvű kivándorlásokra vezettek. *Alföldünk népessége jóval kisebb, mint amennyi felett és rendszeres gazdasági viszonyok mellett lehetne.* Kisebb, mint Nyugat-Európa bármely síkságának népessége;

1) KIRCHOF: Mensch u. Erde. 68.

nem is említve a Pó-síkságot, Andaluziát, a Francia Alföldet. Hollandia és Dánia hűvösebb éghajlatú és jórésztben homokos, tehát sivárabb földjét jelentékenyen nagyobb népesség lakja, mint a mi Alföldünket. (Hollandiában 1 km²-re 27% terméketlen terület mellett 182 ember, Dániában 20% terméketlen terület mellett 69 ember esik).

Alföldünk legsűrűbben lakott vidéke a Duna és Tisza köze, hol a főváros környéke erősen érezteti hatását. Az átlagos népesség azonban km²-ként itt is csak 104. Sok helyen azonban az országos átlagot sem éri el. Alföldünk népessége különben meglehetősen egyenetlen eloszlást mutat; kisebb és nagyobb sűrűségű foltok váltakoznak egymással (eltekintve a városi településektől). Ez azonban korántsem mindenütt geográfiai okokra vezethető vissza. Alföldünk újabb betelepülésére ható történeti okok adhatják meg erre a magyarázatot. Annyi azonban statisztikai adatok alapján kétségtelenül megállapítható, hogy *Alföldünk lakossága az utóbbi évtizedek alatt*, különösen amióta a közlekedés és ipar, a folyók és mocsarak szabályozása egyre nagyobb mértéket ölt *rohamosan gyarapodik*. A felföldek túlszaporodott népessége határozott áramlást mutat az Alföld felé. A ritka népességű foltok egyre kevesbednek. Ott, ahol az őstermelés fejlettebb, a kerti művelés kiterjedtebb lesz, vagy ahol a mezőgazdasági ipar is meghonosodott, nagyobb sűrűségű koncentrációk keletkeznek (Csanád). Mindez pedig a magyarság számbeli és anyagi megerősödését mozdítja elő s vezető szerepét, politikai súlyát úgy a monarchia népei között, mint saját nemzetiségeinkkel szemben egyre emeli.

Ha pedig figyelembe vesszük, hogy Alföldünk még messze van a túlnépesedéstől, s a fejlődés lehetőségének még széles láthatára nyílik, a magyarság sorsa és jövője felett nincs okunk kétségbe esni.

A Dunántúl települései már jóval állandóbbak s egyenletesebbek, mint Alföldünké. Mint ősidők óta településre alkalmas s kevésbé zaklatott területnek, az összes országrészek között állandóan a legnagyobb sűrűsége volt. Felföldeink népessége sok helyen aránylag nagyobb, mint Alföldünké. Itt a völgyek, medencék, különösen pedig az Alföld és a hegyvidék érintkezési pereme kedvez a településnek. Ezeken nagyobb tömörüléseket láthatunk. Csak a közlekedési utaktól elzárt, félreeső részeknek van gyér népességük; pl. Máramarosnak nagyobb a relatív népessége, mint Békés megyének.

Földrajzi, gazdasági és kulturális helyzetünk városias tele-

püléseinkben is visszatükröződik. Oly nagyobb arányú népesség-beli tömörülések mint a nyugati államokban, hazánkban, a főváros kivételével nem találhatók. Minthogy hazánk sohasem darabolódott szét kisebb, geografiailag is önálló területi egységekre, mint pl. Német- vagy Olaszország, önálló nagyobb vidéki emporiumok sem jöttek létre. Az ország minden része, amint ez a közlekedésben is kifejezésre jut, közös középpont felé vonzódik, mely mindenfelől könnyen megközelíthető. A vármegyei központok ezzel szemben vonzó és egységesítő hatásukat elvesztették s a főváros — egyesítve magában az egész ország iparát és kereskedelmét — a vidéki városok rovására fejlődött. Ezért a főváros és az ország többi városai között olyan szembetűnő nagyságbeli különbség jelentkezik, mint Európa egyik más államában sem. Budapest világvárossá fejlődése egybeesik azzal a minden téren megnyilvánult hatalmas fellendüléssel, melyet kulturánk a múlt század 70-es éveitől kezdve ért el. Erre az ipar és közlekedés-technikai fejlődése mellett természetesen a kedvező földrajzi helyzet is igen nagy hatással volt (Duna könyök-hajlás, fontos átjáró hely, útvonalak találkozhelye centrális fekvés stb. L. bővebben ЧИОЛНОВЫ ЖЕНО: Budapest földrajzi helyzete; vagy PRINZ GYULA: Budapest földrajza c. művében.)

Míg Németországnak 20-nál több városa van 100.000 lakón felül, addig hazánkban a fővároson kívül egyedül Szeged népessége haladja meg ezt a számot. Ez is csaknem nyolcszorta kisebb a fővárosnál. Nagyobb városaink az Alföldön és a Dunántúlon keletkeztek s a legtöbb a földművelő lakosság tömörüléséből jött létre (Kecskemét, Szabadka, Hódmezővásárhely, Debreczen); az ipar és kereskedelem ezek felvirágzásában eddig csak másodrendű tényezőként szerepelt. Azonban lassankint igazi iparos és kereskedő városok is alakulnak ki (Temesvár, Arad, Nagyvárad). Különösen nagy jövőt jósolhatunk az Alföld és a hegyvidék érintkezési pontján fekvő kapuvárosoknak, melyek úgy a belföldi, mint a nemzetközi forgalom szempontjából fontosak (Nagyvárad, Arad, Miskolc). Fejlettebb gazdasági és kulturális viszonyok mellett nagyobb városaink megfelelő jelentőségre tehetnek szert, mert a kultúra egyre nagyobb decentralizációra vezet s nálunk is jöhetnek létre nagyobb vidéki központok, mint azt a Nyugat államaiban láthatjuk.

Közlekedési viszonyok.

Hazánk jó földrajzi egységét a közlekedési viszonyok is igazolják. *Alig van ország Európában, melynek közlekedése olyan egységes volna, mint hazánké. Az ország földrajzi helyzetéből következik, hogy közlekedésünk szárazföldi és átmeneti jellegű.* Nyugatról keletre, északról délre vezető fontosabb forgalmi vonalak útjába esik.

A térszíni viszonyok kedvező alakulata a közlekedés fejlődésére nagy hatással volt. Több útvonalunk a természettől kijelölt utakat követi. *A központi medence, az Alföldre nyíló völgyek és a határhegyeken át vezető hágók és szorosok közlekedésünk legfőbb determinánsai. Jellemző sajátása egész közlekedési rendszerünknek a nagyfokú centralizáció.* Az összes főbb utak az ország fővárosában összpontosulnak s innen sugarasan vezetnek a periferikus részek felé. Ennek kétségtelenül nagy előnyei vannak a fővárosra, de hátráltatják a vidéki városok fejlődését; emellett nem mindig a legrövidebb utak és a főváros átmeneti forgalmát nagyban megterhelik. Az Alföld—Fiumei vasút kiépítése előtt az Alföldről a Dunántúlra és a tengerpart vidékére vezető forgalom igen nagy kerülővel volt lebonyolítható. A nyugati és keleti országrészek közötti közlekedés még ma sem felel meg a kívánalmaknak. A Dunán több átkelésre volna szükség.

Felföldeink forgalmát az Alföld közvetíti s a folyóvölgyek iránya szabja meg. Ezért a közlekedés itt a völgyek irányában jóval nagyobb fejlődést mutat, mint a völgyekre haránt irányban. Az Északnyugati Felföld forgalma a Kis- és Nagy-Alföld között oszlik meg s a nyugati és keleti részek között íves kapcsolást mutat (Vág-, Hernád-, Ipoly-, Sajó-völgy). A külső és belső területek meridionális összeköttetése nem elég fejlett. A Vág völgyét a lejjebb fekvő területekkel csak a zólyom—ruttkai vonal köti össze. A garamvölgyi vasút nem folytatódik a Sajó és Gölnic völgyében, ami közlekedési szempontból mindenesetre hátrányos. Az Északkeleti Felföldet a folyók völgyében a kijárók felé vezető stratégiai szempontból is fontos vasútvonalak igen jó összeköttetésbe hozzák az Alfölddel. A haránt irányú összekötő vonalak azonban itt is hiányoznak. Ennek hátránya a csapateltolások szempontjából a kárpáti harcoknál is érezhető volt. A Délkeleti Felföld vasúthálózata a legfejletlenebb. Az Alföldre nyíló kapukon (völgyek) bevezető vonalak a medencébe összpontosulnak, de innen a határszélek felé csak

egy fontos vonal vezet (Tövis—Brassó). A többi szorosok felé nem vezetnek a medencéből fontosabb utak s a határhegységek vidékének meglehetősen elzártsága, lakatlansága a közlekedés fejlődését nem mozdítja elő.

Tengerpartunk felé nincsenek jó közlekedési útjaink; ez a körülmény egyébként is kedvezőtlen fekvését még érezhetőbbé teszi. A fiumei vasút amellet, hogy a hozzánk többé-kevésbé idegen Horvátországot szeli keresztül, a Karszt lakatlan hegyei közt erősen emelkedő, egyvágányú pályán nagy kerülővel jut a tengerparthoz. Fontosabb vonalak nem kapcsolódnak hozzá. Vonzó területe rendkívül kicsi, úgy hogy a kedvezőbb fekvésű osztrák partvidék elhódította tőle a csaknem szomszédságába eső területeket is (Dél-Krajna, a Kulpa-, Dráva-vidék stb.). A vasútépítés fejlesztésével mindenesetre némileg lehetne segíteni ezeken a hátrányokon. Csatlakozó vonalak építésével szorosabb összeköttetésbe hozhatjuk Fiumét hazánkkal, Boszniával, Szerbiával és a Dunával; a partvidék mentén kiépítendő vasút által pedig a dalmát kikötőkkel. Az erre vonatkozó, részben már tervbe vett vonalak megvalósítása Fiume vonzási területét jelentékenyen megnövelné, jelentőségét fokozná s talán elérhetnénk azt, hogy tengerentúli szükségleteinket a német és osztrák kikötők elkerülésével Fiumén keresztül szerezzük be.

A hazánkon át vezető nemzetközi útvonalak között régi idők óta az volt a legfontosabb, mely Nyugat-Európát a Balkánnal kapcsolta össze. Ennek a vonalnak legfőbb jelentőségét az adta meg, hogy majdnem mindenütt a Duna vonalát követi és hazánk legfontosabb részeit (két Alföld, Dunántúl) szeli keresztül. Ez a vonal a keleti expressz kiépítésével jutott nagyobb jelentőségre. A bagdadi vasútnak az európai forgalomba való bekapcsolásával fontossága természetesen igen nagy mértékben fog emelkedni. A jövő világforgalmának ez lesz egyik legfontosabb útvonala. Ennek fontos kiágazásául tekinthető a Nándorfejérvárból Szalonikibe, a Morava és Vardar völgyén keresztül vezető út. Ez hazánkat s Németországot a legrövidebb összeköttetésbe hozza a Földközi-tengerrel. Ez az eddig teljesen elhanyagolt útvonal, mely a Földközi-tengernek a Szezei-csatornához legközelebb eső kijárójához vezet, úgy hazánkra, mint Németországra is rendkívül fontos.

Másik fontos összekötő útunk az országot északkelet—dél-nyugati irányban szeli keresztül s a Szármát-síkságot kapcsolja össze az Adriai-tengerrel. A Dráva—Száva völgyén haladó olaszországi út, egyesülve a fiumei úttal, Budapestnél keresztezi a Du-

nát s az Alföld északi peremén, az Északkeleti Kárpátok jó átjáróin keresztül több ágbán vezet Galiciába. Tekintve azt, hogy a Szármát-síkságról ez a legrövidebb út a Földközi-tenger középső medencéjébe s jóval rövidebb, mint a Szilézián, Morvaországon és a bécsi medencén át vezető út, jelentőségét könnyen megérthetjük.

Németországgal a legrövidebb és legközvetlenebb összeköttetést a Jablunkai-hágón kivezető vasút közvetíti. Erre a vonalra, melynek mindössze az a hibája, hogy nem a legrövidebb úton halad az országhatártól Budapestig, a német keleti forgalomban szintén nagy jövő vár (Berlin—Bagdad). Az előbbieknél kisebb jelentőségűek Romániába és Bukovinába kivezető útjaink. Romániába négy vasúti utunk nyílik: a Vaskapun, Vöröstoronyi-szoroson, a Predeáli-hágón és Gyimesi-szoroson; de ezek közül csak az aldunai és brassói utak fontosabbak. Az előbbi a jövőben a Bulgáriával való közvetlenebb összeköttetést is (Orsova—Kladovó—Viddin) szolgálhatja, az utóbbi Románia központi részeivel, a Duna torkolatával és a Fekete-tengerrel köti hazánkat össze.

Boszniába mindössze egy fontosabb utunk vezet (Bród—Szarajevo). Pedig a földrajzi viszonyok szorosabb közlekedési kapcsolat létesítésének is kedveznének. Horvát-Szlavonország eléggé fejlett vasúthálózata, melyből több szárnyvonal csak a Száváig vezet, természetes kiegészítésére található a Száván túl is. A kulturális viszonyok fejlődésével, mely a közlekedési utak kibővítését is maga után fogja vonni, Boszniával való gazdasági kapcsolatunk is minden bizonnyal érezhetőbbé válik.

Hazánk határozott kontinentális helyzete magyarázza belvízi utaink gyenge fejlettségét. Míg vasúthálózatunk egyszerre rohamosan megnövekedett, hajózható vízi utaink aránylag alig gyarapodtak. A topografiai viszonyok pedig, különösen Alföldünkön, mesterséges vízi utak létesítésének szerfölött kedveznek. A kis területű Belgiumnak nagyobb kiterjedésű vízi úthálózata van, mint hazánknak; pedig a térszíni viszonyok ott sem kedvezőbbek, mint nálunk (Belgiumban 13·6 km²-re, Németországban 36 km²-re, hazánkban 130 km²-re jut 1 km hosszú vízi út. L. PRINZ GYULA: Magyarország földrajza). Összes vízi utainknak csaknem a fele a Dunára esik. Bár a Duna csaknem egész hosszúságában hajózható s Ausztriával, Németországgal közvetlen összeköttetésbe hozza hazánkat, rendkívül nagy hátránya az, hogy hosszas kerülővel a Fekete-tengernek egyik félreeső szögletébe ömlik. Így nem közvetíti mindvégig a keleti nagy világforgalmi utat. Hazánkra akkor

lett volna legfontosabb, ha az Adriai-tengerbe vezetett volna; a világforgalomra pedig, ha a Szaloniki-öböl felé menne. A térszíni nehézségek miatt azonban az említett irányok felé a csatornaösszeköttetés is csak nehezen volna megvalósítható. Az is hátrányára van a Dunának, hogy vízterületét mindenfelől magas hegyek környezik. Így Európa több folyóival csak nehezen hozható összeköttetésbe. A Dunának Németország vizeivel s így az Északi-tengerrel való összekapcsolása jelentőségét igen nagy mértékben emelné, s kedvező hatással lehetne hazánk kereskedelmének fejlődésére is.

A Duna—Tisza és a Duna—Balatoni csatornák kiépítése, a Tisza mellékfolyóinak hajózhatóvá tétele, megfelelő összekötő csatornák létesítése, hazánk belvízi hálózatának fejlődésére nagy horderejű volna.

Hazánk közlekedés-földrajzi helyzete, eltekintve tengerpartunk közlekedési hátrányosságától, minden tekintetben kedvezőnek mondható. A felszíni alakulatok lehetővé teszik az ország területén belül minden irányban a könnyű és gyors közlekedést, az összes környező síkságokra jó utak vezetnek, minél'ogva nem vagyunk elzárva egy oldalról sem a külföldtől. Fontos világkereskedelmi utak szelik hazánkat keresztül, melyek Nyugat művelt, sűrűn lakott iparos államait, Dél és Kelet fejlődésben visszamaradt, gazdaságilag ki nem használt, ritka népességű országaival kapcsolják össze. Az utóbbiaknak a jövőben remélhető fejlődése hazánk közlekedési viszonyainak emelésére is számbavehető hatással lesz.

Politikai-földrajzi helyzet.

Hazánkat a földrajzi viszonyok kedvező alakulata, mint a fentiekből láttuk, a legrégebb idők óta önállóságra utalta. Önállósága kifejezésre jut minduntalan történelmében is, mert annak dacára, hogy elszigetelve állott a többi európai népek sorában s önállóságát ezernyi veszély fenyegette, eredeti területét s alkotmányos jellegét mindezüideig meg tudta tartani. Volt idő, mikor Közép-Európa nagyhatalmaként szerepelt, s politikai súlyát úgy a Balkánon, mint a környező szomszédos államokban (Cseh- és Lengyelország) hathatósan érvényesítette. Főleg történelmi s nem földrajzi okokra vezethető vissza, hogy egykori jelentőségét idővel elvesztette s a heterogén földrajzi területekből létrejött Osztrák császárság fölénybe került vele szemben.

Hazánk Európa közepes nagyságú államai közé tartozik s

azok között az első helyet foglalja el. *Politikai helyzetének hátránya, hogy Kelet határán, jórészt műveltségben visszamaradt államok szomszédságában fekszik.* A Nyugattal való közvetlen szomszédság és jó összeköttetés sem tudta világhelyzetének eme hátrányosságát teljesen kiküszöbölni. Tengerpartunk kedvezőtlen voltát tekintve alig vagyunk szerencsésebb helyzetben, mint Szerbia vagy Románia, nem is szólva Bulgáriáról, mely újabb partszerzeménye által előnyösebb helyzetbe került.

Hazánk szárazföldi fekvésénél fogva, mint közbeékelte állam, a kis Svájc-hoz hasonlít; bár az jóval kisebb és kedvezőtlenebb alkatú területe dacára szerencsésebb fekvésűnek mondható, mert négy nagyhatalom között fontos összekötő utak közvetítőjévé válik. A hazánknál kisebb területű és esekélyebb gazdasági értékű Olaszország, szerencsés földrajzi helyzeténél fogva, egyszerre nagy hatalmi polera jutott, pedig kulturális fejlettségével korántsem szolgált erre rá. Kedvező tengerpartja, elszigeteltsége, egységes és nagyobb számú népessége azonban hazánkkal szemben előnyösebb helyzetbe juttatja.

Az Ausztriával való szövetség bennünket is nagyhatalmi polera emelt. Ennek a szövetségnek elsősorban politikai jelentősége van. SIEGER említett értekezésében a monarchia fennállásának geográfiai jogosultságát igyekszik beigazolni. Ezt többek között a bécsi medence összekapcsoló szerepében, a monarchia egyes részeinek természetes feltáródásában, a hegyekkel való körülzárolásban és a Közép-Európához való szoros kapcsolatban látja.

SIEGER emez érvelése megállhat ugyan az osztrák császárság központi részére, de a szélső tartományokra egyáltalában nem alkalmazható. Galícia és Bukovina, vagy Tirol és Dalmácia semmiképen nem nevezhetők a bécsi medence tartozékának.

Tagadhatatlan, hogy a monarchia fennállásának nagy jelentősége van a mai hatalmi alakulások között, mint azt a háború is beigazolta s a kölcsönös szövetség a monarchia mindkét államára előnyös. Ha azonban a két államnak a monarchiában való geográfiai helyzetét tekintjük, *hazánknak fölénye Ausztriával szemben kétségberonthatatlan.* Nemcsak azért, mert hazánk földrajzilag egységes terület, Ausztria pedig nem az, hanem Ausztriának kisebb terület mellett sokkal nagyobb határa is van, mint hazánknak. Amennyire előnyös lehet ez a nemzetek közötti békés érintkezés szempontjából, éppoly káros háború esetén. *Ausztria három nagy hatalmassággal érintkezik s hozzá legtöbb helyen rossz határokkal;*

hazánknak ellenben majdnem mindenütt jó határai vannak s ahol pedig rosszak a határok, ott nagy részben Ausztria a szomszédunk. A mi jó határaink védték meg Ausztriát is az orosz betörések alkalmával. Ha ezekhez hozzávesszük, hogy hazánk gazdaságilag is függetlenebb, mint Ausztria, mert lakosságát el tudja látni kellő élelmiszerral s iparának kifejlesztéséhez is megvannak a szükséges feltételek; hogy, mint fentebb is említettük, a nemzetiségek számbeli és geográfiai eloszlása is kedvezőbb nálunk, akkor érthető Siegernek a következő sorokban kifejezett aggodalma: „Magyarországban a vezető nép a háború intelmei által arra a meggyőződésre jutott, hogy a nemzeti állam, amennyiben egyáltalán lehetséges, biztosítva van s hogy a nemmagyar nyelvű polgároknak nyelvi kérdésekben engedményeket kell tenni (?). Ausztriában ellenben a nemzetiségeknek vissza kell adni az államnak a megélhetést és a nyelvet, melyet megtagadtak tőle. Ha azonban minden a régiben marad, a monarchiában akkor Magyarország kezébe jut a vezetés.“

Érthető, hogy egyes osztrák körök miért ragaszkodnak az összmonarchia eszméjéhez. Hiszen Ausztria térképét Magyarország nélkül elképzelni sem lehet. *Magyarország adja meg az osztrák császárság szétforgácsolódott tartományai között az összekötő kapcsolatot s pótolja részben annak geográfiai hiányosságait. A monarchiában való geográfiai helyzetünk felismerése, melyhez a világháború is jelentékenyen hozzájárult: kell, hogy hazánk jövődjének irányelvül szolgáljon.*

A monarchia fenmaradásának szükségszerűségét sokan abban látják, hogy mint ékállam, a germánság és szlávtság ütköző pontján fekszik s így gátat vet úgy az egyik, mint a másik nagyratörő hatalmi törekvései elé. Ebből a szempontból véve valóban a monarchia európai hivatást tölt be, de ebben a politikai misszióban is az orosz-lánrész hazánkra esik, mely földrajzilag egységes földjével, fajilag és történelmileg erős népével szigetként helyezkedik el az északi és déli szlávok között s megakadályozza azok egyesülését.

Németországgal való szoros kapcsolatunkat a háború által megteremtett benső testvériségen kívül földrajzi kívánalmak is támogatják. Legfőbb közlekedési útjaink Németországon keresztül vezetnek a külföldre s e közlekedésnek számbavehető akadályai sehol sincsenek. Vasútaink mellett a Duna, Elba és Odera folyók is, melyek közül a két utóbbi a német síkságon keresztül az észak-

európai tengerhez nyit szabad utat, szintén fontos összekötő tényezőkül tekinthetők. Ugyancsak figyelemre méltó a közvetlen érintkezés szempontjából az a körülmény is, hogy a németiség összefüggő területe nyugaton (Ausztria, Stájerország) és északon (Szilézia) egész hazánk határáig terjed. Németország kulturális hatását velünk már a múltban is éreztette, a jövőben erre még több alkalom és tér nyílik, főleg a Kelettel való új világforgalmi összeköttetés által.

Románia földrajzilag élesen elkülönül hazánktól s tulajdonképpen a délorosz síkság kiegészítő része. Népeinek kulturális élete is a keleti hatások bélyegét viseli magán. Mégis *közlekedési tekintetben Nyugat-Európához kapcsolódik s így hazánkra is szorosan rá van utalva*. A Duna, vagy még inkább a Predeáli-hágón át vezető szárazföldi út sokkal fontosabb Romániára, mint az Oroszország felé vezető utak. Románia természetes hódító törekvése csak kelet felé irányulhat (Besarábia). Bár reánk nézve is fontos, hogy Románia ne legyen Oroszország balkáni hódítási törekvéseinek az útja, de *Romániának meg egyenest létérdeke a közép-európai államokkal való békés viszony fentartása*. Románia vezető körei is ennek tudatában foglaltak állást, midőn az ellenünk megnyilvánult néphangulatot féken tartották. Önként érthető, hogy ha Románia még fejletlen kulturáját nyugati színvonalra akarja emelni, azt csak a velünk való békés együttműködéssel érheti el.

A régi Szerbia sem földrajzilag, sem politikailag nem felelt meg a mi nemzeti törekvéseinknek, mert amellet, hogy állandó veszedelemmel fenyegette gyenge déli határainkat, irántunk érzett ellenszenvé balkáni terveink megvalósulása elé támasztott megszámlálhatatlan nehézségeket. Ha eredményes békekötéssel sikerül déli határainkat megfelelő módon kiigazítani, a Kelettel való összeköttetést biztosítani, szabadkezet nyerni Szaloniki felé, balkáni törekvéseink jövője biztosítva lenne. A Szerbiával való szoros gazdasági kapcsolat mindkét államra messzemenő előnyöket biztosítana. Az adriai partvidék is nagyobb jelentőségre tenne szert egy velünk békés viszonyban lévő Szerbia szomszédságában. Ezekből kitűnik, hogy *a világháborúnak ránk nézve egyik legfontosabb követelménye a szerb kérdés kedvező megoldása*.

Bulgáriával a Duna és a Keleti vasút szintén elég közvetlenül összekapcsol bennünket, nem is szólva arról a rokonérzésről, melyet a fegyverbarátság még bensőbbé tett. Ugyanezt mondhatjuk a távolabb fekvő Törökországra is. A földrajzi és az érzelmi közelség

még a nálunk hatalmasabb nyugati szövetségeseinkkel szemben is tágkörű kulturális perspektíváknak nyithat utat. Két egymással szoros kapcsolatban álló alacsonyabb és magasabb kulturájú állam kölcsönhatása mindkettőre csak előnyös lehet. Helyzetünk előnyeit természetesen mi is sokkal jobban értékesíthetnénk fejlettebb ipari termelés mellett, mivel keleti szomszédaink és szövetségeseink is főleg csak nyerstermelők. A keleti piacok olcsó termékeinek hazánkba való beözönlése iparunk emelésére csak előmozdító hatással lehet s a fejlettebb német és osztrák iparnak keleten való térhódítása nem támaszthat leküzdhetetlen nehézségeket a mi gazdasági érvényesülésünk elé.

A jelenlegi politikai alakulások között hazánk politikai-földrajzi helyzetének jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy az Északi-tenger és az Indiai-óceán között a jövőben kialakuló szárazföldi kulturáramlatnak, mely a Nyugat kulturájával lesz hivatva a visszafejlődött műveltségű Keletet új életre keltetni, mi a közép-pontjában foglalunk helyet.

Ö s s z e f o g l a l á s.

Amint láttuk, Magyarországnak úgy földrajzilag, mint politikailag egyéni helyzete van az európai államok között. Egyéni karaktere felszínének fizikai alkatában, éghajlatában, népességében s a szomszédos államokhoz való viszonyban egyaránt kifejezésre jut.

Önállóságát s ezer évet meghaladó fennállását jó határain kívül földrajzi egységességének köszönheti. Ennek a központi medence és az itt összpontosuló vízhálózat egyik legfőbb biztosítója, mely a periferiákat a központi részekkel a legszorosabb kapcsolatban tartja. Gazdasági helyzetünk, melynek súlypontja Alföldünkre esik, nemzeti önállóságunkat és a magyarság politikai jelentőségét hathatósan támogatja s nemzetünk anyagi erejének egyik legfőbb tényezője. A ma még fejletlen ipari termelés felvirágoztatására is megvannak a szükséges geográfiai feltételek.

A magyarság vezető szerepét száma, a nemzetiségek feletti kulturális fölénye és az ország legfontosabb területein való geográfiai elhelyezkedése igazolja. Nemzetiségeink külön politikai törekvéseinek semmi földrajzi alapja nincs, mert valamennyit a legszorosabb gazdasági és kulturális érdekek kapcsolják az uralkodó magyarsághoz.

Népességünk száma nem felel meg az ország gazdasági értékeinek. Fejlettebb gazdasági viszonyok mellett sokkal több ember számára nyújthatnánk megélhetést, mint jelenleg.

Közlekedésünkben is megnyilvánul az ország földrajzi egysege. A fővárosból sugárszerűleg kiágazó úthálózat az Alföldre nyíló völgyeken át éri el az ország határát. Tengerpartunk kedvezőtlen fekvése miatt egész közlekedésünk szárazföldi jellegű. A nyugatról keletre (Balkán-félsziget, Kis-Ázsia) és az északkeletről délnyugatra húzódó transzverzális nagy kontinentális utak hazánkat szelik keresztül. A külföldi államokkal minden irányban jó utak kapcsolnak össze. Amily előnyös volt hazánkra a Nyugat szomszédsága, ép oly hátrányos volt a multban a kelettel való érintkezés. Előbbi elősegítette, utóbbi hátráltatta fejlődésünket. A jövőben azonban éppen ettől a helyzettől sok előnyt remélhetünk.

A monarchiának földrajzi szempontból hazánk a legfontosabb része. Nagysága, egysege, földrajzi alkata, gazdasági jelentősége, magyarságának számbeli fölénye, Ausztria népeihez és saját nemzetiségeihez képest, jelentőségteljes helyzetet jelölnek ki számunkra. A földrajzi helyzet által nyújtott előnyöknek minél tökéletesebb kihasználása és értékesítése jelöli meg a jövő Magyarország fejlődésének útját.

Horvátország népessége.

Irta: Szücsi József.

Alig félszázada, hogy MATKOVIĆ PÉTER egy kis munkájával megalapította a horvát statisztikai irodalmat,¹⁾ csak negyven éve, hogy a zagrebi kir. országos statisztikai hivatal működik (1875) és a horvát statisztika a fejlettségnek immár oly fokát érte el, mely becsületére válnék bármely nyugati nemzetnek. A magyar statisztika kétségtelenül terjedelmesebben fejlődött ki, amint a rendelkezésére álló anyagi és szellemi erők is nagyobbak voltak, viszont a horvát statisztika nem egyszer mélyebben szántott. A zagrebi statisztikai hivatal kiadványai,²⁾ MATKOVIĆ, VRBANIĆ, ZORIČIĆ és mások munkálatai, annyi értékes eredményt hoztak felszínre, hogy ezekről jó volna nekünk is tudomást vennünk.³⁾

Az utóbbi évtized politikai eseményei felrázhattak bennünket abból a naiv hiedelemből, hogy az 1868.-i kiegyezéssel a horvát kérdés oly végleges megoldást nyert, mely felment bennünket minden további törődéstől. Különben is az egy állami közösségben való élés és a hosszú közös történeti múlt oly szálakkal fűz bennünket a társországokkal össze, hogy horvát testvéreink viszonyait mindig a legnagyobb érdeklődéssel kellene szemmel tartanunk.

A magyar tudományt e téren sok mulasztást terheli. Sokkal nagyobb súlyt helyezett a tőlünk legtávolabb eső népek ügyeinek

1) *Statistički naert trojedne kraljevine* 1864. Németül is megjelent és 1873-ban új kiadásban horvátul és németül. MATKOVIĆ sürgette először a külön horvát statisztikai hivatal felállítását is. (*O potrebi statističkog odbora*. Rad Jug. Ak. III. 207—226. l.) Érdemeit behatóan méltatja SMIČIKLAS TÁDÉ nekrológiájában (PETAR MATKOVIĆ. Ljetopis Jug. Ak. XIV. 111—133. l.).

2) *Publikacije Kr. Zemaljskog Statističkog Ureda u Zagrebu*. I—LXIII. k. A sorozat néhány kötete nem jelent meg.

3) Horvátországban a művelt közönség általában többet tud hazája statisztikai állapotáról, mint a magyar. A nagyon is lobogó nemzeti érzés mellett ez annak köszönhető, hogy a középiskola hivatásának tartja náluk e tekintetben is fájékozást nyújtani. MODESTIN kitünő tankönyve (*Zemljopis i statistika*) horvát szempontból megbecsülhetetlen szolgálatokat tett. Nálunk a politikai földrajznak is pusztulnia kellett.

megvilágítására is, mint drávántúli testvéreinkére. Épen ezért örömmel olvastuk azt a rövid, de alapos cikket, melyet folyóiratunk nemrégiben az első horvát statisztikai évkönyv megjelenésekor Horvátországról hozott.⁴⁾ Az ebben megkezdett munkát akarja a jelen cikk szűkebb téren, de ezen tüzetesebben folytatni.⁵⁾

1. Népsűrűség és néptömörülés.

Horvátország területe 42.532 km², tehát a magyar állam területének 13.08%-a; az osztrák-magyar monarchiának 6.28%-a esik a társországra. A monarchia országai és tartományai közül területre nézve legközelebb áll Bosznia-Hercegovinához (51.199 km²) és a balkáni háború előtti Szerbiához (48.303 km²).

Horvátország lakossága 1910-ben 2,621.954 lélek volt, a magyar állam lakosságának tehát 12.55%-a, a monarchia lakosságának 5.09%-a esik Horvátországra. Bosznia lakossága 1,898.044,⁶⁾ Szerbiáé 2,912.058 volt.

Ami a népsűrűséget illeti,⁷⁾ az országos átlag 62 ember egy km²-re, Magyarországon 64.2, Ausztriában 95.2, Boszniában 38, Szerbiában 60. Ez a népsűrűség található az ország lakosságának az egész területtel való összevetésekor. Ha csak a gazdasági művelés alá fogott területtel vetjük össze a lakosság számát, akkor lényegesen más eredményre jutunk. Erre nézve még nem áll rendelkezésre az 1910-es adat, de már 1900-ban 124 ember jutott így 1 km²-re.⁸⁾

4) BÁTKY ZSIGMOND: *Földrajz-statisztikai adatok Horvát-Szlavonországról*. Földr. Közl. 1915. 293—306. l.

5) Az alábbi fejtegetések elsősorban a *Publikacije* LXIII. kötetére támaszkodnak, mely az 1910.-i népszámlálás eredményeit hozza. Ahol forrásunkat nem nevezük meg, ott e kötetből merítünk, illetőleg az e kötetben közölt adatokat dolgozzuk fel. Az 1880.-i népszámlálás adatait a XII. k., az 1900.-iéit a XXXIV. és LXII. k. tartalmazza, az 1890.-i népszámlálást tárgyaló kötet nem jelent meg (!), csak a XV. hoz róla egy tanulmányt.

6) Katonaság nélkül.

7) A népsűrűsre nézve, mint általában a népességi statisztika minden ágára nézve, nagyon érdekes VRBANIĆ FERENC-nek egy az összes déli szláv országok és tartományok statisztikai viszonyait megvilágító értekezése: *Demografske prilike u južnih Slavena* (Rad 129. k., 172—254. l.). VRBANIĆ e cikkének és egész működésének beható méltatását adta STROHAL IVAN (Dr. FRAN VRBANIĆ Ljetopis 26. k., 154—229. l.).

8) *Publikacije* LIX. k., 10. l. Az ország egész területének 1885-ben 44.4%-a, 1895-ben 45.0%-a, 1905-ben 45.7%-a állott mezőgazdasági művelés alatt, l. *Publikacije* XIV. k. XIX. l., XVII. k. VI. l., LIX. k. 382. l.

Már BÁRKY kiemelte, hogy Horvátország a községek házája. 1910-ben 7128 lakott telepe közül 5787-nek lélekszáma nem ment többre 500-nál, 892-nek 501—1000 között, 330-nak 1001—2000, 89-nek 2001—5000, 21-nek 5001—10.000 volt és csak 9-nek 10.000 felett. 500-nál kevesebb lakossal bíró helységben lakott 975.484, 501—1000 közti helységben 695.467, 1001—2000 közöttiben 436.396, 2001—5000 közöttiben 259.071, 5001—10.000 közöttiben 120.012, 10.000 felettiben 202.357 lélek.

Az osztrák, magyar, bosnyák és szerb néptömörülési viszonyokat az alábbi tábla mutassa:⁹⁾

	1-500 ‰		501-2000 ‰		2001-5000 ‰		5001-10.000 ‰		10.001 - ‰	
	Telep	Lakos	Telep	Lakos	Telep	Lakos	Telep	Lakos	Telep	Lakos
Horvátország... ..	81·1	37·4	17·2	59·9	1·3	9·9	0·3	4·8	0·1	7·8
Magyarország ¹⁰⁾	31·7	7·0	53·9	36·6	11·1	22·6	2·1	10·1	1·2	23·7
Ausztria	75·8	22·4	20·8	34·6	2·8	11·8	0·4	5·9	0·2	21·3
Bosznia ¹¹⁾	97·3	53·5	1·5	37·3	1·0	8·7	0·1	2·0	0·1	5·5
Szerbia ¹²⁾	61·4	—	35·7	—	2·6	—	0·2	—	0·1	—

A terület és népesség viszonyának alakulását a horvát törvényhatóságok szerint az alábbi két tábla szemlélteti. Az első tábla a népsűrűségé s a következő kérdésekre felel: 1. Hány százaléka az egész ország területének a törvényhatóságé? 2. A művelés alatt álló terület hány százaléka esik a törvényhatóságra? 3. Az összlakosságnak hány százaléka lakott a törvényhatóságban 1900-ban? és 4. hány 1910-ben? 5. Mekkora a népsűrűség 1900-ban? és 6. mekkora 1910-ben? 7. Mekkora a népsűrűség 1900-ban a művelés alatt álló területhez képest?

⁹⁾ Adatainkat a *Magyar Statisztikai Évkönyv XXI. k., a Neue Folge, Oesterreichische Statistik I. B.* (Wien 1912), az *Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien 1910.* (Sarajevo 1912.) és *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srbiji g. 1910.* (Beograd 1911.) c. kiadványokból merítjük, illetőleg számíttjuk ki.

¹⁰⁾ A statisztikai évkönyv községekről és nem telepekről szól.

¹¹⁾ A bosnyák népszámlálás csak a civillakosságot mutatja ki.

¹²⁾ Az 1910-i népszámlálás ideiglenes adatait tartalmazó kötet erre nézve nem nyújt felvilágosítást, adataink 1900-ra vonatkoznak.

	Tertület % (1910)	Művelés alatt álló terület % (1910)	Lakosság % (1900)	Lakosság % (1910)	Népsűrűség (1900)	Népsűrűség (1910)	Népsűrűség a művelés alatt álló területhez képest (1900)
Lika-Krbava megye	14.6	7.5	8.4	7.8	34	33	143
Modruš-Rijeka „	11.4	8.9	9.5	8.9	47	47	133
Zagreb „	17.2	17.0	20.0	19.6	67	72	144
Varaždin „	5.7	6.6	11.2	11.2	109	120	210
Bjelovar-Križevci „	11.9	14.2	12.2	12.7	60	66	110
Požega „	11.5	11.1	9.6	10.1	47	54	106
Virovitica „	11.3	12.5	9.1	9.1	45	50	91
Srijem „	16.0	21.3	15.2	15.2	54	58	88
Zagreb város	0.1	0.2	2.6	3.0	912	1,182	1,458
Varaždin „	0.1	0.2	0.6	0.5	193	200	278
Osijek „	0.1	0.2	1.0	1.2	440	554	504
Zemun „	0.1	0.2	0.6	0.7	270	307	293
Horvát-Szlavon-ország...	100.0	100.0	100.0	100.0	57	62	124

E táblázat adatai eléggé beszédesek, ezért nem akarjuk tanulságait minden egyes megyére nézve részletezni. Ehelyett csak Horvátország és Szlavónia összegeit állítjuk egymással szembe. Az egész terület 60%-a esik Horvátországra, 40%-a Szlavóniára, a mezőgazdasági művelés alatt álló területből az előbbire 54.7%, az utóbbira 45.3% esik, a lakosság arányszáma meg az utolsó négy népszámlálás adatai szerint a következő módon változott:

	1880	1890	1900	1910
Horvátország	65.8%	64.9%	64.5%	63.7%
Szlavónia	34.2	35.1	35.5	36.3

Látnivaló, hogy a fejlődés iránya az, hogy a művelés alatt álló terület százalékszámát és a lakosság arányszámát minél inkább közeledjék egymáshoz. Miután pedig a mezőgazdasági művelés alá vont területhez viszonyított népsűrűség általában sokkal magasabb Horvátországban, mint Szlavóniában, a szaporodásra nézve itt több lehetőség van s így, ha csak az ország gazdasági viszonyai hamosan és gyökeresen meg nem változnak, Szlavónia népességének arányszámát egyre fog gyarapodni Horvátország rovására, ami nem maradhat politikai következmények nélkül sem.

A második tábla a néptömrőléről akar képet nyújtani. A telep lélekszáma szerint öt főrovaatot tüntet fel s minden főrovaaton belül két alrovaatot: az első alrovaat adja az illető lélekszámmal

bíró telepek számát törvényhatóságok szerint, a második az illető lélekszámmal bíró telepek lakosainak számát ezekben.

	1-500		501-1000		1001-5000		5001-10,000		10,001 -	
	Telep	Lakos	Telep	Lakos	Telep	Lakos	Telep	Lakos	Telep	Lakos
Lika-Krbava megye ...	918	127	62	41	26	36	—	—	—	—
Modruš-Rijeka „ ...	1219	153	67	44	14	24	2	11	—	—
Zagreb „ ...	1192	242	226	162	59	82	2	13	1	16
Varaždin „ ...	624	147	144	98	37	49	—	—	—	—
Bjelovar-Križevci „ ...	652	135	122	87	50	84	4	28	—	—
Požega „ ...	436	97	118	84	45	69	1	6	1	10
Virovitica „ ...	543	58	101	73	60	94	3	17	—	—
Srijem „ ...	203	17	52	41	128	259	9	45	3	35
Zagreb város ...	—	—	—	—	—	—	—	—	1	79
Varaždin „ ...	—	—	—	—	—	—	—	—	1	13
Osijek „ ...	—	—	—	—	—	—	—	—	1	31
Zemun „ ...	—	—	—	—	—	—	—	—	1	17

Horvátország és Szlavónia között itt is nagy különbséget találunk. Szlavónia a nagyobb telepeknek hasonlíthatatlanul nagyobb arányszámával rendelkezik, mint Horvátország. Szlavónia a Nagy-Alföld integráns része, viszonyai tehát nagyjában ezével egyezők, míg Horvátországban még élénken mutatkoznak a részben máig érvényben levő zadruga-rendszer hatásai.¹³⁾

II. Nem, kor, családi állapot.

VRBANIĆ részletesen kimutatta,¹⁴⁾ hogy valamennyi déli szláv országban és tartományban a 80-as években a nők kevesebben voltak a férfiaknál. A férfiaknak nagyobb a születési arányuk és általában kisebb a halandóságuk. Száz férfira Szerbiában 1910-ben is 94 nő, Boszniában — katonaság nélkül — 91 nő esett, Horvátországban 1880-ban és 1890-ben 99, 1900-ban 100, de már 1910-ben 105.¹⁵⁾ Mivel pedig a férfiak részesezése a természetes szaporodásban állandóan nagyobb volt a nőkénel, amennyiben 1880—1890

¹³⁾ A néptömrülésnek házak és lakások szerint való megoszlásával itt nem akarunk foglalkozni. L. erre nézve különösen *Publikacije* LIX. k. 287—325., LXIII. k. 374—378. és VRBANIĆ *Stanbene prilike u naših gradovima* c. értekezését (Rad. 86. k. 175—218. l.). 1900-ban az egész országban 22 négyemeletes ház volt, 1880-ban a törvényhatósági városban összesen 27 tíz szobánál több szobából álló lakás volt.

¹⁴⁾ Id. értekezésében: Rad 129. k. 190—199. l.

¹⁵⁾ Magyarországon ugyanekkor 100 férfira 102 nő, Ausztriában 104 esett.

között a természetes szaporodás 52·1%-a, 1890—1900 között 54·0%-a, 1900—1910 között 52·8%-a esett a férfiakra s 1910-ben 1,339.556 nővel szemben mégis csak 1,282.398 férfit találunk, e feltűnő jelenség okát a kivándorlásban kell keresnünk. S valóban azokban a megyékben a legnagyobb a nők túlsúlya, ahol legnagyobb a vándorlás: Modrušban (121) és Likában (116).

Horvátország lakossága életkor szerint az utolsó négy népszámláláskor a következőképpen oszlott meg:

	1880 ¹⁶⁾	1890 ¹⁶⁾	1900	1910
1—20 éves	45·9%	46·9	46·6	46·8
21—40 „	29·7%	28·2	28·0	26·9
41—60 „	18·9%	18·8	18·1	18·3
61 év felett	5·4%	6·0	7·3	7·9
Ismeretlen korú	0·1%	0·1	0·0	0·1

A műveltség haladásával természetszerűen növekszik a magas korosztály arányszáma és csökken az alacsony korosztályé. Hogy Horvátországra nézve az utóbbi tétel nem áll, annak oka az, hogy a kivándorlás következtében a két produktív korosztály aránya 3·4%-kal csökkent harminc év alatt. Likában a 21—40-es korosztályra 21%, Modrušban 23% esik a többi megye 26—28·4%-ával szemben s még nagyobb lenne az eltérés, ha az életkorokat nemek szerint állítanánk egymással szembe.

Az alábbi táblázat Horvátország életkor szerinti adatait viszonyítja a monarchia itt már említett részeinek adataival az 1910-es népszámlálás szerint:

	1—20	21—40	41—60	61—	Ismeretlen
Horvátország... ..	46·8	26·9	18·3	7·9	0·1
Magyarország	45·2	27·7	18·9	8·2	0·0
Ausztria	44·5	28·5	18·7	8·3	0·0
Bosznia	50·7	28·3	14·6	6·4	0·0
Szerbia ¹⁷⁾	53·7	27·7	14·2	4·4	0·0

¹⁶⁾ 1880-ban és 1890-ben az életkorok csak a polgári lakosságra nézve vannak kimutatva, l. *Publikacije* LIX. 13—14. l.

¹⁷⁾ Erre nézve is hiányzanak az 1910-es adatok, ezért az 1900-asokkal pótoljuk őket.

A szláv népek általában korán lépnek házasságra. Horvátországban is viszonylag nagy a házások arányszáma. Az egész lakosságból 1910-ben házas volt 40·2%, özvegy 6·1%, elvált 0·1%, a tizenöt év feletti népességből meg 64·4% a házas, 9·8% az özvegy és 0·2% az elvált; nemek szerint házas férfi 64·8%, házas nő 64·2%, özvegy férfi 6·4%, özvegy nő 12·9%, elvált férfi 0·1%, elvált nő 0·2%. Ez arányszámok nem árulják azt el, hogy pl. 549.287 férjes nővel szemben csak 500.133 házas férfi áll. E nagy különbség oka ismét a kivándorlásban keresendő.

Horvátország, Magyarország, Ausztria, Bosznia és Szerbia viszonyait a családi állapotot illetőleg a következő táblázat mutassa:

	Házias		Özvegy		Elvált	
	Az egész népességben	A 15 éven feletti népességben	Az egész népességben	A 15 éven feletti népességben	Az egész népességben	A 15 éven feletti népességben
Horvátország	40·2	64·4	6·1	9·8	0·1	0·2
Magyarország	40·2	—	6·2	—	0·2	—
Ausztria	34·8	51·4	5·6	8·3	0·1	0·2
Bosznia	37·4	62·9	5·5	9·2	0·1	0·1
Szerbia	41·8	70·1 ¹⁸⁾	5·4	9·1	0·2	0·3

III. Műveltség, foglalkozás.

Horvátország hat éven felüli lakosainak 52·3%-a tudott olvasni és írni, 1·5%-a tudott csak olvasni, 46·2%-a nem tudott sem olvasni, sem írni az 1910-es népszámlálás adatai szerint. A hat éven felüli férfiaknak 60·7%-a, a nőknek 44·4%-a volt jártas az olvasásban és az írásban. 1880-ban 25%, 1890-ben 32·3%, 1900-ban 44·1% volt az írni-olvasni tudók arányszáma. A haladás tehát rohamos, de még ma is 1,005.888 hat éven felüli teljesen írástudatlan lakosa van az országnak.

Törvényhatóságok szerint három csoportot különböztethetünk meg. Legműveltebbek a városok. Ezekben a hat éven felüli népességnek a férfiak közt 84·3—87·7%-a, a nők közt 73·8—80·1%-a az írástudó. A második csoportot a három szlavón és Bjelovar-Križevci megyék alkotják; itt a férfiak arányszáma 61·0—70·3%, a

¹⁸⁾ A 15 éven felüli népesség családi viszonyaira vonatkozó arányszámok az 1900-as népszámlálás adataiból vannak kiszámítva.

nőké 52·6—62·7%. Leghátul marad a többi négy horvát megye, hol a férfiak százaléka 41·6—57·5 között, a nőké 11·4—38·2 közt ingadozik.¹⁹⁾

4—8 középiskolai osztályt végzett összesen 48.274 lakos, 30.411 férfi és 17.863 nő. A főiskolát végzettekről nincs kimutatás.²⁰⁾

Magyarország 6 éven felüli lakosainak 68·7%-a, Ausztria 10 éven felüli lakosainak 81·3%-a, Bosznia 7 éven felüli lakosainak 12·0%-a, Szerbia²¹⁾ 6 éven felüli lakosainak 21%-a tudott 1910-ben írni és olvasni. Horvátország, még pedig különösebben a szorosán vett Horvátország, tehát eléggé elmaradt a monarchia két vezér-állama mögött.

Ami a népesség foglalkozását illeti, ez a három utolsó népszámlálás adatai szerint a következőképen alakult:

	Öster- melés	Ipar Bányászat	Keres- kedelem Forgalom	Küzszo- lgálat Szab.-fogl.	Katona- ság	Napszámó- sok cselédek	Egyéb
1890... ..	84·6	8·1	2·2	1·7	0·8	1·4	1·2
1900... ..	82·0	8·4	2·9	2·0	0·8	2·3	1·6
1910... ..	78·8	9·9	3·6	2·1	0·9	2·8	1·9

¹⁹⁾ E tárgyra vonatkozólag érdekes ZORIČIĆ: *O pismenosti žiteljstva u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* c. csak kivonatossan megjelent tanulmánya (Ljetopis 16. k. 80—89. l.). ZORIČIĆ-ről lásd ŠILOVIĆ nekrológiáját (*Milovan Zoričić*, Ljetopis 27. k. 119—163. l.).

²⁰⁾ 1910-ben Horvátország iskolai statisztikája a következő:

kisdedővő	30	57	1,893
elemi	1,582	3,034	260,189
inas iskola	46	402	7,174
felső elemi	31	214	3,683
tanfőképző	7	64	465
középiskola	21	498	6,621
főiskola	4	113	1,316
szakiskola	48	328	3,387
börtöniskola	4	7	171
emberbaráti intézmény	15	68	1,091

Az elemi iskolák közül magyar fanyelvű volt 65 (1913-ban 79), német 28 (27), tót 4 (4), szerb-horvát 1.485 (1536).

Lap 1910-ben 161 jelent meg, közülök 16 volt szerb nyelvű, 10 német, 1 horvát-latin, 1 magyar és 1 más (?) nyelvű. 1905-ben 182 jogi személynek volt 1000 kötetten felüli könyvtára. Legnagyobb az Egyetemi Könyvtár 120.000 kötettel, utána következik a Délszláv Akadémiaé 63.000 kötetten (L. a Magyar Statisztikai Évkönyveket és *Publikacije* LIX. 679—770. l.).

²¹⁾ Szerbiára nézve ismét csak az 1900-as adat áll rendelkezésünkre.

Horvátország lakosainak tehát ma is majd $\frac{4}{5}$ része őstermelő. Kétségtelen, hogy az őstermelők arányszáma viszonylag erősen fogy, ami azonban részben az őstermelő kisgazdák nagy kivándorlásának tudandó be. Különösen magas az őstermelők aránya a horvát megyékben (92·4—86·1%) Modrušt kivéve, melynek Fiume körüli részei erősen iparosodnak (74·8), alacsonyabb a szlavón megyékben (80·5—71·5) és legalacsonyabb a városokban (16·4—6·8). Ipart viszont csak a városokban találunk nagyobb arányban (28·6—36·0) és a szlavón megyékben (10·1—13·7) és Modrušban (12·5) számbavehető arányban. A többi kategóriák csak a városokban vannak jelentékenyebben képviselve.²²⁾

A monarchia államaival és országaival a következő táblázat hasonlítja össze a horvát viszonyokat:

	Őstermelés	Ipar Bányászat	Kereskedelem forgalom	Közfoglalat Szab. fogl.	Katonaság	Napszámosság Cselédség	Egyéb
Horvátország... ..	78·8	9·9	3·6	2·1	0·9	2·8	1·9
Magyarország	62·4	18·2	6·9	3·4	0·8	4·7	3·6
Ausztria (1900)	58·2	22·2	7·3	12·3		²³⁾	²³⁾
Bosznia	87·1	5·5	2·9	2·1	²⁴⁾	1·5	0·9
Szerbia (1900)	84·2	6·3	4·4	2·5	1·3	²⁵⁾	1·3

²²⁾ Az 1880-i népszámlálás adatait kénytelenek voltunk mellőzni, annyira más szempontok szerint lettek összeállítva (*Publikacije* XII. 108—134. l.). Az 1890-i népszámlálás foglalkozási adatait ZORIČIĆ dolgozta fel egy külön tanulmányban (*Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*. Rad 125. k. 50—197. l.), az 1900-asok az első horvát statisztikai évkönyvben találhatóak (*Publikacije* LIX. 89—140. l.), az 1910-esek egyelőre csak magyar forrásokban (*Magyar Statisztikai Közlemények* 52. és 56. k., *Magyar Statisztikai Évkönyvek*). — A foglalkozási statisztikával szándékosan bánunk ilyen röviden. Még csak azt említjük meg, hogy Horvátországban 100 keresőre 117 eltartott esik, míg Magyarországon 129. — Itt említjük meg, hogy meglehetősen irodalma van a kriminalitási statisztikának is. L. különösen *Publikacije* IV. és XX. k., továbbá MATKOVIĆ: *K statistici moralnosti* (Knjizevnik 1866., 264—280. l.), VRBANIĆ: *Kriminalitet žiteljstva u Hrvatskoj i Slavoniji* (Rad 82. k. 155—203. l. és 84 k. 1—42. l.).

²³⁾ Nincsenek külön kimutatva.

²⁴⁾ Boszniában csak a polgári népesség foglalkozása van kimutatva.

²⁵⁾ Szerbiában a napszámosságok és cselédek száma nincs külön kimutatva.

IV. Népmozgalom.

Horvátország lakossága 1880-ban²⁶⁾ 1,905.295, 1890-ben 2,201.927, 1900-ban 2,416.304, 1910-ben 2,621.954 főre rugott. A szaporodás tehát évtizedenként 15·6, 9·7 és 8·5% volt. Magyarország népessége az utolsó évtizedben 8·5, Ausztriáé 9·3, Boszniáé 14·0, Szerbiáé 15·5%-kal gyarapodott.

A természetes szaporodás Horvátországban e három évtizedben 14·5, 10·4 és 13·4% volt. Az első évtizedben még nagyobb a tényleges szaporodás a természetesnél, tehát erős bevándorlás (1·1%) volt az országba, az utolsó évtizedben már igen erős a kivándorlás (4·9%). Az utolsó évtizedben a természetes szaporodás Magyarországon 11·6, Ausztriában 11·9, Boszniában 12·1, Szerbiában 12·6 volt.²⁷⁾

A tényleges és természetes szaporodás az utolsó három népszámláláskor a törvényhatóságokban így alakult:

	Természetes szaporodás			Tényleges szaporodás		
	1890 ²⁸⁾	1900	1910	1890 ²⁸⁾	1900	1910
Lika-Krbava megye	19·0	15·7	14·1	9·6	9·1	— 2·2
Modruš-Rijeka „	16·3	11·6	13·7	8·6	3·4	1·4
Zagreb „	16·0 ²⁹⁾	10·3	14·6	14·1	7·2	7·2
Varaždin „	15·9 ³⁰⁾	14·2	17·8	12·8	8·4	10·1
Bjelovar-Križevci „	13·0	10·2	12·3	21·3	12·9	9·6
Požega „	12·6	8·0	14·9	21·8	12·7	15·7
Virovitica „	10·6 ³¹⁾	10·0	14·9	19·2	10·7	10·5
Srijem „	12·2 ³²⁾	8·0	10·8	17·2	8·6	8·3
Zagreb város	—	5·5	4·7	32·2	47·1	29·6
Varaždin „	—	2·2	1·1	7·8	7·6	3·6
Osijek „	—	— 3·0	— 2·7	8·7	16·0	25·9
Zemun „	—	2·0	2·4	8·9	14·8	13·6 ³³⁾

²⁶⁾ Horvátország régebbi népszámlálásainak eredményeit tárgyalja VRBANIĆ: *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije* c. tanulmányában (Rad 140. k. 17—58. l.).

²⁷⁾ Nem akarjuk itt a születések és halálozások arányát is részletezni. 1900—10. között átlagban 1000 lélekre esett Horvátországban 39·8 születés és 26·9 halálozás. Horvátország szaporodása tehát nem gazdaságos: sok születésre sok halál esik. A sok születés oka azonban nem a faj nagy termékenységében, hanem a házasságok nagy számában keresendő. L. erre nézve VRBANIĆ érdekes fejtegetéseit Rad 129. k. 220—244. l., továbbá *Publikacije* LIX 148—241. l. és a régebbi időkre nézve BOBINAC cikkét *Publikacije* XXVIII. 48—73 l.

²⁸⁾ 1890-ben csak a polgári népesség szaporodása van kimutatva.

²⁹⁾ Zagreb várossal.

³⁰⁾ Varaždin várossal.

³¹⁾ Osijek várossal.

³²⁾ Zemun várossal.

³³⁾ A magyar és a horvát statisztikai kiadványok szaporodási százaléakai

Ez a táblázat élénken illusztrálja a 4. lapon közölt táblázat jelenségeit és igazolja hozzájuk fűzött megjegyzéseinket. Negyven év alatt Horvátország népessége 33·3%-kal szaporodott, míg Szlavóniáé 45·8%-kal. Vándorlási többlete ma már csak egy megyének van: a szlavón Požegának, míg a horvát tengerparton már egyenesen kétségbeejtő népesedési viszonyok vannak. Feltűnő Szlavónia fővárosának Osijeknek is egyre javuló fejlődése; úgy látszik, a fejlődés ütemében rövidesen utóléri Zagrebet.³⁴⁾

A tényleges és a természetes szaporodás közötti különbséget a vándorlás okozza. Ismeretes, hogy Európaszerte az Amerikába való kivándorlás fogyasztja az államok természetes szaporodását és hogy a monarchia mindkét állama a legerősebben kivándorló országok közé tartozik. Ausztria vándorlási vesztesége az utolsó évtizedben 2·6%, Magyarországé 3·3% volt, ellenben Bosznia vándorlási nyeresége 1·9%, Szerbiáé 2·9% volt.

Horvátország is a kivándorló országok közé tartozik. A nyolcvanas években kezdődött a kivándorlás, a kilencvenesekben nagyobb mérvet öltött s az utolsó évtizedben a „menekülés jellegét” vette magára.³⁵⁾ 1900-ban a tényleges szaporodás csak 15.107-tel maradt a természetes mögött, 1910-ben 119.211-gyel.

Ha világos képet akarunk nyerni Horvátország népességének vándorlásáról, egyaránt tekintetbe kell vennünk a ki-, a vissza- és a bevándorlást. Sajnos, teljesen pontos és megbízható adatok nem állanak rendelkezésünkre, de megközelítőleg hű képet így is adhatunk.³⁶⁾ 1901—10 között Horvátországból a statisztikai kimutatások szerint kivándorolt 156.278 lakos, visszavándorolt 36.422, be-

gyakran különböznek egymástól. Itt új számításokkal próbáltunk pontosabb eredményekre jutni.

³⁴⁾ 1910. végétől 1913. végéig Zagreb 6·9%, Osijek 6·7% szaporodást mutat fel.

³⁵⁾ LAKATOŠ JOSIP: *Narodna statistika* Zagreb 1914. 3. l.

³⁶⁾ Horvátország népének vándorlására nézve a legpontosabb adatok az első horvát statisztikai évkönyvben (*Publikacije* LIX. 242—264.) olvashatók. Sajnos, ezek csak az 1901—1905. évekre terjednek ki. A további éveket a statisztikai hivatal havi kimutatásaiból (*Mjesečni Statistički Izveštaji* 1898. óta) szedtük össze; ez adatok azonban csak ideigleneseknek tekinthetők. A magyar *Statisztikai Évkönyv* a visszavándorlást csak 1905., a bevándorlást csak 1907. óta mutatja ki, de mindig a fiumei és az anyaországi vándorlás mellőzésével. Adatai a horvát adatokkal gyakran ellenkeznek, ezért sokszor igen bajos belőlük kiigazodni. Ennek folytán a mi vándorlási adataink sem tartanak a teljes megbízhatóságra igényt.

vándorolt 41.362. Ezek a hivatalos adatok azonban nem fedik egészen a valóságot. U. i. ezek szerint a vándorlási veszteség csak 78.494 volna, holott az 1910.-i népszámlálás 119.211 főnyi vándorlási veszteséget állapított meg, tehát a vándorlási adatok 40.717 emberről nem számolnak be. Ennyire — sőt többre, hiszen ilyen ellenőrzés mellett a vissza- és a bevándorlás is részben észrevétlenül folytatható le — megy az ellenőrzés nélkül kivándoroltak száma. Szóval e tíz év összes kivándorlóinak száma 200.000-re tehető, ami Horvátország mai lakosságának 7.6%-a.

A kivándorlottak 15.8, a visszavándorlottak 7.5, a bevándorlottak 35.3%-a volt nő, tehát a bevándorlottak sokkal nagyobb mértékben keresnek végleges hazát Horvátországban, mint a kivándorló horvátok az idegen hazában. Ezt a magában véve vigasztaló jelenséget azonban rontja az a megállapítás, hogy a nők aránya egyre növekszik a kivándorlók közt. 1901-ben a kivándorlóknak csak 14.6%-a volt nő, 1910-ben 20.8%-a.

A vándorlók foglalkozási viszonyait az alábbi tábla mutatja; mely feltünteti az egész népesség foglalkozási megoszlását is az 1900-as és az 1910-es népszámlálás adatai szerint:

	Őstermelő	Iparos- Keresk.	Értelmi- ségi	Cseléd. Napsz.	Egyéb
1900-ban	84.6	10.3	1.7	1.4	2.0
1910-ben	82.0	11.3	2.0	2.3	2.4
Kivándorló	75.5	13.3	0.6	7.7	2.9
Visszavándorló	6.7	89.7	0.2	2.1	1.3
Bevándorló	12.8	47.7	4.7	18.6	16.2

Feltűnő az iparos népesség nagyarányú vissza- és beáramlása. Ez részben az amerikai ipari válságoknak tudandó be, de részben a lassankint erősödő ipari vállalkozásnak is.

A bevándorlások irányára, illetőleg kiindulási pontjára nézve nyújtson az alábbi tábla tájékoztatást:³⁷⁾

³⁷⁾ Mivel a vándorlási országok kimutatása évek szerint nagy összességben változik, arányszámaink megbízhatóságához, — bármily hosszas számításokkal is állapítottuk meg őket, — nagyon sok szó fér.

		Kivándorlás		Vissza-vándorlás		Bevándorlás	
			Együtt		Együtt		Együtt
A monarchia	Magyarország	4·4	} 10·9	3·4	} 11·0	66·1	} 91·2
	Fiume	0·5		0·4		0·5	
	Ausztria	3·2		5·9		18·6	
	Bosznia	2·8		1·3		6·0	
A Balkán	Szerbia	1·0	} 1·7	0·8	} 1·1	3·4	} 4·7
	Románia	0·3		0·2		0·2	
	Bulgária	} 0·4		} 0·1		0·5	
	A többi Balkán-állam					0·6	
A többi Európa	Németország	2·3	} 4·4	3·9	} 4·0	0·4	} 4·1
	Olaszország	} 2·1		} 0·1		2·7	
	A többi európai állam					1·0	
Amerika	Észak-Amerika	82·1	} 82·3	81·3	} 82·5	} 0·0	
	Dél-Amerika	0·2		1·2			
A többi világrész	Afrika	0·4	} 0·6	1·6	} 2·4	} 0·0	
	Ázsia	0·1		0·0			
	Ausztrália	0·1		0·8			
Ismeretlen	Ismeretlen helyre	0·1	} 0·1	0·0	} 0·0	} 0·0	

Amint látható, a kivándorlók több mint $\frac{1}{5}$ része Észak-Amerikába megy. Ezek egy kis töredéke Kanadában telepszik meg, a többi az Egyesült-Államokban, ahol már körülbelül félmillió horvát él, akik, bár valószínűleg nagymértékben olvadnak be az angol-amerikai népbe, hatalmas nemzeti szervezeteket, jelentékeny sajtót tartanak fenn.³⁸⁾ Sajnos, az amerikai horvátok vezetése majdnem tisztára a nagyszerb eszme szolgálatában álló jugoszláv (dél-szláv) körök kezébe került, úgy hogy az onnan hazatérő kivándorlók valósággal megméltelyezik a hazai horvátságot.

A kivándorlók $\frac{1}{10}$ része a monarchia más országaiban keres boldogulást. A legtöbben Magyarországra mennek, még pedig leginkább a határos megyékbe (Zala, Somogy, Baranya, Bácsbodrog,

³⁸⁾ A tengerentúli horvátok viszonyait érdekesen ismerteti LAKATOŠ JOSIP *Narodna statistika* (1914.) c. egyébként tudományosnak nem mondható műve.

Torontál) és Fiume és Budapest városokba.³⁹⁾ Ausztriában Bécsbe, Stájerországba, Krajnába és Isztriába áramlanak nagyobb számmal⁴⁰⁾ és állandó a Boszniába való vándorlás is.⁴¹⁾ A bevándorlás több mint $\frac{9}{10}$ része a monarchiából való és az egész bevándorlás $\frac{2}{3}$ része Magyarországra esik. Körülbelül ugyanazokból a megyékből és városokból történik a bevándorlás, amelyekbe a kivándorlás, csakhogy sokkal nagyobb mértékben.⁴²⁾ Ausztriából legnagyobb a bevándorlás Csehországból, Stájerországból, Krajnából és Morvaországból.⁴³⁾ Boszniából kevesebb ember vándorol be Horvátországba, mint fordítva.⁴⁴⁾

A Balkán-államok közül a szomszédos Szerbiával a legerősebb a népcseré. 1545 főnyi kivándorlással szemben 1447 főnyi bevándorlás áll. Bulgáriából csak a bevándorlás jelentékenyebb.

Európa többi államai közül erősebb kivándorlás van Németországba (3491, visszavándorlott 1421) és jelentékeny bevándorlás Olaszországból.⁴⁵⁾

A vándorlások megoszlását törvényhatóságok szerint — összevetve a törvényhatóságok lakosságának arányszámával az 1900-as és 1910-es népszámlálás adatai szerint — mutassa az alábbi táblázat:

³⁹⁾ 1900-ban Magyarországon összesen 35.515 horvátországi születésű egyén találtatott. Ezek közül Zalamegyében 2435, Somogyban 2789, Baranyában 3.135, Bács-Bodrogban 6.469, Torontálban 1.513, Budapesten 4.412, Fiumében 4.976 lakott (*Publikacije* LIX. 81. l.). Az 1910-es adatok még ismeretlenek.

⁴⁰⁾ 1910-ben 23.739 horvátországi illetőségű egyént írtak össze Ausztriában (1900-ban 14.865). Ezek közül Bécsben lakott 4.762. Stájerországban 7.156 (3.662), Krajnában 3.063 (749), Isztriában 2.440 (1530), Dalmáciában 1.176 (1.638), Csehországban 1.059 (991).

⁴¹⁾ A bosnyák népszámlálás a horvátországi illetőségűeket nem mutatja ki külön a többi magyar állampolgártól.

⁴²⁾ 1900-ban összesen 135.178 magyarországi születésű embert írtak össze Horvátországban. Ebből Zalára esik 12.223, Somogyra 19.794, Baranyára 12.029, B.-Bodrogra 53.625, Torontálra 5.411, Budapestre 1.506; Fiuméra 1.787.

⁴³⁾ 1900-ban összesen 55.360 osztrák születésű embert írtak össze Horvátországban. Ezekből 14.545 esik Csehországra, 12.554 Stájerországra, 9.982 Krajnára, 7.959 Morvaországra, 2.427 Alsó-Ausztriára, 2.361 Dalmáciára, 1.532 Isztriára, 1.470 Galiciára (*Publikacije* LIX. 71. l.).

⁴⁴⁾ 1900-ban 3.661 bosnyák születésű egyént találtak Horvátországban. 1910-re nézve a bosnyák népszámlálás 1.227 Horvátországban lakó bosnyák illetőségűt mutat ki (?).

⁴⁵⁾ 1900-ban 2.227 olaszországi születésű egyén lakott Horvátországban. 1907—10. között Olaszországból bevándorolt 537 ember, honosított 10 év alatt 102.

	A lakosság		Ki- vándorlás	Vissza- vándorlás	Be- vándorlás
	1900-ban	1910-ben			
Lika-Krbava megye	8·4	7·8	9·1	6·8	0·0
Modruš-Rijeka „	9·5	8·9	21·0	19·5	0·4
Zagreb „	20·0	19·6	26·3	36·6	1·9
Varaždin „	11·2	11·2	4·5	6·4	0·9
Bjelovar-Križevci megye	12·2	12·7	10·7	10·6	3·1
Požega megye	9·6	10·1	9·1	5·3	18·1
Virovitica „	9·1	9·1	6·0	3·6	4·7
Srijem „	15·2	15·2	6·8	6·7	11·8
Zagreb város... ..	2·6	3·0	1·8	2·5	5·5
Varaždin „	0·6	0·5	1·4	1·1	7·6
Osijek „	1·0	1·2	2·3	0·4	34·9
Zemun „	0·6	0·7	1·0	0·5	11·1

Ismét igen feltűnő a különbség Horvátország és Szlavónia vándorlási viszonyai között. 1900-ban tudvalegőleg az egész ország népességéből 64·5% esett Horvátországra, 35·5% Szlavóniára, a kivándorlásból meg 74·8% jut Horvátországra és 25·2% Szlavóniára, a bevándorlásból viszont 19·4% Horvátországra és 80·6% Szlavóniára. Hogy a visszavándorlásból csak 16·5% jut Szlavóniára és 83·5% Horvátországra, az már nem sokat változtat a dolgon, de mint érdekes jelenség feljegyzésre méltó. E sajátosságos tünet oka talán két körülményben keresendő. Az egyik az, hogy az egységesebb horvát lakosságú Horvátországban nagyobb a honi röghöz való ragaszkodás, mint a kevert nemzetiségű Szlavóniában, a másik az, hogy Horvátország kivándorlása sokkal nagyobb arányban irányul a tengerentúlra, ahol a kivándorló egészen más életfeltételek közé jutva inkább vágyik haza, mint Szlavónia kivándorlása, mely leginkább a szomszédos területekre irányul, hol a kivándorló nagyjában hazája viszonyait találja.⁴⁶⁾

A ki-, be- és visszavándorláson kívül erős az egyes törvényhatóságok egymás közti népcseréje: a belső vándorlás. Sajnos, erre nézve nem állanak még rendelkezésünkre az 1910.-i népszámlálás adatai, de ha összevetjük minden egyes törvényhatóság 1900.-i lakosságát az 1910.-ivel, a törvényhatóság természetes szaporodását ki-, vissza- és bevándorlásával, akkor legalább megkapjuk a belső vándorlások mérlegét.⁴⁷⁾ Eszerint a belső vándorlással nyer-

⁴⁶⁾ 1901—1905. között Magyarországba 4,141-en vándoroltak ki, közülök 623 Horvátországból, 3,518 Szlavóniából, viszont Észak-Amerikába 54,177-en, közülök 48,902 Horvátországból, 5,275 Szlavóniából.

⁴⁷⁾ Számításainkban az egész ország kivándorlását 200,000-nek, a vissza- és bevándorlást együtt 80,000-nek vettük.

tek: Zagreb város (16.000), Požega (11.000), Bjelovar-Križevci (8000), Modruš-Rijeka (6000) és Zagreb (2000) megyék; vesztettek: Lika-Krbava (19.000), Varaždin (15.000), Srijem (3000), Virovitica (1000) megyék, Osijek (3000), Zemun (1000) és Varaždin (1000) városok.

Amenyire az előző népszámlálások illetőségi kimutatásaiból következtetnünk lehet,⁴⁸⁾ Zagreb városba Lika, Modruš, Zagreb és Varaždin megyék lakossága áramlik, Lika és Modruš adják Požega és Bjelovar bevándorlóit is, míg egyedül Lika Modrušéit. Lika kivándorlói nagy számmal eljutnak Srijembe is, melynek lakossága viszont Viroviticába és Osijekbe megy. Osijek kivándorlói eláraszta a három szlavón megyét. Varaždin megyéből legtöbben Zagreb városba és megyébe mennek. Horvátország a belső vándorlással veszít 3000 embert, Szlavónia ugyanennyit nyer.

Ha már most mind a négyféle vándorlást kombináljuk egymással, néhány érdekes jelenség hívja fel magára figyelmünket. Első ilyen jelenség az a nagy ellentét, mely Zagreb és Osijek városok vándorlási viszonyai között van. Zagreb főváros létére is alig nyer valamit bevándorlással, ellenben igen jelentékeny a horvát megyékből való belső vándorlási nyeresége, Osijek viszont a belső vándorlással jelentékenyen veszít, de nagyságához képest szédületes a bevándorlása. Zagreb az öt — illetőleg Bjelovar-Križevci egészen bátran kikapcsolhatjuk e körből, tehát inkább négy — horvát megye erősen és változhatatlanul nemzeti középpontja, míg Osijek legkiélezettebben képviseli Szlavónia még le nem higgadt nemzetiségi ingadozásait, gazdasági változásait. Osijek lakossága tíz év alatt szinte kieserélődött. 1900-ban 25.000 lakosa volt. Ebből a természetes szaporodással vesztett 1000 embert, a kivándorlással 5000-et, a belső vándorlással 3000-et, míg a bevándorlással nyert 14.000-et. Ezek amerikai arányok.

A horvát megyék bevándorlása általában igen csekély. Kivándorlás és belső vándorlás dolgában azonban a viszonyok eltérőek. Modrušnak (42.000) és Zagrebnek (53.000) óriási kivándorlása van, melyet a nagyfokú visszavándorlás (8000 és 15.000) és a jelentékeny belső vándorlás (6000 és 2000) képtelen ellensúlyozni, Bjelovarnak (21.000), Likának (18.000) és Varaždinnak (9000) is jókora kivándorlása van, de amíg e kivándorlás Bjelovarnál eléggé pótlódik (13.000), Lika (19.000) és Varaždin (15.000) belső vándor-

⁴⁸⁾ L. *Publikacije* LIX. 67—88. 1.

lással is sokat veszít. Ebből aztán az is következik, hogy nem a fogyó népességű Likában találjuk a legkedvezőtlenebb népesedési viszonyokat, hiszen ez a megye többet veszít belső vándorlással, mint kivándorlással, hanem a gyengén szaporodó Modrušban, mely tíz év alatt kivándorlással elveszítette lakosságának 18·3%-át. E szempontból legkedvezőbbben Varaždin viselkedik, melynek emberfeleslegéből több mint $\frac{2}{3}$ rész a többi horvát megyét árasztja el.

A szlavón megyék közül különösen kiemelkedik Požega, melynek kivándorlási veszteségét (18.000) felülmulja be- és visszavándorlási (9000), valamint belső vándorlási (11.000) nyeresége. Virovitica (10.000) és Srijem (10.000) vándorlási vesztesége sem túlságos nagy. A nagy bevándorlású szlavón városoktól (Osijek 34·9%, Zemun 11·1%) eltekintve is, a három szlavón megyére több bevándorló esik (34·6%), mint az öt horvát megyére és két városra együtt (19·4%). Szlavónia tehát a vándormozgalom szempontjából is egy az öt horvát megyétől élesen elváló külön világ.

V. Felekezet és nemzetiség.

Horvátország lakosai közül 1910-ben 1,863.847 volt a róm. kath., 17.396 a gör. kath., 649.453 a gör. kel., 33.467 az evangélikus, 16.985 a református, 21.013 az izr. és 383 az egyéb⁴⁹⁾ vallású. Harminc év alatt a róm. kath.-ok 38·5, a gör. kath.-ok 64·2, a gör. kel.-ek 30·3, az ev.-ok 120·4, a ref.-ok 102·4, az izr.-ák 55·6%-kal szaporodtak, míg az egyéb vallásúak 16%-kal fogytak. Az utolsó évtizedben a természetes és a tényleges szaporodás a következő volt az egyes felekezeteknél:

Szaporodás	Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ev.	Ref.	Izr.	Egyéb
Természetes	13·7	17·4	12·6	19·4	8·9	9·7	23·1
Tényleges	9·1	36·7	5·9	12·2	29·0	5·0	-68·5
Különbözet	-4·6	+19·3	-6·7	-7·2	+20·1	-4·7	-91·6

Látnivaló, hogy vándorlási nyeresége csak a gör. kath. és a ref. felekezetnek volt nagyobb arányú rutén, illetőleg magyar bevándorlás miatt.

Törvényhatóságok szerint Lika és Srijem kivételével valamennyi törvényhatóságban abszolút többségben vannak a róm. kath.-ok (Zemun 56·2, — Varaždin megye 99·0%). A gör. kel.-ek abszolút többségben vannak Likában (50·9%), relativben Srijemben

⁴⁹⁾ Nazarénusok.

(46·2%), a többi törvényhatóságban elég különböző arányban (Varaždin megyében 0·7, — Zemunban 34·2%) vannak képviselve. A gör. kath.-ok legnagyobb számmal vannak Zagreb és Srijem megyékben (1·4%), az ev.-ok Srijemben (6·4%), a ref.-ok Zemunban (3·1%), az izr.-ák Osijekben (7·5%).

Ami az egész lakosságnak az egyes felekezetek közti százalékos megoszlását illeti, összevetve a monarchia egyéb részeivel, ez a következőképen alakul:

	Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ev.	Ref.	Izr.	Egyéb
Horvátország... ..	71·6	0·7	24·9	1·3	0·7	0·8	0·0
Magyarország	49·3	11·0	12·8	7·1	14·3	5·0	0·5 ⁵⁰⁾
Ausztria	78·9	12·0	2·3	1·6	0·5	4·6	0·1 ⁵¹⁾
Bosznia	22·9	0·4	43·5	0·3 ⁵²⁾		0·6 ⁵³⁾	32·3 ⁵⁴⁾
Szerbia	0·0	0·0	99·9	0·0		0·0	0·1 ⁵⁴⁾

A felekezeteknek a nemzetiséggel való összevetése az 1910-es népszámlálás eredményei szerint még nincsen publikálva. 1900-ban az egyes felekezetek így oszlottak meg nemzetiség szerint:⁵⁵⁾

	Horvát	Szerb	Szlovén	Cseh	Tót	Rutén	Magyar	Német	Egyéb
Róm. kath.	85·5	—	1·2	1·8	0·4	0·0	4·4	6·2	0·5 ⁵⁶⁾
Gör. kath.	63·6	—	0·0	—	0·2	34·9	0·7	0·1	0·5 ⁵⁷⁾
Gör. kel.	—	99·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·1	0·1	0·8 ⁵⁸⁾
Ev.	1·7	—	0·2	1·6	33·3	0·0	6·1	56·8	0·3
Ref.	5·4	—	0·0	4·4	0·7	—	67·1	22·4	0·0
Izr.	35·2	—	0·0	0·4	0·2	0·0	20·9	42·1	1·2 ⁵⁹⁾

⁵⁰⁾ Ebből 0·4% unitárius, 0·1% leginkább nazarénus, baptista és anglikán.

⁵¹⁾ Ezek $\frac{1}{5}$ részben ó-katholikusok, a többiek lipovánok, felekezet nélküliek, stb.

⁵²⁾ Közülök 0·03 a ref., a többi ev.

⁵³⁾ Közülök 0·4 a szefardeus, 0·2 a más zsidó.

⁵⁴⁾ Mohamedánok.

⁵⁵⁾ L. *Publikacije* LIX. 46. l. és *Magyar Statisztikai Közlemények* XXVII. 132—3. l.

⁵⁶⁾ Lengyelek, olaszok, cigányok.

⁵⁷⁾ Leginkább oláhok (0·4%).

⁵⁸⁾ Bolgárok, oláhok, cigányok.

⁵⁹⁾ Lengyelek.

Az 1910-es adatok ez arányokat lényegesen általában véve nem fogják megváltoztatni. Valószínű azonban, hogy a magyarok, lengyelek és olaszok a róm. kath. közt kissé lenyomják a horvátok arányát, a rutén bevándorlás az 50%-hoz közel fogja szorítani a horvátok arányát a gör. kath. közt, a szaporodó bolgárság egy kicsit lenyomja a szerbek arányát a gör. kel.-ek közt, a tótság aránya erősödni fog a németekkel szemben az ev.-ok közt, a magyarságé ugyancsak a németekkel szemben a ref.-ok közt.

Az egyes nemzetiségek viszont a következőképen oszlottak meg a felekezetek szerint:

	Róm. kath.	Gör. kath.	Gör. kel.	Ev.	Ref.	Izr.	Egyéb
Horvát	98·9	0·6	—	0·0	0·0	0·5	0·0
Szerb	—	—	100·0	—	—	—	—
Szlovén	99·7	0·0	0·0	0·3	0·0	0·0	0·0
Cseh	96·5	—	0·0	1·5	1·8	0·2	0·0
Tót	41·1	0·2	0·0	57·1	0·6	0·2	0·8
Rutén	2·9	95·6	0·8	0·3	—	0·0	0·4
Magyar	82·6	0·1	0·3	2·0	10·2	4·6	0·2
Német	83·9	0·0	0·2	13·3	2·3	6·2	0·1
Más	61·0	0·6	35·7	0·7	0·0	1·8	0·2

Nemzetiségek szerint 1910-ben Horvátország lakossága így oszlott meg: 1.638.354 volt a horvátok, 644.955 a szerbek,⁶⁰⁾ 134.078 a németek, 105.948 a magyarok, 32.376 a csehek, 21.613 a tótok, 15.776 a szlovének, 12.275 a cigányok, 8317 a rutének, 4138 az olaszok, 2312 a lengyelek, 846 az oláhok, 321 a bolgárok és 407 az egyéb nemzetiségűek (franciák, angolok, Zemunban 125 spanyol-zsidó stb.) száma. A monarchia többi részeinek nemzetiségi viszonyaival az alábbi táblázat vesse össze Horvátország állapotát:

⁶⁰⁾ A horvát statisztikai hivatal a jugoszláv eszme szolgálatában a „horvát vagy szerb“ nemzetet egynek veszi. A magyar statisztikai hivatal 1900. óta (sőt részben 1890. óta) megkülönbözteti a két nemzetiséget, de úgy látszik a szerbek számát egyszerűen azonosítja a görög-keleti vallású „horvát vagy szerbek“ számával, pedig vannak gör. kel. vallású horvátok is, ha nagyjában megállja is helyét ez az azonosítás.

	Horvátok	Szerbek	Magyarok	Németek	Tótok	Rutének	Egyebek
Horvátország	62·5	24·6	4·1	5·1	0·8	0·3	2·6 ⁶¹⁾
Magyarország	1·1	2·5	54·5	10·4	10·7	2·5	18·3 ⁶²⁾
Ausztria	2·4	0·4 ⁶³⁾	0·0	35·6	0·0 ⁶⁴⁾	12·6	49·0 ⁶⁵⁾
Bosznia	21·9	74·0 ⁶⁶⁾	0·3	1·2	0·0	0·4	2·2 ⁶⁷⁾
Szerbia	0·0	95·4	0·1	0·2	0·0	0·0	4·3 ⁶⁸⁾

Horvátországban az utolsó népszámlálás adatai szerint így alakult az egyes nemzetiségek aránya és szaporodása:

⁶¹⁾ Ebből: cseh 1·2, szlovén 0·6, cigány 0·5, olasz 0·2, lengyel 0·1.

⁶²⁾ Ebből oláh 16·1, a többiekről. 401.412 emberről hiányoznak még az 1910-es adatok, de 1900-ban a 333.008 főnyi apróbb nemzetiségekből 87.278 volt a bunyevác és sokác, 79.066 a szlovén, 54.449 a cigány, 35.225 a cseh, 25.836 a lengyel, 23.437 az olasz, 21.698 a bolgár és krassován.

⁶³⁾ Az osztrák népszámlálás a horvátokat és szerbeket együtt mutatja ki, mi a görög-keleti vallású déli szlávok arányát vettük a szerbek arányának.

⁶⁴⁾ A csehek és tótok együtt vannak kimutatva, de a tótok aránya nagyon csekély lehet.

⁶⁵⁾ Ebből cseh 23·0, lengyel 17·8, szlovén 4·5, olasz és ladin 2·8, oláh 0·9. Megjegyzendő, hogy az osztrák népszámlálás csak az osztrák honosok nemzetiségét mutatja ki.

⁶⁶⁾ A bosnyák népszámlálás a „szerb-horvát“ anyanyelvűeket együtt mutatja ki (96·0%); a vallás alapján is nehéz a szerbeket és horvátokat szétválasztani, mert a vallások aránya nincs szembeállítva a nemzetiségek számával, éppen ezért számaink nem egészen megbízhatóak. A szerbek számában bennfoglaltatik a muzulmánok 32·3%-nyi száma is, akik tudvalevőleg csak fajlag szerbek.

⁶⁷⁾ Ezekből 0·6 lengyel, 0·4 cseh, 0·4 spanyol, 0·3 cigány, 0·2 szlovén, 0·1 olasz.

⁶⁸⁾ Az 1910-i népszámlálás egyelőre nem mutatja ki a nem szerb anyanyelvűek nemzetiségét. 1900-ban szerb volt 91·5%, oláh 4·9, cigány 1·4, német 0·3, albán, magyar, görög, török, spanyol, cseh 0·1—0·1%, egyéb 1·3%.

	1880	1890	1900	1910	1880-90	1890-900	1900-10	1880-910
Horvát	64.4	62.2	61.7	62.5	12.4	9.6	9.9	50.4
Szerb	26.1	25.7	25.3	24.6	14.0	8.7	5.6	30.8
Szlovén	1.1	0.9	0.9	0.6	4.5	- 5.7	- 20.7	- 21.9
Cseh	0.8	1.3	1.3	1.2	88.8	14.9	- 0.9	114.4
Tót	0.5	0.6	0.7	0.8	49.5	28.7	23.7	137.4
Rutén	0.2	0.2	0.2	0.3	28.6	30.6	76.6	196.4
Lengyel	0.0	0.0	0.0	0.1	- 7.2	121.8	130.0	360.0
Magyar	2.2	3.2	3.8	4.1	66.2	32.0	16.7	158.5
Német	4.4	5.4	5.6	5.1	41.4	15.8	- 1.5	61.4
Olasz	0.1	0.2	0.2	0.1	58.3	5.3	2.5	70.8
Czigány ⁶⁹⁾	0.2	0.2	0.3	0.5	40.0	46.0	70.8	251.4
Egyéb	0.0	0.1	0.0	0.1	38.5	- 65.7	33.3	- 38.5

A horvátság aránya évtizedeken át folytonosan hanyatlott a nagyarányú bevándorlás miatt, de most már, úgy látszik, ez arány hullámzása tartósan jobbra fordult nem is annyira a bevándorlás csökkenése, mint a többi nemzetiségek emelkedő kivándorlása és a horvátságba való beolvadása miatt. A szerbek hanyatlása állandó, a németiség is meghaladta már zenitjét, sőt, úgy látszik, a magyarság is elérte. A többi nemzetiség közül a tótok, rutének, lengyelek és cigányok mutatnak fel emelkedő arányt.

Az egyes nemzetiségek népmozgalma világosabb lesz, ha szembeállítjuk 1900.-i és 1910.-i⁷⁰⁾ országos arányukat, ez évtized alatti tényleges és természetes szaporodásukat, továbbá részesedésüket az ország ki-, vissza- és bevándorlásában.⁷¹⁾

⁶⁹⁾ A cigányok csak a legutóbbi népszámláláskor lettek egyöntetűleg kimutatva, éppen ezért a cigányok és az „egyéb“ nemzetiségűek szaporodása nagyon bizonytalan.

⁷⁰⁾ Függelékül odaillesztjük az egyes nemzetiségek legutolsó ismert arányát (*Magyar Statisztikai Évkönyv* 1913. 52. l.).

⁷¹⁾ A már említett okokból vándorlási statisztikánk nem feltétlenül megbízható és éppen ezért az adatainkból leoyont következtetésekhez is szó fér.

	A r á n y			Szaporodás		V á n d o r l á s		
	1900	1910	1913	Tény- leges	Termé- szetes	Ki-	Vissza-	Be-
Horvát	61·7	62·5	62·8	9·9	12·8	62·7	67·4	7·3
Szerb	25·3	24·6	24·4	5·6	12·4	22·7	23·5	12·2
Magyar	3·8	4·1	4·1	16·7	19·4	4·7	1·7	39·0
Német	5·6	5·1	5·0	— 1·5	16·6	6·7	4·6	19·5
Tót	0·7	0·8	0·9	23·7	21·9	0·4	0·7	2·1
Rutén	0·2	0·3	0·3	76·6	33·8	0·3	0·6	2·3
Szlovén	0·9	0·6	} 2·5	— 20·7	10·5	0·8	} 1·5	2·0
Cseh	1·3	1·2		— 0·9	18·8	1·0		1·9
Lengyel	0·0	0·1		130·0	} 13·4	} 0·7		0·6
Olasz	0·2	0·1	2·5	1·4				
Czigány	0·3	0·5	70·8	} 11·7				
Egyéb	0·0	0·1	33·3					

Ha már most a természetes szaporodás és a vándorlások arányszámait szerint az 1900.-i adatokból ki akarjuk számítani az egyes nemzetiségek 1910.-i lélekszámát, nem fogjuk azokat a számokat nyerni, melyeket az 1910.-i népszámlálás felmutat. E jelenség oka a beolvadás. Amennyire megközelítőleg kiszámítottuk, körülbelül 53.000 ember cserélt tíz év alatt nemzetiséget. E csere alig érintette a ruténeket, lengyeleket és olaszokat, nyertek általa a horvátok, tótok és cigányok,⁷²⁾ veszítettek a szerbek, magyarok, németek, szlovének, csehek.

A cigányok és a tótok beolvasztással mintegy 1000—1000 embert nyertek, a horvátok 51.000-et. A németek 22.000-et, a szerbek 11.000-et, a magyarok 10.000-et, a csehek és szlovének 5000—5000-et veszítettek. A horvátság tíz év alatti szaporodásának 34·5%-a esik a beolvasztásra.

Az egyes törvényhatóságokban a következő volt a nemzetiségek aránya 1900-ban és 1910-ben:^{72a)}

A horvátok tehát 2 megyei és 2 városi törvényhatóságot kivéve valamennyi törvényhatóságban abszolút többségben vannak és az egyik városi törvényhatóságban (Osijek) relativben. A fennmaradt két megye közül a szerbek egyben gyenge abszolút (Lika) egyben erős relativ (Srijem) többségben vannak, Zemunban meg a németek vannak gyenge relativ többségben. Összefüggő nagyobb területeken csak a horvátok és szerbek laknak, a többi nemzetiségek

⁷²⁾ Természetesen a cigányoknál nem igazi beolvasztásról van szó, hanem csak helyesebb népszámlálási eljárásról. Egyébiránt adataink csak hozzávetőleges mértékűt adják a beolvadásnak.

^{72a)} A táblázatot l. a 23. oldalon.

	Horvátok		Szerbek		Szlovének		Csehek		Tótok		Rutének		Magyarok		Németek		Mások	
	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Lika-Krbava megye...	48·6	49·0	51·2	50·9	0·0	0·0	0·1	0·1	0·0	0·0	—	0·0	0·0	0·0	0·1	0·0	0·0	0·0
Modruš-Rijeka „ ...	66·1	65·7	32·2	32·3	0·6	0·7	0·1	0·1	0·0	0·0	0·0	0·0	0·3	0·4	0·2	0·3	0·5	0·5
Zagreb „ ...	74·9	75·1	23·0	23·0	0·9	0·6	0·3	0·2	0·0	0·0	0·0	0·0	0·3	0·4	0·4	0·3	0·2	0·4
Varaždin „ ...	97·8	98·3	0·8	0·7	0·7	0·4	0·1	0·1	0·0	0·0	0·0	—	0·2	0·2	0·3	0·2	0·1	0·1
Bjelovar-Križ. „ ...	74·3	76·3	14·7	13·4	0·8	0·5	3·7	3·3	0·1	0·1	0·0	0·1	4·6	4·3	1·4	1·3	0·5	0·7
Požega „ ...	54·2	53·8	25·6	25·2	0·4	0·3	6·5	5·7	0·5	1·3	0·1	1·1	6·0	6·2	5·7	5·0	1·0	1·4
Virovitica „ ...	48·9	51·7	18·3	18·2	0·4	0·2	0·9	0·6	1·9	1·5	0·0	0·2	14·2	14·1	14·3	12·2	1·1	1·3
Srijem „ ...	26·9	26·2	44·7	44·7	0·3	0·3	0·2	0·3	3·1	3·4	1·2	1·2	6·2	6·9	16·3	15·5	1·1	1·5
Zagreb város ...	71·5	75·1	4·2	4·9	9·9	6·5	1·6	1·5	0·1	0·2	0·0	0·1	4·6	5·1	7·0	5·6	1·1	1·0
Varaždin „ ...	81·2	85·8	1·9	1·7	5·3	3·3	0·6	0·8	0·6	0·1	0·0	—	3·4	3·5	6·6	4·4	0·5	0·4
Osijek „ ...	30·1	40·3	8·1	9·2	0·6	0·5	1·1	1·4	0·4	0·3	0·0	0·0	9·2	11·9	49·9	35·9	0·6	0·5
Zemun „ ...	10·0	12·9	34·1	33·0	0·3	0·2	0·8	1·4	0·6	0·8	0·1	0·0	5·0	11·7	47·0	38·3	2·1	1·7

csak hol sűrűbb, hol ritkább apró foltokkal tarkítják Horvátország nemzetiségi térképét.

A szerbek négy nagyobb csoportban laknak, ú. m.: 1. Az első csoport a lika-modruši, mely Lika-Krbava megyében nagyjában a Gospić—Otočac—Brinje-vonaltól északra, Modruš-Rijeka megyében a Plaški—Vojnić-vonaltól keletre egy kiágazással Dubravén és Gomirjén át Komorske-Moravicéig, Zagreb megyében a Lasinja—Topusko-vonaltól délkeletre lakik. E csoportban mintegy 190.000 szerb van.

2. A második csoport a zagrebi, melyet az előbbtől a Glina völgye választ el s mely Zagreb megyében a Glina—Sunja-vonaltól délre lakik. E csoportot mintegy 110.000 szerb alkotja.

3. A harmadik csoport a požega—virovitica—bjelovari. Ezek a Psunj hegység lejtőjétől a Száváig és az Ilováig laknak Požegában, a Papuk hegység és Slatina között Viroviticában és a Požegával határos részeken Bjelovarban. Számuk körülbelül 120.000.

4. A negyedik csoport a srijem—viroviticai. E csoport elfoglalja Srijem megye keleti részét Jamena—Šid—Vinkovci vonalától és Virovitica megye keleti csücskét Osijek-től. Itt körülbelül 200.000 szerb lakik.

Az ország többi részét megszakítás nélkül a horvátság foglalja el, de különösen Szlavóniában és Bjelovar-Križevci megyében igen sűrűn jelentkeznek a kisebb nemzetiségek csoportjai.

Ha már most Horvátországot és Szlavóniát összehasonlítjuk a nemzetiségek megoszlása szempontjából 1900-ban és 1910-ben, a következő eredményre jutunk:

		Horvátok	Szerbek	Szlovének	Csehek	Tótok	Rutének	Magyarok	Németek	Mások
Horvátország	1900	73·8	21·8	1·1	0·9	0·0	0·0	1·3	0·8	0·3
	1910	74·8	20·6	0·6	0·7	0·0	0·0	2·4	0·6	0·3
Szlavónia	1900	39·6	31·6	0·3	2·1	0·6	2·0	8·3	14·5	1·0
	1910	40·5	31·2	0·3	1·9	0·8	2·2	8·8	12·8	1·5

Amint látható, a nemzetiségek erőviszonyai és számarányuknak változása meglehetősen különbözik a két országban. Horvátország erős horvát abszolút többségű, Szlavónia gyenge horvát relativ többségű, Horvátország lakosságának $\frac{1}{5}$ -e szerb, Szlavóniának $\frac{1}{3}$ -a, a kisebb nemzetiségek aránya Horvátországban igen csekély (4·4—4·6), Szlavóniában igen jelentékeny (28·8—28·3), a

horvátság mindkét országban erősen növekszik, de Szlavóniában sokkal nagyobb mértékben beolvastással, mint Horvátországban, a szerbség sokkal rohamosabban hanyatlik Horvátországban, mint Szlavóniában, a kisebb nemzetiségek közül a magyarok mindkét országban gyarapodnak és Szlavóniában emelkedőben vannak a tótok, rutének, cigányok és lengyelek is. Szóval a nemzetiségek megoszlása tekintetében is egészen más világ van Szlavóniában, mint Horvátországban, különösen ha figyelembe vesszük, hogy Horvátország nemzetiségi tarkasága majdnem kizárólag a két törvényhatósági városra és Bjelovar megyére vezetendő vissza és hogy Szlavóniában a horvátság erősödése csak egy megyében mutatkozik a városok mellett, míg kettőben hanyatlóban van (0.4—0.7).⁷³⁾

Az egyes nemzetiségek erejét és jelentőségét nemcsak számuk és szaporodásuk határozza meg, hanem vagyoni helyzetük is. A horvát nemzetiségek vagyoni erejének megmérése nem áll más forrás rendelkezésünkre, csak az 1895.-i birtokstatisztika, mely ma már elavultnak mondható, de némi tájékozást így is nyújt. Eszerint az egész birtokterület 4,662.995 hold volt, amiből jogi személyé volt 151.287 hold, még elosztatlan örökség 1828 hold, magánosok és zadrugák birtokában volt 4,509.880 hold. Nemzetiségi statisztika csak a legutóbbi területről készült. Összehasonlítva a nemzetiségek 1890.-i és 1900.-i arányszámával, e birtokterület a következőképen oszlott meg a nemzetiségek között:⁷⁴⁾

	Horvát	Szerb	Szlovén	Cseh	Tót	Rutén	Magyar	Német	Olasz	Egyéb
Lakosság 1890	62.2	25.7	0.9	1.3	0.6	0.2	3.2	5.4	0.2	0.3
Lakosság 1900	61.7	25.3	0.9	1.3	0.7	0.2	3.8	5.6	0.2	0.3
Birtok 1895	55.1	24.0	0.2	0.8	0.4	0.2	7.6	11.0	0.5	0.2

A csekély számú olaszágtól eltekintve, tehát csak a magyarok és németek birtokaránya nagyobb számarányuknál. Ha a birto-

⁷³⁾ L. ŠENOVA MILAN: *Doseljivanje tudjinaca u Srijem*. Rad 201. k. 1—13. I. Lakatoš említett könyve nagyon sokat foglalkozik a horvátországi magyarság és németiség viszonyaival; éppen nem tartózkodván a ferdtésekből.

⁷⁴⁾ Az 1895.-i magyar mezőgazdasági statisztika jónak látja mellőzni a birtoknak vallás és nemzetiség szerint való megoszlásának kimutatását, ezért itt a görög-keletiek és a szerbek arányát kénytelenek vagyunk azonosítani.

kok nagysága szerint is megvizsgáljuk az egyes nemzetiségek arányát, a következő eredményre jutunk:⁷⁵⁾

	Horvát	Szerb	Szlovén	Cseh	Tót	Rutén	Magyar	Német	Olasz	Egyéb
Törpebirtok (- 5 hold)	72·8	21·1	0·2	0·8	0·5	0·1	1·8	2·6	0·1	0·0
Kisbirtok (5—100 hold)	59·8	31·7	0·1	1·0	0·5	0·1	1·9	4·8	0·0	0·1
Középbirtok (100-1000 hold)	50·7	13·3	0·9	1·7	0·2	0·4	8·4	23·1	0·5	0·7
Nagybirtok (1000— hold)	32·9	3·3	0·3	0·0	0·1	0·2	28·5	31·7	2·1	0·9

Ez arányszámok tanúsága szerint viszonylag a szerbek birtokmegoszlása a legkedvezőbb: az ország gazdatársadalmának gerincét képező, a községi élet vezetésére hivatott kisbirtokos-osztályban számarányuknál sokkal nagyobb mértékben vannak képviselve. A horvátok birtokmegoszlása igen kedvezőtlen. A tengődésre kárhoytatott törpebirtokban sokkal nagyobb arányban részesülnek, mint amennyi a lakosság száma szerint reájuk esnék, a középbirtokban viszont már elmaradnak országos arányuk mögött, a megyei élet vezetésére hivatott középbirtokos-osztályban alig érik már el az abszolút többséget, a nagybirtoknak $\frac{1}{3}$ része sem jut már rájuk, pedig az ország speciális viszonyainál fogva egyedül a horvát nagybirtokosok azok, kik — legalább részben — nem érzik magukat az országos keretből kinőtteknek. A magyarság és németiség birtokmegoszlása sem kedvező, de a nagybirtoknak majdnem $\frac{2}{3}$ része rájuk esik.

Hogy 1895 óta mennyire változtak a viszonyok adatok híján bajos még sejtteni is, de az valószínűnek látszik, hogy beolvasztás útján a horvátok aránya, legfőként a kisbirtoknál, javult.

Megyék szerint a következő volt a nemzetiségek osztozása a mezőgazdasági területen:⁷⁶⁾

⁷⁵⁾ Tájékozással megemlíttük, hogy az egész mezőgazdasági terület 8·5%-a törpe-, 63·9%-a kis-, 5·2%-a közép- és 22·4%-a nagybirtok. E számok mutatják a legjobban, mennyire nincs igazi horvát középosztály.

⁷⁶⁾ L. *Publikacije* LIX. 333. itt a törvényhatósági városok területe bent van a megyékében.

	Horvátok	Szerbek	Szlovének	Csehek	Tótok	Rutének	Magyarok	Németek	Mások
Lika-Krbava	40·4	59·6	—	0·0	0·0	—	—	0·0	0·0
Modruš-Rijeka	51·0	31·0	0·0	0·0	0·3	—	7·2	10·5	0·0
Zagreb	71·6	20·3	0·2	0·4	—	0·2	3·5	3·8	0·0
Varaždin	89·5	0·9	0·8	0·2	0·0	—	3·8	4·0	0·8
Bjelovar-Križevci	71·4	15·5	0·1	2·7	0·0	0·0	7·9	1·3	1·1
Požega	55·8	20·2	0·1	3·3	0·3	0·2	16·0	3·6	0·5
Virovitica	40·1	11·0	0·0	0·3	0·4	0·0	15·5	32·7	0·0
Srijem	31·1	42·5	0·1	0·0	1·6	0·6	4·1	17·4	2·6

Nem részletezve az ez adatokból úgyis könnyen levonható tanulságokat, ismét az 5 horvát és a 3 szlavón megye viszonyait vetjük tüzetesebben össze. Álljon itt először az egész ország lakosságának és itt tekintetbe jövő mezőgazdasági területének megoszlása Horvátország és Szlavónia között, azután e részeken belül a lakosság és birtokterület megoszlása a főbb nemzetiségek szerint:

		Összesen	Horvátok	Szerbek	Magyarok	Németek	Mások	
Horvát-ország	Lakosság	1910	63·7	74·8	20·6	2·4	0·6	1·6
	Birtokterület	1895	54·7	67·6	22·6	3·5	2·2	4·1
Szlavónia	Lakosság	1910	36·3	40·5	31·2	8·8	12·8	6·7
	Birtokterület	1895	45·3	40·4	25·7	11·1	19·5	3·3

Horvátország lakosainak $\frac{3}{4}$ része horvát, de a birtoknak csak $\frac{2}{3}$ része van kezükben, Szlavóniában egyformán $\frac{2}{5}$ rész jut a lakoságból és a birtokból a horvátokra; Horvátország magyar és német lakosainak és birtokainak száma egyaránt csekély. Szlavónia lakosságának $\frac{1}{5}$ része magyar és német, birtokainak $\frac{1}{3}$ része.

A birtokok nagyság és a nagyságon belül nemzetiségek szerint a következőképen oszlanak meg:

		Összesen	Horvátok	Szerbek	Magyarok	Németek	Mások
Horvátország	Törpebirtok	12·4	80·5	17·9	0·6	0·2	0·8
	Kisbirtok	71·6	69·8	28·1	0·8	0·4	0·9
	Középbirtok	4·4	78·4	2·7	5·2	9·0	4·7
	Nagybirtok	11·6	33·8	1·0	32·8	27·9	4·5
Szlavónia	Törpebirtok	4·2	45·3	32·6	5·4	11·4	5·3
	Kisbirtok	59·3	45·8	37·4	3·4	11·1	2·3
	Középbirtok	5·5	23·2	24·1	11·7	37·9	3·1
	Nagybirtok	31·0	32·5	4·3	26·5	33·5	3·2

A szorosán vett Horvátország a kisbirtok hazája, Szlavónia mezőgazdasági területének már $\frac{1}{3}$ része esik a nagybirtokra.⁷⁷⁾ A horvátok részesedése a törpe- és kisbirtokban mind Horvátországban, mind Szlavóniában nagyobb számarányuknál, viszont a nagybirtoknak mindkét helyen csak $\frac{1}{3}$ része jut rájuk, a középbirtoknak $\frac{1}{5}$ része Horvátországban, $\frac{1}{4}$ része Szlavóniában. A szerbek Horvátországban törpe- és kisbirtokosok, de kedvezőbb megoszlással, mint a horvátok. Szlavónia középbirtokainak $\frac{1}{4}$ része rájuk esik, de itt is erősebben ($\frac{2}{3}$, $\frac{1}{3}$) részesülnek a kis- és a törpebirtokban. A horvátokkal és szerbekkel szemben a magyarok és németek főleg a nagybirtokban részesülnek mindkét országfélben $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{3}$ arányban, Szlavóniában ezenfelül a középbirtok fele is rájuk esik.

Az egész országban összesen 407.403 gazdaság volt 1895-ben, ezeknek 68·6%-a esik Horvátországra, 31·4%-a Szlavóniára. Nemzetiségek szerint a gazdaságok 66·6%-a van horvát, 26%-a szerb, 3·9%-a német, 2%-a magyar, 1·5%-a más kézben,⁷⁸⁾ még pedig a szorosán vett Horvátországban 75·9% a horvát birtok, 22·3 a szerb, 0·3 a német, 0·7 a magyar, 0·8 az egyéb.⁷⁹⁾ Szlavóniában 46·2% a horvát, 33·5 a szerb, 11·5 a német, 4·6 a magyar, 4·2 az egyéb⁸⁰⁾ gazdaság. A négy főnemzetiség gazdaságai Horvátország és Szlavónia között a következőképpen oszlanak meg:

77) A jogi személyek birtokai közül Horvátországban 62·8% a nagybirtok, Szlavóniában 87·4%.

78) 0·6% cseh, 0·5% tót, 0·2% rutén, 0·1% szlovén, 0·1% egyéb.

79) 0·6 cseh, 0·2 szlovén.

80) 1·7 a cseh, 1·6 a tót, 0·5 a rutén, 0·1 a szlovén, 0·3 az egyéb.

	Horvátok	Szerbek	Magyarok	Németek
Horvátország	78·2	59·3	25·6	6·5
Szlavónia	21·8	40·7	74·4	93·5

Az összes gazdaságok 44·1%-a törpe-, 55·6%-a kis-, 0·2%-a közép-, 0·1%-a nagygazdaság. Ez arányszámokon belül a gazdaságok így oszlanak meg a két országrész között:

	Törpe g.	Kis g.	Közép g.	Nagy g.
Horvátország	72·1	65·9	52·6	44·4
Szlavónia	27·9	34·1	47·4	55·6

A két országrész ellenkező gazdasági rendszerét eléggé illusztrálja e két számsor.

A négy nagyobb nemzetiség saját birtokai nagyság szerint így oszlanak meg az országban és az országrészekben:

		Horvátok	Szerbek	Magyarok	Németek
Horvát-Szlavón országok	Törpe	47·3	34·3	48·3	52·1
	Kis	52·5	65·6	50·4	46·3
	Közép	0·2	0·1	0·7	1·3
	Nagy	0·0	0·0	0·6	0·3
Horvátország	Törpe	50·5	33·3	39·8	43·0
	Kis	49·3	66·7	58·3	52·4
	Közép	0·2	0·0	0·9	2·9
	Nagy	0·0	0·0	1·0	1·7
Szlavónia	Törpe	36·3	35·8	51·2	52·7
	Kis	63·4	65·6	47·6	45·9
	Közép	0·2	0·1	0·7	1·2
	Nagy	0·1	0·0	0·5	0·2

De miért részletezzük tovább a birtokterület és a gazdaságok megoszlásának kérdését? Az eddigiekből is már világosan kitűnik, hogy a nagyobb nemzetiségek közül éppen a horvátok állnak a legkedvezőtlenebbül, hogy Szlavóniában számarányuk szerint sem elő-

nyös helyzetüket nem erősíti meg gazdasági helyzetük, hogy a magyarság és németiség a nagybirtokban, sőt Szlavóniában a közép-birtokban is elfoglalt nagyon erős aránya miatt úgy az országban, mint az országon kívüli nagyobb egységben számarányát meghaladó erőt képvisel. Horvátország és Szlavónia birtokviszonyai merőben eltérőek és Szlavóniának a horvát nemzetre kedvezőle-
nebb birtokmegosztási viszonyai erősen lerontják az országalkotó fajnak a szorosán vett Horvátországban elfoglalt helyzetét.

Kétségtelen, hogy e nem kedvező anyagi helyzet és a kíván-
dórlási mizériák mellett is a horvátság számbeli fölénye biztosított-
nak látszik, de csakis a nagy arányú beolvastás miatt, ami talán
némileg palliatív eszköz is. Ez a számbeli fölény azonban a mai
körülmények közt alig látszik elegendőnek arra, hogy a testvér-
ország egész területének minden részében biztosítsa a tiszta horvát
jellegét.

A magyar államiság egyik ősi pillére a horvát nemzet. A hor-
vát nemzet virulása és gyarapodása magyar érdek is. Épen ezért
kettőzött figyelemmel kell kísérnünk a testvérország népesedési
viszonyait és meg kell találnunk az eszközöket, hogy a magában
sorvadó Horvátországban és a velünk közös életet élő Szlavóniában
hogyan hozassék összhangba a horvát nemzeti eszme biztosítása
a magyar állami érdekekkel.

Földrajzi vonatkozások a háborúban.

Irta: Dr. Strömpl Gábor.

(Folytatás.)

Hareterek járhatósága.

Föld és víz már régóta harcterület, míg a levegő csak a mostani háborúban lett azzá. Legkevesebb akadályt a levegő gördít a mozgás elé, legtöbbet a föld, mégis a legszabadabb közlekedést a nagy vízfelület nyújtja.

A három elem járhatósága jelentős kérdése a hadviselésnek. E jelentőség nemcsak abban áll, hogy más-más a mozgás szabadsága elemek szerint, hanem főleg abban, hogy területenkint változik. A mozgás lehetőségeit a hadvezetőségnek ismerni kell; meg kell szereznie a segítő eszközöket, amelyek az elemközi és helyközi közlekedést gyorsítják, szabadabbá teszik. Ismernie kell azonban azokat a módokat is, amelyekkel mindezt tőkretreheti, korlátozhatja. Hogy milyen és mennyi szerep jut a közlekedésnek a hadviselésben, arra már előzőleg utaltam. De míg előbb valóban közlekedésről (hírszolgálat, szállítás, posta) esett szó, ezúttal nem annyira forgalomról, mint inkább arról az egyoldalú mozgásról beszélek, ami inkább szembeszökik a hadműveletek során.

Emberlakta területek felett a levegő szabad mozgást biztosít. E szabadság feltételei: jó pilóta, jó gép és jó idő. Korlátlan a mozgás azonban még e szabadság mellett sem lehet, mert a tér határt szab neki fölfelé is, meg körben is. Fenn a magasban akadályként még jó időben is több tulajdonság jelentkezik: a levegő ritkulása, a fokozódó hideg és az állandó légáramlás. Még ha ezt a technika haladásával le is győzi az ember, a távolság mindig megmarad korlátozónak. A távolság fokozódó legyűrése azonban már csak rekordhajhászás lesz. A célszerűség, miként e háború is igazolta, már az elért rekordokon is jóval alul maradva, a repülés észszerűbb kérdéseinek megoldására fordítja a figyelmet. Kedvezőtlen időjárás a repülő előtt már akadály. Felhő már elzárja a lepillantást, zavarja, szinte lehetetlenné teszi a tájékozódást. Ha védelmet talál is a felhőkbe bujt repülő, célját (felderítés, bombavetés) már nem érheti el. A felhők magassága tehát erősen csökkenti a levegőbeli mozgás biztonságát és célszerűségét, míg a földig érő felhőzet vagy az égig érő köd, lehetetlenné vagy haszontalanná teszi. Még keményebb ellenfele a pilótának a szél, a vihar. Ha ez erős és tartós, akkor a pilóta vagy bajba jut, vagy vesztegelni kénytelen. A levegőégnek az időjárástól függő járhatósága területenkint változik. Éppen ezért a harcterületek levegőégének időnkénti változásait a pilótának is ismernie kell. Különös figyelmet érdemelnek:

helyi szelek, helyi ködök, majd a borulat és csapadék helyi járása. — Mindezek ismerete részben meteorologia, részben azonban klimatologia. Ez utóbbiban jutnak érvényre geográfiai elemek, erős geográfiai vonatkozások.

A v i z e n vagy a vízben való mozgás már nem olyan szabad. Víz sines mindenütt s hogy soraimban — tapasztalataim és tanulmányaim miatt — csak a szárazföldi hadviselésre terjeszkedem ki, a tenger hadviselési vonatkozásaitól el kell tekintenem. A kisebb víztömegek már a szárazföldhöz tartoznak. Ezek járhatóságáról ezért a földdel kapcsolatosan szólok.

A föld járhatósága sokféle körülménytől függ. Függ a föld felszínétől, kultúrájától s hogy ezek helyről-helyre változnak, függ a helyi viszonyoktól is. Nem mellőzhetjük azonban a föld járhatóságának megítélésekor a helyről-helyre változó időjárás segítő-gátló hatását sem. A föld areulata, kultúrája és klímája a járhatóság tényezőinek hosszú sorát adja s hogy mindezek úgy térben, mint időben kölcsönös vonatkozásokban vannak egymással, a járhatóságnak temérdek változata adódik. Valamennyi esetre nem fogok kiterjeszkedni. A föld felszínének járhatósága elsősorban a k ö z e t a n y a g t ó l függ. A laza, puha kőzetanyag lassítja a menetelést, a tömeges és kemény sietteti, közbülső fokozatnak az utóbbinak törmelékes darabjait vehetjük. A homokon való járás nehéz, az agyagon, termőföldön vagy löszön jóval könnyebb. Kellemetlen, fárasztó a kavicsos való menetelés, de nem annyira, mint a homokon. Sziklán, ha sima a felülete, könnyű járás esik, de ha darabos, szaggatott a felülete, akkor kínosabb a homoknál. Eszerint az anyag darabossága szintén módosítja a járást, sőt ha tuskónyi szikladarabok nagy területen heyernek egymás hegyin-hátán (kőmezők, köfolyások, morénák, stb.), a sok járás gyakorlatlan katonáknak szinte lehetetlen. A homok csak szikkadtan járható nehezen, ha nedves, akkor már nem oly fárasztó a rajta való járás. Az agyaggal éppen fordítva vagyunk, mert ha nedves, akkor csúszós és tapadós. A por kellemetlen ha száraz, szintúgy ha vizes, mert ekkor ragadós, süpedős sarat ad. Szinte közömbös az időjárással szemben a vályog és a lösz, mert szárazon, nedvesen, egyaránt járható.

A föld felszínének e m e l k e d é s e i és m é l y e d é s e i szintén lassítják a mozgást, sőt ha túl nagyok vagy igen meredek, meg is gátolhatják. Míg sikon óránként 4—5 km-t halad a katona, addig hegynek fel egy órára csak 300—400 m emelkedés jut, völgynek menet pedig 700—800 m ereszkedés. Ezek csak közelítő átlag számítások, amelyek értéke helyről-helyre, lejtőről-lejtőre változik. 45°-nál nagyobb emelkedés tömegek számára járhatatlan. Gyakorlott hegymászók ritka csoportokban vagy egymás nyomában meredekebb lejtőkkel is megbirkózhatnak. Fűves lejtő nehezen járható, mert csúszós, a sziklás hegyoldalon már könnyebb a járás. Fák elősegítik a kapaszkodást, kőtuskók és omladék azonban nem. — Szóval függ a lejtők járhatósága nemcsak a lejtés fokától, hanem a talaj minőségétől és darabosságától is. A talajnál a tapadás hiánya vagy csekélysege rossz, a darabosságnál a darabok nagysága a mértékadó. Ha ökölnyi vagy ennél nagyobb a

kötörmelék, azaz ha akkora, hogy a cipőtalpa nem tud szilárdan megállani rajta, úgy a járás nehéz, szinte kínos. Ha akkorák a kődarabok, hogy nem léphetünk már rájuk, akkor csak kapaszkodva vagy szökellve mehetünk rajtok. Ez még fárasztóbb, sőt akik nem szokták meg, kificalmíthatják lábukat. Embermagasságnyi vagy ezt is meghaladó sziklatuskókon át csak rátermettek tudnak előre jutni, s ezek is csak kúszással úgy, hogy kézzel-lábbal segítenek magukon. Még ennél is nehezebb fokozata van a hegymászásnak. Még az alpinizmus sportját is a maga szolgálatába hajtotta a háború. Sziklafalak, sziklatornyok megmászására azonban már hágóvas, mászócipő, kötél és elsősorban arravaló, rászokott idegzetű és ügyes izmú katona kell.

Víz a gyalogjárónak mindig akadály. Mélysége (1 m —), sodra (1-20 m/s —) sokhelyt akkora lehet, hogy a víz átlábolthatatlan. Tekintettel arra, hogy hidat verni, csónakot használni a haretéren nem mindenütt és nem mindig lehet, a vizek járhatóságával, illetve a víziakadályokkal a hadvezetőségnek nagyon is számolnia kell. — Forrás, esermely nem akadályok. A patak helyenkint (zuhatag, gűbhenő, sellő) már az lehet. Amikor pedig hóolvadás vagy zápor idején a patak megdagad, megnőtt mélysége és erősebb sodra válik akadállyá. A folyó sodra már kisebb, de nagyobb a mélysége úgy, hogy csak néhol, a gázlókon lábolható át s akkor sem minden időben. A gázlók helye idővel lefelé tolódik, különösen nagy árvizek után történnek változások, amiért a gázlók használatánál sokszor a helytlakók ismeretére kell szoroznunk. Örvények a folyónak nemcsak mély, de egyben veszedelmet rejtő helyei, amiért kerülendők. Zátonyok, szigetek vagy a folyók elszélesedése az átlábolást megkönnyítik. A folyó jege, ha erős (legalább 10 cm), a folyón már nem akadály, de a beszakadozó jég, a hideg víz, valamint a jégzajlás, kellemetlenebb, veszedelmesebb a rohanó víznél. — Álló vizeknél, vagy lomhán folyó víznél a víz sodra clesik, de helyébe a mélység mellett sok más mozgást gátló anyag kíséri a fósákat, tavakat. Sás, nád, hinár, fűz és éger, moha meg fenyő és más egyéb növényi szövedék nehezíti vagy gátolja az áthatolást. Még kellemetlenebb, még alattomosabb az, hogy a zavaros, piszkos vízben a veszedelmes helyek nem láthatók, ki nem tapasztalhatók. A víz alatti hinár lappangó ellenség, úgy szintén a lágy, süppedős iszap, amiből úszva nem lehet kievickélni. Gyökerek, elmerült ágak, törzsek, kavics és görgeteg, mind befolyásolja a mozgást, vagy lehetetlenné teszi az átgázolást. — Egyedüli menedéke ezeknek az úzás, de hogy ruhástul fegyveresen úszni csak mélyebb (1—1.5 m-nél mélyebb) vízben lehet, míg a fenti akadályozók inkább sekély vízben vannak, egybamar kiviláglik a folyóknak és tavaknak a hadműveleteket késleltető vagy olykor meg is akasztó volta.

A növényzet szerepe a járhatóság megítélésénél szintén tekintetbe veendő. Nemesak a vegetáció esik itt latba, hanem szintén a termesztés is, mert nagy felületeket borító növényzetet ez utóbbi is tud teremteni. S minél fejlettebb a terület földmivelő kultúrája — még a sűrű úthálózat mellett is — annál nagyobb akadályokat gördíthet a hadmozdulatok elé.

A vegetáció járhatóságánál több körülmény jön számításba. A növény anyaga (szálas, leveles, tüskés, fás), ennek erőssége (hajlékony, merev), vastagsága (szál, galy, ág, törzs), magassága (gyep, gyom, kóró, cserje, fa, szálfa); a növényzet sűrűsége (bozót, cseplesz, erdő), majd a takaró eloszlása (tömör, foltos) és kiterjedése (pusztaság, mezőség, rengeteg), sőt a kora is (őserdő, korhadó erdő). — Mindezek persze kicsinyes, apró-cseprő, nehezen megállapítható tényezőknek tetszenek, de odakünn a valóságban hamar és könnyen megítélhető tényezők, amelyeknek gyakorlati értékük éppen a katonságnál van. Künn a természetben e tényezők nem küszködnek annyira össze, ahogyan talán e felsorolás sejtetné. Korántsem. A természetben a végletek nem egy helyben zsúfolódnak össze, sőt nem találni egyazon területen több, egymással összeférhetetlen sajátságot sem. S ha többféle sajátság van meg egy helyen, a járhatóság tekintetében bennünket csak a leggátolabb, a legnagyobb nehézséget támasztó jelenség érdekel.

A vegetáció egymaga is lehet akadály, még inkább az, ha más járhatósági tényezőkkel társulva, összeforva borít nagy felületeket. — Növényzet, víz és földesanyag keveréke a láp és mocsár. Mindahárom külön-külön is erős akadály bizonyos időjárás mellett, még inkább az együttvéve. Valóban: a mocsarak, főleg, ha nagy kiterjedésűek, hatalmas akadályai a hadmozdulatoknak. Ingoványos, alattomosan süppedékes felületeken nehéz, bizonytalan, legtöbbször lehetetlen a járás. Közeli szorítók (defilé), felületük átlábolthatatlan, feneketlenségük kész veszedelem. A hézagos, zombékos, szigetes mocsarak csak vezetőkkel s csak helyenkint járhatók. Télen biztonságosabb a rajtuk való járás, a bennük való hadakozás, de fakadásos, forrásos helyei, áthatolhatatlan sűrűségei még ekkor is kísértenek az elakadással.

Az ültetvények, a kultúrnövények szintén mozgást gátlók vagy elősegítők. Járhatósági tényezői ugyanazok, amiket előbb soroltam fel. Ezekhez azonban még mások is sorakoznak a művelési módok nyomán. A már említett tényezők alapján az ültetvények járhatósági sorozata talán a következő: legelő — tarló — ugar — rét — fiatal vetés — len — répafélék, dinnye, zöldség — lóhere, lucerna, hajdina — kalászos gabonafélék, kender, bükköny, lencse, borsó (e három kusza növéssé és kaecos) — csalamádé, kukorica — magyar szőlő — komló — szálerdő — fiatal erdő — vén erdő. — A sorozatot persze korántsem hiszem jónak vagy tökéletesnek. Vele csak jelölni akarom azt a fokozatot, ami az ültetvények járhatósága között valóban tapasztalható. Katonák, úttalan úton járók ismerik e különbségeket. — A sorozatba iktatandók még a kertek is, valamint azok az ültetvények, hol nemcsak a növény maga, hanem a művelés módja is gátolja a mozgást. A kapás növények kupacai, kupac sorai lassítják a járást, a szőlő olaszos (lugasos, futtatós) művelésén csak ügyel-bajjal juthatnak előre tömegek; konyhakerteknél (bolgár-művelés) gátak, árkok akadályozzák a járást; a gyümölcsös kertek füves földje már járhatóbb. A rizsföldek, ha víz alatt állanak, nagy akadályok, ha szárazak, árcai állanak útunkban. — Fárasztó a járás a kopár szántáson is, mert ragadós vagy göröngyös.

A kultúrának azonban más egyéb alkotásai is akadályozzák a mozgást. Minden építkezés kiemelkedést vagy mélyedést teremt s így már ezért is akadályai a csatatereteknek. Akadályozzák a mozgást az utak is. Minél gondosabban megépítettek, annál inkább. — Persze ez csak csatateretekre áll ebben a beállításban. Számolni ezzel is kell. A katonai részletes térképek igazolják, hogy számolnak is vele. Az igazi harc téren, az ároksorompókon belül, és közel mögöttük addig, ameddig a kölesönös tüzelés ér, úgyszemint hasznavehetetlenek, vagy csak igen gyéren és ritkán használhatók az utak. Itt az út vagy akadály, vagy jobban veszélyeztetett pászta, mint más helye a területnek. A hadigeografiának újabb tényezővel, a veszélyeztetettséggel is számolni kell, még akkor is, ha — mint a jelen esetben — a békebeli geográfiaival mérőben ellenkező megállapításokra jut helyenkint. Ez nem ellentmondás, nem következetlenség. Ez már abban a különbségben gyökereszik, ami a békés és a háborús viszonyok között van. A különbség tehát csak azon fordul meg, hogy milyen oldalról nézzük a tényeket. Hogy pedig e különbség-tevésre a háborús állapotok kényszerítenek, végeredményben emberi kényszerűség.

Ösvény nem akadály, sőt gyorsító, ha útba esik és takart, védett helyen vezet. A műúttak töltése, gátja, bevágása, árka, fasorai, falai mind akadályok, mert maga az úttest bizony nem esik mindig útjába a mozgó soroknak, sőt rendszeren keresztezi, mivelhogy utak gátja, árka, egybe jó fedezéket nyújt. Különösen a vasutak, csatornák, tehát a modern közlekedést leginkább elősegítő utak nagy akadályok. Vasútnál a pálya gátja és oldalárkai vagy bevágása akadályok, csatornánál a töltések és a vízzel telt árok.

Hasonlóképpen módosítják a csapatok mozgását a lecsapoló árok, sáncok, gödrök, kőbányák s minden olyan kezenyoma az embernek, ami egyenetlenséget teremt a föld felszínén.

Az építkezések azonképpen mozgást gátlók. Akadályok a kerítések (sövény, palánk, rács, fal), még inkább az épületek. Minél nagyobbak a házak, annál nagyobb akadályok; minél tömegesebben, minél tömörebben állanak, annál inkább. Ezért a tanya, telep, falu, város a katonának szemében nem csak mint pihenő, mint szállás szerepel, hanem ha a harci pászta kerülnek, mint akadályok s mint búvóhelyek is számításba jönnek. A települések rendje, szerkezete pedig nem simul a harc vonalához úgy, hogy az emberi munka e teremtményei elkerülhetnék a pusztítást, hanem — s ez a gyakoribb eset — maguk a települések, mivelhogy sok tekintetben védelmet nyújtanak a golyók ellen s búvóhelyet a támadó elöl és ellene, maguk a települések kedvelt harc tereivé válnak a védekezőnek. Településekben a kerítések, fák, házak, esűrök, gyárak, templomok meg egyéb épületek megannyi nehezen legyűrhető akadályok. A szabad utca hamar eltorlaszolható, akárcsak a völgy szoros, s hogy oldalt tőle a kész lövőréseket nyújtó ablakos házak szinte várszerű falazata áll, a falu vagy város nehezen vívható meg. Rosszabbak a sziklahegyek darabos, görbe világánál.

Az időjárásnak a tájék járhatóságát módosító szerepéről

már szólottam. Most legfeljebb arra utalhatok, hogy az említett járhatósági tényezők valamelyikét az időjárás hatása csökkentti vagy emeli.

A verőfény, a szárazság, agyagból, kavicsolásból, forgalom mellett port csinál; az eső sarat. Szél a futóhomokot elterezeti vagy szemébe vágja a katonának. Záporok nyomán megdagad a patak, a folyó és megnövekedett sodra vagy átlábolthatatlanná válik, vagy hidaakat szakít, gázlót taszít. A medrét túllépő folyó réteket, útakat, ártereket tesz járhatatlanná: az árvíz alatt, sőt még jóval utánna is a lucskos iszapban elakad a baka, a ló. — A hó szinte külön fejezetet és az eddigieknél jóval gondosabb és szorgosabb tanulmányozást érdemelne meg. Szinte bántó az a tájékozatlanság, ami a hóviszonyokat illetőleg még e második tél derekán is tapasztalható. Pedig már nem a Kárpátok tele vesz körül, mégis e lakottabb rónaságról sincsenek olyan egybegyűjtött tapasztalatok, komolyan tanulmányozott adatok, amelyek nyomán a hadvezetőség legalább nagyjában eligazodhatna a havazásoknak és a hófúvásoknak nagyon is komoly következményekkel járó helyi viszonyain. Nem a hadvezetőség mulasztása, hanem az illetékes tudományos körök balhites következtetlensége és nemtörődömsége az, ha a katona háza földjén kénytelen megszenvedni, életével fizetni a békés idők tudományos kutatásainak — hézagait.

A havazás-viszonyok tájékról-tájékra változnak. Sok hó és erős szél mellett a tél a legnehezebben járható, nemcsak a hegységben, hanem a síkságon is. Az utak bevágásait színültig tölti meg a hó. Eltorlaszolja a házak széles és oldalát fel az ereszig, a tetőig s minthogy e torlaszok csak jóval a házak mögött ékelődnek ki, a házak okozta hőtörleszok haránt fekszik meg az utcát. Hófúvásakor a szél irányát keresztező utcák járhatatlanok, a szél útjába simulók havatlanok. A házak feltorlaszolta hó nem olyan magas, mert a ház, a fal előtt felemelkedő szél kevesebbet hullajt el és a háznak nekiütődő szélörvény a ház szélverte oldalánál kikotorja a havat.

A széllel vegyest jövő hó hatalmas területeket tud járhatatlanná tenni. S ha napokig tombol az ilyen vihar (1915. XI. 17—19.) melegítő ital és fa hiányában sokan, nagyon sokan pusztulnak, ha mállás állatokkal, a klimát bíró lovakkal húzott száнкón nem dacolhatnak az időjárással, a behavazott úttal s ha nem rendezkednek be már eleve a helyi hófúvások ellen. Pedig a helybeliek ismerik az ilyen, a telükhöz tartozó hóviharokat. Téliruhájuk, házuk megóvása a hideg ellen stb. mind erről tanuskodik. — A hadvezetőség ne tudhassa? Neki kelljen a harctéren (!) adatokat gyűjteni? Ne lehessen a hadvezetőségnek megadni az egyes vidékek időjárására, évszakos járhatóságára vonatkozó kutatások eredményét? Amikor pedig évről-évre vannak ilyen viharok a Strypa vidéken! Még prognózisa is van: nyugati hűvös szél tél elején hóval, erős szél hófúvásokkal jár. S nem is kell sok hó hozzá, mert a szél összetereli a lapos hátaк havát.

A föld felszínének járhatóbbá tételén, utak építésével segít az ember. Az utak háborúban azonban csak a frontok mögött használha-

tók. Az útaknak erről, a közlekedést szolgáló szerepéről már előbb megemlékeztem.

A járhatóság ábrázolása a részletes katonai térképen is érvényesül, amint gondot fordítanak katonai térképen minden olyan dologra, amire a hadműveletek során szükség van. Tájékoztató tárgyak, domborzat, fedezékek, utak, stb. mind különös gonddal vannak a térképen megrajzolva annyira, hogy mindezek feltüntetésével a térkép helyenkint már kusza, szinte agyonrajzolt. Pedig a földnek különösen érdeklő sajátosságát csak úgy emelhetjük ki a térképen, ha más tulajdonságot elhanyagolunk, vagy mellőzünk. Egy térkép, ha még oly részletes is, mindent nem fejezhet ki.

A katonai térképeken a terület járhatósága nem szembeszökő. A leggyakorlottabb térképolvásó és emellett a szabadban sokat járó katona vagy polgár többször csalódott már a térképen számított és a valóban megejtett út időtartamában vagy fáradalmaiban. A csalódás kellemes vagy kellemetlen. Legtöbbször, s főleg ismeretlen, szokatlan területeken járok kellemetlenül, olykor keservesen csalódnak. E csalódások elkerülése, a területi nehézségek vagy könnyűségek pontosabb, gondosabb megítélésére célszerű lenne, ha az egyes vidékek ill. területdarabok járhatóságát térképeznék.

A járhatóság térképezésére megvan az alap, az ilyen térkép-felvételeknek pedig a hadviselés látná nagy hasznát. Békebeli katonanevelő hatása szintén megvolna, mert gyors s emellett áttekinthető tanulmányozását adhatná a különböző vidékek, e vidékek különböző részei járhatóságának.

A tanulmányi anyag a már próbára sorakoztatott, a már megemlített járhatósági tényezők. A térképezés a helyszínén történelem sok bejárással, gondos, gyakorlati tanulmányozással. A felvétel módja körülbelül olyan lenne, mint a geológiai térképezés. A járhatósági fokozatok megállapítására időegységet vagy távolságegységeket vehetnénk. Jobb, célszerűbb az előbbi, mivelhogy a gyakorlatban is úgy számolunk: egy óra alatt pl. 4 km út, vagy 300 m emelkedés. A járhatósági fokozat eleje volna a sima út (óránként 5 km-nyi út — gyalog!), vége az olyan területdarab, ahol se gyalogszerrel, se csónakon, se lábszánkón nem lehet előre jutni. Ezek a járhatatlan területek: mocsár, sziklafal, szakadék, sellő. Persze az időjárással változó járhatóság külön megjelölésre szorulna, de ennek a megjelölése már csak topografiai kérdés. Így pl. mocsár télen, kemény télű vidéken járható; némely patak vagy folyószakasz hóolvadáskor, árvíz idején járhatatlan. A hó regionális elterjedése mint mozgási akadály, külön térképet kívánna. A járhatósági fokozatok térképi ábrázolására legjobbak a színek. Ezeket úgy kellene alkalmazni, miként a geológiai vagy meteorológiai térképeken. A térképezés rajzolási vagy színezési része volna azonban a legkönnyebb feladat. Keményebb része a kérdésnek a járhatósági fokozatok megállapítása. De ezekre is meg lehetne találni gondos tanulmányozással, vagy tapasztalati eredmények egybevetésével a helyes sorozatot. — Hogy a sorozatnak hány foka volna, öt vagy tíz,

azt előre megállapítani nem lehet. A kevés fokozat nem hű, a sok nem nyújt áttekintést.

Síkságon, rónaságon a járhatóság tekintetében nincsenek kirívó különbségek. Annál több van azonban a hegységben, hol a vegetáció és a kőzet ellenállása, feldarabolása módosítja a hegyhát, a lejtő járhatóságát. Módosítják olyan körülmények, amelyek topográfiai térképen nem tüntethetők fel s így — helyi ismeretek hiányában — le sem olvashatók a térképről, számításba sem vehetők. Karszti karrmezők, kárpáti kőmező, havasalji morénás háta, őserdő, törpefenyőerdő, bozótos helyek, szedres lankák stb. mind olyan helyek, miket a térkép nem tüntethet fel, pedig ezek hatalmas akadályok. A sziklák, kőomlások sincsenek, nem is lehetnek a térképen mind belerajzolva, a valóságban azonban olykor hatalmas területeken állják el az utat. — A járhatóságot fokozatonként ábrázoló színes térkép mindezeket híven mutatná ki a térképen.

Egyes hegységek járhatóságáról, még pontos topográfiai térképeink mellett is nagyon kevés ismereteink vannak. Még vannak ezek az ellenmondások az irodalomban is. Hadigeografia, geografia, geológia és turistaság sok ellentétes véleménnyel van a Kárpátokról. A sztratégia és geológia túloz, a geografia és turistaság kicsinyel, ha a Kárpátok járhatóságáról szólnak. — Jó volna ezeket már egyszer összeegyeztetni és elfogulatlanul elbírálni. Nem tudom az orosz melyik irodalom után indult. Ugy tetszik, hogy ősszel a geografiának látta hasznát, t é l e n pedig — olvasatlan is — okult.

Szepsi Csombor Márton.

Irta: Kemény Lajos.

Az első magyar nyelven nyomtatott földrajzi mű Kassán, az 1620-ik évben jelent meg. Címe ez:

Europica varietas avagy Szepsi Csombor Mártonnak Lengyel, Mazur, Pruz, Dánia, Frisia, Hollandia, Zelandia, Anglia, Gallia, Német és Chehországon viszontag az Prussiai, Pomeraniai, Sueciai, Norvégiai, Frisiai, Zelandiai, Britanniai tengeren való budosásában látott-hallott külömb-külobmféle dolgoknak rövid leírása. Mely minden olvasónak nem csekély gyönyörűségére, sokféle hasznára is szolgálhat. Cassán Festus János által 1620.¹⁾

Írója, Szepsi Csombor Márton, az 1594-ik évben született²⁾ s mint neve mutatja, családja az abaujvármegyei Szepliből származott Kassára, írónk szülővárosába. Ugyanis az 1582-ik évben említettik Kassán „az Csombor Imre háza“³⁾ s midőn a már tudós hírből álló írónkat a nagytekintélyű Alvinczi Péter, Kassa város lelkipásztora az 1618-ik évben a megüresedett iskolaigazgatói székbe ajánlja, illőnek mondja, hogy az indigenáknak s a j á t h a z á j u k b a n pártjukat fogják.⁴⁾ Hazájuknak (patria) ekkor szülőhelyüket, lakhelyüket nevezték az emberek.

Az 1607-ik évben 12 esztendőskorában Kézsmárkon jár iskolába⁵⁾ s a következő évben Kassán van, ahol Márton deák a Szegedy András dúsgazdag kereskedő házában tartózkodik, azt hisszük, mint Szegedy gyermekeinek házi tanítója,⁶⁾

Megfordult ekkor a Szegedyekkel rokon öreg Melda Györgyné asszonyomnak házában is s ennek emléke éled fel benne a danzigi gimnázium nagy auditoriumában, melyben „ninesen egy csepp kemence is, hanem alatta a földből fűtik és a házban a padimentomon lyukakat

1) A művet kiadta *Szamota Istrán*, Régi magyar utazók Európában 1532—1770. című gyűjteményben, mely Nagy-Becskerekben, 1892-ben jelent meg. A lapszám idézéskor erre a kiadásra hivatkozom.

2) „— annak utánna 1616. esztendőben. időmnek penig 22 esztendeiben“ írja magáról Csombor L. *Szamota* 75. l.

3) Kassa város titkos levéltárában A. A. Garai Nr. 4. jelzés alatt.

4) Kassa város 1618-ik évi jegyzőkönyveiben. Alább, az 1618-ik év eseményeinél közöljük.

5) „— tizenkét esztendőskoromban 1607. esztendőben laktam a kézsmárki scholában.“ L. *Szamota* 211. l.

6) „Item. Az mely szántóföld az Csombor fiának, leányinak az ki az 3 részekre jutott volt, vettem meg az három részt fl 68, mely énnekem sajátom az Márton deák része nélkül, ki *Zegedi András* urammal lakik.“ Kassa v. titkos lvt. I. I. Szakács. No. 1. jelzés alatt.

csináltak, ahol a meleg fölmegeyen. Ily forma láttatik itt Kassán, hogy régen volt az öreg Melda Györgyné asszonyomnak egyik házában.“⁷⁾

Merre járt ezután, maga írja: „csak igen nevendékeny koromban 1611 esztendőben a becsületes és nekem mindenkoron jóakaró urammal, akkor Szepsi scholai tanítóval — Sámsondi Mártonnal, Erdélynek megszemlélésére menék, az honnan kitérvén, minden scholáknak felette az n a g y b á n y a i scholát, — megszerettem és — két egész esztendeig csak egy hónap hia ott laktam — annak utána — M á r m a r o s t eljövén, kijövék viszontag hazám felé és kétséges levén jövendő állapotom felől, egynehány hétig hazámban commorálván, sokfelé elmém vonatik vala, de főképpen idegen országokat hogy láthatnék, szívem szerént kívánom vala. Akkor sem lön semmi mód az indulásban, hanem maradék meg az g ö n c z i scholában, ahol a tiszteletes férfiú Békesi András alatt esztendőt nem kicsiny haszonnal tölték. Esztendő elmulván, tisztességes vocatióm lön az ott közel való t e l k i b á n y a i scholamesterségre, hol egynehány forintot gyűjtögetvén, annak utána 1616 esztendőben, időnnék penig 22 esztendeiben — végezvén azt, hogy D a n z i g v á r o s á n a k gymnásiumába tanuságnak okáért mennék.“⁸⁾

Közben megfordul a tornai G ö r g ö n, melyre külföldi útjában a lengyel Nyessava főképpen számtalan sok hagymával teljes kertjei emlékeztetik;⁹⁾ a s á r o s p a t a k i és g y ö n g y ö s i iskolában,¹⁰⁾ T o k a j várában,¹¹⁾ K i s - S z e m b e n,¹²⁾ a s z e p e s i v á r b a n,¹³⁾ T a r c z a l o n.¹⁴⁾ „Gyermekségemtől fogván kiváltképpen való indulatimtól hajtattam én az idegen helyeknek látására,“ vallja maga¹⁵⁾ s előbb is írja: „főképpen természetemtől indíttatván, én is minden nyomorúságot, nyavalyát, éhséget, szomjúságot, melyek a b u j d o s ó t gyakorta szorongatni szokták, embereknek szidalmát, gyalázását, gonosz ítéleteket semminek alítván, e világnak egyik részét meglátni és vékony elmémet a mezőkben a természetnek csudáival, a városokban az embereknek munkáival, azoknak hallásával, látásával éltetni, öregbiteni, gyönyörködtetni ügyekeztem.“¹⁶⁾

7) Szamota. 97. l.

8) Szamota. 75. l.

9) Szamota. 86. l.

10) Szamota. 92. l.

11) U. o. 97. l.

12) U. o. 147. l.

13) U. o. 156. l.

14) U. o. 164. l.

15) Szamota. 75. l.

16) U. o. 73 l. Ide ígatjuk a kassai Unger Bálintnak Wittenberghen az 1571-ik évben írt epigrammját a bujdosás kellemességeiről:

Imbres saepe graves tolerandi, frigus et aestus,
Saepe ferenda fames, saepe ferenda siitis,
Vilis mensa, thorus vilis, responsio dura
Expectanda, facit qui peregrinus iter.

Nagy útjára egy szép tavaszi napon, az 1616-ik év május hó 15.-én indult el Szepsiből s „amint szorgalmasan megszámláltam, — írja — kilencszázhatvanhat magyar mélyföldet mentem által hazámtól fogva hazámgig tengeren és földön.“¹⁷⁾

Útja a lengyel Danzigba vitte, amelynek gimnáziumában két évet töltött.

„Szép scholák vannak e városban, kiknek előjárója a szürke klastromból fordítottatott gimnasium. Ez épület felette szép módjával rendeltetett, foglal be itéletem szerint annyi helyet, mint Tokaj vára. környöskörül felette szép bolthajtásokkal, mint a kassai elromlott klastrom, építettett; felső palotájában hatvan kamara, melyekben régen barátok, most deákok laknak; az ablaka felett öreg írással — t. i. nagy betűkkel — ez vagon írva: *Silentium*. Az álló része ez épületnek szép auditoriumokkal, professorok házával ékesítettett. Beménőknek jobb kézre vagon auditorium philosophicum, annak utána az oeconomia, ahol a nagyságos és eszes tanács tart mindenkor harminczkét deákot maga ételén és italán, kibén én is három hónapig voltam; ennek végében a nagy auditorium, kibén amaz jóemlékezetű *Keckermann* tanított“ s amelynek fűtőszervezetéről már emlékeztünk. „Ez említett auditoriumnak ajtaja előtt“ — folytatja Csombor — „a főmester háza, honnan ha ember az udvarra tekint, meglátja mindjárt a professorok házát, kik szép módjával egymásba vannak ragasztatván. Viszontag a klastromból kimenőnek jobb keze felől vagon a secunda, tertia, quarta classis, a bibliotheca, mely mindenféle sok könyvekkel, sok astrolabiumokkal, sphaerákkal és egyéb deáki eszközökkel rakva, többi között vannak régi viasztablák, melyekre a régi rómaiak, míg az papiros nem találtatott volt, irtanak. Ide hordották be a *Keckermann* könyveit is halála után, kik minden kötés nélkül csak összevarrva és kimetszve vannak. Mellette az inspector háza, azontúl penig az anatomicum auditorium, ki nem tudom a professorok, avagy penig az auditorok restsége miatt ott laktomban nem virágzott. Minden templom mellett egy-egy schola vagon, kinek-kinek mindenike a templomról neveztetett el. Vannak ezenkívül számtalan sok scholák, kiknek némelyikében német, lengyel, francia és egyéb nyelveket, némelyikben szép tánczokat, némelyikében vitézséget és fektölést tanítanak.“¹⁸⁾

„Ézerhatszáztizennyolcz esztendőre jutván, minden igyekezetemmel azon voltam, miképpen Danzig városát elhagyván, idegen országokat és külömb-külobbféle népeket láthatnék. Amint írásomnak legelső részében is jelentém, meg nem tudom mondani, mely nagy gerjedézzel kívántam én e világban az Istennek, embereknek csudáit látnom“, folytatja vallomásaait s április hó 18.-án elindul „nagy öröm-

A vers a Wittembergben tanuló ifjúnak Kassa városához intézett levelében olvasható, Kassa v. Ivtárában.

17) Szamata. 74. l.

18) Szamata. 97. l.

mel, de szüntelen könnyöggéssel, a hová az Isten, a szerencse és a szél vinne a nagy tengeren.¹⁹⁾

Útja Angliába, majd visszafelé Franciaországba vitte s Párisról írja: „bizony az egész ez ideig való bujdosásomat és annak terhét ez egy város elfelejtette vala velem oly igen, hogy mint szüntelen szerelmes hazámból kellett viszontag innen kijönnöm.”²⁰⁾

Az 1618-ik évben tér meg szülőföldjére²¹⁾ s ekkor huszonnégy éves volt.

Alig pihente ki az út fáradalmait, midőn Kassa meghívja őt iskolája igazgatására. Ugyanis az 1618-ik év december hó 18.-án a városi tanács előtt megjelent Alvinczy Péter, a város lelkipásztora és Velechinus István magyar pap s felszólítják a tanácsot, hogy több gondot viseljen az iskolára, mert, amint megjegyzik, sok falusi iskolában többet tanulnak a gyermekek, mint ebben a fővárosban; mindjárt ajánlják is *Szepsit* a tanácsnak, mint aki több nyelvet, így a németet is beszéli.²²⁾

Két nappal később a tanács előtt felolvassák Alvinczy levelét, melyben, mint az iskola felügyelője, az üresedésben levő igazgatói szék betöltését sürgeti s ajánlja újólaj *Szepsit*, dicsérvén tudós voltát. A tanács úgy határozott, hogy mivel a közgyűlés beleegyezése nélkül iskolaigazgatót nem választhat, a dolgot a firmenderrel (tribunus plebis), aki a közgyűlést vezeti, közli.²³⁾

Alvinczy ajánlatával célt ért. *Csombor* Szepsiben az 1619-ik év januárius hó 19.-én kelt s Kassa város tanácsához intézett levelében meghatottan mond köszönetet megválasztatásáért.²⁴⁾

¹⁹⁾ 112—113. l.

²⁰⁾ 174. l.

²¹⁾ 221. l.

²²⁾ „1618. 18 Decembris. Hungaricae nationis theologi, dominus Alvinczius et dominus Stephanus (t. i. Velechinus) sat. Monuerunt quoque civitatem, haberetur scholae ratio diligentior, quam hactenus, quia in nonnullis pagis plus pueri in litteris proficerent, quam in hac metropoli; commendant in locum rectoratus vacantis substituendum quendam N. *Moldaviensem*; petunt eius *tanquam indigenae* rationem haberi, praesertim, cum sit linguarum, imprimis germanicae probe peritus.“ Kassa város jegyzőkönyvében.

²³⁾ „1618. 20. Decembris. Reverendus dominus Petrus Alvinczi scripto misso petit rationem haberi scholae Cassoviensis et substitui in vacans rectoris officium idoneum aliquem idque sedicit, ratione officii sui inspectionis nimium scholasticae et publici commodi provehendi causa facere. Et veri provinciae praeficiendum commendat et suadet *indigenam Moldaviensem*, eruditum et linguarum probe peritum, cuius copia sine sumptibus ulterioribus haberi possit et aequum omnino sit. *indigenarum in patriam suam promovendorum ratione haberi*. Decisum: Quia rector scholae sine consensu communitatis et tribuni plebis praefici nequeat, ideo rationem commendationis Alvinczianae habendam et cum domino tribuno plebis conferendum esse.“ Kassa v. jk.

²⁴⁾ Irodalomtörténeti Közlemények 1909. évf. 482. l.

Egy év sem telik el, midőn hirt kapunk felőle. Az 1619-ik év október hó 3.-án a tanács előtt tárgyalják kérelmét, hogy az asztaltartásra eddig hetenként fizetni szokott összeget adják meg neki is. A válasz elutasító s a határozatból kicsendül, hogy magaviseletén fennakadnak.²⁵⁾

Úgye október hó 10.-én is szóba kerül s elintézését ismét a közgyűlésre halasztják; de mivel — Alvinczy távol lévén s Velechinus betegeskedik — *Szepsi* a templomi szószéken is szolgált a városnak, megjutalmazták.²⁶⁾

Még ez év november hó 8.-án a közgyűlés színe előtt a kérelem teljesül s Csombornak is hetenként 75 dénárt utalnak ki élelmére szokott fizetésén kívül. Azonban megintik, hogy hivatalát szorgalmasabban lássa el. Csombor azzal védekezhetett, hogy egyedül van, mert egy segéd (collega) felvételét kimondják, akinek azonban tudományáról és magaviseletéről előbb meggyőződést szereznek. Utasítják egyúttal az iskola felügyelőit, hogy tisztüknek igyekezzenek jobban megfelelni.²⁷⁾

Amint műve előszavából kiténik, „Kassán 28 Februarii Idvezítőknek születése után 1620“-ban készült el vele s még ez évben az a könyvsajtó alól is kikerült.

Hazájának, Magyarországnak és „az igaz keresztény anyaszentegyháznak hasznára, javára és tisztességére“ óhajtja fordítani tudományát²⁸⁾ s „hogy azért kibocsátanám ez kis könyvecskét, kényszerített engem reá efféle idegen országoknak törvényekről, szokásokról, folyó-

²⁵⁾ „1619. 3. Octobris. *Czombor Márton* scholae rector supplicat, ut *pecunia mensaria*, das Fleischgeld, antecessoribus suis data et sibi hebdomadatim detur. Deliberatum: Inscio domino tribuno plebis nihil ei posse promitti; debere ipsum tamquam rectorem, morum peregrinorum, suos primum *mores corrigere*; dominum indicem nomine pecuniae hebdomadariae cum domino tribuno plebis locuturum et supplicanti posterius privatim responsum daturum.“ Kassa v. jk.

²⁶⁾ „1619. 10. Octobris. Rectoris scholae postulato, quoad *pecuniam mensariam* dandam, non quidem plane locus datus est, sed dilatatum responsum in communitatis conventum; interim vero, quid absente domino *Alvincio* et aegrotano domino *Velechino* onus concionandi suffert, honorarium ei dari decretum est.“ Kassa v. jk.

²⁷⁾ „1619. 8. Novembris praesente inclyta communitate. Domino rectori scholae *Martino Czombor* ad instantiam eius pecunia *mensaria* singulis septimanis 75 denaros, prout et antecessoribus eius penes salarium ordinarium hebdomadatim pendi et numerari decreta est. Deliberatum etiam, ut eidem rectori admonitio detur, de maiori diligentia in officio adhibenda et collega idoneus adjungatur, sed prius non recipiatur, nisi certo constet de sufficienti eius eruditione et morum habilitate. Inspectores scholae admoniti sunt ab inclyta communitate, ut in posterum scholam diligentius, quam hactenus visitent observato civitatis articulo superinde concluso.“ Kassa v. jk.

²⁸⁾ Szamota, 73. l.

vizekről, eselekedetekről írt könyveknek nálunk szűk volta“; azért ír s ezzel megelőzi korát, hogy „kicsinyek, nagyok, ifjak és vének, férfiak, asszonyállatok, leányzók és gyermekek — az természetnek nagyságos dolgairól — jobb értelemben legyenek.“²⁹⁾

Tudja, hogy művéért gáncs fogja érni s hozzáfohászodik: „minden gonosz nyelvek ellen oltalmaztatok.“³⁰⁾

Mint művéből kitűnik, vallásos és a klasszikusok — Homeros, Seneca — ismeretén alapuló iskolázottságán felül a földrajz irodalmában is jártas s a hazai Honteruson kívül ismeri Mercator és más írók műveit.

A nagy utazó még ez évben ismét útra kelt. A kassai polgárok, de maga *Alvinczy* sem tud vele megbarátkozni. Az 1620-ik év március hó 19.-én a bíró hozza elő a tanácsban: „Az mi oskolánk, szánja Isten, minemű nagy fogyatkozásban vagy az tanítás miá, úgy annyira, hogy Alvinczy uram is tegnap jelenté, hogy immár maga sem remélhet semmi jót az mester felől, mert csak az s ét á l á s b a n é s h i v a l k o d á s b a n m e g y e n e l e t c. Delberatum: Intsük meg, avagy ugyan bocsássuk el, mert hiában az mi intésünk, azzal nem gondol.

Az 1623-ik évben varannói magyar tanító s Bártfán jelent meg ez évben „Udvari schola“ nevű munkája, melyben „Bedegi Nyári Ferenczet oktatja, tanítja, igazgatja.“

Még ez évben meghal. 29 éves volt. Epitaphiumát utolsó műve előszavában megírta Tholnai János, varannói magyar prédikátor. Így szól: „Sőt sem ennek ez rövid vándor időben emlékezetre az Istentől előállított ifjú embernek, Czombor Mártonnak élete, hogy megrövidítenék (így!), nem esuda. Ha kiváltképpen Istennek elrejtett titkos tanácson (így!) melléje tesszük, kibem mit éltet legyen az szent Isten, ez kicsiny rövid idő alatt íráskája alkalmasan megmutatja; ki mind maga életére s mind máséra vigyázó volt, vigyázását is penig emlékezetben akarta hagyni, ha életét az I s t e n m e g n e m r ö v i d í t e t t e v o l n a.“

²⁹⁾ U. o. 74. Itt van helyén, hogy az orleánsi szűz történetéhez szőtt megjegyzését leírjuk: „Dicselkedetek vitézségtekkel férfiak: valjon megtagadta-é a természet a leányzóktól a bátor szívet. csak nemükhez férne a kívül való járás.“ U. o. 162. l.

³⁰⁾ Szamota. 73., 76., 81., 136., 162., 170., 178. és 213. l.

Apróbb közlemények.

A Németbirodalom földrajzi alapjai. *Erich v. Drygalski* müncheni egyetemi tanár e címen rövid elmefuttatást közölt az *Internationale Monatschrift für Wissenschaft etc.* 1915. évf. 10. füzetében. Ennek vázlatos ismertetését a következőkben adjuk:

A Németbirodalom fejlődését megszabó földrajzi sajátságok ugyanazok mint Közép-Európáé, azért előbb ezt a fogalmat magyarázzuk meg. Földrészünk igazában csak északi és déli Európára osztható. Emez geológiailag fiatalabb, amaz idősebb földdarab. A déli rész fiatal, redőzött és lánchegységeinek övezetébe tartozik Spanyolország, Itália, a Balkán-félsziget, Svájc és Ausztria-Magyarország a Földközi-tenger lesüllyedt medencéjével együtt. E területnek nagyjában hasonló az éghajlata és növényvilága s ennek folyománycént hasonló kultúrfejlődési föltételei vannak. Az északi rész régi lánchegységek letarolása és elegyengetése folytán keletkezett táblás vidék, mely a fiatal lánchegységek — Pireneusok, Alpok, Kárpátok, Balkán — által el van zárva a Földközi-tenger éghajlati befolyásától, ezért más a klímája, más a növényzete, következésképpen más a kulturális fejlődése is. Ebben az Észak-Európában fekszik már most Németország, és pedig annak a közepén, miért is azt joggal Közép-Európának mondhatjuk. Délen és északon természetes határai vannak, t. i. a lánchegységek és a tengerek, nyugaton és keleten azonban nincsenek.

A Németbirodalom geográfiai alapjai már most három tételbe foglalhatók össze, ú. m.: egy terjedelmes, mélyfekvésű táblavidék északon, egy kisebb, magasabb fekvésű vidék délen az Alpok és Duna között, s egy platókból és medencékből álló rögös hegyvidék, vagy a Német középhegység a birodalom közepén.

A két előbbi résznek formája és jellege hasonló egymáshoz. Mindkettő szilárd kőzeteken nyugszik, de ezek nem a felszínen, hanem jobbára a mélységben fekszenek. Az északi részen a variszkuszi hegység rögei a tenger színe alá kerültek, a déli részen néhol 500 m magasságban vannak. Ezek a kiemelkedő tetők azonban egészen szörványosak, a lesüllyedt ősi hegységet csaknem mindenütt fiatal törmelék takarják.

Ezek a fiatal törmelékek északon és délen egyaránt a jégkorszakból származnak, mert tulajdonképpen nem mások, mint gleccserhordalékok, hozzá még egymáshoz hasonló felszíni formákban elhelyezkedve. Lényegesebb vonásuk azonban az, hogy mindketten ugyanazon talajnemekből állanak s ebben rejlik a Németbirodalom két legnagyobb államának, t. i. az északi Poroszországnak és a déli Bajorországnak, mint mezőgazdaságra predesztinált területeknek állam- és egyben birodalom-fenntartó ereje, mivel nekik jutott a legtöbb ezekből a termékeny síkságokból. Sőt tovább menve még azt is mondhat-

juk, hogy vezető területi nagyságuk is ebből a geográfiai tényből magyarázható.

Lényegesen más a helyzet N é m e t o r s z á g k ö z é p s ő ö v e z e t é b e n. Azok a kőzetek, melyek amott a mélységbe kerültek és gletscherhordalékkal elborítottak, itt mind a felszínen vannak, s néhol 1000 m magas hegyeket alkotnak, mint a Schwarzwald, Vogézek, Harz és Szudeták, máshol medencéket hoztak létre, mint pl. a rajnai és türingiai horpadások. Mindkét esetben a legömbölyített, vagy elgyengített térszíni formák uralkodnak s az unalmas egyformaságba csak a kőzetek különböző keménysége és a vulkánok teremtettek változatosságot.

Természetes már most, hogy a Középhegység gazdasági élete egészen más, mint az északi és déli törmelékvidékéké, és pedig nem csupán magasabb fekvése miatt, mely a földművelést legalább is megnehezíti, hanem főképpen alkalmas termőtalajokban való szűkölködése miatt. Sűrű erdőségek jelennek itt meg a szántóföldek helyett s az összetöredezett rögökben gazdag ásványos kincsek halmozódtak fel. A Középhegység övezete a német bányászat házája.

A másfajta gazdasági tevékenység azután másfajta állami fejlődést eredményezett. A medencék és platók elszigetelődésre és különállásra vezettek. Ez magyarázza meg az apró német államok létrejöttét s ez apró államoknak gazdasági különállását a Német közphegységben.

Amnyira azonban nem szabad mennünk, hogy minden egyes német államnak külön geográfiai létjogosultságot próbáljunk kimutatni. Fizikai és gazdasági tekintetben nem körülhatárolt egységek ezek, hanem átnyúlnak egymásba s egyik a másiknak fejlődését kölcsönösen támogatja. Éppen ez a kölcsönös részvétel volt az, mely a Német birodalmat megteremtette. A Középhegység nem tekinthető választófalnak, mely Északot és Dél, Porosz- és Bajorországot elkülöníti, hanem inkább medencéivel és horpadásaival, legelsősorban pedig folyóvölgyeivel összekapcsolja azokat. A délről északnak tartó folyók, a Rajna, Elba, Odera és Visztula összefogják ezeket a területeket.

Ezért lett a birodalom megalapítása nem csupán történelmi folyamat, hanem földrajzi szükségesség, melynek megtörténte után az északnak menő folyók a vagyoniilag gyarapodó német nép tekintetét a tengerekre irányították. Természetes, hogy ez a tengerre vezető ösztönzés Poroszországból és a Hansa-városokból indult ki, de része volt abban a német Délnek is. A tengerre való törekvés szülte azután az ipari fellendüléssel kapcsolatban a német kereskedelem kifejlődését, a német gyarmatok alapítását s a haditengerészet megerősödését, melyek a szomszéd államok irigységét fölkeltvén, a mostani háborúhoz vezettek.

B.

Békés és Máramaros megye népsűrűsége. Társaságunk egyik szakülésén Magyarország népsűrűségi térképtervezetének bemutatása alkalmával szóba került az a kíváncsi, hogy a művelés alá nem

fogott területek a térképből rekesztessenek ki, vagy szabatosabban kifejezve, a lélekszám a művelés alá vett területekkel állíttassék arányba, mert ilyenformán a valóságnak megfelelőbb képet kapunk, tehát iskoláinkban taníthatunk is a népesség megoszlásáról.

A bemutatás előtti eszmecsereben azt állítottam, hogy Alföldünk hazánk többi tájékaival szemben aránylag gyéren van benépesülve s hogy a legsűrűbben lakott alföldi megyénknek, Békésnek, az előbbi szempont figyelembe vétele mellett, nagy valószínűséggel ritkább a lakossága, mint pl. a közismert gyér lakosságú Máramarosnak. Nyomban meg is csináltam a próbát s az a következőket eredményezte:

Máramaros megye kultivált területe (szántó, kert, rét) a Mezőgazdasági Statisztika szerint 1895-ben kereken 2834 km², Békésé pedig 2854 km² volt; a kettőé tehát közel egyforma. Ha már most erre az adatra vonatkoztatjuk a lélekszámot, akkor az derül ki, hogy Máramarosban minden km²-re kereken 126, Békésben pedig 105 lélek jut az 1910-es népszámlálási adatok alapján, holott az egész területet véve alapul, amarra kereken 37, emerre 81 esik.

A különbség tehát egyenesen óriási, mert hiszen azt látjuk, hogy ilyenformán Máramarosnak háromszornál is nagyobb a népsűrűsége, mint amúgy s Békésénél csakugyan számottevőleg nagyobb. Hogy mi ennek az oka s hogy ebből milyen gyakorlati demografiai következtetések adódnak, az külön tanulmányt kívánna, de meg nem állhatjuk, hogy legalább a következő számadatokat ide ne iktassuk. A két megye lakosságának száma 1869—1910 között:

Békés	212.973	229.757	258.386	277.734	297.694
Máramaros	220.506	227.436	268.281	308.790	356.908

Máramaros gyarapodása, amint látszik, rohamos, jóval rohamosabb, mint Békésé s azt hisszük, a megye máris elérte a túlnépesedés állapotát, amivel különben semmi újságot sem akarunk mondani.

Hogy a kultívalatlan területek egy nagyobb méretű népsűrűségi térképen miképpen rekesztessenek ki s általában ez az egész, éppenséggel nem könnyű kérdés hogyan oldassék meg, a szegény térkép-tervező feladata. Mi főképpen azért hoztuk ide ezt az ügyet, hogy felkérjük az országos statisztikai hivatalt a szükséges adatok közrebocsátására, amint azt a horvát statisztikai hivatal cselekszi is. *B. Zs.*

Szász telepítés Erdélyben. A lapokat mostanában többször bejárta az a hír, hogy a szászok nagy telepítési akciót indítanak meg az erdélyi szászság megerősítésére s hogy a nagy német bankok 40 millió koronát bocsátottak a nagyszabású központ rendelkezésére. Némelyik lap honmentő körmondatokat is fűzött a hírhez, sőt akadt olyan is, melynek úgy rémlett, mintha már látná az erdélyi magyarság talpa alól kiszaladni a drága hazai rögöt.

Szász telepítési mozgalom — idáig még szándék — csakugyan van. Erről maguk a szászok vezető emberei is nyilatkoztak. (Kolozvári Hírlap, 1916 febr. 23.-i szám). Nyilatkozatuk szerint eszük ágában sincs a magyarság lába alól kiszedni a földet, különben is csupán csak a szászság megerősítése a céljuk és kizárólag csak azon a vidéken akarnak telepíteni, ahol eddig is szászok lak-

t a k. Külföldi telepések hozásáról szó sincs, csak az Amerikába és Romániába szakadt véreiket szándékoznak visszahozni. Ezeknek száma legföljebb 15.000 körül van. Szerették volna a szepesi szászokat is Erdélybe hívni, de erről véglegesen letettek. A szepesi szászokon kívül, akikre jelenlegi lakóhelyükön nagy szükség van, kerül még Magyarországon pár százezer evangélikus vallású német, lehetséges, hogy ezek soraiból próbálnak toborozni telepéseket.

A magyarság, de még inkább a magyar állam erősségének szempontjából bizonyos megszorításokkal csak üdvösnek és kívánatosnak tarthatjuk ezt a telepítési mozgalmat és a nyilatkozó szász vezető politikusokkal egyezően kevésnek kell mondanunk céljuk elérésére a rendelkezésükre álló 4 millió (nem 40 millió) koronányi alapot, melyet egyedül ők maguk szedtek össze. Ha csak 1%-kal akarják is megjavítani Erdélyben elfoglalt, folyton hanyatló arányukat (1880-ban 10·2, 1890-ben 9·7, 1900-ban 9·4, 1910-ben 8·7%), mintegy 30 ezer lélek idetelepítését kell elérniök. Ha pedig újra meg akarják közelíteni a 20—30 évvel ezelőtti arányukat, mely meghaladta a 10%-ot, úgy több mint 40.000 lelket, tehát legalább 10.000 telepest kell összehozniök. Főltéve azt az eshetőséget, ami alig hihető, hogy külföldre szakadt véreikből csak 5000-et is vissza tudnak csalogatni, még úgy is 35.000-et kellene Magyarországról áttelepíteni, hogy céljukat elérjék. De a 4 milliós alapból a külföldi szászok hazahozását is nehezen érhetik el, a nagyigényű bácskai és dunántúli németek letelepítésére pedig ilyen csekély összeg számba sem jöhet. 10.000 család letelepítéséhez 40 millió is kell, de még ha 100 milliót gyűjtenének is e célra, kérdés hogy telepest kapnának-e eleget!

Valószínű hogy Magyarországról nem, mert telepítésre alkalmas anyag nincs bőviben, különösen kevés van ipari és gyári munkás, akiket a földgáz által hajtott gyárakban lehetne alkalmazni. Egyedül a mezőgazdasági elem az, mely szó szerinti értelemben vett telepítésre alkalmas lenne. Telepítésre tehát csak mezőgazdasággal foglalkozó evangélikus németet lehet felhasználni, akiből van: Baranya vármegyében 12.000, Fejér vm.-ben 1000, Moson vm.-ben 6000, Somogy vm.-ben 4000, Sopron vm.-ben 12.000, Tolna vm.-ben 27.000, Vas vm.-ben 27.000, vagyis az egész Dunántúlon körülbelül 85.000 lélek. A Duna—Tisza közén mintegy 40.000 lélek, ebből Bács-Bodrog vm.-ben 35.000, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben 5000; Magyarország déli részén vagy 15.000, még pedig Békés vm.-ben 2000, Arad vm.-ben 1000, Temes vm.-ben 8000, Torontál vm.-ben 4000. Ezek szerint az egész anyag, melyből 35.000 embert össze kellene toborozni, nem több 150.000 főnél akkor sem, ha az ország más vidékeit is hozzászámítjuk. A szászoknak tehát minden negyedik embert meg kellene nyerniök, hogy ősi családi tűzhelyeiknek búcsút mondva, a szegényebb erdélyi tájakra jöjjenek. Bizonyára nehéz feladat lesz a jóléthez szokott dunántúli földművest arra bírni, hogy miután évekig tartó harcok végén szülőfalujába, az oly sokáig nélkülözött nyugodt s megszokott viszonyokba visszajut, ismét megmozduljon csak azért, hogy az erdélyi németiség százalékát szaporítsa. Valóban, legalább háromszorta nagyobb feladat Erdélybe

németet, még hozzá evangélikus németet telepíteni, mint magyart. Pedig magyart is nehéz! Nagyon nehéz feladat; de azért szászok a szászok, hogy ők azt is megvalósítsák, amit mi kivihetetlennek tartunk.

Telepítési mozgalmuk a fenti adatok szerint nemcsak hogy nem veszedelmes, hanem ellenkezőleg, sokkal inkább örvendetes jelenség. Hátha még beválik: a példa vonz. *M. Kiss Lajos.*

A Nándorfejérvár szó eredete. E városnév megfejtésével több magyar tudósunk foglalkozott, legújabbán *Sišić Nándor* zágrábi egyetemi tanár, aki Borbás Vincének éppen Közleményeinkben (XXII. k. 71.) megjelent dolgozatában szereplő balatonmelléki, hibás népnyelvi *nándorfű* növénynévből magyarázza e szó első tagját, tisztára kalandos módra. Erre a cikkekre (Századok ez évi febr.-márciusi füzetében. János ugyancsak a Századok ez évi febr.-márciusi füzetében.

A kérdés természetesen azon fordul meg, mi lehet a Nándorfejérvár-beli Nándor szó. Erre Melich, régebbi elméletét föladvá, a következőket mondja:

Ila az összes idevágó magyar Nándor, Nándord, Nándortó, Nándorlaka, Nándorfölde tulajdonneveket összegyűjtöm, azt látom, hogy e név eredetileg csakis személynév lehetett s hogy személynévből lett a helynév. A legrégebbi alak a Nándir, ebből szabályosan alakult a Nándur, majd Nándor és Nándor, hasonlatanulással Lándor, Lándor. Ez a hangfejlődés teljesen olyan, mint Balatin, Balatun, Balaton; Martin, Martun, Marton stb. Hogy a Nándir, Nándur, Nándor, Nándor sűrűen használt személynév volt, azt az is bizonyítja, hogy magyar kicsinyített Nándurdí alakja is volt.

A Nándorfejérvár, Nándorhegye-beli Nándor is személynévből való, tehát olyan, mint Gyulafejérvár nevében a Gyula (ebből latinositva Alba Julia). Hogy az ó-magyar Nándor személynév mit jelent, egyelőre nem tudjuk. (Alkalmasint honfoglalás előtti bolgár-török személynév). *B.*

A balkáni vonat menetsebessége. A berlin—konstantinápolyi út hossza 2400 km, a menettartam a várakozási idővel együtt 58 óra 40 perc. Ebből a berlin—nándorfejérvári¹⁾ vonalra esik 1340 km és 23 óra, a nándorfejérvár—konstantinápolyi vonalra 1060 km és 35 óra.

1) Szándékosan mondunk Nándorfejérvárt, hogy rámutassunk a helynevek használatában elkövetett egyik következetlenségünkre. Ezt a várost a XVIII. század közepe tájáig századokon át jó magyar néven Nándorfejérvárnak hívták és írták. A szerbek, helyesebben rácok a XV. század óta Beogradnak nevezték (korábban Beligradnak stb.). A XVIII. század első felében, illetve valamivel előbb, a német birodalmi hadak útján terjedt el a *németes* Belgrad név, kiszorítván a magyar Nándorfejérvárt a nyelvből és az írásból. Már most aztán hiába állapította meg a függetlenné lett Szerbia fővárosa *hivatalos* nevét Biogradnak, illetőleg Beogradnak, a magyar geográfusok, akik a *hivatalos* helynevek mellett kardoskodtak, mégis csak Belgrádot mondtak és írtak. Van-e ebben logika? Bizonyára nincs, vagy talán nem is lehet? Mit csináljunk most Belgrad nevével? Visszaillesztuk Nándorfejérvárt, mint pld. a köznyelv — bi-

Szakaszonként a vonat sebessége óránként a következő: Berlin—Drezda (180 km) 73 km; Drezda—Teschen (61·2 km) 73·6 km; Teschen—Bécs (457 km) 62 km; Bécs—Budapest (283 km) 67·1 km; Budapest—Nándorfejérvár (359 km) 55·2 km; szerbiai vonalszakasz 40·1 km, bolgár-török vonalszakasz 33 km. B.

A szerbiai zadruga. Amit a többszázados török uralom nem tudott kipusztítani, azt a Szerbia félig-meddig szabaddá levésével (1818) beköszöntött nyugati művelődés hamarosan elvégezte, jelesen a régi primitív ház- és község-gazdálkodás kiszorítását. A korábbi törzsi, nemzeti és családi szövetkezetek maradványai annyira eltűntek a tőkegazdálkodás rendszere mellett, hogy e tekintetben Hercegovina és Montenegró maradjon állapotok őrzött meg, mint Szerbia. Csak a zadruga, a közös családi háztartás maradt fenn helyenként. Néhány évvel ezelőtt még 170 olyan háztartás volt Szerbiában, mely egyenként több mint 30 családtagból állott s mintegy 1800 olyan kisebb zadruga, melynek 20—30 tagja volt.

Ennek a családi közösségnek hosszú története van. Mikor a szerbek a VII. vagy VIII. században a Balkánon megtelepedtek, minden törzs (pleme) egy meghatározott nagyságú területet, úgynevezett törzsbirtokot (zsupa) foglalt le, amit a törzsfőnök (zsupán) kormányzott. A zsupán a törzsi terület újonnan alapított, erődített főhelyén (grad) ültötte fel tanyáját, de nem rendelkezett szabadon, hanem minden fontosabb esetben meg kellett hallgatnia a nemzetségfők tanácsát.

A törzsi terület nemzeti kerületekre oszlott. Ha egy-egy törzs például 20 nemzetségből alakult, akkor abból ugyanannyi kerületet hasítottak ki, melyeket a nemzetségfők, illetőleg a családfők testülete igazgatott. Mindegyik nemzetség ugyanis egy sereg nagycsaládból és családból állott, gyakran 60—80 lélekből. Némelyik nagycsalád külön községben telepedett meg, birtokba véve a kunyhói körül elterülő földeket, mely ilyenformán faluközösség lett. Rendesen azonban több ilyen család ült meg egy községet, persze olyanformán, hogy mindegyik zadrugának külön belsőisége s külön külsősége volt. Az egyes családok már most amolyan alközségfélének tekinthetők.

A törzs és nemzetség régen elvesztette minden jelentőségét. A zadruga ellenben, különösen Ószerbiában mint kommunisztikus ház- és földközösség most is fennáll, jóllehet régi politikai szerepe teljesen megszűnt. Ma, mint említettük, 20—30 lélekre rugó zadrugák vannak, melyek egy idősebb házaspárból s ennek leszármazóiból állanak. A zadruga tehát nem más, mint család-egyesület (zadrugiti = egyesülni). A zadruga egy-egy telket foglal el, középen a gazdaságvezető „öregnek” házával s körülötte az egyes családok apró kunyhóival. Ezek körül terül el a zöldeges vagy gyümölcsös kert s mögötte az istállók és

zonyára a Sabacsal való hasonlósága miatt — visszaállította Szabácsot (ma is élő családnévek alapján talán inkább Szabacsot), vagy használjunk tovább Belgrádot? Volna még itt a végeken jó egynéhány logikátlanul született helynév és többé-kevésbé szövevényes megoldandó efféle kérdés, de nem akarjuk most megfoglaltatni őket. B. Zs.

egyéb gazdasági épületek. A kis köztársaságnak közös vagyona az épületek, kertek, szántók, barmok és élelmiszerkészletek. *B.*

Gyapottermelés Macedóniában. Tudvalévő, hogy Macedónia és Bulgária földje gyapottermelésre alkalmas s hogy mégis olyan elenyésző keveset produkál a világforgalomban, annak elsősorban nem szállítási nehézség az oka, mint Mezopotámiában, mert a vasútvonal itt mindenütt aránylag közel esik, hanem a gazdálkodásnak e vidéken honos módja. Nevezetesen a nagybirtok jobbára néhány kézben van, a birtokosok pedig kisgazdáknak adják bérbé földjüket feles haszonra. Ez a szokás járja Kisázsiaiban is. Világos már most, hogy a parasztnak nem áll érdekében a sok munkát és befektetést kívánó kapásnövények, pl. a gyapot termelése, mert az egész kiadás rá háramlik. Ehelyett inkább gabonával vesződik, s időnkint pihenteti a földet, mely úgy sem az övé. Gyapotot csak annyit termel, amennyi házi szükségletére elegendő s csupán azt a kevés maradékot adja el, amelyik a felesrész s a tized beszolgáltatása után fenmarad. A kivitelre kerülő árú tehát főképpen a nagybirtokosok és tizedbérlők járulékából származik. Ilyképpen pedig nagyobb tömegekre nem lehet számítani. A termelést mindamelllett jelentékenyen lehetne fokozni, mert Üszkübtől a görög határig a Cserna és Vardar völgyében elegendő olyan birtok van, mely gyapottermelésre alkalmas, olcsón megvásárolható vagy bérelhető. Nagyban való termelés mellett a költségek jelentékenyen csökkennének, a hektáronkénti hozadék pedig emelkedne. Nyersgyapot szükségletünk fedezésére ez a forrás mindenesetre számot tenne. *B.*

A központi hatalmak román gabonavásárlása. Földrajzi érdekessége is van annak a ténynek, hogy egyrészt a román gabonakiviteli és eladó központi bizottság, másrészt az osztrák-magyar-német bevásárlóbizottság között szerződés jött létre 5 millió métermázsa gabona eladására és kivitelére vonatkozólag. A szerződés 19 cikkelyből és egy függelékből áll, melyből a következőket tartjuk érdemesnek közölni:

Románia elad 500 ezer tonna, vagy 50 ezer vagon gabonát és főzelékfélét ilyen arányban: 40% búzát és rozsot, 15% árpát, 20% kukoricát, 10% zabot, 5% borsót és 10% babot. Az árak a következők netto 100 kg-onként vagonokba vagy uszályokba rakva: búza és rozs 32 lei; vörös, cinquantino és pignoletto kukorica 30 lei; minden másfajta kukorica 28 lei; árpa 27 lei; zab 26 lei; borsó és bab 40 lei.

A vevők kötelesek 1916 januárius 1.-étől április 28.-áig 300.000 tonnányi teherre való, $\frac{7}{8}$ részben zárt vasúti kocsit küldeni Romániába. Az árú többi része hajókon szállítatik el.

A szerződő felek arra is kötelezik magukat, hogy az üzlet lebonyolítása után nyomban új szerződést kötnek további 5 millió métermázsa gabona szállítására. *B.*

Lengyel helynevek elnémetesítése Posenben. Köztudomású, hogy a németek, és pedig nem csupán az elfogult „hazafiak“, hanem higgadt tudósok is, mennyit gáncsolnak bennünket helyneveink rendezéséért és meg- vagy visszamagyarosításáért. Hogy azután ők maguk mennyiben követik hirdetett elveiket, arra elég legyen a következő idézet közölnünk a *Geographische Zeitschrift* legutóbbi számából

(1916, 198. oldal): „A telepítési bizottság tevékenységének egyik lényeges mellékjelensége a lengyel helynevek elnémetesítése; mert pl. egy olyan nevet, mint *Wydzierzewice*, még a született poseni német is alig tud kimondani (!). A német nagybirtokosok is nagy számmal követték ezt a példát s német nevet adnak birtokaiknak, úgy hogy az utóbbi két évtized alatt sok száz ilyen német név támadt. Persze hosszabb idő kell ahhoz, míg ezek a nevek a környéken és térképeken meghonosodnak s a térképpel való tájékozódás gyakran nem is álmódott nehézségekbe ütközik, ha teszem azt az ember *Nordheim*-t keresi, a térképen pedig *Morasko* van. Az ember manapság sehol sem állíthatja biztosan, hogy valamely helynek nevét valóban tudja.“

De mi barbárok és erőszakosak vagyunk . . . mert nem vagyunk poroszok. B.

Irország lakossága. Irország lakosságának száma 4,390.129, azaz km²-enként 52.4. Tudvalévő, hogy Irország lakossága a múlt évszázadban példátlanul megfogyott a kényszerű kivándorlás miatt s jelenleg is alig szaporodik, az utolsó évtizedben mindössze 0.15%-kal (házánk 8.5%-kal).

Legnagyobb volt a kivándorlás 1851—1861 között 1,777.886 lélekkel, vagyis az egész lakosságnak 19.1%-a. A következő évtizedekben (1861—1911-ig) ez így alakult: 15%, 11.9%, 15.5%, 9.4% és 7.8%. A 60 évnyi időszak (1851—1911) kivándorlási összege 4,791.552, vagyis több mint az ország jelenlegi egész lakossága. Az egyes tartományok népessége a mondott időszakban a következő volt:

Év	Munster	Ulster	Leinster	Connaught	Összesen	Km ² -re
1841	2,404.460	2,389.253	1,982.169	1,420.705	8,196.597	97.8
1851	1,865.600	2,013.879	1,682.320	1,012.479	6,574.278	78.4
1861	1,513.558	1,914.236	1,457.635	913.135	5,798.967	69.2
1871	1,393.485	1,833.228	1,339.451	846.213	5,412.377	64.6
1881	1,331.115	1,743.075	1,278.989	821.657	5,174.836	61.7
1891	1,173.643	1,619.814	1,191.782	719.511	4,704.759	56.1
1901	1,076.188	1,582.826	1,152.829	646.432	4,458.775	53.2
1911	1,034.495	1,581.696	1,162.044	610.984	4,390.219	52.4

B.

A turáni népek száma. Hogy melyek a turáni népek s mennyi a számuk, arra nézve a legeltérőbb cikkek jelentek meg napilapjaink hasábjain. Van olyan írónk, aki a kínaiakat, japánokat, meg koreaiakat is a turánsághoz tartozónak veszi, de akad olyan is, aki az összes mohamedán vallású népeket a turáni eszme szolgálatába véli állíthatni. Ezzel szemben csak az ural-altáji nyelvcsalád tagjai vehetők tudományos értelemben is turáninak. A turáni népek csoportosítása és száma ez alapon¹⁾ a következő:

¹⁾ *Munkácsi Bernát*: Az ural-altáji nép- és nyelvcsalád. Egyetemes Irodalomtörténet IV., 37. lap.

A) *Urali ág.*I. *Finn-magyar csoport:*

1. Magyar	10,500.000
2. Vogul	8.000
3. Osztyák	20.000
4. Zürjén	258.000
5. Votják	420.000
6. Cseremisiz	375.000
7. Mordvin	1,023.000
8. Finn	3,400.000
9. Észti	1,100.000
10. Lapp	30.000
	<hr/>
Összesen:	16,734.000
II. Szamojéd	20.000
	<hr/>
Urali ág összesen:	16,754.000

B) *Altáji ág.*I. *Török népek:*¹⁾

1. Jakut	227.000
2. Szibériai tatár	210.000
3. Kazak kirgiz	4,084.000
4. Kara kirgiz	850.000
5. Kaszári	2,000.000
6. Tarancsi	56.000
7. Karakalpak	104.000
8. Özbég	2,000.000
9. Szárt	1,000.000
10. Turkmén	600.000
11. Iráni török	2,000.000
12. Kaukázusi tatár	1,877.000
13. Volgai törökség	5,000.000
14. Krimiai tatár	250.000
15. Oszmán	10,000.000
	<hr/>
Török összesen:	30,258.000
II. 1. Mandsu	5,000.000
2. Tunguz	60.000
	<hr/>
Mandsu - Tunguz összesen:	5,060.000
III. 1. Mongol	3,200.000
2. Burját	300.000
3. Kalmuk	500.000
	<hr/>
Mongol összesen:	4,000.000
Altáji ág összesen:	39,318.000

¹⁾ A török népek sorrendje és adatai *Oberhammer* bécsi professzor szerint. Kartogr. Zeitschrift 1916, II. 2—3.

A turáni összes száma tehát **56,462.000**. Meg kell azonban jegyez-nünk, hogy ez a szám régebbi és újabb adatok egybevetésével jött ki, mert a valóságban számuk ma eléri a 60 milliót. Az Oroszországban élő turánság adatai az 1897. évi orosz népszámlálás eredményeiből valók, míg a mandsuk és mongolok száma csak hozzávetőleges becslésen alapul. Nem érdektelen az sem, hogy a turánság által kizárólagosan vagy túlnyomólag lakott terület jóval nagyobb egész Európánál.

M. K. L.

Mezopotámia petróleumtelepei. Törökország ázsiai birtokán nagyszámú, kiaknázásra alkalmas petróleumtelepek vannak s közöttük a mezopotámiai telepek a legfontosabbak. Ezek annak az óriási petróleummezőnek nyugati peremén vannak, mely Bakutól Perzsia nyugati határán a tengerig s innen Beludzsisztánig terül el. A Perzsia-öböl menti petróleummezőket Ram Hormuz és Achvaz körül 1901 óta egy angol-perzsa társulat bérlti, 115 millió korona üzemtőkét fektetve beléjük.

A részvények nagyobb részét néhány évvel ezelőtt az angol kormány vette át, ami eléggé igazolja az üzemek nagy jelentőségét a brit hajózás (petróleumfűtés) szempontjából.

A legterjedelmesebb petróleummezők a perzsa-török határon Bagdadtól ék.-re vannak. Ezek a mendelii kutak. Termékük egyenlő értékű a bakuival. Körülbelül ugyanekkora távolságra Bagdadtól, de ény.-ra terül el az Eufrátes-menti hiti bitumenvidék aszfalttal és petróleummal s föle délre a ramadii és nafatai petróleumvidékek.

Bőségesen van petróleum a török-perzsa határhegységben s a Tigris áttörése vidékén is a folyó balpartján Kerkuk, Tuz Charmati, Kifri és Zahru környékén. Ezek a területek, egynek kivételével, a török kincstáréi s olyan mennyiségű petróleumot tartalmaznak, hogy azzal a világ semmiféle vidéke sem versenyezhet.

Manapság természetesen a világtermelésben még nem jutottak szerephez, de a háború kitörése előtt francia és angol társulatok iparkodtak kutatási engedélyeket szerezni a török kormánytól. A gazdag források kihasználhatását eddig szállítási nehézségek hátráltatták, de a bagdadi vasút szárnyvonalainak, továbbá a román és orosz mődra épített csőhálózatoknak elkészülése s a Tigrisnek Moszulig való hajózhatóvá tétele, szinte meg sem álmódott fellendülést szülhet, ha a háború után lesz pénz a befektetésekre.

Az angolok mezopotámiai hadjárata jórészt ezeknek a petróleummezőknek szól.

B.

Földrengést kísérő fényjelenség. Március 12.-én a kora hajnali órákban heves földlökések remegtették meg Fiume altalaját és riasztották fel a város lakosságát, úgy, hogy annak nagy része az utcákra, terekre menekülve várta be a rengés csillapodását. A fiumei haditengerészeti akadémiában elhelyezett szeizmograf 12.-én éjjel heves közeli rengést regisztrált: 1^h 55^m-kor gyöngébb, 4^h 19^m 15^{sec}-kor hirtelen beálló földlökést. A szeizmikus mozgást földalatti moraj, egyesek szerint robbanásszerű hangjelenség kísérte. Többen bútorrelmozdulásról, falak megrepedéséről tesznek említést. A lökés valószínű iránya NEE—

SWW. Ez egyezni látszik Montessus de Ballore és Hoernes adataival, akiknek feltevése szerint Fiume még beleesik a Keleti Alpok rengési zónájába. Reggel 4^h 25—26^m-kor egy harmadik, az előbbinél jóval gyöngébb 10—12^m-ig tartó földrengést jegyzett fel a szeizmográf. Több megbízható szemtanúval együtt az utóbbi földrengés tartama alatt, sőt annak csillapodása után is rövid ideig, rendszertelenül változó intenzitású villogást észlelhettünk a város egész légkörében. Ennek intenzitása időközönként annyira fokozódott, hogy a házak és a távolabb eső környékek részletei is jól láthatókká váltak. A tüneményt az utóregések tartama alatt nem észlelhettük többé. Föltehető, hogy ez a jelenség a szeizmikus tüneménnyel oksági kapcsolatban állt. Hasonló jelenségek észlelőinek magyarázata nem egyező. Credner¹⁾ optikai csalódásra, a látóideg izgatott állapotára vezeti vissza, Branca a levegő hirtelen sűrűsödéséből származó elektromos hatásra gondol, míg az olasz Amerio a jelenség okát a talaj erős belső surlódása okozta elektromos feszültség-kiegyenlítődésével magyarázza, sőt egyesek gázexhalációval hozzák kapcsolatba a tüneményt. Esetünkben az optikai csalódást az egymástól függetlenül történt megfigyelések teljes egyezése kizárja. Távoli égi háború okozta villogásról egyrészt, másrészt a lég rétegek hirtelen sűrűsödése következtében előálló elektromos hatásról sem lehet szó, mert a barografikus feljegyzések szerint a légnyomás egész éjjel számbavehető ingadozást nem mutatott. Valószínűnek látszik az is, hogy a kérdéses időben erősebb mágneses zavar nem lépett fel (egy rendkívül gyöngé, függő helyzetben levő természetes mágnesünk megtartotta fegyverzetét, noha ezt csekély mezőintenzitás változásakor mindig el szokta ejteni). Valószínűnek látszik tehát, hogy a fényjelenség a talaj mozgásával együtt járó dörzselektromosság lassú kisülésére vezethető vissza. A jelenség ezek szerint lényegében csúcs-hatás (Szt. Ilona tüze) s mint ilyen újabb bizonyíték ama többször hangoztatott, de eddig kielégítően meg nem magyarázott feltevés mellett, hogy szeizmikus talajmozgásokkal kapcsolatban efajta fénytünetek, mint kísérő jelenségek, tényleg felléphetnek.

Dr. Schwalm A. és Dr. Romwalter A.

Irodalom.

Az Alföld mélységeiről. Minő természeti kincseket rejtenek magukban? Irta *Lóczy Lajos*. (Megjelent a „Magyar Figyelő“ 1916. évi 7. számában, 11. oldal).

A magyar föld és magyar faj meleg szeretetéből fakadt kis népszerű elmefuttatás, méltó ahhoz a *Lóczy Lajos*hoz, aki sok évvel ezelőtt kínai munkáját azzal a nemes önbiztatással fejezte be, hogy „most

¹⁾ Ber. d. math.-phys. Kl. d. kgl. sächs. Ges. d. Wiss, Leipzig, Bd. LIX. 1907.

pedig fel édes hazánk természeti viszonyainak tanulmányozására!“ Így támadt a Balaton-munkálat és az erdélyi földgázkutató. Ha az artézi kutató fúró Nagy Andrásnak és hites társának, Mucsi Máriának emléktáblát állíttatott a piaci kúton szülővárosának Ilódmezővására — mint írja, — akkor Lóczy Lajos is rászolgált örökké maradó nemzeti emlékre a földgázmezőkön és a Balaton kies partján.

Szakemberek előtt nem mond újat a kis cikkecske, de a hazája jövődől boldogulásán csüngő magyar nemzetnek reménnyel teli perspektívát varázsol lelki szeme elé, amikor az alföldi mélyfúrások eredményeiből, külföldi tapasztalások nyomán is, földgáz, petróleum, konyhasó, kálisó, sőt barnaszén-telepek föltárását jövődöli meg . . . ma még beláthatatlan hasznára e tisztán agrikulturális országrésznek. Mi lelkünk teljességével óhajtjuk, hogy ez az elhivatott, altruista magyar tudósunk friss egészségben érhesse meg ennek az álmodott fényes jövőnek eljövételét.

Bátky Zsigmond.

Kultúr-politikánkhoz. A világháború hatása a földrajz és történet oktatására címmel az Orsz. Paed. Kvtár és Tanszermúzeumban olyan érdekes előadást tartott dr. Marczali Henrik egyetemi professzor, hogy azt nemcsak az elhangzott szavak, hanem a Budapesti Szemle f. é. májusi számában megjelent teljes szövege alapján óhajtjuk kivonatban ismertetni.

Természetesen mi csak a földrajz oktatására vonatkozó becses gondolatokat emeljük ki és a két tudományról egyetemesen elhangzottakat szorososan a földrajzra vonatkoztatjuk. „A földrajz lényegesen hozzájárulhat művelődésünk emeléséhez, ha jobban fogjuk fel és jobban tanítjuk, mint eddig tettük. Mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy a földrajz az összes exakt tudományokkal szoros kapcsolatban áll.

Van a földrajznak alapja s van anyaga az ismeretekben. De ez az ismeret nem elég. Fontosabb, mit tanulunk ezekből az ismeretekből? micsoda értéket vonhatunk ki az anyagból?“

Majd tovább az anyag megválasztásának problémáját támogatja alapos érveivel a tudós szerző.

„Mi az az ismeretkör, melyet magában is érdemes tudni és amely egyúttal alkalmas arra, hogy felhasználásával megállható eredményekhez jussunk?“ Itt kimutatja szerző, hogy bizony bizonyos ismeretmennyiség biztos tudása (tehát megtanítása) nélkül a tárgyakból, az ismeretekből levonható tanulságok megalkotása könnyen elfajulhat üres frázissá. „A földrajzban tehát a gondolkodás keltésére alkalmas anyag nem nélkülözhető, mert az közvetlen szemlélet útján sajátítható el.“ Világos, hogy itt szerző is arra a minimális ismeretmennyiségre gondol, amit nélkülözhetetlennek kell hogy tartson minden olyan geografus, aki gyakorlati tanítással is foglalkozik. Nevezetesen más a mi ifjúságunk mint a nyugati s nagyon sok az az ismeretelem (tenger, kikötő, forgalom) is, ami nyugaton szinte adódik, míg nálunk azokat mint új képzeteket ismeretlen világból, képek segítségével lehet csak megalkotni.

„A földrajzi oktatásnak első feladata, hogy ismereteket közöljön. Mik azok az ismeretek?“

Elsősorban azok, amelyeket közvetlen szemlélet útján lehet képzetekké alakítva appercepiálni. Ezentúl már az ábrázolásra vagyunk utalva a továbbiakban. Ezért a jó térkép s a térkép jó olvasása a fő — fejtí ki szerző.

Nem lehet eléggé kiemelni e sorokkal kapcsolatban, hogy itt a kezdő fokon milyen nehéz az ábrázolást a tanulókkal megismertetni, de hogy meg kell, szerző gondolatai is igazolják. És pedig, mint később általában kiemeli, nem is szabad a nivóval leszállni. (Megjegyzem, ez nem is oly nehéz probléma a gyakorlatban, ha az ember megfelelő módon nyújtja!).

A hon ismertetésében ugyanazok a gondolatok vezérlik, amiket e lap hasábjain annyit volt alkalmunk látni, anélkül, hogy az megvalósult volna. Nevezetesen, hogy az összes földrajzi jelenségeket, melyek hazánkban feltalálhatók, itt ismertessük meg. De nem külön szakstudiumok tárgyaiként, hanem a maga egészében s összefüggésben, amint van.

A leíró földrajz kereteinek felépítése alkalmával dől el szerző kiválóan helyes pedagógiai érzéke. „Milyen a Föld alakulása? Ezt látnunk kell. A térképolvasás tehát fontos része a földrajznak. A földrajz oktatásnak igazi abécéje.“ (A legmodernebb tankönyv sem nélkülözheti tehát a térképről leolvasandó földrajzi alakulásoknak nem megtanulásra, de a térképolvasás megkönnyítésére szánt felsorolásait. Nagyon világos, hogy a térképszemléletből esetleg kialakult földformát sohasem fogja pótolni az egyes alkotó elemek neveinek felsorolása. Segíti azonban mindenesetre a helyes képalkotást).

A másik fontos s az emberföldrajzi elemek kidomborítását mutatja az a kérdés: „Mit nyújt az a föld az embernek? milyen befolyással van talajával, terményeivel, éghajlatával az ember életmódjára, táplálkozására, a lakosság jólétére?“ Végre az emberek különbözőségét is kell látni. (Sőt az egyes országokat is mint egységeket, akkor nem lesz lélekölő stereotíp felsorolás az. Ez nagy odaadást kíván tankönyvírótól s tanártól egyaránt).

A Magyar Földrajzi Társaság bizottságának javaslata is fedi ezt. Kivéve ott, ahol a IV. osztályba általános földrajzot ajánl. Erre ugyanis nincs meg ezen a fokon a tanulóknak még a szükséges ismerete más disziplínák teréről egyrészt, másrészt meg kevés az, amit az I. osztályban tanul a középiskolai tanuló a hazájáról. Kell, hogy érettebb értelmével a többi világrészekkel való vonatkozásban is megismerje hazáját s ennek éppen a IV. oszt.-ban volna helye. És kell, hogy mint egy nagy egységet, magát a Földet is megismerje. Csak egy ilyen összefoglalás után van meg az alap arra, hogy a Földet mint égitestet (matematikai földrajz) s jelenségeinek komplexumait (általános földrajz fizikai része) tárgyaljuk egy felsőbb osztályban, ahol már a megfelelő természettudományos ismeretek is rendelkezésére állanak.

A felsőfokú földrajznak vezérgondolatait is adja szerző. „Miképp használja fel az ember azt, amit a Föld nyújt, sőt miképpen alakíthatja át a maga szükségéhez képest magát a Földet is? Amíg tehát

a valódi földrajzi oktatás egyrészt a Föld megismerése, másrészt egyetlen komoly bevezetés a gazdasági tudományokba."

Ezen a magas fokon van helye annak „A földrajz összefoglalása”-nak is, amelyet dr. Cholnoky Jenő az 1914. évi VII. füzetben megírt.

Kár, hogy szerző pedagógiai alaposágával csak egy helyen nyújt példát, mely didaktikailag is világít. Ott, amidőn arra mutat rá, hogy a városok tárgyalásánál nem az a fontos, hogy mik a nevezetességei, hanem hogy miért épült éppen ott s hogy képes ott a nagyszámú lakosság megélni. Így is jelentős gondolatokkal támogatta ugyanazt a célt, amit mi magunk is annyi szeretettel ápolunk. Vajha súlyos szavai a megvalósulás felé vinni segítenék törekvéseinket.

Dr. Bezdek József.

A. L. Hickmanns Geographisch-Statistischer Universal Taschen-Atlas 1916. Kartographische Anstalt G. Freytag und Berndt. Wien und Leipzig.

A háború óta különösen megszorodott azoknak a kézikönyveknek a száma, melyek a hadviselő államok, illetve a föld összes államainak földrajzi, ipari, kereskedelmi, gazdasági, politikai, műveltségi stb. viszonyairól igyekeztek tájékoztatni a nagyközönséget. Sajnos, magyar nagyon kevés akadtt köztük. Először jöttek a többé-kevésbé sikerült falú térképek, utánuk a statisztikai táblázatokkal bővített zsebatlaszok. Ez utóbbiak közül való a fenti című könyveeske is, mely 64 lapon és 66 táblán az államok életével összefüggésben levő minden dologról könnyen áttekinthető képet igyekszik nyújtani. Térképeinél sokkal értékesebbek az összehasonlító táblázatok (számokban és ábrákban), melyek után megtaláljuk benne az államok címereit, színeit s arany és ezüst pénzemeit is. Minthogy azonban osztrák gyártmány, csak természetesen találhatjuk, hogy bennünket magyarokat sértő kifejezések fordulnak elő benne. Pl. az osztrák-magyar monarchia *Korona-tar-tománya* iról beszél s azokat így osztályozza: I. Ausztria, II. Magyarország, III. Bosznia-Hercegovina (38—40. lap). Magyarország városait mind ékes német nyelven nevezi (amit talán akkor megértenénk, ha az akadémia legutóbbi idevonatkozó határozata után íratott volna; ez a könyv azonban előbb jelent meg). Mind ezekhez csak egy megjegyzésünk van: igyekeznünk kell ezeket az osztrák és német könyveket a magyar használatból kiszorítani. Ezeknek a pótlására van nekünk igen alkalmas könyvünk: a Magyar Földrajzi Intézet évenként megjelenő Zsebatlasza, mely megfelelő bővítésekkel s statisztikai táblázatokkal ellátva teljesen mellőzhetővé teszi e téren is az idegen nyelvű munkákat.

Dr. Ványi Ferenc.

Otto Hübners geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde. Fortgeführt und ausgestaltet von Dr. Franz von Juraschek. 64. Ausgabe. (Kriegs-Ausgabe.) Im Druck vollendet Ende 1915. Herausgegeben von I. v. Juraschek und Hofrat Prof. Dr. Hermann R. v. Schullern zu Schratzenhofen. Verlag von Heinrich Keller in Frankfurt a. M. 1916.

A háborús idők dacára, a statisztikai összeállításokra kedvezőt-

len időben is megjelent szokásos formájában ez az előző évekből jól ismert földrajz-statisztikai táblázat, az idén a körülöttünk lejátszódó nagy eseményekkel való vonatkozásban *Kriegs-Ausgabe* cím alatt. Jelentőségét éppen az emeli, hogy a háborúra vonatkozó néhány érdekesebb részben történelmi adatot is felölel. Legfőként ebben különbözik az előző kiadástól, melynek adatai az ideiben egyébként alig mutatnak változást. Egyiptom kedivéjévé Anglia 1914. dec. 19.-én Hussein Kâmil basát tette. Albánia nem szerepel az államok sorában. Belgium egy része német közigazgatás alatt áll, kormányzója Bissing báró tábornok. Szintúgy Orosz- és Lengyelország, melynek kormányzója Németország részéről Beseler tábornok (1915. aug. 27.-től), az Osztrák-Magyar Monarchia részéről pedig Diller tábornok (1915. szept. 3.-tól). Néhány köztársaságban elnökváltozás történt. Románia uralkodója 1914. okt. 10.-től Ferdinánd.

Az adatok elrendezése a régi. A háborús vonatkozású új táblázatok a következők: A 19. század nagyobb háborúi és fontosabb csatái. (Feltüntetve a háború tartama, a seregek létszáma, a veszteségek s a hely, hol a csatát megvívták). Adatok az 1914/15.-i világháborúból. A központi hatalmak hadizsákmánya 1915. július végéig: a foglyok, ágyúk, gépfegyverek száma a nagyobb csaták megnevezésével, ahol azokat zsákmányolták. Az elsúlyesztett ellenséges hadi- és kereskedelmi hajók száma 1915. aug. 1.-ig. Hadikölcsönök. Az ellenséges államok kiadásai és veszteségei 1915. aug. 1.-ig. Németország és Nagy-Britannia nyersvas- és acéltermelése; a két állam ki- és beviteli kereskedelme s flottáik növekedése, mint a háború okai. A katonai szolgálat és a hadsereg a hadviselő államokban s a Balkán-félsziget semleges államaiban. A hadviselő államok hadiflottája az 1914. év közepén. A főbb hadviselő s a semleges balkáni államok kiadásai a hadsereg s ezek hitelügye az 1914. és 1915. évben. Néhány fontosabb élelmiszerárának emelkedése a kiskereskedelemben az 1914/15. évben. Megművelt területek és gabonatermés. Az 1914/15.-i hadi év kereskedelme, összehasonlítva az előző évével. A központi hatalmak s az Egyesült-Államok kereskedelme 1913-ban. Az ántánt-hatalmak kereskedelme 1913 és 1914-ben. — Adatai kétségkívül a legnagyobb érdeklődésre tarthatnak számot, értéküket mindössze az csökkenti, hogy ezek még nem lehetnek végleges, teljesen kimerítő számok. Azonban már eddig is a háború tanulságaiul szolgálhatnak. Nagy érdeme a kiadónak, hogy ezeket az adatokat az érdeklődők részére már az első háborús esztendő befejeztével hozzáférhetővé tette s ezáltal módot nyújtott arra, hogy azokból — különösen az államok mezőgazdasági s élelmiszeri viszonyait illetőleg — következtetéseket vonhassunk a háború további folyamára.

Dr. Ványi Ferenc.

A 6. füzet tartalma:

	Oldal
<i>Dr. Holub József</i> : Zalavármegye kiterjedése és határai a középkorban	289
<i>Dr. Pécsi Albert</i> : Térképvetületek megválasztása	308
<i>Dr. Horváth Károly</i> : A földrajz a háború után	316
<i>Pap Domokos</i> : Podóliai képek	326
<i>Dr. Strömpl Gábor</i> : Földrajzi vonatkozások a háborúban (Vége)	334
Apróbb közlemények	339
Irodalom	356
Társasági ügyek... ..	359

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai év-díjuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A laccím változását méltóztassék tudatni a titkárral.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% ár-
engedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazolóló záradékkal látztatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A *Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.*

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZASZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,
ország. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKAR

és

KÖNYVTÁROS :

Hézszer Aurél dr.
középisk. tanár.

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.
keresk. isk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató dr.
Bogdányfő Ödön, műszaki tanácsos.
Farkasfalvi Imre, az ország. stat. hiv. nyug.
könyvtárnoka.
Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M.
Adria-Egyesület elnöke.
Gubányi Károly, mérnök.
Halász Gyula.
Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.
Hopp Ferenc.
Hosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min.
államtitkár.
Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int.
R. T. igazgatója.
Kőrösi Albin, főgimn. tanár.
László Samu dr., főgimn. tanár.
Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.
Makay Béla dr., min. tanácsos.

Milleker Rezső dr., egyet. tanár.
Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.
Pompéry Elemér, min. tan., szab. bíró
Pósta Béla dr., egyetemi tanár.
Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg.
isk. tanítónőképző-int. tanár.
Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.
Róna Zsigmond dr., a Met. Int. igazgatója.
Schafarzik Ferencz dr., műegyet. tanár.
Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.
Steiner Lajos dr., met. int. adjunktus.
Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.
Szontagh Tamás dr., kir. tan., a Földtani
Intézet aligazgatója.
Treitz Péter, m. kir. főgeologus.
Vargha György dr., főgimn. tanár.
Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ.
igazgatója.

A pénztáros hivatalos órái:
csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái: csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—6.

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképpoldalon, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik :

Kogutowicz Károly dr. és Littke Aurél dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

! A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a szokásos kedvezményt oly alakban adjuk, hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6 előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön, vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet közöl, hova eredményesen küldhetjük el prospektusunkat. !

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti : CHOLNOKY JENŐ.

!! Most jelent meg !!

GUBÁNYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Diszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alaposággal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrassy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

Zalavármegye kiterjedése és határai a középkorban.

Irta: Dr. Holub József.

Azokat az okokat keresve, melyek egy-egy vármegye területének kialakulásában szerephez jutottak, különbséget kell tennünk a Szent István által létesített királyi vármegyék s a későbbi nemesi vármegyék között.

A *királyi vármegyék* az óriási királyi uradalmakat foglalták magukban, melyeknek eleinte jó része népesség hiányában lakatlan és műveletlen maradt. Minthogy tehát nem a föld volt az értékes, hanem a munkás kéz, ezeket tartották inkább számon, nem pedig a határokat. Bárhova ment is valaki a várnépek közül, birtokával együtt mindig régi vármegyéjéhez tartozónak tekintetett, ami azután azt eredményezte, hogy egyik királyi vármegyének földjei gyakran *átnyúltak* más megyébe,¹⁾ továbbá, hogy — mint látni fogjuk — voltak olyan falvak is, melyek részben az egyik, részben a másik megyéhez tartoztak.²⁾

A népesség szaporodásával, új településekkel azonban egyre növekedtek a lakott területek s a szomszédos vármegyék határai lassankint összeértek.³⁾

A *nemesi vármegye*, mely a XIII. század dereka táján kezd kialakulni, már részben megállapodott határok között fejlődik ki s csakhamar még szilárdabb állapotokat teremtett e téren. Minden egyes megye ugyanis egy-egy elzárt joghatósági területet alkotott s ezen tilos volt más megyének bárminő hatósági teendőt foganato-

¹⁾ A veszprémvármegyei Dobrony pl.: „ . . . terra castri Zolgagyerensis mixtum cum terris castri Zaladiensis et una particula . . . castri Soproniensis fore asseritur.“ (*Csánki D.*: Mg. tört. földr. a Hunyadiak kor. III. k. 228. l.)

²⁾ *Tagányi K.*: Megyei önkormányzatunk keletkezése. 3—4. l. (Ért. a tört. tud. kör. XVIII. k. 6. sz.)

³⁾ *Tagányi*: i. m. 4. l.

sítani.⁴⁾ A közigazgatási, adózási, törvénykezési, honvédelmi szempontok tehát pontos határelkülönítést kívántak, s az a számos pör, mely arról folyt, hogy egy-egy birtok melyik vármegyéhez tartozik,⁵⁾ mutatja, hogy minden vármegye féltékenyen őrködött határain, s csak királyi rendeletre lehetett egyes területeket, helységeket egyiktől a másikhoz csatolni.⁶⁾

A földrajzi tényezők természetesen befolyással voltak a határok kialakulására. Egyrészt akkor éreztették hatásukat, amikor a királyi vármegyék megalakultak, másrészt pedig erősen befolyásolták későbbi terjeszkedésüket is, amennyiben megszábták ennek irányát s elősegítették vagy akadályozták azt.

Krónikáink szerint *Vérbulcsu*, a hatodik törzs vezére volt az, aki a Balaton körül telepedett le.⁷⁾ Részleteket nem tudunk meg elbeszéléseikből, van azonban egy nemzetségünk, a *Lád vagy Vérbulcsu*, amelynek birtokai a Balaton mellett terültek el, tehát ott, ahova a krónikák *Vérbulcsu* foglalását helyezik s tudjuk, hogy Lád helység, a nemzetség egyik nevének fentartója, a Badaacsony hegy nyugati oldalán, Badaacsonytomaj és Tördemicz között feküdt.⁸⁾

Bulcsu 949 körül Konstantinápolyban járt Konstantinus császárnál, aki megemlékezett róla a birodalom kormányzásáról írott munkájában s fentartotta számunkra apja nevét is: „Tudnivaló — írja a császár — hogy *Bultzu karkhász* fia *Kalé* karkhásznak,

⁴⁾ *Gábor Gy.*: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. 42. l.

⁵⁾ *Török P.*: A nemesi vármegye megalakulása. 40. l.

⁶⁾ 1474-ben pl. Ósit, a veszprémi püspök birtokát, a király Fejérmegyéből Veszprémbe helyezte át azzal a megokolással, hogy a püspök birtokainak legnagyobb része itt terül el. (*Csánki*: i. m. III. k. 245. l.) — *Gábor Gy.*: i. m. 42. l.

⁷⁾ *Kézai*: „Sextus capitaneus Werbulhu nomen habuit. qui circa Salatim (a Budai krónikában: „circa Balatim“, a Dubnicziban: „circa Walatun“) sua tabernacula fixisse probatur“. (A magyar honfoglalás kútfői. 504. l.) — Anonymus nem tud erről, ő a 47. fejezetben beszél a Dunántúlról: „Dux vero Arpad . . . egressus est de Ecilburgu, ut subiugaret sibi terram Pannonie usque ad fluvium Droua“ (u. o. 447. l.) és a 48—50. fejezetekben („De civitate Bezprem, De Castro Ferreo és De devastatione Pannonie“). Ez utóbbiban: „Sclavorum et Pannoniorum gentes et regna vastaverunt et eorum regiones occupaverunt.“ (u. o. 448—450. l.)

⁸⁾ *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig. II. k. 343. l. — *Csánki*: i. m. III. k. 76. l.

a Kalé pedig tulajdonnév, a karkhasz meg méltóság, valamint a gülász is, mely főlebbvaló a karkhasznál.⁹⁾ Ennek a Kalénak, *Kálnak* nevét őrzi a számos *Kál* helység a Balaton északnyugati partja mentén¹⁰⁾ s a *Kálivölgy*,¹¹⁾ sőt egy szomszédos határ *Harka* nevű dülője még viseli méltóságának (karkhasz, harka) emlékét is.¹²⁾

Bulcsu választása kitűnő volt. A megszállott terület a Bakony s a Balaton szomszédságában feküdt, a természet ellátta minden jóval, Privina és Koczel fejedelemségének emlékei, a keresztény és szláv kultúra nyomai nem tűntek el teljesen, ezek is emelték értékét. Mindezek mellett még geográfiai helyzete is olyan volt, hogy itt kereszttezték egymást a dél, délnyugat és nyugat felé vezető hadiútak,¹³⁾ s mivel a kalandozásokban egyelőre Itália volt a cél, a hódításnak délnyugati iránya folytán csak növekedhetett e törzs hatalma.

Pontosan megállapított határokról persze nem volt szó, amekora területre szüksége volt a törzsnek, akkorát szállt meg s ha kellett, tovább terjeszkedett.

Anonymus szerint Árpád a Dráváig foglalt el mindent.¹⁴⁾ Az természetes, hogy eljutottak a magyarok odáig, sőt tovább is, hisz' 898-ban már Olaszországban járnak, de a Dunántúl déli, délnyugati részét egyelőre nem szállották meg. Egyrészt nem is volt erre szükség, másrészt pedig azok a roppant erdőségek, amelyek nagy szélességben körülvették az országot, itt nyugaton épp úgy mint északon, kitűnő természetes védelemmel szolgáltak jó ideig s csak az átjárásokat, a nyiltabb részeket kellett mester-ségesen *gyepükkel* megerősíteni.¹⁵⁾

⁹⁾ *Constantinus Phorphyrogenitus*: De administrando imperio. 37. fej. (A magy. honfogl. kútfői. 128. l.)

¹⁰⁾ Mindszent-Kál, Köves-Kál. stb.

¹¹⁾ . . . „in valle Kaal“ (1276. N. Muzeum levéltára. Törzsanyag), . . . „in silva inter districtum Kaalwelg et castrum Hegesd“ . . . (Veszprémi kápt. lev.)

¹²⁾ Vérbulcsu mondai hitele. (Ethnographia, XXV., 1914. 341. l.)

¹³⁾ *Ilóman B.*: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 1912. 95. l.

¹⁴⁾ 50. fejezet, i. h.

¹⁵⁾ A következőkben, a gyepük ismertetésében s a legrégebb határok vizsgálatában, *Sebestyén Gyula* (Az avar-székely kapcsolat emlékei. A székelyek neve és eredete. A magyar honfoglalás mondái.), *Karácsonyi János* (Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól, Századok, 1901.) és *Tagányi Károly* (Gyepű és Gyepűelve. Magyar Nyelv, 1913.) alapvető tanulmányait használtam.

Ez általános szokás volt Európában már a korai középkorban,¹⁶⁾ a magyarok tehát itt találták a gyepürendszert s fel is használták az elfoglalt területek védelmére. A gyepük készítését, javítását, rajtuk utak, kapuk vágását a meghódítottakkal végeztették, később pedig e munkát az illető gyepükhöz legközelebb eső királyi vármegyék várszolgái, sőt egyházi és világi földesurak szolgái is végezték.

A magyarok azonban e határvédelmet úgy tették még hatóságosabbá, hogy egyrészt a meghódított vagy hozzájuk csatlakozott népeket, amelyeket különben is előcsapatokul használtak, a letelepüléskor is az elfoglalt terület szélein helyezték el, másrészt pedig arra törekedtek, hogy országukat a szomszéd népek országától menél nagyobb lakatlan vagy csak gyéren lakott részek választásák el; ezek a gyepün túl lévő területek voltak a *gyepüelvék*.

A gyepük mellé telepített népek, akik azok védelmét végezték, bár idegen, de velük rokon népek voltak, pl. bessenyők, mert ezt a fontos feladatot nem lehetett a meghódított benszülöttekre bízni, akiknek esetleg szomszédos fajrokonai ellenében kellett volna védelmezniük leigázóik országát. Ezeket a határvédőket öröknek hívták (latinul *speculatores* vagy *exploratores*) s *örnagyaik* (*maior speculatorum*) alatt állottak, akik azonban nem közülük valók voltak, hanem az előkelő várjobbágyokból kerültek ki.¹⁷⁾

A gyepükutatások megállapították, hogy az ország egész északi hegyvidéke félkörben nyugatról keletre, maga Erdély, Krassó-Szörény, a Dráva-Száva köze és nyugaton Zala, Vas és Sopron vármegyék hegyvidéke mind gyepüelvék voltak.

Előre bocsátván ezeket általánosságban a gyepükről, keressük és vizsgáljuk meg Zala vármegye gyepürendszerének emlékeit s ezzel kapcsolatban azt a legrégebb határát, mely délnyugat felől megállapítható.

Zala középkori birtokviszonyait figyelve feltűnik, hogy egész délnyugati vidéke úgyszólván két hatalmas uradalom:¹⁸⁾ a Mura-

¹⁶⁾ V. ö. Liudprand „*clusa*“-i.

¹⁷⁾ 1268-ban olvassuk pl. Zalában: . . . „*presentibus jobagionibus castris Blasio comite, Gothardo maiore speculatorum, Martino fratre eorundem, Oliverio maiore exercitus*“ . . . (Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár VIII. k. 208. l.) Ez a Gothárd a Csabi várjobbágy nemzetség tagja volt s 1260—64 közt mint hadnagy működött. s többször szerepelt mint királyi ember is. (Karácsonyi J.: Magyar nemz. I. k. 166—168. l.)

¹⁸⁾ L. Tagányi és Karácsonyi i. h.

köz, mely majdnem egészen egy nagy uradalom Csáktornya és Sztridó várakkal, továbbá a Hahót-Buzád nembeli Bánfiak óriási birtokai, amelyek a vármegye egész délnyugati sarkát elfoglalták a vasmegyei határ mellett Csesztregig, innen Nemtin (Lentin) át a Murá melletti Szemenyéig s innen a Mura mellett a vasi határig.

Megszállott, betelepített területeken ekkora birtoktestek kialakulása kizárt dolog, s ez a körülmény világosan arra mutat, hogy e részek az első határon, a gyepükön túl feküdtek már s a határok kitolásakor mint szabadon heverő területek álltak az uralkodó rendelkezésére, s csak így adományozhatott az ily hatalmas területeket. Ezeket azután jórészt az adományozottak — jelen esetben Alsólendva vidékén s a Muraközben a Hahót nembeliek — telepítették is be.

Ha a térképen megrajzoljuk azt a vonalat, mely e két nagy uradalmat a vármegye többi részétől elválasztja, az tűnik ki, hogy e határ majdnem teljesen összeesik avval a határvonallal, mely a zágrábi és a veszprémi püspökség joghatósága alá eső területek közt vonult.¹⁹⁾ Azon jegyzékek alapján ugyanis, melyek egyrészt a veszprémi püspökség *zalai főesperességének* plébániáiról szólnak,²⁰⁾ másrészt pedig a zágrábi püspökség *bexini, beksényi* (ma Becsehely) *főesperességének* plébániáit sorolják fel,²¹⁾ megállapíthatjuk, hogy a határ a Murától, Letenyétől kiindulva északkelet felé vonult Magyarszerdahelyig, itt északnyugatnak fordult és Berzenczén, Szentpéterföldén, Hernyéken, Zalabaksán át a Kerka vizéhez ért s e mellett vonult Csesztregen át Ramocsáig, a vasi határig.

Ez pedig arra mutat, hogy e hatalmas terület a XI. század végén, a zágrábi püspökség alapításakor, még jórészt lakatlan, a gyepün túl fekvő vidék, *gyepűelve, gyepély* volt.²²⁾ A veszprémi püspökség nem is tartott rá igényt s nem szenvedett jövedelme csorbát, amikor e néptelen, vagy csak gyér lakosságú területek az új püspökséghez csatoltattak, mert hisz' a kis tizedjövedelem nem

¹⁹⁾ *Karácsonyi* i. h.

²⁰⁾ 1333—35-ből a pápai tizedszedők jegyzékei. (Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. II. k.)

²¹⁾ 1335-ből a zágrábi káptalan statutumaiban (*J. Tkalčić: Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*. II. k. 95—96. l.) és 1501-ből (*Dr. F. Rački: Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501 godine*. Starine, IV. 1872. 201—209. l.)

²²⁾ *Karácsonyi* i. h.

ért volna fel a központtól messze eső vidék kezelésével járó fáradtsággal és költségekkel.

A nevezetes 1232.-i oklevél szerint, mely az autonom nemesi vármegyéknek első emléke, Bertalan veszprémi püspök az Oguz bán által elfoglalt Vezmech (később Visinecz) nevű földről — mely a Muraközben feküdt — azt állította, hogy azt még a püspökség alapítója, Gizella királyné adományozta egyházának.²³⁾ Karácsonyi szerint ez az adat nem dönti meg a fenti gyepüvonal létezését, hanem csak azt bizonyítja, hogy királyaink a gyepüelvé is magukénak tartották s annak területét is osztogatták.²⁴⁾ Azt hiszem azonban, hogy felesleges ez adat ellen így védekezni, mert sokkal közelebb fekvő magyarázat az, hogy elveszvéen már az emlékezetből e birtok eredete, a legrégebb adományozóra vezették azt vissza; nehéz elképzelnünk ugyanis, hogy a törzsbirtoktól oly távol fekvő földet kért s kapott volna a püspökség abban az időben, amikor ez még nagyon messze esett a művelt, lakott részekről. Hisz jóval későbből több adatunk szól arról, hogy a püspökség sokkal közelebb levő birtokokat azért cserélt el, mert a nagy távolság miatt nem műveltethette őket intenzíven s nem hajtottak elég jövedelmet.

E gyepüvonalnak északnyugati részéről, a *Kerka-vize* mellékéről maradt a legtöbb emlékün. 1257-ben IV. Béla király Csák tárnokmestert, zalai ispánt megbízta, hogy vizsgálja meg a jogtalanul elfoglalt várjóságokat, de hasonlóképp a várhoz tartozók által elfoglalt magánbirtokokat is. Kuppan, Hada és László ekkor előadták az ispánnak, hogy a tatárjárás idejében földeikkel együtt a *Kerka-menti zalai örökhöz* csatlakoztak, mivel kevesen voltak s nagy félelem szállta meg őket is. Miután azonban helyreállt a nyugalom, ők ismét külön akarnak válni az öröktől s felmutatták a király levelét is jogaik igazolására. Az ispán eleget tett kérésüknek, visszaiktatta őket a nemesek közé s megjáratta birtokaik határait is, amelyek a Kerka, Karka vize mellett feküdtek.²⁵⁾

²³⁾ ... „quandam terram ecclesie sue nomine Vezmech. a prima fundatrice ecclesie sue regina Gysla donatam“. (Zalai Oklevéltár VI k. 643. l.)

²⁴⁾ i. m. Száz. 1901. 1044. l.

²⁵⁾ ... „se cum terris suis speculatoribus Zaladiensibus de Karka adiunxissent“ . . . (Wenzel: Á. U. O, VII. k. 465—466. l.). — *Karácsonyi* szerint (i. h.) e földek Novától északkeletre Szentgyörgyegyháza mellett feküdtek, s így itt kellett feküdniök a Kerka-menti örök földjeinek is. Amde Szentgyörgyegyháza nevű helyet hiába keresünk Nova, Zágorhida vidékén (az oklevélben „ecclesia S. Georgii“ említették) s a Kerka vize sem ott folyik. Az „ecclesia

E földek határjárása a gyepvédelem rendszerébe is bevilágít, amennyiben ezek a megjelölései: . . . „abhinc vadit ad finem *Chichogepwe*“ . . . majd: . . . „usque ad *Bud gepwe*“ . . .²⁶⁾ világosan mutatják, hogy kinek-kinek ki volt jelölve a maga része, amelyre felügyelni tartozott.

A Kerka-menti örökre igen fontos adatokat őrzött meg egy 1275.-i oklevél is. IV. László király elmondja ebben, hogy Buza fia Márton, zalai őrt, aki V. István jegyzője volt Benedek alkancellár mellett s nemcsak e tisztségét viselte kitűnően, hanem híven járt el követségekben²⁷⁾ s egyéb megbízatásokban is, atyjával s testvéreivel együtt kiveszi az örök közül s megnesemíti. Őt ekealjnyi földjüket is elkülöníti az öröktől,²⁸⁾ s ez, mint a határjárásból kitűnik, a Velemér folyó mellett terült el Kebele és Csesztreg, valamint Benedek mester Karka nevű földje szomszédságában, közel Szentgyörgyvölgyéhez, amellyel Őri-Szentgyörgyvölgye néven is találkozunk.²⁹⁾

Délkeletre e most megismert örtelepektől, Reznek vidékén találunk örök nyomaira. IV. László ugyanis az őreinek *Fényesfalva* nevű földjét a Csabi nemzetségből való Olivérnek és Herbordnak adományozta s ennek birtokában III. Endre 1292-ben megerősítette Herbordot és Olivér fiait.³⁰⁾ Fényesfalva, később Fényesfölde, Reznek vidékén feküdt, a Kebele vize mellett, ahol ma Jakabfalva őrzi emlékét, a régi Jakabfajánosfalva, mely Fényesfalva területén keletkezett Pósfalvával együtt.³¹⁾

E gyepü természetesen folytatódott Vasban. Sőt mivel ott, e megye helyzetét tekintve, sokkal fontosabb szerepet töltött be, nagyobb szerű is volt s tovább is fennállt, mert Vas érintkezett ké-

S. Georgii“ inkább a mai *Szentgyörgyvölgyével* vehető azonosnak, amelyet régen *Őri-Szentgyörgy*-nek is hívtak (*Csánki D.*: i. m. III. k. 189. l.), s amely közel fekszik a Kerkához. A Zágorhida vidéke gyepüjének emlékét inkább a *Zágorhidai Gyepü*-család nevében kereshetjük. (Magy. orsz. lev. Dl. 19647.)

²⁶⁾ *Wenzel* : i. h. 466. l.

²⁷⁾ Benedek alkancellár 1271-ben részt vett az Ottokárral folytatott béketárgyalásokban; bizonyára vele volt Márton is, s erre céloz az oklevél.

²⁸⁾ IV. László 1275.-i oklevele Károly Róbert 1327 szept. 8.-i átírásában maradt fenn a *Tallián*-család levéltárában. (Magy. Nemz. Múzeum.)

²⁹⁾ *Csánki D.*: i. m. III. k. 189. l. — L. 25. jegyzet.

³⁰⁾ . . . „quandam terram speculatorum nostrorum *Feniesfolua*“ . . . (*Wenzel*: A. U. O. X. k. 32—33. lap. itt hibásan: *Femcsfolua*.)

³¹⁾ *Csánki D.*: i. m. III. k. 53. l. *Karácsonyi J.*: Magy. nemz. III. 1. k. 172. l.

sőbb, mikor a gyepük kitolódtak, Stiriával és Ausztriával (Őrség). 1270-ben V. István elrendelte, hogy a monyárosdi bessenyők, mint addig is, továbbra is őrizzék a határokat *Zala vármegye határaitól kezdve* egészen a Lug nevű helyig, még pedig úgy, hogy a regedei (Radkersburg) végeken a nemesek összes falvaiból tízen-tízen állandóan ott legyenek.³²⁾ *A gyepvonal tehát az elmondottak alapján körülbelül úgy rajzolható meg, hogy a Mura torkolatától a megye nyugati határáig vonult, a Zala és Kerka folyók közt érve el ezt.*³³⁾

Emlékeinkben számos nyoma maradt fenn még a zalai gyepüknek, helynevekben: Zalalövő, Besenyő, Streleczlaka, Vaskapu, Véged, Kolos, Gyepü, Gyepüs, mivel azonban ezekből egy oly sajátos gyepvonalra következtethetünk, mely a megye belső területén vonult végig, nem e fejezet keretébe tartozik tárgyalásuk. Annyit azonban megemlítünk, hogy valószínűleg az *avar-ring* maradványainak köszönhetik eredetüket e gyepüre mutató elnevezések.³⁴⁾

Induljunk el most a megye északkeleti csúcsától s haladjunk nyugat felé *Veszprém vármegye* határán.

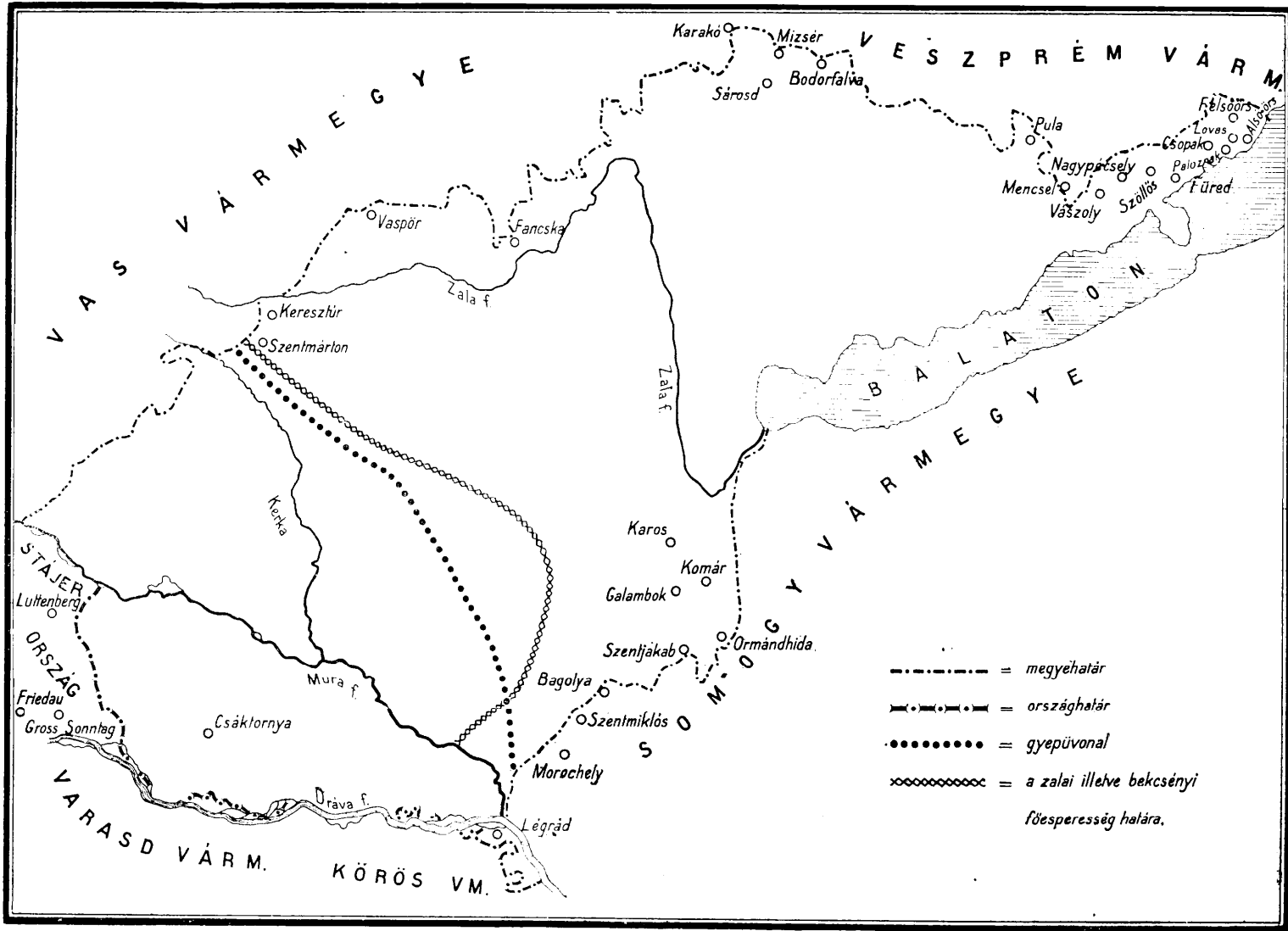
A dörgicse—akali vonalig húzódó keskeny terület a Balaton s Veszprém vármegye közé van szorítva, s a térképre vetett első pillantás is azt a gondolatot kelti fel, hogy itt ingadozások lehettek, mert Veszprém részéről bizonyára megvolt a törekvés, hogy magához vonzza ezt s eljusson végig e vonalón a Balatonig. A Bakony végnyúlványainak völgyei Veszprémből ide nyitlak, erre sietett a Balatonba több kisebb-nagyobb patak s a természeti alakulatok is megkönnyítették a terjeszkedést dél felé. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a veszprémi püspökség és káptalan birtokában volt jórészt e terület, s az ő veszprémmegyei birtokaik vették minden oldalról körül. Ez magyarázza azután meg, hogy nemesak gyakran helyezik e helységeket okleveleink Veszprém vármegyébe, hanem több esetben olvassuk azt is, hogy ennek a vármegyének hatósága járt el itt fekvő zalavármegyei helységeken.

Kétségtelen azonban, hogy a vármegye erősen ragaszkodott

³²⁾ . . . „a metis comitatus de Zala usque locum, qui Lug dicitur“ . . . (Hazai Okmánytár. VIII. k. 129. l.)

³³⁾ *Karácsonyi* (i. h.) a somogyvármegyei Órtilos faluhoz helyezi a kiindulási pontját, s Zala-Lövő-ig vezet. Láttuk azonban a fent idézett adatokból, hogy valamivel lejjebb, a *Kerka* folyó táján érte el Vasvármegye határát.

³⁴⁾ *Sebestyén Gy.*: Az avar-székely kapcsolat emlékei, 28. l. és A székeleyek neve és eredete. 55—56. l.

Zala vármegye kiterjedése és határai a középkorban.

a Balaton partjához, s e mellett még bizonyára nem kis része volt e vidék megtartásában a tihanyi apátságnak is, amelynek birtokai jórésben szintén itt terültek el s amely ellenállni igyekezett a veszprémi püspökség felszívó erejének mint királyi kegyuraság alá tartozó apátság.

Alsóörs, Felsőörs és Lovas e nyúlvány legkeletibb lakott helyei.

Alsóörs királynéi birtokról 1290-ben,³⁵⁾ 1312-ben³⁶⁾ és 1313-ban³⁷⁾ azt olvassuk, hogy zalavármegyei helység, 1352-ben pedig Veszprém vármegye hatósága végeztet itt vizsgálatot elfoglalt földek ügyében.³⁸⁾

Felsőörsön az egész XIV. és XV. században ezt a bizonytalanságot látjuk, váltakozva majd Zalába, majd Veszprémbe sorozzák okleveleink, nemcsak adománylevelek vagy örökvallások, hanem megyei kiadványok is, amelyek e kérdésnél — mint említettük — nagyobb súllyal esnek a mérlegbe, mint amazok.³⁹⁾

Érdekes azonban, hogy *Lovast*, amely *Alsóörs* szomszédságában fekszik, soha sem emlegetik okleveleink Veszprém vármegyében, hanem mindig Zalában, így 1290-ben, 1362-ben és 1393-ban.⁴⁰⁾

Lovas nem szerepel a pápai tizedszedők számadásaiban, *Örs* azonban kettő is, s mindkettő a *zalai főesperesség* területén;^{40a)} ingadozások esetén az egyházközigazgatási beosztás mindig erős és

³⁵⁾ Hazai Okmánytár. IV. k. 72—73. l.

³⁶⁾ Zalai Oklevéltár. I. k. 136. l.

³⁷⁾ Hazai Okmánytár. IV. k. 124. l.

³⁸⁾ Zalai Oklevéltár. I. k. 533—534. l.

³⁹⁾ *Zalába helyezik*: 1362 (Zalai Oklevéltár. I. k. 636. l.), 1425 (Hg. Batthyány-levéltár. Körmend. III. 1. 34.). 1428 (Zalai Oklevéltár. I. k. 457. l.), 1452, 1454 és 1464 (Hg. Batthyány-levéltár, Körmend. III. 1. 48.); *Veszprémhez sorolják*: 1352, 1358 (Zalai Oklevéltár. I. k. 533—534., 584. l.), 1376 (Hg. Batthyány-levéltár. Körmend. 2—22.), 1392 (Zalai Oklevéltár. II. k. 256. l.), 1401 (Hg. Batthyány-levéltár, Körmend. Anyosiana 7., 8.), 1411 (u. o. III. 1. 31.), 1425 (u. o. III. 2. 41. és 45.) és 1498 (Kisfaludy-család id. ágának levéltára. N. Múzeum.)

⁴⁰⁾ Hazai Oklevéltár. 122. l.; Zalai Oklevéltár. I. k. 636. l.; *Fejér*: Codex dipl. X, 8, k, 363, l. — *Csánki* i. m. (III. k. 241. l.) csak a Zalai Oklevéltár fenti adatának elnézésével írhatta, hogy Veszprémhez is számították. A kérdéses hely egész világos, s így hangzik: . . . ad facies quarundam possessionum . . . in comitatu Zaladiensi habitarum . . . scilicet Wagowrs et Loas ac Fayz in comitatu Vesprimiensi“ . . . Tévesen írja Csánki azt is, hogy ma Veszprém-megyéhez tartozik.

^{40a)} Monumenta Romana Episcopus Vesprimiensis, II, k. LXXXIII. l.

biztos alapot szolgáltat, mert itt nem oly könnyen voltak változtatások megejthetők s minden egyes esetben a pápa engedélyét kellett kikérni.

Paloznakot és *Csopakot* is számították néha Veszprémhez, így azt 1330-ban, ezt pedig 1383-ban,⁴¹⁾ sőt *Füredet*, *Szöllőst* és *Vászolyt* is, azonban ez utóbbiakat mint a veszprémvármegyei Esegvár tartozékait 1459-ben, ami ez esetben érthető, mert e vár tartozékai túlnyomó részben ott terülvén el, oda igyekezett vonzani szomszéd vármegyei részeit is.⁴²⁾ Vászolyt azonban már korábban is emlegetik mint veszprémvármegyei helyet; 1440-ben,⁴³⁾ 1449-ben azonban már megint Zalába sorolják.⁴⁴⁾ A tizedszámadások szerint pedig mindhárom helység a zalai főesperesség kerületébe tartozott, épp úgy, mint *Nagypécsely*, amelyet azért néha mégis Veszprémbe helyeztek, így pl. 1460-ban, mikor Mencseli István egy veszprémvármegyei telkét elcsereéli a veszprémi káptalannak egy nagypécseli telkével.⁴⁵⁾

Mencshelynél Veszprémmegye még jobban beékelődik megyénk e keleti nyúlványába, itt azután a határ északnak fordul, elhalad Nagyvázsony mellett, Pulánál erősen kiszögellik s északnyugat felé vonul Karakóig, ahol Vas vármegye határához ér el.

A Mencshely—Vázsony—Pula vidék határáról Szent László 1082.-i oklevelében van szó, amelyben összeíratta a veszprémi püspökség javait; bár az oklevél kétségtelenül hamis, adatai mégis felhasználhatók, mert a XIII. század második felére vetnek világot, amikor az oklevelet készítették. Ebben Leány(falu) határaitól Nagyvázsony szomszédságában ezeket olvassuk: a Balaton felől, azaz délről, azon út körül van a határa, ahol a Zalát Veszprémtől elválasztó határ vonul, egészen Vigántig megy, azután visszatér Vázsonyhoz, ahonnan kiindult.⁴⁶⁾

Ez az út, amelyről az oklevél beszél, az a dülőút lehetett, amely Nagyvázsonyból Pulán át haladt az Eger vize mellett s

⁴¹⁾ *Csánki D.*: i. m. III. k. 92. l.; Zalai Oklevéltár I. k. 190. l.

⁴²⁾ Magyar orsz. levéltár. Dl. 15394.

⁴³⁾ *Csánki* i. m. III. k. 122. l.

⁴⁴⁾ Hazai Okmánytár. II. k. 299. l.

⁴⁵⁾ . . . „in eodem comitatu Vesprimiensi“ . . . (Veszprémi kápt. házi levéltára. Nagy-Pécsel. 39.)

⁴⁶⁾ . . . „prima enim meta adiacet a parte Bolotum circa viam, ubi separatur parochia de Schala a Bcsprem“ . . . (Hazai Okmánytár IV. kötet 4. lap.)

Imár pusztán át Dörögdre vezetett.⁴⁷⁾ Volt egy fontosabb útvonal is e vidéken, a későbbi pósta-út: Nagyvázsony—Vigánt—Pettend, de ez jóval délibb irányban vonult. Így azután valószínű, hogy ez a Veszprémbe benyúló ék akkor nem Zalához, hanem Veszprémhez tartozott, s a határ a Nagyvázsony—Pula—Imári út volt; e föltevést megerősíti az a körülmény is, hogy *Pulát*, mely ez ék közepén fekszik, a középkorban Veszprém vármegyéhez számították,⁴⁸⁾ itt sorolja fel az 1488.-i adólajstrom is⁴⁹⁾ s a veszprémi főesperességhez is tartozott.⁵⁰⁾

Mencsel (ma Mencshely) viszont, amely ma veszprémvármegyei helység közel a határhoz, a pápai tizedszámadásokban a zalai főesperességben szerepel.

Ezen a vidéken feküdt *Talád* is, amelyet egy 1324.-i oklevél Zalavármegyébe helyez,⁵¹⁾ az 1488.-i említett veszprémvármegyei adólajstrom azonban ide számít.⁵²⁾ Fekvését azon 1489.-i oklevél alapján lehet meghatározni, amely a vázsonyi pálosoknak Kinizsi által Vázsonyban adott föld határjárását mondja el, amelynél Gyulafi István familiarisa is részt vett Talád részéről.⁵³⁾

Jó darabig hatalmas erdőségek mellett vonult a határ s így nem is igen lehetnek adataink irányáról. Hanin túl azonban *Bodorfalva* (később Bodorfa), mely egészen a határon fekszik, nemesek nevében majd veszprém-, majd zalavármegyei helységekkel és birtokügyekkel kapcsolatban merül fel,⁵⁴⁾ a tovább északnyugatra fekvő *Mizsért* és *Sárosdot* pedig 1470-ben Veszprémbe sorozza egy oklevél.⁵⁵⁾

• Mizséren túl ismét kiszögellést találunk, de ezt természetes határok védik — a Kigyós patak s a Marczal vize — s így ellen

⁴⁷⁾ Lásd *Tomasich János* Zalavm. térképén 1792-ből.

⁴⁸⁾ Zalai Oklevéltár. I. k. 581. l.

⁴⁹⁾ Magyar orsz. levéltár. Dl. 28340. Feltevésünket támogatja az a körülmény is, hogy valószínűleg Veszprémhez tartozott *Imár*, a mai Imár pusztája is. (*Csánki* i. m. III. 264—265.)

⁵⁰⁾ „Solutio de archidiaconatu Vesprimiensi. Michael de *Pula* s(olvit) XL parvos. (Mon. Rom. Ep. Vespr. II. 73. l.)

⁵¹⁾ Zalai Oklevéltár. I. k. 172. l.

⁵²⁾ „Item *Thalad* relicte Ladislai. fl. V. solvit.“ (Magy. orsz. levélt. Dl. 28340.)

⁵³⁾ Magy. orsz. levélt. Dl. 19562.

⁵⁴⁾ *Csánki D.*: i. m. III. k. 37. l.

⁵⁵⁾ Hg. Batthyány-levélt. Körmend. Himfy. 548. → *Sárosdfőt* 1464-ben is Veszprém-vmben emlegetik. (*Teleki J.*: Hunyadiak kora. XI. k. 97. l.)

tudott állni a bekebelezésnek. Hogy azonban meg volt erre a törekvés, azt abból látjuk, hogy *Hosszútót* 1476-ban Zala-, 1480-ban pedig Veszprém vármegyébe tartozónak mondják.⁵⁶⁾

Az említett két patak összetalálkozásánál, a Marczal balpartján fekszik Karakó, de már Vasvármegyében, s így itt három megye határa találkozik. 1465-ben, mikor Karakó elfoglalása ügyében nagy vizsgálatot tartottak, szükségesnek látták földrajzi helyzetéből kifolyólag zala- és veszprémvármegyeiek kihallgatását is.⁵⁷⁾

E vidék topográfiájához érdekes adatokkal szolgál egy 1382.-i oklevél is, amelyben a győri káptalan előtt Káldi Geke leánya Sziget másképp Csépfölde nevű zalai birtokát eladta; ennek határait az oklevél így írja le, megnevezve a vármegyéket is: kelet felől Kohár (Zala), délről Hosszútót (Zala), nyugat felől Karakó (Vas) és észak felől Berzseny (Veszprém vm.).⁵⁸⁾

Karakótól délnyugati irányban halad a határ s az első pont, ahol ingadozást találunk, a Sárvíz déli fordulójánál levő nagy vasi beszögellés; it feködt Egervártól délre, a mai Nagyfalud pusztá vidékén *Fancska* (Fancsika), amelyet 1441-ben részben Zalához,⁵⁹⁾ részben Vashoz soroztak, majd 1454-ben egészen Zalához,⁶⁰⁾ 1469-ben pedig egészen Vashoz számítottak.⁶¹⁾

Tovább menve nyugatra *Vaspörhöz* érünk, amely ma megyénkben fekszik, 1457-ben azonban a Nádasdiak birtokai közt Vasvármegyében sorolnak fel egy ilyen nevű falut, amely valószínűleg azonos vele, mert nem messze esik Nádasdtól.⁶²⁾ A Zalalövőtől keletre fekvő *Keresztúr* hovatartozását sem határozhatjuk meg pontosan, mert 1484-ben Vasvármegyében találkozzunk vele,⁶³⁾ 1483-ban pedig Zalavármegyében olvasunk róla.⁶⁴⁾

Amint Fancska két vármegyében feködt — mint láttuk —

⁵⁶⁾ Magy. orsz. lev. Dl. 18373.

⁵⁷⁾ . . . „quia dicta possessio Karako . . . inter metas predictorum trium comitatuum existere, commetaneosque et vicinos in eisdem habere perhibuerat“ . . . (Magy. orsz. lev. Dl. 16199.)

⁵⁸⁾ N. Múzeum lev. Törzsanyag. Zsigmond átíratában 1405. máj. 27.

⁵⁹⁾ . . . „Fanchka *partim* in Castriferrei, *partim* vero in Zaladiensi comitatibus habitam“ . . . (Zalai Oklevéltár. II. k. 509. l.)

⁶⁰⁾ Magy. orsz. lev. Dl. 14860.

⁶¹⁾ Magy. orsz. lev. Dl. 16850.

⁶²⁾ *Csánki D.*: i. m. III. k. 122. l.

⁶³⁾ *Csánki D.*: i. m. III. k. 70. l.

⁶⁴⁾ Zalai Oklevéltár. II. k. 622. l.

ügy találjuk *Szentmártont* is (Zalalövőtől délnyugatra) részben Vasban, részben pedig Zalában.⁶⁵⁾

A további vonalon a Muráig nincs adatunk arra, hogy eltért volna a határ a maitól, sőt néhány egészen a határszélen fekvő helységről — mint Ramocsa, (Szécsi) Szentlászló, Bagonya — tudjuk, hogy a bekcsényi főesperességhez, tehát kétségtelenül Zala-vármegyéhez tartoztak.

Vasmegyétől a Muránál válik el a határ s ér Stájerországhoz; ettől kezdve a Drávaig a megyehatár összeesik az ország határával s egy kis darabon a Mura folyó alkotja mindkettőt. A Muraköz nyugati és déli határának vizsgálata megkívánja, hogy röviden áttekintsük történetét, mert ennek sorsa szerint igazodott Zalamegye határa is úgy nyugatra — Stiria —, mint délre — a Dráva felé.

A Karoling-korszak Alsó-Pannoniájának⁶⁶⁾ határa kelet felé nem esett a mai országhatárral egybe, hanem nyugatabbra vonult, s a magyar foglalás is tovább terjedt itt a mainál nyugat felé. A XIII. század elején pl., 1222-ben, azt olvassuk, hogy Friedrich von Pettau megerősíti atyjának adományát, amellyel *Gross-Sonntag*-i birtokát a német lovagrendnek adományozta, *amikor ő a magyaroktól elfoglalta e pusztát és lakatlan helyet.*⁶⁷⁾ Ez a visszafoglalás a XII. század végén vagy a XIII. elején történt s így kétségtelen, hogy a gross-sonntagi, sőt a friedai kerület, Ankenstein vára és vidéke és Luttenberg vidéke is Magyarországhoz tartoztak.⁶⁸⁾

IV. Béla Babenberg Frigyes halálát (1246) akarta felhasználni Ausztria és Stiria megszerzésére; a hadjáratra alkalmat szol-

⁶⁵⁾ 1483-ban és 1485-ben . . . „in Zenthmarton *partim* in dicto Zaladiensi, *partim* vero in eodem Castriferrei“ . . . (Zalai Oklevéltár. II. k. 622. l.) — 1483-ban egészen Vashoz is számítják. (U. o. II. k. 626. l.)

⁶⁶⁾ Az északi, Bajorországgal határos rész volt Felső-, a déli Karantaniával érintkező Alsó-Pannonia (*H. Pirchegger: Karantainen und Unterpannonien zur Karolingerzeit. Mitteil. d. Inst. f. österr. Geschichtsforschung, 1912 (33.) 273. l.*).

⁶⁷⁾ . . . „*contulit . . . proprietatem suam in Dominico (Gross-Sonntag) . . . eo tempore, cum predictam terram memorandus pater noster de manibus Vngarorum eripiens, licet vacuum adhuc et inhabitatam primo suae subiugavit potestati*“ . . . (*Zahn: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. II. k. 292. l.*)

⁶⁸⁾ *M. Felicetti: Steiermark im Zeitraume vom 8. bis 12. Jahrh. Beiträge zur Kunde steiermark. Geschichtsquellen. 1873 (10.) 106. l. — Steierische Taidinge. Wien, 1913. 262. l. (Österreichische Weistümer. X. k.)*

gáltattak még neki az osztrák és stájer urak tűrhetetlenné vált garázdálkodásai is, akik Magyarországot sem hagyták békén.

Azonban Ottokár morva örgróf, a cseh király fia, is igényt táplált Frigyes örökségére s ezért harcra került köztük a sor. IV. Béla 1252-ben nagy sereggel támadta meg őt, seregei mindenütt sikerrel harcoltak, de a tatárok készülődésének hírére kénytelen volt a pápa közbenjárását elfogadni s békére lépni Ottokárral.⁶⁹⁾

Az 1254 áprilisában történt előzetes megállapodásnak pontjai fenmaradtak s valószínűleg ezek szerepeltek a májusban megkötött békében is; eszerint Stiria javarésze, a Semering vízválasztójától délre, a Mura felé, Béláé lett.⁷⁰⁾

Béla fiát, Istvánt, nevezte ki Stájerország hercegévé, aki még *Zalát*, *Vast* és a *Bakonyt* is megkapta hozzá. Azonban nem sokáig tartott a magyar uralom Stiriában, 1259-ben fellázadtak ellene, elűzték Istvánt s az 1261.-i magyar vereség után Ottokárra szállt az egész babenbergi örökség.⁷¹⁾

De nemcsak Stiria veszett el, hanem a Muraköz is s csak jó félszázad múlva, 1328-ban, sikerült Károlynak ezt visszaszereznie az ország egyéb elszakított részeivel együtt. Amint ugyanis Károly kötelezte magát ekkor, hogy a határoknál az elődei s általa vagy alattvalói által elfoglalt területeket visszabocsátja Frigyesnek,^{71a)} hasonló kötelező ígéretet tett ő is, sőt külön kiemelte a Muraközt, amelyet Wallsee Ulrik tartott birtokában.^{71b)}

Hiába volt azonban a kötelező ígéret, a Muraköz csak 1337-ben került hozzánk vissza, mikor Károly ismét fegyverrel indult az osztrákok ellen. Ütközetre azonban még sem került a sor, mert sikerült békésen megegyeznie a Wallseekkel. Hogy mi módon, azt Nagy Lajos egy oklevele tartotta fenn számunkra. Amikor ugyanis ő Csáktornya és Sztridó várakat tartozékaikkal Laczkfi Istvánnak

⁶⁹⁾ *Marczali H.*: Magyarország tört. az Árpádok korában. (*Szülőgyi S.*: A magy. nemzet tört. II. k. 516—517. l.)

⁷⁰⁾ *Dr. J. Lampel.*: Die Landesgrenze von 1254 und das steirische Ennstal, (*Archiv f. österr. Gesch.* 1887, (71.) 297. l.) — *Szakáll Zs.*: Magyarország nyugati határa 1254-ben. (*Földr. Közl.* 1908. 323. l.)

⁷¹⁾ *Marczali H.*: i. m. i. h. 522. l.

^{71a)} *Fejér.*: Codex dipl. VIII. 7. k. 206. l.

^{71b)} . . . *specialiter autem districtum inter Drawam et Muram existentem cum opidis, castris et villis et aliis suis iuribus universis, quem et quas nobilis et strenuus vir Vlricus de Walse detinuit, habuit et possedit.* (Magy. diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I. k. 271. l.)

adományozta 1350-ben, az adománylevélben elmondta, hogy István király idejében foglalták el azokat a németek s Károly király haddal indult visszafoglalásukra, de nem akarván vérontást, inkább úgy egyezett meg ezekre nézve, hogy 4000 ezüst márka lefizetésével jutnak újra birtokába.⁷²⁾

A hűtlen Laczkfiaktól Zsigmond visszavette e birtokokat s a Szécsényieknek adományozta, majd 1405-ben a Czilleieknek zálogosította el 48000 arany forintért,⁷³⁾ akik azután 1415-ben 100000 forintért végleg megszerezték. Czillei Ulrik özvegye 1460—61-ben külföldieknek idegenítette el, s az 1462.-i országgyűlés tiltakozott is ez ellen. Ugy látszik, Mátyás visszaszerezte ezután a Muraközt, mert 1464-ben már ő vetette zálogba, majd 1477-ben Ernuszt Jánosnak adományozta.

A XV. század közepéig állandóan Zalavármegyébe számítják a Muraközt, így az 1232.-i oklevélben zalai nemesek döntenek az ott fekvő Vizmecz nevű birtok ügyében,⁷⁴⁾ 1236-ban a birtokjog megvizsgálására Zalába küldött bizottság a Muraközben is eljár,⁷⁵⁾ 1248-ban Zalavármegyéhez sorolják a Dráván túl, ma Körös-vármegyében fekvő Raszinát,⁷⁶⁾ drávántúli zalai földekről olvasunk 1251-ben és 1258-ban⁷⁷⁾ s a XIV. század derekán is mint zalavármegyei birtok szerepel két muraközi föld.⁷⁸⁾

Hogy Csáktornya *Szlavóniában* fekszik, azt először 1455-ben olvassuk V. László egy oklevelében, amelyben a szlavóniai pálosok népeit felmenti minden taxa fizetése alól, amelyet ő vagy bánja vet ki.⁷⁹⁾

⁷²⁾ . . . „que olim per Teutonicos austriacales tempore quondam Stephani regis . . . potentialiter occupata et usque ad predicti patris nostri adeptionis sui regni gubernaculum detenta fuissent“. (Magy. orsz. lev. Dl. 73. — *Fejér*: Codex dipl. IX. 1. k. 488. l.). — *Pár A.*: Anjou-ház és örökösei. (*Szilágyi S.*: A magy. nemz. tört. III. k. 132. l.).

⁷³⁾ Bécsi állami lev. Ung. Dok. 1405.

⁷⁴⁾ Zalai Oklevéltár. II. k. 643. l.

⁷⁵⁾ . . . „accessimus ad terram magistri Michaelis. sitam inter Dravam et Muram“ . . . (*Wenzel*: Árpádkori Új Okmánytár. VII. k. 23. l.)

⁷⁶⁾ . . . „possessionem quondam nomine Raszna ultra Dravum in comitatu Zaladiensi“ . . . (U. o. VII. k. 264. l.)

⁷⁷⁾ U. o. VII. k. 328. és 484. l.)

⁷⁸⁾ Magy. orsz. lev. Dl. 73. (N. Lajos 1376.-i átiratában 1349.-i oklevélben.)

⁷⁹⁾ . . . „de Lepoglava . . . de monte Garygh et de Chakthornya, omnino in regno nostro Slavonie fundatis degentium“ . . . (Magy. orsz. lev. Dl. 36764.)

Mikor azután Mátyás visszaszerezvén Csáktornya és Sztridó várát a Czilleiektől 1464-ben, Lamberger kapitánynak adja zálogba, azt mondja, hogy ezek előbb Zalában feküdtek, most pedig *Varasd*-ban vannak;⁸⁰⁾ s hogy a zavar még nagyobb legyen, 1477-ben, mikor Ernuszt János kincstartónak adományozta, az adománylevélben azt olvassuk, hogy e várak előbb *Körösvármegyében* voltak, most pedig Zalában vannak.⁸¹⁾ Ez ingadozás magyarázata nem lehet más, mint hogy a Cilleiek birtokainak jó része *Varasd-* és *Körösvármegyékben* feküdt,⁸²⁾ s azért oda számították a Muraközt is, amíg az ő kezükben volt, s azért olvassuk még 1481-ben is három muraközi helységről, hogy előbb *Varasd-* most pedig *Zalavármegyében* fekszenek.⁸³⁾

Van a Muraköznek még ma is egy kis nyúlványa a Dráván túl, annak jobb partja mellett, s itt fekszik *Légrád*; ez azonban a középkorban nem Zalához, hanem *Somogyvármegyéhez* tartozott.⁸⁴⁾ Ma sem a muraközi perlaki járáshoz tartozik, hanem a Murán túli nagykanizsaihoz, amellyel a Muraközön át keskeny csík köti össze.

A Mura mellett északra halad kis darabon ez a határ s a balpartján fekvő *Kakonya* még *Somogyban* van. Közvetlen fölötte azonban, a *Kanizsa* vízének a *Murába* torkollásánál elválik ettől s északnyugatnak fordul; ma azonban kissé eltolódott nyugat felé *Somogy* javára.

Moróczhely ugyanis, mely ma a *Nagykanizsa—Surd—Zákány* útvonal mellett van néhány kilométernyire a határtól, a XIII. század végén ép a határon feküdt, annyira, hogy a falu egyik fele *Zalához*, a másik pedig *Somogyhoz* tartozott, s mikor 1292-ben III. Endre parancsára a zalai és somogyi nemesek közgyűlést tar-

⁸⁰⁾ . . . „alias in comitatu Zaladiensi nunc in comitatu Warosdiensi habita“ . . . (Magy. orsz. lev. Dl. 15945.)

⁸¹⁾ . . . „olim in Crisiensi . . . nunc vero in Zaladiensi comitatibus“ . . . (Magy. orsz. lev. Dl. 18143.)

⁸²⁾ Lásd a *Czillei grófok Krónikájának* 44. fejezetét: „Von den herrschaften und stätten, die die grafen von Cilli gehabt haben.“ (*Dr. F. Krones: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, II. r. 155—156. lap.*)

⁸³⁾ Magy. orsz. lev. Dl. 18559.

⁸⁴⁾ . . . „possessionem *Lewgrad* appellatam in comitatu *Simigiensi* prope fluvium *Mura* existentem“ . . . (*Zalai Öklevéltár. II. k. 200. l.*)

tottak, hogy elintézhessék egymás ellen elkövetett jogtalanságaikat, a gyűlés helyévé fekvésénél fogva Móroczhelyet választották.⁸⁵⁾

Zalának kedvezett a határ tovább észak felé is; így *Szentmiklós*, a mai Somogyszentmiklós, Zalában feküdt, az 1513.-i adólajstromban Bagolya után találjuk Bécsvölgyi István szolgabíró járásában, mely a régi kapornaki járás volt.⁸⁶⁾ Oda tartozott eszerint *Bagolya* is, amelyről különben 1465-ben is azt olvassuk,⁸⁷⁾ ma pedig Somogyban: Bagolasáncz.

Ezután jókora vitás terület következik. Ma a Kis-Balatonba torkolló Határ-árok a határ, a középkorban azonban s később is ettől keletre jókora terület tartozott, úgy látszik, Somogyhoz.

A 1536.-i somogyvármegyei adólajstrom szerint *Szentjakab*, *Ormándhida*, *Galambok*, *Karos* és *Komár* Somogymegyéhez tartoztak, míg ma ezek mind Zalában fekszenek. A XVI. század elején tehát e terület már végleg elszakadt Zalától. Az elszakadás okára rávezet a fenti helységek sorsának vizsgálata. Karos 1254-ben,⁸⁸⁾ 1276-ban,⁸⁹⁾ sőt még 1376-ban is Zalához tartozott,⁹⁰⁾ mert Zala vármegye hatósága jár el a veszprémi káptalan panaszában, hogy a budai káptalan karosi népei az ő Merenye birtokuk határait lerombolták. Komáron 1275-ben zalai várjobbágyoknak vannak birtokaik,⁹¹⁾ Zalához tartozik még 1331-ben is, s oda számították ekkor Galambokot is.⁹²⁾

1355-ben Nagy Lajos Komár, Galambok, Szentpéter és Karos birtokokat a budai káptalannak adta cserébe a budai jövedelmekért; a cserelevél szerint ezek Somogyban és Zalában feküdtek⁹³⁾ s így egyenkint nem tudjuk megállapítani hovatartozandóságukat. Valószínű, hogy nagy részük Zalában feküdt s csak Galambok tar-

⁸⁵⁾ . . . congregationem . . . in communi loco. in villa Mouruchel, cum pars ville predictae pertinet ad comitatum Simigiensem et alia pars ad comitatum Zaladiensem, fecimus generalem" . . . 1292. (Ilzai Okmánytár. II. k. 23.) — A pápai tizedlajstromok a segösi főesperesség területén említik, nem a zalaién.

⁸⁶⁾ Magy. orsz. lev. Dl. 32206.

⁸⁷⁾ Zalai Oklevéltár. II. k. 583. l.

⁸⁸⁾ *Fejér*: VI. 2. k. 382. l.

⁸⁹⁾ Veszprémi kápt. h. lev. Karos 1.

⁹⁰⁾ Veszprémi kápt. h. lev. Merenye 17.

⁹¹⁾ *Wenzel*: Á. U. O. XII. k. 699. l.

⁹²⁾ *Fejér*: Cod. dipl. VIII. 3. k. 549. l.

⁹³⁾ . . . possessiones in comitatibus Simigiensi et Zaladiensi constitutas . . . (*Fejér*: Cod. dipl. IX. 2. k. 374. l.)

tozott Somogyhoz, amelyet már egy 1238.-i oklevél is ide helyezett,⁹⁴⁾ bár — mint láttuk — 1331-ben ismét Zalához számítják.

Az egyházi beosztás szerint — amint a pápai tizedszedők számadásai mutatják — Karos, Komár, Garaboncz a zalai főesperességhez tartoztak, 1335 körül tehát még Zalához számíthatók. Bizonytalanná tulajdonkép az 1355.-i eladományozás után válik ezek helyzete s így a határ kérdése is, amikor a fenti birtokok a budai káptalan kezébe jutottak. Magyarázata pedig ennek abban keresendő, hogy a budai káptalan e terület szomszédságában, Somogyban is birtokos volt, s egyéb somogyi birtokaihoz is közelebb feküdtek ezek, mint a Balaton északi sarkánál levő zalai birtokaihoz. A XV. században már jórészt Somogyhoz számítják ezeket az oklevelek, s hiába keressük őket az 1513.-i zalai adólajstromban is.

A keleti határvonalon eljutottunk tehát a Balatonig, amely innen kezdve a vármegye délkeleti határát alkotja, s ezen elérve a kiindulási pontot a veszprémi határnál, be is fejeztük áttekintésünket.

Nagyobb és állandóbb területi ingadozásoknak nem voltunk tanui, s ennek jórészt a megye földrajzi helyzete adja magyarázatát. A Balaton, a Dráva, az országhatár nyugat felé erős határokat szabtak meg s Veszprém felé a Bakonyba sem volt ok a terjeszkedésre, mikor a Balaton s annak dombos partja sokkal több előnyt nyújtott. Súlyosabb politikai okok sem játszottak közre nagyobb változásoknak előidézésében, hatalmas családok birtokviszonyai sem, az egyházközigazgatási beosztás pedig a maga konzervatív jellegével csak elősegítette a határok állandósulását, megrögződését.

⁹⁴⁾ *Wenzel*: A. U. O. II. k. 90. I.

Térképvetületek megválasztása.

Irta: Dr. Pécsi Albert.

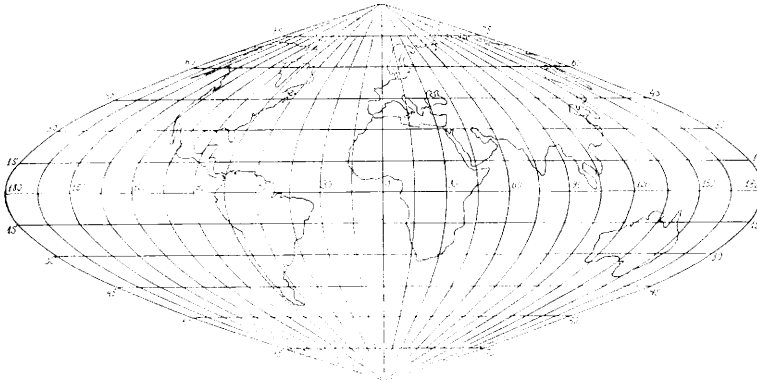
A Magyar Földrajzi Társaság az utóbbi években állandóan napirenden tartja a földrajz-oktatás reformját. A földrajz tanításának a térkép talán még fontosabb eszköze, mint a könyv. A reformnak ki kell terjeszkednie a térképre is két okból: először, mert sok rajtuk a javítani való, másodszer mert most arra kiváló alkalom nyílik. A háború megváltoztatja a politikai határokat, valószínűleg nem csak Európában, hanem az egész földkerekségen. Az új kiadás előtt meg kell gondolnunk azt is, hogy az eddig használt vetületek mennyiben felelnek meg a célnak és hogy vannak-e náluk jobbak?

Tárgyalásunk folyamán a Földet gömbnek fogjuk tekinteni; nagyobb pontosságra nem lesz szükségünk. A gömb le nem fejthető felület, vagyis, bárhogy szétvagdadjuk, sem síkra, sem más görbe felületre pontosan reá nem illeszthető. Kicsinyítve sem tudjuk a gömböt másképen híven ábrázolni, csak gömbön. Hogy mégis túlnyomóan síklapú térképeket használunk, annak kizárólag gyakorlati okai vannak. A gömb kezelése, különösen szállítása nehézkes; a különböző mértékben kicsinyített földdarabok mindegyikének más-más görbülete volna. Senki sem kívánhatja diákjainktól, hogy 5—6 különböző görbületű lappal, vagy épen egész földgömbbel megterhelve járjanak iskolába. Nagy hátránya a gömbnek az is, hogy egyszerre csak a felét láthatjuk, míg sík lapon kiterítve az egész Föld képét egyszerre áttekinthetjük. A használatban mutatkozó hátrányokért csak a pontosság kárpótolhatna bennünket, de a gömb ebben is messze mögötte marad a síknak. Gömbölyű nyomtató gépeink ugyanis nincsenek; a földgömb úgy készül, hogy körívvel határolt kétszög alakú *sík* lapokra nyomják egy-egy földdarabnak (gömbkétszög) képét. A nedves papíroslapot azután reá húzzák egy mérsékelt pontossággal esztergályozott fagömbre. A sík papíroslap nem illeszkedik reá a gömbre, de nedvesen alakítható, kihúzható és kellő erőltetéssel gömbkétszög lesz belőle. Eredeti alakja és vele a rajta levő rajz is így eltorzul és pedig oly módon, hogy a torzulást matematikailag követni és szabatosan meghatározni lehetetlen. A

nedves, kihúzott, majd összeszáradó papiros összehúzódása egyenlőtlen és sok tényezőtől függ.

Nem is igen használjuk a glóbust a térkép helyett, hanem inkább csak a csillagászat és matematikai földrajz egyes földadatainak közelítő megoldására és szemléltetésére.

A sík lapú térképek ugyan mind torzítanak, de torzításaikat ki tudjuk számítani. Ezeket is nedves papirostra nyomják, de a száradás és összehúzódás folytán előálló torzulás itt hasonlíthatatlanul kisebb, mert a nedves papirost nem húzgáljuk, nem alakítjuk. A leképezés vagy sík lapra, vagy lefejthető felületre (kúp, henger) történik. A három fontos elem: a szög, a távolság és a terület közül

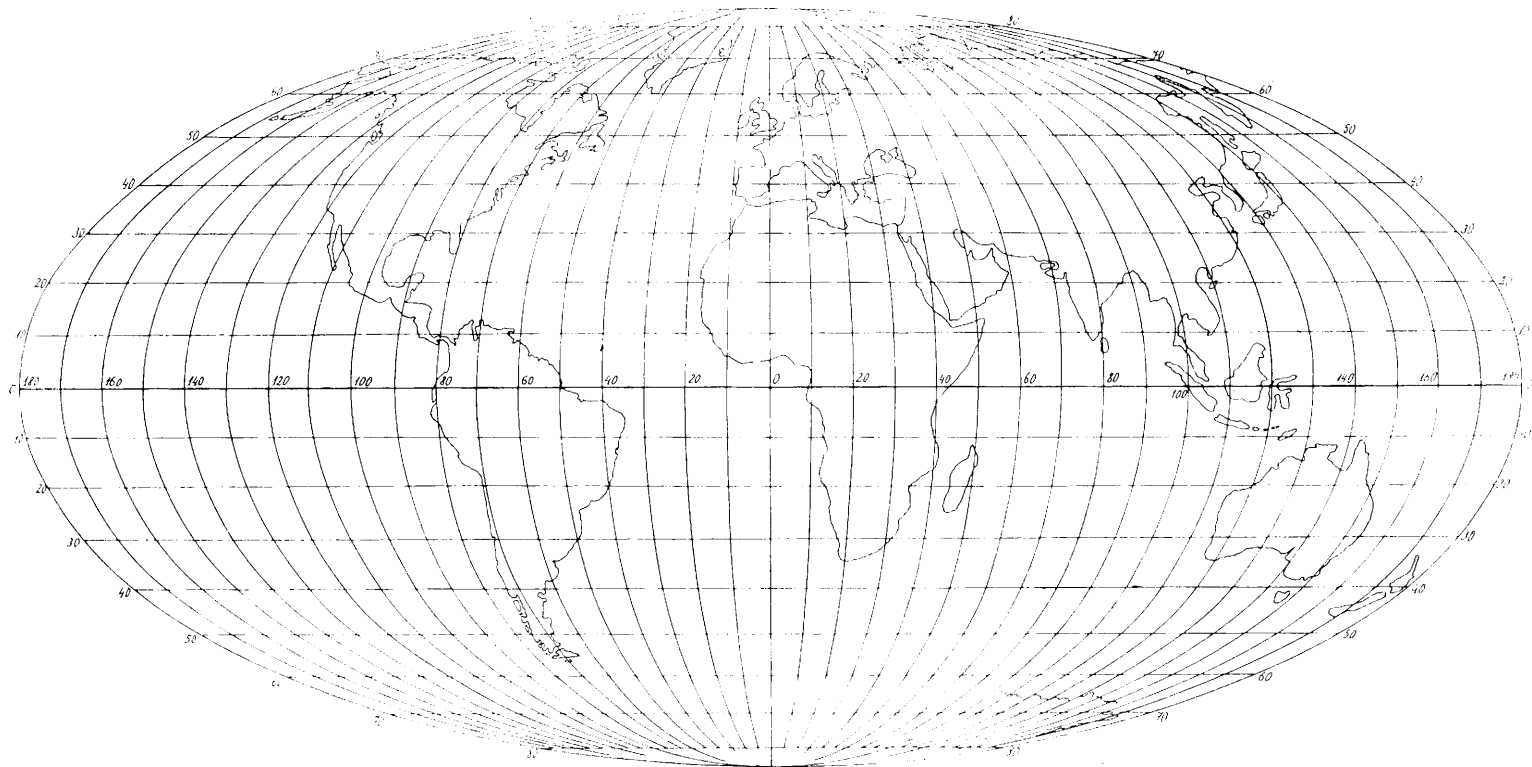

1. ábra. Sanson—Flamsteed-féle területtartó vetület.

(Mérték az egyenlítőn, az összes szélességi körökön és a középső délkörön:
1: 400.000.000.)

egy-egy vetületben csak az egyiket tudjuk híven ábrázolni, sőt vannak olyan vetületek, amelyek egyiket sem adják híven vissza. A matematikust, a tengerészt a szögek érdeklik legjobban; a geografust a távolság és a terület. Csakhogy olyan vetületünk nincs, amely minden távolságot helyesen mutatna, legföljebb olyan, amely a középponttól vagy középvnaltól számított távolságokat tünteti fel torzítás nélkül. Így a geografus számára a területtartó vetület versenytárs nélkül marad.

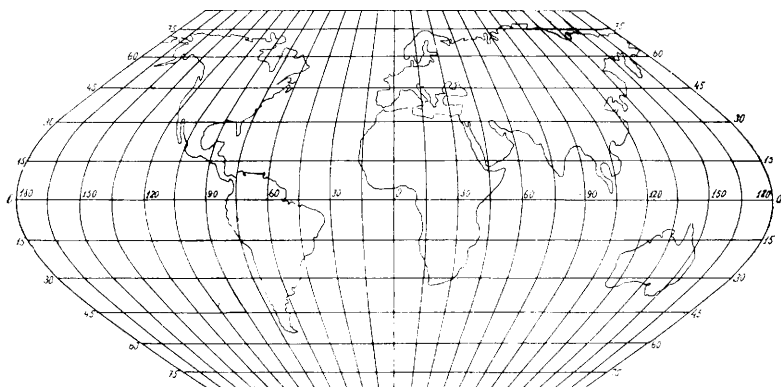
Minél kisebb az ábrázolandó terület, annál kisebb torzítással tudjuk ábrázolni. Egy-egy magyar járás vagy akár kisebb vármegye területét egész bátran síknak tekinthetjük, nem követünk el észrevehető hibát, ha a gömbi eltérést tekinteten kívül hagyjuk. A terü-

2. ábra. Mollweide-féle területtartó vetület. (Mérték az egyenlítőn és a középső délkörön: 1: 200.000.000.)

lettel rohamosan nő a torzítás; legnehezebb az egész Földet egyetlen összefüggő sík lapon ábrázolni. Bár ezt a problémát már évszázadokkal ezelőtt kielégítően megoldották, iskolai atlaszaink ebben hibáznak legtöbbit, mi is ezzel fogunk első sorban foglalkozni.

A Föld képét a legtöbb iskolai, sőt tudományos atlasz is leggyakrabban *Merkator*-vetületben adja. Régi ábrázolási módszer ez, még az újkor elejéről származik és azóta igen sok hasznát vették a tengerészek. Fő előnye a szögtartás mellett az, hogy a loxodroma, vagyis az a vonal, amely az összes meridiánokat ugyanazon szög alatt metszi, ebben a vetületben egyenesnek látszik. A régi hajóskapitány, kivált ha a csillagászatban nem volt kellő jártassága,

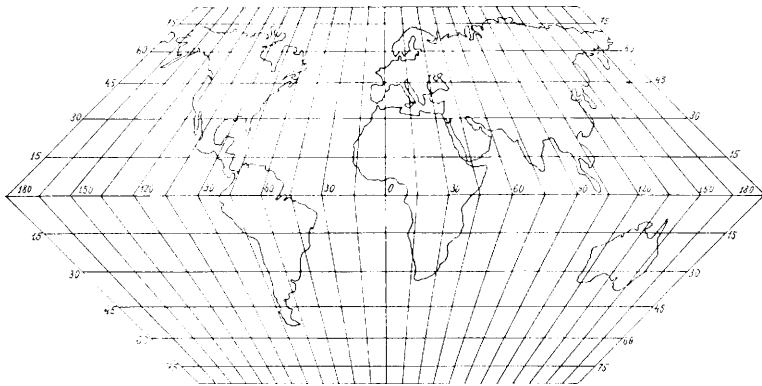

3. ábra. Eckert sinus vonalas területtartó vetülete.

(Mérték az egyenlítőn és a középső délkörön: 1: 400.000.000.)

a kiinduló pontot és a célpontot *Merkator*-vetületen egyenes vonalal összekötötte, a meridiánokkal való metszés-szöveget lemérte és iránytűjén csak arra vigyázott, hogy hajójának iránya állandóan ezt a szöveget zárja be a meridiánnal. A tájékozódásnak ez az egyszerű és kezdetleges módja azóta kiment a divatból. A modern nagy gőzösök ideje drága; tanult, a csillagászatban járatos tengerészek vezetik őket. Nem követik már a kerülő loxodromát, hanem a leg-rövidebb utat: a legnagyobb kör ívét (ortodroma); azért, hogy egy kis számolástól és csillagászati megfigyeléstől szabaduljanak, nem tesznek több száz kilométeres kerülőt. Az ortodroma képe a *Merkator*-vetületben már nem egyenes, a mai tengerész nem is szorul rá erre a vetületre.

Az egész történetben az a legszomorúbb, hogy a Merkator-vetület azóta a nyakunkon maradt. Iskolai és egyéb atlaszaink tele vannak vele, noha hátrányai nyilvánvalók. Nekünk a loxodromára soha sincs, a szögtartásra csak a szelek, tengeráramlások és útirányok meghatározásában van szükségünk. Annál fontosabb a mi szempontunkból a területek összehasonlítása. Ebben a tekintetben a Merkator-vetület határozottan káros, mert téves fogalmakat terjeszt. Kanada, az Északamerikai Unió és Ausztrália nagyjából egyenlő nagyságú területek, Merkator térképén az utóbbi eltörpül az előbbi mellett. Európa a valóságban harmadrésze Afrikának, a Merkator-vetületben a kettő egyenlő területet foglal el. Hogy

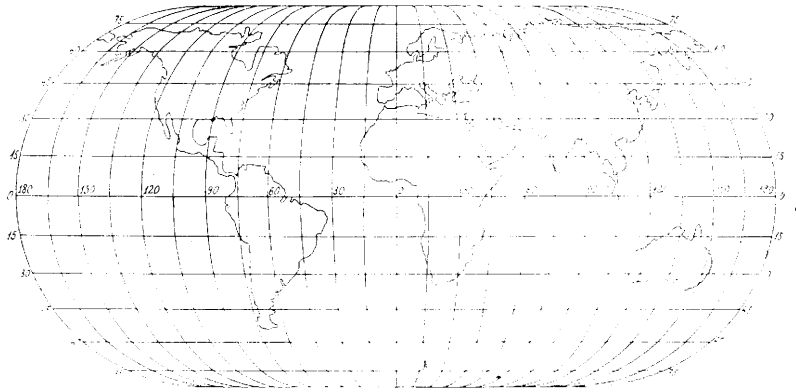
4. ábra. Eckert trapézozs területtartó vetülete.
(Mérték az egyenlítőn és a középső délkörön: 1: 400.000.000.)

az Orosz birodalom kiterjedéséről oly túlzott fogalmaink vannak, abban szintén nagyrészt a rossz ábrázolás a hibás. Tanultuk, de magunk is alig hisszük, hogy Kína, az Unió, a francia gyarmatbirodalom vele összemérhető területek, a Brit birodalom pedig nagyobb nála. Nem szabad a szemlélet hatását lebecsülnünk. Mi magunk sem tudunk szabadulni tőle még akkor sem, ha a torzítás mértékét pontosan ismerjük. Hogyan szabaduljon tőle a gyermek, aki torzításról soha sem hallott és akinek kezdetleges gondolkozásához nem fér hozzá a szám, szöveg, tabella, de ékesen szól hozzá a kép és a térkép!

Nem is volna ily szégyenletes a Merkator-vetület elterjedtsége, ha nem lenne már 300 év óta területtartó vetületünk: a *Sanson-*

féle. Azóta több területtartó vetületet szerkesztettek, amelyek alkalmasak az egész Földnek egy lapon való ábrázolására. Közülök bemutatjuk a *Mollweide*-félét és három *Eckert*-félét. Vannak ezenkívül még más területtartó vetületek is.

Ha össze akarjuk hasonlítani egymással a területtartó vetületeket, meg kell vizsgálnunk első sorban, mennyire torzítják a másik két elemet: a szöget és távolságot. Különösen az előbbit szokás tekintetbe venni, mert ez határozza meg a kontinensek, országok stb. alakját. Az egész Földet egy lapon ábrázoló vetületek közül legkevésbé torzítja a szögeket az a hengervetület, amely a 30. északi és déli szélességi kör mentén metszi a Földet.

5. ábra. Eckert elliptikus területtartó vetülete.

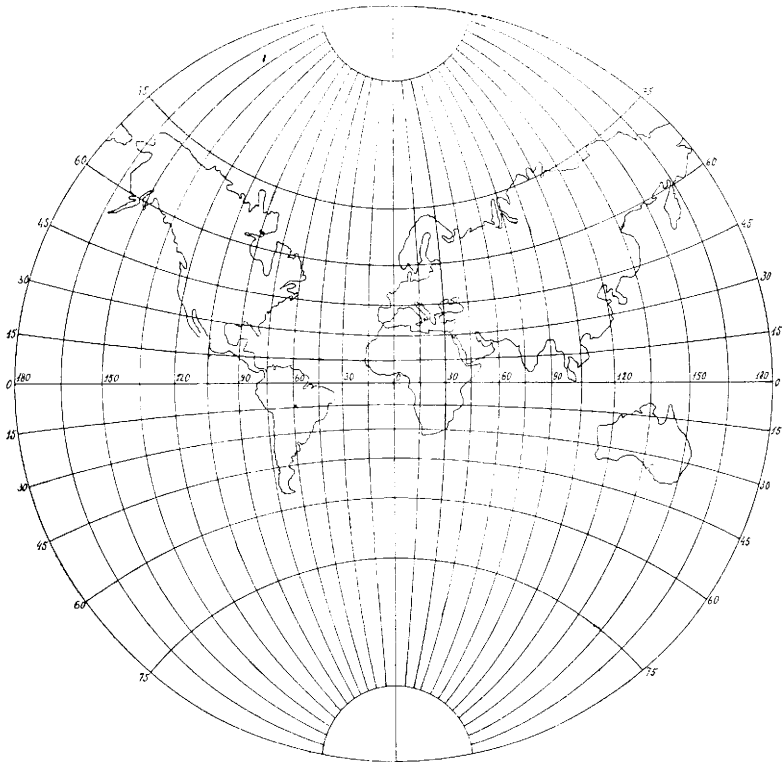
(Mérték az egyenlítőn és a középső délkörön: 1: 400.000.000.)

A torzítás minimumának meghatározása azonban nem egyszerű: vehetjük a közepes, a maximális torzítást, különböző súlyokat adhatunk a szög- és távolság-torzításoknak. Egyéb szempontokat is tekintetbe kell vennünk: a meridiánok összetartását, egy pontban való összefutását, a paralellákkal bezárt szögeit, a sarkoknak ponttal való ábrázolását, a paralellák egyenességét. Nem mellőzhetjük teljesen a pedagógiai, sőt esztetikai szempontokat sem. Lehetőleg fogalmat kell nyújtanunk a Föld domború mivoltáról, az elérhető legvonzóbb formában. A *Schrader*-atlasz művészi kivitelű féltékéi bizonyára már sok fiatal hívet szereztek a geográfiának.

Valamennyi vetület közül a *Mollweide*-félét ajánlom legjobban az egész Föld ábrázolására. Torzításai ugyan nem a legkiseb-

bek, de nem is nagyok, a pólusok képe pont, a paralellák egyenesek, alakja tetszetős. Abban azonban fölöslegesnek tartom a szerzők és kiadók kezét megkötni, hogy melyik területtartó vetületet alkalmazták.

Másként áll a dolog a Merkator-vetülettel. Téves fogalmak terjesztése nem lehet a térkép feladata és szükségesnek tartom, hogy

6. ábra. Lambert szögtartó körhálózata.

(Mérték az egyenlítőn, az összes szélességi körökön és a középső délkörön:
1: 400.000.000.)

a közoktatási kormány ne engedélyezzen a jövőben olyan iskolai atlaszt, amelyben ez a vetület szolgál területek összehasonlítására.

A Merkator-vetület sok régi hibájához a legutóbbi években egy új csatlakozott: A sarkvidékek fölfedezése óta már nem tudja az egész ismert Földet ábrázolni.

Mellette szokták fölhozni, hogy már megszoktuk a Föld képét

ebben az alakban látni. Ha azonban valami rosszat megszoktunk, az még nem elég ok arra, hogy le ne szokjunk róla. De különösen nem lehet ok arra, hogy az új nemzedéket, a mostani tanuló ifjúságot ugyanerre a rosszra szoktassuk.

Hogy a világtájaknak állandó iránya van rajta, az nem előny, hiszen a valóságban a meridiánok nem párhuzamosak, ezen a térképen pedig igen. Hadd szokják hozzá a tanuló ahhoz, hogy Budapesten más az északi irány, mint New-Yorkban.

A szögtartás, a meridiánok és paralellák egymásra való merőlegessége ugyan mellette szólnak, de ugyane tulajdonságokat megtaláljuk *Lambert* szögtartó körhálózatában, amelyet a 6. ábra mutat be. Torzításai ugyan ennek is nagyok, de legalább nem nyúlik a végtelenbe.

A félgömbök ábrázolásánál nem ártana a magyar tanulóknak egy magyar térképet bemutatni. Jánosi Imre dr. szerkesztette meg a Föld térképét távolságtartó *Postel*-féle azimutális vetületben Budapesttel a középben. Erről a térképről a Budapeستől számított távolságok és irányok torzítás nélkül olvashatók le. Az egész Föld ábrázolására szintén használható ez a vetület, de terület- és szögtorzításai a szélek felé igen nagyok.

Kisebb jelentősége van a vetület megválasztásának egyes országok vagy akár kontinensek ábrázolásánál. Azonban itt is jó volna megszívlelni *Tissot* eredményeit, amelyek lehetővé teszik a torzításoknak a minimumra való szorítását. Természetesen tudományos igényű atlaszainknak kellene jó példával elől járni. Ebben az irányban néhány jelentős lépésről számolhatok be. Zöppritz-Bludau, de Martonne határozottan állást foglalnak a Merkator-vetület ellen. De Martonne az egész Földet csak Mollweide-féle ábrázolásban mutatja be. A Schrader-atlasz sűrűn használja az *Aitoff*-féle vetületet. Az Andree-atlasz legújabb kiadása legalább a planiglobusokat területtartó vetületben adja.

Pedagógiai szempontból igen fontosnak tartom a vetületek helyes alkalmazását és arra kérem a földrajz-oktatási reformbizottságot, a hivatalos intéző köröket és különösen tanárainkat: méltassák ezt a kérdést arra a figyelemre, amelyet megérdemel. A Magyar Földrajzi Társaságban tartott előadásom nyomán elhangzott felszólalások azzal a reménnyel kecsegtetnek, hogy a kedvező megoldás ideje hamarosan elérkezik.

A földrajz a háboru után.

Közli: Dr. Horváth Károly.

Még dúlnak a harcok, ki tudja mikor áll be újra a békés munka korszaka, de a nagy nemzetek már a háború utánra szögezik pillantásukat. Keresik, kutatják azt a hatást, tanulságot, amit a háború belerögzített tudatunkba, mik voltak hibáink, mik voltak erőnyeink, min kell felépülni a jövő haladásának, a fejlődő kultúr-embernek, a jövő pedagógiájának?! A német tudósok ideális buzgalommal álltak össze és hatalmas munkát adtak ki: „Die deutsche höhere Schule nach dem Kriege“ címmel¹⁾ Norrenberg professzor szerkesztésében. A földrajzi részt Lampe professzor írta, őt követjük az alábbiakban.

A háború, mint minden cselekvése a földi embernek, a föld felszínén játszódik le. A háború azonban, mint az állam erejének kifejezője, mindjárt arra is figyelmeztet, hogy a föld nem csupán színpada az ember tevékenységének. A küzdelemben megnyilvánuló erő az országból ered, amennyiben az ország területe, talaja, természeti és emberi kincsei (emberanyaga), helyzete, forrásai az erőnek vagy okai a gyengeségnek. Ezért a küzdő népnek tudnia kell, hogy miben gyenge a saját országa, miben van fölöslege, ugyancsak ismernie kell az ellenfél erejét és gyengéit is, máskülönben nem teheti meg a győzelemhez szükséges intézkedéseket. Ha valaha háború, úgy a mostani nagyon megtanította az embereket arra, hogy mennyi bajt, veszedelmet hoz a népre, ha vezetői nem ismerik a valóságot, s megengedik, hogy frázisok, az utca szenvedélye uralkodjon a józan belátás helyett. A világháború 1500 kilométeres frontja felnyitotta az emberek szemét a tér- és helyzetviszonyok jelentőségéről. A jelenlegi küzdelem, mely fennhangon éhhalállal fenyegetett bennünket, megmutatta, hogy milyen bensőleg összefügg az ember a talajjal, melyből táplálékát és felszerelésének nyers anyagát szerzi.

A jelenlegi háború beigazolta, hogy földrajzi képzésre a nép minden rétegének ma sokkal inkább szüksége van, mint valaha, és pedig oly mértékű képzésre, mely nem elégszik meg az országokról.

1) Teubner. Leipzig.

városokról, hegyekről, folyókról, tengerekről bizonyos tények tudásával, hanem magában foglalja a természet adatainak értékéről való ítéletet is, egy bizonyos, ú. n. földrajzi gondolkozásmódot, mellyel felismerhetjük a térben, a helyzetviszonyokban rejlő élő erőt, a szellem mozgékonyágát, melynek alapján fel tudjuk fogni az országok természeti viszonyai és az őket lakó népek gazdasági, állami viszonyai közt való összefüggést, anélkül, hogy a mondhatni természettudományos megfigyelés szilárd alapjáról átsiklanánk a teleológiai spekuláció könnyebben megmérhető birodalmába. Az iskolának kell mindezt a földrajzban tanítania, máskülönben elmulasztja kötelességeit, t. i. hogy az államnak, mely világuralomra törekszik, jól kiképzett alattvalókat adjon, legyenek azok mezőgazdák, iparosok vagy kereskedők. Arra is megtanított ez a háború, hogy tisztnek, államhivatalnoknak egyaránt jártasnak kell lennie a földrajzban. Nem kell bővebben fejtegetnünk azt, hogy az iskola a földrajztanításban ezt a nagy és nehéz feladatot miként valósította meg a háború előtt. Általában nem voltunk megelégedve a földrajztanítással. Még olyan körbeli emberek is meglehetősen tanácstalanul böngésztek a térképen, akiknek joguk volt ahhoz, hogy magukat a legképzettebbeknek tartsák. Csakhogy még a topografiával sem voltak tisztában. Hiányzott az alap, melyet a megfelelő földrajzi oktatásnak kellett volna nyújtani. Hiszen a középiskolák felső osztályaiban nem is tanítják. Mikor a szakemberek ennek megváltoztatását követelték, a hivatalos körök, kik a tanítás ügyét nálunk intézik, teljesíthetetlen szakbeli önzésnek tekintették ezt, féltették az ifjúságot tőle. Így a földrajz elmaradt a többi tárgyak versenyében. Pártatlan megfigyelők szerint a háború előtt az ifjúság földrajzi ismeretei oly csekélyek voltak, hogy a földrajzi tudás keservesen szükséges lett és pedig nem azért, hogy a műveltség díszét alkossa, hanem hogy sürgős nemzeti szükségnek tegyünk eleget. Hogy a részletekben minő feladatokat kell megoldania a földrajztanításnak, azt abból tudjuk meg, ha először végigtekintünk a földrajz anyagán, másodsor megismerjük a földrajztanítás nevelő értékét, harmadszor, ha tisztában vagyunk a földrajz helyzetével a többi tantárgyak között.

1. A földrajz anyaga és annak tárgyalása.

Mikor kitört a háború, mindenki a háborús országok népéről, területéről és annak értékéről kérdezősködött. Az emberek szinte

vágyakoztak ama vidékek világos szemlélete után, ahol szeretteiket tudták. Így a földrajztanítás első követelménye talán az lenne, hogy érzékileg tiszta képet vésson a tanítványok lelkébe a föld népeiről. Nem szükséges ehhez sok név, csak néhány szám, hogy összehasonlítást lehessen tenni. Mégsem könnyű ez a feladat és pedig sem a tanárra, sem a tanulóra nézve, mert a részletekbe fulladás veszélye fenyeget és ha ezt el is kerüljük azáltal, hogy a Föld távoli részei bizonyos mértékben kezelhető kisebb domborművekké lesznek, melyeken a részletvonalak eltűnnek és csak a talajszerkezet, lakhatóság nagy vonalai tűnnek fel, akkor viszont hiányzik a szemléletből a közvetlenség érzéki frissesége. A földrajzi szemlélet nincs időhöz kötve, amennyiben valamely országról nem egy órában vagy időszakban szerzett benyomás az irányadó, hanem az összes ismereteknek átlagképpé való olvadása. A nem szakemberek, főleg a fiatal tanulók szemléleteiben gyakran hiányzik az élénkség és élethűség, éppen azért kedvelik annyira az útleírásokat, amelyekből, minthogy közvetlen benyomásokat adnak vissza, érzéki frissesség árad. A frissesség, a megkapó szemlélet gyakran hiányzott azelőtt a földrajzórákról, mivel igen gyakran hivatatlanok tanították a földrajzot, hiszen csak melléktárgynak értékelték. Másrészt ne feledjük, hogy az érzéki egyes benyomások csak úgy maradnak meg, ha szokatlan energiával rögzítik őket, mert különben más képekkel olvadnak össze.

Nem elég az, ha valamely jelentős országon csupán egyszer átfutnak. A nagyobb kultúrországokat, nem is említve a szülőföldet, ismételten kell tanítani. A földrajztanítás feladatainak meg nem értése nyilvánul abban, ha azt hiszik némelyek, hogy a többszörös, ismétlődő tanmenet (aminőt a Földrajzi Társaság reformbizottsága is követel a középiskolák részére) időpazarlás, legfeljebb ismétlés, melyet éppen azért nem is kell megengedni. Ezek azonban nem veszik észre, hogy azok a tanulók, tanulókból lett felnőttek, akik csak egyszer tanultak egyes földrajzi területekről, nem érdeklődnek a földrajz iránt, nem ismerik a térképet, a szóbeli ábrázolások nyomán nem tudnak szemléletes képet alkotni a háborús országokról. Mi más ennek az oka, mint a földrajztanítás hiányos volta? Mivel a felső osztályokban nincs földrajz, azért az absztrakt fogalmakkal dolgozó tanmóddal a gyermekek túlkorán kénytelenek megismerkedni; meg azután azt sem szabad elfelejtelnünk, hogy az egyetemről kikerülő fiatal tanár előtt a földrajzi anyag művészi tárgyalása, mely pedig megragadja az ifjú lelkeket

— példa reá Sven Hedin „Északi sarktól a déli sarkig“ c. műve — teljesen idegen, az ilyen leírást tudománytalannak tartja.

A minden tantárgyban meglevő nehézség — a tudományt az ifjúság részére alkalmas szellemi táplálékká átalakítani — más szempontokból is meglehetősen nagy a földrajzban. Magától értetődik, hogy távolfekvő, ritkán bejárt tájékokról a földrajzi utazó gazdasági és néprajzi adatokat közöl, beszél az illető vidék természetéről, kultúrájáról, a nép nyelvéről és szokásairól. A ténybeli adatok száma, melyek a közeli országokról közlendők volnának, olyan nagy, a kutatási módok, melyek a részletek fölött uralkodnak, olyan sokfélék, hogy egész tudományágak vannak a földrajzban. A nemzetgazdaságtan, néprajz, éghajlattan, földtan stb. mindmind külön részei a földrajznak és még rajtuk kívül is egész sereg szomszédos tudomány avatkozik bele a földrajzba. Ilyen alapon és beosztással a földrajz oly mélyre behatolhat vizsgálódásaival, hogy a laikus csak ritkán, az iskolai oktatás pedig csak kivételesen követheti. Inkább arra van alkalma, hogy valamely földterület lényegét alkotó jelenségeket oly terjedelemben tárgyaljon, aminőt ismeretlen vidékeken tett utazásokról szóló jelentésekben megszoktunk. Itt ismét vigyázniia kell a fiatal tanárnak, hogy fel ne cserélje a szempontokat, melyeket az egyetemen szerzett, amennyiben a mélység helyére a terjedelmet teszi, anélkül, hogy a saját elmélyedő ismeretének biztos talajáról meggyőződött volna. A specializálódás, a csak egy irányban való foglalkozás hasznos a tudományos téren, de a földrajz iskolai tanításában kiterjedt térbeli és tárgybeli ismeretek szükségesek. A tudomány céljai jórésztben ideálisak, az ifjúság oktatásának azonban nem szabad szem elől tévesztenie a földrajzi ismeretek felhasználásának fontosságát az életre nézve. Ha a földrajztanítás azoknak a feladatoknak, melyeket a háború népünkre rótt, t. i. hogy kiismerje magát a közel és távol lakó népek között, nem felelt meg abban a mértékben, ahogyan azt kívántuk, ha a tanítási hiányok kínos érzete fölött nem lehattunk úrrá, úgy annak nemcsak a kevés és szemléletnélküli földrajztanítás volt az oka, hanem az élettől elvonatkozott, az élettől távol álló oktatás is. E bajok némely bírálója azt hitte, hogy a tudományos földrajz túlmessze ment az ember szemléletétől és ezt követve az iskolai oktatás is túl természettudományos volt. De ne ismerjük félre a földrajz lényegét, melyet épp oly kevésbé lehet a szellemi és természettudományok tiszteletreméltó régi és éppen ezért elavult csoportrendszerébe besorolni, mint a nemzetgazdaságtant, lélektant,

történelmet vagy számtant. A geográfus azt látja és írja le, ami a térben egymás mellett van, ami megtestesülve jelenik meg, vagy mint élő erő láthatóvá váló hatásokat teremt és ha sor kerül rá, megállapítja, milyen kölesönhatás van a térbelileg szomszédos dolgok közt. Itt felhasználja a földrajz a megfigyelést, de nem nélkülözheti a gyakori összehasonlítást és a tudósítások kritikáját sem, akárcsak a történetíró, mert a geográfus épp oly kevésbé járhat be minden földterületet, mint ahogy a történettudós maga nem élhet át minden kort.

A háború sem a tudományos földrajzot, sem a földrajz tanítását nem zökkeni ki pályájából, amelybe kiváló tudósok és methodikusok belevezették. A háború azonban a földrajzi tananyag iskolai tárgyalását illetőleg mégis arra int bennünket, hogy ne legyünk egyoldalúak, ami megengedhető, sőt elkerülhetetlen a tudományos munkálkodásban, mert ott egy bizonyos irányban specialistának kell lenni, hanem arról van itt szó, hogy az államok életének, a népek munkálkodásának, a nemzetgazdaságnak, közlekedésnek nagy teret engedjünk a hozzánk közel levő kulturterületek tárgyalásakor. Az alap mindig a szülőföld, tehát a honismeret, ott lehet csak élő szemléletet gyűjteni.

Nem csupán az országok, népek, államok puszta szemléleti felfogásáról van szó, hanem arról, hogy való képet kapjunk a földkerekségen ma meglevő állapotokról, melyben a jellegzetes vonásokat hazánk és az azt környező, reánk nézve fontos országok adják meg. Arról van szó, hogy felnyissuk az ifjúság szemét, hogy megértse az emberiség és az időjárás, területi formák, vízrajz, települések egymásra való kölesönös hatását, a gazdasági és állami viszonyokat, a belőlük eredő hatásokat, a népek érintkezését stb. A jó földrajzitanítás ezeknek a feladatoknak megoldásával az ifjúságot éretté teheti, de csak úgy, ha azt a józan gondolkozás-munkát, mely ehhez szükséges, nem kívánja meg már olyan korban, mikor még a képzelő erő csapong, nem rendszeres, nincs fegyvelmezve, a tanár adatait gondolkozás nélkül elfogadja. Ha azonban igazi eredményt akarunk elérni, hogy t. i. a tanulók mélyen bepillantassanak a dolgok lényegébe, akkor a földrajzot be kell vinnünk a középiskola legfelső osztályaiba is. A mai tanterv mellett fizikai lehetetlenség a tanulót mindarról csak nagyjában is felvilágosítani, ami körülötte történik. Mikor a tanuló már érettebb ésszel kezdi megalkotni az ő külön világvilágát, be akar pillantani a nagy mindenségbe, a benne

uralkodó rendbe és törvényszerűségbe sokszor talán a történelem segítségével, nincs ott mellette a földrajz, a föld átfogó ismertetése.

A jelenlegi háború megtanított bennünket arra a kényszerű szükségre, hogy a népeket csak környezetükben, életviszonyaikban lehet megismernünk. Sok csalódást okozott az a szokásunk, hogy azt hittük, hogy mások is úgy gondolkoznak és éreznek, mint mi. Minél jobban fejlődik hazánk gazdasági és kultúrpolitikája, annál inkább szükségünk van arra, hogy megismerjük közeli és távoli szomszédainkat. Népünk összes kultúrelemeinek támogatni kell az iskolát ebben a törekvésben.

Nem kell bővebben megokolni, hogy az iskolának kell bevezetni a tanulót a térképismeretbe, hogy gyorsan eligazodjon rajta, azután megtanítani arra, hogy vázlatrajzokat tudjon készíteni. Azonban az élethez való közelségnek kell vezetnie az oktatást úgy a leíró, mint az általános földrajzban, hogy a tanuló az életben is kiismerje magát.

Természetes, hogy a földrajzoktatás sokkal jobbat nyújtott a háború előtt, mint 30—40 évvel ezelőtt, mert a tudomány és a módszer is fejlődött. Mindent azonban a módszerek tökéletességétől sem szabad várunk, ha jobb eredményt akarunk felmutatni. Magának a földrajznak, mint tantárgynak is, tágabb teret kell engednünk.

2. A földrajztanítás nevelő értéke.

A földrajztanítás legközelebbi célja a tanulók erős helyismerete, a hazai és távoli földterületek biztos ténybeli tudása, azért a földrajzzal való foglalkozás hatással van a fejlődő ifjú lelkekre, amit a nevelőnek meg kell figyelni és értékesíteni. A tér és a hely iránti érzék önmagában is oly képesség, melyet a földrajzoktatásnak erősítenie kell, úgy, mint a történelemtanítás iskolázhatja az időbeli távolság iránti érzéket és a megfigyelőtehetséget — mind egy, akár szabadban, akár képszemléletek útján — annál céltudatosabban kell nevelni az ifjúságban, mert a legtöbb közülük — a jelenkor igazi városi gyermekei — a világot nem a saját szemével nézi, hanem a betűkön, nyomdafestéken keresztül, pedig az országnak olyan népre van szüksége, mely a saját szemével lát meg mindent, önfejlével gondolkodik, maga ítél. Folytonosan gyakoroljuk a szemléletet, hogy a látottakat össze tudják hasonlítani, az egyezők és különbségek felismerése által behatoljanak a dolgok lényegébe és azt absztrakt úton felfogják. Mindezt csak induktív

módszerrel lehet elérni, hogy ha a tanulókat folytonosan foglalkoztatjuk. Kétségtelen, hogy ilyen úton nagy formális képzőerő rejlik a földrajzoktatásban.

A földrajztanítás fejleszti a képzelőerőt is. A képzelet lustasága az életet szegénnyé, túlzása pedig könnyen betegessé teszi, még sem ápolják kellő gonddal az iskolában ezt az egyén életboldogságára nézve annyira fontos lelki erőt. A geografusnak szüksége van arra, hogy világos képet tudjon adni a földről, azért a földrajztanárnak alapszemléleteket kell szereznie, melyek révén a távoli helyekről és népekről képzeletben, gondolatban világos, művészi képet tud magának alkotni, amelyben ugyan nincsenek szövirágok, de azért nem nélkülözi a lüktető életet sem. A földrajz olyan utakon jár itt, amelyek majdnem ama feladatokkal hasonlíthatók össze, mikor egy költői mű keletkezését mutatjuk be a tanulóknak. Vagy a nyelvtani gyakorlatok szellemképző erejével hasonlíthatjuk össze, ha az okbéli gondolkozás folyamán ennek vagy annak a földrajzi jelenségnek okait kell kutatni, ha kitűnik az a szigorú logika, mely a természeti erők igazgatásában nyilvánul meg, melyek viszont hegyeket és völgyeket alakítanak, szelet és időjárást meghatároznak, emberi letelepüléseket bizonyos helyekre korlátoznak, melyek az egyik államra ilyen, a másokra olyan formát, lényegét kényszerítenek. Az a gondolkozó munka, míg a földrajz tanára tanítványaival bepillant az adott földrajzi viszonyokba, erősíti az értelmet és ez van olyan értékes nevelő tényező, mint maga az elért ismeret.

Csak azt ne gondoljuk, hogy a kedélyt, általában az érzelmi életet ennél a tisztán értelmi tárgynál nem hozhatjuk lendületbe. Amint a háborús idő tiszteletreméltó becsülést olt belénk a hadvezéri szellem iránt, amely éles megfigyelőtehetséggel a térszínből és térképből, a tájék tükörképéből leolvassa terveinek lehetőségét, amely hadvezéri szellem végtelen energikus képzelőerővel szerkeszti meg a jövő csata terveit, amely megtéveszthetetlen tér- és helyérzékkel, logikai élességgel kiszámítja a saját és ellenséges csapatok mozdulatait, úgy a most történő események parancsoló szüksége, a tőlük való megszabadulás igen mélylyé tette a hazához való ragaszkodást, most már az iskola feladata, hogy megoldja azt a kérdést, miként tudnák az egyes tantárgyak ennek az érzelmenek ápolását behatóan, de azért nem tolakodóan előmozdítani.

Régóta követelik már a kedélyes tanítást a honismeretben. Minden tárgynak, illetve oktatásnak lehet többé-kevésbé honi szí-

nezetet adni és kell is. De végül is a haza helyhez kötött fogalom és a honismeret (szülőföldismeret) összefoglaló gyakorlását minden támogatás mellett, melyben a honi történet- és természetrajz-tanítás részesítik a földrajzot, mégis csak a földrajz végzi el. Alsó fokon az összes honismereti, különböző szempontokat áthathatja a földrajz, benépesíti a ligetet és hegyeket a hazai mondák alakjaival, valamint ezeknek történeti alapjával és megkedvelteti a hazát, mialatt megismerteti. Ez a varázs azonban átlengheti és át is kell lengenie a felső fokú oktatást is, mikor a honi föld kezd beszélni az őskorról, meg őstörténetről. Nem könnyű ilyen órákat tartani, az ifjúnak nem szabad észrevenni még a szándékosság látzatát sem. Minden nevelő oktatásnak vannak tendenciái, melyek mások, mint a tiszta tudományé és a tisztára tudományosan képzett tanár könnyen olyan hangokat pendíthet meg, melyek a pusztá értelmi foglalkoztatás folytán hidegen hagyják az ifjú lelkeket, vagy kitűnően a nevelő szándék belőlük, esetleg el is riasztja őket.

Az a fontos, hogy világosan megismerjük, mit terem, mit ad a mi országunk és miben látunk hiányt. Ezt csak akkor tudjuk meg, ha összehasonlítjuk saját országunkat más államokkal, azok gazdagságával és szegénységével, más országoknak azon képességével, hogy a természetadta erőket hogyan tudják ők és hogyan tudjuk mi kihasználni, értékesíteni. Mutassuk itt be erényeinket, a magyar faj államalkotó erejét, földhöz való ragaszkodását, német szövetségeseink kiváló iparát és kereskedelmét, a német termőföld nagy hozamát stb. Aki valódi földrajzi térérzéssel jeleníti meg azokat az ország- és néptömegeket, melyeket ebben a háborúban az ellenséges államok a központi hatalmak ellen kijátszottak, az nem fog megijedni az ellenség túlnyomó erejétől, de mihamar tudatára jut annak is, hogy a derék győz a tömegeken, a belső érték a külső hordákon és a népek nem felszínes, hanem alapos földrajzi vizsgálata, áttekintése még jobban megerősíti ezeket az érzelmeket, és pedig minden tetszelgő farizeuskodás nélkül, mert míg a földrajz ritkán von tárgyalásai körébe egyes személyeket, hanem inkább az egész népességgel és az állammal, mint a talaj- és helyviszonyoktól függő teremtménnyel foglalkozik, távolabb van tőle az emberi hibák mérlegelése, mint a természeti törvényszerű behatások vizsgálata. A földrajztanár oktatás közben sem nem tanítója, sem nem papja a nemzeti öntudatnak, de azok a megismerések, melyeket ő közvetít, erősítően hatnak a nemzeti érzésre és erkölcsi érzületre. Az esztétikai érzék is szabályozódik és erősödik, ha a

tanítás a felső fokon úgy rögzíti a tényeket a tanulók tudatában, hogy abból egységes kép alakuljon ki, legyen az természeti kép, gazdálkodási mód, vagy emberi település. Aki nem összefüggő, hanem csak kikapott részleteket raktároz el tudatában, annak rendszerint az ismeretlen, még nem látott külföldi tájak sokkal jobban tetszenek, mint a megszokott honi képek.

Így szövődik össze a nemzeti, etikai és esztétikai érzés a honi föld nyújtotta kedélymozgalmakkal. De a szociális érzés sem hiányzik abból a tanításból, mely a népeket egészben tekinti, megfigyeli azok teljesítményeit a természettel szemben, továbbá barátságos szomszédok és ellenséges versenytársak közepette. Hogy a csillagos ég nézése vallásos érzelmeket ébreszt, azt már az egyiptomiak, kaldeusok és pythagoreusok is tudták. Természetes, hogy a csillagászati földrajz tanítása nem az áhitat órája, hanem a tiszta tudományé. Az a magába mélyedés, mely a háborús idők következménye, azt követeli tőlünk, hogy a földrajztanítást abban az irányban használjuk ki, melyben azt hazánk megismerése, fejlődése, jövő nagysága megkövetelik.

3. A földrajz a többi tantárgyak között.

Minthogy a földrajzi kutatásban „szellemi és természettudományi gondolatkörök, tananyagok“ érintkeznek egymással s mint-hogy a nevelő földrajzi oktatásban megvan annak a lehetősége, hogy az ész és érzelem sokféle képességeit megerősítjük, az akarat energiá fontos erőforrásaivá tegyük, ezért egyes geográfusok és pedagógusok már régóta azt hitték, hogy megtalálták a földrajz-oktatás asszociáló lényegében a szétágazó egyes tanszakok koncentrációjának a lehetőségét. A szakbeli geográfusoknak nem nagy örömet okozott ez, mert félték attól és pedig joggal, hogy a tulajdonképeni földrajzi tudás ezáltal kárt vall.

Érdekes megfigyelni a földrajzot és az újabb, modern pedagógiai törekvéseket. Most a munkaiskola, az öntevékenység korszakát éljük. A munkaiskola azt követeli, hogy a kis geográfus vázoljon, rajzolja le a Nap látszólagos mozgását, készítsen modellt, domborművet agyagból, plasztilinból, végezzen méréseket a szabadban. Hangoztatják a szabadban való tanítást, a folytonos szemlélet, a kirándulásokat. Az volna a legjobb a földrajztanításra nézve, ha a tanulók, akik mint cserkészek, vándordíákok bejárták a haza

főbb részeit, sok tapasztalattal, élénk benyomással jönnének az órákra, mert így megtanulnák azt, hogy öntudattal nézzék az országokat. Honismeretet okvetlen tanítani kell, mert bármely földterület szemlélésénél szükség van a honismeretben nyert alapos szemléletekre. Beszélnek az emlékezet típusairól és a képzetek el-sajátításáról. Vajjon a földrajztanításban a látási, hallási, mozgási típus nem jut-e eléggé érvényre, hiszen szemlélnék, leírásokat hallanak, kézzel és lábbal dolgoznak. A háború meghozta a katonai előképzés mozgalmát, a térszingyakorlatokat, a térkép, napállás, iránytű szerinti tájékozódást. Mindez egyúttal földrajzi gyakorlat is.

Minthogy azonban így a földrajz nem eléggé élesen válik el a többi tantárgytól, sokan hajlandók a földrajzot felosztani a szomszéd szakok közt és ezáltal a benne rejlő nevelő értéket tönkretenni. Éppen azt mutatta meg a háború, hogy egész, teljes emberekre van szüksége az államnak és a népnek, de nem az egyes ismeretek mozaikszerű képeire. Az a képesség, hogy át tudunk lépni a társadalmi, hivatásbeli, tehetség és vagyon által létesített korlátokon, jórészen az iskolának köszönhető, mert ott is áttekintünk egyik tárgyból a másikba, átlépjük a szomszédos tudományok mesgyéit. A földrajztanítás különösen alkalmas erre, mert a földrajztudomány átfogó értékű, akár a filozófia, csakhogy transzcendentális fogalmak nélkül, mert a földrajz a földben gyökerezik, onnan meríti adatait és bizonyítékait.

Az, hogy a tanítási anyag egyes csoportjait egyik tantárgyból a másikba tesszük át, nem végleges meggyógyítása a képzés és nevelésügy nyilvánvaló hiányainak. A mai nemzedék, mely egy olyan birodalom polgárává serdül, mely a mai nagy küzdelemben vívta meg világérvényesülését, rászorul arra a lehetőségre, hogy a műveltség sugarainak fényében alkossa meg világképét, azért semmiféle tanítási eljárás sem rövidítheti meg abban a tantárgyban, amely most mutatja meg, hogy miként él és hat egyik dolog a másikra, hogyan gyűjt erőt az ember a honi föld talajából.

Nem egészen új dolgok ezek, hiszen az utóbbi évek reformmozgalmai is követelték már ezeknek megvalósítását, de a háború intő példa, hogy belássák az illetékes körök a földrajztanítás hiányait. Két dolgon kell sürgősen javítani, az egyik az, hogy több teret kell engedni a földrajzoknak, több óraszámot és be kell vinni minden osztályba az összes középiskolákban. Másodszor javítani kell a tanárképzésen és pedig nemcsak tudományos szempontokból.

szakbelileg, hanem pedagógiailag és didaktikailag is meg kell változnia a tárgy módszerének. Előnyünk, hogy a földrajz hatalmasan kifejlődött tudomány, azután megindult a módszeres javítás munkája is, bár nem olyan erővel, mint a földrajznak, mint tudománynak a haladása.

Podóliai képek.

Irta : Pap Domokos.

A történelmi Podóliának nagyobbik része Lengyelország második fölosztásakor (1793) orosz fennhatóság alá került. A Galiciához csatolt rész 18.000 km² terjedelmű: mintegy negyed része egész Galicia területének. Ennek határai északon a Bug és Styr folyók lapályos vidéke Lemberg és Brody vonalában; nyugaton a Wereszyce folyó tavas vidéke; délen a Dniester völgye; keleten az ország határa.

A podóliai fennsíknak valami különösebb természeti sajátosságai nincsenek. Minket magyarokat a multban legfőlebb gazdasági nézőpontból érdekelhetett, amennyiben termékeny földjének gabonatermése Ausztria szükségletének egy kisebb részét fedezte és így hatással volt a mi kivitelünkre.

Nagy jelentőségre emelkedett ez a föld a világháború során — történelmi szempontból. A Kijev irányából roppant túlerővel előretörő oroszokat ezen a földön igyekeztünk föltartóztatni és meggátolni abban, hogy a Közép-Galiciából fölvonuló főerőnk jobb szárnyát átkarolják. A Koropiec folyócska mellett fekvő Podhajce, Monasterziska, odább nyugatra Brzezany, Przemyslany, majd egy második elhelyezkedésben a keleti haliczi hídfő Meduchánál és Bojszowcénél, folytatólagosan nyugatra a Rohatyn—Bóbrka-vonal örökre emlékezetes színhelyei az 1914. évi augusztus utolsó napjaiban lezajlott harcoknak. A túlerő ellen intézett szilaj és veszteségteljes támadások szeptember első napjaiban a Gnila Lipa mögé való visszavonulással, majd Lemberg föladásával végződtek.

Egy év mulva újból a harcok vihara tombol ezen a vidéken. Győzelmes offenzíváknak igen fontos mozzanatai voltak a haliczi hídfő kierőszakolása, a Zlota Lipán való áttörés, a Strypa-front harcai Tarnopol körül, Siemikowcénél, Burkanównál, Buczacznál.

Mindezekben a harcokban magyar csapatok vívták az orosz-lánrészt. E sorok írásakor is (1916 április) a Stypa-fronton: a Deutsche Súdarmee és Pfanzer-Baltin hadseregének kötelékében sok tízezernyi magyar áll őrt rendületlenül a pergőtűzzel és minden hatalmassággal próbálkozó orosz ellen.

Podóliára első sorban azzal a kegyeletes érzéssel tekintünk, amely annyi hős vérünknek temetőföldjét megilleti. De érdeklődéssel vizsgálgatjuk ezt a földet abból a nézőpontból is, hogy milyen életföltételeket nyújt több mint háromnegyed év óta itt tusázó véreinknek? Nyújt-e födelet az idő mostohaságai ellen; fát az építkezésekhez és tábortüzekhez; egészséges ivóvizet tikkasztó csaták után; száraz földet a lövészárkok számára; jó utakat ágyúk és szekerek mozgására? Könnyített-e az utánpótláson terményeivel és állatállományával; hazájuktól elszakadt magyarok találtak-e itt eltanulni valót; milyen következményekre jutottak az itteni és az otthoni viszonyok összehasonlítása révén?

Szóval, mint hadi színteret vizsgálgatjuk ezt a földet és főként azokat a színeket és vonásokat ragadjuk meg, amelyeket a magyar katona lelke fölfogott s mint hősi harcainak keretét hazavisz innét és hagyományaiba fog szóni.

Podólia első tekintetre az erdélyi Mezőséget juttatja eszünkbe, Tüzetesebb megismerkedés után azonban több különbséget állapítunk meg. A hegyek általán alacsonyabbak (legmagasabb: 477 m a Kamula Przemysłany mellett) és sokkal több az erdő, mint a Mezőség legtöbb vidékén. Nem nagy erdőségek, inkább nagyobb parkokra emlékeztető foltok. Kivétel a Złota Lipa völgyét hosszában szegélyező nagy tölgy- és bükkerdőség. 1915 július és augusztus hónapjait itt „nyaralták“ át a Deutsche Súdarmee csapatai és úgy emlegetik ezt az időt, mint a háború legkellemesebb szakaszát.

De nemcsak a fa: a víz is jóval bővebb Podóliában, mint a Mezőségen. A térképen is föltűnik, hogy mennyi folyócska fűrészezi át ezt a fennsíkot. A Swirz, Gnila Lipa, Narajówka, Bybelka, Złota Lipa, Koropiec, Strypa és a még orosz kézen levő Sereth, Niczlawa, Sbrucz szinte párhuzamosan sietnek a Dniesterbe. Jellemző vonásuk, hogy kötelen medrük nagyon keskeny és „alattomosan“ mély. A folyócskák 400—500 m széles völgyeken kanyagnak tova.¹⁾ Ezeket a völgyeket legtöbbször nádas mocsarak,

¹⁾ Érdekes, hogy a Złota Lipa bámulatosan kanyargós medre hogyan játszott bele —a magyar becsületbe. Az áttörés alkalmával (1915 aug. 27.) sok

olykor sásas rétek borítják. A legtöbb falunál még ma is épen állnak azok a töltések, amelyek a folyókat lépten-nyomon tavakká duzzasztották (mint hajdan a Mezőségen).²⁾ Magukat a duzzasztott tavakat ma már inkább a városok mellett látni (Podhajce, Brzeżany, Taurów), ahol a haltenyésztés — a zsidóság közt — jól kifizeti magát.

Podólia hives jó forrásoknak is bővében van. A hegyek tövében olykor deréknyi vastagon ömlik ki a tiszta víz a mészből. Nagy szerencse volt hátmögött hagyni a Dniester völgyét, ahol az ívóvíz is mocsaras talajból származik.

A gipszen nyugvó fensík módot nyújt a száraz és egészséges földalatti berendezkedésekre s csak a folyók és mocsarak közvetlen közelében kellett katonáinknak a fölfakadó vízzel megküzdeniök. A front mögött házi kezelésben működő cementgyár ezt a küzdelmet lényegesen megkönnyítette. Az 1916.-i Strypa-front tökéletes honvéd földőzekeiről külön fejezet fog megemlékezni a hadtörténelemben, aminthogy azoknak a szomszédságban levő németek is csodájára jártak.

A puha talajon épített utak az orosz hódoltság idején nagyon megromlottak. Ezeket a romlásokat munkásosztagaink az útmenti hegyekből fejtett mészkővel igyekeztek kijavítani. Az őszt és telet ki is birták az utak, de a tavaszi olvadás idején helyenként — székely katonák kifejezése szerint — csunyán „fölfujták magukat“ és „megduvadtak“. Az ilyen fölfujt és megduvadt út sárfolyó képét mutatja, amelynek felszínén úgy lebeg és himbálózik a kavics, mint a víz tükrén a falevél. Micsoda nehézségekkel jár az ilyen úton az óriási forgalmat lebonyolítani! (Egy lengyel mérnök szerint, aki a helyi viszonyokat ismeri, a podhajcei állomásról a Strypához vezető 15—20 km-nyi főúton békében évenként 8—10.000 szekér

magyar katona hátulról sebesült meg. Hogyan eshetett ez a csorba a magyar tisztességen? A vizsgálat megállapította, hogy amikor katonáink az állásokból lerohantak a folyóhoz, meg kellett keresniök az előre elhelyezett hidakat és a folyó mentén szaladtükban, a kanyarulatok fordulása szerint, kénytelenek voltak olykor hátukat mutatni az ellenségnek: hát ilyenkor estek azok a megcsúfolodások . . .

2) II. Rákóczy György szerencsétlen lengyel hadjáratának utolsó tragikus fölvonása, a tatárabságba való jutás, itt játszódott le a Strypa valamelyik átjárójánál. Kemény János jelenti tatárabságból 1658 július 27.-re vonatkozóan: „Vala pedig előttünk egy sáros passus, kin nagy hosszú *tó-gút* és híd, azon túl vala egy kastély . . .“

halad át, míg most ugyanezen útra naponként 3500 szekérforgalom nehezedik rá).

Az éghajlati viszonyok nagyjában olyanok mint hazánkban. Legfőleg az tűnt föl katonáinknak, hogy nagyon sűrűn és váratlanul látogatnak el ide a nyugati szelek, amelyek a fagyot és havat egy-kettőre felolvasztják, úgy hogy télen hetenként kétszer-háromszor is megváltozik a vidék képe.

Mindezeket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Podólia — a Strypa-front — jó erdei levegőjével, tiszta és bő forrásaival, száraz talajával, mérsékelt éghajlatával nagyon megkönnyítette csapatainknak az akklimatizálódást és kedvezően befolyásolja az egészségi viszonyokat.

Milyenek az emberek?

Meg kell állapítanunk, hogy katonáink ennek a földnek keresztény hitű lakossága iránt gyanakvással és ennek folyománya-képpen szeretetlenül viselkednek. Az ellenérzést részben a hadjárat során szerzett tapasztalatok, részben ellenséges indulatú információk ébresztették föl bennük. Hiszen igaza is van a népléleknek, mikor megvetéssel fordul el az árulóktól, de sajnálatosan téved, mikor az árulás vádját általánosítja. Ennek a földnek más a történelmi rendeltetése, mint a moszkofilizmus. A lakosság öntudatos része a történelemben gyökerező és sok megpróbáltatást kiállott politikai hitvallástól lelkesítve küzd a moszkovizmus ellen. Ezek — az ukránok — az eljövendő nagy Ukrania Piemontját látják Galiciában. Milyen kár a mi nagy küzdelmünkre nézve, hogy eszméik még nem hatották át a nép összes rétegeit és milyen szerencsétlenség a nép összességére nézve, hogy az árulások láttára elkecseregtek harcos tömegek alig tudtak valamit az ukrán törekvésekről! Két malomkö közé kerülve, bizony a mostani háború során is bőven megszenvedett ez a nép a szebb jövődjéért.

De a mostani idő nem alkalmas ezeknek a kérdéseknek bővebb fejtegetésére. Tekintsünk szét Podoliában néprajzi és gazdasági nézőpontokból.

Podólia a galíciai ukránok bölcsője. Itt a lakosság 80—85%-a ukrán, míg a többi egyenlően oszlik meg a lengyelek és zsidók között. Az ukránok a most képződő csekély intelligencia kivételével falun élő földművesek, míg a városi lakosság túlnyomóan a lengyel hivatalnokokból és a zsidóságból telik ki.

Vannak vegyes lakosságú falvak, amelyekben az ukránok és betelepült lengyelek nemrégiben még összeházasodtak és az ünne-

peket kölcsönösen megtartották. Az utóbbi évtizedekben a politikai agitáció a nép között is ellentéteket támasztott, ma már mind nemzetiségi, mind felekezeti tekintetben élesen megkülönböztetik egymást. (Az ukránok kevés kivétellel görög katolikusok, a lengyelek római katolikusok). Abban azonban mind az ukrán, mind a lengyel parasztok megegyeznek, hogy gyűlölik a zsidókat. A nép antiszemizmusa már békében is főfogantyúja volt az orosz aknamunkának.

A podóliai falu rendszerint folyók mellett, az erózió alkotta szelíd lejtőkön és lankás katlanokban fekszik. A fennsíkon vezető útakról ritkán látni ezeket a falvakat, csak a völgyek szélén tűnnek föl festői, nyájas elhelyezkedésükkel.

Az első benyomás, amit a podóliai faluban szerez az idegen: az építkezésben mutatkozó rendszertelenség és összevisszaság. Ezt a rendszertelenséget csak fokozzák az újmódi, bádoggal, cseréppel és palával fődött városias külsejű parasztházak, amelynek keletkezését alább fogjuk megvilágítani.

De a régi formájú, tipikus építkezést is a rendszertelenség jellemzi. Egy vezető gondolatot — rendszert a rendszertelenségben — mégis meg lehet állapítani: az *elzárkózásra* való törekvést.

1. Vannak esetek, mikor a gazdasági épületek a házat három oldalról kerítik be, úgy hogy ez az udvar közepén fekszik és szabadon tekint ki az utcára.

2. A házat az utca felől az istálló zárja el; a bejárat az istállón várkapu-szerűen vezet át.

3. Az udvart köralakban kerítik be az épületek; a ház hol utcasorban, hol hátul, hol oldalt fekszik.

Úgy, hogy néhol a ház van a középpontban, néhol az udvar: de az elzárkózás keresése mindenütt megállapítható. Az utca mellékesnek látszik, az utcasor egyenetlen és kialakulatlan. Már most annak kutatása és fejtegetése, hogy az építkezésnek ez a föltűnő vonása a szláv jellemben levő elzárkózottságnak, bizalmatlanságnak és befelé való élésnek-e, vagy gazdasági okoknak a következménye, nem tartozik földadatunk körébe.

A házak, még a kisebbek is, kétszobásak; a szobákat pitvar választja el egymástól. Egyik szoba igen sokszor kiépítetlen és gyűjtőhelye a lim-lomnak. Pincét ritkán látni, aminthogy a deszkapadozat is kivételes dolog. Az ablakok igen sokszor nem nyithatók; a fal mentén, hosszú, keskeny padok, vasas ládák; sok szentkép, színes papiros-diszek; a Kárpátokban megszokott nagy búbos ke-

mencék helyett, amelyek fekvőhelyül is szolgálnak, takarosan rakott tüzelők: külön kis meleg szöglet a szoba pitvar mögötti sarkában.

Az épületek gyöngé alkotásúak. Még a jobb külsejűek is favázon agyagból vannak összeverve. A lakosság a téli hideg ellen úgy védekezik, hogy ősszel a falakat karófoglalatban vastag szalma vagy falevél-réteggel rakja körül.

A szalmás, mohlepte viskók közül kirívó, urias külsejű házak keletkezésére künn a határon, a birtok-elosztódásban kapjuk meg a magyarázatot.

Egy 1902-ben készült összeírás a következő képet nyújtja a galíciai birtok-elosztódásról. Az egész földbirtoknak $\frac{1}{3}$ -a nagybirtok. (Többszire lengyel tulajdonos és zsidó bérlő kezén). A parasztság kezén levő földbirtoknak fele $\frac{1}{4}$ —2 és 2—5 holdas gazdaságok között oszlik meg. Egynegyed rész jut az 5—10 holdas gazdaságokra. Vagyis a parasztbirtoknak $\frac{3}{4}$ része $\frac{1}{4}$ —10 holdas gazdaságoknak szolgál egészségtelen, gyöngé alapjául. Az egy-két méter széles földpántlikák gyakori voltán még székelyeink is csóválják fejüket, pedig náluk is idők folyamán ugyancsak széthasogatódott az ősi örökség.

Az osztozó földműves parasztság túlszaporodásának következménye a roppant nagy és egyre növekvő kivándorlás. A galíciai parasztság részben Amerikába vándorol ki, részben Németországba: szezón-munkára. És ezzel kerülő úton eljutottunk az úrias külsejű, bádogtetejű és belül is csinosabb berendezésű (díván, nádszékek, szőnyeg, mosdó) parasztházak keletkezésének magyarázatához. Azokat hazatért kivándorlók építették, vagy ők adják a példát az építésre. Az ilyen házakban nemcsak jobb szállást kap a katona, de német, esetleg angol nyelvtudásának is hasznát veheti.

A podóliai paraszt kicsiny földjét sem műveli okszerűen. Dunántúli honvédeink azt mondják, hogy ők itt a gazdálkodás körül olyan dolgokat látnak, amilyeneket nagyapjuk beszél esoda-képpen — a maga gyermekkorából.

Egy pár ellesett kritizáló megjegyzés magyar katonák ajkáról:

„Ezeknek a szántó-vető eszközeik elég újmódiak, de az a baj, hogy minden „lityeg-lotyog a csapjában“. Nem rendes, csinos gazdák, nem szorgalmas „hangya-nép“. Csak félannyiszor szántják meg a földet vetés alá, mint például Vas megyében és az is inkább „körmölés“, mint szántás. A búzájuk és rozsuk gazos, rövidszárú, bár a feje jó eresztős. Úgy csépelnek, mint az ántivilágban: egy

sütetre valót hadaróval vagy mosósulyokkal. Takarmányt keveset csinálnak, inkább kukorica-kóróval, mosogatólével tartják a szarvasmarhát. Ókröt alig látni, a tehenet nem fogják be — nem is nehéz munkára való az ilyen tarka fajta. Apró kis lovakkal gazdálkodnak, amiket csontig lerongyolnak. Disznó kevés van, aminek tán az az oka, hogy a városi nép inkább zsidó és nem veszi meg a disznót; hanem sok a ruca és a lúd, ami megint a zsidók tekintetiért lehet. Azt azonban el kell ismerni, hogy a gyümölcshöz értenek, a fákat jól gondozzák. Egy dologban meg éppen példát lehetne venni tőlük: t. i. a méhészetben. A házak környéke meg van rakva méhkasokkal, csak az a kár, hogy a muszka-medve sokat fölvert belőlük. No, a magyar sem veti meg az édességet: mult ősszel a kiürített Siemikowcénél cseberszámra állott a méz a lövészárokbán . . .“

Így a világjáró, de a hazaira büszke magyarok.

A gazdasági elmaradottságban bizonyára része van annak is, hogy az áldott podóliai föld az igénytelen lakosság számára a szükséges búzát, rozsot, kukoricát, tatárkát, krumplit fáradságos munka nélkül is megtermi; sőt jobb években tekintélyes kivitelre is jut ezekből. 1914-ben nagyon jó termés volt s mivel a kivitelt a háború megakadályozta, különösen gabonaneműekben nagy volt a bőség és olesóság a galíciai orosz hódoltságban. Sajnos, a mi utánpótlásunkon keveset segít ez a vidék, mert a visszavonuló oroszok elégették a learatott gabonát és száraz takarmányt. Krumpli azonban bőven van, még pedig pineék hiányában künn a határon fölhintott vermekben. A krumpli ezen hozzáférhetőségének különösen oláhjaink örülnek, akik a lövészárokbá behúzódva heves ágyutűzben is vígan sütögetik a könnyen szerzett zsákmányt.

Az ukrán faluban népviseleti és egyéb néprajzi érdekességet csak helyenként látni. Milyen színes és eredeti Podóliához képest Bukovina, a szintén ukrán eredetű huculok hazája!

A kivándorlásnak bizonyára nagy része van abban, hogy a népies művészet színei mindinkább elhalványodnak a nemzetközi szürkeségben. És amint mondtuk, Podóliában az utóbbi években mind nagyobb arányokat öltött a kivándorlás. Ez nem is csoda, hiszen a népfölösleget föl szívó városokat és azokban az ipart és kereskedelmet a szintén nagyon szapora zsidóság tartja kezében. Podóliában lépten-nyomon rábukkan az ember 2—3000 lakosú apró városkákra, amelyek már létezésükkel meglepetésül szolgálnak az idegennek. A zsidó városkák sajátságos életét: a Ringet (Ryneket) a magastornyú városházával, a nagyon piszkos oldal-utcákat és a

bennük folyó könyörtelen életharcot eleget festegették haditudósi-tóink.

Ezekben a városkákban egyre sűrűbben jelennek meg a kupolás görög templomok is, jelélül annak, hogy a környező parasztság számot tart a városi életre és mind a hivatalokban — a lengyelekkel szemben —, mind gazdasági téren — a zsidósággal szemben — helyet kíván magának. A cél eléréséig azonban még igen nagy kulturális folyamaton kell átesnie a népnek, hiszen Galicia lakosságának majd háromnegyed része analfabéta. Az előretörést látni: az ukránok a legnagyobb áldozatok árán középiskolákat létesítenek és lázasan igyekeznek vezető osztályt teremteni maguknak.

Általában ez a föld a nagy ellentétek földje, amelyek közt magyar ember számára nehéz az eligazodás. Ha a lengyelek tiszteletére a lengyel himnuszt énekeljük, nem esik jól az ukránoknak; ha demokrata ukrán barátainkat dícsérgetjük, kicsinylően mosolyognak a történelmükre büszke lengyelek; a zsidók pedig keservesen panaszoznak el nekünk és szomorú példákkal bizonyítgatják, hogy a háború folyamán a parasztoktól többet szenvedtek, mint az orosz katonaságtól.

A háborús pusztítások újjáépítésével sikerülni fog-e a szociális és politikai problémákat is megoldani? Eléri-e Ukrania „Piemontja“ azt a világtörténeti hivatást, amelyet a lakosság jobbjai — az ukrán légió tagjai és polgári támogatói — remélnek?

Ezekre a kérdésekre első sorban a háború általános kimenetele fogja megadni a feleletet. Nekünk mindenesetre az az érdekünk és óhajításunk, hogy ezen a földön, annyi drága testvérünk temetőföldjén, olyan egészséges politikai alakulás jöjjön létre, amelytől a jövőben a keleti barbárság ellen a mostaninál nagyobb fokú és egységesebb támogatást remélhetünk.

Földrajzi vonatkozások a háborúban.

Irta : Dr. Strömpl Gábor.

(Vége)

Táborozás.

Az elemek elleni védekezés és a fáradtság készíti a harcoló csapatokat arra, hogy naponkint vagy időközönként szállást és pihenőt kapjanak. Tartós, új erőt adó pihenést csak a fekvés nyújt. Fekvőhely és lakás dolgában a katona nem válogatós, mégis a szervezet kiméltése olyan határokat szab a tömeg munkabírása és edzettsége elé, amelyen túllépni, csúfos veszteségek nélkül, nem lehet. — A nélkülözések és fátalmak mértékét háborúban és főleg a harc téren nem a békebeli állapotok szerint mérik. Nem lehet, nem is szabad a háborús munkabírást a hadgyakorlatok vagy a sport szemüvegén át nézni, sőt nem lehet a ma nagyháborújának ebbeli kérdéseiben még a mult tapasztalatait sem minden téren alkalmazni. Csak ha szem előtt tartjuk a legtartósabb, szinte szakadatlan dülő harcoknak fokozott követelményeit, csak akkor ítéltjük meg higgadtan a katonák emberfelettinek látszó fáradhatatlanságát.

A táborozás harc téri viszonyainak tárgyalásában — úgy tetszik — mintha csak a pihenés körülményeiről esne szó. Pedig fátalmakkal, veszedelmekkel itt is csak úgy kell számolnunk, mint bárhol másutt.

Az előző háborúk táborozási módjai többé-kevésbé még ma is érvényben vannak, de a mai háború nagysága és sajátossága mellett újabb módok is alakultak, ami a geográfusnak is nyújt megfigyelni valót.

A szorosabb értelemben vett elszállásolás (Kantonierung) az, mikor fedél alá juttatnak minden katonát és lovat. Sűrűn lakott területen ez nem okoz nehézséget, annál inkább gyéren lakott vagy lakatlan vidéken. A csapatoknak eszerint számolniok kell a területek lakottságával, a települések gyakoriságával s így a vezetőség ebben is a geográfia ismereteire szorul.

A csapatoknak tanya, falu, város (ill. bármilyen település) nyújt gyors, minden előzetes munkálat nélkül pihenőt és védelmet. Lakóház, istálló, csűr, pince s más épület mind tekintetbe jön az elszállásolásban. S nemcsak az épületek száma esik ilyenkor latba, hanem az épületek nagysága, sőt tisztasága is. Mindez nemcsak a területek lakottságának mértékétől függ, hanem függ már a helytlakó nép kulturfokától is. Más ugyanis a rutén paraszt építkezési módja, másképp lakik a galíciai zsidó és más a háza, házatája a magyar vagy a német parasztnak. Változik a falu a vidékek szerint is, mégha a lakosság ugyanaz marad

is. Kárpáti rutén háza szűkebb, mint a podoliaié és szegényebb a hegyközi német lakása, mint a síkvidékié. S nem mindig az illető terület gazdagságától, termékenységétől függ ez, mert vannak sivatárabb hegyvidéken olyan községek, amelyek vetekednek más, jóval gazdagabb tájak falvaival.

A helységen belül vannak még más olyan részletek is, amelyek az elszállásoláskor tekintetbe jönnek. A csapatoknak tüzelőfa, alomnak ló alá szalma kell, míg a község fölös elesége csökkenti a pótlások mennyiségét. A víz kérdése szintén fontos, mert az állatnak sok ivóvíz kell és a csapatok sok ivóvizet fogyasztanak (leves, kávé) vagy használnak (mosdás, mosás) el. — A részletek, amire az elszállásolásoknál tekintettel kell lenni, ezzel még nem merülnek ki. Tömegek elhelyezésében a hadsereg mai közegészsége mellett tekintetbe kell venni a falu közegészségügyi viszonyait is: elsősorban az ivóvizet, majd a lakosság egészségét. Lappangó járványok felújulását ugyanis a beköltözött katonaság vigyázatlansága könnyen előidézhetheti. Ismerni ezt a katonaságnak szintén kell s ha mindenben nem is nyújt kellő felvilágosítást a geográfia, mégis a geográfia az, amely az ember és a lakott föld kölcsönösségéből származó jó és rossz állapotok okozati összefüggésére megadja a magyarázatokat. Mert nem elég csak a sokféle baj külön-külön megállapítása, hanem éppen az orvoslás biztosítása miatt a bajok összefüggését is ismernünk kell. — Végezetül a lakosság lelkülete sem lehet közömbös a hadsereg előtt. A Monarchia egyes vidékein a mostani háború sok-sok keserves tapasztalatot szerzett mit sem sejtő katonáinknak. Nemcsak Bukovina, Galicia, de Magyarország több vidékén is ellenséges érzülettel fogadták saját katonáinkat. Kémkedésben, árulásban, a hazájukbeli katonák elleni merényletekben, sőt nyílt támadásban nyilatkozhatik meg, ahogy meg is nyilatkozott ilyen módon a lakosság ellenséges, áruló érzülete. Ennek megállapítására persze nem a geográfia illetékes, mégis, mint hogy a geográfia nyitott szemmel, elfogulatlanul s ami a fő, összefüggésekben szemléli a dolgokat, útbaigazításokat adhat e tekintetben is. Még példával is támogatathom ezt: A Kárpátok több rutén falujában a község új temploma nagyságával, pompájával kéri a falu szegénységéből. Oka ennek idegen pénz, csak hogy a pénz forrása — nem Amerika. A statisztika fogyatkozásaira a geográfus, ha a helyszínén jár, egyhamar rájöhet, mivel hogy megfigyeléseiben nemcsak a nyelv, de az etnografiai ismeretek is támogatják.

Apróságoknak tetsző részleteket penditettem itt meg, amelyek azonban csak látszólag azok. Voltaképpen jelentős dolgok a hadsereg tömegéletében akkor és olyan helyeken, ahol a bajok — nem ismerve lappangásukat — meglepetésszerűen jelentkeznek.

A kolera dülését ugyancsak meg tudták szorítani; Galiciában a tél kezdetén jelentkező kiütéses tifuszt idejében és több szakismerettel kezelhették, mert a kiütéses tifusz itt lappangó betegség a lakosság között, s mert jelentkezésének idejét már ismerik. Az itteni körorvosok gyakorlatuk révén már több szakismerettel siethettek a katonáorvosok segítségére.

A tetvek elleni védekezést a Kárpátokban már akkor meg kellett kezdeni, amikor a katona a szurtos házakba került, mert nemcsak az oroszok után maradt sok tetű a házakban, volt már annakelőtte is elég. A csapatok ki- és beköltözködése a különböző vidékek tetűfajait aztán összekeverte a lakásokban. Pedig nem megmosolyogni, lekicsinyelni való baja ez sem a helytlakóknak, sem pedig a köztük napokig, hónapokig élt katonáknak. Sok-sok ezer lakosnak, még több katonának ezek az undorral semmibe vett apró bogarak okozták halálát. Holott ha már békében kevesebb utálattal, álszeméremmel, de több lelkiismeretességgel tanulmányoznák az illetékes szakemberek ezeket az állatokat is, úgy nemcsak egyesek, de egész népek háláját szereznék meg.

Mi ebben a geografia? Magam sem tudom. De ahogy a maláriában nem volt része eleinte sem a zoológiának, még kevésbé a geografiának, akként a kolera elleni védekezésben is csak újabbban zárják el a fertőzött vidékről jövő folyóvizeket. Valahogy geográfiai elemek sejtődnek meg más járványos betegségekben is, mert csak bizonyos időjárás mellett jelentkeznek s csak egyes vidékekre és népekre szorítkoznak. Hogy a bajok fészket, tovaterjedésének körülményeit a geografus derítene fel, azt már eleve is tagadhatjuk, de hogy — mert volt eset rá — a geografus is hozzájárulhat ez égetően szomorú kérdések megvalósításához — azt, a már említett tények mellett bizvást remélhetjük.

Szánt-szándékkal halmozom egyre inkább a hadviselés és a geografia közötti kölesönös vonatkozásokat. Célzatosan s tén már túlzón is teszem, csak hogy minél inkább kitűnjön az a megerősödött kapcsolat, amit éppen a mostani nagy háború teremtett a geografia és a hadviselés között.

Gyéren lakott területen már nem kerülhet fedél alá minden katona. A lovak még valahogy fedélhez jutnak, mert azoknak — s joggal — szorítanak helyet. Nyáron, vagy máskor, amikor száraz idő járja, a hajléktalanság nem okoz különösebb gondot a katonának, de esős időben vagy szélben, ha napokig tart, elviselhetetlen, mert a megbetegedések aránya nagyot nő. Ilyenkor szorúl sátorba a katona, ezért van sátra bakának és tűzérnek, ezért hordanak sátrat magukkal mindazok, akiket szolgálatuk hosszabb-rövidebb időre a szabad ég alá kényszerít. Ha sátor alá kerül is a legénység legtöbbször a község szabad terén, vagy künn a tarlón, a sátorozó legénység több dologban mégis csak rászorul a falura. S ha érintkezik a falu lakósaival, úgy az óvintézkedések a sátorozó legénységre is kötelezők. Minden joban-rosszban, mit a közeli helység nyújt, a sátorozó legénység is osztozik. Szalmát, valamelyes eleséget, ivóvizet, egyebet, mégis csak a falu ad, s ha rászorul vagy elfogadja a katonaság, úgy már is alkalmat szolgáltat arra, hogy a falunak, lakósaival és ivóvizének rejtett nyavalyáit is átvehesse. Ha pedig a katonák között lappang valami ragályos betegség, úgy a kölesönös érintkezés, a közös ital, étel és lakás révén megfertőzi a lakosságot is.

Lakatlan vagy csak messze eső falukkal megrakott vidéken a csapatok szabad ég alá kerülnek. Bizonyos tekintetben ez a legegész-

ségesebb. A csapatok már előre el vannak erre készülve. A sátor használatában azonban nem mindig lehetséges és hosszabb időre a mi időjárásunk mellett nem ad elég védelmet. Ész, szél ellen még véd, de fagy és erős szél ellen már nem. S ha ad is fedeleket a sátor a katona feje fölé, a fekvőhely mégis csak a pusztai föld marad. Széna, fű, gyom vagy az erdő lombja és avara jó, száraz nyugvóhelyet ad, de nem mindig és nem mindenütt kerül derékaljnak való. Sőt éppen akkor és talán éppen ott nem kerül, ahol a legnagyobb szükség volna rá: télen és magas hegységben. Nem felel meg a pusztai sátor még bőséges alom mellett sem, ha vízenyős, mocsaras talajon áll, mert az alom megnyirkosodik. A kényszerűtlen élelmes katona azonban a legegyszerűbb anyagból is tákol magának tartós, védett hajlékot. Se szeri, se száma e környezet és kényszerűség szülte találmányoknak, amikben — tagadhatatlan — a bakákat illeti meg az elsőség, mert hiszen ők azok, akik a legmesszebb s teljesen magukra hagyatva sodródni a legkellemetlenebb helyekre és helyzetekbe. Szalma, nád, galy, majd a már kész épületek, mind építőanyag a katona kezében, legtöbbet, legtartósabbat azonban mégis földből és kőből épít. Földet csaknem mindenhol kap, szerszáma pedig van hozzá. Ahol föld nincs, ott követ talál s ebből rója össze tábori lakásának falát.

A szabad táborozásra nem minden hely felel meg. Hogy a tábor helye száraz, ellenség elől eltakart, szélvédett legyen, az nem található meg minden területen. Minél kisebb a tábor helye, annál inkább megfelelhet a kívánalmaknak s éppen ezért, főleg a hegyközi harcok területén, minél kisebb csoportokban igyekeznek táborozni. — Mocsaras helyek táborhelyre nem alkalmasak; nem kellemes a völgyek talpa sem, jobb a völgyoldalban, hova az est hűvös, nyirkos levegője már nem ér fel. — A tábor helyét, ha a körülmények megengedik, szintén meg kell válogatni, hogy élhessünk azokkal a kedvezőbb, embert és állatot kímélő viszonyokkal, amit a terület nyújthat. Idők múltán, gyakorlat révén szert tehet erre bárki, de akinek valamelyes geográfiai ismeretei vannak, az hamarabb és jobb helyet talál, sőt térképen már előre tájékozódhatik a megfelelőbb térségek hollétéről. És a megfelelő helyek megtalálására a fa- és a víz-szükséglet fedezése mindig rákényszeríti a táborhelyek keresőit.

A jelen háborúja az említett táborozásokon kívül még más táborozási módokat is kényszerített rá a katonákra. Ez a mostani háború sajátos haremódorának a folyamánya, de részben már az előző háborúk tapasztalataiból alakult ki.

A lövészárók az állóharcok eredménye s hogy állóharcban viszonylag mozdulatlanok van, mely sokáig, napokig, hónapokig tart, a lövészárók lakásnak marad. Az árok anyaga területenkint változik. Hol termőföldből, hol meg terméskőből készült, aszerint, hogy rónán, halmon vagy sziklás hegyek között van az árok. Ahol erdő van a közelben, ott szálfák kerül fölibe fedélnek, ahol faluhoz ér, ott a falu hazáinak építőanyagából van a fedél. Alomnak szalma, széna, lomb, sás vagy másféle használatos, olyasmi, ami a közelben található. A lövészárók hosszú láncolatán a környék építő anyagát szinte gyűj-

teményes összeállításban találjuk meg. Ahogy változik a környék, úgy változik a lövészárók stílusa is, mert az építőanyagoknak messzi szállítása olyan nehézségeket ró az utánpótlásra, hogy éppen csak a legszükségesebbeket adja meg a fedezékek építéséhez. A vasút, a trén csak azt szállíthatja, ami a környéken hiányzik. Vannak azonban olyan lövészárók szelte területek, ahol a föld kivételével csaknem mindenféle építőanyag hiányzik. Ilyen helyekre, ha csak a kilakoltatott községek szétszedett tetői, házai, pajtái, ólai nem szolgáltatnak elegendő faanyagot — mindent a hadseregnek kell szállítani.

Az építőanyag miatt is ismerni kell a haretérületet. Falu, város, erdő, nádas, fasorok, stb. mind, mint anyagkészletek is számításba veendőek. Nem közömbös az sem, hogy a terület talaja, altalaja laza föld, homok, mocsárföld, vagy szálban álló szikla. Hisz ezek szerint is módosul a lövészárkok alakja és berendezése.

A talajvíz a lövészárkoknál nemcsak mint mosdóvíz és ivóvíz szorpellhet, hanem mint bajt okozó, egészséget veszélyeztető elem is. A közeli bőséges talajvíz elárasztja az árkot, a földdel összetapadva, sárrá sűrűsödik.

Csak geológiai ismeretekkel kerülhetik el előre az ilyen nehézségeket azok, akik a lövészárkok helyét több-kevesebb szabadsággal kijelölik.

Nemcsak a lövészárkokban, hanem a haretér más lakásaiban is vannak olyan tényezők, amelyek a helyi viszonyoktól függenek. A közeli tartalék szintén a földalatti lakásokba kerül. Lakásai már nagyobbak, tömörebbek, de éppen ezért elszórtabban, ritkábban fekszenek a lövészárók mögött. Építőanyagukat, berendezésüket tekintve, ugyanaz áll ezekre, mint a lövészárkokra. — A harcvonal mögött messzebb álló lakások kezdenek kiemelkedni a földből. Követ, földet már kevesebbet használnak fel, hanem több deszkát, lécet, cölöpöt, kátrányt, papírost, szóval olyasmiket, amiből hamar és könnyen építhetnek lakásokat, istállókat, raktárakat. Csak a hiányzó anyagot szállítják, szerzik be hátulról s hogy ezt megkönnyítsék, lehetőleg minél több anyagot hajszolnak fel a közelben. Az anyagszállítások elkerülése vagy csökkentése miatt igyekeznek a front minden használható szállását, lakását igénybe venni. Ezzel a kihasználással szemben már alkalmazkodnak a terület települési viszonyaihoz. Ha sok a falu, s ezekben sok a ház, a parancsnokságok, a csapatok trénjei, szekérvonatok, raktárak, kórházak, stb. minden különösebb berendezés és építkezés nélkül helyezkedhetnek el a front mögött embertül, lovastul. Még az esőtől, hidegtől óvandó anyagot, szerezket is fedél alá juttathatják. Gyéren lakott, vagy nagy kiterjedésű lakatlan területeken azonban csak tatarozások, bővítések vagy csak fáradságos és költséges építkezések után maradhat a sereg huzamosabb ideig.

Nyáron a lakás, a táborozás kérdése nem okoz akkora gondot, mint ősszel és télen. Az eső és a hideg kegyetlen ellensége a katonának, mert erővel, bátorsággal nem gyűrheti le őket. Eső ellen csak fedél, véd, hideg ellen a hajlék. Hetekig nem maradhat a katona esőben fedél nélkül, még a legjobb esőálló ruhában sem, nem lehet el csi-

korgó hidegben tűz nélkül. Szinte hihetetlen nélkülözésekre képes a katona, de általában a tömeget, kárvallás nélkül nem tethetjük ki az átlagkatona szervezetét már megviselő nélkülözéseknél. A fűtés faszükségletét hosszabb időre a kilakoltatott községek kerítései nem fedezhetik s ahol nincs erdő, ott a tüzelőfa szállítása is újabb terhet ró a harcéri szállításokra. Erdő pedig nincs mindenütt. Az erdőtlen vidékek tűzifaszükségletével tehát a helymaradó téli harcokban számolni kell.

Hihetetlen fáradalmakra, nélkülözésekre képes a katona. A megpróbáltatások, a testi-lelki erőfeszítések határai a harcérien kívül állók előtt szinte érthetetlenek. De mint említém, mindezeket nem lehet, nem is szabad a béke szemüvegén át nézni vagy a sport szerint mérlegelni. Még az egyén szerint sem szabhatjuk meg a fáradalmak, nélkülözések elviselhető határát, mert a hadviselésben a tömeg, eddig nem is gyanított nagy tömegek életének hatása érvényesül. S a tömegélet hatása vagy olyan, hogy növeli a nélkülözések elviselését, fokozza az erők kifejtését az egyénnél, vagy olyan, hogy csökkenti, lohasztja. — Megvan különben a tömegelésnek ez a hatása békében is, de korántsem abban a mértékben mint háborúban, vagy s főleg a harcéri katonáknál, hol a tömegek életében nagy különbségek nincsenek. A harcérien elsikkad az egyéniség a tömegek mozgásában; itt az egyéniség csak lomb, dísz a tömeg terebélyes fáján, míg az igazi erő maga — a fatörzs.

Apróbb közlemények.

A japán kivándorlás. A „sárga-kérdés“, melyet főleg Japánnak az elmúlt évtizedek alatt felmutatott rohamos kulturális és hatalmi fejlődése állított előtérbe, a jelen, de még inkább a jövő egyik legfontosabb világpolitikai problémája. Japán egyre szembeötlőbb módon megnyilvánuló terjeszkedési politikáját, általában az ország túlnépesedése következtében beállott geográfiai szükségszerűséggel hozzák összefüggésbe. *Dr. Ernst Schulze* a *Petermann's Mitteilungen* 1915. IV—VIII. füzetében hosszas tanulmányban, behatóan foglalkozik a japán kivándorlás kérdésével. A következőkben ennek alapján igyekszünk ismertetni a japán kivándorlás jelenlegi állapotát, rámutatva arra, hogy mi összefüggésben van ez az anyaország gazdasági és politikai helyzetével és mi a jelentősége világpolitikai szempontból.

A kivándorlások általában földrajzi, társadalmi és néplélektani okokra vezethetők vissza, minők: a túlnépesedés és ennek következtében beállott kedvezőtlen megélhetési viszonyok, politikai vagy vallási elnyomatás, politikai terjeszkedési vágy, meggazdagodásra való törekvés, különböző tömegszuggeráltiok stb. Ezek közül a japán kivándorlás esetében különösen három játszik fontosabb szerepet: a túlnépesedés, a meggazdagodási és a politikai terjeszkedési vágy.

A japán kivándorlás egészen újkeletű, mindössze egy negyed század óta vett nagyobb lendületet. A Japán ujjaszületését megelőző időkben szigorú törvények akadályozták meg a szigetország elhagyását. Sőt még 1880 előtt is csak titokban szökhettek meg a japánok hazájuk földjéről. A kivándorlás az orosz-japán háború után egyszerre fokozott mértékben indult meg s az elmúlt évtizedben tetőpontját éri el. — Az egész kivándorlási mozgalomnak tulajdonképpen az a körülmény volt a megindítója, hogy a Hawaii-szigetek cukornád ültetvényeseinek munkaerőkre volt szüksége s ezek olcsó és használható munkásokat a közeli Japánból szereztek be. Ennek következtében 5 év alatt mintegy 12.000 japán hagyta el hazáját. Később a kivándorlók a Hawaii-szigeteket csak ideiglenes állomásnak tekintették s tovább folytatták útjukat Amerika felé. 1900-ban mintegy 42.000 japán hagyja el hazáját s ezeknek túlnyomó része Amerika földjén telepszik meg. Az Egyesült-Államok kormánya egyre féltékenyebb szemmel nézi a japánok tömeges beözönlését s törvényekkel igyekszik ennek gátat vetni. Innen származik az Egyesült-Államok és Japán között kiéleződött feszült viszony, mely amellettt hogy örökös politikai ellentétekre vezet, nagy horderejű világtörténelmi kérdések csíráját rejti magában.

A külföldön élő japánok számát még nem ismerjük pontosan. Különböző és egymástól meglehetősen eltérő adatok állanak rendelkezésünkre, melyek szerint a külföldre kivándorlott japánok száma 420 és 256 ezer között ingadozik. *Grünfeld*, ki a japán kivándorlás kérdésével behatóan foglalkozik, az utóbbi adatot tartja elfogadhatónak. E szerint a birodalom területén kívül élő japánok száma országok szerint a következőképpen oszlik meg:

Egyesült-Államokban	142.469
Khinában	81.279
Kanadában	8854
Peruban	4590
Ausztráliában	3960
Colombo, Hongkong, Singaporéban	3164
Orosz-Ázsiában	3600
Mexikóban	2465
A Fülöp-szigeteken	2165
Holland-Indiában	781
Kelet-Indiában	780
Braziliában	605

A többi más országok között oszlik meg. Ha ehhez hozzá vesszük még a japán gyarmatokban élők számát, ami 307.279, úgy az anyaország területén kívül élő japánok száma 563.713.¹⁾

A H a w a i - s z i g e t e k r e előbb megindult a japán kivándorlás, mielőtt még azok az Unió fennhatósága alá kerültek. Az 1898-ban bekövetkezett annektálás már a japán kormány erős tiltakozásával találkozott. A szigeteknek 1900-ban 154.000 lakosa volt s ezek között 56.230 japán, tehát az összlakosságnak több mint az egyharmad része,

1) Az 1909.-i hivatalos statisztika szerint.

több, mint az összes fehér népesség együttvéve. Később, amint Hawaii csak az Amerikába vándorlók közbeeső állomása lett, számuk hirtelen megfogyatkozott. Tovább is sok japán lepi el évről-évre a szigeteket, de ezek túlnyomó részben csak addig tartózkodnak itt, míg a cukornádültetvényekben a tovább utazáshoz szükséges pénzre szert tesznek. 1907-ben már a Hawaii hivatalos közegek is utasítást kapnak, hogy az Észak-Amerikába induló hajókra több japán kivándorlót ne engedjenek fel. Az amerikai kivándorlás korlátozása a Hawaii-szigetekre való tömeges beözönlésnek is gátat vetett. Azóta az állandóan letelepedettek száma is egyre kevesbbedik. A kivándorlók jelentékeny része, miután meggazdagodott, visszatér hazájába. A XX. század első évtizedében bevándorlott 77.421 japán közül csak 2235 nem költözött el ismét. A khinaiak, bár jóval megelőzték itt a japánokat s 1884-ben, mikor az első japán bevándorlók megjelentek, már 18 ezer khinait találtak itt, 1910-ben pedig már 21 ezer khinai mellett 79.000 japán él a szigeteken. A japán lakosság tehát 30%-kal nagyobb gyarapodást mutat, mint a khinai. A szigetek jelenlegi japán népessége jóval kedvezőbb helyzetben van, mint aminőben a csaknem rabszolga-sorsban élő első bevándorlók voltak, mert a munkások mellett földbirtokosok, iparosok és kereskedők is nagy számmal vannak köztük.

Az Egyesült-Államok területén él több, mint a fele a külföldre vándorolt japánoknak. Számuk az anyaállam és a Hawaii-szigetek között csaknem egyenletesen oszlik meg. A khinaiak itt is megelőzték a japánokat, de számuk korántsem emelkedett oly rohamosan, mint az utóbbiaké; a megszorított bevándorlás és a rájuk nézve kedvezőtlen társadalmi viszonyok következtében az utóbbi két évtized alatt fel-tűnően megfogyatkoztak, mert sok visszavándorolt hazájába. 1870-ben még csak 55 japán lakosa volt az Uniónak 63 ezer khinai mellett, 1890-ben 107 ezer khinaira csak 2039 japán esik. 1910-ben pedig már több a japán, mint a khinai, mert számuk 72.157, míg az utóbbiak csak 71.531-en vannak. 1900—10 között a japán bevándorlók száma 96,6%-os emelkedést mutat fel. Az Unió japán népességének túlnyomó része férfi (87%), kik legnagyobb részben a Csendes-óceán partvidékén laknak. A többi államra összes létszámuknak csak egyheted része esik (10.400). A japánok itteni társadalmi helyzetét az amerikaiak hagyományos gyűlölete és az ellenük hozott szigorú törvények szerfölött megnehezítik. A társadalom valósággal bojkottálja őket, az állam a polgárjogot megtagadja tőlük s még a legtöbb helyen a fehérekkel való házasságkötést is lehetetlenné teszi számukra. A japán igénytelensége, szorgalma által vagyont gyűjthet itt magának, de tekintélyesebb polgári állást, hatalmat, befolyást semmiképp nem szerzhet.

Kanada japán telepeseinek száma jelentékenyen kisebb, mint az Egyesült-Államoké. Az angolok is szigorú törvényekkel igyekeztek gátat vetni beözönlésük elé, bár „japán veszedelem“-ről itt egyáltalában nem lehetett szó. 1910-ben létszámuk 13.128 volt. Bevándorlásuk csak 1904-ben vette kezdetét s 1907-ben tetőpontját érte el. Az utóbbi év alatt 7100 japán költözött be, vagyis több, mint a többi év-

ben együttvéve. A kivándorlás megnehezítésének következménye mindjárt a következő évben érezhetővé vált, mert a bevándorlottak száma egyszerre 495-re esett le. A legtöbb japán Brit-Kolumbiában él. Ezek főleg a halászat és a halkonzerv-készítés terén tűnnek ki. Sok föld és vasútépítő munkás is van köztük. Amerika többi nyugoti államaiban is egyre nagyobb számban tűntek fel a japánok. Különösen Peruba vándoroltak be sokan (4560). Mexikóban politikai befolyásra is sikerült szert tenniök. Az Unió és Mexikó között egyre megismétlődő viszályokban minden valószínűség szerint nem egy esetben a japánok közbeavatkozását is kereshetjük.

Ausztrália a japán szigetekhez való közelségénél fogva különösen alkalmas lett volna a japán bevándorlók számára. Addig azonban, míg a Hawaii-szigetekre és az Amerikába való beözönlés tartott, Ausztrália felől elterelődött a kivándorlók figyelme. Ausztrália különben még Amerikánál is merevebben zárkózott el a sárga telepések befogadásától. Az 1901-ben hozott törvény, mely szerint mindazok a bevándorlók visszautasítandók, akik diktálás után nem tudnak 50 európai szót valamelyik európai nyelven leírni, a japán munkásnép bevándorlását úgyszólván lehetetlenné tette. Ausztráliában ezért felülösen kevés a japán. Az évi bevándorlottak száma 400—500 között ingadozik. 1911-ben összesen 3474 japán élt Ausztráliában, kik főleg mint gyöngyhalászok és utcai árusok keresik meg kenyerüket. Az összes japánok és kínaiak száma csak 1,25%-a a kontinens összlakosságának. Az angol-japán egyezség megkötését a szövetséges államok kormánya nem jó szemmel nézte s ez időtáiban erős hangok hallatszottak az anyaország ellen. Azóta is az ausztráliai politikusok minden adandó alkalommal hangsúlyozzák „a fehér Ausztrália“ elvét, amely mellett minden körülmények között törhetetlenül ki akarnak tartani.

A japán kivándorlást a szigetország túlnépesedésével nem igazolhatjuk teljesen. Igaz ugyan, hogy Japán népessége ezidő szerint is elég tekintélyes, de korántsem annyira, hogy akár az anyaország, akár a gyarmatok befogadó képességét meghaladná. Legtöbbször a sűrűn lakott déli szigetekről vándorolnak ki. Kiu-Siunak 178, Sikokunak pedig 181 lakosa van km²-kint; tehát jóval kevesebb, mint Németország és Anglia sűrűbb népességű vidékein. A gyarmatok népsűrűsége pedig határozottan kicsinek mondható (Formosa 90, Korea 62). Úgy az anyaországban, mint a gyarmatokon a gazdaságilag kellőképp vagy egyáltalában ki nem használt földek tekintélyes területet foglalnak el. Túltermelésről még ezidő szerint egyáltalában nem lehet beszélni.

Japán egyre fejlődő ipara idővel még sok ember számára nyújthat megélhetést, mely képes lesz a későbbi évek népszaporulatát is az anyaország földjén lekötöni. Grünfeld számításai szerint intenzívebb gazdasági élet mellett a szigetország földjén még a jelenlegi lakosságon kívül 2,400.000, a gyarmatokon 3,450.000 ember tudna megélni. A kivándorlás geográfiai szükségszerűsége tehát tulajdonképpen csak akkor fog bekövetkezni.

A kivándorlás eddigi eredményei nem mondhatók valami kedvezőnek. A kivándorlás, különösen eleinte olyan területre irányult, hol annak jelentősebb politikai céljai nem lehettek; a japán gyarmatokon pedig a hódítók előbb jelentek meg, mint a telepések. A japán műveltség a bevándorlókkal együtt nem tudott tehát tért hódítani, iparcikkek nem szorították ki az európai árúkat. Ennek oka jórészt abban keresendő, hogy a kivándorlók a nép alsó rétegéből kerültek ki, kiket csak a meggazdagodás vágya vezérelt. Nagy részük, miután megszedte magát, visszavándorolt hazájába. A gyarmatosításhoz szükséges nagyobb tőkebefektetés hiánya, minthogy a kormány mindez ideig szigorúan tiltja a külföldre való pénzkiáramlást, szintén nagy akadálya a gyarmatosítás sikerének.

Az újabb időben a kivándorlásoknak már határozott politikai célzata van, mióta a kormány vette kezébe a dolgot. Japán hatalmi terjeszkedési vágyát a háború alatt is nem egyszer leplezetlenül kifejezésre juttatta. Első dolga volt, — még a háború kezdetén — hogy Kíau-Csoura és a német csendes-óceáni szigetekre rátegye a kezét. Majd Khina politikai és gazdasági meghódítására vetette magát, s egymás után ragadja el az európai hatalmak elől a szén- és érctelepek kiaknázásának, vasutak építésének jogát. A kivándorlók között már nemcsak tudatlan munkások, hanem élelmes kereskedők, ügynökök, mérnökök is nagy számmal akadnak. Japán tulajdonképpen egyeduralomra törekszik Ázsia felett. Ezt pedig könnyű szerrel és az európai hatalmak érdekeinek sérelme nélkül nem valósíthatja meg. Így előreláthatólag — az európai háború lezajlása után — keleten még sok fontos hatalmi kérdés fog megoldásra várni.

Dr. Hézser Aurél.

Litvánia és a litván problémák. Litvánia fogalma szűkebb vagy tágabb a szerint, mint az orosz, lengyel, litván, vagy lett politikai szemüvegen keresztül tekintjük. A történelmi Litvániának a mai hat orosz kormányzóság, nevezetesen Kovno, Vilna, Grodno, Minszk, Mohiljev és Vityebszk felelne meg, de litván kormányzóságokon manapság csak a három elsőt szokták érteni, amelyekben t. i. legerősebb a litván lakosság.¹⁾ E három kormányzóság területe kerekén 120.000 km², tehát valamivel kisebb, mint Lengyelországé, lakóinak száma azonban éppen fele amazénak (5,800.000). Egy km²-re átlag 44 lélek esik. Legtömöttebb a lakosság a Bjelosztoki kerületben, km²-ként 85 lélek. Ez a város a fonó-szövőipar központja, épp úgy, mint Lodz Lengyelországban, de mindössze csak 81.000 lakossal. Jelentősebb ipar ezenfelül alig van az országban.

A lakosság természetesen vegyes; a litvánok száma mintegy két millió. Abszolút többséget csak a kovnoi kormányzóságban alkotnak (66%),²⁾ a grodnóiiban fehéroroszok (44%) és kisoroszok (23%), a vilnaiban fehéroroszok (56%) és litvánok (18%) együttesen érik el a

¹⁾ Breszt-Litovszk (Litván-Breszt) valamikor a litván nagyfejedelem-séghez tartozott, de litván lakossága sohasem volt.

²⁾ Az adatok 1897-ből valók, azóta népszámlálás nem volt.

többséget. A nagyoroszok száma sehohsem üti meg az 5%-ot, a lengyelek a grodnóiban 10, a kovnóiban 9, s a vilnaiban 8%-kal vannak képviselve. A zsidók %-száma 13—18 között ingadozik. — Litvánia nemzeti-ségei közt szociális és kulturális fölényüknél fogva a lengyelek vezetnek. Belőlük telik ki a városi intelligencia s övök a földbirtok javarésze. Ez természetesen régi hagyományokon alapszik. Mikor Litvánia perszonális unióra lépett Lengyelországgal (1386), azzal együtt megindult a lengyel bevándorlás s a lengyel elem térfoglalása a gazdasági és politikai élet egész területén. A reális unió életbe lépésekor (1569) a lengyelesedés már jelentékenyen előrehaladt, különösen a litván főnemesség körében. A belső közigazgatás nyelve még a fehérorosz maradt — hivatalos nyelv sohasem volt a litván —, de 1696-tól kezdve a latin mellett a lengyel lépett a helyére. A nép persze továbbra is megmaradt fehér- vagy kisorosznak, de a felsőbb rétegek (s a törvényhozás, iskola, közigazgatás) lengyelekké váltak. Czartoryczky Ádám herceg (maga is régi litván főnemes család sarja) 1803-ban a lengyelség szellemi középpontjában Vilnában lengyel egyetemet alapított. Ez az időszak 1830-ig volt a lengyel befolyás virágkora.

Ezután rohamos és szomorú hanyatlás következett az ide is átcsapott két lengyel fölkelés (1830 és 1863) folyamán. A vilnai egyetemet bezárták, a görög kath. egyház híveit az orthodox egyházba kényszerítették; a lengyel nemesi uradalmakat konfiskálták, vagy súlyos jövedelmi adóval terhelték meg; a lengyeleknek a birtokszerzést megtiltották; a lengyel nyelvet a hivatalokból, iskolákból stb. száműzték. A lengyelséget ezzel persze nem tették tönkre, mert a birtokok egy része bérlet alakjában újra kezükre jutott, de jelentékenyen meggyöngyítették. A lengyel nyelv az egyházba és a magánéletbe menekült s ápolása csak titokban történhetett.

A lengyel elem helyét a nyilvános életben az orosz foglalta el. Ennek támasza elsősorban a hivatalnokság, azután a „parasztbank“ által Litvániába telepített muszka (nagyorosz) parasztság. Ez a parasztság helyi orthodox elemekre támaszkodott, melyből Kovnóra 45.000, Vilnára 415.000 és Grodnóra 919.000 lélek jutott. Az orthodox fehéroroszok ugyanis erősen nagyorosz hatás alatt állanak s a nagyorosz propaganda-egyesületekkel együtt dolgoznak a lengyelség erejének megtörésén. Ennek csakugyan látható eredménye lett. A lengyelség ügyének azonban roppant nagy segítségére volt az 1905 elején kiadott kormányrendelet, mely az elemi és középiskolában fakultatív tantárggyá tette a lengyel nyelvet. A sajtó újra feléledt. De a szabad lélekzést csakhamar elfojtotta a birodalomban bekövetkezett reakció. Az orosz nyelv ismét visszahelyeztetett korábbi jogaiba, a sajtót elnyomták, a lengyel egyesületeket feloszlatták s erőszakos miniszteri intézkedésekkel a lengyelséget a kormányzóságok ügyeinek vezetésében is hátraszorították. (A három kormányzóságnak maig sincs önálló igazgatása.) A lengyelség mindamelllett nem mond le Litvániáról s így bajos elgondolni, hogy ez, a lengyel nemzeti érzékenységet olyan közletről érdeklő kérdés miképpen lenne megoldható az oroszokkal.

A fehéroroszok főképpen a vilnai és grodnói kormányzó-

ságokban laknak; nagyobbbrészüik orthodox, de erős kisebbségük lengyel befolyás következtében r. katolikus. A vilnai kormányzóságban például, a litván lakosságú, tehát katolikus kerületekben (Vilna, Troki, Szvenejani) a fehéroroszk csaknem mind katolikusok. (A fehéroroszk összes száma a 6 nyugati kerületben 8 millió.)

Említettük, hogy a fehérorosz nyelv a XVII. századig hivatalos nyelv volt Litvániában, de ennek megszüntével csaknem tökéletesen kivészett a használatból. A forradalmi esztendők (1905—906-ban) újra felszínre hozták az agrárius reformok mellett a fehérorosz oktatási nyelvet is.

Ennek, a főképpen tanítói-papi körökből kiinduló propagandának azonban alig lesz eredménye, aminek főoka a fehéroroszság vallási megoszoltsága s ezzel kapcsolatban a lengyel és nagyorosz áramlatok küzködése, meg azután a nép szegénysége és kulturális elmaradottsága.

Sokkal kedvezőbben áll a litvánok nemzeti mozgalma, amit jelentékenyen megkönnyít az, hogy a litvánok nem szlávok, hanem a lettekkel együtt különálló indogermán népfaj, melyeknek nyelvét az orosz nem érti meg. Első irodalmi emléke 1546-ból származik. A lengyel forradalomig (1863) a nemzeti öntudat irodalmi forrásokból is táplálkozott, de ennek az orosz önkény csakhamar véget vetett. A latin betűs írást eltörölték. Az üldözés éle elsősorban a lengyelek és elengyelesedett litván nemesség ellen irányult, míg magát a litván parasztságot gazdasági támogatásban részesítették, hogy ilyenformán a földesúri osztállyal szemben orosz befolyás alatt álló litván intelligenciát teremtsenek. Ezt a célt jórészen sikerült is elérni, különösen a fiatalabb papi nemzedék segítségével. Nagy jelentőségű volt a forradalom után a latin alfabétum visszaállítás. 1905-ben Vilnában nemzeti kongresszus ült össze, mely autonómiát kívánt Litvániának, sőt a hozzá gravitáló többi kormányzóságnak is, elsősorban Szuvalkinak, azonfelül követelte a litván nyelv behozatalát a községi közigazgatásba, egyházba, iskolába s harcot hirdetett Oroszország ellen. Ez az utóbbi követelés az intelligencia nagy részének ellenére volt s csakhamar sikerült is elnyomni és orosz támogatással az egész mozgalmat lengyel-ellenes, sőt némileg ruszsofil irányba terelni. Politikailag már most az a helyzet, hogy a lengyel és litván kérdés nem választható el egymástól s ez az, ami a középponti hatalmakkal, elsősorban Németországnak még sok fejtörést fog okozni . . . ha Litvániát nem kell visszaadniuk Oroszországnak.

B.

Perzsia gazdasági és közlekedési viszonyai. Az Elő-Ázsia peremén lévő mohammedán államok Törökország, Perzsia, Afganisztán-Belucsisztán abban a látszólag szerencsétlen, de nem feltétlenül veszedelmes helyzetbe kerültek, hogy útjukba esnek az északról és délről nagy erővel előnyomuló orosz és angol terjeszkedésnek, aminek eredménye politikai függetlenségük megingása, esetleg végleges megszűnése, vagy ütköző állammá való lefokozódásuk. Perzsia geográfiai és politikai helyzete sokban hasonlít Georgiához, mely függetlenségét jó

száz évvel ezelőtt vesztette el. Az ősrégi keresztyén ország a török, orosz és perzsa birodalmak ütköző pontján feküdt, kitéve mindhármójuk vágyakozásának. Végre is utolsó királya Herakliusz a muszka cár jogára alá adta országát, abban a naiv hitben, hogy az a birodalmi törvénytárba is felvett szerződést meg fogja tartani. Pedig tanulhatott volna Ilmelynyekyj Bogdán ukrainai fejedelem példájából. Georgia ma nincs többé s autonómiájának visszaállítása csak a grúz nemesség ábrándozásaiban él.¹⁾ Perzsia szintén három versengő hatalom, török, orosz, angol, között fekszik, akik közül az előbbi a legártatlanabb s bizonyára megelégedne azzal, ami a két hatalmas ellenfél osztozkodásából számára fennmaradna. Hogy mi lesz a sorsa Perzsiának, egyelőre nem tudhatjuk. A világháború, melybe legalább részlegesen belesodródott, talán-talán könnyebbülést hoz számára is.

De lássuk az ország gazdasági és közlekedési állapotát.

Kevés olyan helye van Földünknek, melynek virágzása, vagy hanyatlása annyira a nemzetközi kereskedelmi utak váltakozó elhelyeződésétől függött, mint ezt Perzsia esetében láthatjuk. A XVI. és XVII. században a khinai és indiai karavánkereskedelem Perzsián keresztül ment a Földközi-tengerhez. Ez volt a birodalom utolsó virágkora, azután már folytonos hanyatlás következett. Mióta Anglia Indiában befészkelődött, a nyugatázsiai szárazföldi útvonalak mindjobban elvesztették jelentőségüket s ennek arányában az ország a kedvező földrajzi helyzetet kihasználó orosz és angol kereskedelmi befolyás alá kerül. Az angol-orosz diplomáciai versengés 1907-ben tudvalevőleg azzal végződött, hogy Anglia a déli, Oroszország az északi részt jelentette ki — természetesen kereskedelmi tevékenység céljából — érdekszférá-

¹⁾ A tulajdonképpeni Georgia Tiflisz, Kutaisz, Suchum és Batum orosz kormányzóságokból s felerészben Karsz és Szakatala kormányzóságokból áll. Lakóinak száma 3 millió, akik közül harmadfél millió keresztyén, fél millió mohammedán. Ezeket a perzsák térítették át a XVI., XVII. században. A II. Katalin és Herakliusz között kötött szerződés szerint (1783 és 1799) ez utóbbi Georgia cárja címét fogja viselni. Péterváron grúz követség állíttatik fel, a befolyt állami jövedelmek felett kizárólag az ország rendelkezik, a törvényhozás, közoktatás és egyház nyelve grúz marad. A muszka ez persze az utolsó betűig megszegték. A királyi családot, s a hozzá hí nemességet száműzték, a grúz nyelv használatát eltiltották, az egyházat — miután vagyont lefoglalták — a Szent szinódus alá rendelték, stb., stb.

A nemzetközi jog szerint azonban Georgia mai napig is félig szuverén állam s a muszka hatalom ellen felkelő grúz hazafiak nem lázadóknak, hanem hadviselő feleknek tekintetnek. Ezt a tíz év előtti nemzetközi brüsszeli jogi és haagai békekongresszus is elismerte. Ezt az álláspontot képviselte Svájc is, mikor néhány évvel ezelőtt az odamenekült grúz felkelőket nem szolgáltatta ki Oroszországnak.

Ezek után kellő értékére tudjuk leszállítani az orosz lapoknak azt a híradását, hogy a Kaukázusban csapatszemlét tartó cárt a grúz nemesség mélyeséges hódolattal fogadta.

jának, a kettő között pedig egy semleges terület húzódott meg.¹⁾ A rövidebbet persze Anglia húzta, mert az oroszoknak jutott a gazdag Azerbajdzsán tartomány, azután vasútaknak és országútaknak építészjoga, stb., úgy hogy ezáltal csaknem az egész országot hatalmában tartja, amit az bizonyít, hogy forgalma (kereken 600 millió korona) éppen háromszor annyi, mint Angliáé és Indiáé.²⁾ Közlekedés-hálózat szempontjából a hazánknál háromszor nagyobb ország, a közeli Kelet legelmaradottabb része. Útak és vasutak a szomszéd országokban sincsenek s ezt a körülményt Oroszország ugyancsak kihasználta a maga céljaira. A Káspi-tenger kizárólag csak orosz érdekeket szolgál, s az ezek felől bevezető két szárazföldi vonalat pedig vám-fogásokkal biztosította magának. Pár évvel ezelőtt a Dzsulfa-Tebriz szakaszon autótéherjáratot szervezett s ezzel belekapcsolta Urmia vidékét a transzkaukázusi vasúthálózatba. A transzkáspi-vasút Aszkabadi állomásától pedig Meshedig műutat építvén, Keletperzsiát is megnyitotta. Ezenfelül még több útvonalat terveznek, részben már ki is építettek, úgy hogy Északperzsia legfontosabb közlekedő útjai muszka kézben vannak.³⁾

Jóval kedvezőtlenebb ennél Anglia helyzete. Szárazföldön több okból nem közlekedhet Perzsiával. Egyedüli útja a Perzsa-öbölből vezet Iszpahán felé. Apróbb utakat ugyan épített az öböltől befelé s a Karun-folyón is angol hajók járnak, de ez eltölpül a jövő nagy programja mellett.

Most negyedik, illetve harmadik vetélytársnak újra megjelen a

¹⁾ Ezzel a megállapodással Oroszország 300 km-nyire megközelítette a Perzsa-öblöt, Afganisztán fővárosát meg éppen 70 km-re. Igaz ugyan, hogy Oroszország ugyanakkor lemondott afgán igényeiről, Tibetet pedig kölcsönösen visszaadták Kínának, vagyis Anglia két ütköző államot állított India és Szibíria közé, de hogy mennyit érnek az ilyen megállapodások, éppen napjainkban láthatjuk s hogy Anglia is csak kénytelenségből, a német előnyomulástól való félelemből tette, napnál világosabb.

²⁾ Az érdekszférák elhatárolásának ingatag volta csakhamar kiderült a Karun torkolatból kiinduló Mohammere-Koramabadi angol vasútvonal tervezésekor, amely a semleges övezeten vezetne keresztül — persze orosz jóváhagyással.

³⁾ Hogy a telhetetlen muszka hatalom itt is a szokott módszerrel dolgozik, felesleges mondanunk. Anglia a megállapodás után visszavonta perzsa területről csapatait, Oroszország nem, sőt 1911-ben az elűzött sáh testvérének állítólagos védelmére — aki véletlenül orosz alattvaló — még beljebb masírozott az országba. Helyi lázadások szítása az orosz helyőrség szaporítása végett, orosz iskolák alapítása, hittérítés, megvesztegetés, stb. mind bőven igénybe vettek. Ujabbban a telepítést is programmba vették. Egy régebbi szerződés (a turkmancsáji) megtiltotta az oroszok földvásárlását, de az orosz ezt egyelőre csak kijátssza, amfg megszüntetnie nem sikerül s Azerbajdzsánban összevásárolja a földeket orosz kivándorlók számára. Még újabbban a Káspi-tó keleti vidékeinek szomszédságába irányítja a kolonizációt (Asztrabád környéke), 99 éves hihetetlenül olcsó bérletek kierőszakolásával, sőt ingyen földek híre kelésével.

küzdőtéren Németország, melyet az 1907. évi szerződéssel ki akartak semmizni. Neki persze elsősorban olyan útvonalakra lenne szüksége, melyek közvetlen összeköttetésben állanának Németországgal. Ilyen kettő kínálkozna. Az egyik Trapezunton, Tebrizen, Kazvinon át menne Teheránba, a másik a bagdadi vasutat kötné össze Kermansahon át Teheránnal.

A trapezunti vonal a Fekete-tengeren, a bagdadi a Perzsa-öblön át kapná és adná le az árukat. Az első útvonal szolgálná a mi kereskedelmünket is a Duna és Fekete-tenger közvetítésével.

Perzsiára tisztes jövő vár, jóllehet öntözés hiányában nagy területek terméketlenek, de ezen lehet segíteni. Sajnos, lakossága meglehetősen gyér (10—11 millió) s még ennek is jelentős része (2—3 millió) nomádkodó. Nagy hátránya az országnak a hajózható folyók hiánya s a folyók nyári kiapadása. A vízépitészetre hálás föld vár itt, nemkülönben az erdősítésre is. Petróleum s ásványos kincs (vas, réz, ólom, szén) úgy látszik, bőven van.

B.

A Duna-kérdés (Die Donaufrage von J. Sztéryni, Nord u. Süd 1916.).

A központi hatalmakat foglalkoztató gazdasági kérdések között nagyjelentőségű a Duna-kérdés. Az Atlanti óceán és Fekete-tenger összeköttetése által világforgalmi jelentőségű úttá válik a Duna útvonala. Amilyen mértékben közeledünk a balkáni államokhoz, gazdaságilag és politikailag, éppen olyan mértékben növekszik ezen útvonalnak jelentősége. Magától értetődik, hogy Ázsiai Törökország forgalmának föllandulásával ez még jobban emelkedik.

Amíg a Dardanellák török kézen lesznek, Hamburg és Bréma könnyebben közlekedik a tengeren át Konstantinápolyval, mint a Dunán végig s a Fekete-tengeren át, épp úgy Triest és Fiume is a Levante-vonalat fogja előnyben részesíteni. Ugyanez áll Romániára is. A Dunai-út fontossága Magyarországra nézve eddig nem jutott kellő érvényre. Ennek részben természeti okai vannak, nevezetesen, hogy a mi forgalmunk javarészből felfelé és nem lefelé irányul s hogy a Dunamenti országokkal főképpen vasúti összeköttetésben állottunk. Ez az oka dunai forgalmunk csekély voltának s részben annak is, hogy Dunánk mentén nagyipar nem fejlődött ki. Míg a Rajna világforgalmat közvetít, a Duna jóformán a belföldi forgalom lebonyolításában vesz csak részt.

A háború utáni gazdasági állapotnak ezen változtatni kell. Dél-németország, Ausztria és Magyarország kényszerülve lesznek a balkáni államokhoz való közeledésre, hogy azokat iparuk által szorosabban magukhoz kapcsolják.

Bulgária erősödése érdeke Magyarországnak s ez a Dunai-út nélkül alig lehetséges. Román kapcsolatainkat újra föl kell elevenítenünk s az elhibázott elzárkózás politikájával felhagyva, közelednünk kell Romániához. Ha ez a két állam egymás politikai és gazdasági érdek-közösségét fölismeri és egymást megérti, a balkáni kérdés véglegesen meg lesz oldva. Az ilyenformán kitáruló, jövőendő gazdasági munkában azután döntő szerep jut a dunai útnak, de csak abban az esetben, ha

a Duna közvetítésével a Keleti-tenger összeköttetésbe kerül a Fekete-tengerrel. Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária és Románia, sőt Törökország kapcsolódna ezáltal egymással a Duna útján, föltéve, hogy az szabad lesz és pedig nemcsak technikai, hanem elsősorban politikai tekintetben.

B.

Osztrák balkáni expedíció. Ez év május közepén a cs. kir. osztrák vallás- és közokt. miniszterium, a Csász. Tud. Akadémia, Ő Felsége Főkamarási hivatala¹⁾ egy néprajzi-régészeti-nyelvészeti balkán expedíciót küldött ki az osztrák-magyar csapatoktól megszállott délkeleti hadszíntérre, Montegróba, Albániába, Szerbiába, hogy az több hónapnyi kutató munkával a mondott irányokban tudományos vizsgálatokat végezzen. Résztvevők: Dr. Haberlandt, mint ethnografus, dr. Kidrič, mint szlávista, dr. Schober és dr. Praschniker, mint régészek, dr. Lamberth, mint nyelvész és dr. Buschbeck, mint művészettörténész. A hadseregfőparancsnokság a felsoroltak közül hármat, akik tényleges szolgálatban állanak, három hónapra szabadságot s különben is az expedíciót minden elképzelhető módon támogatja. Ugyancsak május közepén indult el a bécsi cs. kir. Földrajzi Társaságnak az Akadémiától is támogatott geográfiai-geológiai expedíciója Szerbiába dr. Krebs és dr. Abel tanárok vezetésével elsősorban geológiai feladatokra.

B.

A „Landeskundliche Kommission beim General-Gouvernement Warschau“, előzetes jelentése munkaidejének első feléről (1916. jan.—április).

A bizottságot a katonai főkormányzó dr. Beseler tábornok kívánságára állították fel a múlt esztendő novemberének végén 8 rendes tagból (geografus, geológus, geofizikus—meteorológus, növény- és állat-geografus, ethnografus és statisztikus) és 8 munkatársból. — A munkaprogram első feladata volt: irodalmi tájékozódás; a második: úti megfigyelések; a harmadik pedig lesz: az irodalmilag és megfigyelés útján gyűjtött anyag feldolgozása.

A munkaprogram célja kettős: 1. összesített geográfiai kép kidolgozása; 2. tudományos monografiák közrebocsátása Lengyelországról.

A jelentésben az egyes szakférfiak beszámolnak eddig végzett munkájukról. Ennek részletezése, azt hisszük, felesleges.

B.

Montenegró gazdasági viszonyai. A kis állam kifejezetten állattenyésztő és földművelő; a kézművességnek, még inkább az iparnak alig van jelentősége; a primitív életmód mellett a külföldi iparcikkek behozatalának szintén. A szükségletet jórésztben a háziipar fedezi.

A földművelés felette elhanyagolt. Ennek több oka van, ú. m. a művelésmód elmaradt volta, a kisbirtoknak piciny parcellákra való fölaprózódása, tőkehiány s a parasztok eladósodása a magán zügpenzintézetekkel szemben. A balkáni háború után tervezett állami hitelbank nem valósult meg. Főtermények: kukorica, búza, árpa és rozs;

¹⁾ Ez alá tartoznak t. i. az udvari múzeumok.

zabot Törökország visz be. A termés azonban bő esztendőben sem fedezi a szükségletet. Nagy jelentősége van az olaj- és dohánykultúrának. Szarvasmarha, ló, juh, kecske, sertés és öszvér elég van s ezekből telik ki az ország kivitelének nagyobb fele; az utolsó években mintegy két és fél millió korona.

E csekély kivitel főoka Montenegró úttalansága. Vasútja mindössze a virpazár—antivárii keskenyvágányú 42 km hosszú darab, s csak a fővárost köti össze Cattaróval és Rjékával használható országút, különben csak háttas lovaknak való útjai vannak. Antivári 250 m hosszú molója mellett mindössze három kis gőzös rakodhat egyszerre. Legfontosabb kereskedő város Podgorica. Cetinje, Cattaro és Cetinje, Podgorica, Niksity között személy- és postaszállító gépkocsik járnak. Az úthálózat kiépítése s a szállítási lehetőségek növelése a főfeltétel az országocska gazdasági fejlődésére, melynek bevitele különben évi 8 millió koronára rüg.

B.

Poroszország lápművelése. A porosz lápok művelés alá fogása a XVIII. sz. közepén kezdődik. Nagy Frigyes mintegy 250.000 ha lápot tett használhatóvá. Újabb időben árkokat húznak s a talajvíz szintjét lejjebb szállítják, majd 5—12 cm vastag homokréteget teregetnek rá, hogy az elpárolgás növekedjen. Ilyen módon 1856 óta mintegy 900.000 ha lápterületet alakítottak át. A jelenlegi háború szerencsésen elősegíti e kultúrmunkát, amennyiben több mint 100.000 orosz foglyót foglalkoztatnak a lápvídeken. A porosz kormány azt reméli, hogy ebben az évben 60.000 ha területet szárított ki.

B.

Az észak európai tengerek halászati jövedelme 1909-ben és 1910-ben Márkákban:

	1909	1910
Oroszország	3,095.000 M	5,389.000 M
Svédország	13,736.000	15,390.000
Dánia	14,035.000	17,096.000
Norvégia	48,573.000	52,604.000
Németország	29,901.000	35,620.000
Franciaország	—	94,100.000
Németalföld	32,647.000	33,750.000
Belgium	5,265.000	5,389.000
Nagybritannia	221,699.000	234,791.000

Nagybritannia 1910-ben 1162 millió kg., Norvégia 582 m. kg., Franciaország 230 m. kg., Németország 166 m. kg. stb. halat fogott. A fogásnak 45%-a, az értéknek 47,5%-a esett Nagybritanniára; a fogott halaknak 42,6% hering, 23,1% kabeljau volt s a zsákmánynak felénél valamivel kevesebb fele az Északi-tengerre, több mint a fele a Jeges-tengerre jutott.

B.

A svéd vízierők felhasználása Dániában. Már régóta folytak tárgyalások aziránt, hogy Svédország ősó villanyerőit a közeli Dániában is megfelelő módon felhasználhassák. Ennek megvalósulását azonban eddig technikai és főleg politikai nehézségek hátráltatták. Újabbán ezeket sikerült leküzdeni és már az elmúlt év őszén megnyílt az első

svéd villanyerőtől hajtott erőműtelep Dániában. A hajtóerőt a Helsingborgtól északkeletre fekvő Lagan-folyó vizesése szolgáltatja s ezt a 43 km távolságban levő tengerpartig földalatti, onnan pedig tengeralatti kábel vezet el még 5-4 km távolságban a dán partokig. Jó példa ez arra, hogy olyan országban is, ahol az iparkifejlődéséhez szükséges geográfiai tényezők hiányoznak, a mai kor fejlett kultúrája ezeket a hiányokat pótolni képes.

H. A.

Az angol szénkivitel válságos helyzete. A háború bekövetkeztéig az egész világ abban a hitben élt, hogy Nagybritannia, mint versenytárs nélküli szénszállító, minden zavar nélkül eleget tud tenni kötelezettségének, elsősorban szövetségescél szemben. Ez azonban koránt sincs így s az angol kormány már 1915 tavaszán megszorította a szénkivitelét. A szövetséges társak persze szüntelenül ostromolják szénért Angliát, de ez részben maga is idegen szénre szorul, amennyiben a Délafrikai Uniótól 1915 folyamán 100.000 tonna följánlott szenet fogadott el, Egyiptomot pedig amerikai szénnel látja el.

Kétségtelen, hogy Anglia mindent elkövet széntermelésének fokozására, de a kereslet akkora, hogy annak nem tud eleget tenni. Olaszország, melynek szene egyáltalán nincs, tisztára angol szénre szorul (évi szükséglete 110—120 millió mm); Oroszország szintén várja az angol szenet, de bizonyos okokból csak mérsékelt mennyiségben kaphat; Franciaország pedig szénterületének majdnem $\frac{3}{4}$ -részét még 1911 augusztus végén elveszítette. Igaz ugyan, hogy mindennek ellenére sikerült a francia szénbányászást olyan mértékben fokozni, hogy az a korábbi termelés 50%-át elérte, minthogy azonban az ország szén-szükséglete 400 millió métermázsa, Franciaország már 1914 ősz óta széninségben szenved s részben felette drága amerikai, részben angol szénre szorul.

Anglia azonban nem képes ellátni a fokozódó keresletet, mert különféle üzemi zavarokkal kell megküzdenie s amellet a szén ára jóval drágább lett, mint Németországban. Oroszországnak csak annyit juttathat, hogy a flottát és katonai vonatokat elláthatja. Olaszországot a pénzes zacskón kívül a szenes kosárral tartja pórázon Anglia. Addig, amíg bele nem ugrott a háborúba, bőven kapott angol szenet, de amióta már visszalépni nem tud s az angol követeléseket, akarva nemakarva, kénytelen teljesíteni, a szállítás alaposan alábbhagyott, amiről az olasz parlamenti tárgyalásokban is eleget olvashattunk.

Egészen más eljárást követ Anglia Franciaországgal szemben. Az angol szénszükség ellenére a Franciaországba irányuló szénkivitel jelenleg nagyobb, mint békeidőben. Az elmúlt év telén az Angliából kivitt szénnel több mint $\frac{1}{3}$ -a Franciaországba ment s ez azóta folyton nagyobb lett, így augusztusban már 50%-ra emelkedett. Mindamellet a franciák elégedetlenek az angolokkal és pedig nem csupán a szén kevés, hanem és főképpen tűrhetetlen drága volta miatt is.

Ennek a drágaságnak többféle oka van. Első az, hogy a szénárak Angliában erősen és pedig Németországnál erősebben emelkedtek. Az árak 1915 első felében 30—100%-os ugrást mutatnak — jórészt a mun-

kabérek fölhajtása következtében — még pedig magában az országban, ahol a háború fenyegető eshetőségei hiányzanak.

Lényegesen hozzájárul ehhez a viteldíjak és biztosítási díjak felszökése. Az aknák, a tengeralattjárók, a szállítóhajók hiánya a fuvarkötségeket a békeidők három- és négyszeresére, majd később hat-hétszeresére, sőt némely viszonylatokban a tízszeresére szöktették.

Ebből könnyű kiszámítani, mennyivel emelkedett az angol szén ára a háború alatt egyes francia kikötőkben. Ugyanez áll természetesen a más országbeli állapotokra is. Olaszország például 80 frankot fizet egy tonna szénért, míg a szomszédos Svájc, melyet Németország lát el, csupán 35 frankot.

B.

A Bagdadi-vasút. A vasút építése ideiglenesen szünetel. Az aleppo—bagdadi irányban az alábbi két vonal: Aleppo—Moszlemie—Rasz-el—Ain (mintegy 300 km) és Szamarra—Bagdad (mintegy 142 km) teljesen ki van építve és üzembe helyezve. Hiányzik azonban a következő szakasz: Rasz-el—Ain—Moszul—Szamarra (519 km.)¹⁾ Nyugati irányban Aleppótól Konia felé hiányzik a két alagutas szakasz. t. i. Iszlahie—Mamure (54 km) és Dorak—Kara Bunár (42 km) között az Amanusz, illetőleg Taurusz hegységen keresztül. Az előbbi azonban október elsejére valószínűleg megnyílik. A szíriai vasúthálózatnak Konstantinápolyval való összekapcsolásához akkor már csupán a Taurusz-szakasz fog hiányozni, ahol mintegy 11·5 km hosszú darabon egy sereg alagútát kell áttörni. Ezt ideiglenesen műút helyettesíti. A Haidar-Pasa (Konstantinápoly)—Konia—Bagdadi vonal egész hossza 2435 km. Ennek egyik része Haidar-Pasa és Konia között a Német Anatóliai Vasúttársaság tulajdona, míg a Konia—Bagdadi rész az igazi Bagdadi vasút. Az egyes szakaszok a következők:

Haidar-Pasa—Eszkisehir	313 km
Eszkisehir—Afiun Karahisszár	162 „
Afiun Karahisszár—Konia	262 „
Konia—Kara Bunár	293 „
Kara Bunár—Adana	77 „
Adana—Iszlahie	153 „
Iszlahie—Aleppo	142 „
Aleppo—Moszlimie—Moszul	633 „
Moszul—Bagdad	400 „

Ebből idáig 1802 km van üzemben, azaz csak 633 km megépítése van hátra.

B.

A Szezei csatorna jelentősége Angliára. Anglia sohasem érezte annyira veszélyeztetve tengeri hatalmát és sohasem érezte annyira a Szezei csatornának reá nézve életbe vágó fontosságát, mint amikor Bulgária beavatkozása és Szerbia leigázása után megnyílt hadaink előtt az út Konstantinápolyon keresztül Szeze felé. Anglia céltudatos,

1) E sorok írása közben (május hónap) olvassuk, hogy a török kormány ennek a szakasznak a kiépítésére 1 millió török fontot (kerekén 20 millió kor.) vett fel az idej költségvetésbe.

önző politikájával, mellőzve a tengerek szabadságát, a Szeuei csatornát teljesen a saját érdekeinek szolgálatába állította. Egyiptomot gyarmatosította s afrikai politikájának gócpontjává tette, honnan a Kairo-fokföldi transzkontinentális vasút kiépítésével az egész kontinensen uralkodni akart. A csatornát modern erődművekkel látta el s legközelebbi terve az volt, hogy az attól északra fekvő területeket is megszerelve, szárazföldi összeköttetéshez jusson a Perzsa-öböl felé.

A Szeuei csatornának az angol kereskedelemre való nagy jelentőségét, a csatorna évi forgalmát feltűntető statisztikai adatok igazolják legjobban. Az 1912.-i statisztikai kimutatás szerint a csatornán át lebonyolított angol kereskedelem 7.5 milliárd koronát tesz ki, ami Anglia egész külkereskedelmének 24%-a. A csatorna összforgalmának kétharmad része Angliára esik. Az említett évben 3335 angol hajó ment át a csatornán 12,840.000 tonna tartalommal. Egy napra tehát átlag 9—10 hajó esik. A többi európai népek érdekeltségét a következő számok tüntetik fel:

	Hajó	Tonna tartalom
német	698	3,025.000
holland	348	1,240.000
osztrák	248	814.000
francia	221	799.000
olasz	143	368.000
orosz	126	364.000

A csatorna jelentőségét Angliára főleg az szabja meg, hogy a legfontosabb gyarmataihoz vezető utak ezen mennek keresztül. Az Indiával folytatott kereskedelem évi 112 millió font sterlinget, az ausztráliai kereskedelem pedig 73 millió fontot tesz ki. A többi keleten fekvő angol gyarmatra esik 74 millió és más ázsiai országokra 53 millió font.

A csatorna elvesztése Angliára nézve nagy gazdasági és politikai érvágást jelentene egyszerre; Afrika megkerülésével nemcsak tetemesen meghosszabbodna az indiai óceánhoz vezető út, hanem a hajók ellátásához szükséges jóval nagyobb szénmennyiség, a hosszú út által egyébként is rendkívül megdrágult áruakomány mennyiségének redukálását vonná maga után. Elgondolható, hogy ennek az angol iparra végzetes következményei lennének. A csatorna elvesztésével továbbá egyszerre meglazulnának az anyaországot legfőbb gyarmataival összekapcsoló politikai kötelékek, melyeknek a sztratégiaiilag kitűnően biztosított rövid útvonal volt eddig legfőbb támaszuk. *Hézsér A.*

Új gyapotvidék egyiptomi Szudánban. A Kék- és Fehér-Nilus között Khartum alatt az angolok mesterséges öntözéssel mezőgazdasági művelés alá akarják fogni. E célból Sennarnál a Kék-Nilus mellett zárógátat építenek, csatornahálózatot ásnak s ilyenképpen 70.000 ha-t öntözhetnek. De ezt a területet később meg lehet többszörözni s ugyancsak gyapotkultúrára felhasználni. Ennek Anglia önellátása szempontjából azért van nagy jelentősége, mert a gyapotot itt télen lehet termelni, nem pedig nyáron, mint Egyiptomban, tehát a Nilus vizét is különböző időszakban lehet igénybe venni. *B.*

Hawai polgári lakossága 1915 július 1.-én:

Japán	93.136	Filippino	15.220
Haváji	24.120	Félvérű haváji	14.880
Portugál	23.650	Ny. indiai	5.080
Khínai	21.770	Spanyol	4.210
É.-am. és am.	16.000	Egyéb	5.270

Látnivaló ebből, hogy az uralkodó amerikaiak jelentékeny kisebbségben vannak s a japánok száma 41,5%. Ez a szám nem csupán bevándorlás, hanem természeti szaporodás útján is növekszik, mely 1914—15-ben az összes születések 54,7%-ára rúgott. Az első kuli-szállítmány 1868-ban érkezett a szigetre s mindössze 48 főből állott. Hogy a japán térfoglalás mit jelent, felesleges mondanunk. A japánok nemzeti öntudata folyton emelkedőben van s már ott tartanak, hogy külön jogokat kezdenek követelni maguknak. Az amerikai kormány a 9600 főből álló helyőrséget rövidesen 17.000 főre akarja emelni, ami elég sokat jelent a 223.256 polgári lakossággal szemben. *B.*

Az Egyesült-Államok külkereskedelme:

	Bevitel	Kivitel	Többlet
	millió koronában		
1870.	2305	2015	—290
1880.	3480	4445	965
1890.	4115	4285	170
1900.	4145	7385	3240
1910.	7810	9330	1515
1911.	7900	10.460	2800
1912.	9090	11.995	2905
1913.	8960	12.420	3455
1914.	8945	10.570	1625
1915.	8915	17.775	8860

*B.***Argentína külkereskedelme:**

	1914/15	1913/14	1912/13	1911/12
	millió koronában			
Kivitel	2427'0	1766'5	2561'0	2143'0
Bevitel	984'4	1657'5	2093'5	1869'0
Kiv. többlet	1443'0	124'0	468'5	274'0

Az 1914—15-ös üzleti évben (szeptembertől szeptemberig) a kiviteli többlet 1443 millió korona, az előző évi 124 millió koronával szemben. Ez azonban nem csupán a kivitel erős megnövekedéséből, hanem a bevitel megcsökkenéséből is magyarázható. Ilyező kell vennünk ehhez még azt is, hogy a háború alatt a szarvasmarhák értéke 30%-kal, a gyapju értéke pedig 40%-kal emelkedett. *B.*

Az eddig elért legnagyobb ballon-magasság. Gamba professzor az „Annali del R. Ufficio Centrale di Meteorologia“-ban beszámol az eddig elért legnagyobb ballon-magasságról. A páviai geofizikai obszervatórium, a nemzetközi tudományos léghajózási bizottság rendelkezé-

sei értelmében H-el töltött 1900 mm átmérőjű gummi ballont bocsátott fel, melyet különböző műszerekkel (meteorográf, termométer, hajszál higrométer) láttak el. A ballon 35,030 m magasságra emelkedett a tenger színe felett. Ebben a magasságban a ballon hőmérője 4 mm légnyomás mellett — 51.6° C-ot mutatott. A legalacsonyabb hőmérsékletű réteget azonban már 19.730 m magasságban érte el, hol — 56.9° volt a hőfok. A léggömb 2 óra 4 percig volt a magasban s felbocsátási helyétől 39 km-nyire ereszkedett a földre. *H. A.*

Expedíciók. *Stein Aurél* hazánkfia, mint a Földrajzi Közlemények folyó évi II. füzetében közölt leveléből kitűnik, Közép-Ázsiában végzett kutatásait szerencsésen befejezte s rövid időn belül visszatér Európába. Még 1914 novemberében megkezdett kutató-útjának nevezetesebb eredményei: nagy kiterjedésű ismeretlen, vagy kevésbé ismert sivatagterületről készített térképfelvételeket, befejezte a Lop-Nor régi medrének megállapítására vonatkozó tanulmányait, sikerült kijelölnie a Közép-Ázsián átvezető régi khinai karaván-út irányát; tanulmányozta a Tarim-medence oázisának jelenlegi öntözési viszonyait, kapcsolatban Belső-Ázsia kiszáradásának kérdésével, kiterjesztette kutatásait Perzsiának a Lop-Nor medencéjéhez hasonlóan vélt keleti részére, ahol a régi buddhista leletek felfedezésével értékes archeológiai kincseknek jutott birtokába.

Stefansson északsarki expedíciója, melyről hosszú ideig semmi hír nem érkezett, az átélt sok viszontagság dacára is, kedvezően végződött. Mint a Földrajzi Közlemények 1915. III. füzetében (140. l.) jeleztük, *Stefansson* még 1914 március havában indult el Alaszkáról a Banks-föld felé. Az utolsó hír az é. sz. 70° 20' és a ny. h. 140° 30'-ról érkezett felőle, honnan három társát visszaküldte. Azóta nyoma veszett s az expedíció szerencsétlen sorsát a Herschel sziget közelében feltűnt „Mary Sachs“ hajó roncsai is megerősítették. *Stefansson* csak 40 napra vitt magával élelmet, úgy hogy hosszas viszontagságos bolyongása alatt 3 emberével és kutyáival együtt vadászatra volt utalva. Előhaladását a rossz jégviszonyok hátráltatták s három hónapig jóformán mozdulni sem tudtak. Végre az áramlás 96 napi válságos helyzet múltával a Banks-földre vetette ki őket. Így *Stefansson* másodszer is kénytelen volt áttelelni, miközben nagy koresolya-kirándulásokat rendezett a Banks- és Viktória-földekre. Ezeken régi lakosságnak nyomait hiába kereste. 1915 tavaszán a Banks-föld legészakibb pontjáig nyomult előre, honnan a távolban új szárazföld körvonalaait vette észre a 78° é. sz. és a 117° ny. h.-on. A felfedezett szárazföldet mintegy 3 napi járásföldre minden irányban felkutatta s rajta átlag 700 m magasságú hegyeket fedezett fel. A rossz időjárás miatt visszatérni kényszerült s a Banks-szoroson és a Banks-földön keresztül szerencsésen eljutott kiindulási helyére. Kutatásait a jövőben folytatni akarja.

Schackleton délsarki expedíciójának az előirányzott terv szerint most kellett volna visszatérnie. Az expedíció tagjaiért Ausztráliából küldött hajót azonban baleset érte, ami az egész vállalkozás sorsát lényegesen befolyásolja. *Schackleton* terve ugyanis az volt, hogy átszelve az antarktikus szárazföldet, a Viktória-föld partjainál reá várakozó

segítő-hajóval fog visszatérni Ausztráliába körülbelül 1916 februárius havában. Az „Aurora“ segítő-hajó, mely az expedíció tagjainak remélhető visszatérési útvonalán élelmiszer-készleteket helyezett el, 1915 május 6.-án szélvihar következtében elszakadt horgonyáról és jégtáblák közé került, mialatt a hajó kapitánya és azonkívül 9 ember a szárazföldön tartózkodott. A jégbe fagyott és erősen megrongálódott „Aurora“ észak felé távolodott, s hosszas, céltalan bolyongás után 1916 márc. 14.-én szabadult ki bilincseiből. Majd rövid idő múlva szerencsésen eljutott Új-Zeelandba. Schackleton és kísérei, valamint az Aurora visszamaradt emberei ennek következtében kénytelenek a Viktória-földön áttelelni mert csak 1917 januárius havában indult az újonnan küldött segítőhajó felkeresésükre. Azonban az sem lehetetlen, hogy Schackleton ismét visszatér a Weddel-tengerbe, mely esetben Buenos Aires felől érkezhetne meg.

Amundsen-nek a háború miatt elhalasztott északsarki útja, melyet folyó évi július havában szándékozott megkezdeni, — a jövő nyárra maradt. Norvégiának a háború adatt szerzett bevételei ugyan már ez éven is megvalósíthatóvá tennék tervét, de új hajót akar építeni, mely a Nansen-féle „Fram“-nál kisebb, erősebb és sarki utazásra alkalmasabb lesz. Repülőgépet is szándékszik vinni magával, hogy ily módon könnyű áttekintést nyerhessen az átkutathatlan sarkterületek felett.

H. A.

Irodalom.

Die Lage der deutschen in Ungarn (von Rudolf Brandsch, Hermannstadt; Deutsche Kultur in der Welt, 1915). Ez a folyóirat kifejezetten a pángermán eszmék szolgálatában áll, Brandsch nagyszobeni országgy. képviselő úrban — aki külföldi folyóiratokban különös előszeretettel támadja a magyarságot — tehát megfelelő munkatársat kapott magyarországi németiség helyzetének (elterjedés, gazdasági szociális s kulturális állapot, jövőndő fejlődés) bemutatására. Újat persze semmit se tud mondani se nekünk, se a németeknek. Hogy a magyar iskolaügy borzalmas és mesterségesen tenyésztí a népbutítást, hogy a magyar népszámlálás humbug, hogy a magyarosítás tűzzel-vassal folyik stb., stb. . . . ezt a piaci farziológiát már esőmőrlésig hallottuk. Azt hisszük, hogy ezt már maguk a józanabb németek se hiszik el.

Az ismertetés célja különben világosan bennfoglaltatik a következő óhajásban: az egész magyarországi németiséget egységes nemzeti testté kell forrasztani, hogy a közéletben egységes tényezőként lépjenek föl. „A magyarországi németiség fennmaradása egész népünkre nagyjelentőségű. Az ősi keleti út a Duna mentén nem vesztette el jelentőségét s a német népre egyáltalán nem közömbös, hogy a Berlin—Bagdadi-úton (ha szabad ezt használnom) egy erős és életerős németiség van-e vagy sem. A Dunai monarchiára, különösen Magyarországra létkérdés a németiség jelenléte. Ez az állam német munkával lett azzá, a mi.“

Ez is közismert pángermán beszéd, mely az Irás szerint aligha mondathatott el alkalmatlanabb időben, mint éppen most. Ezért emlékezünk meg róla.¹⁾

Bátky Zsigmond.

A szlávok, a szláv népek és a szláv kérdés ismertetése, írta Bonkáló Sándor dr., Budapest, 1915. (Modern könyvtár 471—476, 1—150 old. Ára 1.20 K.).

Bonkáló Sándor gyöngyösi tanár irodalmi és személyes tapasztalatai alapján egyike a szláv, különösebben a keleti szláv kérdés legalaposabb magyar ismerőinek. Jelen munkájában a magyar nagyközönség számára összefoglalja azt, amit a szláv kérdéstről s az egyes szláv népekről mindenkinek tudnia kell, vagy még inkább tudnia kellett volna. Sajnos ezt most, e súlyos napokban érezzük legjobban, de így is örömmel köszöntjük az élvezetesen megírt időszzerű könyvecskét és nemzeti tekintetből minél szélesebb körű elterjedést kívánunk neki.

Bátky Zs.

A Magyar Adria Könyvtár c. könyvsorozatban újabban megjelent füzetek: Dr. Cholnoky Jenő: *Az Adria és partvidéke* és dr. Márki Sándor: *Rákóczi adriai tervei*.

Az előbbi az *Adriai tengernek és környékének* mindenre kiterjeszkedő rövid áttekintő képét adja, a szerzőtől megszokott élvezetes előadó modorban. Megismerjük belőle az Adria földrajzi helyzetét, jelentőségét, kialakulásának történetét, az olasz és a balkáni partok jellemző sajátosságait azokkal a földrajzi tényezőkkel kapcsolatban, melyek keletkezésükre befolyással voltak (homokos, lagunás partképződés, karszt-jelenségek). Megtaláljuk benne az Adria környékének településtörténetét, az egyes kikötők jelentőségének ismertetését, melynek kapcsán szerző kifejti ama reménységét, hogy „ha a sors megőrzi hazánkat, Magyarország az Adria ura lesz s folytatódik Nagy Lajos királyunk Hungáriájának története“.

Rákóczi adriai tervei, melyeket szerző számos egyidejű kútforrására támaszkodva ismertet, nem kereskedelmi vagy gazdasági, hanem tisztán politikai célzatúak voltak. A sorsának kedvezőbb fordulatában szüntelenül bizakodó fejedelem az Adria felől segítségére siető francia és angol csapatok támogatásával remélte egyrészt Horvátországot a maga részére hódítani, másrészt a császáriakat leverni.

Hézszer A.

¹⁾ Milyen más érzelmekkel olvassuk ugyanott Roth Viktor szép értekezését az erdélyi szászok kulturmunkájáról (szellemi, művészeti, gazdasági) a múltban és a jelenben. Itt például ezeket halljuk: „Nekünk minden talpalatnyi földért küzdenünk kell egy földreéhes, minden árat megadó, idegen nemzetiségű többség ellen, mely kiapadhatatlan forrásokból áramlik a szász falvakba Mi a mi magyar hazánkhoz való ragaszkodásban és állambűségben bármelyik más néptörzsszel fölvevessük a versenyt.“ Ime milyen szépen megfér egymás mellett Roth Viktorban a nagyszabású ev. lelkesedés és a Magyar Tudományos Akadémia erdélyi művészettörténeti megbízatása.

Ebből az értekezésből tudjuk meg különben azt a földrajzilag érdekes tényt, hogy a szászok kezén 470.160 kat. hold föld van, mintegy 500 millió korona értékben.

Magyar Etymológiai Szótár. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta Gombocz Zoltán és Melich János. Budapest, 1914. I—V. füzet (a—csajta).

A magyar nyelv egész szókincsének okfejtő szótára ez a hatalmas, roppant tudással és szorgalommal készülő, s a külföldi irodalomban is párját ritkító munkálat.

Azért emlékezünk itt meg róla, mert kiterjeszkedik a földrajzi műszavak és megfejthető helynevek magyarázására is, mely utóbbi tudvalevőleg a legfogasabb kérdése az összehasonlító magyar nyelvtudománynak. Geografusaink közül Czirbusz Géza foglalkozik ilyen irányú vizsgálatokkal, elismerésre méltó buzgalommal és tagadhatatlanul sok helyes geográfiai érzékkel. Egyszer-másszor fején is találja a szöveget, de az agresszív naturák lélektana szerint gyakran túlzásba esik, feleslegesen hadakozik a nyelvtudomány ellen, mert ott is ellenséget lát, ahol nincs. Általában igaznak kell elismernünk azt, hogy a földrajzi nevek, topográfiai nevek és helynevek fejtegetéséhez bizonyos mértékű földrajzi készség is szükséges, de viszont azt, hogy annak egyes-egyedül a geografusok a hivatott magyarázói, mint ő hirdeti, semmiképpen el nem fogadhatjuk.

E kérdés megbolygatásában neki kétségtelenül érdemei vannak, de a dolog nyelvészeti oldalát azért bizzuk csak egészen a modern nyelvészekre. Ők már jobb úton vannak, mint a régiek, mert — egyebek mellett — alaposabb nyelvtörténeti felkészültséggel is dolgoznak. Azt, amit e téren ők, s elsősorban Melich és Gombocz megállapítottak, vagy elfogadhatónak mondanak a tudomány mai állása szerint — mert hiszen bizonyára ezek a megállapítások se minden esetben megdönthetetlenek — bátran elfogadhatjuk mi is s ebből a magyar földleírás is nagy nyereséget könyvelhet el a történeti földrajz javára. Aki ilyen irányú témákkal foglalkozott, vagy róluk gondolkodott, legjobban tudja ezt méltányolni.

Bátky Zsigmond.

Melich János: Barcza, Barezaság, Bärca. (Korrespondenzblatt des Vereins für siebenb. Landeskunde XXXIX. Nr. 1—3.)¹⁾

Ebben a négy és fél oldalas kis cikkben az erdélyi magyarság, szászság és oláhság településtörténetének időbeliségére világot vető, mintapéldának vehető adalék van bemutatva a Barcza pataknev eredetének fejtegetésével.

A Barcza vizéről és a körülötte elterjedő földről első adataink a XIII. század legelejéről származnak, amikor a német lovagrend azt mint lakatlan pusztaságot birtokul kapja. A név többszázados alakváltozatai időrendbe szedve a következők: Burza, Bursa, Burcia, Borza, Barza, Baresza, Barcza.

Ha e különböző alakváltozatokat fejlődési sorrendbe akarjuk hozni, akkor arra kell megfelelnünk, mely nyelvből fejthetők meg ezek a változatok, vajjon szászok, oláhok vagy magyarok-e?

A szászok a patakot és vidékét Burzen-nek és Burzen-

¹⁾ Magyarul megjelent a *Magyar Nyelv* 1915. évfolyamában.

land-nak (Burtzaland-nak) hívják. Ebből a szóból az oklevelek Borza és Barza szava nem fejthető meg.

Az oláh nyelvből még kevésbé lehet őket megmagyarázni. De érdekes, hogy van a Barca névnek egy másik oláh neve is, és pedig alkalmasint a XIV. század óta, t. i. Bîrsa. Ez a Bîrsa azonban nem eredhet sem a szász Burzen-ből, sem a magyar korai Burzából (olvasd Bursza), de igenis, sőt egyes-egyedül a későbbi magyar Borza (olvasd Borsza) szóból.

A magyar Burza, Borza, Barca időrendbeli alakváltozatok, csakis a magyar nyelv történeti hangtörvényei szerint állíthatók fejlődési sorozatba [éppúgy, mint a Turtul, Tortol, Tartal (= a mai Tátra neve a X—XVI. században), vagy Turzol, Torzol, Tarczal stb.] s eszerint a legrégebb magyar alak a Bursza, ebből lett a Burca, ebből a Borsza, majd a Barsza s végül a Barca.

A három nyelv hangtörvényeinek vizsgálata már most ezek után eldönti, hogy 1. legrégebb a magyar Bursza név; 2. hogy a későbbi származású magyar Burca-ból lett a szász Burtza vagy Burzen s 3. hogy a még ennél is későbbi magyar Borszá-ból lett az oláh Bîrsa. Hogy a három nép megtelepedése — legalább a szóbanforgó helyen — időbelileg ugyancsak így történt, ezek szerint kétségtelen.

Még csak arra kellene választ adni, milyen eredetű a magyar Barca név? Minden eddigi tudásunk arra mutat, hogy ez is abból a dák nyelvből való, ahonnan az Abrud, Olt, Sztrigy, Szamos, Ompoly, Temes, Maros, Körös és Zsil folyónevek származnak. Ezek egytől-egyig innen kerültek a magyarba s a magyarból mentek át az erdélyi szászba és oláhba, nem pedig megfordítva, vagyis a magyar az első települő, névátvevő és továbbkölszönző ezen a földön. S ezt jó lesz megjegyeznünk.

Az abaúji és borsodi Bárcza helyneveknek semmi közük az erdélyi Barczához. B.

Társasági ügyek.

Választmányi ülés.¹⁾

Elnök: *Dr. Thirring Gusztáv.*

Főtitkár jelenti, hogy Fenséges védnökünknek, Fülöp Szász-Coburg és Gotha hercegének, fia tragikus halála alkalmából részvétünket fejeztük ki. — Havass Rezső dr. tb. elnök meleg szavakkal köszöni meg tb. elnökké történt megválasztását.

Főtitkár előterjeszti Horusitzky Hernik m. kir. főgeológus. tár-

¹⁾ Választmányi határozat értelmében közöljük, hogy a számadásokban (3. füzet 176. oldal) az értékpapírok névértékei szerepelnek. Pénztáros.

sulati tagnak 1916 május hó 4.-én kelt és a választmányhoz intézett levelét, amelyben a Földrajzi Társaság XLIV. rendes közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitónak a foszfáttartalmú barlangi trágyáról szóló részét magára vonatkozóan és mint ilyet, magára sértőnek, rágalomszerűnek találja. Ez okból a választmányhoz kérdést intéz, vajjon a választmány az elnöki megnyitóban foglaltakkal azonos véleményen van-e?

A választmány az elnöknek megnyitó beszédében tett kijelentéseit egyéni véleménynek tekinti, amelyet a választmány sem előzőleg nem tesz bírálat tárgyává, nem utólag azzal magát nem azonosítja.

Farkasfalvi Kornél r. tag panaszt emel az iránt, hogy az általa földrajzi ifj. olvasmányok jutalmazására tett alapítvány kamatai nem kifogástalan pályamunkának ítéltettek oda és a pályadíj kifizettetett, mielőtt a szerző a bírálók által tett kifogások értelmében dolgozatát kijavította volna.

Szerző ennek alapján utasíttatik a szükséges javítások haladéktalan megtételére s elhatároltatik, hogy jövőben csak a kívánt javítások megtörténte után fizethető ki a pályadíj.

Az Országos Bajtársi Szövetség alakuló közgyűlésére Makay Béla dr. és gróf Teleki Pál dr. küldetnek ki.

Titkár jelenti, hogy a Társaság Cholnoky Jenő dr. elnök vezetésével április 17—20. napjain tanulmányi kirándulást rendezett a budai—esztergomi hegyvidékbe.

A Társaság részére a folyó évben a következő adományok érkeztek:

Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár 60 K, Magyar Országos Központi Takarékpénztár 100 K, Pesti Hazai Első Takarékpénztár 200 K, Első Magyar Általános Biztosító Társaság 200 K.

Ezekért a választmány ezúton is köszönetét nyilvánítja.

Alapító tagokul felvétetnek: Brutsy János gyáros, Esztergom (aj. Cholnoky Jenő); Kir. József műegyetem könyvtára (aj. Papp Károly).

Rendes tagokul: Áll. felsőbb leányiskola, Trencsén (aj. Pécsi Albert); Osváth Andor városi főjegyző, Esztergom (aj. Cholnoky Jenő); Brill Gyula, Esztergom (aj. Cholnoky J.); Szigethy Ödön lapszerkesztő, Tapolca (aj. Hézszer A.); Soproni Orsolya-zárda (aj. Pécsi Albert); Geréb Nándor tanár, Budapest (aj. Hézszer A.); Zágrábi és eszéki máv. felsőnépiskolák (aj. Hézszer A.).

Kilépésüket a választmány tudomásul vette: Székely Dénes kereskedő Székelyudvarhely, Hantos Sándor tanító, Akasztó.

Meghaltak: Brázay Kálmán ifj. Pellérd (al. tag), Viczián Antal miniszt. s. titkár Budapest.

Előadás.

1916. május 6-án az Uránia Színházban. *Dr. Cholnoky Jenő*: A vetített képek alkalmazása a középiskolai fizikai földrajzi oktatásban.

A 7. füzet tartalma:

	Oldal
<i>Dr. Kerekes J. Zoltán</i> : Magyarország legrégebb gazdaság-földrajza... ..	361
<i>Dr. Lakos Béla</i> : Kiszázsia gazdasági jövője	377
<i>Dr. Györfly István</i> : Dobrudzsa	390
<i>Dr. Kerekes J. Zoltán</i> : A La Manche-alagút	406
Apróbb közlemények	411
Irodalom	420

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai évdíjuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A laccím változását méltóztassék tudatni a titkárval.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% árengedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazoló záradékkal láttatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezményvel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A *Földrajzi Közlemények* idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZASZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,
orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS :

Hézszer Aurél dr.
középisk. tanár.

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.
keresk. isk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató ör.	Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.
Bogdánfy Ödön, műszaki tanácsos, mű- egyet. rk. tanár.	Pompéry Elemér, min. tanácsos, szaba- dalm. bíró.
Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug. könyvtárnoka.	Pósta Béla dr., egyetemi tanár.
Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.	Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg. isk. tanítónőképző-int. tanár.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M. Adria-Egyesület elnöke.	Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.
Gubányi Károly, mérnök.	Róna Zsigmond dr., a Meteorológiai Int. igazgatója.
Halász Gyula.	Schafarzik Ferencz dr., műegyet. tanár.
Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.	Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.
Hopp Ferenc.	Steiner Lajos dr., meteorológiai int. ad- junktus.
Ilosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min. államtitkár.	Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.
Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int. R. T. igazgatója.	Szontagh Tamás dr., kir. tan., a Földtani Intézet aligazgatója.
Kőrösi Albin, főgimn. tanár.	Treitz Péter, m. kir. főgeologus.
Lasz Samu dr., főgimn. tanár.	Vargha György dr., főgimn. tanár.
Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.	Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ. igazgatója.
Makay Béla dr., min. tanácsos.	
Milleker Rezső dr., egyet. tanár.	

A pénztáros hivatalos órái:
csütörtök d. u. 4—6-ig.

**A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái: csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—9.**

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképpoldalon, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik:

Kogutowicz Károly dr. és Littke Aurél dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a szokásos kedvezményt oly alakban adjuk, hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6 előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön, vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet közöl, hova eredményesen küldhetjük el prospektusunkat.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti : CHOLNOKY JENŐ.

!!Most jelent meg!!

GUBANYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Diszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alapossággal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrassy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

XLIV. KÖTET.

1916.

7. FÜZET.

Magyarország legrégebb gazdaság-földrajza.

Irta: Dr. Kerekes J. Zoltán.

A Földrajzi Közlemények egyik legutóbbi számában (1915 X. füz.) ismertette dr. ERDÉLYI LÁSZLÓ Magyarország legrégebb földrajzát: III. Béla király Névtelen jegyzőjének „A magyarok tet-teiről“ írt könyvének földrajzi vonatkozásaiban s megemlíti a Béla Mátyás-féle történelemből kialakuló földrajzi munkát (Notitia Hungariae novae historico-geographica, 1735). Alig egy félszázaddal ennek megjelenése után került ki a nyomdából 1797-ben Berzeviczy Gergely munkája: „*De commercio et industria Hungariae*“ címmel Lőcsén, Michael Podhoránszki de eadem betűivel szedve. A munka hazánk földrajzi irodalmában egyedülálló, önálló gazdaság-földrajzi tanulmány a XVIII. század végéről. Követője mindmáig nem akadt Magyarországon, s használható gazdaság-földrajz könyvünk ma sincs.¹⁾ A gazdaság-földrajz nálunk még csak történelmi és művelődéstörténeti könyvekben, statisztikai munkákban van elbujtatva, holott külföldön már régen fölismerték nagy fontosságát és hatalmasan kifejlődött irodalma is van, de igaz az is, hogy ahol a földrajztanítás a gimnáziumok felsőbb osztályaiban csak történelemkönyvek végére kötött (s a tanításban legtöbbször elhagyott vagy elcsúszott) néhány oldalnyi topografiai adatból áll, ott bajos is gazdaság-földrajzi könyvek hiányáról beszélni. Mégis a földrajzoktatás közelgő reformálása s a kereskedelmi iskolák egyre nagyobb elterjedése szükségessé teszik, hogy gazdaság-földrajzi problémákkal foglalkozzunk, azonkívül most ezek a legaktuálisabb tárgyak, hiszen lépten-nyomon hangoztatják, hogy a világháborút gazdasági érdek-

¹⁾ Eltekintve természetesen a kereskedelmi iskolákban használt „kereskedelmi földrajz“ tankönyvektől, amelyeknek tudományos értékük nincsen. De megkülönböztetnem is némelyik még ezek közül is olyannyira nem földrajz, hogy meg sem érdemli ezt a nevet. csak nevek és statisztikai adatok bódító halmaza, a földrajzhoz semmi köze sincs. sok helyen pedig olyan fizikai földrajzi tévedéseket tartalmaz, hogy csodálkoznom kell rajta, hogyan kerülte ez el bírálói figyelmét.

ellentétek növelték ily hatalmasra, s következményei is valószínűleg elsősorban gazdasági változásokat fognak létrehozni.

A gazdaság-földrajz a tudományos földrajznak *alkalmazott* ága, sőt tovább vive ezt a gondolatot, azt is állíthatjuk, hogy a politika legnagyobb része (vagy teljes egésze) a gazdaság-földrajz gyakorlati alkalmazása s így mindjárt érthető, hogy miért olyan fontos. Természetes, hogy itt „politika“ alatt nem azt a „politikai földrajzot“ értjük, amely az egyes országok politikai határaival, nemzetiségeivel, kormányformáival, törvényeivel, stb. foglalkozik. A „kereskedelmi földrajz“ elnevezés szűkkörű és a benne foglalt tárgykörnek csak egy részére vonatkozik, mert a kereskedelmi földrajz a földet csak kereskedelmi szempontból, vagyis az árucserre színhelyeként tárgyalja, ha azonban az áru termőhelyére és körülményeire, a termelő és fogyasztó piacokra, eszközökre, lakosságra is kiterjeszkedik, akkor már a földet mint gazdasági organizmust vizsgálja, tehát többet foglal magában, mint a kereskedelem, s ezért nevezik újabban egyre inkább gazdaság-földrajznak. A gazdaság-földrajz csírája már Ritter munkáiban megvan, ahol az ember mindinkább a földrajz előterébe lép, s éppen ennek a túlságba vivése volt az eredeti hibája s azért következett éppen utána, mintegy visszahatásként, a természettudományos fölfogású földrajzi irány, s Ritter követőjéül csak Ratzel szegődött. Úgy látszik tehát, hogy a gazdaság-földrajz a németeknél keletkezett, ahol határozottabb formában először Kohl munkáiban nyilatkozik meg, legelőször a „*Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche* (Dresden u. Leipzig, 1841)“ c. művében, amelyet követett a „*Die Geographische Lage der Hauptstädte Europa's* (Leipzig, 1874)“, amelyben az európai fővárosok keletkezésének természetes alapjait s azok hatását boncolgatja s a „*Die natürlichen Lockmittel des Völkerverkehrs* (Bremen, 1878)“ c. munkája, amelyekkel új irányt, új csapást jelölt ki. Hozzája csatlakozott Richtofennek is egy előadássorozata (*Vorlesungen über allgemeine Siedlungs u. Verkehrsgeographie*, Berlin, 1908) s Ratzelnek egy nagyobb munkája (*Anthropogeographie* 2. köt., I. kiad. Stuttgart, 1887. II. kiad. ugyanott 1909—12. és *Anthropogeographische Beiträge*, Leipzig, 1895). Németországban úgy látszik, hogy az 1870—71-i háború utáni idők kölcsönöztek különös lendületet a gazdaság-földrajznak, amikor a német egység megszületése után az ország gazdaságilag hatalmas lendületnek indult, s ennek a lendületnek nemesak kísérő, de fejlesztő jelenségévé is vált. 1873-ban Hamburgban már társaság

alakult a német kereskedelem előmozdítására és kiterjesztésére, azaz a német világkereskedelem megalapozására, s 1878-ban Berlinben keletkezett a „Zentralverein für Handelsgeographie“, amelynek célja már kifejezetten a gazdaság-földrajz ápolása volt. A gazdaság-földrajz művelése természetesen nem maradt Németország területén, hanem különösen a világkereskedelem hazájában, Angliában talált nemsokára követőket, de ők nem vették ezt olyan alapossággal, mint a németek. Andree: *Geographie des Welthandels* (Stuttgart, 1877, I—II. köt.; III. kötetét írta Glogau; új kiadásban megjelent 1914-ben) még ma is fontos forrás a gazdaság-földrajz számára és nagy szakismerettel megírt, igen sokra kiterjeszkedő munka. Más országokban csak jóval később kezdett fejlődni, Yeats (*The golden gates of trade*, London, 1890); Deville (*Manuel de géographie commerciale*, Paris, 1893, két kötet); Ganeval (*Dictionnaire de géographie commerciale*, Lyon, 1894) munkái kiválóbbak s velük kisebb-nagyobb gazdaság-földrajzi művek (Egli, Blind, Rasche, Deckert, Zehden, Engelmann, Haushofer, Rothaug, Götz, Scherzer, Opper, Friedrich, Eckert, Chisholm, Duffart, Kergomard, Dubois, Lanzoni, Gianitrapani stb.) és térképek (Freytag, Langhans, Scobel, Bartholomew) egész serege indult meg csaknem minden művelt európai nemzet körében. Igen értékes ebben a tekintetben dr. Hugó Grothe: „*Angewandte Geographie*“ címen megindult vállalata, amelyben sorozatonként kiváló gazdaság-földrajzi munkák jelennek meg a Föld mindenféle vidékéről és különböző problémákról, mind neves írók és tudósok földolgozásai, valamint a „*Weltverkehr und Weltwirtschaft*“ című 1911-ben Berlinben dr. Richard Hennig szerkesztésével megindult gazdaság-földrajzi folyóirat is. A gazdaság-földrajzi munkákhoz tartozónak vehetjük az ú. n. ember-földrajzokat is, pl. Jean Brunhes: „*Geographie humaine*“ -jét is, amely ugyan az emberre még nagyobb tekintettel van, de lényegében csak gazdasági problémákat vet föl és tárgyal. Hazánk földrajzi irodalma is tud egy ilyenmű munkát fölmutatni: Dr. Czirbusz Géza: „*Anthropo-geographie*“ c. művét, amelynek ugyan még csak az első kötete jelent meg a föld felületi formáinak hatásáról. E munka szerzője büszkén vallja, hogy az Anthropo-geográfiát először önállóan magyar nyelven ő szövegezte meg (i. m. 14. old.).¹⁾

¹⁾ De erre a megszövegezésre mindjárt igen jellemző a munka jellegéje: „Sum—ergo cogito“. A Descartes bölcséletének kiinduló sarktétele mindjárt igen erősen önállóan, — fölfordítva jelenik meg, amely formájában már nem is igaz,

Berzeviczynek nemcsak tartalmánál, hanem régiségénél fogva is értékes munkája tizenegy fejezetre oszlik és a következőket tartalmazza: I. fej. Magyarország természeti állapota (1—5. p.), II. fej. közgazdasága (5—14. p.). III. fej. műhelyek, kézművesek és gyárak (14—18. p.), IV. fej. kereskedelem (18—35. p.), V. fej. kereskedelmi mérleg (35—41. p.), VI. fej. a harmincadvám (41—58. p.), VII. fej. Magyarország viszonya az osztrák tartományokhoz (58—83. p.), VIII. utak és hajózás (83—94. p.), IX. fej. Magyarország északi kereskedelme (94—102. p.), X. fej. közgazdaság-politikai kérdések (102—124. p.). XI. fej. két kérés nemes Szepes vármegyéhez a kereskedelmet illetőleg (124—146. p.), míg a munka végén (149—225 p.) Bárdosi János, a lőcsei kir. gimnázium igazgatójának mint cenzornak hivatalos jóváhagyó végzése és részletes megjegyzései vannak. Berzeviczy Gergely de eadem et Kakas Lomnitz, Szepes-, Sáros- és Szatmár-vármegyék táblabírája volt, s így, ha minđjárt az ország egész területéről nem is közöl valami sok adatot, a szepesi városok kereskedelmének irányát, rajzát stb. igen jól írja le, de az egész ország kereskedelmére is sok helyen igen jó és találó megjegyzéseket tesz.

1763 június 15.-én született Nagylomniczon, ügyvédi oklevelet szerzett és külföldre utazott magát továbbképezni. Leghuzamosabban tartózkodott a göttingai egyetemen s visszajöve nem szűnt meg munkálkodni, külföldi folyóiratokban is sok közgazdasági cikke jelent meg s ezért a göttingai tudós társaság tagjává is választotta. Mint evangélikus egyházkerületi felügyelőnek több munkája jelent meg a magyarországi evangélikusok helyzetéről stb.,¹⁾ de bennünket csak gazdaság-földrajzi irányú művei érdekelnek. Említett latin nyelvű munkája később németül is megjelent „*Ungarns Industrie und Comerz*“ címen Weimarban 1802-ben, más munkája: „*Die Erweiterung des nordischen Handels dem hohen Wiener-Congress*“, Wien, 1814, továbbá „*Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfniss betrachtet*“, Pesth., 1808. Mindezekben széles látkörű, közgazdaságilag tájékozott szakférfinak bizonyult, akinek külföldi tanulmányai és tartózkodásai igen előnyére váltak, s

mert ami van, nem okvetlenül szükséges, hogy gondolkozzék, meg ha gondol is valamit — de mi az, amit gondol. s ez itt a fontos. nem a gondolkodás pusztá ténye.

¹⁾ *Nachrichten über jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn*, Leipzig. 1822. *De conditione et indole rusticorum in Hungaria*. (Megjelent 1806-ban a szerző tudta nélkül, Máriássy nyomatta ki címnap nélkül.).

akit munkája megírására nem az vezetett, hogy külföldi tudását fitogtassa, hanem az a gondolat, hogy hazájának ezáltal használhasson. Életrajzát részletesen megírta Gaal Jenő,¹⁾ a Magyar Tud. Akadémia nemzetgazdasági bizottságának szerkesztésében megjelenő magyar közgazdasági könyvtár I. kötetében. Berzeviczyt munkái alapján szeretik közgazdasági írónak nevezni, holott habár vannak kiválóan közgazdasági tartalmu munkái is (legnagyobb e nemű munkája az „*Oeconomia Publico Politica*“ kiadatlan maradt és csak Gaal Jenő adta ki először magyar fordításban előbb említett munkájában), mégis elsősorban gazdaság-földrajz írónak kell őt hirdetnünk, mert főmunkája Magyarország iparáról és kereskedelméről, valamint néhány kisebb is, különösen ebbe a tárgykörbe tartozik. Ez a könyv főleg 1796-ban történt Keleti-tenger melléki utazásának ideái kapcsán keletkezett, amire vall az is, hogy a XI. fejezetben északi útja tanulságai alapján két fölterjesztést közöl, hogy a kormánynak és törvényhatóságoknak mit kell tenniök az északnak irányuló régi kereskedelmi útvonal visszaállítása és szabad használása érdekében. Ezeket a fölterjesztéseket nemes Szepes-vármegye elé terjeszti, hogy azokat az összes többi vármegyével közöljék és támogatásukra hívja föl őket.

A könyv első fejezetében foglalkozik az ország általános ismertetésével s főlegemli, hogy az akkori számítások szerint 4500 négyyszögmérföld a területe (mintegy 296.000 km²) s az 1787.-i népszámlálás szerint 7.500.000 lakosa volt, vagyis a népsűrűsége négyyszögmérföldenként 1666 (kb. 25 ember km²-enként). A lap alján kitér a különböző forrásból származó adatok részletezésére, amelyeknek adatai bizony eltérők, mert pl. Crome 3.790.000, Herman 5.850.000, de Luca 6.974.000 lakost, az első 4525 mfd², a második ugyancsak 4529 mfd², a harmadik 3601 mfd² területet közöl Magyarországra és a társországoakra. Erre a részre vonatkozik a tölem használt könyvpéldány utolsó lapján levő kézírású bejegyzés: „NB. Hazai és külföldi tudósítások Nro. 42., 1809., írta, hogy az ausztriai Monarchia a háború előtt 11.130 négyzetmérföldet tett és 23.135,029 lakosai voltak. A schönbruni békekesség után csak 9180 négyyszögmérföld maradt és 19.852.829 lakossa. A veszteség 1952 négyzetmérföldet, lakosokat pedig 3.282.000-et tett ki.“ Ami ez adatait illeti, nem lehet egészen elfogadni, mert a II. József rendeletére 1785-ben (és nem mint ő említi 1787-ben, amikor valószínűleg az eredményei nyilván-

1) „Berzeviczy Gergely élete és művei“ Budapest, 1902.

nosságra jutottak) végrehajtott népszámlálás Magyarország lakosai számát 8.002,917-ben állapította meg Fiume és Horvát-Szlavonország beszámítása nélkül, ami az ő számadataival nem egyezik. Épp így téved az ásványos kincsek felsorolása közben is, ahol zafirt, smaragdöt és rubint is említ az országból, holott ezek egyáltalában nem találhatók nálunk, a tőle említett kéneseő nálunk még érceiben is szintén igen ritka, a felsorolt naftát a galíciai forrásokra érthette, bár ő Gácsországról főlemlíti, hogy Lodomériával együtt osztrák uralom alatt áll.

Érdekes amit a II. fejezet elején említ, hogy a földművelés leginkább Ausztria és Stájerország határán a legvirágzóbb az országban, valamint a hegyes vidékek síksági lejtőin, nem pedig a délmagyarországi bőven termő vidékeken. Ezt azzal magyarázza, hogy a hegyvidéki lakók bányászatból élnek és földműveléssel nem foglalkoznak, s így a hegységek síksági lejtőin lakók állandóan jól el tudják adni mezőgazdasági terményeiket nekik, míg a déli vidékeken az eladás nagyon nehéz és ezért egyes szűkebben termő esztendőkből sokan éhenhalnak s nomadice élnek még bőség idején is. Világosan állítja és kifejti a hegyi és síksági lakók egymásrautaltságát és árucseréjét, de nincsen igaza, amikor ebben látja a déli síkságok földművelésének elmaradottságát. Ez is szerepet játszott, de főoka az volt, hogy a délmagyarországi, s általában az egész alföldi terület a másfél százados török uralom alatt meglehetősen elnéptelenedett, a falvak eltűntek, s a lakosság a könnyebb védekezés szempontjából városokba tömörült s így keletkeztek a mi alföldi városaink belváros magvát körülvevő nagy kiterjedésű falusias külváros-burkai, s így téved RATZEL is, amikor a városokba való tömörülést Alföldünkön a magyar nép faji sajátágának mondja:¹⁾ ez az oka annak is, hogy az Ausztriához közel eső, valamint a hegyvidék síksági lejtőin a népesség elszórtan maradhatott és intenzív földműveléssel, elég jólétben élt, mert a török uralomnak és az állandó harcoknak nagyon kevésbé, vagy egyáltalában nem is voltak kitéve. Ez a hatás még ma is érezhető és kimutatható az ország népsűrűségében, meennyivel inkább érezhető volt ez akkor!

Az Alföldön a Tisza mindkét partján inkább az állattenyésztés virágzott, a dús legelőkön szarvasmarhák, lovak legelésztek, de ebben is nagy baj volt a fogyasztás hiánya. Általában egész Magyarorszá-

¹⁾ *Ratzel, Anthropographie, II. kiad. II. kötet. Stuttgart, 1912. p. 288.*

gon Berzeviczy szerint akkor a termelésnek alig felét fogyasztották el, semmi arány sem volt a termelők és fogyasztók közt s ezért az árak igen olcsók voltak, s az 1787.-i összeírás szerint 20 termelő családra jutott egy fogyasztó és 40 falura egy város; kis táblázatban felsorolja, hogy az összeírás adatai szerint nagyobb város volt 52, kisebb 16, mezőváros 589, falu 10,747, ház 1.722,182, s a lakosság a katonaság és társországok nélkül 7.116,789, ebből papság 13,265, nemesség 165,301, polgárok és iparosok 79,354, telkes jobbágyok 505,708, zsellérek 793,270, más földművelők 518,131. De panaszkodik, hogy a földművelés távolról sem közelíti meg azt a magas fokot, amit Angliában, Svájcban és Belgiumban látott. Úgy megművelve a földet az ország szükségleteinek ellátására, elég volna az egy Bihar vármegye is, s egész Magyarországnak kétannyi lakossága volna háromannyi termeléssel, hiszen Lombardiában 6840, Belgiumban 4000 ember élt akkor egy négyzetmérföldnyi területen. Szükséges tehát, hogy a termékek *szabad* kivitele előmozdíttassék, mert minél nagyobb a nyereség az árukon, annál inkább ösztönöztetnek a termelők a termelés fokozására, de meg egyébként is a jó közlekedés nagyon szükséges, bőségben a kivitelre, szükségben a behozatalra, a drágaság leküzdése végett.

II. József akkor honosította meg a selyemhernyótenyésztést és mindjárt 1785-ben 131 mázsa selymet termeltek, 132,000 forint (277,200 korona) értékben, s ez az első kísérlet is bizonyítja, hogy nálunk ennek nagy jövője lett volna, de tudjuk, hogy II. József halála után ez ismét lehanyaglott; a Bánságban s a déli határvidékek közelében megkísérelték a gyapotszerje művelését is, ami eleinte elég jó eredménnyel járt, de sikertelensége később szembetűnővé vált. Az 1785-ben alapított mezőhegyesi méntelep loállományát 2 mill. forintra értékelték 1794-ben (42 mil. kor.) s ez látta el egész Magyarország katonaságát lovakkal s ehhez csatlakozott később a bábolnai méntelep.

A magyar kereskedelem irányai az 1700-as évek vége felé a következők voltak: *Németországba* szállítottak gyümölcsöt, marhát, bőrt, gyapjút, ércet, az *Adriai tengerre* fát, hamuzsirt, dohányt, sózott húst, ércet, bőrt, gyapjút, *Törökországba* pedig, amely hasonlóképpen csekély népességű, de termékeny vidékű volt, kézműves és ipari cikkeket. Az északi részek felé a kereskedelem igen élénk volt következő cikkekkel: bor, dohány, kender, gyümölcs, méz, érc.

1777-ben a magyar helytartótanács összeíratta a magyarországi kézműveseket s eszerint ekkor volt az országban mester 13,934,

legény 12.316, inas 4671, összesen 30.921 kézműves, vagyis körülbelül minden 242 ember közül csak egy volt kézműves. Gyár alig volt, ismeretes volt a holicsei és pondjeleki *üveggyár*, amelyek fayence munkákat is készítettek, a gácsi *ceruza* (?) és *rozsolyógyár*, továbbá *posztószövőgyár* ugyancsak Gácson, ezenkívül Temesvárott és Podheringen (?). *gyapjuszövő* Óváron, Moson-vármegyében *bőrgyár*, *kocsigyár* Budán és Nagyváradon, *harisnyagyár* Pozsonyban, s ezen kívül *vas* és *rézedény kovácsoló műhelyek* és néhány vegyszer készítő gyár, salétrom, timsó, *alkáli*, borkőfőzők. Ezzel csaknem ki van merítve egész akkori gyáriparunk, ami annál különösebb, mert a magyarok, férfiak és asszonyok egyaránt, mindig pompa és fényűzéskedvelők voltak, amit csak helyeselni lehetett volna akkor, ha azok a cikkek a magyar háziipar köréből kerültek volna ki. A magyarnak pedig volt érzéke és kedve ipari munkához, hiszen az észak-magyarországi vármegyékben a lenfonó-szövőipar rendkívül virágzó volt, égettek szilvapálínkát, Debreczenben kiváló szappant készítettek, sok megyében tejtermékek készítésével foglalkoztak, tehát nem a népben rejlett az ipari elmaradás oka. Az 1777—1787. közti évtizedben átlag a következő értékben hozták be nevezetesebb árukat külföldről:

bútorok	229,361	rajnai forint
finom vásznak	1.042,046	„ „
gyöles és gyapjuanyagok	849.824	„ „
szövetek	787.113	„ „
pamutárúk	477.732	„ „
selyemárúk	585.443	„ „
kikészített bőrök	261,116	„ „
vasárúk	77.388	„ „
nürnbergi árúk	30.000	„ „

Ezeknek az árúknak legnagyobb részét Németországból és Ausztriából hozták be, s ez Magyarország nagy betegsége, ez okozza, hogy az ipar satnyul és a lakosság csekély, a hazai háziipart nem pártolják, s a pénz külföldre vándorol.

Pest volt a kereskedelem központja, ahova az ausztriaiak, bécsi, sőt török kereskedők is jöttek s a kereskedelem innen sugárzott szét Ausztria, Szilézia, a török tartományok, a tengerpart felé s Erdélybe is Debreczenen át, amely a tiszavidékek legfontosabb városa volt. Az olasz tartományokba, Stájerországba és Karintiába is vitték ki sok gabonát és gyümölcsöt, de főleg Ausztriába, vagy ko-

esikkel Sopronon át, vagy a Duna érsekújvári ágán, sőt Morvaországba is szállítottak s különösen Győr- és Komárom-megyebeli hajósok vitték az árut a Dunán fölfelé. Szepes-, Liptó-, Árva-megyék termelése a saját szükségletet sem tudta fődözni s a környékbeli jobban termő vidékek látták el terményekkel s ennek a kereskedelemnek központja Meczenzéf volt. A magyar bor akkoriban Sziléziába, Lengyelországba, Orosz-, Poroszországba és Svájcba is eljutott, egész Észak Európába az olcsó vízi szállítással az Oderán vagy a Visztulán. De amikor Ausztria gyáriparának védelmére a porosz behozatalt eltiltotta, s ez viszont a magyar kivitelt tette lehetetlenné, nagy csapás érte borkereskedelmünket. Galiciába, Sziléziába és Varsóba is osztrák kereskedők kezdtek bort szállítani, a magyar borkivitelt oda minden módon meggátolták s rajnai, francia és spanyol borokat szállítottak, s így a mi híres bortermő vidékeink, még a Hegyalja is, a nagy tőkét igénylő befektetésekre nagyon ráfizetett s ezért a szőlőket elhanyagolták. Viszont a francia háború alatt megszűnt a francia és rajnai borok bevitele Oroszországba s ekkor a magyar borokat ismét fokozottan keresték, s a hegyaljai, budai, egri, ménesi borokból eleget szállítottak az Elbán és Hamburgon, vagy az Oderán és Stettinen át, de jelentős volt a kivitel Bártfán és Késmárkon át is, a Poprád-Dunajec mentén a Visztulához, amely Észak Európába kényelmes útat biztosított. Lengyelország birtokba vétele után az idegen borok vámmentesen, a magyar borok ellenben csak a harmincadvámmal megterhelve juthattak ki. Az osztrák rossz borokat hozzánk is vámmentesen hozták be, mi a jó borainkat ismét csak harmincadvámval vihettük ki oda, s egyébként is a magyar kereskedelmet mindenféle rendeletekkel és vámokkal nyomorgatták. A hétéves háború előtt igen virágzó volt a ruszti, bazini, soproni borok kivitele Poroszországba, s cserébe gyapju-, len-árut hoztak be, tehát egész cserekereskedést folytattak vele. De amikor Ausztria eltiltotta a porosz gyártmányok behozatalt, s maga kezdte mindenféle áruit ráerőszakolni az országra, a soproni szőlők pár év alatt felényi területre csökkentek. A bor kivitele évente mintegy 800.694 rajnai forint értékű volt.

Marhákat régebben Olaszországba, Velencébe, Németországba is vittek, de a kivitel csökkent s 1797 körül leginkább csak Ausztriára szorítkozott. Az alsó-tiszamenti ártéri legelőkön igen sok marhát neveltek. Szlavóniából hoztak disznókat, s ezeknek jó fogyasztója volt Felsőmagyarország is.

Magyarország kereskedelmi szerződésben állott Orosz- és Tő-

rökországgal, s az előbbiből behozott bőrök és bőrárak épolyan kedvezményben részesültek, mint náluk a magyar borok. Törökországból viszont gyapotot, macedoniai gyapjút, nyers és festett selymet, szaffián és kordován bőrt, kávé, levantei vagy keleti árukat hoztak, mi viszont osztrák kereskedőktől vásárolt egyszerűbb ipari készítményeket adtunk tovább s a kereskedelem elég fejlett volt Törökország felé.

Magyarországon sok jó dohány termelt Tolnában, Pécs vidékén, Ugocsában és Rakamaz környékén, s ezek Észak Európában nagy teret nyerhettek volna az angol-amerikai háború alatt, mikor nem lehetett oda amerikai dohányt bevinni, ha Ausztria megengedte volna a magyar dohány szabad kivitelét.

Kereskedelmünk mérlege 1777—87 közt *átlagban* a következőképpen alakult:

évi kivitel	12.667,080	rajnai forint
évi behozatal	10.078,576	„ „
kiviteli többlet	2.588,505	„ „

Tehát aktívát tüntetett föl, s Ausztria azért igyekezett kereskedelmünket elnyomni, nehogy ez az aktiva, amely Ausztriából vonta el a pénzt, évről-évre növelkedhessen, pedig ez az aktiva csak a hatóságoktól fölállított mérlegben volt meg, a valóságban ellenben nagy passziva volt, mert ebben nem szerepelt még sok összeg, pl. bányáink jövedelme, amelyeket Bécsbe kellett beszolgáltatni, a fémek beváltásáért járó összeg, stb., ami évente maga csaknem 5/4 mil. K-t tett ki, azonkívül a magyarok Bécsben sok ékszert, drága ruhákat vásároltak, amit a legtehetősebb magyarok állandóan Bécsben lakva ott elköltöttek, a kamarai, sóbányai s a bécsi sorsjátéki jövedelmek, a harmincadvám bevétele, a kamatok, amiket a magyar adósok fizettek az osztrák hitelezőknek s még sok ilyen jelentős tétel, amelyel pénz ment ki az országból, s mégis ez hiányzott a mérlegből, pedig ha ezeket valódi értékükben fölszámították volna, akkor tetemes passziva mutatkozhatott volna a látszólagos aktiva helyett. E miatt azután az ország állandóan szegényedett s helyzete olyan volt, mintha Ausztria gyarmata lett volna.

Az utak, hidak stb. fönntartására és javítására szedték a harmincadvámot, amelyet először Nápolyi Károly hozott be. Zsigmond elrendelte, hogy a harmincadot ne a királyi kincstárba, hanem az állampénztárba fizessék be. A harmincadvám $3\frac{1}{3}$ százalékkal egyenlő s 1527 után Ausztriában is hasonló vámot szedtek, s az osztrák

császárok siettek Magyarország kereskedelmének teljes szabadságot adni, amit azután úgy tartottak be, hogy 1625-ben Ausztria a magyar áruk vámját 5%-ra emelte fel s ezt is az ő tartományi pénztárukba kellett fizetni. Ugyancsak 1625-ben még hevesen tiltakoztak ez ellen a magyar rendek, amire II. Ferdinánd az 1625. 1. és 32. §-ában megígérte, hogy Ausztria, Stájer-, Morvaország és Szilézia határán a magyar árukra csak a harmincadvámot fogják szedni — s azután ennek sem tettek eleget, amit 10 évig szó nélkül tűrtek, akkor az 1635. I. 55. §. és az 1638. 6. §. ismét törvényt hozott a harmincadvámról, s hogy ezt ne a királyi kincstárba fizessék, hanem a katonai határörvidékek alapjai javára, amint azt ezelőtt kimondták. Ezután az osztrák tartományokban különféle címeken, mint „Landständische Auflagen“ szedtek vámot még a harmincadvámon felül, sőt egyes áruk kivitelét egészen el is tiltották, pl. a magyar borokét s állatokét még a saját területükön levő Buccarin át sem volt szabad volt szabad kivinni, csak Stájerországon át és Karinthián át, ahol még súlyos vámokkal terhelték meg. Ugyancsak a vámokat s a magyar áruk szabad kivitelét szabályozta az 1681. 79. §., 1715. 75. §., 1723. 119. §., 1741. 27. §.; egyes bizottságokra bízta a törvények végrehajtását az 1655. évi 100. §., 1659. évi 67. §., 1681. évi 44. §., 1715. évi 91. §., 1720. évi 2. §., 1741. és 1751-ben ismét, mind egészen hiába, mert Ausztria azt akarta, hogy hazánk kereskedelme csak az ő közvetítésével bonyolódhasson le s ennek a célnak elérésére eszközökben egyáltalában nem volt válogatós, a harmincadvámot csak ott szedte, ahol magyar kereskedők tőle vásároltak, ha külföldről mertek hozatni valamit, akkor megdrágították vámokkal. Ilyen állapotok csak Indiában mint gyarmatban voltak, de nem Európában.

1775-ig tartottak ezek az állapotok, ekkor Mária Terézia a nemzet nagy áldozatait jutalmazandó, megszüntette a visszásságokat, sőt, hogy minél nagyobb szabadságot biztosítson nekünk, Fiumét hazánkhoz csatolta a szabadabb kereskedelem elősegítésére, de ezek a szép tervek kivitelre nem jutottak az osztrák huza-vona miatt. II. József egy 1785 dec. 30.-i levelében is említi, hogy Magyarországot nemcsak mint örökös tartományt, hanem mint gyarmatot is lehetne kezelni, s ezt iparkodott is lehetővé tenni. Berzeviczy részletesen felsorolja a hazánk ellen hozott intézkedéseket s azok céljait, s mint világlátott férfi, aki az akkori európai kultúrállamokat saját tapasztalatából is igen jól ismerte, keserűséggel eltelve emlékszik meg hazánk elnyomott helyzetéről, s hogy bemutassa Ausztria gyár-

ipari fölényét, felsorolja Bécs gyárainak neveit és számát a közönsegesebbek kivételével, amelyek egyedül sokszorosan fölülmúlták hazánkét. Sokban igaza van Berzeviczynek, mert Ausztria tényleg erőszakkal vette kezébe a hazánkba irányuló és innen kifelé törekvő kereskedelem közvetítését, de mégsem szabad kizárólag ennek tulajdonítani, s nem is lett volna szabad összehasonlítani a mi kereskedelmi és ipari helyzetünket Ausztriáéval akkor, amikor országunk nemrégén szabadult ki a török pusztítás és hódoltság alól, míg ellenben a nyugati államok a fejlődésnek magas fokára jutottak el azalatt. Azonban Berzeviczynek, aki a külföld fejlett kultúráját oly jól ismerte, annál szembeszökőbbnek tünt fel elmaradottságunk s ezt annál túlzottabban írja Ausztria rovására, mert a nyugateurópai államok szabad gazdasági életéhez viszonyította. Szabadon fejlődhetve, a haladás kétségtelenül gyorsabb lett volna, de még úgy is nagyon rá lettünk volna szorulva idegen behozatalra, csak talán más nemzet ezt a ráutaltságot nem használta volna ki annyira uzsoráskodva, hogy még Magyarország önálló egységes voltát is semmibe sem vették, sőt letagadták. Magyarországnak, mivel az osztrák monarchia keretén belül lakosságának száma és adójának nagysága miatt a legszámottevőbb tényezők egyike volt, teljes jogait vissza kellett volna adni és Galiciának, Lodomériának és Bukovinának is hozzá kellett volna tartozni, mivel ezeket mind a magyar korona jogainál fogva kebelezték be, s mégis osztrák kormányzat ült bennük, nem is szólva Dalmáciáról és Velencéről. Már pedig Magyarország, Horvát-Szlavonország, Erdély, Galicia, Lodoméria, Bukovina s a tengerpart, azaz a jogi Magyarország eként 6159 mfd. négyzet területű lett volna 12.657.957 lakossal ugyanakkor, amikor Nagybritannia 6308 mfd négyzet területén 11.800,000 ember élt, s így hazánk igazán az európai nagy államok sorába kerülhetett volna.

A közlekedés könnyüése az előfeltétele az ipar és kereskedelem kifejlődésének, s ezért szentelt Berzeviczy könyvében külön fejezetet az utaknak s a hajózásnak. Korában a következő fontos útvonalak voltak hazánkban: 1. Tengerpart—Károlyváros—Varasd—Szombathely—Sopron—Pozsony—Bécs. kövezve, jó hidakkal; 2. Bécs—Buda, kövezett út, hidakkal, de ennek a folytatása Erdélyen át Moldovába, másrészt Temesváron át, Zimonyon át már nem volt jókarban tartva; 3. Tengerpart—Buda—Kassa—Galicia, itt-ott gondozva; 4. Debreczen igen fontos útkereszteszöhely volt már akkor is (ennek köszönhette hetekig tartó híres vásárait), út vezetett innen északnak Tokajba s Felsőmagyarországba. Szolnokon át nyugat felé

Pestre, Nagyváradon át a Bánságba, Erdélybe, de ezek az utak nem voltak kikövezve; 5. Pozsonyból Nagyszombaton át a felsőmagyarországi vármegyékbe. Azt a nagyszabású tervet, hogy az egész országot Buda és Pest központtal nagy úthálózattal lássák el, II. József nem tudta megvalósíttatni bekövetkezett halála miatt. A Tisza mindkét partján s a Dunántúlon is voltak utak, de igen elhanyagolt állapotban, bár a megyei hatóságoknak kötelességük lett volna róluk gondoskodni. A tengeri hajózás a hajóépítő faanyag, hajósnemzedék mellett is alig volt szerinte emlithető, 1784-ben csak 30 hajó volt, a legnagyobbakon 20 hajóssal, s a hajókat alig használták egyébre, mint szicíliai só behozatalára. Ebben Berzeviczynek nem sok igaza van, mert tengeri hajózásunk és kereskedelmünk akkor volt éppen haladásban a tengerparthoz vezető műutak kiépítése következtében (a Károly-út 1771-ben készült el, s a József-út Zenggel kötötte össze az országot, ezt II. József készítette) s ha Fiume forgalma nem is volt nagy, mert Triest az osztrák uralkodók kegye folytán igen sok privilégiumot élvezett, mégis elég tekintélyes volt s így Fiume forgalmának értéke 1790-ben csaknem 10 millió korona körül járt, s Fiumének hazánkhoz való visszacsatolásának öröme 1793 márc. 27-én még kereskedelmi társaság is alakult a forgalom szabályozására és élénkítésére, amelynek köszönhetjük többek között a leghasználatóbb Lujza-út kiépítését is.

Folyami hajózásra legalkalmasabb volt a Duna, amelyet fölfelé Zimonytól Földvárig ember-vontatással, innen Pozsonyig pedig ló-vontatással használtak föl a hajózásra, de kívánatos lett volna megkísérelni a vitorlás hajózást is, mint azt a Rajnán tették. II. József alatt próbálkoztak meg először a hajók Zimonyon túl menni a Dunán, Göllner kísérelte meg a Dunán s a Fekete-tengeren át a Bánságtól Konstantinápolyba hajózni. Egyik hajóját mindjárt Orsova alatt elvesztette vízalatti sziklákon, amit ő a török vezetők rosszakaratának tulajdonított, a másik tényleg elérte végecélját. Taufer s még mások is követték példáját, de nagy kár, hogy nem tudtak szerezni árukat, hogy hazánkba hozzák, s így a nyereség fele emiatt elmaradt. A Tisza Szolnokig tutajokkal, azután a torkolatig kisebb-nagyobb hajókkal volt hajózható, lassú folyása, kicsiny esése és nagy kanyarulatai miatt. Fölfelé emberekkel és lovakkal vontatva Szegedig hajózták. Szeged fölött igen sok mocsár volt partjain. Szeged vidékéről fölfelé dohányt vittek Máramaros és Bereg-vármegyékbe, vissza pedig sót és fát szállítottak. A Száván és Kulpán fölfelé szállítottak szegedi dohányt, gyümölcsöt, s Károly-

várostól tengelyen szállították le a tengerpartra. Ennek a két folyónak hajózhatává tétele különösen kívánatos volt. A többi kisebb folyók csak a belső közlekedésre szolgáltak. II. József a sópénztárból bizonyos összegeket rendelt a hajózás előmozdítására, utak, hidak építésére, stb., de ezeket a francia háborúk alatt hadiköltségekre fordították. Csatornák nem igen voltak, bár némelyek azt mondják, hogy az érsekújvári Dunaág mesterségesen készített csatorna, a Bányásban a mocsarakat csapolták le csatornákkal, s a XVII. században holland mérnökök akartak ásni nálunk csatornákat, de nem lett belőle semmi, mert nem kaptak engedélyt a munkákra.

A Kiss Testvérek bécsi tőkések bevonásával részvénytársaságot alapítottak 1 millió forint (mintegy 2·1 millió kor.) alaptőkével és 1793-ban csatornát kezdtek ásni a Duna—Tisza közt Monostortól Földvárig 4 zsilippel s a csatornát Ferenc-csatornának nevezték el a császárról, s ez 1796-ban már majdnem készen volt. Ezért a Kiss Testvérek elhatározták, hogy az alaptőkét 4·12 millió forintra (8·67 millió kor.) fölemelve, ezen a csatornán kívül még megépítik:

1. A Dunát a Szávával összekötő Terézia-csatornát (Vukovár—Samac közt).

2. A Szávát a Kulpa és Dobra segítségével Bródtól—Károlyvárosig hajózhatóvá teszik csatornázással s onnan műutat készítenek Fiuméba, Buccariba és Portoréba, s így az Adriához csaknem végig víziúton lehetett volna eljutni. A 12—15%-os csatornadíjból gondolták a részvények kamatozásának biztosítását. Mivel így a Tiszán és Dunán fölfelé lehetett volna az árukat szállítani s azokat Tokaj, Kassa, Eperjes, innen a Poprad és Visztula útján Lengyelországon át a Balti-tengerrel lehetett volna összekapcsolni, így hazánkon át fontos világkereskedelmi útvonal nyílt volna meg! Ilyen terveket forgattak eszükben a Kiss Testvérek, amikor a megvalósításhoz kezdtek, de nem is volt csoda, hogy a tervek nem voltak mind kivihetők, főleg az akkori technikai fejletlenség mellett.

A Felsőszáva—Kulpa hajózhatóvá tétele, amiben Berzeviczy még reménykedett, báró Vukassovich Fülöp altábornagy vizsgálatai alapján lehetetlennek, vagy nyereségtelenül költségesnek és nehezen keresztülvihetőnek mutatkozott s ezért építették helyette a tengerhez vezető kényelmesebben járható Lujza-utat, a Vukovár—samaci csatorna terve is sokáig kísértett még később is, de megvalósítására nem került a sor, csak a Ferenc-csatorna készült el Bácsföldvár és Bezdán közt a Kiss Testvérek terve szerint. Látjuk, hogy vállalkozó

erő és terv bőven volt már akkor is és ez fokozódott Széchényi és Kossuth fellépésével.

Az északmagyarországi vármegyéknek a Poprád és Dunajec mentén elég jelentékeny külkereskedelmük volt egész a Balti-tengeri Danzig (Danczka) és Elbing kikötőig. A Poprád Lublótól kezdve áradáskor tutajozható volt, a Dunajec pedig Ófalutól kezdve, s mindkettőben sziklák voltak, melyek a nagyobb forgalom kifejlődését gátolták, ezek mentén kerültek ki a magyar áruk Liposébe, Berlinbe, Stettinbe, Danczkába, Varsóba, Moszkvába. Lőcsének árumegállító joga (jus stapulae) is volt s ezt a régi és virágzó nagy kereskedelmet, amelyet a városok régi iratai is bizonyítanak, Bécsnek a kereskedelmet magához erőszakoló intézkedései megszüntették. Üresen állottak a határmenti városok nagy raktárai s a 16 szepességi város, Késmárk, Lőcse, Bártfa, Eperjes, Kassa régi forgalmassága lehasznált.

Kitünően fejtegeti Berzeviczy a kereskedelem és ipar keletkezésének és fejlődésének alapjait, előfeltételeit, s ebben a részben igazán éleslátással és nagy tudással tárgyalja anyagát; fejtegeti azt, hogy mennyire káros, ha a kereskedelmet és ipart a természetes törekvéstől eltérő vagy éppen ellentétes irányba kényszerítik, s éppen ezért a szepesi városok tanácsaihoz intézett előterjesztésében kérte, hogy Sáros, Abauj, Zemplén, Borsod, Torna, Gömör, Heves, Szabolcs, Ung, Bereg és Szatmár vármegyékkel együtt kívánják megengedni a bor és cserzőanyagok szabad kivitelét, mert ezekben Észak-európa szűkölködik és Magyarország van hivatva már helyzeténél fogva is, hogy igényeit kielégítse. Ugyanezt kérte a másik kérdésben is az előbbi után egy évvel (1797-ben) s még a gyümölcsök, szarvasmarha, stb. külföldre vitelét is. A cenzor a könyvet ki engedte nyomtatni, mert sem a közerkölcs ellen nem vétett, sem az állam ellen nem izgatott s egy olyan világlátott férfinak leszűrt tapasztalatai mindenestre értékesek. Berzeviczy munkáját erősen jellemzi a hazai elnyomott helyzet és elmaradottság fölismerésének fájdalma, ésszerű logikával igyekszik bizonyítani és kiküzdeni a kereskedelem és ipar előmozdítását és szabaddá tételét. A cenzor, aki neki mindenestre személyes ismerőse volt, mindent változatlanul meghagyott, sőt még számos hiábavaló történeti és helynévmagyarázó jegyzettel meg is toldotta.

Berzeviczy másik gazdaság-földrajzi tartalmú munkája az „*Ansicht des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfniss betrachtet*“ címmel jelent meg a tilsiti béke utáni évben

Pesten (1808) Eggenberger kiadásában, de mivel az ebben fölvetett eszme nem részesült kellő figyelemben, később, a bécsi kongresszus összeülése előtt kiadta Bécsben röviden összefoglalva „*Die Erweiterung des nordischen Handels dem Hohen Wiener-Congress 1814*“ címmel, hogy a kongresszust figyelmeztesse terveire és eszméire. Két gondolatot vetett föl: 1. visszaterelni az európai—ázsiai forgalmat leg-rövidebb északi útjára; 2. ezt a kereskedelmet bekapcsolni az északkeurópaiba s nagygyá fejleszteni, szabaddá tenni. Az Európa—Ázsia közti forgalmat három úton át lehet lebonyolítani: 1. az ókorban a kínai és iráni kereskedelem nagy részének gyűjtőhelye Mezopotámia volt, innen az árukat az Eufráteszen hajózva valamelyik északkeurópai kikötőbe vitték és azok onnan kerültek Európába a Földközi-tengeren át; 2. A forgalom más részén Előindiából és Kiaából Szamarkandba és Bokharába irányult, innen a Kaspi-tavon át Asztrahánba s a Volgán át Oroszországba és egész Északkeurópába. Ez az útvonal Dzsingisz kán és Tamerlán idejében egészen használhatatlan volt és így visszafejlődött s helyette 3. Afrika első déli körülhajózása után a forgalom a Jóreménység fokának megkerülésével bonyolódott le az Indiákról Európába. Berzeviczy a Bécsben összegyűlt nagyhatalmak képviselőinek figyelmét akarta tehát fölhívni az Oroszországon keresztülmenő ázsiai forgalomra, hogy azt a saját érdekükben növeljék, mert a kereskedelem és ipar természetes törekvése azok legbiztosabb útmutatója, már pedig ezen az északi úton minden tilalom és elzárás dacára is igen élénk kereskedelem folyt titokban, ami, ha szabaddá vált, vagy éppen elősegítéshez jutott volna, amire nézve legtöbbet éppen a bécsi kongresszus résztvevői tehettek volna, az északkeurópai államok kereskedelmét nagyban fokozta volna. A bécsi kongresszus azonban nem törődött ezzel a munkával, pedig ez is kétségtelenül igazolja Berzeviczy jártasságát gazdaság-földrajzi kérdésekben s így tényleg őt lehet elsőnek tartanunk azok között, akik nálunk ebben az irányban munkálkodtak, s hazánk földrajz irodalmának csak javára lett volna, ha az általa kezdett irányt szakavatott művelők továbbvitték volna. A „*Patriotische Blätter*“ számára írta 1810-ben „*Notizen über das Zipser Comitatz in Ungarn*“ című értekezését, amelyben szülőföldjének jól ismert vidékeit s a szepesi városoknak leírását adja, s itt is hangsúlyoztatja, hogy csakis a szabad kereskedelem és ipar adhatja vissza a szepeségi városoknak a régi pezsgő életet.

A Magyarországi iparáról és kereskedelméről írt nagy munkáját maga is irodalmi zsenijének hívja, s ha itt-ott valami téve-

dése van is, tekintetbe kell vennünk korának kulturális viszonyait, amelyek kizárták azt, hogy valaki csak megközelítőleg is tökéletes képet adjon Magyarország ilyenmő viszonyairól, s benne kétségte- lenül első és jóidőre egyedüli gazdaság-földrajzi írónkat tiszteljük s még a külfölddel szemben is büszkén hivatkozhatunk rá, hiszen korában ott is elismert tudós és szakférfiú volt.

Kisázsia gazdasági jövője.

Írta: Dr. Lakos Béla.

Kisázsia éghajlati és növényiségi tekintetben 4 részre osztható: 1. A Fekete-tenger partmellékére, melyet délről a pontusi hegyek választanak el a félsziget belső részeitől; 2. az Égei-tengerbe ömlő folyók vidékére; 3. a Földközi-tenger mellékére egész a Taurusz-hegységig; 4. s végül a Szultán Dagh, a Taurusz, a Pontusi hegyek, az Antitaurusz és az Örmény hegyek által határolt negyedkori ten- gerfenékre, a sztyepre.

Gazdaságilag a történeti kor kezdete óta legértékesebb része volt Anatóliának az Égei-tenger melléke, a két Menderesz és Gediz gazdag. széles alluviális síkságai. A hettita műveltség hatása alatt itt született meg a hellén kultúra, ez volt bölcsője a középkor elején a hatalmas bizanci kultúrának. A XII. században itt erősödött meg a szeldzsuk műveltség és a XIV. század végén itt vetették meg Osz- mán és Orchán szultánok a mai török birodalom alapját.

A Fekete-tenger mellékén telepedett le az ókorban a görög la- kosság, mely itt is megtartotta egyes járásokban többségét, éppen úgy, mint az Égei-tenger mellékén.

A Földközi-tenger melléke, a hettita és görög kultúra mű- zeuma. A ma lakatlan területek helyén egykor sűrű lakosságú városállamok virágoztak és az itteni hettita, majd görög kultúra versenyre kelt az Égei-tenger mellékén kialakult birodalmak mű- veltségével. A sztyep csak a hettiták és a keresztyénség első idejében volt kultúrvidék, a szeldzsuk törökök az itteni kultúrát csaknem teljesen megsemmisítették, a XV. században a jürük tör- zsek idetelepítése pedig jelentékenyen hozzájárult az egykori dús- gazdag vidék elsivatagosodásához.

A mult század első felében Kisázsia belső Ázsiához hason-

lóan elhanyagolt, lakatlan terület volt, az Égei-tenger mellékét és a Fekete-tenger egyes kikötő városainak környékét leszámítva, csak a mult század közepén megkezdődött török, tatár, jürük törzseknek betelepítésével szaporodott a lakosság. A betelepített török törzsek asszimilálása után jutott uralkodó többségre a török nyelv a fél-sziget belső részein, míg a tengermellékre kiszorított görögök mai napság is megtartották nyelvüket, vallásukat és Anatólia 10 milliónyi lakosságának ma is 14%-át alkotják. Örmények, egyes nagyobb kereskedelmi gócpontokat kivéve. — ahol mindenütt elég nagy számmal található — csak a Földközi-tenger délkeleti szögletében a hajdani Kilikiában maradtak meg jelentékeny számban.

Az így törökké vált Anatólia gazdasági fejlődése a mult század utolsó éveiben kezdődött, amikor az 1888-ban megalakult vasúttársaság, a Deutsche Bank pénzén 1896-ban Koniáig megépítette a fővonalat. Ugyanekkor hozzáfogott a Smyrne—Cassaba et Prolongement társaság a Gediz csáj völgyén keresztül Áfionkara-hisszárig vezetett vasút munkálataihoz. A keleteurópai viszonyokhoz képest is csekély népsűrűségű égei-tengermelléki vilajetek, a brusszai és szmirnai az eredményes agrikulatúr munkához mindaddig nem foghattak hozzá, míg az európai áliamokból nagyobb tömegben a két vilajet területére nem hoztak gazdasági gépeket. A gazdasági gépek behozatala után fogtak hozzá a Menderesz és Gediz völgyeiben a jól jövedelmező gyapottermeléshez és kezdtek felhagyni a régi, még az antik-korból fennmaradt faekék használatával, s a csak helyi szükségletre termelt köles, árpa és szezám termelésével. A jelen század elejéig a szmirnai és brusszai vilajetek területén a görögök által termelt boron, olajon kívül a török földművelők füge, dohány és szezám termelésére szorítkoztak. Ez a kivitel is olyan csekély volt, hogy Szerbia kivitelének alig felével ért fel, míg Kiszázia többi részei alig szerepeltek valamit a világkereskedelemben. Gazdasági téren az igazi munka az új törökök uralmának megalapításával kezdődött. *A világtörténelemben példátlanul áll az az óriási haladás, az a tüneményes gyors munka, mely az új törökök munkásságához fűződik, mellyel az egész török nemzetet, a Törökbirodalom legtávolabb eső részeit reorganizálni tudták, s ma már ezt a reorganizáló munkájukat Hátsó-India szigeteitől az Afrika közepéig lakó mohammedán világra is kiterjesztették.*

Rövid 4 év alatt *a gazdasági forradalom teljesen átalakította Anatólia képét; Anatóliának eddig műveletlenül álló területeit vonták bele a művelődés körébe, úgy hogy ma már a tulajdonképpeni*

Kisázsianak, a magas hegységek övét kivéve, alig van nagyobb területe, ahol az új törökök agrikultúr munkája érezhető ne lenne. Valóságos gazdasági forradalmon megy át napjainkban Anatólia, ahol a legprimitívebb gazdasági életből egész kazák (járások) egyszerre a legmodernebb gépművelés terére lépnek át. Míg hazánk jobban művelt területeinek 25 évre volt szükségük, hogy a gépművelés terén csak valamelyes haladást is felmutathassanak, addig Anatóliában már a sztyep vidékén sem találhatunk *10 holdas földbirtokost, aki a gazdasági élet minden ágában ne hozta volna be a gépművelést.* A nagy gazdasági munkára, melyet a török nemzet bölcs kormánya az új törökök égisze alatt napjainkban végrehajt, legjobb példa a sztyep-vidék nyugati felén lakó jürük nép, mely 50 évvel ezelőtt még teljesen nomád életet élt, s ma csatornákkal öntözött földjein Magyarországnál nagyobb átlagtermést tud felmutatni. A davarok (nyári szállások) helyét csiflikék (tanyák) váltják fel, melyek körül az ezelőtt 8—10 évvel Kisázsian még többségben levő apró, fekete marhák helyett svájci, halebbi, színes marhacsordák legelnek.

Még nagyobb haladás észlelhető az adanai síkságon, Anatólia legnagyobb és legjobban művelt gyapotmezőin, ahol 4 évvel ezelőtt alig tudtak valami eredményt felmutatni a gyapottermelés terén munkás és géphiány következtében, de az angol gépek behozatalával olyan hatalmas fellendülés észlelhető a gyapottermelés terén, amely szinte példátlanul áll még az európai államok gazdasági fejlődésében is. — Az adanai vilajet területén száznál több gőzeke van forgalomban; az egész adanai síkság egy óriási gyapotmező jó úttal, vasúttal, déleuropai stílusú tanyákkal, csinos községekkel.

A gazdasági téren való gyors fejlődés Anatólia nem minden részén tapasztalható, elsősorban legnagyobb haladás észlelhető a tatár kiscgazdák és a török középbirtokosok között, másodsorban ott, ahová már eljutott a német tőke a bagdadi vasút révén. Míg ellenben az ősi kultúrájú Égei-tenger mellékén, de különösen délnyugat Anatóliában igen lassú a fejlődés. A jürükök által lakott területeken a legelhanyagoltabb viszonyokkal találkozhatunk úgy a brusszai vilajetben, mint Adáliától egész Merzináig a Földközi-tenger mellékén, aminek okát a jürükök végtelen alacsony kultúrájában, nemtörődőségében, mindenbe belenyugvó, komoly munkát kerülő fatalizmusában kell keresnünk! A tatárok és az igazi törökök közt igen sok értelmes, egészen szakképzett gazdát találunk, kik a modern újításokat szívesen karolják fel; belátják, hogy ha élni akarnak, kénytelenek a csekély lakosságú Anatóliában a gépművelés terére

átlépni. Gazdaságaikban, uradalmaikban példás rendet, jó istállókat, meglepő tisztaságot és teljesen modern gazdasági gépberendezést találunk. A 300—600 holdas török uradalmaknak olyan fejlett, modern gazdasági gépberendezései vannak, amihez hasonlót hazánkban a legmodernebbül berendezett nagy uradalmakban is hiába keresünk.

1. A Fekete-tenger partmelléke.

A Fekete-tenger partmelléke hosszan elnyúló, nyugati részén 200—300 m magas, lankás dombvidék. Éghajlati, növényiségi tekintetben megegyezik Délbulgáriával. Nyugati szögletében Adabazár és Boli körül, mint központok körül fejlődött ki a *zöldségtermelés*, mely ma már olyan magas fokú, hogy a bolgár kertészettel kel versenyre. Ennek a területnek jelentősége a Fekete-tengerhez való közelsége révén óriási fontosságú, mivel éghajlati viszonyainál fogva ép úgy predestinálva van az év minden szakában való termelésre, mint Algéria. Algéria gazdasági életében amilyen nagy fontossága van a Földközi-tengerhez közel eső medencéknek, éppen olyan fontossága lesz az Adabazár, Kasztamuni, Boli környéki a zöldségtermelésnek. — Ennek a vidéknek gazdasági fellendülését a tengerparttól 5—10 km távolságban levő közszen és értelepek még növelni fogják. Szonguldak, Kozlu, Kilimli, mint bányavárosok, rövid idő alatt a Fekete-tenger első iparvidékeivé fognak fejlődni. — Szinobtól Batumig a középkorban sokáig fennállott pontusi császárság görög lakossága aránylag az összes anatóliai görögség között a legkultúrképebb.

A Kizil- és Jezil-Irmák-folyók torkolatainál levő alluviális síkságok jelentőségét emelni fogja a háború után bizonyára német tőkével kiépítendő Szamszun—Szivasz—Nezibin—Bagdadi-vonal, mely hazánk kereskedelmére és gazdasági iparára is nagy fontosságú, amennyiben ez a mezopotámiai gyapottermést 300 km-rel közelebb hozza az Aldunához, mint a bagdadi vasút. — A Jezil—Irmáktól keletre a pontusi hegység gerince alig 30 km távolságban vonul párhuzamosan a Fekete-tengerrel; a keskeny partmelléket egész Anatóliának leggazdagabb ezüst- (Ordu), réz- (Kireszun, Tirebolu) bányái szintén az iparra predestinálják. A pontusi hegység és az örmény felföld közé esik a szivaszi vilajet, a mi Dunántúlnkhoz hasonló nagyságú terület, átlag 1000 m magasságú hatalmas felvidék, melyet a Jezil és Kizil-Irmák öntöznek. A vilajet középső részét az Akdagh 2700 m magas gerincei ágazzák be, délről pedig

az Antitaurusz. A folyók völgye földművelésre alkalmas; hatalmas városközpontjai: Merziván, Amázia, Szivasz, az anatóliai felvidék legvirágzóbb gócpontjai. Ennek a területnek tengeri, köles, buza-termő vidékei eddig a világforgalomtól messze estek, mivel még csak most készült el a Szamszun—Szivaszi vasút. Ugyancsak Szivaszból kiindulólág Erzurum felé egy, az örmény felföldet átszelő transzverzális vasút tervével foglalkozik a török kormány, mely Angorán át Tifliszt Konstantinápolyal fogja összekötni.

A Szivaszi vilajet legértékesebb részét a Gökszu és az Antitaurusz északi lejtőjén levő, majdnem 300.000 hold kiterjedésű állami erdőség képezi. Az egész kisázsiai felvidéknek ez a része a legerdősebb. Ezen erdőségnek kihasználásához mindezekig nem fogtak hozzá utak és vasútak hiányában, de a Szivasz—Karputi, esetleg a Szivasz Kajszarije felé kiépítendő vasútak az erdőségeket kihasználhatóvá teszik.

2. Az Égei-tenger melléke.

Az Égei-tenger mellett két hatalmas vilajet terül el: a brusszai és szmirnai. A kettő együttvéve hazánk egyharmadánál nagyobb. Keleten a sztyep vidékig terjed a brusszai vilajet, míg a szmirnai-nak déli határát a likiai Taurusz nyúlványai képezik. Két vidékre osztható: a tengermellékre, ehhez tartoznak az Égei-tengerbe ömlő folyók völgyei és a vilajetek keleti részére, melyet 3000 m magasságig emelkedő különálló hegycsoportok ágaznak be. Köztük kigyóznak a Purszák és Szakária folyók mély völgyei. Az Égei-tenger melléke egyenletes, meleg éghajlatával (18°), bő csapadékával (700—800 mm), szőlő, gyapot, ópium, dohány, déli gyümölcs, különösen füge és szezám termelésre alkalmas, addig a keleti rész a Szakária, Purszák völgyei inkább gabonatermelésre és állattenyésztésre valók.

Szmirna az egész területnek központi tengeri kikötője, ahonnan évente nagymennyiségű déli gyümölcsöt, szőlőt, dohányt, 40 ezer zsák fűgét visznek ki, 2-5 millió reg. tonnatartalomra tehető a szmirnai kikötő forgalma, melynek nagyobb része kivitelre jut. Ebben nagy szerepet játszik a csaknem 10 millió kg-ra tehető gyapot. — Francia, angol vasútak ágazzák be az Égei-tenger mellékét. Ezeknek révén az itteni török és görög gazdák már egy évtizeddel ezelőtt hozzáfogtak a gépműveléshez, amivel különösen Aidin környékén értek el szép eredményt, úgy, hogy a Bőjük Menderesz völgye egész gyapotmező. A gyapottermelés teljesen elnyomta a ga-

bonatermelést és a hegyek lankás oldalaira szorította fel a szőlő- és dohánytermelést.

A két Menderesz és a Gediz bő vizű folyók, víztöbbségükkel könnyen lehet öntözni a folyók széles völgyeit, ezáltal a mai gyapottermelést 7—8-szorosára lehet emelni.

Már eddig is komolyan foglalkoztak az öntöző-csatornák kérdésével, de ennek megvalósításához nem fogtak hozzá.

Szmirnától északra a Dardanellák, a francia vasútak mentén, aránylag a legkevesebb haladás mutatkozik, aminek okát az ottani munkásviszonyokban, a lakosság csekély számában kell keresnünk.

A tenger melléke és az egész brusszai vilajet nyugati fele a szőlőművelésre hivatott. Az állandó, egyforma éghajlat, a nyári szárazság nagyon kedvező a szőlőművelésre, amelyet délolaszországi módon művelnek a görögök. Aránylag kevés költségbe kerül a szőlők fenntartása, mert a nyári száraz meleg nem teszi szükségessé a permetezést. Itt azonban új szőlőfajoknak meghonosítása és modernebbül való művelése mindenesetre szükséges.

A görögök főfoglalkozása a Márvány-tengertől Aivaliig a selyemhernyó-tenyésztés, sőt Brusszától kezdve az Izniki-tóig és a Szakária mellett Biledzikig főképpen az, amivel a selyemipar fellendülése jár. 55 millió kg. nyers selyem terem Szmirna környékén. A Szmirna és Brussza vidéki selyemgyárakban közel 10 millió kgr. selymet dolgoznak fel. Két hatalmas középpontja van a selyemtermelésnek: Brussza északon, Szmirna délen. Brussza körül nincsen nagyobb község, melyben selyemgombolyító gyárak ne lennének, magának Brusszának 40 gyárában 2000-nél több nő dolgozik. Gejve, Biledzik, Izmid mindmegannyi kisebb selyemtermelő központok 7—8 gyárral. A Brussza környéki selyemtermelésnek nagy részét Lyonba szállítják, nagyon kevés részét az állami, herekei gyárban dolgozzák fel. Ennek berendezése teljesen modern, gépei Ausztriából valók. Nyugatanatólia selyemiparát a központi hatalmakkal való gazdasági közösség fogja elősegíteni, amennyiben jövőben az itt termelt selyemnek jelentékeny részét az Anatóliában alapítandó gyárakban fogják feldolgozni.

A selyemiparon kívül óriási jövője van a szőnyeggyártásnak, melynek középpontjai: Gördiz, Usak, Buldur, Szmirna, de a szőnyeggyártás igen elterjedt a letelepedett jürük törzsek között is. Gyárilag nagyobb mennyiségben szőnyeget Herekében, Karamusalban, Izmidben állítanak elő.

Anatólia nyugati részén a szőnyeg- és selyemgyártásnak megvan a maga történeti multja. A szeldzsuk korra vezethető vissza a szőnyegipar, ettől fogva folyton fejlődött, de a tőkében szegény török lakosság gyárok alapítására eddig képtelen volt. A selyemgombolyító gyárok kicsinyek, legtöbbször 50—100 munkással dolgoznak.

A legnagyobb haladás ezen a téren az állam hatáskörébe tartozó herekei hatalmas gyártelepen tapasztalható. A gyár 70 éve épült, Abdül Hamid bővítette, a régi turbina üzemét átalakította, s ma két gőzüzemre berendezett gyár van a régi szőnyeggyár mellett; az egyik gyár szövészettel, a másik fezoglyártással foglalkozik (ez Törökország egyetlen fezoglyára). Ezekben a gyárakban 1260 munkás nyer foglalkozást. Az anatóliai viszonyokhoz képest elég magas munkabérek mellett is 5—6000 font hasznot (1 török font 22 K) tud produkálni a gyár.

A közel jövőben az Izmid-öböl mellékének képe teljesen meg fog változni. A törökbirodalom pénzügyi helyzetének javulása maga után fogja vonni, hogy a Konstantinápolyhoz közel eső kies öböl egész Nyugatázsianak legelső gyáripari területévé legyen. Szmirnában, ahol az európai államok mindegyike meglehetősen nagy tőkével van képviselve, — így hazánk is — könnyebb lesz a gyáriparnak nagyobb mértékben való kifejlesztése, mint Brüsszában. Szmirna, melyet joggal neveznek az „Égei-tenger királynéjának“, az egész Égei-tenger első gyáripari gócpontja lesz, különösen akkor, ha a folyóvölgyek vasútjait bekapcsolják a bagdadi vasútba és a sűrűbben lakott tengerparti részeket Szmirnából kiinduló új vasútvonalak ágazzák be.

Nagy agrikultúrális fejlődés tapasztalható a legújabb években a két vilajet keleti részén, különösen az eszkisehiri szandzsákságban, ahol a török és tatár gazdák már teljesen áttértek a gépművelésre, s bár még ma átlag kat. holdanként 5 q termést tudnak csak produkálni, de azért számos olyan gazdaságot lehet találni, ahol már 10—13 q évi átlagos termésük is van. Jelenleg buzatermelésre fektetik a fősúlyt. 600—1000 holdas birtokokon felhagytak a rizstermeléssel és buzát, árpát termelnek. Különösen szép eredményt értek el a hazánkból bevitt búzával és a német sörárpával. A nagyobb gazdaságokban a gépművelés mellett a talaj javításával is foglalkoznak. Sok nagyobb gazdaságban használják már a műtrágyázást és sokkal nagyobb gondot fektetnek a mély szántásra, mint a magyar középirtokosok. A tatár birtokosok az Anatóliában eddig teljesen

szokatlan istállótrágyázással igyekeznek javítani a föld termékenységén.

Állatállományuk is sokkal fejlettebb, mint a tenger mellékén, amennyiben Európából hozott állatokkal nemesítik az anatóliai apró, barnaszőrű állatállományt. Különösen virágzik az angorai juh- és kecsketenyésztés.

Áfiumkarahisszár mellett inkább szezám- és máktermeléssel foglalkoznak, a nagyszámú tanyák mellett óriási szezám, mák és ópium ültetvények vannak. Tatár gazdák között magas fejlettségű a zöldségkertészet is. Egész Anatóliában híresek az eszkisehiri és áfiumkarahisszári járásoknak gyümölcsös kertjei. Maga a gyümölcs-termelés annyira fejlett, hogy még Európába is szállítanak ki gyümölcsöt. Egypár gazda a hagymatermeléssel igen szép eredményt ért el; sok hagymát küldenek a Németbirodalomba. A mi szempontunkból megszívlelésre méltó az a körülmény, hogy a tatárok szárnyastenyésztésre adták magukat és magából az eszkisehiri járásból 1913-ban 9 millió tojást küldtek Európába. A gazdálkodás intenzivitását mutatja az a körülmény, hogy ugyanannyi értékű gazdasági gépet hoztak erre a területre, amekkora értékű tojást és nyersselymet és gabonát szállítottak ki.

A szmirnai és brusszai vilajet keleti járásai átlag 50—60,000 kg. nyers pamutot termelnek. A pamuttermelés kisebb öntöző-csatornák létesítésével nagyon ki fog fejlődni, s fellendülése nem a gabona, hanem a szezámtermelést fogja kiszorítani. Úgy, hogy míg a *szmirnai vilajet folyóvölgyei pamutmezőkké válnak, addig a brusszai és szmirnai vilajet keleti része ópium-, gyapot- és gabonatermelő területté lesz.*

A vilajetek gazdasági és ipari felvirágzását nagyban elő fogja segíteni az a szerencsés körülmény is, hogy ez a két vilajet egész Anatóliának legsűrűbben lakott része (átlag 30 ember esik egy km²-re). Ha ez a lakosság pár 100,000-rel, a görögök kivándorlása folytán meg is fogy, de az Európából kiülőzött törökök idetelepítésével a görög kivándorlás hiányai nem lesznek észrevehetőek, így a selyem- és szövőipar fejlődése, a gyapot-, ópium- és gabonatermelés fokozása Törökország pénzügyi viszonyainak javulásával feltétlenül be fog következni.

3. A Földközi-tenger partmelléke.

A Földközi-tenger partmelléke 600 km hosszan nyúlik el, északról a Taurusz határolja. Szinte különálló földrajzi egység, amennyiben a Taurusz teljesen elzárja úgy a szmirnai vilajet keleti részén levő felvidéktől, mint a sztyeptől. A Földközi-tenger mellékének a Taurusz külön, sajátos magas felvidéki jelleget kölcsönöz, mely a Szelidán Burnu hegyfoktól az Erdzsihász vulkánig terjed. Tulajdonképpen összefüggő lánchegységet a Taurusz csak a Dünnebelek belitől a Szultán Daghig alkot, míg a Dünnebelek belitől nyugatra a nyugatkilikiai Taurusz számtalan különálló hegységre oszlik. Legjelentékenyebb a Gök-szú melletti hatalmas platót alkotó Topgedikdagh és a Gök-szu és tengerpart közt vonuló hatalmas gerinc, az általam először bejárt Beszkujudagh gözli, Kiziltepe és Gök-tepe. Ezzel párhuzamosan vonul a tulajdonképpen főgerinc, mely egyúttal a Taurusz pereme a Juntdaghtól az anamuri hegyfokig; részei: a Szumakkaesi, Kaspazardagh, Merdivendling, az 2500—2600 méter átlagos magasságú. A Juntdaghtól nyugatra az Aiszdagh, Geikdagh, Haidardagh alkotja a Taurusz gerinceit, a likiai Tauruszig, mely az adáliei síkságot félkör alakban zárja be. Az átlagosan 100 km széles Taurusz egész Anatóliának legmagasabb, legkopárabb és legkarsztosabb felföldjét alkotja.

Gazdasági tekintetben csak a Taurusz erdőségei jöhetnek számba. Annál értékesebbek azonban a Taurusz és a Földközi-tenger közti síkságok, az adanai, adáliei és a keskeny, csekély kiterjedésű partszegélyek. A történelmi korban az egész Taurusz lejtője és a platóvidék erdőség volt, maga a tengerpart az óvilág leglakottabb területe, múzeuma a hettita, hellén és bizánci kultúrának. A világtörténelem legnagyobb eseményei itt játszódtak le, itt vitt át a keletet nyugattal összekötő „Hadak útja“; ennek a birtokáért annyi vér folyt az ókorban, mint amennyi napjainkban a Dardanellákért. A törökök hosszú időn át nem szállották meg sem a platóvidéket, sem a tenger mellékét; alig egy évszázada, hogy a török kormány letelepítette a jürüköket, akik az olajerdőségeket, melyek több száz km hosszúságban terültek el a tengerparton, teljesen tönkretették, sőt kecskenyájaikkal és erdőpusztításaikkal a Taurusz fenyőerdőségeinek jórészét is kipusztították. — Az erdők mind elpusztultak volna, ha az „új török“ kormány 1913-ban meg nem alkotja az erdő-törvényt és állami kezelésbe nem veszi az erdőket.

Ezek az erdőségek a kilikiai erdők neve alatt 200 km hosszan, körülbelül 10—15 km szélességben borítják a Taurusz lejtőit és alsó terraszait. A magas platón csak itt-ott maradtak meg, bár a fa határa 1800 m-re is felnyúlik. A még megmaradt erdők kihasználását megakadályozta az, hogy ez a része Kilikiának a leglakatlanabb. Az itcsili szandzsákságot, mely 12730 km² kiterjedésű, alig lakja 34 ezer ember. Ezeknek a fele is nomád életet élő jürükség, mely nyáron davarjaiban lakik, a telet a Földközi-tenger meleg partján tölti. A törzs-szervezetben élő jürükök nem foglalkoznak földműveléssel, hanem állattenyésztéssel, s kecskéken kívül csak kevésszámú juhok tartanak. Mivel utak Merszinától egész Alajáig nincsenek, sem a magas platón, sem a tengerparton, ezért a gazdag cink és ólombányákat sem tudták eddig kihasználni.

Amilyen értéktelen a Taurusz platóvidéke, éppen olyan értékesek az alluviális medencék, melyeket a Tauruszból jövő folyók töltöttek fel.

Az adanai síkság 25 millió kgr. pamutot termel és 6 millió kgr. szezámot, emellett buzatermelése nagyobb alföldi vármegyéink buzatermelésével ér föl. A 400—500 m magas terraszokon is művelik a gyapotot, mely az utóbbi években olyan tüneményes haladást mutat föl, aminő még Amerikában is szokatlan volna. 1910-ben még csak 43,000 bál gyapot termett, 1912-ben 85,000; 1913-ban 129,000, tavaly 160,000 bál volt az évi gyapottermés.

Ma már 34 cm mélyen szántanak a török gazdák s a talajviszonyokhoz képest átalakított gözekékkal olyan eredményt érnek el a gyapottermelés terén, amely példátlan a gazdasági életben. Egy 300 négyszögöl gyapotföldből 90—100 piaszter tiszta hasznot tudnak bevenni, amennyiért ezelőtt két évvel örök áron megkapták a földet. 15,000 km² területet vetnek be gyapottal, úgy, hogy az 50,000 km² kiterjedésű adanai vilajet egyharmada gyapotmező. A gyapotterületek a közel jövőben óriási módon fognak szaporodni, mivel a Dzsihán-folyó mellett 200 ezer hold kiterjedésű Anavarzat állami birtokot a német Holzmann cég gyapottermelésre kibérelte. A Holzmann cég a Szejhun- és Dzsihán-folyók vízbőségét az egész adanai vilajet sík és dombos vidékeinek öntözésére akarja felhasználni. A tervek már elkészültek 250,000 hektár föld öntözésére, a csatornák 60 millió márkába fognak kerülni. Az öntöző csatornák megvalósítása az adanai síkságot az egész Kelet egyik legjobban művelt, legelső gyapotmezőjévé fogja varázsolni.

A mai csekély 400,000 főnyi lakosságon kívül az öntöző csa-

tornák létesítése után az adanai vilajet négy millió ember eltartására lesz képes.

Mindenféle pamutfajta kitünően terem itt; eddig 17-féle fajtát vetnek és egyes fajták nemesítésével máris szép eredményt érnek el.

Az adanai vilajet művelhető részének kulturális haladását elő fogja segíteni az a körülmény, hogy itt a birtokok általában nagyobbak (600—1000 holdasok) mint Anatólia többi részein és még az úgynevezett kisbirtokok is legalább 20 hold nagyságúak. Mivel a csekély lakosság nem képes ellátni az adanai vilajet gyapotmezőit, 30—40,000 munkás szokott évente jönni az örmény felföldről, de még ez is olyan kevés, hogy az adanai vilajet összes gazdasági kénytelenek voltak meghonosítani a gépművelést. A vilajet területén az utolsó években a pamutgyártás is fejlődésnek indult, eddig 24 pamutgyár van, de évről-évre alakulnak újak.

A fejlett gyapottermelésen kívül az örmény és türkmén lakosság főfoglalkozása Toprakali környékén az olajerdők művelése. Az adanai vilajet gazdasági fellendülését a merszinai és iszkenderuni kikötők, a kiépített Bagdadi-vasút még fokozni fogják. Agrikulturális elsőségét így hosszú időn keresztül meg fogja tartani ez a vilajet, melynek déleurópai stílusban épített csinos városai, Merszina, Tarszus, Adana teljesen elűtnek Anatólia többi szegényes külsejű poros városaitól.

Az adanai síksághoz hasonló termékenységgű az adáliei szandzsákság területe, amely Alajától a Szelidan—Burnu hegyfokig terjed. Ennek egyharmada szintén síkság és lankás tengerparti szegély. Keleti felét a déli gyümölcs termelésről híres manafgati járás alkotja, melynek török gazdái egész Anatóliának legelső gyümölcs termelői, kik egyszersmind a legvagyonosabbak is, de közlekedési utak hiányában nagyobb gazdasági befektetésektől idegenkednek. Elhanyagoltabb az adáliei szandzsákság nyugati része, a részben mohammedán görögöktől lakott gazdag adáliei síkság is, melynek termékeny földjeit könnyen lehetne öntözni a bővízű patakokkal és folyókkal. Mivel ez a része Anatóliának legmelegebb, gyapot, cukornád termelésen kívül datolya-kerteket is lehetne itt létesíteni. A lakosság azonban éppen olyan elmaradott, mint a tauruszi jürükök, itt gazdasági gépek nincsenek, még a 300 holdas birtokokon is faekével szántanak. Csak a szandzsákság északi részén, a buldur-ispantai törököknél találunk virágzó buzatermő földeket.

4. A sztyep vidéke.

Anatólia középső részét foglalja el a sztyep vidék, mely elterőleg a tengerparti vidékektől teljesen kontinentális klimájú. Nagyon hideg tél, forró száraz nyár jellemzi. Csapadéka is kevés van, alig 300 mm. Hosszú időn keresztül lakatlan terület volt, csak nyugati széleire telepedtek le nagyobb számban törökök, míg a Tüzsölü-tó mellékét nomád jürük pásztorok látogatták nyájaikkal. Még ezelőtt 4 évvel a terület 95% legelő volt, de mivel júniustól szeptemberig soha nem esik eső és az agyagos talaj a nagy szárazság és meleg miatt megrepedezik, a legelő lesül, a jürükök otthagyták a sztyepet és a szomszédos hegyvidékre hajtották nyájaikat, úgy, hogy a pusztá nyáron teljesen lakatlan lett.

A vidék gazdasági fellendülése éppen napjainkban kezdődik meg. A Holzmann cég 1914 tavaszán megalkotta a koniai öntöző csatornákat s a 2500 km² kiterjedésű koniai járás egyharmadát 160 km hosszú csatornával behálózta. A járás 40%-át öntözik is, a vizet a Csáresembe-folyó vizéből nyerik. Az öntöző csatorna a vízépítéssel egyik legnagyobb alkotása. A duzzasztók, zsilipek segítségével a csatornában állandóan friss, elég sok víz van. Május végén a földeket 20 cm vastag vízzel árasztják el, amit 2 hét múlva engednek vissza. A csatornázás eredménye lett, hogy olyan területen, hol a föld a bevetett magot sem adta vissza, 10—12 mázsás termést produkáltak a jürük gazdák is. Természetes, hogy az öntözés díjának csekélysége folytán a jövő években egyetlen török gazda sem lesz, aki ne öntöztetne. Így kisebb vármegyéinkkel vetekedő buzatermő terület lesz az egykori sós puszták helyén, aminek az eredménye egyfelől a nomád jürükök megtelepedése, másfelől ennek a hatalmas buzavidéknek a benépesedése lesz. A görög és szerb brutalitás elől menekülő macedoniai törökök egész tömegekben lepték el a Bagdadi-vasút mellékét, akiket a jogtalanul elharácsoló állami földeken telepítenek le. A mai csekély lakosság 2 évtized alatt megtízszereződik, tanyák lepik el majd a koniai síkságot, amint pedig ennek csatornázása teljesen készen lesz, hozzá fog a Holzmann cég a pusztá vidék többi részének csatornázásához is. Tüzsölü közvetlen környékét leszámítva a sztyep vidéken két legnagyobb magyar megyénkhez hasonló buzatermő vidék lesz Anatólia szívében, Konia közvetlen közelében, 750 km távolságban Konstantinápolytól.

A sztyep vidék csatornázása Anatólia buzatermését ötszörösére fogja fölemelni; az aidini és adanaui gyapotmezőknek öntöző

csatornákkal való ellátása pedig az anatóliai gyapottermést a tizszeresére.

Birtokviszonyok.

Anatólia birtokmegosztásában megvan az alap arra, hogy a nagy gazdasági forradalmat, mely most még csak első napjait éli, megbarcolhassák az anatóliai törökök. Igazi nagy birtokok Anatóliában alig vannak. A 2000 holdnál nagyobb birtokok ritkaság számba mennek, alig van több 10—15-nél egy megyében. A magyar és angol latifundiális birtokok teljesen hiányzanak itt s ha vannak is, — az állam tulajdonai. Egy millió kat. holdnál nagyobb terület van az állam kezén Anatóliában, melynek jelentékeny része a Tauruszra esik. Az állami — régebben császári — birtokok jó részét, a régi rendszer alatt egyes befolyásos egyének lefoglalták, az új törökök e birtokok nagy részét már visszaszerezték. Magában a koniai vilajetben több száz ilyen birtok került vissza az állam kezére.

A középbirtokok 20—40 hold nagyságúak, a termőföldnek több mint egyharmadát alkotják. Tulajdonosaik csaknem kivétel nélkül az iszlám hívei. Ők fogják alkotni a jövő „új török birodalom“ gerincét. Az ő hivatásuk lesz az új török program megvalósítása és a moszlim hit új életre keltése.

Nemcsak a középbirtokosok, a nagygazdák, de a kisgazdák sem idegenkednek az újításoktól; számolnak a lehetetlen munkáviszonyokkal. A legtöbb helyen a gépművelés terére térnek át.

Az arányos birtokmegosztás, a török gazdák józan, újítás iránti fogékonysága folytán remény van arra, hogy a német és magyar tőke gazdasági befektetése révén, Anatólia gazdaságilag a központi államoknak legerősebb támasza lesz a világháborút követő gazdasági harc megvívásában. A német tőke, mely a bagdadi vasút megépítésén kívül a koniai, majd az adanai öntöző csatornákat nyitja meg a török gazdák számára, a háború után hozzáfog az ős kultúrföldnek, Mezopotámiának csatornázásához, így a 350,000 km² Mezopotámiának több, mint egyharmada csatornázott gyapotmező lesz. Termő buzafield lesz a sztyep vidéknek, a mi Duna—Tisza közüinkhöz hasonló nagyságú nyugati része és ugyancsak hasonló nagyságú, öntözött gyapotmezők létesülnek az Égei-tengerbe nyúló folyóvölgyekben.

Igy egészen új perspektíva tárul fel a központi hatalmak előtt. Milliókkal fog szaporodni a ma még elhagyott területek lakossága.

Dobrudzsa.

Irta: Dr. Györffy István.

Az évtizedek óta függőben levő keleti kérdést a balkáni háború nem oldotta meg. Maguk a balkáni országok sem tudtak a Török-birodalom európai részein igazságosan megosztózni, a nagy hatalmak is veszélyeztetve látták keleti érdekeiket a Balkánon befejezett tények után. Látszólag az orosz érdek győzött s a német vesztett. Az angol, bár legszívesebben a maga malmára szerette volna a vizet hajtani, az oroszhoz szegődött. Miután Törökország és Bulgária igazi érdekeiket felismerve mellénk állottak, a mérleg a mi javunkra billent, az ántánt a Balkán több pontján súlyos vereséget szenvedett. Oroszország utolsó kártyáját kijátszva végül harcra kényszerítette maga mellett Romániát is, remélve, hogy oláh segítséggel még megnyerheti Kelet kapuját, Konstantinápolyt. Az oroszok évszázados politikájának végcélja, Konstantinápolynak birtoklása, Dobrudzsában dől el, azért az egész világ feszült figyelemmel tekint most Dobrudzsa felé.

Szinte érthetetlennek látszik Románia politikája. Ha az orosz érdek mellett harcol, akkor Dobrudzsa birtoklásáról le kell mondanania, mert aki Konstantinápolyt bírni akarja, annak bírnia kell a Fekete-tenger egész nyugati partvidékét is. Bulgária ezt már régen észrevette; Románia ellenben Erdély birtoklásáért hajlandó még legfontosabb érdekeiről is lemondani. Ha ugyanis Dobrudzsát elveszti, nincs többé tengerpartja. Agrárius állam lévén, terményeit a hasonlóképp agrárius Orosz-, Magyar-, Szerb- és Bolgár-országokon keresztül viheti ki. Ez a gazdasági bekerítés olyan állapotot teremtene, amilyenben Szerbia volt, t. i. a saját zsírjában fog megfulladni.

A magyar politika célja folyton az volt, hogy Dobrudzsa mindig elérhetetlen legyen az orosz érdekek számára. 1878-ban, amikor az orosz-bolgár barátkozás túlbizalmas kezdett lenni, a berlini békében Andrássy politikája következtében jutott az addig bolgár Dobrudzsa oláh kézre, s most, amikor a bolgár és oláh szerepet cserélt, Dobrudzsa is könnyen gazdát cserélhet.

Dobrudzsa az Alduna és Fekete-tenger között terül el. Dél

felől nincs természetes határa, ezért a politikai határ is folyton ingadozott. A XVIII. században a Rusesuk és Várna közötti vonal volt a közigazgatási határ, a bolgár Dobrudzsának ma is ez a déli határa. Románia a berlini békében megkapta Dobrudzsa északi részét Szilisztriától Mangáliáig, majd 1912-ben a bukaresti békében a tutrakán—balsikli vonalig terjedő részt is. Most, amidőn az ántánttal szövetségre lépett, bejelentette igényét a még bolgár uralom alatt levő Dobrudzsára is, mely Rusesuk, Tutrakán, Balszik és Várna között terül el.

Dobrudzsa Kr. e. 29-ben került a római birodalomhoz. Diocletianus idejében Scythia minor néven ismerték. Később, a népvándorlás idején, a nyugati gótok hatalmába került, majd a VII. században a szlávok foglalták el s 679 óta a bolgárok bírják. Mintegy kétszáz esztendeig a bizanci császárok uralkodtak rajta, 1186-tól 1396-ig ismét a bolgároké, míg 1396-ban a törökök kezére jutott. Volt idő Nagy Lajos korában, mikor a magyar király hatalma Dobrudzsára is kiterjedt, az immár feledésbe ment régi magyar nevek, *Oroszcsik* (Ruscuk), *Tömösvár* (Konstancza) ebből az időből maradtak fenn. A törökök csaknem félezredéig bírták, de amint Bolgárország kivívta függetlenségét, Dobrudzsát is elveszítette Törökország, noha a lakosság javarésze mohamedán volt. A török világ idején rövidebb ideig oláh vajdák is bírták Dobrudzsa egy részét, legtovább az öreg Mircsét uralta mintegy 30 esztendeig 1387 táján, innen ered az oláhok történelmi joga Dobrudzsára. A san-stefanói béke Bulgária határát kiterjesztette a Dunától és Fekete-tengertől az Égei-tengerig, vagyis a mostan elfoglalva tartott területet mondhatta magáénak Bulgária. Az európai nagyhatalmak, főképp a Monarchia, ellenezte egy ilyen nagy és egészen orosz befolyás alatt álló balkáni országnak a létrejöttét s a berlini kongresszuson alaposan körülnyírták Bolgárországot. Ekkor jutott Andrassy politikája következtében Dobrudzsa egy része román kézre, ezáltal megszűnt a földrajzi tőszomszédság Bolgárország és Oroszország között.

Bulgáriát azonban félreismertük. Bár hálával viseltetett a felszabadító oroszok iránt, nem volt hajlandó magát az orosz politika vak eszközéül odadobni. Mikor az orosz 1886-ban már majdnem teljesen otthon érezte magát Bulgáriában, a bolgár óhajnak megfelelően a Monarchia nevében Tisza Kálmán jelentette ki, hogy nem vagyunk hajlandók eltérni, hogy Oroszország beavatkozzék Bolgárország belső ügyeibe. Ettől kezdve a bolgárokat mint hálá-

datlan szláv testvéreket tekintette az orosz s inkább a szerbeket kezdette dédelgetni.

Bulgáriának a balkáni háborúban való szerepét feleslegesnek tartjuk vázolni, annyira a szemünk előtt folyt le ez a háború. Bulgária belátta, hogy a „szláv testvériség“ hamis jelszavával megcsalták, Oroszország csak előretolt állásának tekintette Konstantinápoly felé vivő útjában. Kibekült hát régi ellenségével a törökkel s szövetséges kezet nyújtott a központi hatalmaknak. Bár Dobrudzsa elvesztését nagyon fájlalta, a visszaszerzésre kötelező ígéretet mindaddig nem tehetünk, míg Romániával békés viszonyban voltunk. A román hadüzenet után azonban semmi hatalom nem tudta volna Bulgáriát visszatartani, hogy az elrablott területeket vissza ne szerezze.

A régi román Dobrudzsa területe	15600 km ²
az új román Dobrudzsa területe	8370 „
az igényelt román Dobrudzsa területe	6800 „

összesen tehát 30.770 km² az a terület, melyet Románia a Duna jobbpartján birni óhajtott volna.

Dobrudzsa fiziografialag három részből áll, ú. m. a bolgár krétatábla nyúlványából, a Duna-könyököt kitöltő röghegységből s a Duna-deltából. A bolgár Deli-Ormán bozótös hegységből folyton lejtősödő és kopárodó, aszövölgyektől szabdalt, nagyjában vízszintes bolgár tábla körülbelül a mély fekvésű esernavoda—konstanczai vasútvonalig terjed (ennek kulmináló pontja 66 m). A tengerparton meredek és homokturzásos részletek váltakoznak. A dobrudzsai röghedőzött paleozóos és vízszintes mezozóos rétegekből álló, teljesen önálló plató, mely a fiatal Dunát útjából kitérítette. Átlagos magassága 100—200 m, de régi eruptív kőzetekből álló markáns hegykúpjai 300, sőt 400 m fölé is emelkednek. Felszíne erősen tagozott, amit elég sűrű folyóhálózata is elárul (csapadéka is ennek van legtöbb) s nyugatnak, északnak és keletnek egyaránt meredek falakban végződik. A bővebb csapadék magyarázza, hogy különösen ény-on erősen halmos, $\frac{2}{3}$ -részben lösszel borított talaján erdeje is több van, mint a bolgár táblavidéknek, különösen közepetáján. A Duna felől eső északi rész a Taica folyótól keletre azonban sivár vidék, melyen csak az egyetlen Tulcsa város számottevő telep. A tengerpart dűnás és lagunás, szintén egyetlen számbavehető, mesterségesen kiépített kikötővel (Konstancza). A Duna-delta folyóhordalékból épült, nagyobb felében nádas, vizes árterület, dűnás partok-

kal, településre kevésbé alkalmas felszínnel. Szulina a fő dunai kikötő.

Dobrudzsa belsejét a víz s ennek következtében a fahiány jellemzi. Néhol csak több falunak van egy kútja. A talajviz rendszeresen nagyon mélyen van, úgy hogy lóval húzzák fel a vedret. A víz is sok oldott sót tartalmazván, nem mindig iható. A közhit szerint Dobrudzsa és mocsárvidék egy és ugyanaz a fogalom. Ez azonban tévedés. Eltekintve a Csernavoda—Medzsidia közötti vizes rétségektől, Dobrudzsa belsejében nincs mocsár, hanem csupán a Duna és a Fekete-tenger partvidékein. A dombvidék meszes, agyagos pusztaság, melyen sok helyütt alig van valami növényzet, földművelésre csak itt-ott alkalmas, többnyire legelő az egész. Dobrudzsa Romániának legszárazabb vidéke. Az évi csapadékmennyiség az utóbbi két évtizedet véve alapul:

Kisoláhországban	628 mm
Havasalföldön	604 „
Moldvában	530 „
Dobrudzsában	428 „

Legkevesebb a csapadék (24 mm) augusztusban, legtöbb (66 mm) júniusban és pedig a belső részeken több, a peremeken kevesebb. Az Iszákcsa és Konstancza közötti területnek jut legtöbb csapadék. Új-Dobrudzsa, illetőleg Bulgária felé a csapadék mennyisége emelkedik, Új-Dobrudzsában már 512 mm-nyi, ennek megfelelőleg a vegetáció is élénkebb.

Nagyobb erdőséget csak északon és délen találunk, észak felől Iszákcsa, Babadagh és Osztrov között, délen pedig a Tutrakántól, Szilisztriától és Rasovától lefelé eső Karalar nevű vidéken, mely a Deli Ormán erdősegeivel függ össze. Karalar és Deli Ormán erdősegei azonban a múlt században nagyon megfogyatkoztak s hogy valamikor ezek az erdősegek terjedelmesebbek lehettek s észak felé majdnem Medzsidiáig nyúltak, a helynevek igazolják. Az erdősegeket többnyire a kecskenyájak pusztították el, mert a sarjuerdőt lelegelték.

Dobrudzsának alig van egy pár olyan jelentékenyebb patakja, mely sohasem szárad ki. Nagyobb patakok a Beli Lom és Provalijszka. Az előbbi Ruscuknál a Dunába, az utóbbi Várnánál a Fekete-tengerbe ömlik; ez a két patak volt kiszemelve román részről Nagy-Dobrudzsa leendő határául. Van azonban számos időszakos folyás úgy a Duna, mint a Fekete-tenger felé. Ezeknek mély

szakadécai a Dunára haránt irányban barázdolják Dobrudzsa platóját s a Duna magas terraszait.

Dobrudzsán nyugat-keleti irányban keresztül húzódik a Traján-sánc. A Dunánál kezdődik Csernavodától délre Kokirlény nevű falunál s az Oprea dombon kétfelé ágazik, de ágainak nemsokára nyomavész. Medzsidia mellett s tőle délre tűnik ismét elő s két, olykor három ágban húzódik Konstanczáig. A vasút a két ág között halad. A Traján-sáncnak túlságos stratégiai jelentőséget nem lehet tulajdonítani, mert egykori töltései már majdnem elenyésztek s a sánc nem ér többet, mint egy egyszerű lövészárók. A napisajtó által emlegetett három emelet magasságú vasúti töltés nincs Dobrudzsában. Felesleges is volna, mikor a vonat úgyis fensíkon halad. Itt ott a völgyek áthidalásánál magasabb ugyan a töltés a rendesnél, de ez egyebütt is így van. Az a hatalmas töltés csak Fetest és Csernavoda között a Duna és a Borcsa nevű dunaág alkotta Balta nevű szigeten keresztül húzódik.¹⁾

Dobrudzsa felől a Duna partja mindenütt magas és meredek, Oláhország felől azonban alacsony és többnyire mocsáros. Katonai szempontból a bolgár part nagyon jó, mert uralkodik az oláh part felett, az átkelésnek azonban akadálya a tulsó parton a sok mocsár. Bár minden bolgár várossal szemben egy-egy román város fekszik, az átkelés nem megy könnyen. Jó átkelőhelyek vannak Ruscsuk és Gyurgyevó, Tutrakán és Oltenicza között. Szilisztria és Kalarás között már mocsaras a román part, lejjebb pedig a Duna több ágra oszlik, ezért bajos az átkelés. A román parton füzesek zárják el a kilátást, a füzesek mögött nádas rétek, mocsarak, tavak vannak, amiket a Duna vize táplál magas vízállás idején. Ezek a fenekek nagyszerű halászhelyek, a vidék azonban településre egészségtelen, ezért a román parton kevés falut találunk.

A Dunának egyik Balta nevű hatalmas szigete Szilisztriától egész Hirsovág terjed, hossza 90, szélessége 15 km. Füzesekkel, nyárasokkal tarkított rétság az egész. Mintegy tízezer szarvasmarha legelhet rajta, ezenkívül a vadászoknak igazi eldorádója. A mi dunamenti vadállományunkon kívül gödények, hattyúk, darvak, kócsagok is nagy számmal találhatóak. A Balta tavaiban, ereiben rendkívül sok a hal. A szilaj marhatenyésztés most is dívik itt. Az orosz síkság felől jövő hideg szél ellen a magas dobrudzsai part

¹⁾ Dobrudzsa területén azonban sok emberkéz alkotta halmot találunk. Ezek népvándorláskorabeli sírhalmok és őrhalmok.

elégg védelmet nyújt, a kövér ingoványos talajon a növényzet olyan magasra nő, hogy a téli hó sem takarja el s az avarfü téli legelőnek is alkalmas. Mokányaink juhnyájaikkal nagy előszeretettel keresték fel mindig a Baltát teleltetés céljából. Közvetlenül a Balta mellett fekszik a Baragán-nak nevezett, szelíden dombos síkság a Jalomicza és Borcsa-dunaág között; ez is legelő volt, újabb időben azonban nagy részben eke alá került. Telepes lakosainak egy része erdélyi oláh.

A Baltán megy keresztül Romániának a Dunán egyetlen vasúti hídja, mely Dobrudzsát az anyaországhoz köti. Az I. Károly király nevére elnevezett híd Csernavoda, másként Bogazköj város és Fetest falu között fekszik, hossza 28 kilométer a töltésével együtt. A tulajdonképpeni vashíd a Borcsa-ágon 420 m hosszú, három nyílása van s a vízszin felett 20 m magas. Ez a híd a viaduktokkal közel 1 km hosszú s a Baltán keresztül hatalmas kötél-téssel folytatódik egészen a Nagyduna hídjáig. A Balta legmocsarasabb részén egy 1455 m hosszú, 34 nyílású viadukt szakítja meg a töltést. Ezu'án a gát lassanként emelkedik egészen a nagy vashídig. A nagy híd egy 15 nyílású és 912 m hosszú viadukttal kezdődik. A hidat 5 hatalmas kőoszlop tartja s hossza 750 m. Az építés 35 millió lei-be került. Ha Románia ezt a hidat elveszíti, vagy pedig használhatatlanná válik, akkor Dobrudzsa is könnyen elvesz, mert az oláhországi part sehol sem alkalmas a hadsereggel való átkelésre. Amilyen könnyű Dobrudzsát dél felől a szárazföldön támadni, ép oly nehéz a Duna tulsó, mocsaras oldaláról megközelíteni.

A Duna két ága Hirsovánál ismét egyesül, majd pár kilométernyi út után megint szétválak s újra egy hatalmas szigetet alkot, melyet szintén Baltá-nak¹⁾ neveznek. Ennek a szigetnek területe valamivel még nagyobb, mint az előbbie. A Duna medre azonban itt már jóval keskenyebb, mint a felső Baltánál, vizének nagyobb részét a mellékágak vezetik le. A mellékágak között legjelentékenyebb a Kremene, melyen a dunai hajózás lebonyolódik, ennek nagyobb kiágazásai a Valcsu és Paszka, ezenkívül számos kisebb ér és morotva köti össze a fő- és mellékágakat. Ez az alsó Balta még vizenyösebb, mint a másik, itt a kisebb-nagyobb tavak egymást érik. A szigeten kisebb füz- és nyárfaerdők is vannak, de nagyobbbrészt nádas rétság, mely szintén kitűnő vadászó és halászó

1) Balta = mocsár, a szláv blato-ból

terület. Jóságteletetésre épügy alkalmas, mint a felső Balta. Itt már a Duna és mellékágainak külső partvidéke is mocsaras.

A Duna- és a Kremene-ág Brailánál egyesül ismét. Miután Braila és Galacz között a balparton felveszi az egyesült Szeret és Bodza folyókat, Galacznál keletre fordul s Tulcsáig egy ágba folyik, azonban mindkét partja mocsaras. Braila és Tulcsa között a dobrudzsai plató nyulványai festőien emelkednek ki a mocsárból.

A Duna legnagyobb mocsárvidéke Tulcsánál, a Duna-deltákkal kezdődik. A három főág a Szent György, Szulina és Kilia; ezek közül a Szulina hajózható. Az egész delta román terület s Dobrudzsának a legmocsarasabb része. A Kilia-ág 111 km hosszú, mélysége 7—12 m között ingadozik. Kisebb orosz gőzösök feljönnek rajta Renin át a Prutra is. A Szulina a Duna-ágak között a legközelebb a tengeri hajók is közlekednek rajta. A Szent György-ág hossza 90 km, közepes mélysége 15 m. Torkolatánál lévő zátonyai miatt nagyobb hajók nem jöhetnek fel rajta.

A Duna deltája 180 ezer hektár, s ebből csak 16 ezer hektár a művelt terület. A három ág között két kisebb erdőség is van, ezeket leszámítva az egész terület nádas és mocsaras. A lakosok is legnagyobbbrészt halászatból és gyékényfonásból élnek.

Dobrudzsa mocsárvidéke a Duna deltájától délre is folytatódik a Fekete-tenger partján. Itt már nagy parti tavakat találunk. A Razim 36 ezer hektár, a Szinoe limán 16 ezer hektárnyi területen fekszik. Ezekon kívül igen sok kisebb tó is van, úgy hogy az egész vízborította terület 112 ezer hektárnyi. E lagunákat a szentgyörgyi dunaágból kiszakadt Dunavec, valamint a dobrudzsai platóról lefutó patakok táplálják édes vízzel. A tenger felől való tavak sós vizűek. Kisebb tengerparti sós tavak a Szinoe limántól délre egészen Várnáig elég nagy számmal találhatóak. A part homokos, a Duna deltája, szigetei, partjai szintén homokosak. Kellő csatornázással a Duna árteréből sok földet meg lehetne menteni a művelés számára.

Mint a balták, úgy Dobrudzsa mocsaras vidéke is ősidőktől fogva legelő. A Balkán hegység nomád törökjei a jürükök, a bolgárországi havasi oláh juhászok, az erdélyi mokányok egyformán ide jártak juhnyájukat teletetni. A tél itt enyhe, a hideg időszak legfeljebb 5—6 hétig tart. Még a közelmúltban is egy millió juh telet itt. A juhászok teletetésre is vállaltak idegen juhokat. De szarvasmarha is sok telet itt a határtalannak látszó rétségeken. A rét avar füve, sása oly buja volt, hogy a jóság alig látszott ki belőle,

meg ugyan nem hizott rajta, de éhen sem veszett. A juhnyáj 5 hónapot töltött itt; tavaszi ellés után megvárták míg a bárányok megerősödtek, aztán a *juhútakon* elindultak nyaralni a havasok felé. Ez a vándorlás már évszázadok óta meg volt szervezve, az útirányokat, a tartózkodás idejét alig módosíthatta valamely váratlan körülmény. A mi fogaras-, szeben-, alsófehérmegyei oláh juhászaink, különösen a mokányok, évről-évre megtették ezt a sétát. Nyáron a Déli-Kárpátok oldalain hizlalták kövérré nyájaikat, őszszel a fölösleget pénzzé téve a tenyésztésre meghagyott juhokkal újra megindultak Dobrudzsába. Azonban mokányjainknak ez az ősi, talán több évezredes életmódja 1884-ben kiheverhetetlen csapást szenvedett, mert kormányunk állategészségügyi okokból a határt elzárta s csak korlátozott számban engedett jószágot bejönni Romániából. Ennek aztán az lett a következménye, hogy mokányjaink egy része künn rekedt nyájával együtt, más része meg felhagyott a világjárással s megelégedett Erdély havasaival. A Dobrudzsában maradt mokányok egy része letelepedett s félig juhász, félig földműves életet élve ott lakik ma is. Sokan azonban nem akartak szakítani ősi életmódjukkal s nyájaikkal a Kaukázusba mentek nyaralni. Az út ugyan jóval hosszabb és fáradságosabb, de a legelők olcsóbbak s a nyaralás kifizeti magát. Most a világháború kitérése alkalmával sok erdélyi mokány gazdát is ott ért a hadüzenet s nyájaikat, mely összes vagyonuk volt, elveszítették, mivel magyar állampolgárok voltak.

A juhtenyésztés Konstanca megyében nagyobb mint Tulcsában, amott 214 ezer, emitt 445 ezer a juhok száma. Új-Dobrudzsában, valamint a bolgár Ruscsuk és Várna kerületekben a disznók száma 52 ezer, a régi román Dobrudzsában 36 ezer. A kecskét inkább a bolgár Dobrudzsa erdős vidékein tartják. Ruscsuk és Várna kerületekben számuk 168 ezer, a régi román Dobrudzsában mindössze 18 ezer.

A török uralom óta az egész Dobrudzsában hanyatlott a juhtenyésztés. Csak a tulcsai szandságban 750 ezer juh legelt a török uralom idején. Tájfajta a cigája juh. Tulcsában 7, Konstancazban 70% a fehér, a többi fekete fajta. 1896-ban a gyapjútermelés 668.894 kg volt.

A juhászat az olcsó fűberek miatt igen jövedelmező foglalkozás volt. A cigája juhok durva gyapját az erdélyi szász csapómesterek vették meg s ebből a gyapjúból készítették a szűrposztót.

Ma már többnyire szűrposztó helyett lópokrócot, takarókat készítenek e durva gyapjúból a csapók.

A lovak száma a régi román Dobrudzsában 76 ezer, a két bolgár kerületben, ide értve Új-Dobrudzsát is, 142 ezer. A szarvasmarhák száma a régi román Dobrudzsában 135 ezer, míg a bolgár kerületekben 348 ezer. A bivalyok száma ugyanitt 90 ezer, a román Dobrudzsában alig néhány ezer. Pedig a két terület majdnem teljesen egyenlő.¹⁾ Romániában a depekoráció már mintegy 30 év óta tart, másrészt a dobrudzsai plató rossz legelő, ezért ilyen gyenge a román állatállomány Dobrudzsában.

Dobrudzsa állatállománya többnyire helyi tájfajta, a fajták nemesítésével idáig nem sokat gondoltak. Az oláhság a mokány lovat tartja, a tatároknak is hasonló apró, de formásabb lovaik vannak, melyek rendkívül kitartók. Újabban egy boér Haszandzsában egy minta-istállót állított e tatár lovakból, melyek közül néhány versenypályán is sikerrel futott. A nép kezén levő lovak többnyire agyonsanyargatott állatok, csak a bolgár Dobrudzsában lehet jobb erőben lévő jószágot látni a nép kezén.

Dobrudzsa egyik fontos kiviteli cikke a juh- és báránybőr volt, melyet szintén Erdélyben dolgoztak fel. Vadbőrt is elég sokat szolgáltatott a Duna vidéke. A juhászok a túró t juhbőrtömlőbe gyömöszölve vitték Románia és Erdély különböző vidéki piacaira. Ezenkívül a levágott juhok husát megfűstölték és megszáritották, ez a *pasztrama*, mely épúgy, mint a juhtúró, egyik legkedvesebb eledele az oláh parasztnak.

Mikor 1878-ban Románia Dobrudzsát birtokába vette, mindenekelőtt a török, tatár és bolgár lakosságot riasztotta szét s pusztán hagyott falvaikba oláhokat telepített. Az eddig legelőnek használt terület egy részét feltörték és művelés alá fogták. A nép a maga primitív módszerével csak a legtermékenyebb földeken tud eredményt felmutatni, a nagyobb gazdaságok azonban a rosszabb minőségű földeket is sikerrel művelik. A nép a faekét már elhagyta s kezd megbarátkozni a gépekkel is. Dobrudzsa déli részén a bolgár területeken sokkal okszerűbb gazdálkodás folyik. Szilisztriában a bolgároknak gazdasági iskolájuk is volt, de egyebütt is vagy iskolák vagy vándortanítók által oktatták a népet.

Tulesa megyében a mocsarak, erdők nagy területet foglalnak

¹⁾ Tulesa 8622 km², Konstanca 6919 km², Ruscsuk 7591 km², Várna 9031 km².

el, ezért kevés a megművelt terület. Ha Konstancaza, Ruscsuk és Várna kerületek¹⁾ mezőgazdasági terményeit összehasonlítjuk, a következő adatokat kapjuk:

	Konstancaza	Ruscsuk	Várna
búza	41.800 hektár	104.434 hektár	163.871 hektár
rozs	13.211 „	28.468 „	1.750 „
árpa	106.255 „	23.407 „	53.679 „
zab	13.785 „	10.580 „	23.198 „
köles	20.530 „	2.777 „	1.588 „
tengeri	32.398 „	57.033 „	35.935 „

Ezen adatokból láthatjuk, hogy a bolgár kerületek többet termelnek, mint az oláhok. Ennek oka az, hogy a bolgár Dobrudzsa földje hasonlíthatatlanul jobb, mint az oláhoké. A földművelés is sokkal intenzívebb, a bolgárnak megfelelő jószágállománya van s földjét trágyázza is, ami az oláhokról nem mondható. Takarmánynak valót nem vetnek.

Az oláhok inkább a szemtermelés hívei. Paszulyt, borsót, kenderet, krumplit csak a maguk használatára termelnek. Főtáplálékuk a puliszka. A gyümölcstermelés elég gyenge. Szőlőt több helyen művelnek, de a bor készítéséhez és kezeléséhez nem értenek sem az oláhok, sem a bolgárok. Erdeik nem igen vannak, mert még a törökök kiirtották.

A bolgár vidékeken sok paszulyt termelnek, melyből kivitelre is jut. Főzelék- s vetemény-féléket is termesztenek. Nagyobb iparágak nincsenek Dobrudzsában. A malomipar most kezd fejlődni, s ma már sok gőzmalom van s az eddigi szélmalomok lassanként tűnődek. A Dunán hajómalomokat, a patakok mentén vízimalmokat, bentebb pedig lovas szárazmalomokat is találunk. A Duná mentén a halászat igen élénk, a kifogott halat besózzák, megszáritják; kaviárt is gyártanak. Van egy pár kaskavál gyár is.

A városokban a kisipar virágzó. Ez többnyire a törökök kezén van, legfejlettebb a bőripar, Sumlában híres szíjgyártók s a bolgár iparnak egyik jelentékeny gőcpontjában. Ruscsukon bőrgyárak is vannak, Ruscsukon és Szilisztriában vegyészeti gyárak is létesültek.

Dobrudzsának legfontosabb közlekedő útjai a vízi utak. Városai is mind a peremen, a vízi utak mentén épültek. Miután román birtokká lett, vasúttal is hozzá kellett csatolni az anyaországhoz, így épült a Konstancaza—Bukaresti vasút. Újabban Tulcsát is össze

¹⁾ E két utóbbiba beleértjük az új román Dobrudzsát.

akarták kötni Medzsidián át Dobriccesal és Balesikkal, de úgy látszik, hogy a tulcsa—medzsidiái szakasz még nem épült ki. Ruscukot és Várnát, Bulgáriának ezen igen nagy jelentőségű két városát szintén vasút köti össze, melybe bekapcsolódik a dobricsi vonal Devnjától délre. A dobrudzsai forgalom lebonyolításában igen nagy szerepe van az osztrák Dunagőzhajózási Társaságnak s a Magyar Folyam és Tengerhajózási Rt.-nak. A román állami Dunagőzhajózási Társaság a nagy verseny miatt nem boldogul. A dunai hajózás legfontosabb gócpontjai Braila és Galacz. A tengeri hajók a Dunán e két kikötőig minden nehézség nélkül feljönnek. Az ország legnagyobb tengeri kikötője Konstancza, az előbb említett két várossal együtt a romániai gabonatermés kiviteli gyűjtőhelye. Konstancza kikötőjét a román állam több mint 50 millió frank költséggel építette. Románia másik legfontosabb termékét, a petroliumot is itt hajózzák be. Lázas sietséggel igyekezett Románia újdobrudzsai kikötőjét, Balesikot is kiépíteni. Most, ha Dobrudzsát el találja veszíteni, tengeri kereskedelme halálos csapást szenved, mert bár a tengeri hajók Brailáig feljöhetnek, de Oroszország Reni kiépítésével teljesen megbénítja Galacz és Braila kereskedelmi forgalmát.

Dobrudzsza terméketlen területei miatt gyéren lakott föld. Északról délre haladva több a csapadék, termékenyebb a föld, sűrűbb a lakosság is. Ha összehasonlítjuk az egyes vidékek népességét, a következő eredményt találjuk:

Tulcsa megyében	8600 km ² területen	126.752 lélek lakik,	1 km ² -re esik	14
Konstancza	"	...	6919 " "	141.056 " " " "	" " " "	20
Új Dobrudzsában	8370 " "	305.017 " " " "	" " " "	36
Az igényelt Dobrudzsában ¹⁾	6800 " "	400.000 " " " "	" " " "	58

Ez utóbbi terület népességébe bele számítottuk Ruscuk és Várna városok lakosságát is.

Dobrudzsza északi része sohasem volt sűrűn benépesített terület, sőt lakossága sem volt állandó. Nomád népek jártak-keltek rajta s egyebünnen kiülőzött néptörédek telepedtek meg ideig-óráig egy-egy pontján. Európának nincs még egy ilyen tarka népességű területe, olyan, mint valami kalaeidoszkóp, szinte szemünk láttára változik folyton.

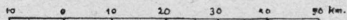
¹⁾ A ruscuki, sumlai és várnai kerületek azon részén, mely a Beli Lom és Provadijszka patakok és Új-Dobrudzsza közé esik.

DOBRUDSA

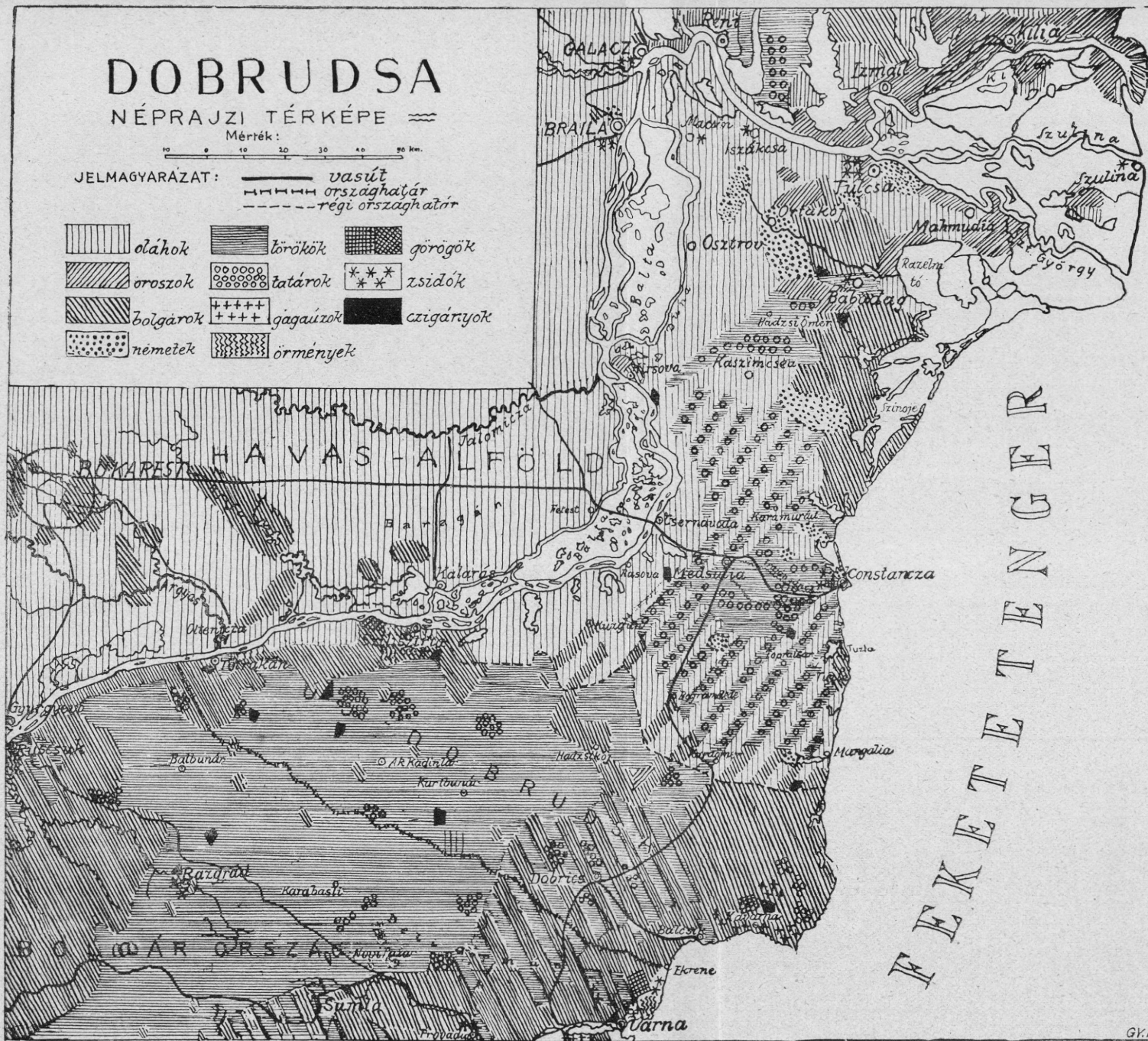
NÉPRAJZI TÉRKÉPE

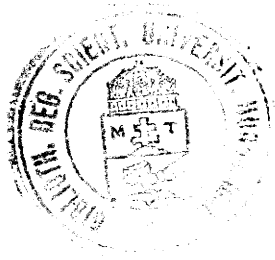
Méreték:

JELMAGYARÁZAT:

	oláhok		törökök		görögök
	oroszok		tatárok		zsidók
	bolgárok		gagauzok		zigányok
	németek		örmények		

A román és bolgár Dobrudzsa népei:

Nemzetiségek	A régi román Dobrudzsa			Új-Dobrudzsa	Az igényelt terület	Az egész Dobrudzsa
	Konstanza-megye	Tulcsa-megye	Összesen			
német	4.100	4.110	8.210	—	—	8.210
oláh	93.806	51.442	145.228	6.473	608	152.309
cincár	—	—	—	10	114	124
olasz	480	1.027	1.507	—	—	1.507
bolgár	22.345	29.633	41.978	102.805	198.147	342.930
pomák	—	—	—	24	6	30
szerb	—	—	—	31	151	182
orosz	502	15.282	15.784	1.920	317	18.021
lipován	1.601	13.734	15.335	—	—	15.335
török	7.245	3.351	10.596	117.476	140.587	268.659
tatár	23.208	2.160	25.368	9.525	4.459	39.352
gagauz	—	3.758	3.758	196	4.296	8.258
albán	—	—	—	107	191	298
görög	5.198	4.721	9.919	383	5.934	16.236
örmény	1.978	973	2.951	1.656	7.031	11.638
cigány	3.352	1.865	5.217	9.835	7.861	22.913
zsidó	1.557	2.827	4.384	678	6.446	11.508
egyéb	1.534	1.350	2.884	551	1.637	5.072
			293.119	249.940	378.460	921.519

Valószínű, hogy Dobrudzsát ősidők óta török-tatár népek lakták. A helynevek kivétel nélkül mind törökök, ahol szláv neveket találunk, annak a török megfelelője is él.

Dobrudzsa három államnak, a török, a román és bolgárnak volt alkotó része, mai népessége is a három állam nemzetiségi politikáját tükrözi vissza.

A török a nemzetiségekkel szemben mindig igen türelmes volt, ennek köszönheti, hogy nem lett belőle soha nemzeti állam. Még azok az elemek sem tanulták meg a nyelvét, amelyek a mohammedán vallást felvették. Legjobban hódított a török nyelv a Balkán-hegység északkeleti lejtőjén, ahol a bevándorló török kúnokra és besenyőkre talált. Ezek nagyrésztét beolvasztotta, miután a mohammedán hitre tértek. Ma is itt van Európában a török nép legösszefüggőbb nyelvterülete. A második Balkán-háború után az új bolgár-román határvonal ezt a kompakt területet kettévágta.

A törökség azonban 1878 óta igen nagy számmal vándorolt ki Kisázsiaiba, mert nem tudta megszokni, hogy azok uralkodjanak felette, akiknek ő volt az ura. A bolgárok pedig humánusan bánnak a törökkel. Meghagyják török nemzeti iskolájukat, legfeljebb heti 2—3 órában követelik meg a bolgár nyelv tanítását, a bolgár nyelvtanítót azonban ők fizetik. A török iskolában is bolgár tanterv szerint, teljesen európai színvonalon folyik a tanítás. A török tanítókat

bolgár iskolák képezik ki, de a jelöltnek két évet még Konstantinápolyban kell tölteni a török képezdén.

A városokban ma is a török elem viszi a főszerepet s szellemi fölényét a bolgár is elismeri. A falusi törökök a gazdálkodásban mögötte maradnak a bolgárnak, de azért a gazdasági gépektől nem idegenkednek. Életmódjuk lakásuk, viseletük egészen olyan, mint európai Törökországban lakó testvéreiké. Számuk különösen a régi román Dobrudzsában erősen fogy, mert az oláhok mindenképpen nyomják őket. Mikor Új-Dobrudzsát megszállották az oláhok, e területről sok török Bolgárországba vándorolt, vagy kiment Kisásziába.

A törökök után mint mohammedán népek a *tatórok* következnek. Ezek egy része ősi lakosa Dobrudzsának, valószínűleg kún ivadékok. Zömük azonban a mult század elején és közepén költözött be. Az 1805. és 1812. évi háború után Bucsák-ból, az 1856. évi orosz-török háború után pedig Krimből és környékéről nogáji tatárok özönlöttek be az oroszok üldözése elől Törökországba. Ez utóbbi alkalommal 2225 család jött be. A törökök igen megbecsülték a tatárokat, mint megbízható és vitéz népet. Dobrudzsa „Tatárország“ nevet kapott s Khánja Karaszuban székel. Számuk a román Dobrudzsában 1860-ban még 60 ezer lélek volt, de az oláh uralommal nem tudván megbékülni, kivándoroltak Törökországba, főleg Kisásziába. Számuk ma már csak félmillió a román területen. Ezek is lassanként eltörökösödnek vagy eloláhosodnak.

A tatár rendkívül becsületes, ügyes s a keleti viszonyokhoz képest elég szorgalmas nép. Falvaik szegényesek, házaik inkább putriknak mondhatók. A házak bogárhátúak, de belül rendkívül tiszták. A házak nagyon hasonlítanak az alföldi kún tanyához. Amint belépünk az ajtón, az istállóba jutunk, hol az egyik sarokban van a tűzhely. Az istállóból nyílik az egyetlen szoba, melynek fala gyönyörű szőttesekkel és hímzésekkel van borítva. Bútor azonban alig van a tatár házban. A tatár faluban utca, kerítés nem igen látható, fát meg mutatóban sem lehetne találni. A bolgár területen élő tatárok falvai valamivel rendesebbek, itt már nagy székelykapukat is lehet a házak előtt látni. A városokban a tatár épűgy, mint a többi nemzetiségek, külön városrészben lakik. Itt már utcákban felkerített udvarokban lagnak, házaik azonban itt is bogárhátúak és meszeletlenek. A tatárok mind beszélnek törökül is.

A *gagaúzokat* a tudomány eltörökösödött kúnoknak tartja. A gagaúzok azonban nem mohammedánok, hanem görög-keleti vallásúak, éppen ezért könnyen is oláhosodnak. Gagaúzok kisebb-nagyobb

tömegben Bulgáriában és Beszarábiában élnek. Jobbára iparral és kereskedéssel foglalkoznak.

Az említett turáni eredetű népek közé tartozik a *bolgár* is, melynek a nyelve azonban szláv. Ezek ősi hazája a Volga vidéke volt, ahonnan Kr. u. a VII. században a Duna jobbpartjára átvándoroltak, az ott lakó szláv elemet leigázták, akiknek aztán nyelvüket lassanként megtanulták s a sajátjukat elfelejtették. A törökök bevándorlásakor már nyelvükben szlávok voltak. A bolgár mint függetlenségre törekvő nép sokat szenvedett a törököktől, különösen, mikor az orosz pánszlávizmus az érdekkörébe vonta. Az oroszok sokat kitelepítettek belőlük Beszarábiába, a kiüldözött tatárok pusztán hagyott falvaiba.

1878 előtt a román Dobrudzsa területén is még sok bolgár élt, az oláhok azonban úgy a templomból, mint az iskolából kiküszöbölték a bolgár nyelvet s egyébként is üldözték a bolgárokat, hogy Dobrudzsa bolgár jellegét elvegyék s emiatt sok bolgár kivándorolt Bulgáriába. Most a legutóbbi időben a bolgároktól elrabolt Új-Dobrudzsából szintén kiüldözték a bolgár lakosságot, földjeiket elvették, templomaikba oláh papot, iskoláikba oláh tanítókat tettek s a bolgár beszédet eltiltották. miközben telekiabálták a világot, hogy a magyar az ő erdélyi testvéreiket elnyomja s erőszakosan magyarosítja. Ez az erőszakos oláh nemzetiségi politika igen nagy mértékben hozzájárult, hogy Bulgária ellenségévé szegődött Romániának. Valószínű, hogy épp oly hamar visszabolgárosítják e területeket, mint amilyen hamar eloláhosodott. Ma is az egész Dobrudzsa lakosságának egyharmada bolgár.

A bolgár ősidőktől fogva földműves nép lévén, a falvakban lakott s csak az utóbbi időben kezd a városokba tömörülni. Takarékos, szorgalmas, józan faj. A bolgár kertészt magyarországszerte mindenütt ismerjük, katonai kiválóságát pedig a balkáni és a világháborúban eléggé megmutatta. A bolgárok csaknem mind görögkeletiek, de Macedóniában vannak mohammedán bolgárok is, az ú. n. *pomákok*. Ezekből néhány Dobrudzsában is lakik. Inkább a törökökhöz szítanak.

Az *oláhok* Dobrudzsát ősi földjüknek tekintik, mert a rómaiak bírták egykor. Komolyan hirdetik, hogy a Traján sáncait ők építették s Ovidiusznak olyan kultusza van Konstanczában, mint a legnemzetibb oláh költőnek. Némely oláh vajda rövidebb ideig Dobrudzsa egyik-másik pontját is bírta, ezen a történelmi alapon tartanak jussot Dobrudzsához.

Dobrudzsában az oláh nem autochton nép. Mint juhászok már évszázadok óta járnak ide teleltetni, de állandó lakosként csak a múlt század eleje óta jelentkeztek. 1851-ben számuk még csak 27.611 volt s ma csak a régi román Dobrudzsában 145.228 lélek lakik. E roppant mérvű növekedést Románia a legerőszakosabb nemzetiségi és birtokpolitika által érthette el.

A régi román Dobrudzsában van

1—25	hektárnyi birtok összesen	373.599	hektár, ebből oláh kézen van	111.406	hektár
25—100	”	97.554	”	63.836	”
100	hektáron felül	144.666	”	117.547	”

Amint láthatjuk, a kis- és középbirtok csaknem teljesen oláh kézen van, Dobrudzsa régi birtokosai, a törökök, tatárok és bolgárok, csak mint törpebirtokosok tengődnek.

Mint említettük, Dobrudzsa első oláh telepesei a mokányok voltak, akik Erdélyből költöztek ki, mint juhászok. Későbbi telepések voltak a kozsánok. Dobrudzsába azonban jöttek Szerbiából, Bulgáriából, Viddin környékéről, sőt Besszarábiából is oláh telepések. A Havasalföldről és Moldvából mostanában sokat telepítettek Új-Dobrudzsába azokról a vidékekről, ahol a nép a nagy birtokok miatt nem tudott földhöz jutni és elégedetlenkedett.

Az oláhok közé számíthatók a *cincárok* vagy kuco-oláhok, akik mint juhászok a Balkán-hegységből lejárnak Dobrudzsába, más részük meg mint építőmester működik a bolgár Dobrudzsa városaiban.

Az *olaszok* mint erdőmunkások egész Romániában találhatók. Dobrudzsában a kő- és márványbányákban s a kikötőkben dolgoznak.

A *ucémetek* 1878 után települtek be Dobrudzsába s mintaszerű gazdálkodást folytatnak egypár faluban. A *kisorozzok és lipovánok* Tulcsa megyében élnek a Duna deltáján. A Duna deltája 1878 előtt az oroszok kezén volt, abból az időből maradtak itt a kisorozzok. A lipovánok egy része az orosz üldözés elől menekült.

A *szerbek és albánok* többnyire a bolgár Dobrudzsa városai-ban élnek elszórva. A *görögök* is mint bajósok, kereskedők, iparosok ma is nagy számmal élnek a városokban, régebben számuk még sokkal jelentékenyebb volt, de egyrésztük beolvadt, másrésztük más felé vette útját. Örmények is meglehetősen nagy számmal találhatók a dob-rudzsai városokban. Ezek a törökök üldözései elől menekültek ide Örményországból. Kitünő kereskedők. A *zsidók*, kik hasonló számmal találhatók Dobrudzsában, az örményekkel s a görögökkel nem vehetik fel a versenyt. A zsidók a spanyol zsidók közé tartoznak. Ők is, mint a görögök, örmények, törökök, bolgárok, tatárok a dob-

rudzsai városokban külön negyedben laknak. *Cigányok* is nagy számmal találhatóak Dobrudzsában, résziint letelepültek, résziint vándorlók. Többnyire mohammedánok.

Ha Dobrudzsában járunk, *magyar* emberrel is gyakran találkozunk. Székelyeink egész Várnáig lejárnak, hol a kikötőkben dolgoznak. A boérok is szeretik a székely cselédet. A balkán háború előtt Szilisztria környékén egy magyar telepes nagyobb földbirtokot vett s mezőkövesdi matyó cselédséggel műveltette. A bolgár Dobrudzsában találunk sok bolgárt, aki már hazánkban született, télen Bulgáriában, nyáron Magyarországon él s ő sem tudja már, hogy bolgár-e vagy magyar.

A Dobrudzsáról adott statisztikai táblázatunk és néprajzi térképtünk már e percben a multé. Valószínű, hogy az oláh lakosság ki fog húzódnai s helyükbe tódul ismét a török, mert nem valószínű, hogy a bolgárság ezt a területet be győzze népesíteni.

A román Dobrudzsa legélénkebb és legszebb városa *Konstancza*. Ez is, mint a többi dobrudzsai város, egészen keleti jellegű.

Domboldalon fekszik, kikötője több, mint 50 millió frankba került. A kikötő két nagy és három kisebb medencére oszlik. Nagy gabona- és áruraktárakkal van ellátva. Egyik kikötő medencéje a petroleum-forgalmat bonyolítja le. Ha Dobrudzsa bolgár kézre jut, Konstancza sokat veszít jelentőségéből.

Új-Dobrudzsa egyik legjelentékenyebb városa *Szilisztria*. A város terraszon fekszik. Lakossága rendkívül tarka. Még szerezecseket is láthatunk itt, kik az 1877. évi háború alkalmával elfutott török urak itt felejtett rabszolgái. Vásárai élénkek. A bolgár uralom idején régi erődei romokban heverték, úgy, hogy az oláhoknak az erődöket alapjukból újra kellett építeni. *Tutrakán* a Duna meredek partján fekszik mint valami fecskefészek. Egészen török jellegű város. Ennek erődeit is egészen újból építették az oláhok. Másik jelentékeny hely *Balsik*, melyet Románia elsőrendű kikötővé akart kiépíteni. A Dobrudzsa belsejében levő városok *Babadagh*, *Medzsidia*, *Dobrics* (Hadzsi Oglu Pazardzsik) egyre hanyatlanak.

Galacz a dunai és fekete tengeri hajózás egyik fővárosa Háromszék megyétől csak 120 kilométerre van. Moldva századokon át a mienk volt. Csaknem százezer fajtestvérünk él most is itt, minden jogunk meg van tehát, hogy külpolitikánkat Moldva és a fekete-tengeri legrövidebb út megszerzésére irányítsuk. Dobrudzsa új birtokosában, a bolgároknak, minden bizonnyal megértő barátot találunk.

A La Manche-alagút.

Irta: Dr. Kerekes J. Zoltán.

A modern gazdasági élet gyors forgalmában igen nagy akadály valamely szűk tengerrészlet, amely a vasutak közlekedését megakadályozza, időrabló és költséges átrakásokat tesz szükségessé, de meg a hajóval való közlekedés a vonatké mellett mindig lassú is. Ezért már igen régi az a törekvés, hogy a szűk tengerrészeket valahogyan kikapcsolják, megszüntessék forgalmat gátló hatásukat, s erre nézve már sokféle módozat merült föl.

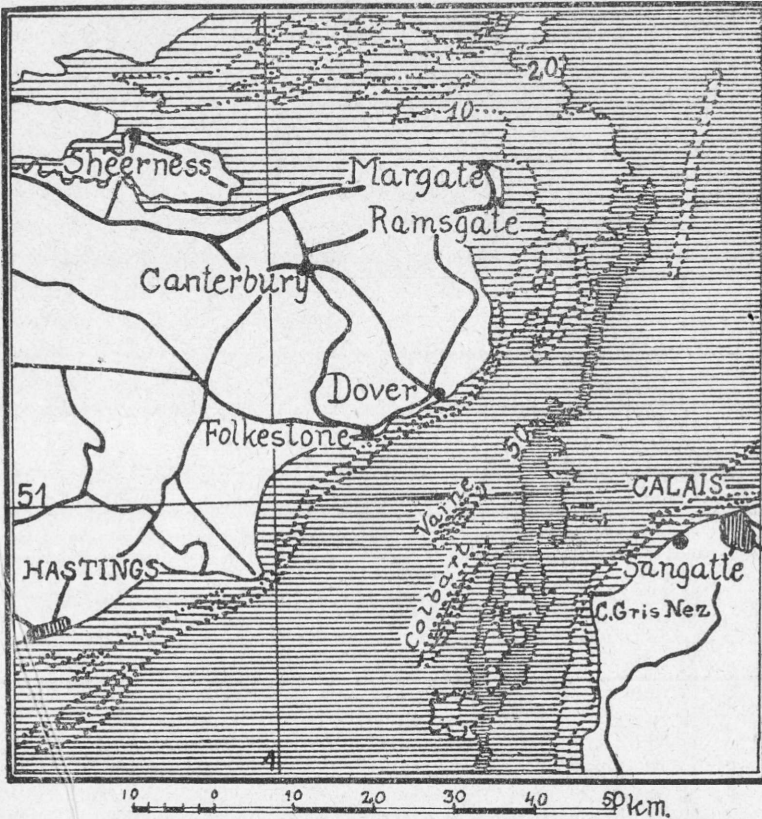
1. Legtermészetesebb megoldásnak látszanék a tengerrész *áthidalása*, ami azonban technikai okokból csak bizonyos helyeken alkalmazható, ott ahol a tengerrész nem nagyon mély és nem tulságosan széles, mert különben óriási munkát és vele együtt aránytalanul nagy tőkebefektetést igényel. Ilyen áthidalások mégis vannak használatban azokon a helyeken, ahol azok építése gazdaságos, pl. a Firth of Forth híres 1·4 km hosszú hidja Angliában. Ugyancsak hid vezet Velencétől Mestre felé a sekély lagunán át a szárazföldre, Florida északamerikai félszigetről a híres Key-West szigetig, amely mellett akarták az amerikaiak a nagy gátat építeni a Golf áram elzárására. De ez egész sor apró korallszigeten vezet át, szintúgy kis szirtek és sziklaszigeteken át visz a vasút áthidalásokkal a Palk-szoroson át Ceylon szigetére is. De már a Bering-szoroson át az Ázsiát Északamerikával összekötő hid fantasztikus terve a megvalósulástól messze áll.

2. A folyók alatt s a hegységeken át fúrt *alagutak* építésének technikája néhány évtized alatt jelentékenyen előrehaladt. A víz alatti alagutak fúrásának gondolata még szokatlan, de nem lehetetlen, mert a tengerszorosok átfúrása nagyon is megvalósítható. A Temze alagútjai London mellett, a Mersey alagútja Liverpool és Birkenhead közt, vagy a Severn öblének alagútja Angliában Bristol és Wales közt (épült 1873—1888), amely 7262 m hosszú, a Hudson alatti alagút New-York és Jersey-city közt (3·6 km) stb. mutatják, hogy a terv egyáltalában nem kivihetetlen, s hogy a csatorna-alagút építése csak idő kérdése.

3. Régebben, a Dunahid elkészülése előtt *gőzkomp* vitte át a vonatot Gombos és Dálya közt a Dunán, s ugyanilyen rendszert alkalmaznak ma már több helyen a tengereken is. Ilyen nagy komphoz hasonló hajó viszi át a vonatot Sassnitz német és Trelleborg svéd kikötő közt a Keleti-tengeren, amerre rokkantjaink jönnek haza az orosz fogságból; ugyanilyen van alkalmazásban a Floridai-tengerszorosban, ahol a hidakkal Key West szigetig jutott vonatot Cuba fővárosába Habanába hajó viszi át. Tervbe van véve több ilyen létesítése a dán szigetek közt, ahol a kis tengerszorosok kiküszöbölése égetően fontos kérdés. A megoldásnak ez a módja nem valami nagyszerű, mert igaz, hogy az átrakást megtakarítják, de a vonat

átvitelére szolgáló nagy hajó lassan halad a tengeren, de meg sok fölösleges terhet is visz, mert a vasúti kocsik s a mozdony saját súlya a bennefoglalt áruéhoz képest nagy.

Anglia és Franciaország gazdasági föllandülése következtében egyre sürgősebb szükségnek mutatkozott a La Manche kiküszöbölése a forgalomból. Az első ilyen terv már akkor fölmerült, amikor vasút még egyáltalában

1. ábra. A calaisi tengerszoros.

nem is volt, mert már az Anglia és Franciaország közt 1802-ben lefolyt béketárgyalások alkalmával (amiensi béke, 1802 márc. 27.) MATHIEU-FAVIER francia mérnök Bonaparte konzul és Fox angol államférfi elé avval a tervvel lépett, hogy építsenek a két ország közt alagutat, amely a tenger bármilyen háborgásával szemben biztosítaná a posta- és áruforgalmat. Napoleonnak különösen tetszett a terv, azt mondta, hogy az így egybekapcsolt Anglia és Franciaország együttesen a világon tudna uralkodni. Calais és Dover közt, a legszűkebb helyen tervezték az alagút fúrását, de dél felé

hajló ívben, hogy a Varne zátonynál az alagút a szabad levegővel érintkezésbe juthasson, mert így a szellőztetés kérdése lényegesen megkönnyeb-
bülne. A terv mégis feledésbe merült, mert Anglia és Franciaország közt
csakhamar új ellentétek támadtak.

1843 márc. 25.-én fejezte be M. J. BRUNEL a Temze-alagútát s ekkor
ismét szóba került a La Manche-alagút vagy híd kérdése. W. COPPET angol
mérnök mindkettőre tervet dolgozott ki, a csatorna alagút költségeit 200
mill. koronára, a hidét pedig 1800 mill. koronára számította ki. Az alagútát
összeforrasztott hatalmas vascsövekből akarta építtetni, amelyen a vasút is
átjárhatott volna, de mivel a francia kormány nem törődött a tervekkel, ezt
is csakhamar elfelejtették.

1856-ban THOMÉ de GAMOND minden tekintetben kidolgozott és meg-
gondolt tervvel járult III. Napoleon elé s az ő támogatásával az utána követ-
kező évtizedben még többféle megoldást dolgozott ki, híd, alagút, a vonat
hajóval való átvitele, csőalagút terve stb. mind kidolgozásra került s Gamond
egész vagyoniát és tehetségét áldozta erre a célra. Az alagút költségeit 170
mill. koronára tette s máris megjegyezte, hogy a két ország közti háború
esetén az alagútát igen könnyen víz alá lehet helyezni s így használhatat-
lanná tenni. Franciaország most pártolta a tervet, de angol részről meg-
hiúsították, ahol lord Palmerston miniszterelnök, aki a felsőházban 1857
júliusában kijelentette, hogy a szuezi csatorna terve a század legnagyobb
szélműve, Gamond előterjesztéseire ezzel válaszolt: „Miért akarja szá-
munkra azt a távolságot megrövidíteni, amely már is túlságosan kicsiny?”
Evvél aztán legalább egyidőre útját vágta az alagút megvalósításának, de
csak egy évtizedre, mert az 1867.-i párisi világkiállításon ismét megjelentek
Gamond tervei s mindkét országban komolyan kezdtek foglalkozni vele.
Angliában Hawkshaw, Law és Brunlees már próbafúrásokat is végeztek
a talajbeli állapotok megállapítása végett. Ez rendkívül kedvező kilátásokat
eredményezett, mert mintegy 40 m-rel a tengerfenék alatt 80 m. vastag
krétás agyagréteg s alatta vízátthatlan márga mutatkozott s így sem a tenger,
sem a talajvíz behatolásától nem kellett félni. A francia tengerpart geológiai
viszonyai (hiszen az angol és francia part teljesen azonos felépítésű és egybe-
függő darab volt, amíg a diluviumban a bejáró igen erős tengerjárás a két
földet összekötő földsvárat el nem rombolta) teljesen hasonlóknak bizonyul-
tak s a tengerfenék fölépítése is ilyen, tehát a fúrás sem ütközött volna
nagy nehézségekbe. FOWLER, a londoni földalatti vasutak és később a híres
Forth-híd építője a csatorna áthidalását lehetetlennek tartotta; az alagút meg-
építésére a technikát nem találta elég fejlettnak s így a gőzkompszerű át-
vitelt (channel ferry) vélte kivihetőnek. Ilyen irányban dolgozta ki tervét,
azonban az angol felsőház 1872 július 10.-én terveit elutasította, mert inkább
célravezetőnek találta az alagút építését. Csakhamar megalakult Sir Richard
Grosvenor vezetésével a „Channel Tunnel Co.“, amely 1875-ben a munkák
megkezdésére a parlamenttől engedélyt nyert. A francia képviselőház ugyan-
ezen év augusztus 2.-án ehhez szintén hozzájárult s 1876-ban megalakult

az „Association du chemin de fer sous-marin entre le France et l'Angleterre“ s ez Sangattenél megkezdte 1 mill. frcs. előirányzattal egy 800 m. hosszú próbaalagút építését. Az egyidejűleg megindult diplomáciai tárgyalások is eredménnyel kecsegtettek s így látszólag a derült égből való villámcsapásként hatott 1876-ban az angol felsőház kifakadása az alagút ellen Gladstone jótállása ellenére is. 1879-ben épen ilyen elutasításban részesült egy második kísérlet is, hiába próbálta meg egyik angol vasúttársaság angol részen is a próbaalagút fúrását, a felsőház hirtelen félelme átragadt a szigetország népére s a közvélemény Anglia megtámadhatatlanságának veszélyeztetőjét látta az alagút-tervben. Hiába hozták fel, hogy az alagút a doveri várban jönne napvilágra, hogy háború esetén víz alá helyezhető, a megkezdett próbaalagútak fúrását 1882-ben be kellett szüntetni, pedig már a doveri Shakespeare szikla alatt 1800 m. hosszú darab (ebből 1400 m. a tengerfenék alatt) meg is volt; a franciák még 1883 márc. 18.-ig folytatták, de az angolok izgatottságára való tekintettel 1839/63 m. hosszú alagút vájása után a munkát kénytelenek voltak ők is abbahagyni. A fúrások és vájások a munka könnyű előhaladását bizonyították s hogy az alagút tényleg megépíthető, bizonyítja az, hogy még most is szárazak. Kétségtelen, hogy háború esetén könnyű lett volna víz alá helyezni az alagútat, de ez egyszersmind az alagútba befektetett tőke megsemmisítését is jelentette volna, mert annak ismét használhatóvá tétele igen nagy költségbe került volna.

Ekkor ismét a csatorna-híd építése felé kezdtek hajolni, hiszen ha annak egy részét háborúban el is pusztítják, mégis könnyen helyre lehet állítani. Igen, de tekintve a La Manche élénk hajóforgalmát, a hidat olyan magasra kellett volna építeni, hogy alatta a legnagyobb vitorlások is elférjenek, ami viszont annak amúgy is óriási költségeit és technikai nehézségeit jelentékenyen fokozta volna. ACHARD képviselő látva az alagút tervének meghiusulását 1883 július 3.-án a francia képviselőházban szövéttette a hid eszméjét s ő a Gris Nez fok és Folkestone közt akarta elkészíttetni. A francia és angol vasúttársaságok rögtön megalakították a „Channel Bridge Co.“-t, melynek kidolgozott tervei az 1889.-i párisi világkiállításon már minden apró részletre is felvilágosítással szolgáltak. A hid Warren rendszere szerint acélból készült volna s a Varne és Colbart zátonyok a csatorna közepén a pillérek elhelyezésére alkalmasoknak mutatkoztak. A hid hossza 38600 m-re, az alépitmény költségei 380 mil. fr.-ra, a felépitményéi 480 mil. fr.-ra voltak előirányozva. A hidat 118 pillér tartotta volna. Ezek a hid-tervek még sokáig kísértettek, de mivel a hídtestnek 61 m-nyire kellett volna lenni a dagály vízszíne fölött, hogy a hajók átjárhassanak alatta, a pillérek több helyen 55 m-nyire merültek volna a tenger színe alá. maga az acélfelépitmény 771,265 tonna súlyú lett volna s így az óriási költség és technikai erőfeszítés az embereket elriasztotta a megvalósítás gondolatától. Utoljára 1904-ben ARNODIN és HAGUET vetették föl a híd gondolatát, de az összes érdekeltek az alagút tervét fogadták kedvezően.

Franciaországban a terveket az „Északi vasútak“ társasága karolta föl

mindig, Angliában a „South Eastern Railway Co.“, amelyek a legjobban érdekelve voltak a dologban, s a legnagyobb hasznot húzták volna az ekként föllendülő forgalomból.

Gamond egyik terve a csatorna tengerfenekére süllyesztendő egybeforrasztott hosszú acélcsővet gondolt elhelyezni, s ebben futott volna a vasút, de a tervet akkor elvetették, mert a cső a tengerfenék hajlásait nem lett volna képes követni, s szellőztetése is nehéz lett volna, mégis 1894-ben *Reed* még fantasztikusabb formában azt ajánlotta, hogy a tengerszínén úszó hatalmas bójákra kötött acéllánc tartsa fenn a két acélcsővet (külön az oda és külön a vissza irányuló forgalom számára) a tengerben 30 m mélységben, s a szellőztetést a vonatnak a járása maga is elvégezhetné; természetesen ezt a tervet egyáltalában nem vették komolyan.

A diplomácia létrehozta Anglia és Franciaország politikai közeledését s egyesítette őket egy szövetségben, de mégis a terv kivitelének egyetlen akadály a háború előtti időkig az angol félclem maradt; nem bízott az ősi francia elleniségben, még mint szövetségesben sem! 1913 áprilisában az angol kormány az alagút dolgában való kérdésre kitérően válaszolt, s akkor úgy látszott, hogy hacsak a légi közlekedés nem fejlődik hamarosan teherforgalomra alkalmassá, a gőzkompszerű megoldás került volna leghamarabb kivételre, vagyis a tervek közt a célnak legkevesebbé megfelelő. A vállalkozás anyagi gazdaságossága kétségkívüli, az utasok százezrei ezentúl még tömegesebben jártak volna át a csatornán kényelmesen és rövidebb idő alatt, az áruforgalom megsokszorozódott volna, s dacára a „splendid isolation“ népe elzárkózásának már a zseniális szuezi Lesseps megmondta, hogy a La Manche alagút mégis csak meg fog épülni s az angolok, épügy mint a szuezi csatorna építése előtt, fogják ellenkezésük dacára a legnagyobb hasznot húzni belőle. A szuezi csatorna részvényeinek legnagyobb része ma tényleg az angoloké, akik 33%-os osztalékot vágnak zsebre évente ebből.

Előrelátható volt, hogy mihelyest az építendő alagút másik végpontja (Calais, vagy a mellette levő Sangatte) is angol kézbe fog jutni, vagyis az angol fogja az egész hasznot magához venni, az inváziótól való félelem is majd csökkenni fog. S ime, alig hogy befészkeltek magukat Calaisbe, máris kezdik hangoztatni, hogy lám-lám! a német tengeralattjárók a csapat-, sebesült és munició-szállítmányokat nem tudnák veszélyeztetni, ha az alagút megvolna, s összehívják megint az érdekelteket ők, akik ezelőtt legjobban ellene voltak, s akiken eddig a siker múltott, hogy az alagút égetően szükséges hadi szempontokból. Természetes! ha már ők az urak Calaisban, az alagút szorosan országukhoz kapcsolhatná!

A mostani tervek szerint az alagút Sangatte és Dover közt épülne 46,5 km hosszúságban, ebből 35,25 km jutna a tengeralatti részre. Az alagút belsejében két sínpár lesz, a sínpárok közt 15 m lesz a távolság, amelyen gyalogjáró volna elhelyezve, hogy az utasok szükség esetén használhassák. Az alagútba gőzmozdony vinné be a vonatot, de onnan villanyos mozdony továbbítaná a tulsó végéig. A kocsikat tűzálló anyagból fogják

készíteni. F. Fox, a Simplon alagút egyik építő mérnöke szerint a villamos vontatás folytán nagyon megkönnyebbülne a szellőztetés munkája. Az angolok körében az inváziótól való félelmet azzal igyekeznek csökkenteni, hogy

1. az alagút egy angol mér föld területen a többi résztől teljesen lezárva vízzel elárasztható lesz, s így annak későbbi helyreállítása nem kerülne sok fáradtságba;
2. az alagút többi elzárt részét mérges gázokkal megtölthetők ké teszik;
3. az alagút nyílását a doveri vár területén belül állítják föl;
4. a villamos vontatáshoz való áramközpont is Doverben volna elhelyezve. Napi 20 m-es fúráshaladással az alagút 5 év alatt készülne el, 18 hónap kellene a vasúti vonal megépítéséhez, tehát 7 év kellene a nagy munkához, ha 12,000 munkással dolgoznának; a költségeket mintegy 16 millió angol fontra, az évi kiadásokat 420.000, az évi bevételt pedig 1,538.000 fontra teszik.

Annyi bizonyos, hogy a megvalósulás most nagyon valószínű — amíg Calaisban az angolok ülnek, s amíg Franciaországgal tart a jóbarátság, de az első feszültség fagyára ismét megdermedne a terv, ki tudja mennyi időre. A gazdasági szükségesség hatalmas erővel kényszerítené a megvalósulás felé; de ennek a természetes hatalomnak ellentáll most még a diplomácia kacskaringós útvesztője — de ki tudja meddig?!

Apróbb közlemények.

A Magyar Földrajzi Társaság tanulmányi kirándulása az esztergom—budai hegyvidékre. Társaságunk első tanulmányi kirándulását f. év. április 17—20. napjain rendezte dr. Cholnoky Jenő elnök vezetése alatt. A háborús viszonyok által teremtett különböző nehézségekre való tekintettel alig választhatunk volna kisebb kirándulásra alkalmasabb területet, mint a közeli, természeti szépségekben és tanulságokban gazdag hegyvidéket. A kirándulás célja az volt, hogy a pilisi mész és a szentendrei vulkánikus hegyvidék felett áttekintő geográfiai képet nyújtson a résztvevőknek. A kedvezőtlen időjárás miatt ezek száma jelentékenyen megapadt. Esztergom városa — élén a főispánnal és a polgármesterrel — Társaságunk tagjait kiváló figyelemmel és vendégszeretettel fogadta, az Esztergomi Turista-Egylet lelkes vezetősége pedig az ellátásban és a város nevezetességeinek megtekintésében nyújtotta a legmesszebbmenő támogatást. Fogadják az illetékesek e helyen is köszönetünket.

A kirándulás tanulságait röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

Budapest-nyugati pályaudvarról a budapest—esztergomi vonattal indulunk. A vasútvonal a vörösvári tektonikus árkon vezet keresztül. Ez az árok a budai röghegység típusos rögei között vezet végig és hasonlít a móri és tapolcai völgyekhez. A hegyrögök közeit az oligocén tenger rétegei töltik ki.

A rögöket ért vetődéseknek köszöni eredetét a vörösvári árok. Kisebb vetődések érték utóbb az oligocén-rétegeket is, ezek a vetődések jól láthatók Budapesten is a Rózsadombon: az Apostol-utcában. Az eredeti oligocén felszín tekintélyesen lepusztult, egyes keményebb összeállítású részei azonban a pusztulást elkerülték (Hárshegyi homokkő). A vörösvári völgyben ennél fiatalabb eróziós szintet is láthatunk, 50—60 m magasságban az alluvium felett. Azonkívül láthatók itt, mint sok helyen hazánkban, a felső diluviális terraszok is. Az előbbi szint átvezet az útvonal mentén a vízválasztón is. A budai Várhegy, Naphegy, Kőbánya, az esztergomi főtemplom platója egy és ugyanazon szintben fekszenek, amely a Kis- és Nagy-Alföld eredeti szintjével azonos. A Kis-Alföldön a Somlyó-hegy, Ság-hegy, a kemenesi és a pándorfalvi kavics-plató a régi szint maradványai. A Kis-Alföld medencéje deflációs denudációnak köszöni eredetét. Az eredeti felszínből mintegy 80—100 m pusztulhatott el ilyen módon. A kifúvott felszínre a Duna nagy törmelék-kúpokat rakott le, az utóbbiak rekesztették el a Hanságot és a Fertőt. Ezen

1. ábra. A Kis-Alföld vázlatos szelvénye.

I. A Kis-Alföld eredeti felszíne. II. A mai denudált felszín.

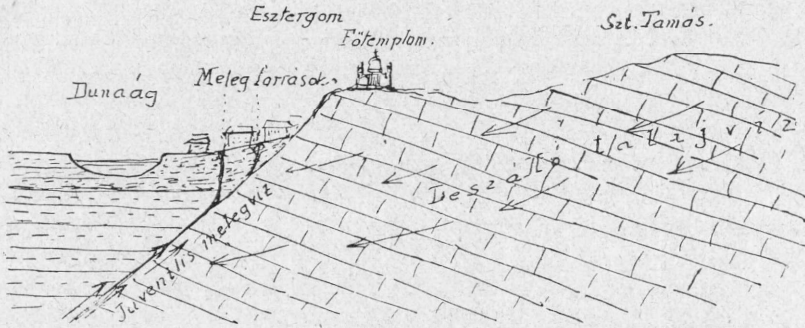
1. Pliocén kavics; 2. Bazalt; 3. Harmadkori tengeri rétegek; 4. A Közép-hegységet felépítő, másodkori, kemény kőzetek.

a törmelékkúpon oszlik ágakra a Duna kis-alföldi szakaszában. Esztergom előtt a Duna zátonyos jellegű. A város előtti „Primás-sziget” is ilyen zátony, amelyet egy keskeny fattyú ág határol. A fattyú-ág elhomokosodását kotrással akadályozzák meg és erős kanyarulatánál kőburkolat védi a partot az árvíz pusztításától. Az esztergomi Várhegy aljában nagy vetődés húzódik, amelynek mentén meleg források fakadtak. Hasonlítanak ezek a budai melegforrásokhoz, a görömbölyi Tapolczához (Miskolcz mellett), a Püspök- és Félix-fürdők melegforrásaihoz stb. Ennek a törésvonalnak folytatásába esik a Börzsönyi-hegység és a Visegrádi-hegyek vulkánossága is. Az esztergomi melegforrás vize, hol a takarékpénztár fürdőt építtetett, 28° C hőmérsékletű. Choinoky véleménye szerint ha a közeli szigeten végezték volna a fűrést, jóval melegebb vizet kaptak volna, mert ez esetben a nagyobb mélységből felfakadt juvenális víz freatikus vízzel nem keveredhetett volna.

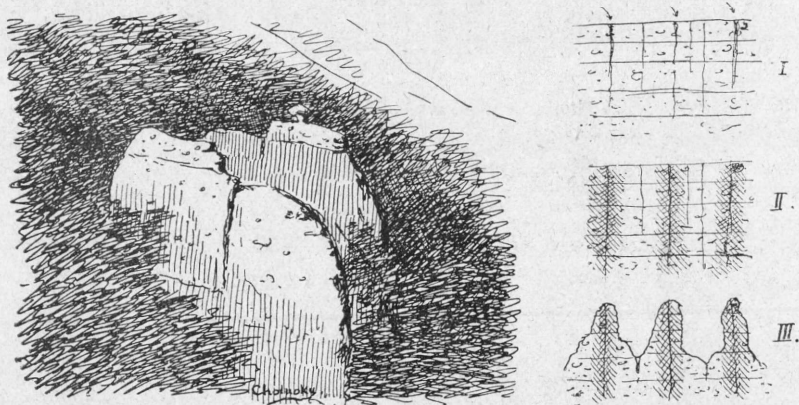
Esztergom geográfiai szempontból nagyon jelentős helyen fekszik, a Garam-völgy, a Duna-szoros és a vörösvári tektonikus árok bejáratánál. A közlekedési viszonyok alakulata következtében a város geográfiai energiája nem jutott kifejezésre. A római korban itt fontos táborhely volt (Salva Aelia). A Castrum helye a primási szigeten lehetett. Mint fontos kapuváros Szt.

Istvántól sokáig Magyarország fővárosa volt. A Dunán való nevezetes átkelő hely és az erődített város építésére különösen alkalmas várhegyplató később Budára helyezi át az ország súlypontját.

Esztergomból a Dobogókőre vezető út a Vörösvári-völgy szélén fordul

2. ábra. Az esztergomi melegforrások megjelenése és keveredése a hegyből le szálló, rendes talajvízzel.

3. ábra. Thuring-sziklák a Dobogó-kő északi oldalán. Jobbra a magyarázat. I. Eredeti állapot. Durva konglomerátum-rétegek, vertikális repedésekkel. II. A repedések némelyikébe beszivárgó víz összecementezi a repedés szomszédságát. III. Az összecementezett részek az erózióból megmaradnak, a többi elpusztul.

be a szt.-léleki völgybe. Az oligocén tenger üledékeinek szenilis halomvidékéből egyes kemény kőzetből álló, régi bércek meredeken emelkednek ki. A völgyet két oldalról magasan fekvő régi völgyfenék kíséri, amely belefut az esztergomi várplató szintjébe. Ott, ahol a völgy a mészkővidékről az andezitbe megy át, hirtelen összeszűkül. A vízválasztó Két-Bükkfanyereg turista pihenőhelytől lassú emelkedésben vezet útunk az egy-két nappal előbb

hullott és olvadásnak indult 12 cm-es hóban és ködben a dobogókői menedékházhoz, a Dobogókő platójának északi oldalán, a honnan szép kilátás nyílik a Duna felé. A tufaplatóhoz típusos suvadásos lejtők támaszkodnak és karakterisztikus „hupá“-k láthatók. A suvadások eróziós bevágódások következtében jöttek létre. Valószínű, hogy alattuk oligocén rétegek fekszenek. A tufa repedésein beszivárgó víz helyenkint összecementezi az andezit-breccsát és az összecementezett részek falakhoz hasonló tarajok alakjában maradnak meg lepusztulás közben. Feltűnő köztük az ú. n. Thirring-szikla, amelynek tetején egy gombához hasonló andezit kőtömb látható. Ez védte meg az alatta fekvő réteget az elpusztulástól. A falak különböző magasságát a rétegek keménység különbsége okozza.

A Dobogókőről a Pilisre mentünk át. A két különböző kőzet (andezit-mészkö) érintkező helye nem látható. A Pilis típusos bérc (Horst), a vörösvári tektonikus árokka párhuzamos, vetődéses rögsorozat egyik tagja. Rétegei erősen északkelet felé hajlanak, délkeleti oldala azonban igen merészen ereszkedik alá a völgyben elterülő oligocén halomvidékre. A platószerű hegytetőről igen szép kilátás nyílik földünk egyik legtipikusabb bércvidékére és kellő morfológiai képet kap az ember az egész hegyvidékről.

A kényelmes és szépen gondozott Eötvös-menedékházból a Bucsinavölgyön jöttünk le Szentendrére. A festői völgy egész hosszában eruptív kőzetek közé vágódott be. Az andezit-breccsa pusztulásából csodálatos, óriás gömbök maradnak meg s ezek fantasztikus csoportokban borítják a folyó kis terraszeit. Ahol kemény andezitléc jelentkezik, ott a völgy összeszűkül a patak esése megnövekedik s ilyen helyen keletkezett a Dömör-kapu csinos vízesése.

*

Kívánatos volna, ha az ehhez hasonló kirándulások megisméltődnének és állandósulnának Társaságunkban. Az ezeken résztvevők elsajátíthatnák az egyetemről és a könyvekből meg nem szerezhető geográfiai éleslátást és gyakorlati geográfiai tudást. Hazánk tudományos geográfiai felkutatásának hasznos előiskolái lehetnének ezek.

Dr. Hézsér Aurél.

Kriegstagung deutscher Dozenten der Geographie in der Osterwoche 1916 in Heidelberg. Németország és Ausztria egyetemének, kereskedelmi főiskoláinak és műegyetemeinek földrajztanárai barátságos megbeszélésre jöttek össze április hó 26.-án és 27.-én a heidelbergi egyetem földrajzi szemináriumában, amelyen négy ülésben a következő témákat tárgyalták meg és a következő határozatokat hozták:

Az első pont az volt, hogy a hadbavonult egyetemi hallgatóknak mi-képpen könnyíttessék meg tanulmányaik bevégezése a háború után. E pont előterjesztője köztetszés mellett hangsúlyozta, hogy a hadból visszatért ifjak tananyag ismétlése ne a fiatalabb segéderőkre (magántanárok, tanársegédek) bízassék, hanem a rendes tanárok tartsák hazafias kötelességüknek, hogy ismétlő tanfolyamokon a geografia alapjait díjtalanul még egyszer előadják. Az egyhangú határozat így szól:

A tanulmányaikat megszakított hallgatók visszatérése alkalmával a földrajz tanároknak kötelességük nekik tanulmányaik minél hamarabb való elvégzését elősegíteni. Ez legalkalmasabb módon úgy történhet, hogy a szokásos előadások mellett számukra ismétlődő kurzust tartanak magyarázat, kérdés és felelet alakjában a matematikai, általános fizikai és emberföldrajzból.

A második pont az volt, miképpen lehetne a földrajzot, mint tudományt a hazai politikai és gazdasági törekvések szolgálatába fogni. Úgy látszik erről a gyakorlati kérdéstről hosszabb megbeszélés folyt s kidomborodott az az óhaj, hogy a földrajz az eddiginél nagyobb részt vegyen az alkalmazott geografia művelésében, de ehhez szükséges lenne a tanszékek szaporítása. Kívánatos az emberföldrajz erősebb hangsúlyozása, de nem az elméleti és tisztán tudományos részletkutatás rovására. A határozat ez:

A természeti és emberföldrajz tisztán tudományos feladatai mellett a geografiának azon kell lennie, hogy a hazai politikai és gazdaságpolitikai feladatoknak is szolgálatára legyen.

Kapcsolatos ezzel a német nép geográfiai nevelése, mely a háborúban olyan sajnálatosan hiányosnak mutatkozott. Itt elsősorban a kartografiai ismeretek fogyatékosága jött szóba. Erre vonatkozólag a következő határozatot hozták:

Kívánatos a nagyobb méretű térképek használatának bevezetése mindenféle iskolatípusban. Ilyenek készítésére és forgalomba hozatalára a könyvkereskedők ösztönzendők.

Még nagyobb a tudatlanság a gazdaságföldrajz és politikai földrajz terén. A német nép politikai neveléséből a geografusoknak s a geográfiai társulatoknak is ki kell a maguk részét venni. A vélemények ebben foglalhatók össze:

A hiányos politikai nevelés részben a földrajzi ismeretek elégtelenségén múlik. A jobb geográfiai oktatáson kívül a geográfiai tudásnak és megértésnek írásban és szóban való terjesztése a földrajzi társulatoknak és hasonló szervezeteknek is feladata.

Iskolai körökben a háború hatása alatt erős irányzat támadt a mellett, hogy a geografia újabb vívmányainak mellőzésével az oktatás súlypontja a politikai földrajzra helyezessék. A földrajzi tudomány képviselői teljességgel elhibázottnak tartják a kizárólagos politikai földrajz tanítását. Politikai földrajzot a legtágabb értelemben a gazdaságföldrajz bevonásával a felsőbb osztályokban kell tanítani, de csakis a fizikai állapotok alapján; fizikai és politikai földrajz egyenjogú.

Éppen úgy elutasították azt az óhajást, hogy Németország földrajzát a többi országok és világrészek rovására részletesebben tanítsák. Ez így szól:

Elhibázottnak tartjuk, ha az iskolás földrajz az újabb évtizedek reformjainak elvetésével főképpen politikai földrajzot akar tanítani.

Meg vagyunk győződve, hogy éppen a mai hiányoknak nem felel meg, ha Németország földrajzát Európa és a többi világrészek országainak javára bővebben tanítanak. A földrajzoktatás követelt kiterjesztése ezekre is éppen úgy kívánatos, mint Németországra.

Valóságos eredményt a felsőbb iskolákban csak akkor lehet elérni, ha a földrajz az érettségi tárgyak közé felvétetik.

A háború tapasztalatai, különösen a topografiai térképek ismeretének fontossága azt mutatták, hogy a földrajzot minden felső osztályban kell tanítani és pedig legalább két órában s kizárólag szaktanárokkal.

A földrajztanárok képzése bizonyos nehézségekbe ütközik annál a körülménynél fogva, hogy a szakcsoportok összeállítása az egyes államok egyetemeinek vizsgálati rendjében nem egyöntetű s néhol csak bizonyos szakcsoporttal való kombináció van megengedve. Erre nézve ezt határozták:

A geografia sokoldalú vonatkozása a különböző természeti és szellemi tudományokkal, ellenkezik némely vizsgálati rend olyan rendelkezésével, hogy azt csak egyoldalúlag lehessen csoportosítani egyetlen főszakkal vagy szakcsoporttal. Szabad választást kell engedni abban, hogy a jelölt a két nagy tudományág bármelyik részével kombinálhassa a földrajzot.

Fontos tárgya volt a tanácskozásnak a leíró földrajz tanulmányozása és művelése. A fiatal geografusoknak nincs módjuk arra, hogy távoli vidékeket, idegen országokat személyesen megismerhessenek. Általános ismeretek gyűjtése, nem pedig különleges problémák megoldása a feladata az országismereti tanulmányutazásoknak. Ezeknek kiterjesztése bizonyos országokra, az általános geográfiai nevelés szempontjából felette kívánatos. Ezt a sürgős szükségességet 3 pontban foglalta össze az értekezlet.

1. A földrajzi hallgatóság kirándulásai egyetemi tanárok vezetése mellett nemcsak a hazában, hanem a külföldön is, esetleg több egyetem közös szervezésével.

2. Fiatal végzett földrajztanárok tanulmányútjai egy idegen országban való huzamosabb tartózkodás alakjában.

3. Egyetemi tanárok tanulmányútjai országismereti célokból.

Ezeket a kirándulásokat és tanulmányutakat az államnak kell támogatni ösztöndíjakkal és szabadság engedélyezésével.

Tudományos országismertető munkák, különösen disszertációk közrebocsátása anyagi eszközökön múlik. Ebben a földrajzi társaságok segíthetnének. A tanulmányút mellett különös gondozást kíván az országismertetés előadások és gyakorlatok alakjában is, mert kiváltképpen alkalmas a geográfiai gondolkodás kifejlesztésére. A nagyobb földdarabokról nyújtani szokott átnézetes előadások mellett, egyes kisebb geográfiai egységek tárgyalása is kívánatos.

Óhajtandó tehát, hogy az egyetemi előadásokban és gyakorlatokban az országismeretet ne szorítsa háttérbe az általános földrajz s a nagyobb területek összefoglaló áttekintései mellett, kisebb területek részletes tárgyalása is helyet nyerjen.

A földrajzi tudomány nagy terjedelme tulajdonképpen megköveteli, hogy a hallgatóság minden félévben minden egyetemen az általános földrajz mellett leíró földrajzot is hallgathasson. Manapság erre csak egyes egyetemeken van alkalmuk. A geografia legkiválóbb képviselői hosszú egyetemi tapasztalataik alapján nyíltan beismerték, hogy erejük nem elégséges arra,

hogy ilyen sokirányú tevékenységnek megfelelhessenek. Ezt csak a tanszékek szaporításával, akár rendes, akár rendkívüli tanárok által lehet elérni.

Minthogy tehát a földrajztudomány rendkívüli terjedelme miatt már most is alig lehetséges, hogy egyetlen tanár az egész területet kellőképpen elláthassa, ez új és nagy feladatok, melyek a háború után a geografiára háramlanak (gazdasági földrajz, politikai földrajz, idegen országok leíró földrajza stb.) csak úgy győzhető le sikeresen, ha mindegyik egyetemen egy második tanszék állittatik fel. Ugyancsak kívánatos asszisztensi állások rendszerezése is ott, ahol még idáig nincsenek.

A geografiának, mint tudománynak szüksége van a kartografia gyakorlati művelésére, mindenekelőtt geográfiai térképek fölvétele és rajzolása által. Azok az új vívmányok, melyekkel a háború megajándékozott bennünket, amennyire lehetséges hasznosítandók az egyetemi oktatásban. Ilyen pld. a levegőbeli fotogrammetria.

Az országok leírása a geografus által nemcsak szóval és írásban történik, hanem térkép útján is. Kívánatos tehát a kartografia művelése is az egyetemi oktatásban. E végből szükséges, hogy a geográfiai intézetek és szemináriumok keretében a tanárok tevékenységének kiegészítésére kartográfiai lektori állások rendszeresítsenek. A felvétellel hivatott topografusok és kartografusok geográfiai, morfológiai kiképzése sürgősen szükséges.

Még csak annyit, hogy a gyűlés minden határozatot egyhangú hozzájárulással hozott.

B.

Földünk népessége. A legújabban végzett pontos számítások szerint Földünk népessége kerekszámban 1800 millió lélekre rúgna. Ebből Ázsiára esik 910 millió, Európára 470 millió, Amerikára 182 millió, Afrikára 160 millió s Ausztrália-Óceániára 60 millió. A nyolcvanas évek végén megejtett számítások 1500 millió lakost eredményeztek, vagyis a Föld népessége az utolsó három évtizedben 300 millió lélekkel szaporodott volna. Szédületes számok ezek, ha arra gondolunk, hogy az évi szaporodás jóval meghaladja a 10 milliót.

B.

Shackleton transzantarktikus expedíciója. Erről mult számunkban (355 o.) már megemlékeztünk. Ott annyit közölhattünk, hogy a Viktória-földre elébe küldött ausztráliai *Aurora* hajó dolgavégezetlenül tért vissza Új-Zealandba, Shackleton pedig alkalmasint a másik irányban t. i. Amerika felé fogja elhagyni az Antarktiszot. Most már pontos értesüléseink vannak az expedíció lefolyásáról s ezekből adjuk itt a következőket: Shackleton 1914 okt. 26.-án indult ki „Endurance“ nevű hajójával Buenos Airesből Dél-Georgia felé s 1915 jan. 10.-én érte el az Antarktiszot Coast-Landnál. Mivel a partraszállás lehetetlen volt, a hajó a Weddel-tengerben a partok mentén manővrozott. Februárius közepén abnormis mélyre szállt le a hőmérséklet (– 45° nyáron!) úgy hogy a hajó teljesen befagyott a jégbe s egész télen át október közepéig jégbe fagyva úszott a tenger nyugati partja mentén. Hosszas hánykolódás után november 26.-án végleg elsúlydyt s az utasok kénytelenek voltak a jég hátára kitelepedni. Most már ezen vándoroltak tovább, míg az enyhébb nyár március végén 100 m²-nyire nem

fogyasztotta le a jégtáblát. Élelmiszereik fogytán voltak, főka alig akadt s minden kísérletük, hogy a szárazföld nyugati oldalára kijuthassanak, az erős parti jégzajlás miatt meghiúsult. Április 7.-én a jégtábla is szétmorzsolódott s most már csónakjaikra kellett menekülniök s azokon akarták elérni a 65°-on fekvő Decepcion-szigetet (Déli Shetland csoport), hogy ott a bálnahalász telepen megpihenhessenek. Ez azonban nem sikerült, hanem helyette április 17.-én az Elefánt-szigeten szállottak partra.

Shackleton most azt határozta el, hogy négy társával csónakba ül, s 22 emberét itt hagyva elevez, a mintegy 1400 km távolságra eső Déli-Georgia szigetcsoporthoz. Jó két hétnyi kínos út után meg is érkeztek ide s az ottani norvég bálnahalászkától egy kis gőzöst béreltek, hogy társaikat az Elefánt szigetről magukkal hozzák. A terv azonban nem sikerült, s kénytelen voltak a Falkland szigeteken kikötni. Innen táviratozták meg eddigi élményeiket Londonba. Itt új mentő expedíciót szerveztek, de eredménye ennek sem lett, úgy hogy Shackleton június végén ismét kénytelen volt ide visszatérni. A hátramaradottak sorsa természetesen aggodalmat keltő, mert élelmiszereik rég elfogytak, a vadászat nem biztató, de a megmenekülés lehetősége sem, a déli sarkvidék telén. Szeptember legelején közölték a napilapok, hogy a mindnyájukat sikerült megmenteni.

Ezekből láthatjuk, hogy Shackleton szép vállalkozása csaknem teljesen eredménytelenül végződött.¹⁾ B.

Mezopotámia mezőgazdasági állapota. „Kisázsia gazdasági jövője“ című közleményünk kiegészítéséül álljanak itt a következők:

Mezopotámia morfológiai, geológiai, történeti és kultúrföldrajzi szempontból két, egymásba átmenő vidékre osztható. Az egyik *Délmezopotámia* vagy *Babilonia* (Irak Arabi), alluviális talajjal, szubtrópusi éghajlattal, datolya, cukornád, rizs és gyapottermeléssel. A mesterséges öntözés nélkülözhetetlen s ezt a jövőben duzzasztó gátakkal és csatornákkal kell keresztülvinni. A másik *Északmezopotámia* vagy *Asszírria* (El Djesire) 400—500 m magasan fekvő, harmadkori mész és bazalttakaróval fedett patakoktól és folyóktól öntözött plató, melyen füves mezők és művelésre alkalmas területek váltakoznak. Mesterséges öntözésre nincs mindenütt szükség. A csapadékos északmezopotámiai hegyekben elég eső és hó esik s ezek az alacsonyabb fekvésű területeket is jótékonyan befolyásolják.

A vízi technikusoknak nehezebb dolguk van a tulajdonképpeni Babiloniában (Irak Arabi), könnyebb a perzsa területen a déli hegyek lejtőin. A perzsa Suster tartomány pl. egyik legszebb része Chuzisztánnak s azt négy nagyobb és több kisebb könnyen csatornázható folyó öntözi. A tulajdonképpeni Babiloniában ezzel szemben az öntözés az Eufrátes és Tigris nagy

¹⁾ Itt említjük meg, hogy az Amundsen expedíciójáról szóló multkori közleményünkbe (356 o.) tévedés csúszott be, nevezetesen nem vizs magával sarki útjára repülőgépet, mert kis hajóján (mindössze 100 tonnás) az nem is férne el.

duzzasztó gátjain nyugszik. Az ó és korai középkorban az ország népessége és gazdagsága meghaladta Egyiptomét is s mivel a csapadékmennyiség és árvízmagasság azóta sem változott meg, a régi virágzás visszaállítása technikailag lehetséges. Egyiptomban az enyhe tél a tenyészeti időszak, az őszi magas víz után. Babiloniában az örmény hegyek táplálta áradás márciusban és májusban áll be. A Wilcock-féle öntöző tervezetnek már most az a célja, hogy lehetővé tegye a *gabonatermelést télen*, azaz novembertől májusig s a *gyapottermelést nyáron*, vagyis májustól novemberig.

Az öntözőberendezkedés összköltsége kerekén 600 millió koronára rúgna s ezáltal mintegy 14.000 km² terület nyitná meg a földművelésnek, amihez persze megfelelő munkás kéz is kellene.

Jóllehet az alluviális talaj kitűnő s az éghajlat is kedvező, a délmezopotámiai mezőgazdálkodás ez idő szerint meglehetősen fejletlen. A paraszt maradi, a közbiztonság hiányos, utak nincsenek, a földet minden második évben pihentetik, a trágyázás ismeretlen, az öntözés csak merítőkerekkel történik.

A tél enyhe, fagy ritkán van, márciustól kezdve emelkedik a hőmérséklet s legnagyobb magasságát június, július és augusztusban éri el. Eső januáriusban, februáriusban és márciusban esik. A felláhok ezt epedve várják, mert ettől függ az árpa és buzatermés. Datolyát, gránátalmát, narancsot, barackot, fügét, mandolát, diót, szőlőt, almát termelnek, azonfelül buzát, árpát, rizst, gyapotot, szezámot, kukoricát, lencsét, kölest és dohányt. A szezámolaj a margarin gyártásra fontos, annak kellemes ízt kölcsönöz s a német hivatalos előírás szerint 5%-ot kell tartalmaznia.

Irak Arabinak szubtrópusi éghajlata van és sok tekintetben a Nilus völgygel hasonlítható össze, de művelődése még régibb, mint amazé. Már a 6. évezredben virágzott itt a sumir kultúra, a 4 évezreddel ezelőtt élt az óbabiloni birodalom törvényalkotója Hammurabi s csak időszámításunk előtt 600 évvel élt Nebukadnezár az új babiloni birodalom fényes királya.

A méd és perzsa uralkodók alatt az országnak a sumerokra visszavezethető s mesterséges öntözésen alapuló gazdagsága csorbitatlan maradt. Nagy Sándor csakhamar széthulló világbirodalma középpontjává akarta tenni Babilont; a Diadochosok küzdelmei, a párthusoknak előbb a Szeleukidákkal, majd a rómaiakkal folytatott háborúi sem voltak képesek az ország jólétét tönkretenni. Strabo korában Susiana, a mai Chuzisztán, annyira áldott föld volt, hogy az árpa és buza átlagosan százszoros, sőt néha kétszázszoros termést adott. A párthus Arzakidák utódai, az újperzsa Szasszanidák alatt, Babilonia 140 millió korona adót fizetett az államnak s 24 millió lakója volt, a mai 2 millió helyett.

Mezopotámia jövő fejlődésére nézve tehát a vasutak megépítése mellett, a mezőgazdasági üzem szervezésének kell megtörténnie. Törökországot föl kell szabadítani a gabonabehozatal kényszerűsége alul. A gyapot és szemtermelés váltakozása már a jövő feladata. A kivétel természetesen nem csupán

gyapotból telne ki, hanem árpából is, mely ez idő szerint Anglia felé irányul. Ezt Északmezopotámiában öntözés nélkül is lehet termelni. Nehézségbe nem a kellő tőke, hanem a munkásanyag előteremtése ütközik. A fentebb említett 14.000 km² nagyságú kultúrterület azonban alkalmasint vérmes számítás alapján alapul. B.

Irodalom.

Russland. Eine geographische Betrachtung von Volk, Staat und Kultur von Dr. Alfred Hettner, mit 23 Textkarten, G. B. Teubner, Leipzig 1916 (356 oldal, 7 korona).

Német földrajzi folyóiratok és tanácskozások nem győzik eléggé hangsúlyozni az országismeret fontosságát a geográfiai tevékenység egész vonalán (helyszíni tanulmányozás, tudományos és népszerű irodalom és iskolai oktatás). Ebben mindenesetre része van a háborúnak is, mely a német nép nagy tömegének földrajzi tudatlanságára s az ebből származó nemzeti fogyatkozásokra olyan élesen rávilágított. Kétségtelenül az időszerűség jelentette meg a fentebbi munkát is¹⁾, mely tíz évvel ezelőtt „*Das europäische Russland, eine Studie zur Geographie des Menschen*“ címen látott napvilágot, amelynek értékmérője az, hogy ketten is lefordították oroszra.²⁾

A mostani kiadás főképpen abban tér el a tíz év előtől, hogy az „Oroszország politikai állása“ című rövidebb fejezet ebben a könyvben az egész orosz birodalom politikai-földrajzi állapotát felölelő, amazzal majdnem egyforma terjedelmű résszé nőtt meg.

Hettner — nézetünk szerint — a legvilágosabb fejű német geográfus professzorok közé tartozik, aki átfogó tudása mellett, mint a földrajztudomány egyes ágainak ismeretelméleti fejtegetője és methodistája is az elsők között áll. *Grundzüge der Länderkunde I. Europa* című közkézen forgó kötete elárulja meghiggadt didaktikai készségét. Ez a mostani műve pedig bizonyosságot tesz arról, hogy a sablonos, sőt sokszor unalmas és egymással laza kapcsolatban álló fizikai Länderkunde-fejezések nélkül, de mindenesetre ez ismeretek alapul vétele mellett, egy éles megfigyelésű s a föld és az ember kölcsönhatását sokoldalú, mély és tisztult földrajzi ténytudás és főképpen oknyomozó ítélőképesség segítségével, miképpen lehet egy országról szóló tudnivalókat minden művelt ember okulására fölfogható és világos országismereti képbe összefoglalni. Mert Hettner Oroszországa — s ezt nagy

¹⁾ Ugyancsak most jelent meg Hettnertől „*Englands Weltherrschaft und der Krieg*“.

²⁾ Hettner e munkájának anthropogeográfiai részét éles, de véleményünk szerint elfogult bírálatban részesítette Rudnycky leMBERGI egy. tanár (Mitteil. Wien 59 k. 10. füzet).

érdemül kell kiemelnünk — nemcsak tudós geográfusok számára készült, hanem tágabb nagy közönségnek is, olyannak, amely a gondosan meglátolt földrajzi és emberi tények kölcsönös vizsgálatán át óhajtja megismerni ennek a roppant és félelmetes organizmusnak egész belső lényegét, létrejöttét, fenntartó és mozgató erőit és jövődő fejlődésének várható perspektíváját. Erre akar bennünket megoktatni ez a tanító modorban tartott, gondolatokban bővelkedő, tehát gondolkodásra készítő, tömör, de mégis élvezhető, sőt sok helyen elbeszélő jellegű és szubtilis megfigyelésekkel telített könyv.

Országismeretre, különösen Oroszország minden irányú ismeretére nekünk magyaroknak éppen olyan, vagy még nagyobb szükségünk van — ma közhely nélkül mondhatjuk minisztertől a vasúti őrig — mint a németeknek. Mégis csodálatos módon elhanyagoltuk ezt a „földet“, ezt a „világot“, ezt ami „Keletünk“-et; elhanyagolták még tudósaink is s nyugatoskodó nevelési irányzatunk teljesen eltérítette róla figyelmünket. Pedig az orosznyelvű ruténséggal s a görög keleti hittel mi is egy darabja vagyunk *ennek* a Keletnek . . ., hogy csak éppen ennyit említsünk. Bizony szégyelhetjük magunkat s ú. n. előrelátó államférfiaink földrajzi és tudományos érzéketlenségére vall az, hogy nincs egyetlen olyan tudósunk sem, akit orosz szakkérdésekben tanácsadásra lehetne felkérni. Lám az orosz kormány évek hosszú során át a nyári szünidőkben elküldte hozzánk Petrov szentpétervári tanárt, a magyarországi ruténség történetének tanulmányozására (a hadüzenet is itt érte Budapesten), amiből testes kötetek támadtak s bizonyára hasznos politikai felvilágosítások is fakadtak. Ha orosz regényeket és elbeszéléseket nem olvasnánk, s ha oroszöldi nyelvrokonainkhoz nem Oroszországon keresztül vezetne az út, részben a valóságos, részben a szellemi út, bizonyára még kevesebbet tudnánk róla. Pedig Oroszországról sohasem olvashatunk eleget. Azért minden könyvet, mely ennek ismeretére tanít bennünket, forgatunk és tanulmányoznunk kell s e célból ajánljuk ezt a munkát is. Sajnos magyar könyvünk alig van Oroszországról. Wallace művét annak idején (1878) Szentkirályi Móricz lefordította magyarra. Ez is megérdemelné az átültetést. Még államköltségen is. b.

**Finnland im Lichte des Weltkrieges, von Fr. Wetterhoff
Berlin 1916.** (Als Handschrift gedruckt).

Mindössze 2¼ ívnyi ismertető füzet Finnországról, melyből a következőket vesszük át:

Az ország területe 378.426 km². Ebből 44.286 km² (pontosan ami Dunántulunk nagysága) a tavakra esik. Több mint ¼ részt foglalnak el északon a lápok. A mezőgazdaságilag művelt terület 85%.

Az országot a svéd kereszties vitézek hódították meg és térítették át a keresztényen vallásra a XII. században. Ettől kezdve Svédországhoz tartozott 1809-ig s művelődésileg is vele forrott össze. I. Sándor cár a borgoi országgyűlésen (1809 március 27) elismerte a finn alaptörvényeket s 1899-ig a cárok, mint Finnország nagyhercegei kormányozták az országot a régi svéd-finn alkotmány szerint. Külön kormányzata, szenátusa s törvényhozó ország-

gyűlése volt. Az evangélikus egyház állami egyház volt. 1867-ben állították fel az állami bankot s 1878-ban a külön nemzeti hadsereget; 1887-ben a finn nyelv egyenlő jogot kapott a svédvel. A muzska erőszakoskodások 1899-ben indultak meg III. Sándor alatt. A finn hadsereget feloszlatták, — bár a passzív ellentállás miatt a muzska seregbe való besoroztatás elmaradt —, a törvénykezési jogot felfüggesztették stb. Az 1905.-i forradalmi esztendő hatása alatt II. Miklós a törvénytelen rendeleteket visszavonta, de 1910-ben a pánszláv reakció újra győzedelmeskedett s Miklós az ország autonóm jogait törvényhozásilag eltörölte. A háború alatt kevés hírt hallottunk az országról, csak annyi bizonyos, hogy keze-lába béklyóba van szorítva s a jobb jövőt, esetleg teljes függetlenségét a mi győzelmeinktől várja.

Lakosságának száma (1912) 3,196.371 (9.6 km²-enkint). Ebből finn 2,950.000, svéd 390.000, orosz 8000, német 2100, lapp 1500 és egyéb 300. Vallásra nézve 98% evangélikus, 0.02 metodista, 0.1 baptista 1.7 görögkeleti és 0.02 r. katolikus.

A 37,360.000 ha területnek 5.6% szántó, 2.8% rét, 57.1%-a erdő és 35.6% terméketlen. A termés hozam 1911-ben: 2.4 millió mm rozs, 1.1 millió mm árpa, 3.3 millió mm zab és 4.6 millió mm burgonya. Az állatállomány 1910-ben 344.108 ló, 1,522.028 szarvasmarha 396.344 sertés és 1,173.638 juh.

Külkereskedelem 1913-ban: 495 millió korona bevétel és 405 millió korona kivétel.

A bevétel főbb cikkei: gabona, liszt 99.0, textilárúk 62.7, gyarmatárúk 55.3, fémárúk 36.9, gépek 33.1, ásványi anyagok (szén, cement stb.) 29.6 millió korona értékben. A kivétel főbb cikkei: fa és faipari gyártmányok 307.4, vaj 35.3, bőrök, bőrárúk 12.14 millió korona értékben.

A bevételből 203 millió Németországra, 140 millió Oroszországra, 61 millió Angliára, 29 millió Dániára és 28 millió Svédországra; a kivételből 113 millió Oroszországra, 108 millió Angliára, 52 millió Németországra, 40 millió Belgiumra és Hollandiára és 39 millió Franciaországra jut.

A kereskedelmi flotta állott 1912-ben: 3,349 vitorlásból 349.026 tonnátartalommal és 852 gőzöstől 77,281 tonnatartalommal, (összesen 426.307 tonna az orosz Keleti tengeri flotta 186.129 tonnájával szemben).

Az államvasutak hossza (1912) 3421 km. Az állami bevételek összege 1913-ban 181,246.000 kor., a kiadásoké 158,769.000 kor., az összes államadósság kereken 180 millió korona.

Nagy vagyont fekszik a zuhatagokban, de ezek kihasználása még kis mértékű. Így pld. a Wuokse 435.000 lóerejéből csak 10.000, a Kymmene 274.000-étől csak 28.000, a Kumo 215.000-éből csupán 10.400 van iparilag hasznosítva. Szén persze nincs az országban. B.

Welchen Nutzen kann der erdkundliche Unterricht aus dem grossen Kriege ziehen? von R. Langenbeck. (Geogr. Zeitschrift 1916)

Ezt az annyszor tárgyalt kérdést veszi újra elő szerző anélkül, hogy valami lényegesen újat mondana, főképpen azt hangsúlyozva, hogy jövőben a földrajzi oktatásnak nemcsak terjedelmét, hanem mélységét is növelni kell.

Kivánalmait három pontban foglalja össze. Az első az, hogy a *kartografiára* nagyobb gondot kell fordítani. A térképismeretet a legelső fokon kell kezdeni és rendszeresen végig kell tanítani a legnagyobb méretű térképekig. Kivánatos a szabadban való oktatás, tájékozódás, távolságbecslés, vázlatkészítés, szelvények rajzolása s a fontosabb vetületek megismertetése. A másik a *nemzeti szempontok* erőteljesebb hangsúlyozása, hogy a nemzeti büszkeség és nemzeti öntudat — mely mint mondja annyira hiányzott (?) eddig a németekből — korán beoltódjék az ifjúságba. Harmadik a *gazdasági és közlekedési földrajz* részletesebb tárgyalása a felső fokozatban.

Kivánatos azonban, hogy a politikai, gazdasági és kultúrgeografia mellett háttérbe ne szoruljon a fizikai geografia, mert szilárd alapot csak ez nyújt számukra. Ezt tehát mindegyik fokozaton tárgyalni kell és pedig nem csupán az oro- és hidrografiát, hanem különösen a középső és felső fokon a geológiát, klimatografiát, növény és állatföldrajzot is. *B.*

Néhány szó a földrajztanításához, írta Dr. Bezdek József.
(Különnyomat a Bpesti X. ker. áll. főgimn. 1915/16. évi Értesítőjéből).

Már a cím és a megjelenés helye sejteti, hogy a másfélívnyi értekezés módszertani természetű dolgozat, mely sajnos olyan ritka a magyar pedagógiai irodalomban. Még jobban kitűnik ez a fejezetcímekből. Ezek: A földrajz feladata, A földrajz segédtudományai, A tanterv, A tananyag kiválasztása, A tanmenet, A tanítás segédeszközeiről és a tanítás közben követett eljárásokról s végül két próba vagy mintaelőadás-vázlat, A légkörről s Folyó és állóvizeinkről.

Minthogy a később felemlítendő képek 6 oldalt foglalnak el s a tiszta szövegre tehát csak egy ív jut, kérdés vajjon ennyi témának elegendő-e ez a terjedelem? Nyugodtan állíthatjuk, hogy nem. Ezt kiváltképpen érezzük az egyes tételek rövidre fogott okfejtéseiben, különösen amikor tudjuk, hogy tágabb körök meggyőzéséről van szó, akik körülményesebb és bizonyára szabatosabb kidolgozást s ezen belül csattanós példákat várnak. De a „néhány szó“ világosan jelzi szerző szándékát. Tehát csak néhány szóval, elsősorban gyakorlati tapasztalásból leszűrt gondolattal akar hozzájárulni a középiskolai földrajzoktatás sajnosan zavaros, sokféleképpen értelmezett, könnyűnek tetsző s talán éppen ezért olyan sűrűn félremagyarázott módszertanának megvilágosításához. Gondolatai között sok jót, sok megszívlelni valót találunk, bár egyben-másban más nézetten vagyunk, mégis a gyakorlati tanításban való járatlanságunk visszatart a vitába bocsátkozástól. Az különben is hosszúra nyúlna.

Csak két rövid megjegyzést legyen szabad tennünk. A „Földrajz feladata“ című fejezetet másnak és elsősorban bővebbnek szeretnők látni. Itt a geografia középiskolai céljáról történik említés, amellyel az ú. n. „illetékes körök“ — mint mondja — sohasem voltak tisztában. Ez teljesen igaz, de éppen ezért arra kérnők szerzőt, fejtse azt ki részletesebben és állapítsa meg a földrajz helyzetét és viszonyát a rokon humánus és természettudományos

tantárgyakkal szemben¹⁾, másrészt — s talán ez a fontosabb — jelölje ki hivatását az egész egyetemes iskolai és állampolgári nevelés feladatai szempontjából mégpedig a tervezett kettős tagozatra és bifurkációra való tekintettel is. Nézetünk szerint erre van már egyszer szükségünk, hogy igazunkat az ú. n. illetékes körökkel is elismertessük. Nem könnyű földadat, az ismeretelmélet mélységeibe való leszállást, és egyetemes neveléstudományi magaslathoz való emelkedést is kíván, de egyszer meg kellene tenni valakinek és pedig gyakorlati pedagógusnak, hogy végrevalahára a tantervcsináló korifeusok is megértsenek bennünket.

Másik megjegyzésünk a legalsó fokozatnak „A légkör“ című mintaelőadás-vázlat egyik pontjára vonatkozik, mely cím mellesleg megjegyezve nézetünk szerint nem fedi teljesen azt, amit szerző óhajt t. i. a szülőföld éghajlatának ismertetését, bár valljuk, hogy sok didaktikai érzékkel, gondos latolgatással ügyesen van megszerkesztve. Itt először is szigorúan külön kellene választani a három tételt, t. i. a meteorológiai alapfogalmakat, aztán az időjárást és végül az éghajlatot. Szerző először a *levegő tulajdonságairól* (hidegség—melegség, nedvesség—szárazság) beszél — e helyett én inkább a *levegő állapota* kifejezést használnám — azután megy át a szélre, tehát a levegő mozgására, majd a hőmérsékletre s végül a páratartalomra-csapadékra.

A szélről, melynek ismertetését a levegő láthatatlan voltával vezeti be, azt mondja, hogy az hasznos az emberekre, „mert a különféle tulajdonságú s különféle anyagokat tartalmazó légtömegeket kicseréli és erejét vitorlázásra és ipari munkák végzésére fel lehet használni“.

Én a szél ismertetését a hőmérséklet után adnám; azzal kezdve, hogy a levegő igazán soha sincs nyugalomban, nem is lehet, mert . . . stb. Szóval mozgásban van s ez a mozgás a szél, amit kicsiben fűtött szobánkban is észlelhetünk stb. A szél már most nagyban odakint jelentkezik, s ezzel megváltoztatja a levegő állapotát, mert hozza a hideget vagy meleget (tapasztalat), kergeti a felhőket és hozza az esőt (tapasztalat), tehát a szél — a Nap mellett — csinálja az „időjárást“ (még nálunk is!), tehát a Nappal együtt csinálja az „éghajlatot“ is. A szél azután felfrissíti a levegőt, hat az emberre (tapasztalat) stb. és a szél erejét sokféleképpen fel lehet használni. De van a szélnek káros hatása is. Nevezetesen . . . stb. (mind tapasztalat).

Az értekezés 9 alapfogalmát magyarázó színes kép autotípiáját is közli, amelyeket szerző Farkas Sándor szakfelügyelővel készített. Ezekről persze külön ismertetést és méltatást kellene írni. Mi így a fekete nyomat után is azt hisszük, hogy igen jó segítségére lesznek a földrajztanításnak.

A gondolkodásra készítő derék értekezést melegen ajánljuk földrajz-tanáraink figyelmébe.

Bátky Zsigmond.

¹⁾ Cholnokynak: „A földrajzról“ című cikke (Földr. Közl. 1910.) pompásan felhasználható itt.

A 8. füzet tartalma:

	Oldal
<i>Dr. Cholnoky Jenő</i> : Előzetes jelentés Karszt-tanulmányaimról	425
Apróbb közlemények	456
Irodalom	465
Társasági ügyek	476

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai évdijuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A laccím változását méltóztassék tudatni a titkárval.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% árengedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazoló záradékkal láttatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZÁSZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.
egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,
orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS :

Hézsér Aurél dr.
középisk. tanár.

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.
keresk. isk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató ör.	Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.
Bogdánfy Ödön, műszaki tanácsos, mű- egyet. rk. tanár.	Pompéry Elemér, min. tanácsos, szaba- dalm. bíró.
Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug. könyvtárnoka.	Pósta Béla dr., egyetemi tanár.
Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.	Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg. isk. tanítónőképző-int. tanár.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M. Adria-Egyesület elnöke.	Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.
Gubányi Károly, mérnök.	Róna Zsigmond dr., a Meteorologiai Int. igazgatója.
Halász Gyula.	Schafarzik Ferencz dr., műegyet. tanár.
Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.	Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.
Hopp Ferenc.	Steiner Lajos dr., meteorologiai int. ad- junktus.
Ilosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min. államtitkár.	Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.
Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int. R. T. igazgatója.	Szontagh Tamás dr., kir. tan., a Földtani Intézet aligazgatója.
Kőrösi Albin, főgimn. tanár.	Treitz Péter, m. kir. főgeologus.
Lasz Samu dr., főgimn. tanár.	Vargha György dr., főgimn. tanár.
Littke Aurél dr., pedagógiai tanár.	Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ. igazgatója.
Makay Béla dr., min. tanácsos.	
Milleker Rezső dr., egyet. tanár.	

A pénztáros hivatalos órái:
csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái: csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—9.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti : CHOLNOKY JENŐ.

!!Most jelent meg!!

GUBÁNYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Diszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alapossggal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrásy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképoldalon, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik :

Kogutowicz Károly dr. és Littke Aurél dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

! A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a szokásos kedvezményt oly alakban adjuk, hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6 előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön, vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet közöl, hova eredményesen küldhetjük el prospektusunkat. !

Előzetes jelentés Karszt-tanulmányaimról.

Irta : Cholnoky Jenő dr.

Alig van különösebb és érdekesebb tájképcsoportja hazánknak, mint a Karszt. A mészkőhegységeken mindenütt jelentkeznek hasonló hidrográfiai és morfológiai tünemények, mint a Dinaridák Karszt nevű részében, de talán sehol a Föld kerekéségén olyan túlnyomóan nem uralkodnak a tájképek jellemén, mint éppen a Karszt-hegységben. Ez az oka annak, hogy az egész tüneménycsoportot erről a hegységről *karszt-tüneményeknek* nevezték el.

Hazánk belsejében sok helyen szintén uralkodólag, de még több helyen más tüneményekkel kapcsolatban s mint mellékes jelenség lépten-nyomon előfordul a karsztjelenség, vagy karsztosodás. Eszerint tehát hazánk geográfiai képében nevezetes szerep jut neki. A Murányi, Pelsőczy, Sziliczei, Tornai mészkő-felvidékeken, a borsodi Bükk-hegységben, a bihari Királyerdőben, a magas Biharban, a Béli-hegységben, a Bakonyban, Mecsekben és még számos helyen uralkodó, vagy igen jelentős tünemény a karsztosodás, de fellelhető pl. a balatonfelvidéki bazaltokon, a parajdi sóhegyeken, az alföldi löszplatókon, egyszóval mindenütt, ahol erre alkalmas kőzet kínálkozik kellő helyzetben.

De a magyar medence geográfiájára és történetére egyik sem olyan fontos, mint épen a dinári Karszt-felvidék. Kétségtelen, hogy ha ez a felvidék, vagy lánchegység nem állana túlnyomó részben mészkőből, hanem karsztosodásra nem hajlandó, mondjuk normális kőzetből, akkor már régen rendes folyóvölgyek fejlődtek volna ki benne s az adriai lejtő túlnyomó csapadékbősége következtében bizonyára régen átvágódott volna minden patak, amely az Adriába folyt, hátráló eróziója segítségével az egész hegyláncolaton s a Száva vízvidékének nagy részét magával vitte volna. Nyílt átjárók, tán a Vöröstoronyi-szoroshoz, vagy az Aldunai-szoroshoz hasonló keresztültörések keletkeztek volna s a magyar medence gazdasági és hatalmi befolyása az Adriára oly annyira túlnyomó lett volna,

hogy ezt a történelemnek semmiféle sorsfordulata sem vitázhatta volna el hosszú időre.

Igy azonban, sajnos, a magyar medencét az Adriától széles, életmódjára nézve a kétoldali, határos geográfiai területektől lényegesen elütő, letelepülésre nagyon kevésbé alkalmas, közlekedésre igen nehezen leküzdhető vidék választja el s ezzel a magyar történelemnek súlypontja nem tudott az Adria felé helyezkedni.

Eszerint tehát hazánk földrajzi képében és történetében rendkívül nagy szerep jut a karszt-tüneményeknek. A magyar medence valósággal körül van véve karsztos felvidékekkel. Méltó tehát, hogy ezt a különben is nevezetes és érdekes tüneményt behatóan megismerjük.

A karsztosodásról szóló irodalmunk meglehetősen gyér és éppen nem kielégítő. A barlangokról, víznyelőkről stb. könyvtárnyi leírás van, de majdnem kizárólag turistaecsetelések. *Martell* munkái bizonyos tekintetben felül állnak ezeken a közönséges leírásokon, de éppen nem annyira, hogy kritikus, szigorú tudományos munkálatoknak tekinthetnők érdekes és részletes leírásait. *Daubrée* már lényegesen magasabb színvonalon áll, de a tulajdonképeni karsztosodással, különösen a karszt mechanizmusával egészen feltűletesen foglalkozik. *Cvijić*, *Grund*, *Daneš* és még mások újabb tanulmányai az igazi, helyes irányba terelték a karszt fizikai földrajzi megismerését, de még mindig hiányzik a legfontosabb, alapvető kérdéseknek a megoldása s még mindig nem ismerték föl a karsztosodás jelentőségének mértékét! Geológusaink a rétegek korával, a hegy szerkezetével foglalkoztak, kevés ügyet vetve a felszíni és földalatti formák magyarázatára. Nem is egészen geológus kezébe való a kérdés, mert erős mechanikai érzéket kíván, amint az az alább következő megfontolásokból ki fog világlni. A karsztosodás tüneményével együtt jár a rétegek erős megzavarodása. De ez nem tektonikus, hanem karsztos jelenség, pedig erre még geológusaink nagyon kevés gondot fordítottak. Akik magával a karsztosodás mechanizmusával foglalkoztak, sok ellentmondásba keveredtek önmagukkal és egymással. Az eredmények rendszeren abban állanak, hogy valamelyik fölsímet formát új műszóval ellátva, bevezetnek az irodalomba, anélkül, hogy az illető forma helyesen volna definiálva, tehát hogy genezise tisztában volna. Mert a fizikai földrajznak kötelessége helyesen, szigorúan definiált műszavakkal dolgozni, már pedig genetikus magyarázat nélkül, tisztán a forma leírásával nem lehet semmit sem helyesen definiálni. A kráter nagyon

hasonlít a dolinához, a forrástülesér szintén, de a három hasonló forma közt lényeges genetikus különbség van. Így vezették be a karszt-irodalomba a *karszt-víz* elnevezést, helyes és szigorú értelmezés nélkül; így került bele az *uvala* szó, anélkül, hogy genezise csak a legkevésbé is tisztázva volna, ilyen a *pólje* fogalma is, minden pontosabb meghatározás nélkül. Az ellentmondások klasszikusak. Kémiai oldásról beszélnek, amikor csak egyszerű oldásról van szó, oldást említene, amikor kémiai bontásról kellene beszélni. A dolinákat összezavarják az egyszerű víznyelőkkel; van olyan neves szerző is, aki a dolinákat glaciális eredetűeknek tartja; a poljékat némelyek tektonikus eredetűeknek tartják s nem tudják megkülönböztetni a tektonikus rétegzavarokat a karsztos rétegzavaroktól. De a legközönségesebb, legegyszerűbb, ezer és ezer számra látható dolinákról is egészen helytelen, téves magyarázatokkal van tele az irodalom.

Mindez arra ösztökélt, hogy alaposan hozzáállásak a karszt-tünemények tanulmányozásához s a legszigorúbb kritikával, a mechanikai megfontolások állandó alkalmazásával próbáljak betekintést nyerni ebbe a rejtélyes tüneményesoportba, amelyről nagyon helyesen mondja *De Martonne*: „On peut dire que ces questions sont encore loin d'être éclaircies“.¹⁾

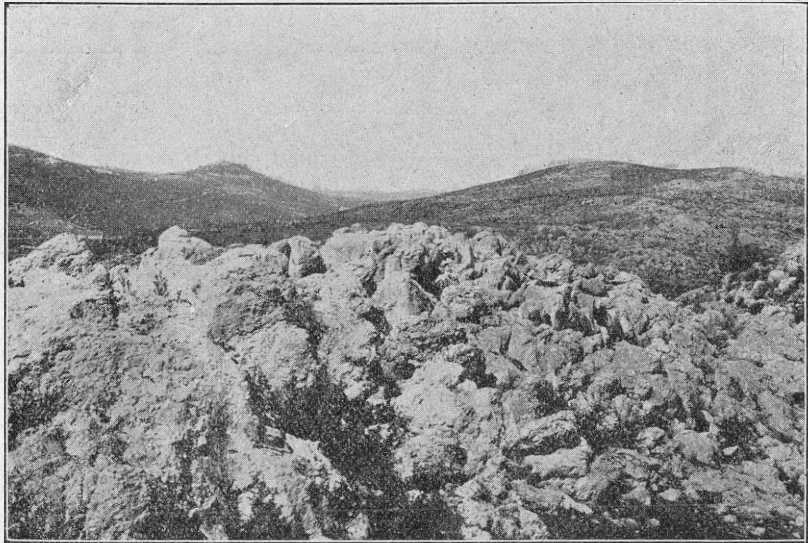
A magyarországi karsztos területek számtalan szép tanulmánnyal szolgálhatnak már ezen a téren. A Bihar környéki karsztos területeket, a hátszegi medencétől keletre fekvő karsztos felvidéket a Csoklovinai-barlang környékén elég behatóan ismerem. A borsodi Bükköt s a gömöri, tornai karsztos területek jókora részét szintén bejártam, sok kisebb karsztos tüneményt ismerek a Dunántúlról, de mindezek a területek messze elmaradnak az igazi Karszt-felvidék mögött. Sokkal nagyobb magasságok, sokkal nagyobb kiterjedés és a tenger közelsége teszik itt a tüneményeket áttekinthetőbbé s ha ott a nagy arányok között megtaláljuk a tünemények magyarázatát, igen könnyen alkalmazhatjuk a többi karsztterületre s kiegészíthetjük a többi karsztterület újabb formáival, amelyek más körülmények módosító hatására keletkeztek.

Eddigi tanulmányaim a Fuzsinei-polje, Grobniki-polje, Bucarii-öböl és a Vinodol árkának vidékére terjedtek ki s aprólékos

¹⁾ De Martone: Géographie physique, 469. („Elmondhatjuk, hogy ezek a kérdések még éppenséggel nincsenek földerítve.“)

gondossággal folytak le, különösen az alapvető tünemények megismerése végett. Tanulmányaim csak a kezdet stádiumában vannak, de mivel máris néhány érdekes, meglepő eredmény kínálkozott, néhányat célszerűnek tartok közölni azért, hogy tanulmányaim irányáról és kilátásairól Társaságunk érdeklődő tagjait tájékoztathassam.

Mindenekelőtt a *karsztosodás általános feltételeiről* kell szólnom. Rendszeren, vagy majdnem kivétel nélkül a mészkő könnyű

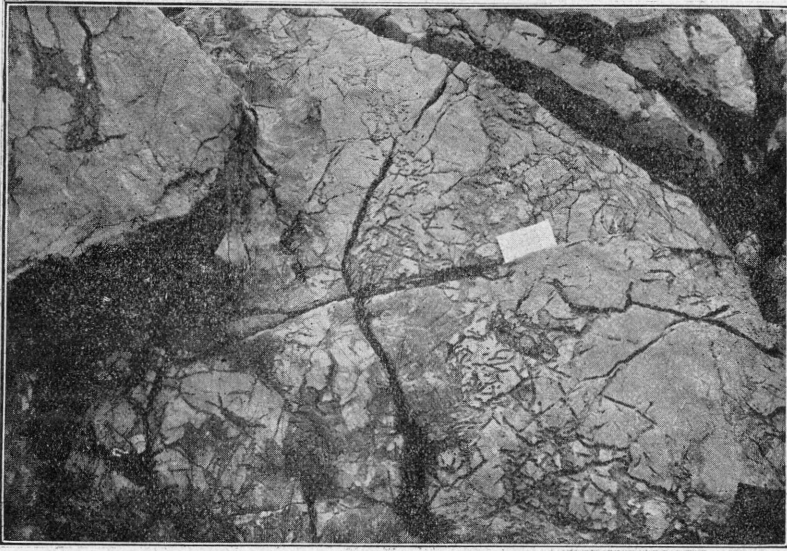
1. ábra. Karr-mező Buccari fölött, hátul a grobniki vár. A mészkő oldhatóságának és igen kevés málladékának következménye.

oldhatóságában látják a karsztosodás okát. A mészkövet a víz, különösen a szénsavas víz aránylag könnyen oldja s ez volna az oka a karsztosodásnak. Valóban ez a fő ok, de ez az ok nem szerepelhetne, ha nem volna egy negatívus feltétele is a karsztosodásnak. Elvégre minden kőzetet old a víz, még a vulkáni üveget is. Oldja pl. a dolomitot is, oldja a gránitot is, hisz a gránit felületén is ismerünk karrosodást.¹⁾ A dolomit oldatának köszönhetjük pl. a

¹⁾ A *karr* jól megkülönböztetendő a *karszttól*. A karr a kőzetek felszínének egyenetlen kimarásából származott nem nagyon mélyreható széttroncsolása, mállás nélkül!

budai keserűvizeket, mert hisz a pirit kénsava csakis oldatban hat a dolomit magnézium-karbonátjára. Eszerint tehát ezeken is kellene karszttüneteknek keletkeznie. Lassabban haladna ugyan előre, de elvégre idő van reá. Igen régi gránit- és gneiszplatókat ismerünk, amelyeken lett volna idő a karszt kifejlődésére, ha százszor annyi idő alatt is, mint a mészkő-felvidéken.

Az oldhatóság egymagában tehát nem magyarázza meg a karszttüneteményeket. Még valami kell hozzá s ez nem más, mint a kőzet csekély *mállékonysága*. A tiszta mészkő nem igen mállik

2. ábra. Friss fejtéssel napvilágra jutott repedés és hézagrendszer Buccari táján. A névjegy normális nagyságú s így mértékül szolgálhat.

el. Csak savak hatására bomlik el s lehet belőle képlékeny, puha málladék. Így pl. a sósav hatására szétbomlik s képlékeny mészklorid lesz belőle. De ez nem tartós vegyület. Sósav a természetben nagyon kevés helyen hat, pl. vulkánok közelében. A humuszsav valószínűleg szintén puha anyaggá, humuszsavas mésszé bontja a mészkövet s ennek fontos következményei vannak is a karsztban, de ez is minimális kicsiny mállást jelent.

Málladék nélkül pedig a kőzet repedéseiben akadálytalanul folytathatja a víz oldó munkáját. Olyan kőzeten azonban, amelyet málladék fed, a repedés mindjárt betöltődik a képlékeny anyaggal

s a karsztosodás megszűnik. Tiszta mészkő talán nincs is a természetben. A mészkövet mindig színezi az agyag, a vas, a bitumen; mindig van benne kevés szilikát, különböző földfémek sói. Ha nagyon sok az idegen anyag, amely a kőzetet mállástermékével plasztikussá vagy porhanyóvá teszi, azonnal elveszti karsztosodásra való hajlandóságát. Ha a mészkőben sok a magnézium-karbonát, akkor dolomitnak nevezzük s ez már nem alkalmas karsztosodásra, mert finom porrá mállik szét, amely a víznyelő hézagokat azonnal eltömi. A sok agyagot tartalmazó mészkövet márgának nevezzük. Ez sem hajlandó karsztosodásra. Amely mészkőben oly kevés az agyag, hogy nem nevezhetjük még márgának, azon van ugyan karsztosodás, de a mész kioldásával fennmaradó agyag, amit a mediterráneos karszterületeken vörös színe miatt terra-rossának neveznek, mégis nagyon akadályozza a karsztosodást, a dolinákat vizet át nem eresztő réteggel dugja el, lassankint az egész karszt-felszínt eltömi, különösen az agyagot megkötő növényzet segítségével. Így a karsztosodás egy időre megszűnhet, de az agyagot csakhamar felszíni vízfolyások támadják meg s erózió, denudáció újra elpusztítja s kezdődik megint a karszt. Mert az agyag csak addig szaporodhat, amíg a mészkövet oldhatja a víz. Amint a keletkezett agyag ezt az oldást megakadályozza, azonnal megszűnik az agyag szaporodása. A felhalmozott agyag csak addig mentes a felszíni eróziótól, amíg felszíni erózió nincs, tehát ameddig a víz eltűnik a mészkő hasadékaiban. Amint ezt nem teheti, azonnal megindul a felszíni erózió s ismét eltávolítja az agyagot. Periódikus jelenség támad tehát, de így a karszt meg nem halhat, legfeljebb elalszik egy időre, azért Sawicki ily irányú okoskodásai, amelyekkel minden áron a karszt ciklusát akarta felfedezni, helyüket meg nem állják.¹⁾ Nem is ismerünk öntörmelékébe eltemetkezett karsztot sehol. Ahol a málladék annyi, hogy képes a karsztosodást megszüntetni, ott karszt egyáltalában nem is keletkezik! Mindegy, hogy ez a málladék a kőzet egyik kimállott alkatrésze-e (agyag), vagy a kőzet teljes kémiai átalakulásából származott-e (kaolin), vagy pedig csak egyik részének bomlása következtében alakult-e képlékennyé, vagy por alakúvá (dolomitpor), de a fő, hogy annyi ilyen anyag keletkezik, amely mindig több, mint az oldással eltávolított friss kőzet. Ilyenkor nem keletkezik karszt. Ha azonban az oldással eltávolított anyag

¹⁾ Sawicki L.: *A caskói karszt morfológiájának tényezői*. Földr. Közl. XXVIII. k. 1910. 282.

mennyisége több, mint a keletkezett málladék, akkor a karszttümenény megjelenik. A kősonak és tiszta gipsznek is kevés a málladéka, azért tekintélyesen elkarsztosodhatnak.

A mészkő elkarsztosodásának oka tehát helyesen úgy magyarázandó, hogy ugyanazon idő alatt az oldás több anyagot távolít el, mint amennyit a mállás szolgáltat. Minél tisztább a mészkő, annál tökéletesebb a karsztosodás. A dalmát partokon ez a tümenény igen nevezetes geográfiai tényekre vezetett, mert a part közelében a mészkő helyenkint igen agyagos, márgás és az ilyen helyeken nem mutatkozik karsztosodás, hanem normális felszíni erózió s a tenger partján ezzel letelepülésre alkalmas félmedencék keletkeztek (Spalato). De egyebüitt is egészen jelentéktelennek látszó kőzetminőségbeli különbségek igen tekintélyes morfológiai hatást tükröztenek a tájképekben.

A málladék hiánya következtében tehát a felszíni víz eltűnhetik a kőzet repedéseiben. De ugyancsak a málladék hiánya következtében a növényzet is csak nehezen fogamzik meg a mészkövön. A növényzet segítségére ilyen helyen főképpen az idegen helyről származó törmelék, málladék siet. Ezek közül a szubaërikus por tán a legfontosabb. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ennek hullását és megmaradását az adriai karsztban nagyon akadályozza a bóra.

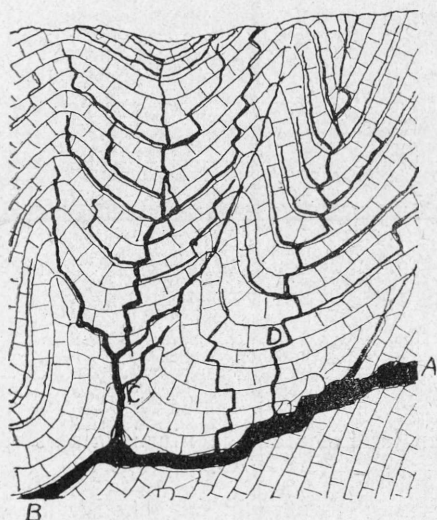
Az eltűnő víz a sziklák résein lefelé halad, ha nincs valami kitérítő ok. A barlangokat és földalatti vízfolyásokat magyarázó rajzokon a lefelé törekvő vizet gyakran ábrázolják úgy, hogy az két ferde réteg közt esúszik lefelé. Az ilyen ábrázolás a legnagyobb óvatosságot igényli. Tapasztalás szerint a mészkőrétegek érintkező felületén szokott a legtöbb agyag lenni. Tehát éppen ott legkevésbé eresztí át a vizet. Ha horizontális vagy lejtős irányban kénytelen a víz mozogni, akkor legkönnyebben megint egy vertikális hasadékot követhet éppen két rétegérintkező, agyagos lap között.

A lezivárgó esővíz szénsavtartalma aligha lehet sok, hisz az esővíz desztillált víz. Lehet azonban, hogy a mészkő felszíne sűríti a széndioxidot s a lehulló víz ezt a mészkő felületi molekulái közül kihajtva, elnyeli. Ebben az irányban még semmiféle vizsgálatunk sincs.

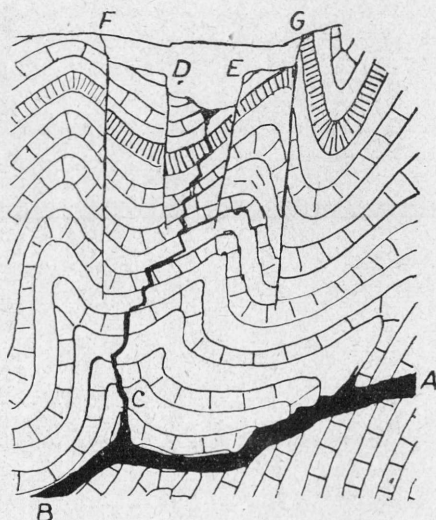
A tények azt tanusítják, hogy a víz oldással valóban széles réseket tágit a kőzet repedései között. Ha a felszínen valami véletlen kis mélyedés több esővíz összefutására szolgáltat alkalmat, akkor az ott éppen jelenlevő vertikális repedés a többinél több vizet

nyel el, gyorsabban tágul s a vertikális, csőszerű vízfolyás lecsapolja a szomszédos mészkörétegek repedéseiben nagy surlódással és tapadással, lassan lefelé szivárgó vizet.

Temérdek dologra kell itt megint figyelemmel lenni, amire karszttanulmányozóink eddig nem gondoltak. Amíg a víz a repedéseket hajcsövesen kitölti, addig egészen más a mozgása, mint amikor már oldás következtében a rés olyan tág, hogy hajcsövesen kitölteni nem tudja! A hajcsöves részekben a hidrosztatikai nyomás jóval kisebb, mint a tág résekben, ha azok tele vannak, még kisebb

3. ábra. Térbeli hidrográfiai rendszer keletkezése, karsztosodásra alkalmas kőzetben.

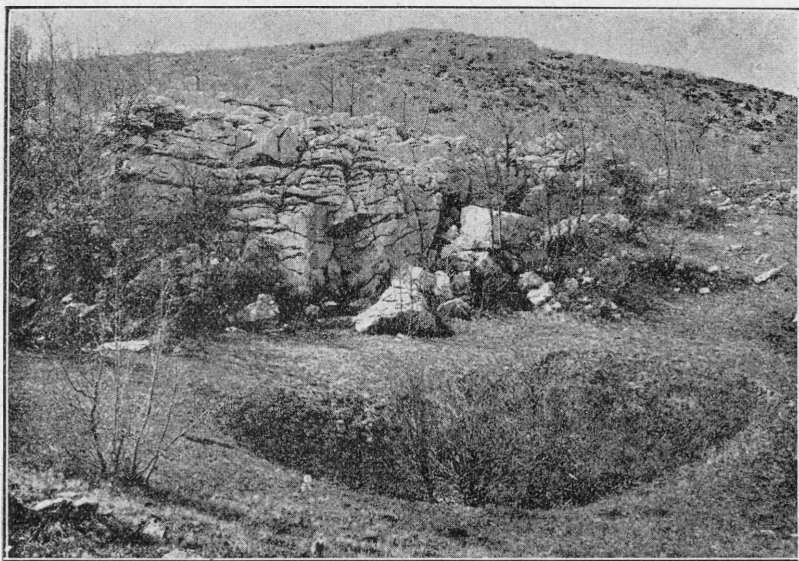
4. ábra. Közöséges vagy rogyott delina. A-B földalatti vízfolyás, C térbeli hidrográfiai rendszer fő folyása; D-E frissebb berogyás, F-G régiebb berogyás, dolinaperem.

a hidrodinamikai nyomás, ha a víz mindegyikben mozog. Ennek következtében az oldóhatás, széndioxid-elnyelőképesség stb. mind változik.

A fő levezető résen át lecsurgó víz körül tehát élénkebb mozgás támad, mind tágabbak lesznek a vertikális és horizontális rések, mígnem azt mondhatnók, térbeli hidrográfiai rendszer keletkezik, konsekvens főfolyással és szubszekvens mellékfolyásokkal (3. ábra). Egyenletes körülmények között ez a térbeli hidrográfiai rendszer kúpalakú felülettel burkolható, mert kétségtelen, hogy lefelé mind

kevesebb és kevesebb oldalszivárgás lehetséges, hisz minden víz felülről jut a kőzetbe. Hogy a burkoló felület valóban kúphoz hasonlít-e, vagy más, görbe vonallal készült kúpszerű forgásfelület-e, azt kísérletek nélkül bajos megmondani.

A szubszekvens kis csorgók nemsokára tetemesen kibővítik réseiket s a kőzet állékonysága kezd meggyengülni. Nagy eső után akkora bővülés keletkezhetik, hogy a sok réssel összeszabdalt kőzet megrogyik. A felszínen kis mélyedés támad, az oldalrések részben

5. ábra. Kisebb berogyás a dolina fenekén, Jelenje táján, Buccari és Fuzsine közt.

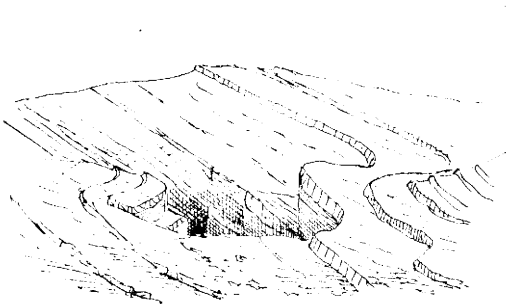
eltömődnek, de a rideg mészkőben teljesen nem. Idők multán a kis rogyások mind jobban bemélyítik a felszínt s előáll a dolina (4. ábra). Az így keletkezett dolinát *közönséges*, vagy *rogyott dolinának* lehet nevezni. Ez a legáltalánosabb típus (4. ábra).

A dolinák ilyen eredete eddigi tanulmányaim szerint is már bebizonyítottnak tekinthető. Két esetben egészen frissen láttam a berogyást. Az egyiket Buccari fölött, a Kamenyák környékén, ahol a Lujza-út átvezet Fuzsine felé (5. ábra). A másikat a Csoklovinaibarláng fölött, Ponories környékén. Ez utóbbi meg fog jelenni az Atlas photographique des formes du relief terrestre c. nagy munká-

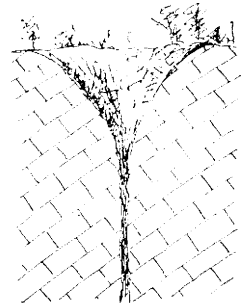
ban,¹⁾ mert erről elég jó képet sikerült készíteni. De számtalan esetben lehetett a rétegek helyzetéből a bezökkenést konstatálni. Különösen jól lehet akkor, ha a rétegek ferdén fekszenek. Ilyennek rajzát mutatja a 6. ábra, szintén a Kamenyák környékéről.

Természetes, hogy a rétegek helyzete zavaros. A mészkő egyforma, egymástól alig különböző rétegei közt nem könnyű felismerni a bezökkenést, alaposan mérni és figyelni kell az egyenetlen térszínen, de annál meglepőbb, hogy amikor egy-kettőn már felismertük a rétegzavart, milyen könnyen észre vesszük a többin, de persze csak akkor, ha a kopár felszínen a rétegeket jól lehet látni, a felület nincs nagyon elkarrosodva, vagy nem borítja növényzet.

Csodálatos, hogy a dolinát valamely erősebb vertikális folyás

6. ábra. Ferde rétegzésű terület dolinájának vázlatos nézete.

7. ábra. Domború lejtős dolina, helyesebben víznyelő.

fölső keletkezett, felszíni erózióval kimosott tölcsernek tartották! Hisz egész alakja tiltakozik ez ellen! Ebben az esetben a dolinát minden oldalról domború lejtőknek kellene határolniok (7. ábra), pedig minden dolina lejtője homorú! A dolina lefolyó kürtőjében vertikálisan folyik a víz. A dolina lejtőjén lecsurgó víz olyan medret vájna magának, amely fokozatosan megy át a vertikálisba. Miért csinálna a dolina kürtőjénél törést? Meredeken indul le a dolina peremén, aztán esése megcsökken, 0-vá lesz s egyszerre csak megint vertikálisra fordul! Ez lehetetlenség! Vannak csakugyan ilyen tölcseralakú, igen meredek, domború lejtővel határolt veszedelmes mélyedések, de azok mindig igen tág, barlangszerű kürtőnek felső nyílásai, amelyeken veszedelmes lefelé mászni, mert több

¹⁾ Ha ugyan a világháború után még lehetséges lesz együtt dolgozni a franciákkal.

száz méteres kürtőbe zuhanhatunk. Ilyen van egy pl. a Divacából San-Canzianba vezető út mellett, Isztriában. Borzalmas, több száz méter mély kürtő, a kúpdad alakú széles nyílás lefelé meredekedő lejtőit bozót lepi el. A marhát óvatos távolban tartják tőle, mert sok szerencsétlenség történ már benne.

De ez nem igazi dolina. Ez *kürtőnyílás*. Ritka jelenség, valószínűleg csak igen nagy barlangok fölött fordul elő.

A dolinakürtő kevés vize is mindenesetre valami földalatti vízfolyásba ereszti a vizét az erózió bázisának közelében. Néha aztán a barlang tágul ki annyira, hogy a dolinakürtő térbeli vízrendszere nemcsak összerokkan, hanem az egész beszakad. A barlangi folyást egy ideig képes eltorlaszolni, de a víz lassankint újra utat talál. A dolina helyén vertikális falakkal környezett mély beszakadás van. Ezt *beszakadt dolinának* kell neveznünk. Tehát tulajdonképpen már nem igazi dolina, mert beszakadt. Fenekén gyakran megjelen rövid időre a földalatti vízfolyás. Elég legyen csak a sanct-canziani hatalmas beszakadt dolinákra utalnom, amelyek az irodalomból jól ismeretesek.

A normális dolinák térbeli vízhálózatában a szubszekvens rések mindig tovább és tovább vágódnak visszafelé, mindig nagyobb és nagyobb területet csapolhat le ugyanaz a kürtő. A már meglevő dolina körül ennek következtében még nagyobb terjedelmű berogyás keletkezhet s ez persze a már kész dolina megsülyedését is magával hozza. Később ismét csak a dolina közepe zökkenhet alább. Így aztán a dolina oldallejtője lépcsőzetes lesz s ezt a kertészek örömmel fel is használják. A dolinát lépcsős kertek veszik körül, de óvatosak legyünk, mert a lépcsőzés mesterséges is lehet!

A nagyon kiterjedt dolinát a terra-rossa eldughatja s a dolina fenekén állandó, vagy legalább tartós életű tó gyűl meg.

A karsztűnemények legrejtelmesebb részlete mindenesetre a *polje*. Ez lefolyástalan — már t. i. felszíni lefolyás híján levő — nagyobb medence a karszt-felvidéken. A balkáni karsztos területeken számtalan van, hazánkban még nem ismerek ilyen képződményt, csak nyomait.

A polje hossza több kilométer, szélessége több száz, esetleg szintén néhány ezer méter lehet. A medence határolása rendszeren meredek, sziklás fal, feneké tőzeges, mocsaras, néha kavicsos, homokos, de ez alatt néha szintén mészkő, de rendszeren idegen, karsztosodásra nem alkalmas kőzet van. Még pedig — s ez a különös,

ez az idegen kőzet lehet a mészkőnél idősebb és lehet nála fiatalabb. Mészkőfenekű poljét csak leírásokból ismerem. Magam mindig csak olyanokat láttam, amelyeknek feneké más kőzetből volt.

Keletkezésüknek megértése végett némi elméleti meggondolásokat kell előre bocsátani.

A mészkő-felvidék nyugtalanul fekvő rétegei rendszeresen egy szintben le vannak tarolva. A legtöbb karszt-felvidék, amit ismerem, régi tönkfelület, amely fel van emelve. Ilyen a Béli-hegység, a Királyerdő, a gömöri mészkőplatók, a murányi plató, a borsodi Bükk, de ilyen a Karszt is. Hogy lehet ez? Egyszerű oka van ennek. Legtöbb magaslatunk fölemelt tönk. Minden hegyvidék előbb-utóbb lepusztul, tökéletlen síksággá lesz, aztán ismét „en bloc“ felémelkedik s megifjodik. Normális kőzetben a megifjodás abban áll, hogy újra összevagdadják a folyók, a fölemelt tönkfelületekből enyhe halomvidék lesz.

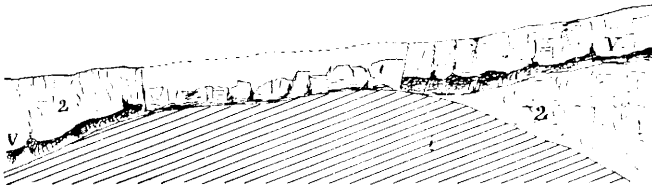
A mészkőből álló tönkfelületek azonban sokkal tovább megőrzik külső alakjukat, mert a pusztulás a hegy belsejében folyik, a mállás pedig igen keveset, majdnem semmit sem rombol a felület felszínéből.

A régi tönk tehát csak a dolinák és poljék súlyedéseiben árulja el azt, hogy a hegy belsejében nagy anyaghiány van. Át- és átlukgatott, üreges felépítésű tehát az ilyen hegy s mélyen alatta elrejtve fekszik az a régibb kőzetcsoport, amelynek egyenetlen felszínén a zavaros mészkőrétegek nyugszanak. Némely helyen a mészkőtömeg vékonyabb, más helyen vastagabb.

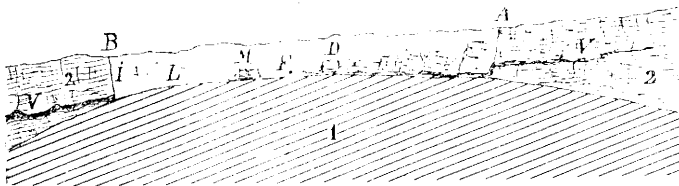
A mészkőtömeg belsejében lévő víz a mészkő alatt fekvő, víz-átnemeresztő kőzet felszínének közelében mozog s mozgásainak irányát részben ez az alapkőzet, részben az egész hegyre vonatkoztatott erózióbázis helyzete szabja meg. Így pl. az adriai karsztban a víz nagy része mindenesetre a tenger felé, más része pedig a Száva felé mozog. Ilyen körülmények között esetleg ugyanannyi víz áramlik el a mészkőtömegnek vastag és vékony részein is. Mindkét részben ugyanannyi kioldás, ugyanannyi üregképződés tehető föl. Ámde ugyanannyi üreg képződése a vastag mészkőtömeg állékonyságát nem veszélyezteti, míg a vékony mészkőtömeg veszedelmes helyzetbe kerülhet.

A mészkőhegy olyan építménynek tekintendő, amely nagy darab, egymáshoz meglehetősen hozzáillő, de össze nem ragasztott, rendetlen alakú kövekből van felhalmozva. Ha a kövek közt a vertikális és horizontális réseket kitégítjük, egyes pontokon igen erős

nyomás fog keletkezni, amely végre a kő törésére vezet. A kövek egyszerre nem szorulnak egymáshoz, a kőzet belsejében lévő üregek boltozatai tehát nem állhatnak meg. Bőmlások keletkeznek, megsülyedések, beszakadt dolinák stb. Ezzel a földalatti víz könnyű lefolyása megakad. Nagy nyomással, újult erővel kezdi tehát a víz a mészkő belsejét megtámadni s nem is nagyon hosszú idő múlva ismét előállítja az üregek keresztmetszetének azt az emésztőképességét, amelyre a lefolyásra törekvő víznek szüksége van. A megrogyott, megvékonyodott mészkőtömeg most még kevésbé állékony s a hézagok kitágulása miatt újra berogyások keltkeznek; s ez így megy szakadatlanul.

8. ábra. Vékony mészkőtömeg berogyása.

9. ábra. Kopott, vagy denudált polje vázlatos szelvénye.

Azt mondhatjuk tehát, hogy ahol a mészkő vékony, ott a karsztosodás nem fejlődhetik ki, mert a mészkőburkolatnak nincs elég állékonysága (8. ábra). Minduntalan berogyik s lassankint az egész tömeg az erózió és az oldó hatás áldozata lesz s a mészkő teljesen lepusztul az alatta lévő, vízátmeresztő kőzet felszínéről. Az általános mészkőtakaró alól tehát előbukkan a normális, régibb kőzet, a környező, elég vastag, tehát állékony mészkő függőleges falakkal végződik a normális kőzet felszíné felé. A víz a falak alól valahol előbukkan s a normális kőzet felszínén végig futva, a másik oldalon eltűnik, hogy folytassa földalatti útját. Helyenkint talán még megvannak a berogyott, hajdani mészkőtakaró nyomai, mint

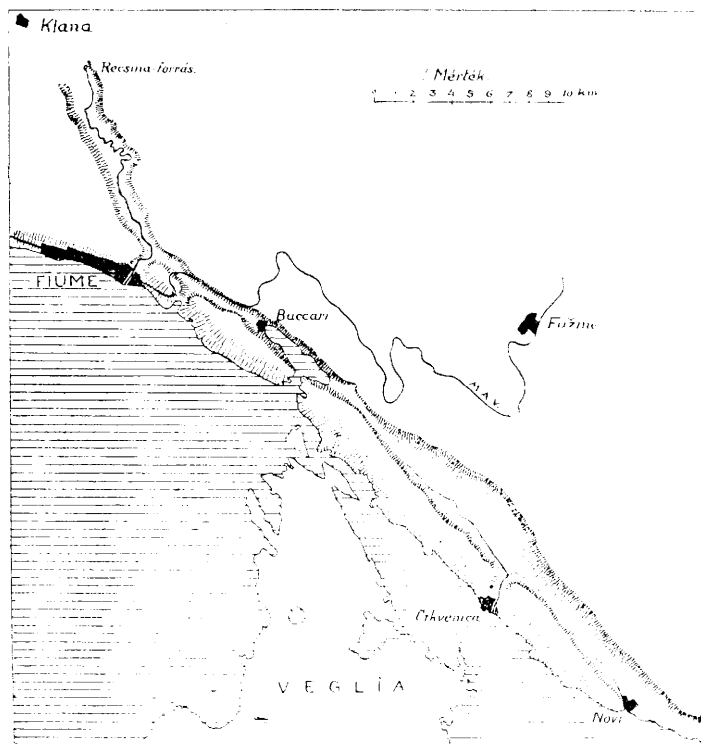
a polje fenekén emelkedő szirtok, esetleg még a berogyott hely egy részét egészen fedi a mészkő. Ilyen poljét mutat 9. ábránk. *A* és *B* helyek közt volt a mészkő olyan vékony, hogy nem bírta ki a karsztos üregeket, tehát berogyott. A berogyott anyagból *I* és *D* helyek közt mindent elpusztított a víz, csak *M* szirt maradt még meg. *D*-nél bukkan elő a karsztvíz, *I*-nél újra eltűnik. Ez a rajz vázlatos hosszanti metszete a Fuzsine-poljének. *F*-nél van Fuzsine, *I*-nél Lič, *A*-nál Jelenje a Lujza-út mellett, 1. az előbukkanó régi pala, 2. a mészkő. Ennek rétegzését nem tüntettük fel, mert először is oly zavaros, hogy alig ábrázolható, másodszer a metszet a rétegcsapások irányában halad és végül a poljeképződés megértésére nézve lényegtelen.

A mészkő kivékonyodása következtében keletkezett poljét bátran nevezhetjük *kopott poljéna*k, mert a vékony mészkő nem lévén elég állékony, lekopott, a felszíni denudációhoz hasonló pusztulásnak esett áldozatul. A falak malterburkolatában keletkeznek hasonló, meredek peremmel határolt kikopások.

A mészkőburkolatok rendszeren elvékonyodva végződnek az alapkőzet felett. Ez az elvékonyodott rész karsztosodásra nem alkalmas, nem elég állékony. Nem bírja el az üregesedést. Ezért lepusztul. Ez az oka annak, hogy a mészkőtömegek, mint takarók, rendszeren meredeken, szakadékos falakban végződnek az alapkőzet felé. Kitűnő példája ennek a rozsnýói medence, amelynek déli oldalán a szilicei plató hirtelen emelkedik ki. Krasznahorka várának mészkőszirtje tanuskodik a mészkőtakaró hajdani elterjedéséről, de a megvékonyodott rész karsztosodásra nem volt elég állékony s lekopott. De így végződik a pelsőczyi plató is észak felé, ilyen a murányi plató végződése minden oldalon. Természetes, hogy a megvékonyodás hirtelen, vetődések mentén is történhet s akkor a megmaradt mészkőfalak a tektonikus vetődés mentén emelkednek s első pillanatra csakis ezeknek volnánk hajlandók tulajdonítani azt, hogy a mészkő ott megjelenik. Ha a mészkő felszíne egy szintben volna az alapkőzet felszínével, akkor csakugyan semmi kétség sem lehetne eziránt. De hova lett a mészkő folytatása? Ennek egészen természetes és egyszerű magyarázata a lepusztulás normális módon, a mészkőburkolat vékonysága miatt.

Általában a mészkőburkolat szilárdságában, a barlangi vízfolyások irányulásában döntő szerepe van a tektonikus vonalaknak, ezt kétségbe vonni képtelenség, de az előállott felszíni formák magyarázatára ezek a tektonikus elmozdulások nem elegendők. Ezek-

nek csak irányító szerepe volt a formák keletkezésében s megszabták a karszt-tünetmények kifejlődésének egész lényegét. A fuzsinei polje helyzetét, alakját mindenesetre tektonikus vonalak határozták meg, de a polje keletkezése maga karsztos tünetmény. Temérdek félreértésre és vitára adott ez alkalmat, pedig oly egyszerű, oly természetes, hogy elfogulatlan meggondolás után szinte önként oldódik meg a kérdés.

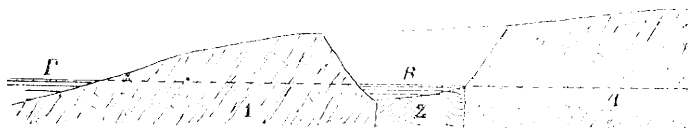

10. ábra. A Rečina-Vinodol-árok vázlatos térképe

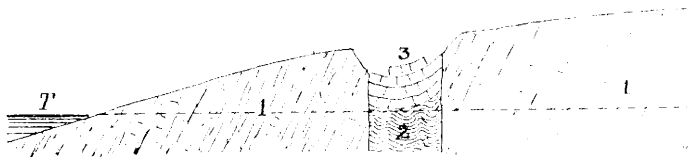
Sokkal nehezebb feladat előtt állunk akkor, amikor a polje fenekén feltűnő normális kőzet *fiatalabb*, mint a felette emelkedő falak mészköve! Ilyen eset áll előttünk a Vinodolban, a Buccari-öbölben s ezek összekötő részeiben. Vinodolnak nevezzük azt az árokszerű, hosszú mélyedést, ami Novitól egészen a Buccari-öbölig nyúlik végig. Tipikus karsztképződmény ez, amelynek megoldása megoldja mindazokat a nehéz problémákat is, amelyek Bosznia, Hercegovina, Montenegro hasonló szerkezetű poljeiben felmerülnek.

A 10. ábra ennek a csodálatos ároknak vázlatos rajzát mutatja. A Recsina felső völgye felett, messze kezdődik Klana vidékén ez az árok. Innen egészen a Recsina nevezetes könyökéig Tersatto felett az árok iránya *NNW—SSE*. Csupa mészkő az árok mindkét oldala és feneke is; a Recsina barlangi, Vacluse-típusú forrásából előbukkanva, mélyen belevágódott a mészkőbe, nagyrészt barlangi eredetű, szakadékvölgygel.

A Recsina Tersatto vagy Trsat fölött elhagyja ezt a hosszú árkot s keresztben, biztosan barlangi eredetű futással áttöri a parti láncokat s mint Fiumara ömlik a tengerbe. Az árok azonban délkelet

11. ábra. Átmetszet a Buccari-öblön keresztül. T tenger. B Buccari-öböl, 1. kréta-mész, 2. fliss.

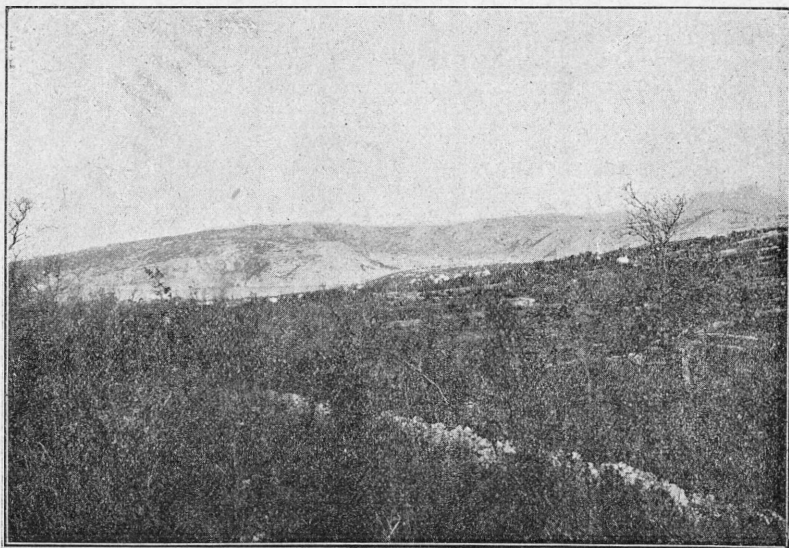
12. ábra. Egyszerűsített átmetszet Sveto-Kuzma táján. 1. kréta-mész, 2. fliss, 3. Nummulites-mész.

felé folytatódik, Orehovica kis házesoportnál alacsony, völgyi vízválasztóra jutunk s onnan lemegyünk Draga falu völgyébe, amely már megint egy keresztirányú szakadékkal, a Martinsiczai-öbölbe adja le a vizét. Sveto-Kuzma helység megint vízválasztón van, de még mindig az árokban. Innen meredeken vezet le a kígyózó út Buccariba. Itt van az árok legmélyebb része, mert itt, megint egy keresztirészen, a portórei csatornán keresztül, előntötte a tenger. Legmélyebb helyén, közel a kijárához, mintegy 44 m mély a víz.

Az öböl délkeleti zugában fekszik Bakarac falucska. Innen megint völgyi vízválasztóra kell felmászunk, hogy átérjünk a festői Drvenik vár közelében az igazi Vinodolba. Festői szép, széles völgy ez, vizei ismét keresztirányú hasadékon át, Crkvenicánál öm-

lenek a tengerbe. Délkelet felé Krcina táján van az utolsó völgyi vízválasztó s a hosszú árok legdélibb része Novinál eléri a tengert.

Ebben a hosszú árokban megjelenik több helyen a fliss. Tudjuk, hogy ez a környező terület mészköveinél fiatalabb, mert a mészkövek itt felsókrétakoriak, a fliss pedig (homokkő, agyagos palák stb.) eocénkori. De előfordul mészkő magában az árokban is, azonban ez a mészkő is eocénkori, nummuliteseket tartalmazó, a felsókrétakoritól meglehetősen elütő, jóval fiatalabb.

13. ábra. A Buccari-öböl környékének fényképe, mutatva a tenger felé lejtő nagy felszint.

Egészen vázlatosan az árok átmetszetét a Buccari-öbölben a 11. ábra mutatja, míg a 12. ábra ugyanilyen metszetet mutat Sveto-Kuzma táján, ahol eocén-mészkő van a fliss felett. Meg kell jegyeznünk, hogy úgy a mészkő, mint a fliss zavarosan, sok töréssel összetörve, erősen gyűrve fekszik, a fliss kevésbé, mint a mészkő, de kétségtelenül szintén igen nyugtalanul.

Nagy kérdés már most, miként került belé ebbe a hosszú árokba a mészkőnél fiatalabb fliss, itt-ott a flissnél is fiatalabb nummulites-mészkővel együtt? A dolog annál érthetlenebbnek látszik, mert az egész terület — amint különösen a 13. ábra fényképe és előbbi metszeteink mutatják — tulajdonképen erősen le-

tarolt, elegyengetett régi felszín, amely ma csendes görbülettel fel van emelve.

Ennek tudatában, kövessük már most itt a tektonikus történetet, hogy a kérdés bökkenőjét világosan megértjük.

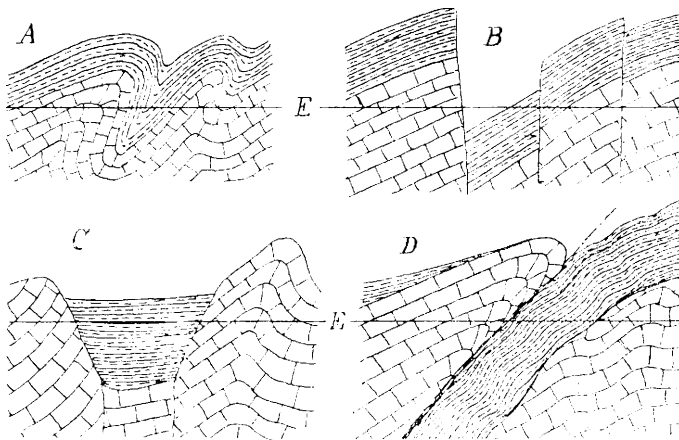
A mészkőrétegek mindenestre vízszintesen települtek le eredetileg, azután igen erősen összegyűrődtek, mert hisz a Vinodol árának környékén mindenütt igen meredek rétegállásokat figyeltünk meg, sokszor egészen vertikálisan állanak. Hogy a fliss a gyűrődéseket megelőzőleg, eredetileg konkordánsan települt-e a mészkőre, vagy pedig a rétegek már ki voltak mozdítva nyugalmukból, amikor a fliss rátelepedett, azt ezen a tájon nem tudjuk eldönteni. Más vidékeken szerzett tapasztalatokból következtethetjük, hogy a fliss már zavart, sőt részben denudált rétegek tetejébe rakódott le. Hogy a fliss összefüggő takaró volt-e, avagy csak egyes pásztaiban rakódott-e le, pl. a mai dalmáciai szigetek közt levő csatornákhöz hasonló mélyedésekben, azt is bajos eldönteni. Egyelőre ez teljesen mellékes. Annyi bizonyos, hogy később a fliss is meggyűrődött, sőt a felette levő eocén-mész sem fekszik nyugodtan. Erős összegyűrés, vetődés vette igénybe tehát a mészkövet és a flisst is.

Azután következett a denudáció. Egyetlen felszín állt elő. A felszín letarolása egy szintbe hozta a mészkövet, a homokkövet, az eocén-mészet mind. A felszín felemelkedése előtt tehát tökéletlen síkság volt itt, a síkságon keskeny homokkő pászta nyúlt végig, helyenkint eocén-mészkővel váltakozva.

Miként került bele ide a kréta mészkő közé a fliss? A 14. ábra mutat néhány lehetőséget. Lehet, hogy a fliss általános takaró volt és egy szinklinálissal került a denudációs felszín alá. Lehet, hogy ugyanez az általános takaró hosszú pászta alakjában, két vetődés közt súlyodt bele a mészkőfalak közé. Az is lehet, hogy a tektonikus árok egészen készen volt már, amikor a fliss betelepült a Morlaccacsatornához hasonló tengersizosba. Még más kombinációkat is feltehetünk, de annyi bizonyos, hogy a felszín letarolása után közvetlenül, minden kőzet ugyanabban a megszakítatlan felületbe denudálódott. Lehetetlen, hogy a fliss ekkor mélyebben denudáltatott volna, mint a kréta-mészkő. Lehetetlen, hogy a tökéletlen síkság felszínében egy olyan meredek falakkal határolt, mély árok képződött volna, mint amilyen a Vinodol, vagy a Buccari-öböl, tisztán denudációval. Az erózió bázisa ebben az időben a denudációs felszín közelében volt, ennél mélyebben semmi sem denudálódhatott. A denudáció befejeztekor tehát még nem volt meg a Vinodol—Buccari-árok, akkor csakis

egyetlen, összefüggő felszín terjedhetett ki a tengertől egészen messze be a Karsztvidék mai helyére.

Ezután következett a felszín felemelkedése. Ma is még gyönyörűen felismerhető ez a felszín az árok mindkét partján, különösen szélesen a Reccina felső völgyétől nyugatra, a Castuai platón. Nagy dolinák lyukgatják be az eredeti felszínt, de ezek nem teszik felismerhetetlenné. Különösen óriások a Buccari-öböltől északkeletre fekvő mejai és praputniki dolinák, de azért a felszín minden nehézség nélkül követhető egészen a még magasabbra kiemelt Malohost-

14. ábra. Fliss-rétegek bejutása a kréta-mészkö közé. A szinklinális begyűrődés, B árkos süllyedés. C súlyedtt árokba bele-rakodás, D áttolás. Ezeken kívül még számtalan módja lehet a bejutásnak.

Trebestin-, Svib-láncokig, amelyekről a fiumei vasút nagy kanyarulatokkal ereszkedik alá erre a mi felemelt felszínünkre.

A hosszú árok besüllyedésének a letarolt felszín felemelkedése után kellett bekövetkeznie. Ez kétségtelen, megeáfolthatatlan, elvitázhatatlan tény. Lehetetlen, hogy a felszín egyenletes, szép felemelkedésében csak éppen ez az árokszerű rész nem vett volna részt. Ez teljesen kizárt dolog.

És éppen ez a rendkívül feltűnő, szinte érthetetlen jelenség. A felszín felemelkedik, mint a tenger felé lankásan, egyenletesen kissé domborúan lejtő felület s akkor ebben a felületben képződik egy hosszú árok, amelynek fenekén mindenfelé a felület többi részénél fiatalabb kőzet bukkanik elő. Az árok csakis ott van, ahol fiatalabb kőzet bukkanik elő.

labb kőzet van befoglalva az idősebbek közé. Az ároknak egyetlen egy helyén sincs krétakori rétegsomó besülyedve.

Közönséges tektonikus és eróziós folyamatokkal megmagyarázni a jelenséget, lehetetlenség. Nézzük sorra a lehetőségeket.

1. Az árok utólagosan tektonikusan besülyedt. Közönséges tektonikus árok, olyan, mint a vörösvári, vagy a móri völgy. Ez lehetetlenség. Miért csak éppen a közbecsüptetett fiatalabb kőzet sülyedt be? Ha vetődések érik a felemelt felszínt, azok nem respektálják a kőzet korát, a vetődések keresztül vágnak minden tekintet nélkül a kőzet minőségére. Rövidebb, egészen egyenes darabon ez a csodálatos véletlen tán elképzelhető volna, de itt, ilyen hosszú darabon, amely még a Recsina-könyökénél meg is törik! Ez lehetetlen. Ilyen véletlenekre nem szabad gondolnunk. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a sülyedés ott kisebb, ahol a fliss fölött még nummulites-mészke is van, de ott is van sülyedés. Tehát még ezt is respektálta volna a tektonikus elvetődés! Olyan elképzelhetetlen véletlent kellene feltennünk, amilyenek tudományos okoskodások terén helye nincs.

2. Feltehetnők, hogy közönséges felszíni erózió távolította el a puha flisst mindenütt, ahol nummulites-mészke nem védelmezte. Ez sokkal könnyebben elképzelhető, mint a tektonikus besülyedés. A csapadék, a mállás, a szél, mind könnyebben támadják meg a fliss felszínt, mint a mészke felszínét. Mélyedés támad tehát a felemelt felszínen, a fliss-sáv mentén, megindul rajta a normális, felszíni vízfolyás, de persze minduntalan letérül róla, mert amint a flissen folyó patak oldalkanyarulataival eléri a mészkeövet, azonnal eltűnik benne valami ponorral. Így keletkezhetnek a Recsina alsó völgye, a Martinsicza-, Portoré-, Crkvenica-kapuk, amelyeken át csakugyan a fliss-sáv vizei jutnak ki a tengerbe.

Nagyon plauzibilisnek látszik ez a magyarázat első pillanatra. De néhány tény mereven ellentmond ennek s lehetetlenné teszi. Először is nemcsak a fliss van megsülyedve, hanem a nummulites-mészke is, habár kisebb mértékben. Másodszor a Buccari-öbölben a tenger színe alá sülyedt a fliss vagy 40 méterrel. Ilyen mélyre az erózió nem hatolhatott. A Buccari-öböl semmi esetre sem eróziós eredetű, ez teljesen lehetetlen. Végül pedig, ha a Vinodol pl. eróziós eredetű volna, akkor abban a fluviális képződményeket, terraszokat, kavicsokat szépen kifejlődve kellene megtalálnunk. Ehelyett azonban csak igen durva törmelék és *karszt-breccsa* található benne, amelyek nemhogy erősítenék, hanem éppen a leghatározottabban cáfol-

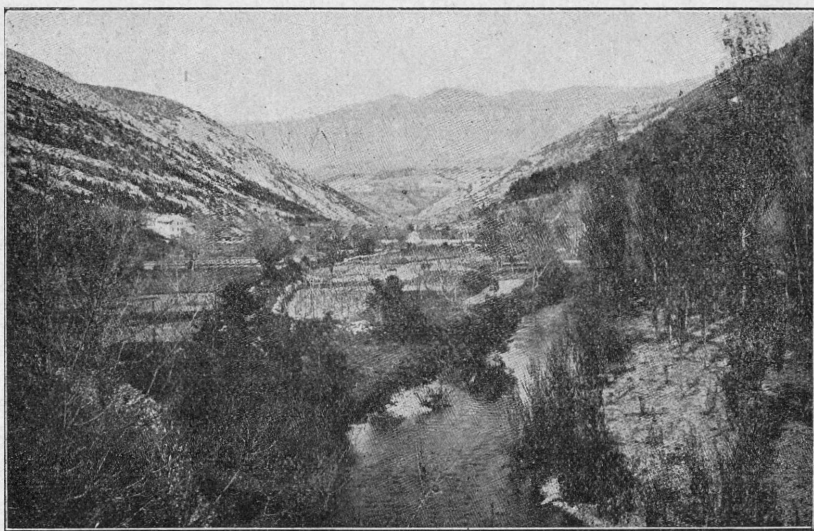
ják az eróziós eredetet. A karszt-breccsáról alább még bővebben lesz szó. Erózióknak minden esetre van nyoma a fliss felszínén, de ez utólagos, másodlagos jelenség, a Vinodol, a Buccari-öböl és a Draga-völgy eredetét meg nem magyarázza. Sőt a felső Recsina-völgy megsülyedt eocén-mészkövére éppen nem alkalmazható!

Az árok eróziós eredetét tehát el kell ejtenünk.

3. Felmerülhet az a hipotézis is, hogy a felemelkedés előtt talán még nem volt ott a fliss, hanem a hasadékokat is kréta-mészkö töltötte ki. Azután keletkezett a hosszú árok, mint egyszerű tektonikus árok, ezt előntötte a tenger s ebbe rakódott bele a fliss. A dalmáciai szigetek közt vannak ilyenforma, hosszú tengersizorosok s azokban csakugyan képződhetik fliss.¹⁾ Ennek a merész hipotézisnek homlokegyenest ellene mond a tények egész sorozata. Először is a dalmáciai szigetek közt sehol sem ismerünk ilyen hosszú, keskeny árkot, hanem csak rendetlen csatornákat, amelyekben a parti képződmények könnyen felismerhetők. A Vinodolban parti képződményekről szó sincs. A karszt-breccsát elnézheték parti kavicssturzásnak, de gondosabb megfigyelés meggyőzhet arról, hogy ez teljes tévedés. A csatornaelméletnek ellene mond másodszer az a tény, hogy a fliss az árokban nem fekszik nyugodtan, hanem erősen meg van zavarva, meglehetősen meredek rétegállásokat figyelhetünk meg. E szerint tehát a csatorna szélessége eredetileg nem olyan volt, mint ma, mert hisz ha a megzavart flissrétegeket vízszintessé kiterítve képzeljük, sokkal nagyobb helyet foglalnak el, mint így. A széles csatorna tehát ismét összenyomódott, megszűkült, olyan csodálatosan szabályos, párhuzamos szélű árokká, hogy megint lehetetlen véletlent kell odaállítanunk magyarázatnak. Harmadszor felvethető az a kérdés, hogy honnan származik a keskeny árokban a fliss anyaga? Köröskörül minden mészkö, hogyan kerülhetett ki ebből homokkő? Agyagrétegekkel még csak meg lehetne barátkozni, de a fliss homokkővének anyaga nagyon messziről kerülhetett ide! Hatalmas, regionális elterjedésűnek kellett a flissnek lennie, mert hisz sok hasonló sávban előfordul a Quarnero körül s mindenesetre elterjedt addig a hegységig, valószínűleg a normálisan denudált Zrinyi-hegységig, ahonnan ez a klasztikus anyag származhatott. Negyedszer: mi van a Svetokuzma alatt levő, szintén megsülyedt nummulites-mészkövel? Az

¹⁾ Ezt a feltevést, nem mint lehetőséget, hanem mint bebizonyítottnak vélt tényként említette fel Lóczy Lajos dr. erről a kérdéstről tartott előadásom alkalmával 1915 februárius havában.

is az árokban rakódott le? Hát az árok többi részéből hova lett? — Ötödször említem fel a legfontosabbat. Ha a fliss a tönkfelület föl-emelkedése után rakódott le, hogyan lehet az, hogy a felemelt felszín többi része a paleogén korszak óta olyan épségben fennmaradt? Elképzelhető, hogy az egész neogén időszakban megmaradt ez a karsztos felszín érintetlenül és változatlanul s csak dolinák képződtek rajta? Ez abszurdum. De hisz minden kétséget kizár, hogy a felszín képződése és felemelkedése lényegesen fiatalabb, talán pliocén és pleisztocén. Ha az ároknak fliss-sel való kitöltődését a felszín

15. ábra. Kilátás a crkvenicai kereszt-völgyből a Vinodolra. Hátról a grizsanei vertikális sziklafalak látszanak, a planina-perem éles vonalával lezárva.

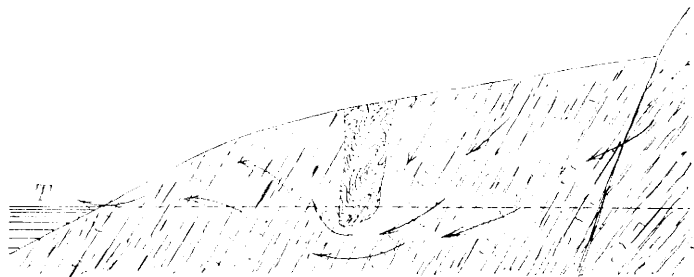
letarolása és felemelkedése előtti időkre tesszük, akkor a fliss felszínének a mészkő felszínével egybe kellene esnie, amint azt már feljebb bebizonyítottuk.

Utoljára említem fel azt, hogy aki látta Grizsane és Belgrad táján a Vinodol árkanak juvenilis jellegét, a hatalmas sziklafalakat, a rengeteg omlásokat, törmeléket, stb., az rögtön tisztában van, hogy egészen fiatal besülyedéssel van dolgunk s nem egy egész geológiai kor, hanem csak a legrövidebb legutolsó korszakok választhatnak el bennünket a forma keletkezésétől.

A csatorna-elmélet tehát valamennyi között éppen a legtarthatatlanabb!

Ez a három normális lehetőség: a tektonikus árok, az eróziós völgy és a tengeri csatorna-elmélet tehát nem alkalmazható erre az esetre. Valami más megoldásra kell gondolnunk. Mivel ilyen eset a Karsztban több is ismeretes, nem karsztos területen pedig ismeretlen, tehát joggal fel kell tennünk, hogy a karsztosodással áll összefüggésben. Ezzel egyszersmind kénytelenek vagyunk *Penck*-nek ellentmondani, mert ő a poljeképződést nem tartotta szükségképpen karsztos jelenségnek. A Vinodolhoz hasonló képződmények azonban a Karszton kívül egyebütt absolute nem ismeretesek. A középrajnai medencéhez hasonló tektonikus árkok világosan felismerhetők, egészen mások, mint ez a csodálatos hasadék.

Ha a karsztos jelenségekkel áll összefüggésben ez a tünemény, akkor magunk elé kell képzelni az eredeti helyzetet, hogy a karsztos tünemények hatását megérthessük.

16. ábra. A Karszt tönkfelülete a felemelkedés után, az árokképződés előtt. A nyilak a karsztvíz mozgásának irányát jelölik.

Amikor a letarolt mészkőfelszín felemelkedett mai nivójára, akkor még a hasadék is ki volt töltve a felszínig, amint a 16. ábra mutatja. A mészkő tehát becsiptetve tart egy keskeny sávot a flissből, amely természetesen nem nyúlik le mélyen, hisz fiatalabb a mészkőnél. Az idegen kőzetet két vetődéslap határolja mindkét oldalán. Alatta szintén mészkő van.

Némely helyen olyan keresztmetszetet látunk, ahol a flissel együtt a fölötte fekvő nummulites-mészkő is bejutott a krétamészkő közé. Itt tehát a fliss mindenestre jóval mélyebben nyúlik le a mészkőbe, mint olyan helyen, ahol az eocén-mészkő már nem jutott bele a hasadékba s ennek következtében denudálódott.

A tenger felé lejtő felszín alatt a mészkő belsejében temérdek víz mozog lefelé, a tenger felé. A hasadék előtt a víznek széles, helyesebben magas mészkőkeresztmetszet áll rendelkezésére,

amelynek hézagaiban, barlangjaiban, üregeiben tovább mozoghat. A Vinodol és a tenger közt megint magas, bő keresztmetszeten át találhatja meg az útát. De a felülről zsiliptábla módjára lenyúló homokkő és pala-tömeg alatt a karsztvíz lefolyására szükséges mészkőkeresztmetszet nagyon megszűkül! Ugyanazon vízmennyiség átfolyása itt, a homokkő alatt sokkal nagyobb sebességgel történik, mint ott, ahol a mészkő egész tömege a víz rendelkezésére áll.

Mint a zsiliptábla alatt a nyílt vízmederben, itt is nagy sebességű, tehát gyorsan erodáló és oldó vízfolyás keletkezik.

Ez nem hipotézis, hanem a tények logikus következménye.

A homokkőpászta alatt tehát sűrűbben egymás mellett fekvő, nagyobb méretű üregek támadnak, mint a mészkő többi részében. És éppen ez az erősen összefurkált, aláásott rész van megterhelve a barlangképződésre teljesen alkalmatlan fliss-sel.

A vége tehát az lesz, hogy a fliss terhe alatt ez az összehyukgatott rész berogyik s a fliss-pászta megsüllyed. A víznek ismét megnehezedik az útja! A Vinodol mögött felduzzad, nagy sebességgel rohan el a fliss alatt s folyása csak a Vinodolon túl, a tenger felé csöndesedik meg ismét. Újra kezdődik a folyamat s megint zökken egyet a fliss-pászta befelé.

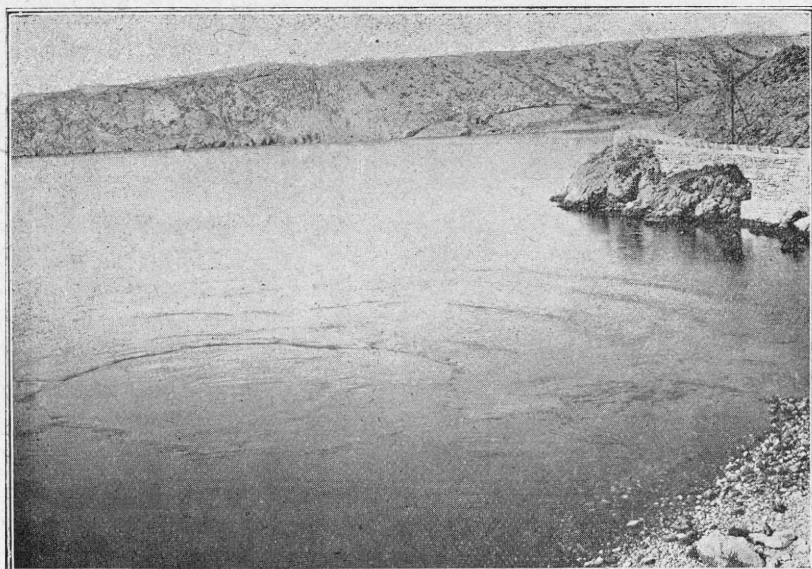
Lehet, hogy alsó éle már az erózió bázisát is elérte, a karsztvíz még mindig alul kerüli meg, mert felső széle még mindig a normális karsztvíz színe fölé emelkedik. A karszt minden hézagát kitöltő árvíz idején meglehet, hogy már a lesüllyedt fliss-pászta fölött is előtör a karsztvíz, források alakjában s elönti a fliss tetejét, amint ez poljékon szinte jellegzetesen megtörténik! De azért az alsó kimosás nem szünetel s csak amikor a fliss felső színe is az erózió bázisa alá kerül, akkor szűnik meg az alsó átfolyás és minden víz a besüllyedt fliss felszínén bukkan elő!

E szerint tehát a fliss azért süllyed be, mert karsztosodásra nem alkalmas, idegen test, amely a körülötte folyó karsztos tüneményekben nem vesz részt, hanem az erózió mértékének megfelelően süllyed alá.

Ahol a fliss eredetileg olyan mélyre került, hogy a fölötté fekvő nummulites-mészkő is még belejutott a hasadékba, ott a fliss alatt dolgozó erózió a jobbra és balra való kitérés lehetősége miatt az üregkészítés mértéke nem lesz nagyobb, mint a kevésbé mélyre süllyedt fliss alatt. Itt is történik berogyás, de az átfurkált mészkő-tömeg kisebb magassága miatt a berogyás mértéke is kisebb lesz. Ez az oka, hogy az eocén-mészkővel fedett fliss-részletek ugyan

szintén besülyedtek, de nem annyira, mint az eocén-mésszel nem fedett fliss-pászták.

A Buccari-öbölben a fliss a tenger színe alá süllyedt, de csak külső, a kapuhoz közel lévő részével jelentékenyen. Bakarac mellett, általában az öböl északkeleti partszegélyén a fliss mindenfelé előbukkanik a parton. Ott tehát a fliss csak éppen a tenger színéig süllyedt. Mielőtt eddig lesüllyedt volna, felszínén már az erózió tekintélyesen dolgozott s felszínét a kapu felé lejtősödővé tette. Így látjuk ezt ma Grizsane alatt, a crkvenicai kapu fölött is. Ha a fliss,

17. ábra. Tengeralatti forrás a Buccari-öböl északkeleti oldalán

kisebb földrengések kíséretében ott is lesüllyedne annyira, hogy északkeleti, magas pereme a tenger színéig jutna le, akkor a crkvenicai kapu előtt szintén nagyobb mélység keletkeznék a Buccari-öbölhöz hasonló módon.

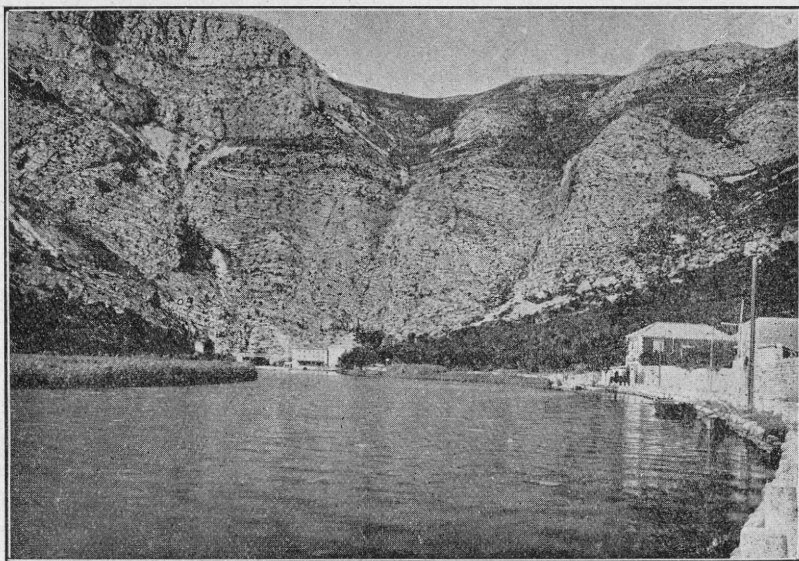
A Buccari-öbölben a fliss legmagasabb pereme elérvén a tengert, a karsztvíz nem került meg többé alulról, hanem fölötté bukkanik elő. Buccari és Bakarac között, az öböl északkeleti partszegélyén több, mint 150 forrást olvastam meg. Némelyik a tengervíz alatt bukkanik fel (17. ábra).

Sehol a Vinodol mentén, az Adria partján ma nem bukkan

elő annyi karsztvíz, mint éppen a Buccari-öbölben. Világos tehát, hogy itt igen sok karsztvíz talál utat a tenger felé. Ez az oka, hogy ez a rész jobban meg is süllyedt, mint a többi rész.

Érdeemes volna figyelemmel kísérni, hogy nedves évek után nem jelentkezik-e a Vinodol mentén sok apró földrengés? Mindegyik a flissnek egy-egy mélyebbre zökkenését jelentené.

A dolog gyorsan haladhat előre, mert a Vinodolban Grizsane táján a sziklafalak rendkívül juvenilisek. Rengeteg törmelék fedi a fliss széleit, durva, szinte sivatagi jellegű, szögletes darabokból, tus-

18. ábra. Ombla-forrás a Gravosa fölötti planina lábánál. A kép közepén rogyott dolina metszete látszik.

kókból, legördült sziklákból álló, igen meredek törmelékhalmoz, amelyen majdnem semmi növényzet sincs, tanúsítva, hogy még mindig mozog, folyton és elég gyorsan képződik. Emiatt nagyszerű a Vinodol középső részének látványa. Amikor az ember Crkvenica felől felmegy a kereszt völgy szép országútján Grizsane felé, már feltűnik a kolosszális, meredek sziklafal, bámulatosan egyenes peremével. A perem felett jól lehet látni a letarolt felszint, a *planinát* s mögötte magasabbra emelkedő horsztokat. Megpillantjuk a megmászhatatlan sziklafal lábánál a nagyszerű törmelékletét s ezeken fehérlenek a kis helységek, festői csoportosulásban. Benn a völgyben a flissen

vidám kis patak csergedez, oly kivételes látvány a Karsztban! A lágy fliss lejtőin szép kertek díszlenek, majd a régiebb törmelék megüledett, karsztbreccsává összecementezett maradványain már falakkal terrasozott, lépcsős kertek sorakoznak, ezek fölött a falvak, azután jön a majdnem használhatatlan, frissen mozgó törmelék.

A törmelék-lejtő legsivárabb, legvadabb újdonságában tűnik fel Drvenik vára körül.

Ez a vár a fliss enyhe lejtői közül kiemelkedő, meredek sziklapúpon áll. Mi lehet ez?

Ez a sziklapúp karsztbreccsából van. Új fogalom, nagy jelentőségű tünemény, amelyet röviden meg kell ismertetnem.

A Karszt meredek sziklafalainak és lejtőinek lábát mindig durva törmelék takarja. De ugyanitt szivárog elő a karsztvíz is. Vaucluse-típusú források, vagy csak egyszerű szivárgások hoznak vizet itt a napvilágra. Tudjuk, hogy a mészkőből előtörő víz mindig kiejti az oldatban tartott meszet. A mésznek ez a kiejtése a cseppkőképződés és a kérgesítés alkalmával, egyáltalában nincsen tisztázva. Oly egyszerű, oly fontos tudományos kérdés és még eddig nem tisztázódott. Annyi bizonyos, hogy amint a víz kiszabadul a szikla repedéseiből, nem képes többé oldva tartani annyi meszet, mint bent a szikla belsejében. Arról szó sem lehet, hogy a párolgás miatt megkevesbedő víz ejti ki. A barlangok 100% nedvességű levegőjében ez a párolgás minimális lehet. Szénsavtartalmát vesztí el nyomás csökkenése miatt? Vagy már a megcsökkenő nyomás magában is elegendő, hogy oldóképessége is megcsökkenjen? Hipotéziseink vannak bőven, de alaposan tanulmányozva nincs a kérdés.

Annyi bizonyos, hogy az előszivárgó víz kérgesít. Összergasztja a törmelék köveit s vöröses színű, kemény, durva breccsa keletkezik. Olyan általános elterjedésű és olyan jellemző a Karsztra, hogy méltán nevezhetjük karsztbreccsának.

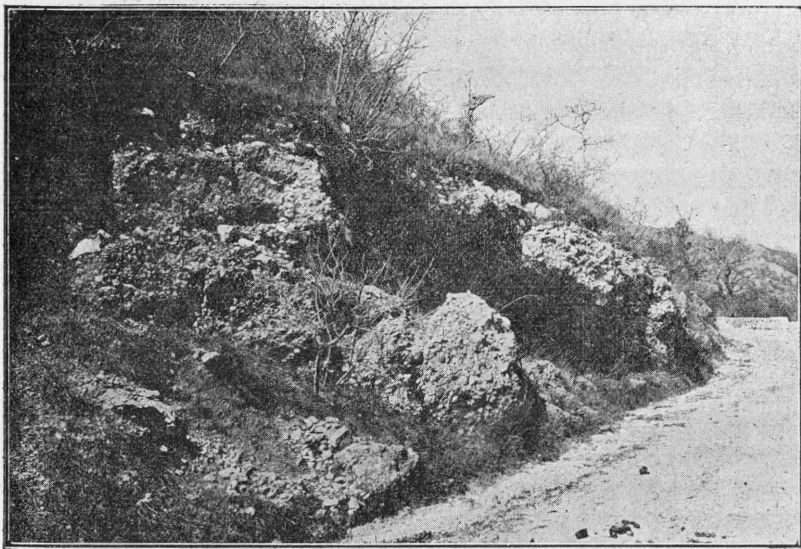
Tudnunk kell, hogy ahol nagyobb tömegű karsztbreccsa fordul elő, ott ideiglenes, lokális erózió-bázis volt, mert csak ott halmozódhat föl törmelék és csak ott törhet elő nagyobb mennyiségű víz.

A Buccari-öböl mindkét meredek lejtőjén temérdek a karsztbreccsa (19. ábra). Ennélfogva az erózió bázisa lassan süllyedt alá mindkét oldalon. Természetesen! A fliss lesüllyedésével karöltve! De nagy magasságban már nem találunk, csak olyan helyen, ahol majdnem vertikális a sziklafal. Mert egyébként a falak omladozásával a törmelék és breccsa legelőször omladozott le, hisz eredetileg

a Buccari-öböl két oldala függőleges volt, amikor a fliss még színig kitöltötte!

Temérdek mondani való volna még erről, különösen az el-tömött barlangnyílásokkal kapcsolatban, de előzetes jelentésemben ezek a tanulmányok, befejezetlenségük miatt még nem illenek bele.

A Vinodolban a fliss felszínén igen sok a karsztbreccsa. Drvenik vára egy ilyen breccsa púpon áll, körülvéve közönséges, normális eróziós völgyekkel. Valóságos tanu-hegy, amely mutatja, hogy mily magasan volt tele a fliss teteje hajdan törmelékkal. Akkor még

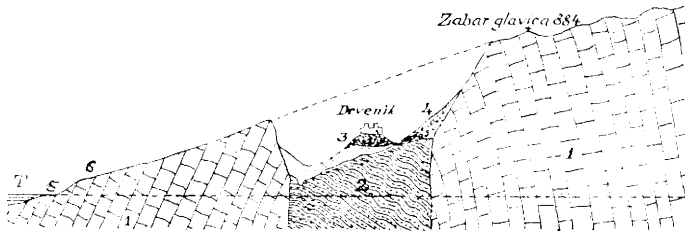
19. ábra. Karszt-breccsa a Buccari-öböl délnyugati lejtőjén, mintegy 80 m magasságban.

úgyszólván semmi felszíni erózió sem volt, száraz, puszta és vad lehetett a törmelékkal fedett, a mainál sekélyebb árok. Amint aztán még mélyebbre süllyedt a fliss, megjelent fölötte a karsztvíz s összecementezte az egész roppant halmazt. Ennek a tetején aztán normális erózió indult meg, újra belevágódtak a völgyek a breccsába, majd a flissbe s előállt a mai helyzet.

A karsztbreccsa helyzete és előfordulásának körülményei még jobban megerősítik a fliss karsztos süllyedésének tényét.

Kormos Tivadar dr. közlése szerint — hisz ő kitünően ismeri a Vinodol sztratigrafiáját — a flissben előfordulnak a krétamészkö

hatalmas tömbjei, mint zárványok. Talán ez a tény sugallta részben a csatorna-elméletet. Azonban az ilyen zárványok előfordulása egészen természetes: a fiatalabb kőzetben mindig föllelhetők az idősebb kőzet zárványai. A fliss klasztikus kőzet, anyaga legnagyobbbrészt messziről került ide. De az anyag valószínűleg már egyenetlen térszínre jutott s nem csoda, hogy benne ott vannak a mészkő zárványai. De ha a Vinodol olyan meredekfalú, kolosszális, szinte infernális tengeri csatorna lett volna, mint amilyent a grizsanei sziklafalak látványa élénk varázsol, akkor a flissnek tömve kellene lennie a mészkő törmelékével, amint ma fekszik rengeteg törmelék a fliss tetején. A fliss azonban nagyon tiszta. Élesen elválnak a mészkőtől, mintha semmi köze sem lenne hozzá! Néhány tuskó, zárvány előfordulása semmit sem mond. De elképzelhető-e, hogy ily óriási sziklafalak közt

20. ábra. A Vinodol metszete Grizsane és Drvenik táján 1. kréta-mészkő, 2. fliss, 3. karszt-breccsa, 4. törmelék, 5. fiatal abráziós partszegély, 6. régiebb abráziós partszegély.

mozgó tengervízbe a szikláról semmi sem omlott alá, csak nagy néha egy-egy tuskó? Később pedig, amikor a tenger eltávozott s fliss töltötte ki a csatornát, akkor meg tengernyi omladék, törmelék keletkezett a fliss tetején?!

Igazán fantasztikus lehetetlenségek terére vezet bennünket ez a merész feltevés. A valószínűség és a tények helyes felismerése éppen az ellenkező folyamatot teszi sejthetővé. A karsztos besüllyedések következtében a fliss-pásztákkal elválasztott planina-darabok szigetekké válhatnak! Nem lehetetlen, hogy éppen a karsztos szigetképződés nevezetes tünetévével állunk szemben. A meglevő dalmát szigetek így váltak el a szárazföldtől, az elválasztó csatornák talán süllyedt poljék. A folyamat kezdő stádiumában levő volna a Vinodollal elválasztott, hosszas bérc-sor. Ez természetesen nagyon is bizonyításra szoruló feltevés.

Még csak a karsztvölgyek kérdésével kell behatóbban foglal-

koznunk. Szabályos elhelyezkedésük mindenesetre tektonikus előrejelzésről tanuskodik. Hisz ma már bátran kimondhatjuk, hogy alig van völgy, bármilyen képződésű is, akár tektonikus, akár eróziós, akár glaciális, akár pedig polje, amely tektonikusan előrejelezve nem lett volna. A völgy helyét valamiféle vetődés, hasadás, vagy repedés állapítja meg, de a völgy kimunkálása aztán más erők hatáskörébe tartozik.

A megsülyedő flissről a víz útát keresett a tenger felé, mindenesetre a sziklák valamely repedésén keresztül. Barlangi, vagy mondjuk helyesebben, földalatti lefolyása keletkezett s a fliss sülyedésével mindig több és több víz törekedett ugyanezen úton a tenger felé.

A flissen normális vízgyűjtő keletkezik, de ennek vizét fokozatosan szaporította a mindinkább sülyedő fliss felszínén előbukkanó karsztvíz is. Mindez aztán a tenger felé néző ponorban eltűnt s valahol a tengerparton jött fel. A fliss sülyedésével a ponor mind alább helyezkedik, egész magas hasadék támad lassankint, amely végül szakadékvölgyggyé tágul. A Reccina völgyében ez a fejlődés könnyen felismerhető, a víz még mindig természetes híd alatt folyik részben keresztül.

A martinsiczai karszthasadék nagyon emlékeztet erre, de már elmosódott. Ott úgy látszik a tektonikus eredet jobban dominál. A crkvenicai keresztvölgy szintén ilyen eredetű. Csak a Buccari-öböl kapuja rejtélyesebb, mert ez mélyen a tenger alá nyúlik. Legvalószínűbbnek látszik, hogy ez igen régi nyílás, talán a fliss is kitöltötte s itt az árok kapcsolatban volt a tengerrel. A keresztvölgy keletkezése mindenesetre különböző probléma a Vinodol keletkezésétől.

Igen valószínűen mondhatjuk tehát, hogy a Reccina—Vinodol árok régi tektonikus árok, amelyet hajdan színig kitöltött a krétamésznel fiatalabb lerakódások sorozata. Az egész letaroltatott, aztán a tökéletlen-síkság felemelkedett s lett belőle a tenger felé lejtő plánina. A fliss aztán mint idegen test az alatta pusztuló mészkő berogyásával besülyedt. Ezt nevezzük karsztos besülyedésnek.

Igen valószínű, hogy a poljék egy része így keletkezett, karsztos besülyedés következtében. Az ilyen poljékat sülyedt poljéknak nevezhetjük, megkülönböztetésül a sülyedt medencéktől, amelyek tektonikus eredetűek.

Igaz, hogy a karsztban is keletkezhetnek közönséges tektonikus sülyedések s ezek a karszttünemény miatt zárt medenék maradnak, mert nincs felszíni lefolyásuk. A normális kőzetben keletkezett tektonikus katlan megtelik vízzel, állandó tóvá lesz, ennek van aztán

lefolyása s a lefolyás befürészelve a kaotlan küszöbét, lecsapolja a tavat, nyílt völgy-részre degradálja a kaotlant. A Karsztban pononnal tűnik el a súlyedés vize s ezért megtartja zárt alakját. Nagyon valószínű, hogy sok ilyen polje van, pl. a grobniki Kamenopolje a rétegek helyzetéből következtetve alighanem ilyen, de általánosítanunk nem szabad, különösen pedig nem szabad ilyen eredetűnek tartani a kopott poljékat és a Vinodolhoz hasonló, karsztos besúlyedéseket.

Tanulmányaimból egyelőre csak ennyit óhajtottam közölni. A fizikai földrajzi tanulmányok mindenestre megelőzik a település és egyéb emberföldrajzi problémákat. Ezek is bőséges aratással kínálkoznak. Amit a karsztos vidékek életmódjáról és településéről, a csodálatosan idegen és szokatlan arculatú vidékek emberföldrajzáról tudunk, az bizony egyáltalában nem kielégítő. Az ember itt rendkívüli nehézségekkel küzdök. A kevés termőföld, a vízhiány, a bőséges csapadék, a nagy magasságkülönbségek, a rettenetes bórá: mind igen tekintélyesen befolyásolják az ember életmódját s a karsztos vidékeket egészen különös geográfiai egységékké teszik. Talán sehol sem olyan felöltő az emberi telepek alkalmazkodása a fizikai földrajzi viszonyokhoz, mint éppen itt. A bórá elől lehetőleg elrejtve, a termőföldben gazdagabb dolinák és poljék körül csoportosulva, a lehetőleg színtvonalban vezetett fő közlekedő utak mentén felfűzve, valóban, szinte iskolai példákkal szolgálnak ezek a telepek. A kertészkedés és a planinák pásztorkodásának gazdasági összefüggése, a kétféle foglalkozású nép etnikai különbsége, az egész etnosznak a tengertől a poljékon és planinákön át egészen a magyar medencéig való fokozatos átalakulása mind igen nevezetes és meglepő dolgok, de valamennyinél érdekesebb és tanulságosabb a nagyobb dalmáciai telepek földrajzi helyzete. Általános település-földrajzi tankönyvben talán a legjobb példatár innen kínálkozik, ahol a természet oly szeszélyesen szórta el a mediterráneus éghajlat minden áldását és a karsztosodás minden átkát, ahol a félvad illir hegyi pásztor közvetlen szomszédságában lakott a magas műveltségű görög és római letelepüléseknek, ahol egy Spalato, Ragusa fényével szemben áll a Karszt hozzáférhetetlen planináinak, eldugott poljéinek ősi elmaradottsága.

Karszt-tanulmányaimnak ez a része csak részben alkalmazható hazai karsztos területünkre, de magában is végzetlenül érdekesítő s igen nagy becsű, általános értékű eredményekre vezethet.

Apróbb közlemények.

Stein Aurél levele Lóczy Lajoshoz. London, a British Museum Stein-gyűjteménye, 1916 szept. 25.

Kedves Professzorom!

Nagyon bűnösnek érzem magam, hogy már igen régóta meg nem köszöntem Önnek azt a szives és kedves levelező-lapot, mellyel engem mindjárt ide való visszatérésem után üdvözölt. Rettenetesen elfoglalt idő volt ez számomra, mely az én harmadik utazásom előzetes jelentésének elkészítésével, az eredmények feldolgozásához szükséges rendezgetésekkel és azzal az igyekezettel telt el, hogy befejezzem korábbi közép-ázsiai expedicióm eredményeinek végleges kiadását. De mégis úgy érzem, hogy mindez nem szolgálhat mentségül. Így hát teljesen az Ön régi kedvességében és baráti vonzalmában vagyok kénytelen bízakodni.

Igazi örömmel értesültem arról, hogy a történelem szomorú fejezetének dacára is — melyet a világ átél — Ön képes volt zavartalanul folytatni tudományos munkálkodását és új teljesítménnyel kiegészíteni nagyhirű életmunkásságát. Meg tudom érteni, hogy nagy meglepedésére szolgál az, hogy egészen szabadon élhet annak a nagy munkának, melyet a földtani felvétellel való megbízás ró Önre. Bárcsak még sokáig élvezhetné odaadó munkásságának gyümölcseit.

Én márciusban tértem vissza Perzsiából Indiába, a Közép-Ázsiából hozott eredmények érdekes kiegészítésével. Sok láda régiségem, mintegy 200 ládába zárva, Kashmirban van biztonságba helyezve s egyik asszisztensem már dolgozik is rajtuk. Az új felvételek, melyek mintegy 150 mérőasztal lapot tesznek ki, egy új atlasz számára dolgoztatnak fel Dehra Dunban, a trigonometriai intézetben. Ez lesz harmadik utam kartografiai eredményeinek végleges kiadása.

Angliába májusban tértem vissza nagyon kellemes utazás után és régi barátaim körében szives fogadtatásra találtam. Már júniusban felolvastam harmadik utamra vonatkozó előzetes jelentésem kivonatát a „Royal Geographical Society“ (Királyi Földrajzi Társaság) előtt és bizvást meg lehetek elégedve a fogadtatással, melyben azt részesítették. Ez már megjelent és remélem: nemsokára talán meg lesz engedve, hogy küldhessek Önnek is egy példányt. Reméltem azt, hogy elmehetek Svájcba és találkozhatom ott sógornómmal öt évi távollét után. Szükséges itteni engedélyeim rendben voltak. De ő tőle megtagadták Bécsben a kívánt útlevelet és a terv nagy sajnálatomra meghiusult.

Remélem, hogy itt a jövő májusig maradok vagy hosszabb szabadságot veszek, ha van némi béke remény, mielőtt visszatérnék Kashmirba. Nem szükség mondanom, mily boldog lennék, ha lehetséges volna viszontlátnom Önt és más régi kedves barátaimat. Szíves üdvözlétemet Szily, Goldziher uraknak és más közös barátainknak, ha találkozik velük. Minden jó kívánással és a legmelegebb üdvözléssel mindig őszinte tisztelője Stein A.

A leszálló légáramlatoknak az időjárásra való hatásáról *Johansen O.* helsingforsi meteorológus, terjedelmes munkát adott ki. (Acta Soc. Fennicae T. 44. 1913) Szerinte még Finnország sík és vízbő tájain is kimutatható a főhnyelenség, amely a típusos hegyfőhntől csak bizonyos fokban különbözik. A tünetemény a talaj felett, mint hőemelkedés vagy lehülés jelentkezik, a szerint, amint vagy a kompresszióshő, vagy pedig a porhijas levegő folytán nagyobbodott hőkisugárzás a túlnyomó; a leszálló mozgásnak a levegő szárazsága és a szélirányok a döntő ismertetőjelei.

A kompresszióshő által magyarázható pld. az a sajátosság jelenség, hogy Helsingfors-ban a legmagasabb téli hőmérsékletek NW , a legalacsonyabbak pedig S szelek mellett fordulnak elő. Az állomás ilyen esetekben a magas légnyomás északi szélén, vagy pedig nyulványában fekszik; tehát nem az anticiklón magjában lassan alászálló mozgással van dolgunk, hanem igazi főhnyelenségekkel, leszálló széljelenségekkel; ugyanígy a legmagasabb nyári hőmérsékletek nem a centrumban, hanem az anticiklónok peremén fordulnak elő; ezenkívül nem a szélcsend, hanem az élénk horizontális áramlások a jellemző tünetemények.

Ha azonban a légáramlás nem ér le egészen a földig, hanem ezen néhány száz méter magas inverziósréteg, marad fekvve, akkor a megfordított jelenség lép fel: az éjjeli kisugárzás miatt szokatlan hideg. A leghevesebb hidegperiodusok és legkárosabb éjjeli fagyok egyike-másika Észak-Európában éppen ciklonális időjárás helyzettel, vagy két depresszió közötti maximummal jelentkezik. A kis vízszintes távolságokra eső hőmérsékleti különbségek néha szintén az alászálló légáramlatokkal magyarázhatók meg; *Johansen* szerint pld. egy esetben a Finn tengeröblben 0 foknyi és benn a szárazföldön $3-5$ km-nyi távolságban már $20-26$ foknyi hideg uralkodott.

Johansen a rendelkezésre álló irodalom gondos figyelembevétel alapján arra a következtetésre jut, hogy az összes fentebb említett jelenségek „normális” főhntüneteménynek tekinthetők, amelyeknek a hegyi főhny csak egyik alfajtája. Sőt az utóbbi is nagyobbára egy a hegységnek torlódó s ferdén alászálló légáramlatnak az eredménye, tehát nem egyéb, mint torlódás folytán megerősödött főhny. *Johansen* ajánlja ennek aërológiai megfigyelések révén való alapos tanulmányozását is. M. E.

Az Egyesült Államok és Földünk legforróbb vidéke Dél-Kaliforniában fekszik, a Salton-tó vidékének egyik depressziójában 54 m tengerszint alatt, tehát valamivel magasabban, mint a völgy (Death-Valley = Halál völgye) teknője. Az elpárolgás itt természetesen rendkívül nagy, úgy hogy a növényzetnek bőséges öntözésre van szüksége. Az elpárolgás és a növénytakaró bizonyára lehűti a levegőt, úgy hogy a hőmérő néhány fokkal többet mutat, mint kellene; annyi kétségtelen, hogy a völgy talpán magasabb a hőmérséklet, mint a megfigyelő állomáson Greenland Ranchon. Az $1911-1914$. évek évi közepes hőmérséklete csak 25° ugyan, de a július középhőmérséklete 37.1° , az augusztusé pedig 36.9° . A legforróbb július (1914) középhőmérséklete 38.7° volt, a leghidegebb januáriusé (1913) 7.7° . Az

abszolút maximum 56·7°, az abszolút minimum — 9·4°, vagyis az évi ingadozás 66°. E magas hőmérsékleteknek részben dinamikus okuk van, nevezetesen a nevadai magas platókról és hegyekről lezúduló, különben is forró levegő dinamikusán még erősebben fölmelegszik s a depresszióban heverve a sivatagi teknő kisugárzása következtében mégjobban fölhevül. B.

Nyugat-Szibíria új kiviteli útvonala. A „Szibíriai társaság“, a kontinentális fekvésű, úgy a Fekete, mint a Keleti tenger kiviteli kikötőtől távolfekvő Ciszbajkália gabonájának és más terményeinek kiviteli lehetőségeivel foglalkozva, egy új útvonal létesítésének tervét vetette fel. Arra gondoltak ugyanis, hogy a költséges szárazföldi szállítás helyett az olcsó szibíriai vízi úthoz kellene folyamodni s a Jenisszejen behajózva a Kári-tengeren át kellene Nyugat-Európába irányítani az árúkat.

Az 1913. év őszen végzett kutatások azonban azt mutatták, hogy a Kári-tenger még a hajózásra legalkalmasabb hónapokban t. i. augusztusban és szeptemberben sem egészen jégmentes s ez az áthajózás idejét negy-szerezné. A figyelem ezek után az Ob folyamra terelődött. A tengeri út ugyan innen is a Kári-tengerbe vezet, de lehetséges egy másik megoldás is, t. i. ennek szárazföldön való megkerülése. A folyam ugyanis Obdorszk táján, a legfontosabb alsóobi kereskedelmi kikötőnél mintegy 500 km-nyire megközelíti a Barentsz-tengert, amelyen át a nyári hajózásnak semmi lényegesebb akadálya nincs. A terv már most nagyon egyszerű: víziút Obdorszkgig, innen keskenyvágányú vasút a Barentsz-tenger egyik alkalmas pontjához, talán a Varandzej-szigettel szemben. A szállítás innen a nyugateurópai kikötőkbe tonnánként mintegy 100 korona.

A bővizű, hatalmas Ob pompás hajózó út. Felső szakaszában 200 napig, alsó szakaszában 180 napig jégtelen; eddig mégis csupán középső szakaszán és az Irtisen jártak vegyes személy és áruszállító hajók, de csakis olyan árúkkal, melyek a magas szállítási költséget megbírták. Uszályok és tehergőzösök nem közlekedtek. A terv megvalósításához ezek persze nélkülözhetetlenek lesznek. B.

Petróleumforrások Ausztráliában. Nagyobb petróleumtelepek ezideig nem voltak ismeretesek Ausztráliában, újabban azonban Adelaide táján s Sidney és Brisbane között gazdag forrásokat fedeztek fel, sőt azt állítják, hogy több itt a petróleum, mint bárhol a világon. Egyes telepek kiaknázását már megkezdték; minthogy pedig ezek a tengerpart közelében fekszenek, nagy jelentőségük lehet a hajózásra a motoroshajók üzembe állítása által. Az ausztráliaiak nagy petróleum kivitelre számítanak.

Platinabánya Németországban. A folyó évben szándékoznak megnyitni az első platinabányát a *Sauerland*-ben (Wesztfália), ami által a német piac függetlenné lenne az orosz platinamonopoliúmtól. Hosszas kísérletek után az 1913-ban elhunyt Schreiber Károly bányamérnök olyan eljárást eszelt ki, amellyel a kőzetben finoman elosztott platínát ki lehet választani. Az elemzések szerint 1 tonna kőzetben 34 grammnyi platina, 2 grammnyi arany és 12 grammnyi iridium és rhodium van. A kedvező eredmények

láltára bányászszakértők és tőkések egy platinakohó felállítását határozták el Olpeban, Weszfáliában. A Sauerland platinakincsei állítólag négyszeresen felülmulják az Uralét. B.

A balkáni államok ásványkincsei. A félszigeten termelt fémek közül fontosabbak ezek: arany, ezüst, réz, ólom, horgany, antimon; kevésbé jelentősek: kéneső, vas, króm, és mangán. Ezek közül azonban csak réz, ólom és antimon kerül nagyobb mennyiségben feldolgozásra. Az *arany* ma már nem játszik nagy szerepet; ez részben mosott, részben ércekhez kötött arany: Szaloniki tájékán még nem régiben is sok aranyat mostak. Északkeleti Szerbiában a Timokvidéken és Pek völgyben egy angol, majd később egy belga vállalat gépekkel mosott aranyat a folyóhomokból.

Némely helyen (a Pek völgyben) 1 m³ homok 1 franknyi aranyat is adott. Kvarcban, szerpentin-féleségekben és trachitokban sok helyen fordul elő arany Szerbiában (Neresnica, Majdanpek, Deli Jovan, Ruzman, Bor, Zlot, Szlavinac). Található azonfelül arany Macedóniában (Szaloniki) és Bulgáriában.

Kéneső az Avala szerpentinjében fordul elő, sajnos csekély mennyiségben; *ezüst*, ólom ércek társaságában van Szerbiában (Rudnik, Podrinje, Kopaonik) Bulgáriában (Osszogovo-hsg.) és Macedónia több helyén. *Rezet* Szerbia szolgált leg többet.

Hires itt a bori bányatelep kitűnő és rendkívül gazdag rézbányáival, melyek francia kézen vannak. Az évi termelés meghaladja a 7000 tonnát. Valjevó vidékén, Majdanpeken és a Kopaonik hegységben is vannak rézbányák. A félsziget számos lelőhelye a szerbiai bányák mellett alig jöhet tekintetbe. *Horganyt* Szerbiában (Kučajna, Rudnik), *antimont* különösen Macedóniában (Rozdan) és Szerbiában (Podrinje, Krupany), *mangánérceket* Bulgária több helyén bányásznak. *Vasércek* közül többféle fordul elő, elsősorban Szerbiában, de seholsem nagyobb tömegben és főképpen nem széntelepek társaságában. Más hasznos ásványok közül a *magnezitet*, *kaolint*, *azbesztet*, *márványt* (Görög Macedóniában és Thesszáliában) és más *építőköveket*, valamint *aszfaltot* meg az *ásvány forrásokat* lehet felemlíteni. *Szénben* nem bővelkedik a félsziget. Feketeszén kevés van s ez az oka, hogy a vaskohászatot Bosznia és Görögország kivételével abba kellett hagyni. A szerb és bolgár vasérceket e végből Magyarországra kellene szállítani. Idősebb szén Szerbiában Kučajna vidékén található, fiatalabb szenek Zajčar—Knyazevac s Orsova—Negotin között vannak. Állami kezelésben áll a szenyei barnaszénbánya évi 120.000 tonna termeléssel. Úgy tetszik mintha több szén lenne Bulgáriában, nevezetesen anthracit Vidintől délre és az Iszker völgyben, krétakeresztésű szenek a Balkán-medencében és barnaszének az ország több pontján, némelyikük eléggé alkalmas helyen (Pernik-Bobordol, 400.000 t. és Lom). B.

Görögország közgazdasága. Görögország elsősorban földművelő állam, bár egész területének csak mintegy ötödrésze művelhető, nevezetesen 22·1%; 31·2% esik a rétre és a legelőre, 12·7% erdőre és 34% a művel-

hetlen területre . . . persze a korábbi háborúelőtti területből. Nagybirtok nincs, a föld nagyobbik fele parasztkézben van, vagy felesen műveltetik. A gazdálkodás elmaradt, amiben nagy része van a szárazságnak s az öntözésre felhasználható folyók hiányának. Hátrány a földbereknek természetben való beszolgáltatása, valamint mezőgazdasági szövetkezetek és hitelintézmények hiánya is.

Gabonafélékből buzát, árpát, rozst és kukoricát termelnek, a művelhető terület 57·5%-án, összesen 8100 km²-en. Legfontosabb termény a mazsolaszólló, ebből 1913-ban 1,600.000 mm termett. Ennek egyoldalú művelését törvénnyel kellett korlátozni s ennek alapján 4000 ha területet kiírtottak. A mazsolaszólló után az oliva és olivaoaj következik, az előbbiből 1913-ban 650.000 mm-t produkáltak; buza 4 mill., bor 1,800.000 hl, dohány 290.000, füge 120.000 mm termett. A selyemhernyótenyésztés Messzeniában és Thesszáliában van elterjedve. Az állatállomány a következő (1914) 149.000 ló, 79.500 öszvér, 132.800 szamár, 300.000 szarvasmarha, 3,546.000 juh, 2,638.000 kecske, 227.180 sertés.

Az ipar még fejletlen, szappan, gyapju, gyapot, papiros, üveg, alkohol és bőrgyárak meg malmok vannak az országban. A hajóépítés jelentékenyen emelkedett.

Ásványos kincsei sokfélék: vas, réz, horgany, ólom, ezüst, mangán, aluminium, antimon, ón, nikkel, szén stb. Különösen gazdagok Laurum, Thesszália, Euböa és az Egei szigetek.

1913-ban 423.569 tonna vasat, 25—26.000 t piritet, horganyt, ólmot és magnezitet, 32.000 t mangánt, 16.000 t nikkelt bányásztak.

A külkereskedelmi mozgalmat ez a táblázat mutassa millió drachmákban (= kb. 1 korona)

	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
bevétel . .	154·6	137·5	160·5	173·5	167·7	177·9	175·1
kivitel . .	110·7	101·7	144·6	140·9	146·2	119·0	117·1
összforgalom	265·3	239·2	305·1	314·4	303·8	269·9	292·2

A fontosabb beviteli államok sorrendje és forgalma (1913-ban) a következő: Nagybritannia (43 mill. drachma), Oroszország (35), Ausztria-Magyarország (29), Németország (13), Franciaország (11); a fontosabb kiviteli országok pedig: Nagybritannia (28), Franciaország, Ausztria-Magyarország és Németország (13—12), Németalföld, Unió, Belgium és Egyiptom (9½—9).

Legfontosabb *beviteli* cikkek és értékük szintén millió dr.-ban: halak (60), gabona (32), textil-nemű (20), szén (19) és fa (15); legfontosabb *kiviteli* cikkek: mazsola (41), dohány (20), olivaoaj (15) és bor (13). A kereskedelmi flotta bruttotartalma (1912) 691.000 tonna. B.

Románia terméseredménye 1915-ben. A román hivatalos kimutató az 1915. évi termésről a következő adatokat tünteti föl:

Gabonafélék: buza 31,448.293 hl, rozs 1,025.970 hl, árpa 10,109.752 hl, zab 10,238.548 hl, kukorica 30,451.520 hl, köles 582.876 hl, tönköly 2643 hl.

Olajos és textilis növények: repce 285.439 hl, lenmag 47.187 hl, lenrost 5382 mm, kendermag 23.003 hl, kenderrost 14.548 mm, napraforgó 180.504 hl.

Kapás növények: bab 1,958.801 hl, borsó 264.276 hl, lencse 1708 hl, disznóbab 2826 hl, burgonya 1,260.235 mm.

Kapás és kerti növények: cukorrépa 1,854.449 mm, dohány 84.219 mm, hagyma 258.408 mm, stb.

Takarmány és széna 13,000.000 mm, *szilva* 7,349.091 mm, *bor* 2,000.000 hl.

A gabonafélékkel bevetett terület a következőképpen oszlott meg:

	nagyüzemek 100 ha-on felül		kisüzemek, 100 ha-on alul		egész terület	
	terület (ha)	%	terület (ha)	%	ha	%
buza . . .	852.022	44.74	1,052.227	55.26	1,904.249	31.31
rozs . . .	7.023	9.29	68.590	90.71	75.613	1.24
árpa . . .	122.121	22.01	432.779	77.99	554.900	9.12
zab . . .	146.905	34.09	284.058	65.91	430.963	7.09
kukorica . .	222.188	10.54	1,885.101	89.46	2,107.289	34.64
köles . . .	12.029	23.71	36.698	76.29	50.727	0.83
tönköly . .	101	36.73	174	63.27	275	0.01
összes . . .	1,362.389	26.59	3,761.627	73.41	5,124.016	84.24

B.

Földünk vasúthálózatának kilométrikus gyarapodása 1909—1913 között s ennek aránya az egyes államok területéhez és népességéhez:

Államok	Vasutak hossza 1913 végén	Gyarapodás 1909—1913		Az államok		1913 végén jut km vasúthossz	
		össze-sen	%-ban	területe 100 km ²	népessége, millió	100 km ² -re	10.000 lakosra
<i>1. Európa:</i>							
Németország . . .	63.730	3.341	5.5	540.8	66.98	11.8	9.5
Oroszország	62.198	2.795	4.7	5.390	128.17	1.2	4.8
Franciaország . . .	51.188	2.607	5.4	536.4	39.25	9.5	13
Ausztr.-Magy.-orsz.	46.195	2.478	5.7	676.5	51.02	6.8	9
Angolország	37.717	260	0.7	314	45.47	12	8.3
Olaszország	17.634	835	5	286.6	34.27	6.1	5.1
Spanyolország . . .	15.350	394	2.6	496.9	18.62	3.1	8.2
Svédország	14.491	694	5	447.9	5.48	3.2	26.5
Belgium	8.814	536	6.5	29.5	7.39	29.9	11.9
Svájc	4.863	283	6.2	41.4	3.56	11.7	13.7
Dánia	3.771	287	8.2	38.5	2.59	9.8	14.6
Románia	3.763	408	12.2	131.3	6.86	2.9	5.5
Németalföld	3.256	186	6.1	33.1	5.83	9.8	5.6
Norvégia	3.092	90	3	322.3	2.35	1	13.2
Portugália	2.983	89	3.1	92.6	5.43	3.2	5.5
Törökország	1.994	437	28.1	169.3	6.13	1.2	3.2
Bolgárország	1.931	185	10.6	96.3	4.25	2	4.5
Görögország	1.609	29	1.8	64.7	2.63	2.5	6.1
Szerbia	1.021	343	50.6	48.3	2.82	2.1	3.6
Luxemburg	525	13	2.5	2.6	0.25	20.2	21.3
Malta, Jersey, Man.	110	—	—	1.1	0.37	10	3
Európa	346.235	16.290	4.9	9.760.1	439.71	3.5	7.9

Államok	Vasutak hossza 1913 végén	Gyapodás 1909—1913		Az államok		1913 végén jut km vasúthossz	
		össze- sen	%-ban	területe 100 km ²	népessége, millió	100 km ² -re	10.000 lakosra
<i>2. Amerika:</i>							
Egyesült-Államok	410.918	29.217	7·7	9.305·3	97	4·4	42·3
Kanada	47.150	8.367	21·6	8.768	7·76	0·5	60·8
Argentína	33.215	7.706	30·2	2.885·6	7·46	1·2	67·9
Mexiko	25.492	1.331	5·5	2.016	14·55	1·3	17·5
Brazília	24.985	4.068	19·4	8.361·4	24·91	0·3	10
Chile	6.370	1.075	20·3	776	3·31	0·8	19·2
Nagy Antillák	5.481	648	13·4	—	—	—	—
K. Amerika	3.227	814	33·7	—	—	—	—
Peru	2.766	399	17	1.137	4·61	0·2	5·8
Uruguay	2.638	310	13·3	178·7	1·04	1·5	25·3
Bolivia	2.418	1.289	114·2	1.334·2	2·27	0·2	10·7
Uj-Foundland	1.238	166	15·5	110·8	0·24	1·1	52·2
Ecuador	1.049	528	101·3	299·6	1·4	0·4	7·5
Venezuela	1.020	—	—	1.043·9	2·65	0·1	4·2
Columbia	1.000	246	32·6	1.330·8	4·5	0·08	2·2
Kis Antillák	541	—	—	—	—	—	—
Paraguay	373	120	47·4	253·1	0·64	0·1	5·9
Brit-Guayana	167	—	—	229·6	0·3	0·07	5·7
Holl. „	60	—	—	—	—	—	—
Amerika	570.108	56.284	10·9	39.977	192·87	1·45	30
<i>3. Ázsia:</i>							
Brit K. India	55.761	5.094	10	5.068·3	316	1·1	1·8
Ázsiai Oroszország	15.910	791	—	16.908	35·56	0·9	4·4
Japán (Korea)	10.986	1.705	18·4	636	63·14	1·7	1·7
Khina	9.854	1.330	15·6	11.081	357·25	0·09	0·3
Kis-Ázsia	5.468	431	8·6	1.778·2	19·57	0·3	2·8
Hátsó-India (+ Fül- löp sz.)	3.697	335	10	—	—	—	—
Holland-India (Já- va, Sum.)	2.854	379	15·3	599	29·58	0·5	1
Maláj áll. (Borneo, Cel.)	1.380	161	13·2	86·2	0·72	1·6	19·2
Sziám	1.130	204	22	633	9	0·2	1·2
Ceylon	971	43	4·6	63·9	4·04	1·5	2·4
Portug. India	82	—	—	3·7	0·57	2·2	1·4
Perzsia	54	—	—	1.645	9·5	0·003	0·06
Ázsia	108.147	8.711	8·8	44.450	875·0	0·243	1·23

Államok	Vasutak hossza 1913 végén	Gyarapodás 1909—1913		Az államok		1913 végén jut km vasúthossz	
		össze- sen	%-ban	területe 100 km ²	népessége, millió	100 km ² -re	10.000 lakosra
<i>4. Afrika:</i>							
Délafr. Unió	17.628	3.242	—	—	—	—	—
Kap-gyarmat	6.399	1.059	19·8	717	2·67	88	27·6
Natal	1.775	16	0·9	94	1·24	0·19	14·3
K. Délafrika ¹⁾	5.582	1.415	33·9	—	—	—	—
Rhodézia	3.872	752	24·1	1.851	1·72	0·2	22 0
Algír és Tunisz	6.382	1.338	26·5	897·4	6·7	0·7	9·5
Egyiptom (Szudán)	5.946	308	5·5	994·3	11·29	0·6	5·3
Német gyarmatok . . .	4.176	1 812	—	2.707	11·53	0·15	3·5
Angol gyarmatok . . .	3.790	1.755	86·2	—	—	—	—
Francia gyarmatok . .	3.218	1.188	58·5	9.660	38·50	—	—
Portugál gyarm.	1.624	493	43·6	2.070	8·35	—	—
Belga Kongo	1.390	652	88·3	2.365	15·00	0·05	0·9
Olasz-Eritrea	155	40	34·8	119	0·28	0·13	5·2
Afrika	44.309	10.828	32·3	29.888	136·44	0·15	3·03
<i>5. Ausztrália:</i>							
Queensland	7.753	1.568	25·3	1.731·4	0·91	0·4	85·6
Új Dél-Wales	6.594	537	8·9	799·1	1·6	0·8	41·3
Victoria	5.910	390	7·1	229	1·3	2·6	46·5
Ny. Ausztrália	5.519	1.783	47·7	2.527·3	0·47	0·2	116·9
Új-Zealand	4.650	335	7·8	271	1·02	1·7	45·5
D. Ausztrália	3.722	371	11·1	2.341·6	0·43	0·1	85·8
Tasmania	1.128	118	11·7	67·9	0·19	1·7	60·6
Hawaü	142	—	—	17·7	0·11	0·8	13
Ausztrália	35.418	5.102	16·8	7.985	6	0·4	59·1
<i>Áttekintés:</i>							
Európa	346.235	16.290	4·9	9.760·1	439·71	3·5	7·9
Amerika	570.108	56.284	10·9	39.977	192·87	1·5	30
Ázsia	108.147	8.711	8·8	44.450	875	0·94	1·2
Afrika	44.309	10.828	32·3	29.888	136·74	0·75	3·0
Ausztrália	35.418	5.102	16·8	7.985	6	0·4	59·1
Egész Földkerekség	1.104.217	97.215	9·6	132.060	1.650·02	0·8	6·7

B.

Földünk vasúthálózata 1913 végén. Földünk vasúthálózata 1913 dec. 31.-én 1,104.217 km-re rúgott, vagyis az előző évvel szemben 24.200 km-el növekedett. Ebből Amerikára 16.000, Európára 3600, Ázsiára 900, Afrikára 3600 és Ausztráliára 600 km esik.

¹⁾ Oranje folyó gyarmat, Bazutóval, Transzállal, Szvázilanddal.

Legtöbb vasútja volt Amerikának, nevezetesen 570.108 km, amiből 410.918 km az Egyesült Államokra jut. Európára esik 346.235, Ázsiára 108.147, Afrikára 44.309 és Ausztráliára 35.418 km. Tízezer km-nél hosszabb hálózatuk volt az Egyesült Államokon kívül a következő országoknak: Németország 63.730, Oroszország (európai) 62.198, Brit-India 55.761, Franciaország 51.188, Kanada 47.150, Ausztria-Magyarország 46.195, Nagybritannia 37.717, Argentína 33.215, Mexikó 25.492, Brazília 24.985, Olaszország 17.634, Spanyolország 15.350, Svédország 14.491, Japán 10.986 km.

A vasútépítésre fordított tőke (Európára km²-enként 394.000, a többi világrészre 221.000 k-t számítva) kereken 303 milliárd korona. Ebből Európára jutna 136, a többi világrészre 167 milliárd korona. B.

A. leghosszabb telefonvezeték 5390 km New-York és San-Francisco között nyílt meg. Eddig a Denver—New-York, Berlin—Róma (2—2000 km) és Berlin—Marseille (1800 km) tartotta rekordot. B.

Az egyes országok tengeri hajóállománya 1915 július 1-én:

	keresk. flotta tonnáiban	egy lakosra jut tonna
Norvégia	1,977.809	0·824
Nagybritannia	19,235.705	0·425
Dánia	803 701	0·287
Németalföld	1,498.519	0·250
Svédország	1,021.796	0·185
Görögország	892.991	0·179
Németország	4,419.167	0·068
Egy. Államok	4,854.748	0 053
Franciaország	1,909 609	0·048
Spanyolország	885.755	0·044
Olaszország	1,513.631	0·043
Belgium	269.252	0·036
Japán	1,826.068	0·036
Uruguay	36.561	0·033
Chile	100.320	0·029
Argentína	188.771	0·026
Ausztria-Magyarország	1,016.695	0·020
Cuba	35.395	0·016
Brazília	302.513	0·013
Oroszország	851.951	0·005

A világ kereskedelmi flottája 49,261.700 tonnára rúg¹⁾, ebből a gőzhajókra 45,729.208 tonna esik. B.

¹⁾ A 100 tonnánál kisebb hajók nincsenek felvéve.

A fontosabb államok széntermelése millió tonnákban:

	1860	%	1900	%	1910	%
Egész Föld	138·0	—	771	—	1126	—
Egyesült Államok	13·3	10	225	32	455	39
Nagybritannia	85·4	62	228	30	269	23
Németország	16·7	12	150	19	222	19
Ausztria-Magyarország	3·0	2	40	5	49	4
Franciaország	8·3	6	33	4	39	3
Belgium	9·6	7	23	3	24	2
Oroszország	—	—	16	2	25	2
Japán	—	—	7	1	16	1
Khina	—	—	3	$\frac{1}{2}$	15	1
Kanada	—	—	5	$\frac{2}{3}$	13	1
Brit-India	—	—	6	$\frac{4}{5}$	12	1

Fontosabb államok nyersvas termelése 1860-ban, 1890-ben és 1910-ben százalékokban és 1913-ban millió tonnákban és százalékokban:

	1860%	1890%	1910%	1913 tonna	1913%
Egyesült Államok	11·0	34·0	42·0	31	40
Németország	6·5	17·0	22·4	$19\frac{1}{3}$	26
Nagybritannia	53·0	29·0	15·4	9	12
Franciaország	12·0	7·0	6·1	5	$6\frac{2}{5}$
Oroszország	4·0	3·0	4·6	4	5
Ausztria-Magyarország	—	—	4·0	$2\frac{1}{3}$	3
Belgium	4·0	3·0	3·0	$2\frac{1}{4}$	$2\frac{1}{2}$

Mindkét táblázatban érdemes Németországot és Nagybritanniát összehasonlítani.

B.

Irodalom.

Die politischen Probleme des Weltkrieges von R. Kjellén, zweite Auflage, Teubner-Leipzig 1916. (142 oldal, 5 térképpel).

A között a számos kisebb-nagyobb röpirat, cikk és könyv között, mely a világháború részleges vagy egyetemes okaival foglalkozik, két okból is előkelő hely illeti meg a svéd professzorképviselő Kjellén fenti munkáját. Az egyik az írónak elismert kiválósága, a másik a két küzdő félén való kívül állása, mely a dolog természetében rejlő elfogulatlanságot és pártatlanságot biztosítja számára. Maga is kiemeli, hogy barátja ugyan Németországnak, de elsősorban az igazságnak a barátja.

Négy nagy problémába foglalja össze a világháború okait u. m. geopolitikaiak, ethnopolitikaiak, szociopolitikaiak és alkotmányos meg kultúrpolitikaiak. Mind a négy problémában a három vezető állam t. i. Németország, Anglia és Oroszország áll előtérben, de az okok analitikus vizsgálata mellett, a háború által szült új helyzet jövő problémáira is ráirányozza figyelmünket.

Mindenkinek, elsősorban a geografusoknak melegen ajánlhatjuk elolvasását, még ha a „nemzeti állam“ erősen kiélezett felfogásában mi magyarok nem értünk is vele egyet. Az egész bonyolult kérdés-komplexus tágkörű és magas színvonalú tárgyalásából s világos okfejtéséből nagyon sokat tanulhatunk, már csupán azért is, mert az idevágó háborús irodalom legkiválóbb termékei is kritikailag fel vannak benne dolgozva.

b.

Ukraina. Land und Volk, eine gemeinfaßliche Landeskunde von *Stephan Rudnyckyj*, Privatdozent der Geographie an der Universität Lemberg. Autorisierte Übersetzung aus dem ukrainischen. (Wien, 1916. Verlag des Bundes zur Befreiung der Ukraina). 416 lap, 40 táblával, 6 térképmelléklettel.

A mű többszörösen is új és becses munka: mint az ukránság első összefoglaló földrajzi ismertetése és mint olyan földrajzi mű, mely egy a multban létezett és a jövőben remélt szuverén államot összes földrajzi viszonyaiban egységesen tárgyalva mutat be a közönségnek, valósággal újból felfedez az európai közvélemény előtt, amely ezt a földrajzi egységet csaknem teljesen elfeledte. A munka a világháború országokat elsópró és új államokat alkotó világégése alatt látott napvilágot, természetesen tehát, hogy mellék-céljának részben politikai tendenciái is vannak. Meg kell azonban állapítani, hogy e politikai tendenciák mellett is szigorúan tudományos objektivitással ragaszkodik a tudományos igazságokhoz, adatait sehohsem kíséri bántó, vagy oda nem illő kommentárokkal. Rendkívül érdekesek megjelenésének körülményei. Az előszóból megtudjuk, hogy az először ukrán nyelven megírt munka első kötetét a szerző az ukrán nyelvű kiadványokra kivetett orosz vámok miatt kénytelen volt Kievdn nyomtatni, a második kötet kézírata azonban ugyanott misztikus módon eltűnt s így kényszerült azt másodsor német nyelven kiadni.

A mű két könyvre oszlik. Az első az ukrán területek fizikai földrajzi viszonyait foglalja össze, a második embertani földrajzi szempontból tárgyalja az ukránságot. Mindenekelőtt kénytelen a szerző Ukránia fekvésének pontos megrajzolására, mivel az orosz és oroszok által inspirált térképeken az Ukrán föld a legkülönböző neveken (Kisoroszsország, Nyugatoroszsország, Déloroszsország, Újoroszsország, stb.) szerepel. Az Ukrán föld földrajzi egységének megállapításában szerző pontos geográfiai és tektonikai érvekkel választja le azt az orosz birodalom testéből, különösen kiemelve az ukrán területeknek az orosz táblával szemben fennálló különbözőségét, szembeállítva a glaciális és az afflációs erők által kialakított vidékeket. Sajnos a geográfiai egység rovasára irandó az a körülmény, hogy az ukránlakta területek között részletesen foglalkozik hazánk északkeleti vidékeivel, ami néprajzi szempontból ugyan nem kifogásolható, de szerkezetileg semmiképen sem sorozható e terület az ukrán föld földrajzi egységébe. Szerzőt különben semmi politikai él nem vezeti e pontban s amit e területekről műveinek további fizikai földrajzi részében elmond, csupán a Kárpátok jellemzésének teljessége céljából történik.

Szerző Ukránia területét a következő morfológiai részekre bontja: 1.

ukrán plató-csoportok, 2. Kárpátok, 3. a Krim-félsziget Jaila hegysége, 4. a Kaukázus nyugati részei. Bennünket közelebről érdekelhet az északkeleti Kárpátok további felosztása (Alacsony Beszkidek, Magas Beszkidek, Gorgany hegység, Csernahora), mivel a heglánc belső lejtőit is részletesen tárgyalja, ami kissé feltűnő, mivel viszont a Jaila hegység, mint választófal előtt áll meg, mondván: „Wenn die Karpathen ein uraltes Stück des ukrainischen Bodens darstellen, waren die Gebirge der Krym und des Kaukazu den Ukrainern vor gar nicht langer Zeit ganz fremd.“ (37. l.) Rövid ismertetésünkben nem terjeszkedhetünk ki annak bizonyítgatására, hogy a Kárpátok belső övének az ukrán plató-csoporttal egy földrajzi egységbe való sorozása mily meddő és lehetetlen törekvés, hiszen maga a mű részletes tárgyalása is teljesen ellentmond ezen felfogásnak.

Az ukrán plató-rendszerek jellegét szerző szerint az orosz tábla vidékek szemben e platók egyhangúságának kisebbszerűsége, továbbá a „karakterisztikus, kanyószerű folyóvölgyek“ adják meg. E plató-vidéket a következő részekre tagolja: Podilje (Podolia) Rosztocse, Pokutje (Beszarábia) Wolynj (Wolhinia), Dnipro-plató, Donecj-plató. Mindezen területek jellemzésére számos, eddig alig ismert adattal szolgál, ami annál becsesebb, mivel mint említi az orosz geografusok könnyen érthető okokból intenzivebb munkát végezhetnek akár Keletázsában, mint ezen politikailag kényes területen. A folyórendszerek tárgyalásában nem emeli ki kellőleg azt a momentumot, ami e terület igazi földrajzi egységét megadja: az igazi ukrán folyóknak a Fekete-tenger vízrendszeréhez való koncentrálódását. A nevével is határterületet jelentő Ukrania klímája is igazi átmenet Középeurópa klímája és az orosz tábla, illetve Keleteurópa kontinentalitása között. Növényföldrajzi fejezetében bőven tárgyalja a sok vitára reászolgált délorosz sztyeppek fogalmát. A vidék flóráját Európa három nagy flórarégiójának, a középtengeri-, sztyep- és erdőrégió találkozásából származtatja s részletes tárgyalás alá veszi az egyes formációkat is. Az agrogeológiai viszonyok ismertetésében részletes magyarázatát kapjuk a nevezetes „csérnoszjom“-nek, a termékeny fekete földnek. Az ukrán faunát általában szegénynek tartják.

Mindazt, amit a fizikai földrajzi viszonyok jellemzésére felhoz, tulajdonképpen egy gondolat köré csoportosul s ez a gondolat annak a bizonyítása, hogy az ukrán vidék még nem az orosz tábla, de egy átmeneti terület Közép- és Keleteurópa között.

A mű embertani földrajzi részét is a teljes tárgyilagosság jellemzi s minden politikai izgatástól tartózkodik, inkább tudományos adatainak súlyával akar hatni az európai, illetve a középhatalmak közvéleményére. Megemlíti, ami természetes is, hogy ukránok a monarchiában is laktak, de készséggel elismeri azok kellő politikai súlyát is. Az ukránoklakta területet 850.000 km²-re becsüli, amiből a monarchiára mindössze 75.000 km² jut. Ezenkívül számos ukrán-gyarmatot is megemlít, amelyek egész Szibériát ellepi, sőt Vladivosztozk lakosságának 20%-a is ukrán. A magyar ukránokra vonatkozó statisztikai adatai teljesen korrektek s így nyugodtan fogadhatjuk

el a többi ukránokra vonatkozó adatait is. Így a bukovinai ukránok száma (300.000 a lakosság 38%-a), Galiciában 3,210.000 (40%), az orosz birodalomban pedig 28½ millió, az egész Földön összesen 34½ millió. Részletesen összeállítja az egyes orosz kormányzóságokban élő ukránok számát s így megtudjuk, hogy összesen 21 kormányzóságban élnek tömegesebben, hol a lakosság 14 - 86%-át teszik.

Részletes vizsgálat alá veszi az ukránság anthropológiáját is, de sajnos nem terjeszkedhetünk ki bőszéges adataira. A legtisztább ukrán típus lakhelyét a terület középső övében és a Kárpátok külső lejtőin jelöli meg.

Megindító az az összefoglalás, amit az orosz önkény alatt sínylő ukránság történelmi-politikai tradícióiról és törekvéseiről ad s a kultúrvilág előtt föltár. Őszintén kijelenti azt is, hogy az ukránság minden reményét csak a monarchiába veti.

A kultúrviszonyok ismertetése megdöbbenítő képet tár elénk: még az aránylag legműveltebb tauriai kormányzóságban sem tud 1000 lélek közül 279-nél több írni-olvasni, Podoliában pedig e szám 155-re esik! Ennek okát az orosz nyelvnek az ukránságra való kényszerítésében keresi. A fejlődő ukrán kultúrát pedig, amely még ó-görög forrásokból táplálkozik, erősen félti a moszkovitzizmustól.

Gazdasági földrajzi adatai bőszégesek és értékesek. Az ukránság 86¼%-a földművelő, az orosz nagybirtokosok mellett azonban alig juthat földhöz s így a földnek csak 28%-a van paraszt kézen s bár a terület 53%-a művelhető, amit csak Franciaország mul felül a maga 56%-ával, mégis e területről kerül ki az ázsiai orosz területekre kivándorlottak 62%-a. A termés évi mennyiségét 150 mill. mm.-ra becsüli, bár az orosz viszonyok folytán sem erről, sem a kereskedelemről nem lehet pontos adatokat szolgáltatnia.

Szinte minden fejezettel külön kellene foglalkozni, oly sok új adatot tár fel. A minden sorában tárgyilagos mű épen tudományos komolyságával a legkiáltóbb szó az ukránságon ülő orosz kényuralom ellen: az a föld, az a nép, amely elnyomatásában is ily egyszéges, ekkora tömegű és nemzeti tradícióit évszázadokon át megőrizve maradt meg s amely nem politikai brosurákkal, de a tárgyilagos tudomány fegyvereivel igyekszik a művelt világ közvéleményét felvilágosítani, igazán érdemes a magyarság minden rokonszenvére. Épen a mű sorai között décensen rejtőző politikai cél nemcsak a tudomány kritikáját hívja ki, a geográfiai irodalomét, amely egy nagybecsű művel gazdagodott, de a politikai világ figyelmét is. Azt hisszük, hogy szerző úgy tudományos, mint politikai célját elérte

Fodor Ferenc dr.

Braun Gustav Dr. : Deutschland. Berlin. Gebr. Borntraeger. 1916. XI & 383 old. és 1 térképkötet: 33 tábla.

A geografia, sokáig gyűjtője a földön lévőkről való ismereteinknek, sokról le kellett mondjon a kidifferenciálódó rokon tudományok javára. Ez a folyamat, amely a távolállónál tudományjellegébe vetett kételyekre, művelőinél éles metodikai és tartalmi kontroverziákra vezetett, a természetes fej-

lődés csöndes kérlelhetetlenségével tereli e mellett a geografiát mindinkább valódi feladata a tájrajz, tájismeret (Länderkunde) felé. A történész fel fogja ismerni metódusában a szintézist, tárgyában a természettudós szimbiózist. A geografiának tárgyi korlátai — abban az értelemben, mint pld. a biológiai tudományoknak — nincsenek. Azok a principiumok pedig, amelyeket élére állítottak: *elterjedés*, okozatiság, coordináció, complexitás (De Martonne) — egyrészt túlterjednek és principiumok más téren is, másrészt egyedül nem fedik a geografiát. Az egyetlen kritérium a geografiába tartozásra az, hogy: valamely jelenség a tájnak, mint életegységnek *képére* és kialakulására van-e és mily mértékben hatással?

Ezt az elvet derekasan viszi át a gyakorlatba Braun. Természetesen vázlsruzerűen — „könyvem nem szisztematikai, inkább egyes tájak, sőt helyenkint csak a tájak némely vonásai tanulmányainak gyűjteménye“ (III.) —, hiszen ily nagy területről 300 oldalon csakis azt lehet adni. De meg mennyi adat, hány fontos tényező ismerete hiányzik még ahhoz, hogy a tájak kifejlődésének láncszemeit összekapcsolva a történeti — értékelő — kutatás eredményeit levonhassa. Hiszen pld. „a középnémet küszöb mai völgyeinek és folyórendszereinek kialakulását — valószínűleg a diluviumban — még majdnem senki sem tanulmányozta“. (22.)

A tájalkotó, geográfiai tényezők lehetnek különben geológiaiak: felszíni alakulat, meteorológiaiak: klimává egyesülve, történetiek: település, stb.; de mint tájalkotó jelentőségük ténye, úgy annak mérve sem következik ezen, elvontabb jelentőségükből. De meg változó, mulandó is, mint a földművelés alkotta kultúrhatároknak elmosódása az ipar behatása alatt. (309.) Azok a faktorok, sok esetben az az egy faktor, amely rányomja valamely tájra bélyegét, azt karakterizálja, mindenütt más-más természetű lehet. Ezért rajzolja Braun az északkeletnek képét helyesen a felszíni alakulat, az északnyugatát földjének nedvesség viszonyai (90.), „felső“ (alpesi) Németországát a felszíni alakulathoz simuló település alapján (264.). A tájak közt, amelyeket megkülönböztet, ha a legtöbb morfológiai is, van politikai, mint az allgäui Alpok (278.), ipari, mint a rajnai Industriezone (137.). A lakosság sűrűsége (pld. Moselvidék, 131.), a ház és falu típusa (pld. Vogézek, 226.; Spessart, 235.), a település módja (Mecklenburgi kisvárosok, 89.), a birtokeloszlás (Hinterpommern nagybirtokai, 83.) a helynevek etimológiája (a rajnai-jobbparti Rumpflatte településtörténete, 134.) (48.), hidak és gázlok, s így minden tényező csak ott szerepel, ahol karakterisztikus és nem stereotip módon, mint fájdalom a geográfiai, vagy magát annak vélt irodalom többségénél. Különös gondot fordított „a városok eddig ilyen munkákban, a tájrajzban olyannyira elhanyagolt leírására“ (III.) Előítélet nélkül keresi az alapítás, fejlődés, hanyatlás oly sokféle, heterogén okait. Ott, ahol a városok mai képének kialakulására hosszú és változatos történeti fejlődés gyakorolt mély befolyást, egész történelmi excursusokat találunk (pld. Danzig, 76.).

A módszer különben is mindenütt genetikus. Úgy a felszíni formákat,

mint a települést mindenütt történeti fejlődésében világítja meg. Így adja pld. a tenger alakító munkájának szerencsés képét a Keleti tenger partjának leírásával a morfológiai alakulásról adott történeti folyamat keretében (64.). Fokozatosan halad a leírás az egészről a részekre: egész Németországról a tájcsoportokon -- Északnémetország, Középnémet küszöb, Délnyugat és Felsőnémetországon -- át a tájakra. Minden fokon felöleli az összefoglalás azt, ami együttesen jellemző az egész tájra, csoportra vagy országra. Így pld. a glaciális topografiával az Észak összefoglalásánál foglalkozik (62.), amely arra jellemző mindvégig, ha nyilvánulásaiban aztán változatos is. Kicsinyes körülhatárolással nem találkozunk, a lényeg mindenütt a település vagy más jelenségek súlypontján és nem periferiáján van.

Csak ilyen elv alapján alakulhat ki mint tájfogalom az egész „Deutschland“ is, amely nevet a bevezetésben majdnem szinonimául használt „Mitteleuropa“-nál, tekintettel az előtérben álló expanzív politikai fogalomra, kifejezőbbnek, jobbnak tartok és amelynek területét túlnyomólag a Német Birodalom is alkotja. „Kilátástalannak tartom, Középeurópa individualitását akár milyen természeti úton meghatározhatni. . . A kultúrtáj azon óriási ellentétein látom azt felépülni, amelyet nyugaton a román, keleten a szláv tájakon találunk. Ezen fajok mindegyike másképp alakítja át a tőle lakott föld képét. Mások a termelés módjai és növényei, a házak, falvak, városok arcu-lata. . .“ (1.)

Az emberi faktornak ezt a hangsúlyozását eddig a teorián — és, ezt is le kell szegeznem, legtöbbször egyoldalú teorián — kívül alig láttuk. És ez a könyvnek főérdeme. Egyoldalú íróasztali fantáziák a terepben való 14 évi kutatást (III.) koronázó tájisme keretében természetszerűleg el kell, hogy tűnjenek. De ha egyfelé ezt mutatja Braun munkája, másfelé igazolja azt, hogy a terepben is a geográfiai kutatást geografusnak és nem rokon szakok művelőinek kell végezniök. Inkább ennek igazolására, mint Braun különösebb dicséretéül legyen mondva, hogy tájrajzából az ember sehol sem hiányzik, de mindenütt, mint tájképző tényező szerepel, helyenkint szép leírásban, pld. a „Marschen“ lakossága. (93.)

„A német föld plasztikájának“ (4.), az alapjául szolgáló „geológiai történetnek“ (7.) és „felszíni formák kialakulásának“ (16.) és „osztályozásának“ (26.), a „klíma“ (26.), „vízrendszer“ (35.) és „eredeti növénytakaró“ (40.) leírásának előrebocsátása sem a régi sematizáló, a tájat mintegy a tudományos osztályozás prizmáján spectrumára bontó rendszer értelmében történik, hanem az ősi természetes tájnak képét rajzolja, amint azt a jég visszavonulása után találja az ember. A súlypont, amint az magas kultúrájú területnél természetes, a „település folyamatán“ van, (43—60.) amint „az ősidők tájképét a mai tájképpé alakítja át“. Braun végigsiet a történelmi események során és keresi azokat a nyomokat, amelyeket a táj képében hagytak. Ezen a történeti alapon és végig genetikus módszerrel épül föl a jelenkor tájának részletes vázlata. (61.—307.) A befejező összefoglalásban felállítja „Mitteleuropa“ tájtypusait: 1. *a történetileg alakult táj*: mezőgazdasági és erdő-

területek nagyobb telepekkel, amelyek fekvése a történelemből érthető, — altípusai: a) az ógermán táj, b) az egykori római táj, c) a telepítés vidékei; — 2. az *ipari táj* a földkincsek és vízierők szabta fekvésű telepekkel, a természetes táj romjain: — a) iparvidék, b) ipartelep; — 3. a *határtáj* (Grenzmarken) a természeti viszonyokat felhasználó védelmi településsel: — a) a Kelet erdővidékei, b) a Nyugat határplatói (Jura, Vogézek, Ardennek) és határrései (Sundgau, Lotharingia, Luxemburg, Flandria).

Legyen szabad itt külön nyomatékkal rámutatni a Grenzmark, a határtájnak, mint sajátos tájtipusnak — különben már Ratzeléktől inaugurált — kidolgozására, főleg a széles erdős hegyvidékek jelentőségének kiemelésére és azokra a tanulságokra, amelyet a tájismében kulmináló korografia és geografia a politikus részére von le.

A tájisme következtetései nem a teoretizáló mult felelőtlenül csatanoló milieujátéka, hanem empirikus kutatás eredményei. Ez a kutatás csak a táj természetének és történelmének alapos ismeretén épülhet föl és „főleg részleteiben idegen nem végezheti“. Ime itt van az a nagy és nemes kötelesség, amelyre Braun könyve a magyar geográfusokat is utalja. Ezért kell azt figyelemre méltatnunk. De ugyanezen okból nem kívántam belemenni, nem is mehettem bele részleteinek bírálatába. Ez a német geográfusok feladata.

Ezek a részletek különben, mint említettem, vázlatok és maga Braun térképmagyarázatoknak tekinti azokat (III., IV.) és pedig egyrészt a Német Birodalom 1 : 200,000-hez topografiai térképének, „amely mindig az olvasó kezében kellene, hogy legyen“; másrészt a kísérő térképkötetnek, amely a tájtipusok térképein kívül klíma, morfológiai, erdő, de főleg települési térképeket és várostérvázlatokat tartalmaz. Kár, hogy színek helyett most sok helyt csak sraffozást lehetett alkalmazni, úgy hogy éppen a legérdekesebbek egyáltalán nem áttekinthetők. A topografiai térkép kézhez vétele nélkül tényleg sok részletet nem lehet megérteni, azonban a kézi atlaszok részlettérképeinek segítségével is sokat élvezettel lehet figyelemmel kíséni. De komoly munkában tájleírás és topografiai térkép elválaszthatlanok és ezt a kapcsolatot nekünk is meg kell teremtenünk, teljessé kell tennünk.

A térképeken kívül kitűnőek egyéb mellékletei, a tájak szerint osztályozott 1000 számot jóval meghaladó irodalomjegyzék (314.) és a topografiai térképnek a szövegre utaló teljes lapjegyzéke (367.). Képeket nem adott „ebben az első kiadásban“, mert nagyon drágította volna és mert jó, a tájat valóban kifejező fényképeket nehéz szerezni — (mindenesetre különös, hogy szerzőnek sincsenek), — de meg az ezen szempontból legjobbak, a légi fényképek most nem adhatók ki. (IV.) *Gróf Teleki Pál.*

A cserkészlet kézikönyve. Irta *Kreybig Rudolf.* Budapest 1916. 8°. Rózsavölgyi és Társa.

Mi csak a geografia körébe eső résszel, a III. fejezettel foglalkozunk. A szabadban való tájékozódás és a térképolvasás a célja e szakasznak. Igen helyesen ismerteti a távolságok becslését. Gyakorlatias az minden ízé-

ben. Nem különben helyes az irány a világtájak szerinti tájékozódásban is. A térkép ismertetésénél azonban sokat tétel ez fel. Itt ugyanis az elemi ismereteket még részletesebben kellett volna venni (arányszám). A térképnél különösen a hegyrajzzal foglalkozik és azt sikeresen oldja meg. Még jobban sikerült volna, ha több szemléltető ábrát nyújtott volna. A térképolvasást is gyakorlati alapon oldja meg. Éppen ezért jó eredményeket fog elérni a munka ott, ahová szánta szerző. A mű többi részét is ugyan ez az irány hatja át.

Hibája azonban, hogy drága s formája egyáltalában nem megfelelő a cserkészeknek.

Dr. B. J.

Die Kroaten kommen! Ein Kriegervolk an die Völker im Kriege, von Dr. Milan Kovačević.

Jönnek a horvátok! (v. i. Trenk pandúrjai) nem valami sikerült beharangozó a német közönségnek, amolyan jön a tatár! forma vészkiáltás. De úgy tudjuk legújabbban sincs valami jó hírük a horvát jövevényeknek Németországban. Utalunk a Ruhr-menti szénvidékre, ahol a szó igazi értelmében garázza viselkedésükkel (ez is horvát szó) külön büntető törvényes intézkedéseket provokáltak az egész birodalom fölháborodására.

Az 5 ívnyi könyvecske különben meglehetősen zavaros, alacsony színvonalú alkalmi horvát röpirat, közismert panaszokkal a magyar elnyomatás ellen s a szintén ismeretes történeti ferdtételekkel. „Egyetlen nemzet se áldozott annyit a háborúban, mint a horvát, azért legalázatosabban a szeretett „uralkodóhoz fordulnak“ stb. „A magyarok eddigi szövetségescsi Szlavóniában a németek, Fiumében az olaszok (ezek is hitehagyott délszlávok) s az országban mindenütt szétszórtan élő szerbek. Ezek akarják a horvátságot tönkretenni.“ Megnyugvással vesszük, hogy a hallomás szerint álnevű szerző tiltakozik a horvát-szerb elnevezés ellen és sikraszáll a kétfajtság mellett, ellenben mosolygunk, mikor azt olvassuk, milyen ősi kultúrnép lett a horvát (szerzőnk ideszámítja a dalmatát és hercegöcot is) az itáliai kultúrcentrum torkában.

Igaz ugyan, hogy később ennek maga is ellentmond, de arra az állítására, hogy a VII. századbeli Adria-hegyvidéki betelepülő horvátok már földművelő kultúrnép voltak, akik nem holmi kunyhókban, hanem jól megépített házakban laktak, egyes mesteremberek voltak stb. már mégis kénytelenek vagyunk e területek mai kultúr állapotára rámutatni. A füzetről különben azért emlékezünk meg, mert mi magyarok is szereplünk benne, sőt e körül forog az egész . . . mi pedig szokott nemtörődomséggel hallgattunk a külföld előtt.

b.

Die Überbrückung der unteren Donau. (Oesterreich-Ungarns Zukunft 1916.) Prof. Dr. Géza Czirbusz.

Szerző e rövid kis elmefuttatásban a három áthidalás közül — Kevevára, Baziás, Orsova — az utóbbi mellett foglal állást, föltéve, hogy a Duna-könyökben Bulgáriával szomszédságba kerülünk. Ez esetben Orsova a magyar, román, bolgár vasútak találkozó pontján nagy várossá fejlődhet. b.

Die geographische Lage Ungarns (Kelet Népe 1916.) Prof. Dr. Géza Czirbusz.

E mindössze harmadfél oldalnyi cikkecske Penck legújabb Európa felosztása (Vor — Hinter und Zwischen — Europa) ellen kel ki s Magyarország számára fizikai és politikai tekintetéből külön helyet követel Hátsó és Közbülső Európa között.

Österreichische Vaterlandskunde für die oberste Klasse der Mittelschulen, bearbeitet von R. Sieger, O. Weber und H. Rauchberg, Wien 1912.

Minthogy a középiskolai földrajzreformálással kapcsolatban olyanféle hírek keringenek, hogy a legfelső osztályban politikai földrajzot akarnak tanítani, talán nem alkalomszerűtlen a fenti munka megemlézése, mely szintén a VIII. osztály számára készült, hogy „a felsőbb iskolába vagy az életbe átlépő ifjúnak politikai kiképzéséhez a szükséges alapot megadja“. A tudnivalók a „Vaterlandskunde“ név alá foglaltatnak, mely az államot háromféle szempontból vizsgálván 3 részre oszlik ú. m.: *Geographie, Geschichte* és *Bürgerkunde*. A „Függelék“ nélkül teljes 15 ívnyi terjedelmű könyvben körülbelül mindhárom rész egyformán van képviselve. A 15 fejezetre tagolódó „Földrajz“ 3 részre oszlik ú. m.: 1. Az osztrák-magyar monarchia földrajzi helyzete és ellátottsága; 2. A monarchia egyes természeti vidékei; 3. Az osztrák-magyar monarchia gazdasági helyzete.

A 2. és 3. rész anyaga magától adódván, csak az elsőnek fejezeteit közöljük. Ezek a következők: A Monarchia világhelyzete; a Monarchia helyzete a tengerhez és szomszédaihoz és határai; az osztrák-magyar országok természeti állapota (felszín, talaj, éghajlat, növénytakaró); természetes és politikai felosztás; a Monarchia népessége; település és közlekedés.

Hogy a könyv hagyományos osztrák szellemben van tartva, a fejezet-címek eléggé tanúsítják. Úgy látszik Ausztria földrajzát osztrák szomszédaink csak nem tudják, illetőleg nem is akarják Magyarországé nélkül tárgyalni. Tanulónak pedig nem szeretnék lenni osztrák középiskolában, mert az előttünk fekvő könyv terjedelmes is, nehéz is, unalmas is. E két utóbbi jelző teljes mértékben áll a földrajzi részre. Nem hisszük, hogy kellemes emléket hagyyna maga után az ifjúságban.

Háborús vonatkozások a földrajztanításban. Irta *Halttenberger Mihály*. Késmárk 1916. 8°.

Szerző azokat a fontos momentumokat, melyek a világháborúban a földrajzzal kapcsolatban jönnek elő, összeszedte és a középiskolai földrajz-tanításba igyekszik belevinni. Nevezetesen a középiskolában a földrajzban ismertethető háborús kérdéseket és ismeretmennyiséget foglalta össze. Egyben jó forrásokra is utal, amelyek segítségével egyes problémák — azok számára, akik a műveket olvassák — könnyen oldhatók meg.

Főérdeme azonban az, hogy a tantervnek megfelelően mindazokat az ismereteket összefoglalja, amit a háborúval kapcsolatban, mint aktuális témák — sok érdeklődést keltve — közölhetők. Az első osztály anyagánál

szépen sikerült ez szerzőnek s a tudomány és a napi politika eseményei közti határt is meg tudta tartani. A II. és III. osztály anyagánál azonban ez a dolog természeténél fogva kevésbé sikerült. Sok helyen inkább a történelem során említhető események felsorolása (Montenegrónál, Romániánál) elnyomja az annyira fontos földrajzi okoknak kiemelését. Sokkal fontosabb és szükségesebb a középiskolában a földrajzi okok keresése és megfelelő beállítás.

Célját szerző azonban mindenesetre eléri, mert megkönnyíti s elősegíti ezeknek a vonatkozásoknak tárgyalását, amiért minden gyakorlati pedagógus figyelmére számíthat kis munkájával.

Dr. B. J.

Karte der Länder und Völker Europas. Volkstum und Staatenbildung. Von Prof. Dr. Dietrich Schäfer, Berlin 1916. (1:4,000,000, 2 Márka).

A térképhez két ívnyi szöveg van mellékelve „Volkstum und Staatenbildung“ címen, melynek tartalma a körül forog, hogy a francia revolúcióban született „nemzeti állam“ gondolata a valóságban Európában nem valósulhat meg, (de ez nem is szükséges), különösen nem a kontinens keleti felén (Ausztria, Magyarország, Oroszország, Balkán), vagyis a történelmi momentumok hatalmasabbak az elméleteknél.

Szöveg és térkép németek számára készülvén, a nagy német fölfogás természetesen kiütözik rajta. Így pl. mikor azt mondja, hogy a „nemzetiségek“ a monarchia mindkét felében a németség rovására terjeszkedtek s hogy Magyarországon a németek hagyományos jog alapján egyenrangúak voltak a magyarokkal. Ez legfeljebb a szepesi és erdélyrészi szászokra állhat meg.

A térkép színfoltjaira csak annyit, hogy azok erősen túlozva vannak a németek javára. Az erdélyrészi szászoknak pl. majdnem akkora folt jutott, mint a székelységnek; Erdély többi részében t. i. a Székelyföldön kívül magyarok nincsenek; ugyanígy a Drávántúlon is. Igaz, hogy a lélekszámot közli s ez némileg szelidíti a dolgot.

Ilyen hibák az idegen nyelvterületeken is kimutathatók, de ez nem tartozik ránk. A térképből különben Észak-Európa (Szentpétervár szélességén túl) kiesik.

B. Zs.

Nopcsa, Dr. Franz Baron: Zur Geschichte der Kartographie Nord-albaniens. (Mitt. d. Geol. Ges. Wien. 1916 520 – 585).

Mindenki, aki meggyőződött, hogy a geográfiai ítélet nélkülözhetetlen alapja az autopszia, értékelni tudja annak jelentőségét, ha valaki, aki úgy ismer egy tájat, mint Nopcsa Ferenc Északalbániát, írja meg annak térképen való ábrázolásának történetét. És itt ahol nemcsak nagy vonásokról, országhatárokról és partokról van szó, különösen is szemünkbe ötlik ez. Legjobban talán annak a valószínűleg politikai célú utazás útvonalának rekonstrukciójában (542 – 555), amely *Cantelli* (1689) és így *Coronelli* (1691) térképei nek és általuk Albániáról való ismeretünknek 120 éven át majdnem napjainkig bázisa volt. Nopcsa nyomdokaiban járt és neveinek identifikálására adatait, érveit a természetből meríti. Az értekezés első harmadrésze a régi térképanyaggal foglalkozik, a *Tab. Peutingerianától, P. Vescontétól* (1318)

és a *Ptolemaeus Argentinaetól* (1513) kezdve. A portulanokat - helyesen — majdnem egészen mellőzve, jóformán tisztán nyomtatott térképanyaggal foglalkozott. Igaza van ebben, mert csak ezek a térképek gyakoroltak hatást a fejlődésre és igaza van abban is, hogy a régi térképeknek csak egyszerűsített sematikus vázlatát adja. Ez az összehasonlítást megkönnyíti és a facsimile reproductio sokat hangoztatott elvéhez térképrészletek kiadásánál nem is kellene ragaszkodni. Nagy értékű az értekezés harmadik harmada, a modern térképanyagnak a terepben való használhatóság, a felvétel és a felvevők ismerete alapján való kritikai ismertetése. Nopcsa értekezése, amely gazdag (128 drb.) irodalomra támaszkodik, Albániáról megjelenendő nagy monografiájának része, amely természetesen első sorban Albánia geológiája és morphológiájának évek tapasztalatán, 4000 km. úton és saját felvételű térképen alapuló első alapos feldolgozása lesz, de második részével az emberi földrajzot fogja gazdagítani. A törzsszervezetről szóló érdekes fejtegetései a Sarajevoji Múzeum kiadásában jelennek meg rövidesen. Ezeket is érdeklő várjuk, mert Nopcsa jelen cikkével is beigazolta, hogy szorosán vett szakmáján kívül is valóban mindenre kiterjedt figyelme ezen a jóformán szűz területen.

Gróf Teleki Pál.

J. Cvijić: Carte ethnographique de la nation Serbe. (Echelle 1:2,750.000.)

Ez a valószínűleg Belgrádban nyomtatott térkép véletlen útján került egyik hazai gyűjteményünkbe, azzal a hivatalos megjegyzéssel, hogy azt Cvijić tanár propagandisztikus célokra készítette. Az irányzatosság persze erősen kiüt rajta. Bosznia pld. csaknem egészen szerb, mert a mohamedán-ság teljesen elsikkadt s a katholikusság csak ott van feltüntetve, ahol az 50%-ot (!) meghaladja. A Drávántúl csak szerb-horvátok vannak (két kis német folt kivételével) s ezek a Muraközön is átnyúlnak Zalába. Tolna és Baranya lakossága vegyesen szerb, német és magyar. Ugyanígy Bácsnak az a feleformája is, amelyik tiszta rácnak nincs lefoglalva. A Marostól délre szintén nincsenek magyarok, hanem vagy tisztán szerbek, vagy vegyesen németekkel és oláhokkal.

A silány kiállítású térképecske különben Cvijićnek szintén ilyen fölfogású térképe után készült, mely a Petermann's Mitteil. 1913. évfolyamában jelent meg.

Társasági ügyek.

Nyilatkozat.

A Földrajzi Társaság 1916. évi közgyűlésének elnöki megnyitójában, mely a Földrajzi Közlemények XLIV. kötet III. füzetében jelent meg (157. oldal) kemény szavakkal ítélt meg az azt az irányzatot, hogy a barlangokban levő őszilati csontokból dús foszfát tartalmuk következtében származott elkorhadt anyagok műtrágyának értékesíttessenek.

Nem tudtam, honnan származik ez a hír, ki volt az elmélet kitalálója, csak annyit tudtam meg, hogy analíziseket végeztek Budapesten és Debreczenben is. Így tudtam, hogy a debreczeni Gazdasági Akadémia egyik tanára és a Földtani Intézet egyik tagja is, név szerint Horusitzky Henrik m. kir. főgeológus úr is végeztek analíziseket.

Azt hittem, hogy gyorsan meggazdagodni akaró üzletemberektől származik ez az eszme s azért elnöki megnyitómiban kemény kifejezéseket használtam.

Csak a megnyitó elhangzása után tudtam meg, nagy sajnálatomra, hogy Horusitzky Henrik t. barátom állította fel ezt az elméletet s a Természettudományi Közöny 1911. évi XLIII. köt. 537. számú füzetében cikke is jelent meg erről, amelyben különös súlyt helyez arra is, hogy a barlangok foszfátos anyagának kitermelése alkalmával a tudományra értékes kincsek is megmentessenek.

Ila tudtam volna, hogy az elmélet tőle származik és a tudományra értékes kincsek megmentése érdekében ő is felemelte szavát, mindenesetre enyhébb kifejezést használtam volna, mert ebben az esetben önzetlen elméletről és nem önző üzleti érdekről van szó. Sajnálom, hogy a tudományos kritika jogosult hangjától eltérő kemény szavak elhangzottak és kijelentem, hogy velük Horusitzky Henrik barátom személyét és működését semmiképpen sem akartam sérteni.

Elnöki megnyitóm elhangzása előtt több levelet kaptam gazdáktól, érdeklődőktől, amelyekben a csoklovinai barlang ősemlős-csont maradványai iránt érdeklődtek, de hogy honnan vették az alapot erre az érdeklődésre, nem jelezték. Így azután csak fokozódott elkeseredésem, amikor hazánk egyik leggazdagabbnak ígérkező paleolitikus lelőhelye a végveszedelemnek van kitéve. A magyar tudomány drága kincsét fenyegető pusztulás tudata háborított fel és ragadott el annyira, hogy ilyen kemény szavakat használtam; mentsen ki ez úgy Horusitzky Henrik t. barátom, mint a Társulat többi tagjai előtt is és tegye érthetővé elragadtatásomat.

Budapest, 1916. október 25.

Dr. Cholnoky Jenő,
kolozsvári egyetemi tanár, a Magyar
Földrajzi Társaság elnöke.

A 9. füzet tartalma:

	Oldal
I. Ferenc József 1830—1916.	477
<i>Dr. Győrffy István</i> : Moldva	479
<i>Dr. Hézsér Aurél</i> : A Balkán félsziget közlekedő útjai....	503
Apróbb közlemények	515
Írodalom	525
Társasági ügyek	532

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai évdijuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A laccím változását méltóztassék tudatni a titkárral.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% árengedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazoló záradékkal láttatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezményvel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A *Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kiadásának előfizetési ára hazai tagjainknak 2 korona.*

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZÁSZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,

orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,

egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.

a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.

a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS :

Hézszer Aurél dr.

középisk. tanár.

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.

keresk. isk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató ör.

Bogdányfó Ödön, mőszaki tanácsos, mő-
egyet. rk. tanár.

Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug.
könyvtárnoka.

Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.

Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M.
Adria-Egyesület elnöke.

Gubányi Károly, mérnök.

Halász Gyula.

Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.

Hopp Ferenc.

Ilosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min.
államtitkár.

Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int.
R. T. igazgatója.

Kőrösi Albin, főgimn. tanár.

Lasz Samu dr., főgimn. tanár.

Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.

Makay Béla dr., min. tanácsos.

Milleker Rezső dr., egyet. tanár.

Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.

Pompéry Elemér, min. tanácsos, szaba-
dalm. bíró.

Pósta Béla dr., egyetemi tanár.

Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg.
isk. tanítónőképző-int. tanár.

Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.

Róna Zsigmond dr., a Meteorologiai Int.
igazgatója.

Schafarzik Ferencz dr., műegyet. tanár.

Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.

Steiner Lajos dr., meteorologiai int. ad-
junktus.

Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.

Szontagh Tamás dr., udv. tan., a Földtani
Intézet aligazgatója.

Treitz Péter, m. kir. főgeologus.

Vargha György dr., főgimn. tanár.

Wodianer Artur udv. tan., a Frankl. Társ.
igazgatója.

A pénztáros hivatalos órái :

csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái : csütörtök d. u. 4—6,

szombat d. u. 5—9.

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképoldalon, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik :

Kogutowicz Károly dr. és Littke Aurél dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a szokásos kedvezményt oly alakban adjuk, hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6 előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön, vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet közöl, hova eredményesen küldhetjük el prospektusunkat.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti : CHOLNOKY JENŐ.

!!Most jelent meg!!

GUBÁNYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Díszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alapossággal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrásy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

I. FERENC JÓZSEF

1830 1916.

1916 november 21.-én mélyen lesújtva vettük a gyászhirot, hogy I. Ferenc József, Magyarország apostoli királya meghalt. Megdöbbenve álltunk e hir hallatára, mert bár Felséges Királyunk elérte az emberi kor határát, mégis hihetetlennek tetszett előttünk, hogy Ferenc József nincs többé közöttünk. Szinte örök életűnek tartottuk. Nemzedékek tűntek el mellőle, országok pusztultak, országok születtek s Ferenc József rendületlenül állt helyén. Fogalom volt, melyre áhitattal tekintettek föl a paloták termeiben s a szalmafüdeles kunyhókban. A népdal szárnyat adott dicső nevének s a pásztortűz mellett O róla énekeltek, Ő róla regéltek s az O nevének varázsával vitték vitéz katonáink győzelemre zászlóinkat. Vajjon csak koronája fényének köszönhet-e a fenkölt személye iránt megnyilatkozó mély hódolatot és rajongó szeretetet? Oh nem! A korona fénye csak vakít s melegség csak akkor olvad össze e fényvel, ha a korona viselője nemes erényekben gazdag, s Ferenc József erényei vetél-

kedtek koronájának ragyogásával. Hosszú élete örökké tanúsága lesz annak, hogy miként kell élnie a királynak, miként kell élnie minden embernek. Becsületesnek, igazságosnak, jónak lenni; szeretni és istápolni minden nemes ügyet; Istenbe vetett bizalommal elviselni az életnek legsúlyosabb csapásait; s a legteljesebb kötelességtudással dolgozni az utolsó lehetőségig.

Ez volt Ferenc József.

Bölcsessége s lelkének e gazdagsága tette Öt, mint uralkodót, s mint embert mintaképpé, s tette Öt népei előtt a tökéletesség fogalmává.

Életére visszapillantva csak egy kimagasló alkotására akarunk rámutatni, s ez a magyar nemzetnek az 1867.-i törvénykönyvbe iktatott biztosítékai, amelyeken az önálló, területi épségében megőrzött, újjászületett magyar állam szilárdan áll, fejlődhetik tovább s visszavívhatja Nagy Lajos és Mátyás korának régi fényét és dicsőségét.

Mi magyar geográfusok boldogok és büszkék vagyunk, hogy ezt a Magyarországot ismertetve, könyveinkben s az iskolák ezreiben hirdethetjük, hogy I. Ferenc József rakta le alapkövét az új Nagymagyarországnak.

Hálás szívünk imánkba foglalja nagy nevét. Áldás és dicsőség emlékének!

Moldva.

Irta: Dr. Györfly István.

Alig van szomszédország, mely olyan szoros történeti összefüggésben volna hazánkkal és a magyarsággal, mint Románia északi fele, az egykori Moldva fejedelemség. Óshazánk Etelköz, magába foglalta Moldva területét is. Egyes írók a moldvai csángókban keresik az Etelközben visszamaradt magyarok ivadékait. A magyarság után beszivárgó rokon bessenyők és utánuk a kunok néhány évszázadig szintén önálló országot tudtak itt teremteni, mely Kuthen kunjainak a mongolpusztítás idején történt bevándorlásával elvesztette ugyan minden önállóságát, de területe mint jogos örökség ránk maradt. Királyunk névleg ma is Kunország királya s koronázáskor Kunország zászlósura most is hordja Kunország zászlaját s talán nem is vagyunk elérhetetlen messzeségben attól, hogy a magyar fegyver a magyar király jogara alá terelje vissza ősi földünket Moldvát, vagy legalább is kiterjessze az összefüggő székely nyelvterületet a Kárpátok keleti lejtőire. Míg Magyarország a Kárpátok láncá örök időikig politikai egységnek tartja össze, a Moldvából, Dobrudzsából és Oláhországból összekovácsolt Románia minden legkisebb megrázkódtatásra földrajzi elemeire bomolhat széjjel, mert mindegyik külön földrajzi egység. Románia ha terjeszkedni akar, legyőzhetetlen földrajzi akadályokra talál, ellenben földje predestinálva van arra, hogy keleti, nyugati és déli szomszédjai folyton vetélkedjenek egy-egy részéért. Különbözően a történelem is azt tanúsítja, hogy az egykori oláh fejedelemségek századok óta a szomszédok terjeszkedési vágyának hullámain tojástáncot járva vegetáltak.

Moldva mint fejedelemség teljesen Magyarországnak köszönheti világrajövetelét és oláhokkal való benépesítését. Sokáig magyar fennhatóság alatt állott. Alakulása idején lakossága túlnyomórésztben magyar volt s csak lassankint oláhosodott el. Moldva az egyetlen hely a világon, hol idegen uralkodó jogara alatt magyar falvakat találunk. A magyar nyelvhatár hazánkban egyedül Moldva felől ér el az ország határáig s az erdélyi székelység természetes folytatását találja a moldvai székelyekben és csángókban.

Moldva földjét a magyarok bejövetele után bessenyők, majd kunok szállották meg, kiknek megtérítésére a milkói püspökség alakult a mai Foksány táján még a mongolpusztítás előtt. Mielőtt azonban a római katolikus hittelt a nyugati kultúra megszilárdulhatott volna Moldvában, a mongolpusztítás mindent elsepert. Kuntatár, sőt talán kisorosz elemek is özönlöttek hazánkba a rettenetes ellenség elöl s Moldva jó hosszú ideig gyér lakosságú maradt. A visszamaradt bessenyő, kun, tatár, magyar és kisorosz elem a békésebb kor beálltával ismét gyarapodni kezdett az Erdélyből kivándorló magyarokkal, szászokkal s a Kárpátok oldalain bevándorló oláh pásztorokkal. A nyugati egyházhoz tartozó vagy szító elemek azután lassanként megmagyarosodtak, a keleti egyházhoz tartozók pedig elszlávosodtak.

Kunország pusztulása után Moldva területén egy kisoroszlitván jellegű ország támadt s ma talán teljesen orosz nyelvű terület volna, ha Magyarországból nem indul meg egy hatalmas oláh telepítési művelet, melynek feje Drágos máramarosmegyei oláh vajda volt. A máramarosi oláhokat I. Károly királyunk telepítette a szerbiai Ibar mellékéről, kik azonban nem érezték jól magukat a terméketlen bércek között s engedelmet kértek és kaptak a Moldvába való kivándorlásra. A Drágos által vezetett első rajt nem sokára Bogdán vajda vezetése alatt egy másik követte 1343-ban s így Moldva lassankint oláh jellegű ország lett. Az oláhságot különben dél felől bevándorló oláh jövevények is erősítették. Az oláhság mint későbbi jövevény a magasabb domb- és hegyvidéket szállotta meg.

Az első moldvai oláh vajdák közül még akadt, aki a katolikus hitre tért, de a görög egyház lassankint egyeduralomra jutott s amint a katholicizmus gyengült, azonképpen fogyott a magyarság is Moldvában.

A moldvai vajdaság keletkezésének első szakában teljesen magyar fennhatóság alatt állott. Később azonban már ingadozott, hol a magyarnak, hol a lengyelnek hódolt, míglen 1513-ban Fél-szemű Bogdán vajda meghódolt a töröknek. Ennek nevére hívják a törökök Moldvát *Bogdán*-nak. Ettől kezdve a török befolyás mind jobban érvényesült. A XVI—XVII. században csupa küzdelem, ravaszkodás és árulás volt az életük, hol a törökhöz, hol a lengyelhez, hol a magyarhoz pártoltak. Erdélyi fejedelmeinknek is sokszor meghódoltak a vajdák s hadaink gyakran taposták Moldva földjét. Vajdáik, hoszpodárjaik általában nem sokáig örülhettek a

dicsőségnek, mert gyakran eltette láb alól, vagy elűzte őket a másik hatalomtól támogatott vetélytárs. A hozpodári szék különben, többnyire csak eszköz volt a zsarolásra és meggazdagodásra s e tekintetben a görög eredetű hozpodárok az ú. n. *fanarióták* (1712—1822) vezettek, kiknek uralma alatt a tatár-kozák betörésektől amúgy is agyonsanyargatott nép koldusbotra jutott.

A XVIII. század második felében egy új érdektárs is feltűnik, az orosz, aki mind jobban beavatkozik Moldva ügyeibe, sőt rövidebb időre meg is szállja. Ausztria is elfoglalja egy részét, Bukovinát 1774-ben, a portával kötött egyezség alapján. Oroszország 1812-ben Besszarábia egy részét szakítja ki Moldvából. A fanariótákat nemzeti fejedelmek váltják fel a mult század elején, de az orosz hódító törekvéseknek alig bírnak ellentállani. A krími háború folyamán osztrák-magyar hadak szállják meg Moldvát, hogy az orosz csapatokat elzárják a Balkántól. Miután Moldva látta, hogy a török nem képes megvédeni a szomszéd oroszokkal szemben, 1859-ben Cuza Sándor fejedelem jogára alatt egyesült Oláhországgal Románia néven. Cuza 1866-ig uralkodott az új fejedelemségen, de ekkor kénytelen volt lemondani. Utána a trónt Hohenzollerni Károly hercegnek kínálták fel, aki azt el is fogadta s nemsokára erélyesen hozzálátott az ország rendbehozásához. 1877-ben az orosz-török háborúban részt vett az oroszok oldalán, sőt Plevnánál megmentette a súlyos veszedelembe került orosz sereget. Jutalmul azt nyerte, hogy az oroszok elvették tőle Besszarábiát, melyért csak nagyon gyenge kárpótlást kapott, a terméketlen Dobrudzsát. Károly király alatt volt Románia a legnagyobb. Jó barátságban igyekezett lenni a Monarchiával, ami nem volt könnyű dolog az oláh nacionalisták és a kultúrliga folytonos mesterkedése miatt, akik a Dnyesztertől a Tiszáig mindent be akartak kebelezni Romániába.

Amint a fentiekből láttuk, Moldvához hozzá tartozott Bukovina és Besszarábia is. Érdekes, hogy úgy a moldvai, mint a besszarábiai oláh nép magát a saját anyanyelvén nem román-nak, hanem *moldován*-nak nevezi ma is.

A mai Moldva az Erdélyi Kárpátok és a Prut közötti terület. Földrajzilag teljesen hozzátartozik Bukovina is, mely, amint láttuk, egykor politikailag is hozzátartozott. Morfológiai szempontból Moldvát két területre oszthatjuk. 1. A nyugati hegyes részre, mely tulajdonképpen az Erdélyi Kárpátok külső lejtője, melynek hatá-

ról a Beszterce, Tázló¹⁾ és Tatros²⁾ folyók vehetők; 2. a középső és keleti sűrű vízhálózatú dombos vidékre, mely a nagy orosz síkság határszélének tekinthető. A folyóhálózat ÉNy—DK irányú s párhuzamosan halad a Kárpátok láncával s csak Moldva déli részén fordul ellentétes irányba. A Szeret, mely Moldva fő vízgyűjtője, Galacznál folyik a Dunába. A Prut csak Moldva északi részéből vesz fel patakokat, egyébként Moldva egész területe a Szeret vízgyűjtő területéhez tartozik. Oláh geográfusok Nagyoláhország legészakibb vidékét Foksány és Szerát³⁾ között geográfiailag szintén Moldvához szokták számítani.

A moldvai Kárpátok Bukovina, Erdély és Moldva határainak összeszögellésénél a Beszterce folyó déli kanyarulatánál a Besztercei Havasokkal kezdődnek. Ezeknek hatalmas erdőborította láncai a Beszterce folyó két oldalán párhuzamosan haladnak, majd lejjebb haránt irányt vesznek fel. A Beszterce szűk, magas völgye (Brosténinél 627 m) település szempontjából felette kedvezőtlen, ezért gyéren lakott egészen addig, míg ki nem lép a Kárpátok láncából.

A Besztercei Havasok a Tölgyesi-szorosnál véget érnek s a Kárpátok vonulata a Csalhó⁴⁾ hegycsoportban folytatódik egészen a Békás-patakig. A Csalhó-csoport magva a Csalhó meredek masszívuma. Legmagasabb csúcsa, az Aklos,⁵⁾ 1853 m magasságban fennsíkszerűen ellaposodik.

A Békás-paktól délre egészen a Tatrosig a Tarkó lánca húzódik, melyet az országhatár is követ a Gyimesi-szorosig. Főgerince a Tarkó (1642 m), Tarhavas (1662 m) és Csülemér (1651 m) között húzódik, északra és délre pedig egyenletesen lejtősödik, úgy hogy közlekedésre is alkalmas. A főgerincet több párhuzamos vonulat is kíséri.

A Tatrostól délre az országhatár a Csiki Havasok külső lejtőjén halad végig. A csiki medencét, valamint a Tatros és Tázló medencéjét az aránylag keskeny Csiki Havasok lánc választja el, a távolság a két medence között nem nagy s ezenkívül kitünő út, a Tatros völgye s a Gyimesi-szoroson átvivő vasút köti össze, ezért az érintkezés itt Erdély és Moldva között a legélénkebb. Ezért talá-

¹⁾ Tasleu.

²⁾ Trotuş.

³⁾ Sărat.

⁴⁾ Ciahleu.

⁵⁾ Okolaş.

lunk e helyen Moldvában legtöbb székely telepest s ezért tudta megőrizni a Tatros völgye és Bákó kerület magyar jellegét. A háromszéki medencét szintén könnyen járható út köti össze a Tatros völgyével az Ojtozi-szoroson át. Az itt kezdődő Bereczki Havasokkal, melyeken az országhatár is húzódik s ezeknek Moldvában lévő kiágazásaival a Kárpátok moldvai szakasza véget ér.

A moldvai dombvidék jelentékenyebb, észak-déli irányú vonulata a Tázló és Szeret s a Szeret és Barlad között húzódik.

A Magas Kárpátok régiójában a legrégebb geológiai formációktól a harmadkorig a legtöbb formáció feltalálható. Ez a régió a tenger színe fölött körülbelül 700 m magasságban kezdődik.¹⁾ A kárpáti dombvidék sztratigrafiailag és tektonikailag szoros összefüggésben van a Magas Kárpátokkal. Ez a régió a 200 m tengerszín fölötti magasságtól 700 m-ig tart, s benne mély völgyektől szaggatott platókat találunk. A hegységperem mentén jellegzetes terraszokkal széles depressziók vannak, mindmennyi tágas rét és mező, pl. Tatrosnál, Nemezisornál.

A moldvai dombvidék rétegei miocén- és pliocénkoriak. A dombhátak legnagyobb részét lösszel vannak fedve.

Moldva hegyi régiójának folyói szűk, törmelékes és kavicsos mederben folynak. A dombrégióban a völgyek tágasak. A síkon igen szélesek, nincs terraszuk, a folyók ágya ritkán kavicsos; alsó szakaszukon homokosak és agyagosak.

Klimatikus szempontból Moldva a Duna-klimához tartozik,²⁾ mely némely tekintetben a mediterrán, más tekintetben az ukrániai klímával függ össze. Fő jellege, hogy az átlagos csapadék, a hegyiségeket kivéve, igen csekély, évente 520 mm. A csapadék maximuma júniusra esik (88 mm), két minimuma pedig aug.-szept. és jan.-febr. hónapokra. A tél hosszú és néha hideg, sokat havazik. A tavasz rövid, változékony és gyakran hűvös. A nyár tikkasztó, nyár végén kevés eső esik. Az őszi rendesen kellemes, néha azonban hűvös is szokott lenni. Moldva klímája kevésbé szélsőséges, mint Oláhországé. Moldvában³⁾ kevesebb a csapadék (évi 520 mm), mint Nagy-Oláhországban (593 mm), de a dobrudzsainál (428 mm) jóval több. Legbővebb a csapadék a Magas Kárpátok régiójában (több mint 900 mm), a kárpáti dombvidék erdős régiójában már

¹⁾ *Murgoci*: Anuarul institutului geologic al României. IV. évf. 1910. 3. füzet

²⁾ *Murgoci* id. m.

³⁾ Buletinul societății regale Române de geografie. XXXIV. (1913), 192. i.

kevesebb (600—900 mm). Kerületek szerint Nyámezban¹⁾ 716, Szucsávában 611, Bákóban 575 mm. Észak felől tehát több, mint délen. A Szeret völgyén 400—600 mm. A prútmenti fekete talajok évi közepes csapadéka csak 400—500 mm; sőt a Husz körüli részen még ennél is kevesebb. A nyári és őszi esőzés főleg Nyámez és Bákó megyék hegyvidékein gyakori. A téli csapadék elég egyenletes. Besszarábia felől valamivel kevesebb, mint egyebütt.

Moldvában kétféle vegetáció: a kárpáti erdők és a délorosz sztyep érintkezik.

A Kárpátok s nyúlványaik 1000 m-től felfelé egészen az alpesi régióig túlelvélü erdőkkel vannak fedve, a párkányhegység, a völgyek, fennsíkok és a síkság egy része lombdöfkek borított. Moldvában legelterjedtebbek a bükk- és nyírfaerdők különösen azokon a vidékeken, hol a klíma hűvösebb és a csapadék nagyobb.

Talajféleség tekintetében a Kárpátokon a magas hegységek váztalaját és erdei talajt találunk csaknem a Szeret völgyéig. Legáltalánosabban elterjedt talajtipusa azonban a fakószínű kilúgozott erdei talaj, a „podzol”, mely a Szeret völgyét követi, (Jászvásár²⁾ és Vaszlúj³⁾ felé azonban csaknem a Prútig ér. Moldvában többnyire bükkerdőkkel fedett. Ez utóbbi szakaszán jó buzatermő terület. Középső Moldvában a Barlad folyó és a Prút között barna tölgyerdei talaj van, mely szintén sok buzát terem. Minél inkább közeledünk a Prúthoz, annál termékenyebb talajra jutunk. Dorohoj kerület nagyrésze, főleg a magasabb dombokon, 8% humuszú csernoszjom-talaj, hasonló kitünő fekete talaj van Herló⁴⁾ körül és Galactól északra. Egyebütt a Prút mellékén csaknem mindenütt esokoládébarna csernoszjomot találunk. Ez a Prút-vidék Moldvának legtermékenyebb területe. Homokos talaj mindössze Tekuestól⁵⁾ délre található.

Moldvában, bár kisebb mértékben, mindazon ásványi kincsek megvannak, melyek Oláhországot gazdaggá teszik. A moldvai só és petroleumbányászatnak Mekkája Bákó⁶⁾ kerület. A só felső-eocén rétegekben fordul elő, fő bányahelyek: Aknaváros, Szaláncz és Dof-

1) Neamtu.

2) Jasi.

3) Vaslui.

4) Hârleu.

5) Tecuciu.

6) Bacău.

tána, de Gorzófalvánál¹⁾ és Ujhegynél²⁾ is előfordul. Nyers petrolumot aknáznak Teczkófalván,³⁾ Mojnesten, Szalouczán,⁴⁾ Doftánán, Aknavárosnál⁵⁾ s több helyen is. Ugyanezen a vidéken gazdag lignit és ozokerit telepek vannak. Az ozokeritet azonban csak Szalouczán fejtik, hetenként 10—15 métermázsát, melyet Mojněstben finomítanak. Szucsáva és Nyámecz kerületekben gazdag, de ki nem aknázott réz-, vas- és ezüsttelepek vannak. Mészkö, márvány, építőkö, malomkö Moldva hegyesebb vidékein sok helyen található. Ásványvizei kiváló, de szintén nincsenek kihasználva. Szalánc régi, híres fürdőhely a magyar határon, 10 forrása van, melynek alkalikus hatású kénes, vasas vizét sokan felkeresik. Akua körül sós és jódos források vannak, sós vizek különben a sóterületek közelében mindenütt találhatók.

Gazdasági szempontból Moldva igen fontos része Romániának. A moldvai Kárpátok lejtőjén gazdag só- és petrolumtelepei, hatalmas erdőségei vannak, a dombvidéken sok szőlő és gyümölcs terem, a síkság meg jó gabonatermő terület.

Moldva lakossága a legutóbbi időkig négy társadalmi osztályra tagolódott: 1. a nagybirtokos *bojárok*-ra, kik a mi egykori birtokos nemességünkhöz hasonlíthatók; 2. az ú. n. *részesek*-re (oláhuul *rezeş*), akik aféle közbirtokos szabad emberek voltak; végül 3. a jobbágyi sorban élő földnélküli, csak belsősséggel bíró *parasztok*-ra, akik a népességnek a zömét tették. A részesek többnyire csángók, vagy csángókból lett oláhok voltak, akiknek szabadsága régi időkől datálódott s falvaik Moldva legtermékenyebb vidékein vannak. Ezeken kívül volt egy negyedik osztály is, a *rabszolgák* osztálya, kiket Mihály vajda idejében „*román*“-oknak neveztek. Ide tartozott az oláh nép legalsóbb rétege. Ezek helyzete századok óta meglehetősen javult, de a cigányok megmaradtak a rabszolgasorban egészen a mult század derekáig.

A fenti állapotok a mult század közepe óta sokat változtak. A parasztokat az 1864. évi törvény felszabadította, bár földhöz nem juttatta. Moldva és Oláhország egyesítése óta sok idegen, főleg zsidó vándorolt be Romániába, ezek azonban állampolgárságot nem nyertek s így földet sem szerezhettek, bérelni azonban bérelhettek.

1) Grozeşti.

2) Dealul nou.

3) Teţcani.

4) Solonţ.

5) Tirgu Ocna.

Igy aztán lassankint kifejlődött egy új társadalmi osztály, a nagybérlők, akiknek jórésze egykori állampolgárságát elveszítette, román állampolgárrá pedig nem lehetett. A bojárok birtokaikat rendszeren bérbé adják s a paraszt munkás a bérlők kényének van kiszolgáltatva. 1869 óta a parasztság szövetkezetekbe tömörülve kezdett nagyobb birtokokat bérelni és venni. Azóta helyzetük sokat javult. Ujabbban az állam vette a kezébe az állapotok javítását s a klastromok szekularizált birtokaiból eredő állami földeket parcellázott és örökbérlethez juttatta a népet. Bulgária megrablása után Uj-Dobrudzsába is sokat telepítettek az elűzött és kibecsült török és bolgár lakosság pusztán hagyott földjeire. Az erdélyi betörés alkalmával is „pamínt!” (földet!) ordítással jöttek rohamra az oláh katonák. Különben ez volt a jelszó az 1907. évi vérbefolytott parasztlázadáskor is. Ugy látszik, hogy az oláh bojár mindenkiből hajlandó földet adni a parasztnak, csak a magából nem. Mennyivel más-képpen viselkedett az erdélyi magyar földesúr az ő oláh jobbágyával szemben!

A fentebb vázolt társadalmi viszonyok markáns bélyeget nyomnak Románia egész gazdasági képére.

Ma Moldvában a négy kárpáti kerületben (Szucsáva, Nyámecz, Bákó, Putna) a 100 hektáron aluli birtok 302.818 ha, a 100 hektáron felüli birtok 121.866 ha. A moldvai dombvidék többi 9 kerületben s a geográfiailag idetartozó R. Szerat kerületben 100 ha-on aluli birtok van 770.790 ha, 100 hektáron felüli 633.841 ha. Ez utóbbi 10 kerületben a 100—200 hektárnyi földet bírók száma (290) csak kétszerese az 1000 hektárnyinál nagyobb földet bírók számának (140). Moldvában kis- és középbirtok alig van, az egész ország jóformán törpe- és nagybirtok, pedig 100 család közül 79 a földműves.

Kivétel szempontjából tehát az oláh paraszt figyelembe sem jöhet, mert apró földjén csak annyit termel, ami szűkösen a maga használatára éppen elég. A nagybirtokok terménye azonban majdnem teljesen kivándorol.

A nagybirtokos a gabonatermelés híve, a törpebirtokos ellenben tengerit termel. Moldvában 1911-ben az összes buzavetés 316 ezer hektár volt, de ebből a kisbirtokosra csak 60 ezer hektár jutott. Az összes buzatermés 3,645.000 métermázsára rügött és súlya átlag 77 kiló volt hektoliterenként. Legtöbb buza természetesen a prút-melléki fekete talajon terem, de azért Moldva összes buzatermése csak egy hatodrésze az oláhországi buzatermésnek (22,156.000 q).

A tengeritermelésben egészen másképpen van a dolog. Moldvában az összes tengerivetés 1911-ben 625 ezer hektárra rúgott, vagyis kétszerannyi terület volt tengerivel bevetve, mint búzával. A tengerivetésből azonban 551 ezer hektár kisbirtokosé volt, a nagybirtokosok mindössze 74 ezer hektárt műveltek tengerivel. Ez tehát világosan mutatja, hogy a tengeri a törpebirtokú paraszt kenyéradó növénye s Moldva tengeriből keveset hagyhat kivitelre. Moldva aránylag sok tengerit termel, a bevetett terület félakkora, mint Oláhországban. Éppen azért, mert néptáplálék, az egyes kerületekben egyforma intenzivitással termesztik.

A többi gabonanemű ismét inkább a nagybirtokokon terem. Moldva árpavetése 165 ezer hektár, azaz az egész Románia termésének egyharmada. A moldvai árpa súlyosabb, mint az oláhországi; amaz 64, emez 62 kilós. Zabot valamivel kevesebbet vetnek (401.000 h), mint árpát, ez is súlyosabb, mint az oláhországi zab. Főleg az északi és kárpátmenti kerületekben termelik, ellenben a rozstot inkább a prútmelléki és déli kerületek lakossága kedveli, a rozssal bevetett terület azonban mindössze 131 ezer hektár. A köles Oláhország és Dobrudzsa kedvelt növénye, Moldvában keveset termelnek belőle, a tatárkát meg csak a három északi (Dorohoj, Nyámez, Szucsáva) kerületben ismerik.

Népelelmzési és ipari szempontból nagyjelentőségű a burgonyatermelés s e tekintetben Moldva fölötté áll Oláhországnak. Moldva 1911-ben 1,258.000 mm burgonyát termelt. Oláhország pedig ke-rekszámában másfél millió métermázsát. Ha tekintetbe vesszük, hogy Moldva csak 38 ezer km², míg Románia többi része 93 ezer km², csak úgy tudjuk méltányolni e szám nagyságát. A burgonyát különösen a dorohoji (397 ezer mm) és botosáni (209 ezer mm) kerületekben termesztik, főleg szeszgyártásra, de a többi északi kerületekben is kedvelik. Délen és a Prút felől azonban alig terem annyi, amennyi a házi szükségletre elegendő. Moldvában a burgonyát többnyire saját földjén termelik (940 ezer mm), de sok terem a tengeri közé ültetve is (318 ezer mm). Az ipari növényeket a kender kivételével kizárólag a nagybirtokosok produkálják. Olajos növényeket nem igen vetnek. Moldvában a repcével bevetett terület mindössze 1430 ha., míg Oláhországban 43.989 ha., Dobrudzsában is 19.867 ha. volt 1911-ben. Lent hasonló arányban inkább a déli, kendert ellenben az északi kerületekben találunk. A napraforgó ellenben igazi moldvai növény. Románia 4013 ha. napraforgó-földjéből 1430 ha. Moldvában van. Hasonlóképpen van a cukorrépa-termelés is, Moldvában 11.138

ha. cukorrépa föld van, míg Románia összes többi területén csak 2465 ha. Úgy látszik, hogy az ipari növények termelése Bukovina felől származik be a zsidó nagybérleők útján. Dohányt mindössze a falcsui, tekucsi és tutovai kerületekben termelnek (699 ha.), de ez alig jöhet számba Románia többi területei mellett.

A legutóbbi időben fűszerfélékkel is próbákat tettek Moldvában a nagybirtokosok, így Bákóban cikóriát, Botosánban, Dorohojban mustárt, Észak-Moldvában több helyen ánizst; Középső-Moldvában mákot, Dorohojban cirkot és köményt vetettek; e tekintetben is megelőzték Oláhországot.

Hüvelyes veteményeket a nép termel, még pedig annyit, amennyit a háztartás megkíván. Paszulyt nagyobb mértékben Déli-Moldvában, borsót pedig északi Moldvában termesztnek. A lenese igen alárendelt jelentőségű Romániában, de majdnem kizárólag Moldva a hazája. Káposztát, hagymát s egyéb főzeléket is csak a maga használatára termel a nép. Dinnyét a lapályosabb vidéken láthatunk. Tököt, — melynek magvából olajat ütnek vagy pörkölve megesszik — az oláhok a tengeri közbe vetnek.

Amint mondtuk, Moldva lakosságának 79%-a földművelésből él, noha csak annyi földje van a parasztságnak, amennyiből szűkösen megél. Miből teremti hát elő a legnélkülözhetetlenebbeket? A kérdésre a feleletet a szőlőművelés adja meg. Moldva régidők óta bortermeléssel foglalkozik s az teljesen a nép kezén van. A bortermelést alkalmasint a századokkal ezelőtt bevándorló szászok és magyarok honosíthatták meg, ami onnan gyanítható, mert a „részes“ faluk szabad kishirtokos lakossága foglalkozott leginkább vele s a részesek többnyire magyar eredetűek. Később már természetesen az oláh parasztság is rakott szőlőt, hogy kis földjéből minél jobban megélhessen. A szőlőben a filloxera itt is roppant károkat tett, sőt tesz ma is, úgy, hogy a szőlőművelés hanyatlóban van. Csak az 1897-től 1908-ig terjedő időközben egy harmadával csökkent a szőlővel berakott területek nagysága. Igaz ugyan, hogy a bor ára sokat emelkedett, de a nép megélhetése mégis lényegesen megnehezedett s talán ez is oka, hogy Moldvában a népesség lassú tempóban gyarapodik.

A szőlőbirtok eloszlása igen tanulságos:

A moldvai Kárpátok mentén (Szuesáva, Nyámez, Bákó, Putna és R.-Szerát kerületekben):

1 hektárig terjedő szőlőbirtok van	21.193 drb.	7.585 ha. területen.
1—5 „ „ „ „	1.344 „	2.923 „ „
5—10 „ „ „ „	168 „	1.248 „ „
10 hektáron felüli „ „	74 „	1.869 „ „

A Szeret és Prút mentén (Moldva többi kerületeiben):

1 hektárig terjedő szőlőbirtok van	52.137 drb.	21.846 ha. területen.
1—5 „ „ „ „	2.950 „	6.287 „ „
5—10 „ „ „ „	251 „	1.780 „ „
10 hektáron felüli „ „	118 „	3.252 „ „

Összesen 78.235 drb. 48.790 ha. területen.

Ez azonban már 1911-ben nem volt mindenütt termő állapotban. A termő szőlő, a termett bor mennyisége és ára ekkor a következő volt:

	Összes szőlő- termő terület hektár :	Ebből kisbir- tokosoké hektár :	1911-ben termett bor hektoliter :	Ennek értéke (lei) :
Moldvában . .	37.948	34.749	611.972	27.068.014
Romániában .	71.438	66.001	993.437	46.181.138

A fenti táblázatból az is kiderül, hogy Moldva, mely az egész Romániának majdnem egy harmadrésze, több bort termel, mint egész Oláhország és Dobrudzsza s a borért járó 22 millió lei a kisbirtokosoké.

A bortermelés legnagyobb a putnai kerületben (9.448 hektár), aztán a Szeret-Prút közén, de Bákó kerület csángó falvaiban is igen virágzó. Moldva északi kerületeiben azonban nehezen érik meg. Többnyire hazai fajt művelnek, csak Jászvásár, Tekucs, Putna kerületekben ültettek idáig nagyobb mennyiségben amerikai vesszőt.

Gyümölcs is sok terem Moldvában. Legtöbb a szilvafa. A szilva után a dió következik. Alma, körte távolról sincs annyi, mint Erdélyben, cseresznye, meggy ellenben több van. A gyümölcs nemesítésével nem sokat törődnek.

Románia állattenyésztése az utóbbi évtizedekben nagyot hanyatlott, aminek egyik oka az volt, hogy mi 1884-ben a határt az állatbehozatal elől elzártuk, mivel megelőzőleg a románok a mi iparcikkeink bevitele elé gördítettek akadályokat. Pedig Moldvának híresek voltak a szarvasmarhái. A lakosság és az eke alá fogott föld szaporodásával napról-napra jobban érezhető az állathiány és egészen.

bizonyos, hogy a háború után nem lesz annyi jószág, amennyivel az eddig művelt földet meg lehet munkálni.

A depékoraáció legnagyobb Moldvában. Itt csak a szarvasmarhák száma áll arányban Románia több területével. Ló, juh, disznó, kecske azonban aránylag kevesebb van. Az arányt az alábbi táblázat mutatja:

	ló	szarvasmarha	juh	kecske	disznó
Románia 1900	864.324	2.588.526	5.655.444	232.510	1.709.205
Románia 1910	824.715	2.666.945	5.269.493	186.515	1.021.465
Moldva 1910	224.401	877.010	1.286.109	32.490	272.250

Moldva északi felében jobbak az állapotok, mint délen. Nyugati fajtákat is Bukovina felől kezdenek behozni. Ez idő szerint azonban úgy áll a dolog, hogy Románia katonasága részére egyáltalán nem tudja kiállítani a szükséges lómenyiséget. A moldvai ló nagyon elkorcsosodott. A szarvasmarhák nemesítésével sem sokat törődtek, pedig a moldvai marha igen híres volt s Moldva címere is ökörfő. A hosszúsőrű juhok tenyésztik, melynek szőréből szűrposztót készítenek. A szamarak és öszvérek száma alig említésre méltó. Az igás marha nagyrészt a nép tulajdonában van, a legelők, rétek ellenben a nagybirtokos kezében, aki drágán adja bérbe s ez egyik oka az állattenyésztés hanyatlásának. Moldvában a takarmánynövények termesztése azonban eléggé lábra kapott. A selyemhernyótenyésztés Dél-Moldvában divatozik, de sokkal kisebb mértékben, mint Oláhországban. Méhet is elég sokat tartanak.

Moldvában az összes erdőbirtok mintegy 1 millió hektár, melyből állami birtok 416 ezer ha. A tölgyfát legtöbb helyen kiirtották s ma kivételre inkább csak fenyőfa kerül. Bukovina sok fája, deszkája is a Szeret és Prút vizén úszik Galaczba a moldvai fakereskedelem központjába.

Romániában az ipar egészen az újabb időkig gyenge lábón állott. Egyetlen általánosan elterjedt háziiparuk volt, a vászon- és gyapjuszövés. A moldvai színes szőnyeg, mely a torontáli szőnyeghez hasonlít, most is kelendő portéka. Románia kisiparát, azt lehet mondani, az Erdélyből kivándorolt magyar és szász iparosok teremtették meg, akik a múlt század eleje óta nagy számmal vándoroltak

ki főleg a román városokba s ma már majdnem teljesen eloláhosodtak. A külföldről beözönlő gyáripartermék Romániában is fojtogatni kezdte a kisipart, mely még csak bontogatni kezdette szárnyait. Ezért Románia magas vámmal sújtotta iparcikkeinket s nemzeti ipar létesítését tűzte ki feladatul. Ma már elég jelentékeny gyáripára van különösen Oláhországban.

Agrárius országról lévén szó, elsősorban mezőgazdasági iparáról kellene szólnunk, de bányászati iparuk oly jelentős, hogy melllette a többi iparág eltörpül. Románia gazdagságának egyik főforrása a petróleum, de Moldvában a só sem marad messze mögötte.

A Kárpátok külső lejtőjén Dimbovicza kerülettől egészen Nyámczig főképpen eocén és miocén rétegekben a petróleum és a só kisebb-nagyobb mértékben mindenütt jelen van, de a petróleum a Dimbovicza, Prahova, Buzeu völgyében, sóval együtt pedig a Tatos-Tázló-folyók között olyan mennyiségben található, hogy nemzetgazdasági szempontból szinte döntő jelentőségű.

Romániából, főleg Moldvából már évszázadok óta jártak degetes szekerek Erdélybe s árulták a kocsikenőcsöt. Egyébre azonban sokáig nem használták a kincseket érő telepeket. A múlt század végén nagyobb lendülettel kezdték a nyersolajat kiaknázni, a petróleum-termelés azonban akkor lett döntő jelentőségű, mikor a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank „Steana Romána“ nevű részvénytársasága megalakult és modern eszközökkel megkezdte a petróleum kiaknázását. Ma már mintegy 100 részvénytársaság és egyesület működik a petróleum kitermelésén, mintegy 805 millió lei alaptőkével, melynek csaknem fele német tőke. A németek után jönnek a románok, hollandok, franciák, amerikaiak, magyarok, belgák, angolok.

A petróleum-termelés 1899—1911 között a következő volt:

É v	Moldvában (Bákó kerület) kg.	Egész Romániában kg.
1899—1900	3.966.277	222.012.664
1904—1905	10.770.547	530.526.989
1909—1910	18 579.627	1.344.905.436
1910—1911	22.470.104	1.325.743.171

Amint látjuk, Bákó kerület csak kis részét adja a román petróleumtermelésnek, de ezen a részen a termelés emelkedőben van, míg a prahovai telepeken már nagyot csökkent. A nyámczi kerületben még még alig fogtak hozzá a termeléshez. Így tehát Moldvác a jövő.

Bákó kerületben a legjobb petróleumkútak a Tázló- és Tatroş-folyók környékén vannak. Nevezetesebb telepek Szaloncza, Sztánfalva,¹⁾ Lukácsfalva,²⁾ Mojnest, Teczkófalva,³⁾ Doftána, Kasin stb. A kitermelt olaj nagyjából mint petróleum, kisebb része mint benzín megy ki az országból. A kivétel az egész termelésnek körülbelül fele, s az egész ország kivitele 1910-ben 616,5 millió lei volt.

A sótermelésben Oláhország alig jöhet figyelembe Moldova mellett. Mint a petróleumnak, úgy a sónak is Bákó kerület a hazája Moldvában és pedig azok a vidékek, ahol a petróleumot nyerik. A sóbányászat az állam kezében van s a bányászok többnyire székelyek és csángók. Vannak tudósok, akik a csángók oláh „soagau“ elnevezését a sóvágó szóból magyarázzák s szerintük sóbányaművelésre kivándorolt székelyek volnának.

A sóbányászat főhelyei: Szaláncz,⁴⁾ Aknaváros, Nagy-Akna⁵⁾ Doftánát 1906-ban felhagyták. A bányászat egészen erdélyi módra történik. A sótermelés kilogrammokban a következő volt 1909—1910-ben:

Szaláncz . . .	96,998.510
Aknaváros . . .	27,878.619
Nagy-Akna . . .	24,040.582
Összesen:	148,917.711

Doftána 1901-ben, mikor felhagyták 26.510.562 kg-t adott. 1909—1910-ben a kitermelt só értéke 8.917.166 lei volt, s kivitelre jutott 1,469.022 lei áru.

A moldvai Kárpátokban ércsek is vannak, de idáig még nem bányásszák. Elég jó minőségű barnaszénük is volna, de ezt is kevés helyen fejtik, mert gépek fűtésére van elég olajuk, sőt a petróleumfinomításkor visszamaradt salakot, mely gépfűtésre alkalmas, nem is győzik elhasználni. A bákói kerületben 1910—1911-ben 26.223 tonna szenet fejtettek, ami az ország széntermelésének egyötöd része. A szenet nyers petróleummal keverve mozdonyfűtésre is használják.

Románia gyáripára főleg Oláhországra, ott is Bukarestre és vidékére s a Prahova völgyére összpontosul. Románia 472 gyárából Moldvában csak 131-et találunk.

Az építőipar köréből Jászvásáron találunk 2 téglagyárat. Üve-

¹⁾ Stănesti.

²⁾ Lucaceşti.

³⁾ Teţcani.

⁴⁾ Slanic.

⁵⁾ Ocnele mare.

get inkább Moldvában csinálnak, az északi kerületekben van egy pár üvegyár. A moldvai vas-, fém- és bádogipar gócpontja Galacz. A fakereskedelem központja is Galacz, hova többnyire a magyar és az osztrák erdőségek fája gyűl össze vízi úton. Ujabban a román fűrésztelepek előbb feldolgozzák deszkává a mi fánkat s úgy kerül piacra. Románia a saját fáját maga használja fel, kivitelre nem jut.

Legnagyobb fűrésztelepek vannak az erdélyi és a bukovinai határ felől Bákó és Nyámecz kerületekben. Moldvában pár helyen finomabb bútort is készítenek.

Szövőgyárak Jászvásáron, posztógyárak Nyámecz kerületben vannak. Moldva férfikalapszükségletét majdnem teljesen Erdély látja el. Felső-Moldvában az udvarhelyszéki cilinderekhez hasonló típust, Alsó-Moldvában ellenben a nagykarimájú szász típust viselik. Érdekes a székely kalapos furfangja, amit a bákói búcsún volt alkalman megfigyelni. A kalapba oláh nemzeti színű bélést varrt, melyen ez a felírás volt aranyos betűkkel: „Pártoljuk a hazai ipart!“ Kérdésemre, hogy mire való ez az ellentétes dolog, azt válaszolta: „Ejszen idebenn Moldvában nem tud a paraszt olvasni, csak az oláh színt nézi. Odahaza meg ha látja is a magyar az oláh színt, de a „hazai ipart“ meg az én nevemet is látja!“

A bőrgyártás újabb keletű Moldvában, ezelőtt a bőrt és gyapjút többnyire Erdélyben dolgozták fel. Nagyobb bőrgyárakat találunk Bákó és Putna kerületekben, melyek durvább kidolgozású bőrt készítenek. Sok juhbőrt dolgoznak föl a szűcsmesterek, kik többnyire Erdélyből szakadt emberek. A moldvai szűcsmunkák ornamentikája is egészen magyaros. Magyar tímárok és eszmadriák is sokan élnek Moldva városaiban.

Cukorgyárak Botosánban, Románban és Putnán működnek, de külföldiek kezében vannak, s kivitelre is dolgoznak. Bákóban egy falepárlógyár is működik. Szeszgyár a burgonyatermő vidéken Botosánban, továbbá Román és Vaszluj kerületekben van. A szesz az országban elfogy. A szeszgyárak hízalókkal vannak kapcsolatban. Sört Moldvában csak Jászvásárban főznek.

Legkifejlettebb ipar Moldvában a malomipar. Nem számítva a nép lisztszükségletét fedező több ezer vízi-, száraz-, szélmalmot, Moldvában 54 gőzmalom működik. Egy millió kiló lisztet visz ki. Galaczban is van egy magyar tőkével épült nagy malom, mely erős versenyt támaszt a brailai nagy malmoknak.¹⁾

1) *Strausz*: Az Új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. 1913.

Papirgyárat Bákó. Nyámcz. Tekucs kerületekben találunk, Bákóban egy celluloze gyár is van. Gyertya, szappan, növényi olajgyártással Botosánban, Galaczban, Tutovában foglalkoznak.

Moldvának elég jó vasúthálózata van. Két nagyjából párhuzamos vasútvonal húzódik rajta végig, egyik a Szeret völgyén, másik a Szeret és Prút között. A vasútak esetleges orosz támadás lehetőségének gondolatával a folyók innenső partján épültek, éppen ezért ha Erdély felől jön a támadás, a vasútvonalakat minél hamarabb kénytelenek feladni. Az ország fővárosával Plojesten át lehet közlekedni, Brailán át nagyon hosszadalmas az út. Magyarországgal, Ausztriával (Bukovinán, Galiczián át) s Oroszországgal egy-egy vasút köti össze. A Monarchiával való forgalmat majdnem teljesen a szeretvölgyi vasút bonyolítja le, Bukovinán, Galiczián át. Magyarország megkísérelte a forgalmat Erdélyen át terelni s a gyimesi szoroson át a székely körvasútból szárnyvonalat épített a tatrosvölgyi román vasútvonalhoz, sőt abban a reményben, hogy Románia ezt a vonalat fővonallá teszi. Gyimesen impozáns méretű pályaudvart épített. A remény füstbe ment, sem Ausztria, sem Románia nem akarta kívánságunkat méltányolni. Épügy nem sikerült a borgói szoroson át megépíteni vasútvonalunkat a bukovinai Dorna Vatrág az osztrák körök ellenkezése miatt, mivel attól félték, hogy a moldvai és bukovinai forgalmat ez a vasút eltereli Galiczia felől. Sajnos, ennek a kereskedelmi politikai sakkhúzásnak az oroszokkal való harcok folyamán eléggé megadtuk az árát mi is, de Bukovina százszor jobban. A két párhuzamos moldvai vasútvonalat három harántvonal köti össze: Burduzsén—Dorohoj, Paskán—Jászvásár. Marasest—Tekucs között. Moldva középső része azonban meglehetősen hijjával van a vasútnak.

A Besztercze, Moldva, Szeret, Prút vizén nagyszámú tutaj szállítja a galicziai, bukovinai és erdélyi Kárpátok fáját a fakereskedelem központjába: Galaczba; hajózásra azonban csak a Prút alkalmas.

Moldva külkereskedelmi forgalmát a tengeren Galacz bonyolítja le, sőt Besszarábia forgalma is legnagyobbbrészt ide irányul. Újabban igen erős versenytársa támadt az orosz Reni-ben. Ha Reninek sikerül Galacz forgalmát megbénítani, ami az oroszszal való barátkozás miatt biztosan be fog következni, akkor Románia kereskedelme nemcsak az elvesztett Dobrudzsán át, hanem a Dunán át is kiheverhetetlen csapásokat szenved.

Az 1912. év végén végrehajtott népszámlálás Romániában

7.248.061 lelket talált, ebből Moldvában lakott 2.145.465 lélek, az ország lakosságának nem egészen egy harmada. 1859-ben Moldvának 1.325.406 lakosa volt, 53 év óta tehát a lakosság 60%-kal gyarapodott. A múlt század végéig legnagyobb volt a növekedés Galacz városában és Dorohoj kerületben, melynek legjobb földje van Moldvában. Legkevésbé gyarapodik Moldva középső vidéke, s az egykori főváros Jászvásár régidő óta stagnál. Az 1899—1912. évi időközben Észak-Moldva népe jobban szaporodott, de Jászvásár tovább hanyatlott, Moldva átlagos gyarapodása 16,1% volt.

Moldva népessége és népsűrűsége 1912 végén:

Kerület	lélekszám	1 km ² -re esik	Kerület	lélekszám	1 km ² -re esik
Bákó	232.146	59	Putna	181.103	55
Botosán	197.118	62	Román	128.190	61
Dorohoj	184.357	65	Szucsáva	158.971	46
Falcsu	108.324	49	Tekucs	142.993	56
Jászvásár	213.196	68	Tutova	129.858	54
Kovurluj	171.710	58	Vaszluj	127.704	56
Nyámecz	169.794	42			

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a Kárpátok felől eső kerületekben leggyérelb, a sík vidékeken, különösen pedig a csernoszjom talajú északi kerületekben a legsűrűbb a népesség. Jászvásár kerület népsűrűségét a város emeli 68-ra. A lakott telepek elég sűrűn fekszenek. Tanyaszerű teleptől egészen a városig, irtványtól a rendes egyenes úteájú városig mindenféle típust találunk a helységek között, ha azonban a közigazgatási községeket vizsgáljuk, akkor meglehetősen egységes típusokat találunk. A dolog ugyanis úgy áll, hogy a kisebb telepeket, falucsakát, noha szét vannak szórva, közigazgatásilag összekapcsolják s hivatalos kimutatásokban mindig így szerepelnek. Ezért van, hogy a moldvai falu népessége többnyire 1000—2000 lélek között ingadozik. A községek csak a lakosság nagyobb számában különböznek a falutól, kerületenként átlag négyszer annyi falu van mint község, várost ellenben kétfőnél többet ritkán találunk.

A moldvai városokat többnyire magyarok, szászok, lengyelek alapították még az oláhok bevándorlása előtt, ezért sok erdélyi és lengyelországi vonást találunk közöttük. Nevük is legtöbb esetben magyar eredetű, mint pl. Akna, Bákó, Egyedhalma,¹⁾ Barlad, Husz, Jászvásár, Karácsenkő,²⁾ Szépváros³⁾ stb. A legrégibb falvak, melyek a folyók termékeny völgyében vannak, szintén magyar eredetűek és magyar nevűek.

Lengyel befolyásra mutat az oláhban a város *târgu* jelzője, mely megfelel a magyar „Vásárhely“ névnek, ilyenek Jászvásár, Szép Vásár, Németvásár,⁴⁾ Románvásár, Bahluj Vásárhely⁵⁾ stb.

Mint Romániában, Moldvában is három kategóriára oszlik a népesség: 1. román állampolgárokra, 2. idegen állampolgárokra, 3. állampolgárság nélküli lakosokra. Az első kategóriába azok tartoznak, akik már a régi Moldva fejedelemség idejében is letelepült lakosok voltak. A másodikba a külföldi bevándorlók, akik fenntartják régi állampolgárságukat, végül a harmadikba, akik nem tartották fenn, vagy nem újították meg előbbi állampolgárságukat, s így elvesztek egykori hazájukra nézve, de Románia sem fogadta be őket, bár adót-fizetnek s a román hadseregben katonáskodnak, birtokot még sem szerezhetnek. Annyi idegen (8%), mint Romániában, Svájcot kivéve, egyetlen európai országban sincs. Ez a törvény a zsidó bevándorlók ellen irányul, kiknek száma több, mint negyedmillió. A zsidók után a magyarok következnek, kik az osztrákokkal együtt százezren felül vannak. A magyarok főleg székelyek, kik könnyen veszik a dolgot s rendesen csak valamely kellemetlenség kapcsán ébrednek arra, hogy már rég elvesztették magyar állampolgári jogukat. Láttam konzulátusunkon szorongó székely apát, ki fiát — aki már Romániában született — jött reklamálni, mivel az oláhok besorozták katonának. Persze, ha alkalmatlannak találta volna az oláh sorozó-bizottság, soha eszébe nem jut, hogy magyar állampolgári jogait érvényesítse. A legény azért így sem kerülhette el a magyar sorozó-bizottságot, de ha történetesen a miénk bevették is, sokkal jobb dolga lett, mint az oláhoknál, hol állatmódjára ütök-verik s éheztetik a legénységet, különösen, ha „ungur“.

Moldvában a magyar állampolgárok száma 25 ezer, ezek főleg

¹⁾ Ma Adjud.

²⁾ Oláhul Piatra.

³⁾ Târgu Frumos.

⁴⁾ Târgu Neamțu.

⁵⁾ A mai Vaszluj.

háromszéki, csiki és udvarhelyi székelyek, akik többnyire a Tatros melléki só- és petróleum-telepeken és egyéb moldvai gyárakban dolgoznak. 1911-ben Moldvában volt:

nagyipari munkás . .	14267
vasúti „ . .	5286
bánya „ . .	231
petróleum „ . .	306

ezeknek nagyobbrésze székely vagy csángó. Sok magyar dolgozik a galaczi kikötőben, mint munkás, egyebütt pedig mint gazdasági cseléd.

Románia úgy szerepel a világ előtt, mint nemzeti állam, hol semmiféle nemzetiség nincs. A hivatalos népszámlálási közleményekben valóban nincs, de a valóság az, hogy Romániában minden erőszakos oláhosítás dacára elég sokféle nemzetiséget találunk. Dobrudzsa nyelvileg és fajilag a legtarkább népterülete Európának. A Moldvában élő különböző nemzetiségek számát adat hiányában nehéz megállapítani, mégis a felekezeti és állampolgársági statisztikákból s egyéb elszórva megjelent adatokból — az adatokat az 1912. évi népszámlálás eredményéhez viszonyítva — megállapíthatjuk, hogy Moldva népességének mintegy ötödrésze (20%) nem oláh. A nemzetiségi viszonyokat az alábbi táblázat mutatja:

oláh	1.728.896	bolgár	3.960	olasz	2100
zsidó	227.300	örmény	4.200	francia	400
magyar	92.880	török	3.100	lengyel	300
cigány	68 500	kisorosz és lipován	5.060	szerb	230
görög	5.608	német	2.500	egyéb	350

A moldvai *oláhság* magva a Drágos és Bogdán vajdák vezetése alatt Máramarosból kivándorolt két nagy raj. Ezekhez a Havasalföld felől újabb rajok is jöttek s az itt talált kún, kisorosz elemeket lassanként magukba olvasztották. A szláv keveredés meg is látszik a moldvai oláhokon, mert igen sok közöttük a szöke. Az utóbbi évszázadok alatt kisebb csapatban erdélyi oláhok is jöttek Moldvába. Bákó kerületbe például mokányok telepedtek. Az oláhok száma az erőszakos oláhosítási politika következtében a nemzetiségek rovására gyors tempóban emelkedik.

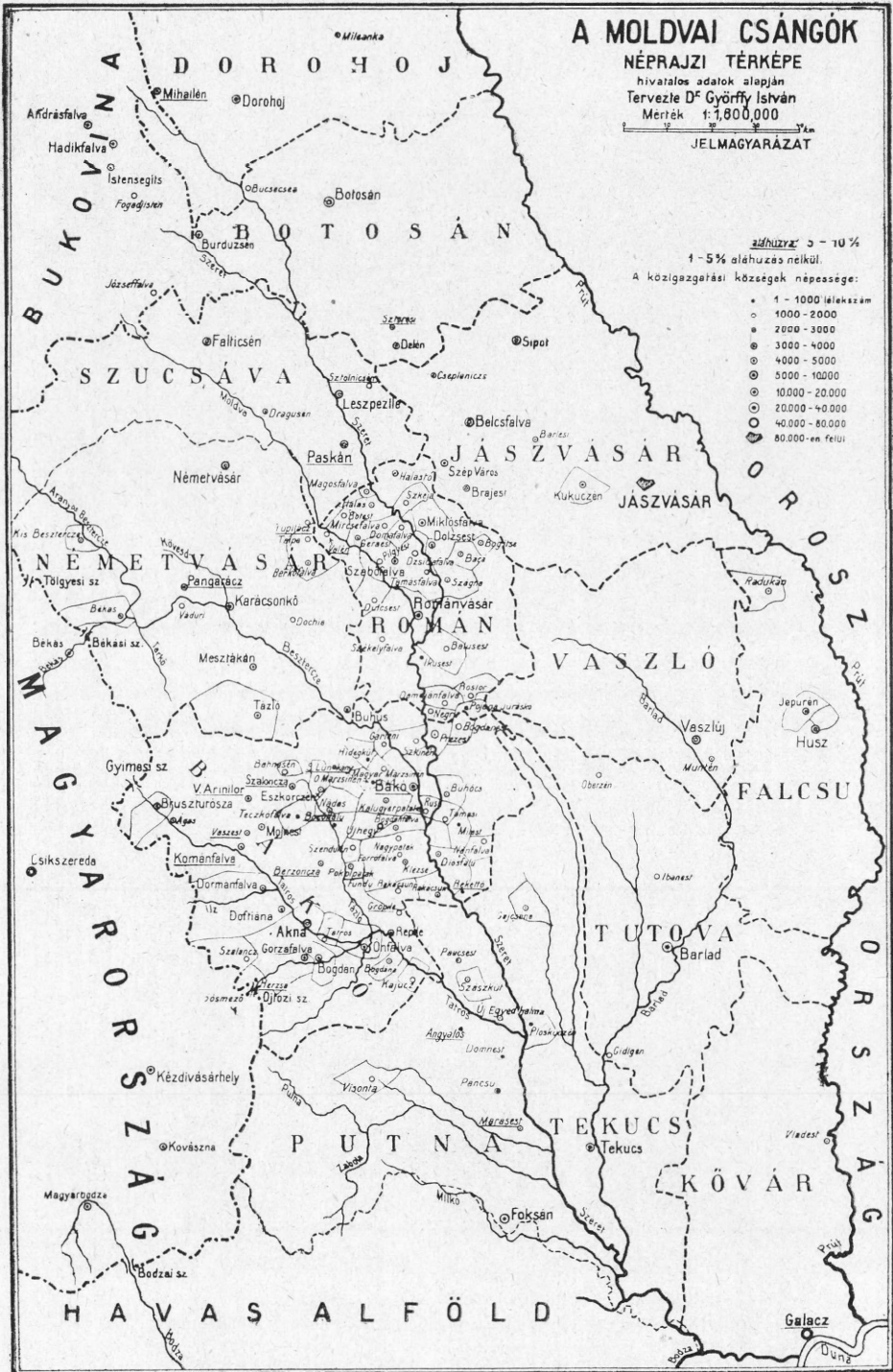
A moldvai *magyarság* eredetét még mindig homály fedi. A régi írók az etelközi magyarok ivadékainak tartják, mások még a mongolpusztítás előtt kivándorolt székelyeknek. Munkácsi Bernát megmagyarosodott kunoknak tartja őket,¹⁾ míg legújabbán Karácsenyi János Szlavóniából kiüldözött hussziták maradékának véli a csángókat. Voltaképpen mindegyiknek igaza van. A magyarok itt-létének már a mongolpusztítás előtti időkből is nyoma van, viszont nyelvészeti alapon a nagymérvű kún beolvadás kétségtelenül kimutatható. A székelyek kivándorlása is nyomon kísérhető a legrégebbi időktől egészen napjainkig, azt is biztosan tudjuk, hogy hazánkából hussziták is menekültek ide. A moldvai szászság — melynek emléke Nyámez város és kerülete s a hatalmas nyámezai várral — nagyrészt szintén a csángókba olvadt be. Mindezek a tények azt bizonyítják, hogy a csángó többféle magyarnak és idegennek a keveréke.

A moldvai csángókról meglehetősen sok feljegyzés maradt, melyekből megállapítható, hogy Bukovinától le egészen Havasalföldig a termékeny völgyeken mindenütt csángók laktak s az összefüggő nagy magyar nyelvterületet csak hosszú évszázados küzdelmek után szaggatta szét apró szigetekre az oláhság.²⁾ A csángó nyelvnek ősi, a kún nyelvből átvett, vagy áthozott sajátja, hogy a *cs* hang helyett *c*, az *s* helyett *sz*-et mond s e tulajdonságát még akkor is megőrzi, ha már teljesen eloláhsodik. A mai, magyarul beszélő csángószigetek között sok ilyen csángósan beszélő oláh falu van, ezek egykor mind magyarok voltak. Csángótelepek Besszarábiában is voltak, 1766 táján Zöld Péter csikdelnei lelkész a tatárországi Csöbörösök, Szent Antal, Szent János és Szent Péter falvakban³⁾ még 7139 magyar katolikus lelket talált és gyóntatott meg, ezek ma már teljesen eloláhsodtak. Bandinus püspök 1646-ban bejárta és részletesen leírta az összes moldvai csángótelepeket, az akkor tiszta magyar lakosságúnak jelzett falvak legnagyobb részében már híre-hamva sincs a magyarságnak.

1) Pontosabban elszékelyesedett kúnoknak (*Kelcti Szemle III. k.*). Ugyancsak ő a székely rovásírást, mely kétségtelenül belső-ázsiai ó-török eredetű, a XIII. századbéli moldvai kúnoktól származtatja (*Zum Problem der Székler Runenschrift*). Szerk.

2) A csángókról két hosszabb cikk jelent meg Közleményeink 1877. és 1888. évfolyamában László Mihálytól és Ballagi Aladártól. — A moldvai (és Bukarest körüli) csángó telepeket *Lejean* térképe közli először (*Pétermann's Mitt. Ergänzungsheft, 1861*) a községek csángó lélekszámával együtt Szerk.

3) A Dnyeszter mellett Bendertől délre.

A csángók mind római katolikus vallásúak és ha már teljesen elfelejtik a magyar nyelvet, még akkor is „ungur“-nak vallják magukat a vallásuk után. Ezért nem tudja őket teljesen asszimilálni az oláhság. Nagy baj azonban az, hogy papságuk teljesen idegen, többnyire olasz, aki magyarul egy szót sem tud. A templomban az isteni tisztelet teljesen oláhul folyik még azokban a csángó falvakban is, ahol a nép nem tud oláhul. Az olasz pap az oláhosító politika legkézségesebb eszköze, aki ahelyett, hogy hívei nyelvét megtanulná, a magyar beszédet egyenesen megtiltja. A román kormány magyar könyvet, írást nem enged a csángó nép közé, akik különben magyarul olvasni nem is tudnak, sőt legnagyobb részük analfabéta. Ha magyar bűvár megy néhanapján a csángók közé, az oláh hatóság elzaklatja. Magyar iskolát nem állíthatnak. A csángó gyermek az oláh iskolában Nagy Románia hőbortját tanulja és sejtelve sincs arról, hogy van egy nagy Magyarország, ahol több magyar van, mint ahány oláh van a világon.

A moldvai magyarság tulajdonképpen ma sem egyöntetű. A legősibb telepek a Szeret völgyén vannak.¹⁾ A Bákó kerületi azonban székelyekkel keveredett, a tatrosmenti telepek meg teljesen székelynek vehetők. A legfőbb különbség a nyelvjárásban van. A román kerület még magyar nyelvű csángói, akiket északi csángóknak is szoktak nevezni, egészen a csángó hangtani sajátysággal beszéli nyelvünket, mely itt már erősen telítve van oláh szavakkal, úgy, hogy a

¹⁾ A moldvai csángók százalékos arányszáma (10—100%) az egyes közigazgatási körzetekben az 1900. évi népszámlálás alapján.*

Akna (Ocna) 11, Bahnasén 13, Balusest 34, Bara 47, Békás (Bicazu) 10, Berkófalva (Bergoani) 19, Bogdána 12, Bogdánest 57, Bogdánest 21, Bogdánfalva (Valea Seacă) 86, Bogicse 17, Botest 67, Bruszturósza 32, Buhócs 33, Damjánfalva 24, Diósfalu (Gioseni) 49, Domafalva (Răchiteni) 87, Doftána 12, Dolzsest 60, Dormánfalva (Darmanesti) 11, Dulcsest 13, Dzsidadfalva (Ajudenii) 99, Eszkoreczén (Scorteni) 29, Fontanele 28, Forrófalva (Faraoni) 94, Fundu Rakácsun 88, Gajesána 18, Garlénny 42, Geraest 77, Gorzafalva 48, Halas (Halaucesti) 82, Husz 13, Jepurén 24, Kajucz 13, Kalugyerpataka (Liuzi Calugara) 96, Kis Besztercze (Bistriciora) 16, Klézse (Cleja) 93, Kukuczén (Cucuteni) 19, Magosfalva (Magosesti) 16, Magyar Marzsínén (Margineni Munteni) 58, Miklósfalva (Miclăușeni) 41, Milest 36, Mircesfalva (Mircești) 79, Nadas (Nadisă) 11, Nagypatak (Valea Mare) 97, Nándorfalva (Nanesti) 24, Ónfalva (Onești) 21, Oszebítii Marzsínén 40, Pilgyest 96, Ploskuczén 85, Pojána Juráskó 53, Pokolpatak (Valea Rea) 11, Prezest 71, Radukán 24, Rakácsun 25, Rus 11, Sándor-

*) Azon községek neve, hol a csángók aránya 5—10%, alá van húzva, ahol 5%-nál kevesebb, a község neve aláhúzás nélkül szerepel a térképen. A 10%-nál nagyobb csángó lakosságú községeknek a határait is berajzoltuk.

magyarországi ember eleinte nem érti meg őket. Legnagyobb és legmagyarabb községük Szabófalva. A Szeret balpartján lakók azonban itt már nem beszélnek magyarul. A Szeret bákókerületi völgyében lakók az ú. n. déli csángók tisztább magyarsággal és érthetőbben beszélnek. Kalugyerpataknán, Bogdánfalván, Nagypatakon, Forrófalván, Klézsén a csángók oláhul még nem is nagyon tudnak. A Szeret és Tatros összefolyásánál Ploskuczén is még derekasan tartják magukat. A prútmenti telepeken, melyről Vetsei Pap István Magyar Geographiája 1757-ben még azt írja: „még ma-is Magyar nyelven beszélnek; bokáig érő ködmönökben járnak; Prédikátorokat Erdélyből szoktak amint beszélnek magoknak szerezni“ — bizony már csak az öreg emberek ajkán él a magyar szó, különösen mióta a prédikátorokat nem Erdélyből, hanem Olaszországból kapják. A putnai, tekucsi szigeteken is lassankint elhal a magyar szó, Szász-kúton, Galacson is gazdátlanul maradt a református templom, melyek a 60-as évek végén alakultak. A tatrosmenti székelv falvak Erdélyből folyton újabb bevándorlókkal frissülnek fel, ezért még tartják magukat, de a székelviek a csángókkal itt sem tartanak össze, kölcsönösen lenéznek egymást. Ha Románia nemzetiségi politikáját az eddigi eréllyel folytatja, a magyar nyelv Moldvában 20 év múlva teljesen és örökre elnémul. A csángókat hazatelepíteni nem igen lehet, mert nem szegény emberek s kitűnő földjeiket aligha hagynák ott. Ezért most, mikor Románia jövő sorsát kezünkben tartjuk, gondoskodnunk kellene, hogy a csángók megmaradhassanak magyarok. A csángók azt is megköszönnék, ha csak annyi szabadságot tudnánk a részükre kieszközölni, amennyi nálunk az oláhoknak van.

falva (Sanduleni) 24, Szabófalva (Sabaoani) 97, Szágna 31, Szaláncz (Slánic) 59, Szász-kút (Sascuf) 23, Szkeja 66, Szkinén 17, Talpa 12, Tamási 26, Tamásfalva (Tamasenii) 98, Tatros (Frotus) 28, Tázló 22, Teczkófalva (Tețcanii) 32, Ujhegy (Dealul Nou) 38, Visonta (Vizantia) 18.

Moldva helyneveit magyarul írtuk, a nevek oláh formáját csak csillag alatt jeleztük. Eljárásunk oka az, hogy a moldvai helynevek jórésze magyar eredetű, s a moldvai magyar nép ajkán még ma is használatos. A magyar helynév szerves alkotó eleme a magyar nyelvkinésnek, éppen ezért kötelességünk nemcsak megmenteni, hanem használni is, ha magyarul írunk. Az oláh helyneveket is a moldvai magyarság kiejtése után írtuk át (csillag alatt az oláhos írásformát is megemlítve), mert a nappról-napra változó oláh helyesírást csak igen kevés magyar ember ismeri s olvassa helyesen (pl. most az újságok Focșan-t Focsani-nak ejtik Foksány helyett, vagy Tecuci-t Tecuciu-nak Tekucs helyett, stb.) s Romániában untúgy sincsenek a helynevek főrzskönyvezve, minden könyv, minden térkép más írásformát használ.

Ha ezt sem tudjuk megtenni, akkor hiába tapostuk Románia fökljét. A csángók száma 1912-ben számításunk szerint 92.800 volt, a székelyekkel együtt, de már a falvak nagyobbbrészében oláh szó járja. A moldvai csángók különben mint őslakók, román állampolgári jogot élveznek. legnagyobbbrészük földműves, kisebbrészük vasút-, út-, hidépítő munkás.

A román törvények a *zsidókat* kizárják az állampolgári jogokból, csak az állampolgári kötelességekből vehetik ki a részüket. Birtokot nem szerezhetnek, bármikor kiutasíthatók az országból, ellenben katonáskodni, adózni tartoznak.

A zsidók Moldvába a XVIII. század végén kezdtek Galicziából, Bukovinából és Oroszországból bevándorolni. Az orosz üldözések alkalmával 1831—1838 között beözönlésük szinte veszedelmes arányokat kezdett ölteni. A román kormány a zsidókat is mint nemzetiséget kezeli és minden tőle telhető módon üldözi, úgy, hogy az utolsó évtizedben sok ki is vándorolt közülük. A romániai zsidók zöme Moldvában (10%) él, még pedig főleg a városokban (38%). Botosán, Dorohoj, Jászvásár, Szucsáva városokban számuk meghaladja az 50%-ot. Nagyobb részük iparral és kereskedelemmel foglalkozik. A gyáripar is nagyobbbrészben az ő kezükben van s a nagybérlők, akik a bojárrok birtokait árendálják, csaknem mind zsidók.

Moldva nemzetiségei között számra nézve ezután a cigányok következnek, kiknek azonban senmiféle nemzetgazdasági súlyuk nincs. Bár legalább is annyi idő óta lakják Moldvát, mint az oláhok, mégis nem volt soha semmi joguk, a legújabb időkig rabszolgaságban éltek s pénzen adták-vették őket.¹⁾ A cigánynak csak kis része él földművelésből, nagyobb részük zenész, ünnepi kéregető, cseléd stb. Vallásuk görög keleti, ezért a statisztikában „román”-nak számítanak, a valóságban az oláhság nem akar tudni a közöségről és épúgy lenézi, mint a zsidót.

A többi nemzetiségek száma nem jelentékeny. A *görögök* főleg kereskedők a városokban, különösen Galacson. A *bolgárok* kerteszkedéssel foglalkoznak Tekues, Vaszluj, Falesu városok közelé-

¹⁾ 1845-ben a *Manheimer Abendzeitung* 115-dik számában ilyen hirdetés jelent meg: „Bukarestben az elhalt Nika Miklós szerdár fiainál és örökösénél 200 cigányesalád eladó; a férfiak leginkább lakatosok, aranyművesek, cipészek, zenészek és földművesek. Őt családnál kevesebbet nem adnak el, ezért minden személynek egy arannyal olcsóbb az ára, mint a piaci árfolyam szerint kapni lehet és a vételár lefizetése tekintetében az örökösök minden lehető kedvezménybe beleegyeznek.”

ben, hasonlóképen a *szerbek* is. A *törökök* Galaczban élnek, a *lengyelek* ugyancsak itt s néhány más városban.

Az örmények szintén régi lakosai Moldvának. Első rajukat 3000 családot 1418-ban Jó Sándor vajda fogadta be országába. Örmények a törökök üldözése elől később is jöttek Moldvába. Ezen újabb hazájukból aztán Erdélybe is átköltöztek a fejedelmek, főleg Apafi korában. Innen van, hogy a mi erdélyi örményeinknek többnyire oláhos hangzású neve van. (Capdebo, Vákár, Bogdán stb.) Az örmények Moldva legügyesebb kereskedői.

Másik régi bennlakó nép a kisorosz, akit az oláhok beköltözésükkor már itt találtak. Főleg Moldva északi kerületeit lakták, de mivel az oláhokkal egy valláson vannak, nem tudtak annyira ellenszegülni a beolvasztásnak, mint a magyarok. Ma már az oláh pópa körülbelül elvégezte nemzeti misszióját a kisoroszok templomaiban. A hívek már jobban beszélnek oláhuul, mint ruténül. Kisorosz szigeteket Vaszlujtól északra találunk, a falvak száma ma már legfeljebb 20-ra tehető.

A *németek* részint erdélyi szászok, részint osztrákok vagy birodalmi németek s a petroleumiparban és gyárakban vannak. Hasonlóképpen a franciák is. Az olaszok többnyire erdőmunkások, vagy kőbányákban dolgoznak.

Amint a fentiekből láttuk, Moldva ősi magyar föld, mely a kunokról maradt ránk. Lakói hosszú századokon át magyarok voltak s magyar véreink megfogyva bár, de törve nem, még most is élnek itt. Az oláhok a mi engedelmünkkel szállották meg Moldvát s vajdáik a mi királyainknak, fejedelmeinknek hódoltak. Minden jogunk megvan tehát, hogy politikánkat ezen ősi föld visszaszerzésére fordítsuk. A Fekete-tenger Moldván át csak annyira van tőlünk mint az Adria s Galaczig tengeri hajókkal is lehet járni a Dunán. Moldva birtokában az egész Keletet érdekkörünkbe lehetne vonni.

A Balkán félsziget közlekedő útjai.

Irta: Dr. Hézsér Aurél.

A Balkán-félsziget közlekedési szempontból Európa legelmaradottabb része. Ez pedig elsősorban az itt lévő országok fejletlen kultúrájára, zilált politikai viszonyaira, az utóbbi évek szüntelen forrongásaira és háborúira s csak másodsorban a felszíni viszonyok közlekedési szempontból kedvezőtlen mivoltára vezethető vissza. Kétségtelen, hogy a félsziget morfológiai alakulása nagy befolyással volt lakóinak politikai és etnografiai elkülönülésére, egymástól való elszigetelésére s így azok kulturális elmaradottságára is, de viszont kedvező művelődési viszonyok esetén a közlekedés sem talált volna leküzdhetetlen nehézségekre.

Valamely ország közlekedési fontosságát a belső forgalom fejlettségén kívül a szomszéd országokkal való közlekedés lehetősége és a nemzetközi forgalmi hálózatba való beilleszkedés módja határozza meg. Így a Balkán fejletlen közlekedési viszonyaira az említett okokon kívül a félszigetnek idők folyamán változott politikai földrajzi helyzete is befolyással volt. Az ó-korban, mikor a római kultúra uralkodott a Földközi-tenger egész partvidékén, a Balkánon keletkezett római gyarmatoknak kitünően fejlett úthálózata volt, melyet a középkori kereskedelem is eléggé ki tudott használni; mikor azonban Európa nyugati részére tolódtott a világhatalom súlypontja s a keleti országok a Balkán államokkal együtt a több száz éves török uralom elernyesztő hatalma alá jutottak, a Balkán közlekedési fontossága is letűnt. Németország és az Osztrák-Magyar monarchia fejlődése, a Balkán államok felszabadulása s a „Kelet“ gazdasági kihasználásának lehetőségei a Balkánt ismét előtérbe állították, belekapcsolták a nemzetközi forgalomba s a fejlődés széleskörű perspektívájának nyitottak utat.

A Balkán felszíni alakulata egynémely szempontból meglehetősen hátrányos a közlekedésre. Így a síkságok kiterjedése nem nagy s ezeket is magas hegyek különítik el egymástól. A nyugati oldalon végighúzódó karsztos jellegű lánchegység, melyen folyó, vagy járható út alig vezet keresztül, a belső területeket elszigeteli a tengertől. A hegyek között található poljék és medencék sok eset-

ben csak nehezen közelíthetők meg, minek következtében a félsziget egyes részei vagy teljesen kikapcsolódnak a forgalomból, vagy pedig csak nehezen helyezhetők bele.

De másrészt a közlekedést előmozdítja a félsziget középső részének elég jól fejlett vízhálózata, a belső rögös vidék, mely jól járható hágóival, alacsony vízválasztóival lehetővé teszi a közbeékelt medencék egymással való érintkezését.

A Balkán-félsziget közlekedési térképe leginkább a vízhálózathoz alkalmazkodik. Minthogy a középső rögös vidéken és a keleti részeken több a folyó, mint nyugaton, az előbbieket közlekedési szempontból is sokkal kedvezőbb helyzetben vannak. A félsziget ama legnagyobb hátránya, hogy az Adria felé számbavehető folyók nem vezetnek, a lakosság kulturális fejlődésére is mindig kedvezőtlen hatással volt. Mivel a folyók javarésze a Dunába és az Égei-tengerbe ömlik, az utak is e két irányban s e két irány között fejlődtek ki leginkább. A folyók, tekintve a térszíni viszonyokat, közlekedési szempontból elég szerencsés alakulatúaknak mondhatók. Bár akadnak itt-ott nehezen járható szurdokok, mégis útjuk javarésze síkságon, medencéken, vagy alacsony hegyek között vezet. A félsziget legfontosabb részeiül tekinthető medencék között összekötőül szolgálnak. Mellékfolyókban bővelkednek, alsó folyásukat többnyire széles alluviális szegély kíséri, mely a torkolat közelében medence módjára kiszélesedik s így a különböző irányból összefutó utak csomópontjává válik. Legalább részben hajózhatók vagy hajózhatóvá tehetők. Csatornákkal való összekapcsolásuk azonban a térszíni viszonyok miatt egyáltalában nem, vagy csak nehezen lehetséges.

A folyók között ősidők óta a Duna és a Száva volt a legfontosabb, nemcsak azért, mert hajózhatók, hanem ezek s elsősorban a Duna teremtett kapcsolatot a Balkán és a középeurópai államok között. Minthogy azonban a Duna a Fekete-tenger felé veszi útját, nem volt igazi balkáni folyó soha. Jelentőségét inkább annak köszönheti, hogy a félsziget sok fontos folyója torkollik bele, melyek mentén utak vezetnek a belső részek felé. Ezeknek köszönhető elsősorban, hogy a Balkán hazánkkal és a dunamenti államokkal mindig élénk összeköttetésben volt. Így a Szávába ömlő Verbász és Boszna a dalmát partvidék felé, a Drina Montenegróba és Szerbia nyugati részébe vezet. Fontosabb azonban ezeknél a Morava és az Iszker. Az előbbi a középső Balkán víz- és útgyűjtője: egész Szerbia s részben Bulgária úthálózata is ide irányul. Két ága mentén

messze bejuthatunk Szerbia belsejébe. Az Égei-tengerbe ömlő Vardártól keskeny és alacsony vízvásztó különíti el. A magyar Alfölddel az alsó szakaszát környező síkság által közvetlen érintkezésben áll. Völgye Szerbiának legtermékenyebb része. Az Iszker azáltal, hogy keresztültöri a Balkán-hegységet, a román alföld és a közlekedési szempontból annyira fontos szófiai medence között teremt összeköttetést s így Bulgáriának egyik legfontosabb útja a völgyét kíséri. Nem kisebb a jelentősége a Vardárnak és a Maricának sem. Mindkettő az Égei-tengerbe ömlik. A Vardár a Moravával ellentétes, de azzal nagyjában megegyező délkörös irányban folyik, a termékeny macedón medencéket köti össze egymással s a félsziget legjobb öblében, a széles alluviális medencétől környezett szalonikii öbölben végződik. A Morava a keletruméliai és a thráciai nagy medencéket kapcsolja össze. Völgyében halad az Ázsia felé vezető nagy szárazföldi út.

Jóval alárendeltebb jelentőségűek közlekedési szempontból azok a folyók, melyek rövidebb lefutásúak s emellett nagy esésük s magas hegyek közé ékelődött völgyük van: torkolatuk hajózásra alig, vagy éppen nem alkalmas s tőlük a szomszéd folyók vízterülete csak nehezen járható hágókon érhető el. Az Adriába ömlő vizek közül mindössze a Narenta és a Drin jöhetnek számításba. A Narenta-völgy Heregovina kopár mészkőhegyei között vezet a 2000 m magas Prenj planinára, hol a bosnyák-dalmát tengerparti vasút dunai és adriai szakaszai érintkezésbe jutnak egymással. A Drin Albánia elhomokosodott, moesaras és egészségtelen partjain éri el a tengert s bár alsó folyását termékeny síkság kíséri, feljebb keskeny és meredek szorosokon vezet az út a Vardár vízterületére. Jelentőségét inkább csak az adja meg, hogy a középső Balkán vidékeknek (Morava, Ibár, Vardár forrásvidéke) ez az egyetlen kapuja az Adria felé. Albánia többi folyója csak helyi jelentőségű. Nem vezetnek messze kelet felé, mert a 2500 m magasságot meghaladó Albán Alpok állják útjukat. A híres római út (Via Egnatia) a Skumbi völgyén vezetett befelé. Az albán partvidék és Görögország között az epiruszi Vojusa mentén juthatunk az 1550 m magas Zigosz-hágón át a thesszáliai medencébe. A görög félszigetnek egyébként egyetlen közlekedésre fontos folyója sines. Az Égei-tengerbe ömlő Sztruma és Mészta magas és kietlen hegyek között haladnak. A Sztruma, mely a szófiai medencét köti össze az Égei-tengerrel és az elég jó Orfanói-öbölbe ömlik, jóval fontosabb, mint a Rodope-hegység járhatatlan sziklaszorosaiból a homokos tenger-

partra kivezető Mészta. A Fekete-tengerbe szakadó kisebb folyóknak semmi közlekedés-földrajzi fontosságuk sincs, minthogy itt javarészt síkságok nyílnak a tenger felé.

A hágók, mint minden hegyes vidéken, úgy itt is igen fontos közlekedési tényezők. Minthogy a folyók között ezek létesítenek kapcsolatot, azok használhatóságát is jelentékenyen befolyásolják. A letarolt, törésekben és süllyedésekben bővelkedő és rögös vidék hágói, illetőleg vízválasztói a legalacsonyabbak és a legkönnyebben járhatók. Szerbia és Macedónia fejlett úthálózata jórésztben ezeknek köszönhető. Magasságuk általán jóval 1000 m alatt marad. Fontosabbak: a Morava—Vardar vízválasztó: a Presovo polje 450 m, Rigómező (Kosovo polje), melyen a Morava, Ibar és Vardar összekötő úthálózata átvezet, 579 m. A Prilepből Köprülübé vezető Babuna-hágó, melyen át nyomultak a bolgárok Monasztir felé, különösen nagy magassága által tűnik ki (1096 m).

A nyugati partvidék és Bulgária felé az elválasztó hegyek nehezen járható volta miatt már jóval kedvezőtlenebb az összeköttetés. A Dináridák a parttal párhuzamosan, többszörös láncolatban futnak végig a félszigeten. A gyér átjáró út is a folyók és patakok völgyére támaszkodik. Ezek mentében vezet az út az egymás felett lépcsőzetesen elterülő planinákra, honnan ismét csak a hágók és poljék egész sorozatán keresztül érhetjük el a partot. Az Albán Alpok hosszan elnyúló gerincén jobbra csak gyalogjárók és öszvérutak vezetnek keresztül. Egyetlen számbavehető átjárójuk az 1096 m magas Radohodza-hágó (Via Egnatia). Ezért van, hogy Montenegro és Albánia nemcsak a félsziget, hanem egész Európa közlekedési szempontból legelmaradottabb része, hol még a kultúra beavatkozása is csak részben volna képes kedvezőbb közlekedési helyzetet teremteni.

A szerb-bolgár határt is magas és kevés helyen járható hegyek zárják el. Ezért a két ország bensőbb kapcsolatban nem igen állott egymással. A bolgárok macedoniai uralma egy erősebb állam szomszédságában nehezen volna fenttartható. Itt a Nisava völgyéből a szófiai medencébe vezető Dragomán-hágón (726 m a keleti expressz útja) és a köprülü—küsztenzsilii úton kívül nincs fontosabb átjáró.

A Rodope-hegység nagy közlekedési akadály a ruméliai és a görög macedóniai (szalonikii) síkság között. A Tatár-Pazardsikból (Rumélia) Szereszbe vezető út mintegy 30 km hosszúságban 1500 m. magasságban, 194 km-es szakaszon pedig 1000—1500 m.

között halad. Így Kelet-Rumélia és Szaloniki között nem fejlődhet ki soha közvetlen kapcsolat.

A Balkán-hegység bármily nagy közlekedési akadálynak tűnjék is fel, alacsony és nagyszámú hágói miatt sohasem támasztott nagyobb nehézségeket sem a hadseregek, sem a közlekedés elé. Amióta pedig vasút visz rajta keresztül, az északi bolgár táblavidék és a ruméliai medence között a közlekedés egyre élénkebbé válik.

A Balkán-félsziget közlekedési alaprajza a római kor óta keveset változott, mint ahogy a hegyes vidékeknek a felszíni alakulatok szerint módosult úthálózata mindig állandóbb a síkságokénál. Az idők folyamán történt változás mindössze abban állott, hogy a viszonyokhoz képest egyes útvonalak nyertek vagy vesztek jelentőség dolgában. A görögök, bár a tőlük északra fekvő területek kihasználása kezük ügyébe esett, inkább az átellenes kisázsiai partok felé vonzódtak. A kietlen, hegyes, ellenséges és kultúrától idegenkedő északi szomszéd államokkal nem sokat törődtek. Meghódításukra nem gondoltak, csak védekezésre szorítottak velük szemben. A macedón uralom rövid ideig tartó fénykora kedvező hatással volt ugyan az alája tartozó, addig kultúrátlan vidékekre s utak is épültek e korban, melyek főleg a tengerpart felé irányultak; de Nagy Sándor halála, illetőleg a macedón nagyhatalom bukása után ezek jobbára veszendőbe mentek.

Igazában csak a rómaiak nyitották meg a Balkánt a közlekedés számára. Ők emellett, hogy meghódították az itteni, nehezen hozzáférhető országokat, kiváló gyarmatosítási érzékükkel a járhatatlan hegyeken és rengetegeken keresztül nagyszerű kőutakat építettek. Ezek az utak kelet és északkelet felé terjeszkedő politikájuk szolgálatában állottak s elsősorban katonai jellegük volt. Az Adria partvidékéről vezettek a keletrómai császárság fővárosa: Byzantium és a dunamenti provinciák felé.

Az összes utak között leghíresebb volt a Via Egnatia, mely Dyrrachiumból (Durazzo) indult ki s az Albán Alpokon keresztül vezetett az ochridai tómedencébe és innen Monasztirba. Monasztirból nagyjában a mai vasútvonalat követve Thessalonica (Szaloniki), Philipi, Trajanopolis és Perinthus (Éregli) városok érintésével Byzantinumban (Konstantinápoly) végződött. A nyugat- és keletrómai birodalom központjai között ez tartotta fenn az összeköttetést.

Ugyancsak Dyrrachiumból indult ki a kisebb jelentőségű Lissus-út, mely tulajdonképen megegyezik a tervezett Duna—Adria

vasút útjával. A Drin-völgyön keresztül vezetett a Vardar forrásvidékére.

A mai dalmát partvidékről két római út vezetett a Duna-medencébe. Az egyik a Via Salona, mely Spalatoból indult ki s onnan Sinjen és Glamočon át jutott a Verbász völgyébe és a Szávánál találkozott az Aquilejába, Pannoniába és Dáciába vezető utakkal. A másik, a Via Narona (a mai bosnyák-dalmát vasútnak az útja), a Narenta-völgyön haladt Szarajevóba (Ad Matricem). Itt találkoztak össze a szávamenti Sirmiumba (Mitrovica), Moesiába (Bulgária) és a Novibazárba (Asinae) elágazó útvonalak.

A Dunán a mai Kladovo felett egy köhídon — melyet Trajanus császár a dákok ellen építtetett Apollodoros által — vezetett át egy fontos út Ulpia Trajana, Sarmisegethusa (Hátság mellett) és Cedonia (Nagyszeben) városok felé.

A Balkán-hegységen keresztül is forgalmas út vezetett a mai Romániából és Dobrudzsából Hadrianopolis (Drinápoly) és Byzantium felé. Különösen Trajanus császár idejében ezek a tartományok virágkorukat élték. A híres uralkodó emlékét számos emlék és elnevezés hirdeti. (A Traján sáncok Dobrudzsában, a Traján kapuja, hágó a Balkánon, Traján város Bulgáriában, stb.)

A nándorfehérvár—konstantinápolyi út sem újabb keletű. Már 280-ban Kr. e. a kelták is ezen törtek be. A rómaiak is sűrűn használták, mert ez közvetítette az összeköttetést az Észak-Adria partvidéke, Pannonia és Byzantium között.

A római kultúrát a Balkánon is a népvándorlás semmisítette meg. A római utak elpusztultak vagy legalább is egykori jelentőségüket elvesztették. A középkori kereskedelem azonban új életre támasztja őket. A keresztes hadak is erre vették útjukat s a keresztes háborúk idején a konstantinápolyi átjáró elsősorú kereskedelmi emporiummá fejlődött. A velencei és raguzai kereskedő karavánok az adriai partoktól kiindulva, az egész félszigetet bejárják. sőt közvetítenek és kieserélik áruikat Oroszországgal és Kisázsziával is. Főútvonaluk a Narenta völgyön át vezetett Szarajevóba, honnan a Száva (Sabac), Morava (Užice) és a Vardar vidékére (Novibazáron át) ágaztak el utak. Ezzel egyidejűleg a német és magyar kereskedelem is tért hódít a Balkánon. Ennek a nándorfehérvár—konstantinápolyi (levantei) úton kívül a Sabac—Valjevo—Rigómezei-út volt a legfontosabb életere.

A török uralom beálltával ezek az utak nemzetközi jellegüket egyszerre elvesztették. Igaz, hogy a törökök sok gondot fordítottak

rájuk, mert tudták, hogy hadműveleti céljaikra nélkülözhetetlenek. A XVI. századbéli útleírások gyakran emlegetik, hogy Törökországnak kiváló úthálózata Európa bármely országának úthálózatával vetekedhet, sőt némelyikét még felül is mulja.

A török uralom lehanyatlása után a fejlődés csak nehezen indul meg a Balkánon. Így a vasútak építése is csak lassan halad előre. Ennek pedig egyik főoka a török kormánynak a haladástól való merev elzárkózása, mely a birodalom területén tervezett vasútak kiépítését sokáig lehetetlenné tette. Először a nemzetközi fontosságú nándorfejérvári—konstantinápolyi vasút épült ki, melyhez aztán kisebb szárnyvonalak csatlakoztak. Bosznia és Hercegovina katonai okkupációjával a monarchia a bosnyák-dalmát összekötő vasutat építette meg. A Nándorfejérvártól Szalonikiig vezető vasútvonal igazi jelentőségét ez ideig nem érte el. A régi Via Egnatia helyén utóbb Monasztírig kiépített szaloniki—konstantinápolyi vasút befejezetlensége miatt az út egykori fontosságával nem versenyezhet. Ugyancsak ilyen félbemaradt vonaloknak tekinthetők az Uzičéig haladó morava-völgyi vasút, az Úszkübtől elágazó mitrovicei szárnyvonal; mindkettőnél hiányzik a boszniai vasúthálózatához való csatlakozás, ami nekik igazi jelentőséget adna. — Albániának egyáltalában nincs vasútja. Montenegróban mindössze egy 42 km hosszú vonal. Bulgária mintegy 2500 km hosszú vasúthálózata jobbra a szófia—konstantinápolyi fővonalból ágazik ki. Romániába Szófiából és Trnovo felől (Transzbalkán vasút) mennek vasútak, de ezek nem csatlakoznak közvetlenül a román vasútakhoz, mert a széles Dunán a csernavodai híd kivételével nem vezet át más híd. Bulgária többi vasútja inkább csak helyi célokat szolgál. Az ország két nagy síkságán haladnak végig a két kikötőváros: Várna és Burgasz felé. A törökök által újabban átengedett területtel bolgár kézre jutott a konstantinápolyi fővonalról elágazó alsó-maricavölgyi vasút, mely amellelt, hogy csatlakozik a szaloniki—konstantinápolyi fővonalhoz, az ország egyetlen jó, Égei-tenger parti kikötőjéhez vezet (Dedeagács). Görögország egészen a legújabb időkig teljesen el volt szigetelve a félsziget és a kontinens többi részétől. A háború alatt (1916. évi májusban) készült el a Larissza—Szalonikii összekötő vonal, mely Görögországot is bekapcsolta az európai vasúthálózatba (az entente újabban ezt is saját céljaira akarja lefoglalni).

Általában azt mondhatjuk, hogy a Balkán jelenlegi közlekedési hálózatát bizonyos befejezetlenség jellemzi. Fontos utak kiegészítő vagy összekötő szakaszai hiányoznak. Egyes utak kereskedelmi

fontossága vagy nincs kellőképpen kihasználva, vagy a vasútak hiánya miatt teljesen kihasználatlan. Némely vidék pedig a megközelíthetlenségig el van zárva.

Mindezek orvoslása a jövő feladata. A békés viszonyok helyreálltával az első és legfontosabb tenni való a régóta tervbe vett vasútak kiépítése lesz. Ezek nélkül a balkáni államok gazdasági és kulturális fellendülése el sem képzelhető. Elsősorban azoknak a fontos összeköttetéseknek megteremtése vár megoldásra, melyeket eddig jobbára politikai okok hátráltattak. A tengerpartnak hozzáférhetőbbé tétele elodázhatatlan szükségesség. A Duna—Adria vasút a Drin-völgyön és a Dináridák láncolatán keresztül vezetne az albán partvidékre. Ez a vasútvonal nemcsak Szerbiát juttatná tengerhez, hanem Albániát is hozzáférhetőbbé tenné. Megépítésére a szerbek már régóta várnak. Oroszország adriai tervei is erre a vonalra voltak alapítva. Ezért a monarchia megvalósításában a saját veszedelmét látta.

Montenegró vasúttal való megközelíthetősége érdekében felmerült a montenegrói kiágazás terve is. Ez a vonal az Ibar-völgyétől Ipeken, a felső Lim völgyén, Podgoricán át vezetne Antivariba. A fennálló térszinneheztségek miatt megvalósulása bizonyára még soká várát magára.

Az Ogulinból (fümei fővonal) kiágazó s már kiépülés küszöbén levő szárnyvasút a Velebit poljéken vezet keresztül s nyugoti Bosznia és déli Horvátország számára nyitja meg az adriai partokat.

Nagy jelentőségű volna a monasztír—konstantinápolyi vonalnak az Adria-tengerig való meghosszabbítása. Ezt a tervet különösen az olaszok szorgalmazzák, mert amíg egykor a római gyarmatosításnak ez volt a legfőbb útja, az olaszok is ezáltal remélik balkáni érdekeik biztosítását. Az albán-görög vasút, mely Valonából vezetne Thesszália felé, szintén az olasz érdekek szolgálatában állana. Valona védelme, Epirusz katonai megszállása is bizonyítják, hogy mennyire fontos a félsziget eme része az olaszokra.

Ugyancsak régóta vár megvalósulásra Bosznia és Szerbia vasúti összekapcsolása, egyrészt nyugot-keleti irányban Uvac és Uziče között, másrészt a szandzsákon keresztül: az Ibar-völgy, Rigómező és a macedon medencék felé. A szandzsák vasút kiépítése sok nehézségbe ütközik. A Szarajevo—Mitrovica közötti 330 km-es szakaszon a pálya több, mint 1800 métert emelkedik, amellett több hosszú alagútra volna szükség, nem is szólva a rendkívüli nagy költségekről (150 millió kor.), amivel kiépítése járna. Még hozzá ez a

vonala a rövidebb nándorfejérvári—szalonikii-úttal soha sem vehetné fel a versenyt.

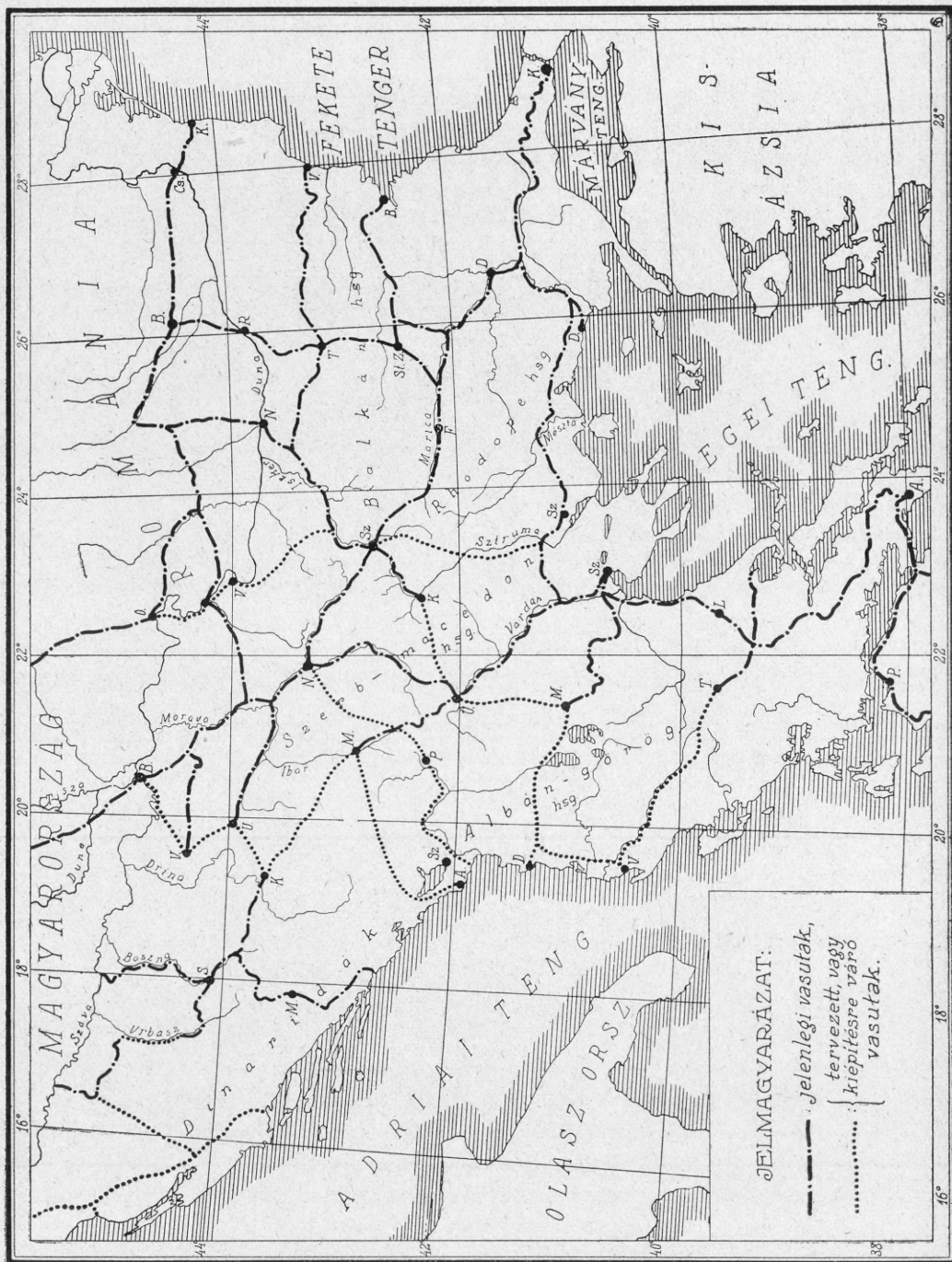
Ha Macedonia bolgár kézre kerül, elengedhetetlen szükségszerűség az anyaországnak az új területtel való szorosabb összekapcsolása, mert a kettő között ezidő szerint közvetlen összeköttetés nincs. Ezt a célt szolgálná a szófia—monasztiri vasút, mely Küssztendzsil—Üszkü—Köprülün keresztül haladva, keresztezi a Közép-Balkán legfőbb útvonalaát s az adriai vasút által Bulgáriát is közelebb hozná az Adriához.

Szófia és az Égei-tenger között a ruméliai röghegység (Rodope) miatt a marica-völgyi vasúton kívül ezidő szerint nincs más összeköttetés. Ezen fog segíteni a Szófiából kiágazó sztruma-völgyi vonal, melyre a Szalonikivel és Görögországgal való forgalomban is nagy jövő vár. Hazánk a nándorfejérvár—szófia vasútvonalnál is rövidebb összeköttetésbe kerül Bulgáriával: az aldunai szoroson Kladovo és Viddin felé építendő vasút által.

A román és orosz érdekeket mozdítaná elő a Duna torkolatától a Fekete-tenger partján Konstantinápolyig tervezett vasút (a leg-rövidebb út Oroszország és Konstantinápoly között). A jövő politikai alakulások azonban ennek megvalósulását valószínűleg megakadályozzák.

Az összes balkáni vasútak között a vezérszerepet a konstantinápolyi és a szalonikii út tartják kezükben. Nem csak azért, mert ezek a fő közlekedési tengelyek, melyekre az egész félsziget úthálózata támaszkodik, hanem a jövő világforgalmában fontos nemzetközi hivatás vár rájuk. Az előbbi, mint a Nyugot-Ázsiába és az Indiai Óceánhoz vezető nagy világforgalmi út egyik alkotórésze, az utóbbi pedig, mint a központi hatalmak legfontosabb Földközi tengeri útja — ezek világhatalmának hathatós tényezőivé válhatnak.

A közlekedés fejlődése kereskedelmi központok kialakulását vonja maga után. Egyes városok, melyeknek története még a római korba nyúlik vissza, földrajzi helyzetüknek megfelelő jelentőségre jutnak. Nándorfejérvár, Szaloniki és Konstantinápoly helyzetük-nél fogva a legfontosabb városok. *Nándorfejérvár* egyesíti magában a vízi és szárazföldi közlekedésnek minden előnyét. Minthogy a félsziget északi peremének csaknem a közepén s olyan helyen fekszik, ahonnan a hegyes félsziget legkönnyebben megközelíthető, a Balkán legfontosabb útjai itt futnak össze és egyesülnek a magyar medence útjaival. A nemzetközi forgalom kiterjedése a város jelentőségét csak fokozni fogja. — *Szaloniki* a Földközi-tenger egyik legfonto-

sabb kijárójánál fekszik. Eddig csak a hátmögötti terület kultúrát-lansága miatt nem tudott érvényesülni. Kedvező fekvésű kikötője, mely a Földközi-tenger keleti medencéjében uralkodó szerephez juttatja, az itt végződő kontinentális vasút, a Szeuezi-csatorna közelsége, a félsziget minden részébe szétágazó útvonalak Szalonikit rövid időn belül elsőrendű kereskedő várossá fogják fejleszteni. — *Konstantinápoly* eddig is túlszárnyalta a félsziget minden városát. Fontosságát minden időben változatlanul meg tudta tartani. Ezt nemcsak kereskedelmi, hanem elsősorban politikai és sztratégiai jelentőségének köszönheti. Különböző hatalmi érdekek ütköző pontján fekszik. Valamely érdekelt nagyhatalom kezében világhatalmi célokat szolgálna. A bagdadi vasút megnyitásával jelentősége még inkább emelkedni fog. — *Szófiának* is kedvező közlekedés-földrajzi helyzete van, mely a még hiányos vasúthálózat miatt nem domborodik ki eléggé. A hegyektől környezett medencéből járható hágók vezetnek minden irányban. Ha a tervbe vett vasútak kiépülnek, Szófia fogja közvetíteni a kereskedelmet egyrészt az Égei- és Földközi-tenger vidéke meg az Alduna és Oroszország, másrészt Közép-Európa és Ázsia között. — *Üszküb*, mint a Macedonia, Ó-Szerbia és az Adria-, Égei-tenger felől jövő utak találkozó helye, szintén fontos kereskedő-város szerepére hivatott. — *Szarajevo* helyzetének jelentősége majd csak akkor fog érvényesülni, ha a szandzsák-vasút kiépítésével északnyugat-délkelet irányú kontinentális összeköttetés jön létre Nyugat-Magyarország, Ausztria és az Égei-tenger között.¹⁾

A világháború fog dönteni a balkáni államok jövő sorsáról. Az új politikai helyzet a közlekedési viszonyokra is befolyással lesz. Előreláthatólag a monarchia és Bulgária fognak osztozkodni a bal-

¹⁾ Az említett vasútvonalak által az egyes főbb végpontok között a következő távolságok adódnak:

Budapest—Szaloniki	1063 km.
„ Durazzo	1000 „
„ Valona	1090 „
Durazzo—Szofia	614 „
„ Szaloniki	490 „
„ Várna	1154 „
„ Nikápoly (Duna)	832 „
Valona—Konstantinápoly	1359 „
Bécs—Nándorfejérvár—Szaloniki	1343 „
„ Zágráb—Szarajevo—Mitrovica— Szaloniki	1590 „

(Wiher—Hauptverkehrswege auf der Balkanhalbinsel—Balkan Revue 1916. III.)

káni hegemonián. Minket közelebről a félsziget nyugati fele s különösen az Adria partvidéke érdekel. Adriai uralmunk kiterjesztéséhez és biztosításához az oda vezető utakra feltétlenül szükségünk van. A békés viszonyok beálltával itt várható gazdasági fellendülésben különben is minél nagyobb mértékben kell kivenni részünket. Ennek legfontosabb tényezői pedig a tervezett vasútak lesznek, melyeknek megvalósulását előmozdítani elsőrendű kötelességünk. A vasútak kiépítésével lassankint a kultúra is be fog költözni az eddig attól idegenkedő népek közé. De csak a békés politikai viszonyok, az egyes államoknak egymással és az érdekeiket előmozdító hatalmakkal való egyvetértése lehetnek a fejlődés egyedüli biztosítékai.

Apróbb közlemények.

Földrajzi gyakorlatok. A természettudományokban — ha még nálunk teljesen nem is —, de külföldön már meghonosodtak a gyakorlatok, ahol a tanár és tanítvány közösen együtt dolgozik. Ugyanezt meg kellene próbálni a földrajztanításban is, hogy a gyakorlatok által emeljük a tanulók érdeklődését és megértését a földrajzi kérdések iránt. A felsőbb osztályok tanulóinak bő alkalmuk van a fizikai (főreáliskolák, főgimn.), vegytani (kereskedelmi, főreál) és biológiai (tanító-, tanítónőképzők, gimnáziumok) gyakorlatok kapcsán nemcsak Németországban, hanem még nálunk is, hogy az oktatásban nyert ismereteiket kibővítsék és mélyítsék. Az alsóbb osztályokban azonban nincs gyakorlat, csak itt-ott találunk kézügyességi-, slójd-gyakorlatokat. Akinek alkalmá volt már betekinteni ezekbe a tanfolyamokba, gyakorlatokba, bizonyára nagy öröme telt a tanulók buzgalmában. A gyermekekben szunnyadó törekvési ösztön ilyen módon egészséges és hasznos irányba terelhető, a bennük rejlő tehetséget korán fel lehet így ismerni, ami a pályaválasztáskor is nagyon üdvös lehet.

Nem kell bizonyítani, hogy a szabadba való törekvés, mely nagy mértékben lelkesít minden gyermeket, kényszer nélkül előmozdítja a tanulói ifjúság testi és szellemi fejlődését. Ha végignézzük az iskolai Értesítők értekezéseit, beszámolóit, azok sokféle kirándulásról beszélnek. Vannak-növény-, bogár- és ásványgyűjtő-kirándulások, itt-ott kimennek a szabadba, hogy szemléltessék a földrajzi alapfogalmakat, másutt rajz- és vázlatgyakorlatokat is tartanak a szabadban. Ezekben a kirándulásokban az a gondolat vezeti a tanárságot, hogy a növény-, bogár- és ásvány-, stb. példányokat ne a tanteremben, egyes, kiszakított, magában álló alakban lássák, hanem, hogy ott keressék fel, hol életük számára megvannak a szükséges feltételek. Iskolakertek és ki-

sebb-nagyobb akváriumok által próbálja a természetrajz tanára úgy, ahogy a környező világ egy kis részletét a tanóra alatt megközelíthetővé tenni.

A kisebb helységekből, városokból a földrajz tanár is kényelmesen elérhet az óra alatt egy kis darab természetet és gyümölcsözően értékesítheti. De a nagyvárosban az oktatásnak ilyen formája sohasem valósítható meg. A földrajz tanítás, melynek túlnyomóan szemléletlen kell fölépülnie, gyakran unalmas órává lesz, melyben az ócska magolás játszik még ma is szerepet. A gyakorlatok által a földrajz oktatást, melynek heti két órában óriási anyagot kell felölelnie, akarjuk támogatni és emelni, de nem óhajtjuk károsítani, háttérbe szorítani a többi tantárgyat sem. Helyes anyagkiválasztással, ügyes módszerrel, a gyakorlatok bevezetésével akarjuk a földrajzban azt a helyet megszerezni az iskolában, mely a többi tantárgyak között megilleti.

A berlini „Zentrale für den naturwissenschaftlichen Unterricht“ a múlt nyáron rendezte az ú. n. Uránia-kurzus keretében az első földrajzi gyakorlatokat a szabadban. A háború adott erre is alkalmat. Az „ifjúsági zászlóaljok“ hetenként kétszer viszik ki a tanulókat a szabadba katonai gyakorlatokra, térképolvasásra, távolságbecslésre, tájékozásra, stb. Olyan ismeretek ezek, melyeknek a katonák mind nagy hasznát veszik. Az iskola az egyetlen hely, hol ezeket az ismereteket a nagy tömeggel közölhetjük, ép ezért a földrajz tanításnak hazafias kötelessége a földrajzi gyakorlatok tartása.

A földrajzi gyakorlatokról egy, az életből vett leírást kapunk Paul Urbahn tollából,¹⁾ akit Hahn professzor, a „Zentralstelle für den naturwissenschaftlichen Unterricht“ igazgatója, a gyakorlatok vezetésével bízott meg. A háború ellenére is sok volt a résztvevő, de, mivel a tanárokból, jelöltekből a férfiak bevonultak, több volt a nő, mint a férfi. Egészben 16 jelentkező volt, átlag 10.

A kirándulások négy csoportra oszlottak: délutáni vándorlások, mérés gyakorlatok, egész napos kirándulások, szemlék. Az a tény, hogy a jelentkezők többsége Berlin nyugati elővárosaiban lakott, helyénvalóvá tette azt, hogy a legtöbb kirándulást Berlin nyugati részén hajtsák végre. Ennek a kényelmes megközelíthetőségen kívül az az előnye is megvolt, hogy ugyanazt a területet sokféle szempontból megvizsgálhatták. Ilyen módon a gyakorlatok változatosak voltak, egyúttal megadták az illető terület teljes, minden oldalról megvilágított képét.

A tanfolyam alatt rendezett délutáni kirándulások természetesen többet nyújtottak, mint amennyit hasonló idő alatt a tanulókkal elvégezhetünk. Minden alkalommal ügyeltek arra, hogy a résztvevők a megtett útat térképen kövessék, sőt néha a mérőasztalt is használták. Békeidőben könnyen kivihető, hogy minden tanuló megszerezhesse a katonai térképet. Így be lehet állítani a kirándulásokat a fizikai földrajz szolgálatába is, mert — analógia alapján — kis területen megérthetjük, hogy miként keletkeztek egykor a nagy természeti formák és még ma is mint keletkeznek. Néhány gyakorlat után igazán nem

¹⁾ Erdkundliche Übungen im Freien. Aus der Natur. 1916 H. 8.

nehéz minden tájékon felfedezni ilyen kis formáknak gazdag kincs-tárát és rajtuk az általános földrajz nagy területét megmagyaráznunk. A tanulók olyan örömmel munkálkodnak, hogy egészen megkönnyítik a tanár munkáját. A kisebbített formák e szemlélete határozottan azért olyan értékes, mert a természet nem állandóan változhatatlanként jelenik meg előttünk, hanem mint egy hosszú fejlődési láncolat egyetlen szeme.

Mindent, ami a topografiához tartozik: az utak fekvését, minőségét, a vasútak, vízfolyások kezdetét és végpontját, a települések helyzetét, a községek határait, az erdők, mezők, rétek kiterjedését, stb. figyelmesen nézzünk meg. Ajánlatos, hogy alkalomadtán a magasabb épületekről, tornyokról, vagy természetes kilátópontokról áttekintsük a környező vidéket, tájékat. De ne álljunk meg itt, hanem nézzünk odább, tekintsünk távolabb, miáltal a mi vidékünk mint az egésznek egy kis része jelenik meg csupán. További kérdés, micsoda vonatkozások kötik a mi területünket a környező vidékekhez? Szemléltetik ezt: a földtani múlt, a történeti fejlődés, a jelen kereskedelme és forgalma, de ugyanekkor szemügyre kell vennünk a későbbi fejlődés lehetőségeit is. A természettudomány minden ága feladja a maga külön kérdését, s az ezekre adott felelet megvilágítja a táj képének minden oldalát.

Négy délutánon mérési gyakorlatokat végeztek. A térkép utáni tájékozódás és menetelések után lépték-gyakorlatokat tartottak centiméter, mérőkerék, körző segítségével és kísérleteket tettek a távolságmérésben, illetve becslésben is. Bemutatták az iránytű használatát távcsővel és anélkül; ehhez csatolták az útirányok felvételét iránytűvel, a láthatár körének és a térszínnek ábrázolását. Használták a vízszíntzőt, a klinométert hajlások és magaslatok meghatározásánál. A folyóparton a folyószélesség meghatározását gyakorolták becslés és mérés útján, a folyás sebességének meghatározását mérőszalaggal, a patak profilját horog és függőön segítségével. Egyik tőmagas partján az öblösödéseket vették fel, miközben mélységmeghatározásokat végeztek a tanulók csónakból. Gyakorlatokat végeztek a rétegvonalak fogalmának magyarázására, térképvázlatokat, fénykép-felvételeket próbáltak készíteni.

Érdekesesek azok a területek, melyek nem fekszenek az iskola szomszédságában, így egész napos kirándulásokra kényszerítenek. Urbahnék ilyent kettőt rendeztek. Az elsőt Fäming-be, a másodikat a Glindow-Alpokba vezették. Mindkettő világosan feltárta a résztvevők előtt az ottani talaj keletkezési idejét, a jégkorszakot. Berlin környéke nagyon gazdag az ilyen érdekes helyekben. Hasznos és célszerű lenne, ha az iskolai szüneteket jobban felhasználnák ezután ebben az irányban, mint azt eddig tették.

A tanfolyam két szemlét tartott. Az első a kir. meteorologiai intézetnek szólt Potsdamban a Branhausbergen. A tanulókkal mindig csak egy kis részét tekinthetjük át az intézetnek, mert a sok újdonság kifárasztja őket. A mérési módszerek tökéletessége, a készülékek sokféle módja nyilvánvalóan megkapja az ifjúságot, mely így értékes és érdekes bepillantást nyer a modern kutató módszerekbe.

Egy másik délutánon Urbahn a saját iskolája, a nowawesi reál-gimnázium gyűjteményét mutatta meg a tanfolyam hallgatóinak. Megnézték a földrajzi előadótérmet a benne elhelyezett térképekkel, képekkel, kézi atlaszokkal, domborművekkel, globusokkal, telluriumokkal, plasztilin mintagyűjteménnyel, azután felkeresték az iskola meteorológiai állomását, a kézügyességi helységeket, stb. A sötétkamrában végignézték az iskola környékéről ép akkor felvett és előhívott képeket, mely gerincét teszi majd a honismereti oktatásnak. Áttekintették azután az iskola tulajdonában levő grafikonokat, segédeszközöket, készülékeket és folyóiratokat, melyek a tanulók nevelését szolgálják.

A délutáni kirándulások kiindulópontjaiul olyan helyeket választottak, melyet Berlin tanulói háromnegyed—egy órai villamosozással elérhetnek. Berlinben a villamosvasútak igazgatósága a tanulóknak csoportos utazások alkalmával nagyon alacsony áron ad jegyet. Budapesten is megvan ez papiroson, mert sok utánjárásra legfeljebb csak egy kocsipárt ad a közúti a valóságban. A tanulóknak ilyen esetekben korán, hét óra körül már otthon kell lenniök, azért ajánlatos korán elindulni a kirándulásra. Még a legtöbbször így sem tudják elkészíteni feladataikat ilyen napokon. Ezért csak 3—4 hetenként tartunk kirándulásokat — mondja Urbahn és akkor ügyeljünk, hogy a többi kartársak ne adjanak leckét. Az elkerülhetetlen leckéket egy nappal előbb kell megcsinálni. Az lenne a kívánatos, hogy ezeken a kirándulásokon minden tanuló résztvegyen, de nagy létszám mellett ezt megvalósítani nem lehet. Lehetőleg korlátozzuk a résztvevők számát, azért ajánlatos a gyakorlatokat a szabadon választhatókká tenni, ha csak nem akarunk egy osztállyal két külön csoportban kirándulni más-más délutánon. Különben legjobb tanácsadó ebben a tekintetben a tapasztalat.

A mérési gyakorlatok alkalmával vigyázzunk a készülékek egyszerűségére. Urbahn a teodolitot horizontkörrel és klinométerrel, a sextánszt egy ügyes modellel (Hintze-féle) pótolta. A használt eszközök jó részét maguk a tanulók készítsék. A mérési gyakorlatok, melyeken átlag 12 tanuló vehet részt, nagyon érdeklik a tanulókat, főleg, ha saját készülékeik kipróbálásáról van szó. A harmadik osztálytól kezdve az asztalos munkákban jártas tanulók a mérőeszközök előállításában bámulatos ügyességet érnek el (Budapesten a Damjanich-u. polg. fiúisk.), főleg a fűrész, a gyalu kezelésében, amit a fizikai eszközök készítésénél is értékesíteni lehet.

Mínthogy vasárnap nem szívesen vesszük igénybe a tanulókat, azért hosszabb kirándulásokat a nagy szünidőben teszünk. Talán kívánatos lenne, hogy nyáron néha-néha egy egész napot szenteljünk földrajzi kirándulásra, főleg a felső osztályokban. Egyébként az általános osztálykirándulások a távoli környék földrajzilag nevezetesebb pontjaira elég alkalmat adnak. Ezek a kirándulások jó előgyakorlatok a tanár számára a szünidei hosszabb kirándulásokra. Minél nagyobb a gyakorlatunk, annál több tanulót vihetünk azután útra.

Ilyen gyakorlatok bevezetése a földrajzi oktatás érdekében igen kívánatos lenne. Urbahn azt tartja, hogy ezek vezetésére főleg a volt katona-tanárok alkalmasak. A kirándulásokon szerzett ismereteket a

tanulók később jól felhasználhatják az ifjúsági zászlóaljknál és a katonaságnál. Egészséges levegőben kevés fáradsággal a természet szépségeit és csodáit ismerik meg és kinyílik szemük a hazai föld meglátására és megszeretésére.

Horváth Károly dr.

Dr. Havass Rezső fővárosi bizottsági tag, tiszteletbeli elnökünk interpellációja a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő ügyében Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1916 december 6.-án tartott közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés!

A székesfőváros törvényhatósági bizottságának 1913 október hó 22.-én tartott közgyűlésén hosszabb megokolással indítványt nyújtottam be, melyben a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő megépítését sürgettem.

A közgyűlés az indítványt helyesléssel fogadta s azzal az utasítással adta ki a tanácsnak, hogy sürgősen foglalkozzék a kérdéssel és mielőbb tegyen érdemleges előterjesztést.

Indítványom, melyet 1913 október 22.-én tettem itt a közgyűlésen, nem első felszólalásom a kereskedelmi kikötő ügyében. Már a 90-es években is sürgettem a kikötő megépítését, de sürgették ezt mások is, nevezetesen a Budapesti kereskedelmi és iparkamara, a Magyar kereskedelmi csarnok, a IX. kerületi bizottsági tagok nevében dr. Springer Ferenc, továbbá nyilvános előadásokon dr. Forbáth Imre, Végh Károly és még többen.

A kérdés története különben messzire visszanyúlik. Erre nézve egy érdekes adat van itt a kezemben. A Pester Zeitung 1852 március 4.-i számának vezércikke ez, mely „Der Pester Hafenanbau“ címen fényes jövőt jósol a kiépítendő pesti kikötőnek, melynek nagy előnyére válik majd, hogy a Duna folyásának iránya az ország ipari cikkeinek keletre való kivitelét biztosítja. (Halljuk! Halljuk!)

Ami pedig a terv megvalósítását és a kikötő jövedelmezőségét illeti, erre nézve szó szerint a következőket mondja:

„Was die Modalität der Ausführung betrifft, so müsste diese, geht sie von Privaten aus, der thatkräftigsten Unterstützung der hohen Staatsverwaltung versichert und von namhaften Geldkräften getragen werden, nimmt sie aber der Staat selbst in die Hände, so lässt sich, abgesehen von einer grösseren Übereinstimmung der Bauten mit den Absichten der hohen Regierung, eine voraussichtlich nicht unerhebige Einkommensquelle für den Staatsschatz eröffnen.“

Igy írtak, ilyen perspektívát láttak már 1852-ben ebben a kérdésben. Sajnos, a kereskedelmi kikötő még ma sincs meg, s e nagy kérdésben több, mint egy félszázad mult el tétlenségben.

A jelenkor polgársága méltán szemrehányással illetheti ezért az elődöket, mert ha a budapesti kereskedelmi kikötő ma meglenne, szó sem férhetne hozzá, hogy hol legyen a dunai forgalom központja, s ezért ne panaszkodjunk, hogy az 1916 szeptember 4.-én megtartott Duna-konferencia nem állapította meg Budapestet dunai központtá.

Jól mondja erre nézve Hosszpotzky Alajos miniszteri tanácsos, hogy „címeikkel és szavakkal nem lehet elintézni a kérdést. (Úgy van!)

Hiába nevezik ki hivatalosan Budapestet dunai központnak, ha nem lesznek meg az ehhez szükséges berendezéseink, akkor a hajók ezentúl is csak fityülni fognak Budapesten. Ellenben, ha Budapest olyan kikötőt és a kikötőt kiegészítő intézményeket kap, amelyek a hajókat ide vonzzák, akkor hiába való lesz Bécs polgármesterének minden igyekezete: Budapest fölényét nem lesz képes elvitatni.“

A kérdés megoldását tehát egy pillanatig sem szabad halasztanunk. Helyi és országos érdekek készítenek erre bennünket. Gondoljuk csak meg, hogy a budapesti hajózási áruforgalom kerek 3 millió tonna, majdnem háromszor akkora, mint a bécsi és állandó növekedésben van s e forgalom lebonyolítására nincs megfelelő kikötőnk, nincsenek megfelelő berendezéseink! (Halljuk! Halljuk!)

De a helyi érdekek mellett a nagy világforgalmi szempontok, melyek a mostani világháború alatt a Duna jelentőségét óriási mértékben fokozták: szinte lázas munkára készítenek bennünket.

Igen tisztelt Úraim! Németország a háború után a kontinentális útirányt fogja kiválóan kultiválni, melyen Anglia és Oroszország meg nem akaszthatják. Már készül is erre. Regensburg és Mannheim között a Dunát a Rajnával csatornával akarják összekötni, amelyen Európa derekán keresztül az Északi tengerből a Fekete tengerbe lehet vízi úton eljutni. A Duna—Odera csatorna létesítése pedig a Keleti tengert kötné össze a Fekete tengerrel.

Mi magyarok már a XVII. század óta foglalkozunk a Dunának az Adriai tengerrel való összekapcsolásával, a fiemei vízi-út kérdésével, mellyel — úgy tudom — a kereskedelmi minisztérium kébelében behatóan foglalkoznak s mely a vukovár—samáci csatorna s a Száva és Kulpa-folyók igénybevételével volna megoldható.

Legutóbb a Dunát az Égei tengerrel összekötő Morava—Vardar—Szaloniki-csatorna terve került előtérbe.

Igen tisztelt Úraim! Íme, a világforgalmi úthálózatoknak egész sora, melyek a Dunához kapcsolódnak s a Dunán át jutnak kifejlődésre. Most látjuk csak a Dunát igazi nagy jelentőségében, most látjuk csak, hogy Magyarország mily kincsnek van birtokában, amidőn a Duna völgyének a főrésze s a folyó hajózható szakaszából a legnagyobb hosszúság Magyarországra esik. (Közbeszólások: Ebben igaz van!)

Ugyanis jut belőle:

Németországra	362 km
Ausztriára	346 „
Magyarországra	941 „
Romániára, Szerbiával, Bulgáriával és Oroszországgal együtt	920 „

A geográfiai fölény tehát elvitázhatatlanul a miénk, de a kedvező földrajzi helyzetnek csak úgy van igazi értéke, ha azt megfelelő közlekedési és közgazdasági intézményekkel magunknak biztosítani tudjuk s ez intézmények között a budapesti kereskedelmi és ipari kikötőnek kiváló szerep jut.

Kár, hogy a kikötő nem lesz olyan irányú, mint régebben gondoltuk, de minden esetre eredmény, hogy a művet megkezdtük.

Ujabban sok szó esik a kereskedelmi kikötőről, melyre nézve a főváros törvényhatósági bizottsága 1914 július 1.-én tartott közgyűlésén hozta meg határozatát, s melynek munkálatai, mint tudjuk, megindultak.

A szaklapokban és a napi sajtóban egymást érik a cikkek, melyek a kérdést tárgyalják s nem ritkán ellentmondó hírek kerülnek nyilvánosságra.

Az egyik hír szerint rendben van minden s a kikötő építése a háború ellenére zavartalanul folyik. Majd meg azt olvassuk, hogy anyagi és technikai okok hátráltatják a kikötő létesítését. Utóbbiak közé tartozik, hogy a kotrási munkák vállalkozója, a Magyar Építő Részvénytársaság kénytelen volt a hadvezetőségnek rendelkezésére bocsátani kotrógépeit és egyelőre alig van kilátás, hogy azokkal teljes üzemből dolgozhassék.

Azt is olvastuk, hogy a kereskedelmi kikötő kérdésében nézeteltérés van a főváros, a kereskedelmi- és a földművelésügyi miniszterium között s a kikötőről tárgyaló vegyes bizottság működésének akadályai vannak.

Hírlik továbbá, hogy Bécsben serényen dolgoznak s attól kell tartanunk, hogy megelőznek bennünket a freudenauai kikötővel.

De még tovább megyek.

A folyó évi szeptember 4.-én megtartott Dunakonferencia a külföld figyelmét is reánk terelte. Közép-Európa szeme rajtunk van s mindenki kérde, hogy mit tesz Budapest a Dunakérdésben. Vezető lesz-e, vagy csak mellékszerepre vállalkozik?

Mindezekre a híresztelésekre és felmerülő kérdésekre tájékoztatást kívánunk. Tudni akarjuk, hogy a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő kérdésében, mely gazdasági jövőnknek alapfeltétele, minden irányban megóvatnak-e a főváros érdekei?

Ezt a tájékoztatást kérem én mai interpellációmban.

Felszólalásomnak nincsen támadó célja, sőt elismerem, hogy a kérdés megoldására hivatott faktorok — úgy a városházán, mint az illetékes miniszteriumokban — sok jó akarattal foglalkoznak az ügygel, s ha vannak a dolog menetének akadályai, nem az ügy szeretetének hiányára, hanem a nézetek eltérésére vezethetők vissza.

Én, tisztelt Közgyűlés, interpellációmnak nem azt a formáját választom, hogy a kereskedelmi kikötő mai állásáról felvilágosítást kérek, amire a tisztelt Tanács a választ megadná s ezzel az ügy el lenne intézve. Az ügy rendkívüli fontosságánál fogva szükségesnek tartom, hogy a kereskedelmi és ipari kikötő mai állásáról a tisztelt Tanács magának a közgyűlésnek tegyen tájékoztató jelentést, hogy ahhoz mindenki hozzá szólhasson s véleményét, esetleges javaslatait előadhassa. (Helyesység.)

A mai helyzet megkívánja, hogy ebben a kérdésben tisztán lássunk s a kérdéshez hozzá szóljunk. Ezzel tartozunk magunknak s tartozunk a közönségnek.

Interpellációm tehát röviden így szól:

Hajlandó-e a tisztelt Polgármester úr illetve a tisztelt Tanács a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő építésének jelenlegi állásáról a főváros közgyűlésének legközelebb jelentést tenni?

Remélem, a tisztelt Tanács a kérdés iránt megnyilatkozó érdeklődésünket indokoltnak tartja s az interpellációmba foglalt kérdésemmel készséggel meg fog felelni.

A mai világháború annyi terhet ró a főváros közönségére, hogy sietnünk kell annak az intézménynek a megteremtésével, amely a főváros kereskedelmét és iparát emelve, a főváros polgárságát új keresetforrásokhoz fogja juttatni, s amellet egy nagy nemzeti célnak a szolgálataiban a dunai magyar gazdasági hegemonia gondolatát is hivatva lesz megvalósítani.

Ezeknek átérzésével nyújtom át interpellációmát az igen tisztelt Polgármester úrnak s kérem szíves válaszát. (Hosszantartó zajos helyeslés és taps. Szónokot számosan üdvözlük.)

A független Lengyelország földrajzi jelentősége. Európa politikai térképének két rendezést váró területe volt a világháború előtt: a Visztula vidéke és a Balkán. Politikailag úgy fejezték ezt ki, hogy lengyel kérdés, meg délszláv kérdés. Az olasz-osztrák határrendezés jelentősége eltörpül e két probléma mögött. A világháború ma már jóformán elérte a küzdelem földrajzi egyensúlyának kialakulását, minden földrajzi probléma megoldatott a fegyverek által: kialakult a független lengyel állam, a Balkánon is olyan a mai katonai helyzet, olyan a megszálló bolgár és magyar-osztrák csapatok elhelyezkedése, hogy ebből már következtetést nyerhetünk a végleges területi viszonyokra. Az oroszország konstantinápolyi és az oláhság erdélyi törekvései szintén megoldottak tekinthetők, de negatív irányban, amint geográfiai lehetetlenségük folytán nem is várhattunk számukra pozitív megoldást.

A politikai térképnek leglehetősebb viszonyai voltak a Visztula vidéken. Az orosz-német határalakulás, a két államnak a Visztulához való viszonya oly természetellenes volt, hogy előbb-utóbb összeütközésre kellett vezetnie. Az orosz államtest állandóan fenyegető karként nyúlt bele Közép-Európa testébe, behatolt Németországba, északról átkarolta Monarchiánkat is. Érthető lett volna ez az államalak, ha valamelyes jó természeti határ kedvéért kellett volna így lennie, természetes határokról azonban szó sem lehetett, sőt még csak folyó-határokról sem, hanem teljesen szeszélyesen csapongott a határ, egy oly kor politikusaiknak önkényes megállapításai alapján, mikor még alig ismerték fel a természeti viszonyok hatalmas állam-kialakító erejét. Különösen Németországra nézve volt igen kedvezőtlen ez a határalakulás. Valamely államalakot csak akkor mondhatunk politikailag befejezettnek, s kedvezőnek, ha a lehető leginkább hasonlít a körhöz, nincsenek szerteágazó, nehezen megvédhető területei. Ezen szempontból Németország keleti határai különösen sok kívánnivalót hagytak fenn. Kelet-Poroszország jóformán le volt metszve a német államtestből, s míg a Visztula alsó folyása mentén csak mintegy 150 km hosszú vonal kapcsolta a német államtesthez, addig Oroszországgal szemben kerek-

számban 700 km hosszú volt az ellenséges határ, csupán a Visztula belépésétől a Memel torkolatig, s ehhez járult még az orosz flotta által fenyegethető mintegy 250 km hosszú tengerpart. Ilyen viszonyok mellett valóban csak egy Hindenburg lángesze tudta e tartománytól távol tartani az orosz hadakat.

Ha a Visztulától keletre eső orosz terület kiterjedését 50 ezer km²-nek vesszük, úgy könnyen kiszámíthatjuk, hogy Kelet-Poroszországban minden 83 km² területre esett 1 km ellenséges külpolitikai határ, míg az egész Németországra nézve 153 km² esett 1 km hosszú ellenséges határvonalra.

Nem kevésbé veszedelmes volt Oroszlengyelország határalakulása a monarchiára sem. Galícia szintén körül volt karolva, 1226 km-es orosz határ fogta körül két oldalról, s ez a határalakulás is oly szerencsétlen volt, Krakó táján annyira oda volt nyomva a Kárpátokhoz, hogy csupán egy 70 km-es vonalon függött össze a többi osztrák tartományokkal.

Semmi természetes határ, mivel az egy Visztula-szakasz kivételével a Kárpátok északi lejtőjének folyói mind északi irányúak, s a határ ezeket mind keresztben szelte át.

Oroszlengyelország tehát valóságos külön test volt a két szövetséges állam testében.

Hozzájárult még ezen kedvezőtlen földrajzi helyzethez az a tény, hogy az orosz államnak tényleg komoly okai voltak úgy a Visztula-torkolat, mint a Kárpátok gerince felé való terjeszkedésre. A Visztula-torkolat felé nagy erejű gazdaság-politikai előnyök, a Kárpátok gerince irányában nemzetiségi tényezők csalogatták.

Oroszország ugyanis a Visztula középső szakaszának birtokában természetes kijáratot keresett annak torkolatához, a danzigi öböl felé. Az államok terjeszkedése ugyanis mindig a folyóirányok felé történik, illetve, ha valamely állam területéből kilép egy folyó, az illető állam terjeszkedése igyekszik a folyó irányát követni. Egészen természetes tehát, hogy Oroszország nem nyugodhatott bele abba, hogy a Memel, de különösen a Visztula torkolata német kézben maradjon, megrövidítve ezáltal amúgy is rövid tengerpartja.

Különösen fontos volt Oroszországra a Visztula torkolata. Oroszlengyelország egyike volt az orosz birodalom gazdaságilag legjelentősebb vidékeinek. E gazdag vidék magától értetődőleg szabad vízi útát kívánt a tengerre. E vízi út megvolt, a hajózható Visztula. Mindez azonban semmit sem ért mindaddig, míg annak alsó szakasza német kézben volt.

Déli irányban pedig míg egyrészt a szláv rutének fölszívása csalogatta a Kárpátok felé, másrészt maga is érezte, hogy nincsenek természetes határai s ezeket igyekezett elnyerni a Kárpátok gerincén. Az a hosszú határalakulás, amelyet fönnebb számokkal is jellemeztünk, mindenesetre Oroszország számára is kényelmetlen volt, de korántsem annyira, mint a központi hatalmakra nézve. Oroszország rengeteg területéhez viszonyítva, ez a néhány ezer km-es határ egyáltalán nem oly hosszú, mint az elenyészően kisebb területtel bíró középponti hatal-

makra. Többi határai nagyrészt hozzáférhetetlenek, ellenség alig fenyegetheti.

Mindezekből érthető, hogy Oroszország a középső Visztula mellékét ismerte fel katonailag legfontosabb határszakaszának, s ezért rakta meg várakkal, amelyek állandó fenyegetés voltak reánk és szövetségseinkre nézve.

Mindezt a veszedelmet és kellemetlen geográfiai helyzetet csak úgy lehetett megszüntetni, ha Lengyelországot életre hívják. Ezzel egy csapásra oly rendkívüli módon megrövidült az orosz birodalom közép-európai határa, ami már magában is óriási politikai és katonai előny. A monarchia és Németország együttes orosz határa eddig 2300 km volt. Az új Lengyelország ezzel szemben csupán 1500 km-en lesz határos az orosz birodalommal, hozzávetőleges számítás szerint. A független lengyel állam földrajzi jelentősége első sorban ebben van.

Mindenesetre fontos momentum az is, hogy ezáltal Németország talán egy rövid északkeleti vonal kivételével elveszíti közvetlen szomszédságát az orosz birodalommal. A monarchia szintén csak Keletgali-ciában marad határos az orosz területekkel. Ha a lengyel állam konszolidálódik, Oroszország elveszíti nyugat felé való veszedelmesen támadó helyzetét. A Visztula és Narev melletti várövet aligha lehet kelet felé újból felépíteni, mivel itt nagyrészt kiterjedt mocsárterületek ékelődnek az új állam és az oroszország közé, amelyekeken offenzív hivatású várakat aligha lehet elhelyezni. E mocsarak egyszersmind kellő erejű természetes határt is képeznek a két állam között.

Az új Lengyelországot földrajzi helyzete különösen a német barátságra fogja utalni. Svájcön kívül az egyetlen állam lesz Európában, melynek nem lesz tengerpartja. E tengerpartot csak békés gazdasági eszközökkel érheti el Németországban. Németország felé nem lévén természetes határai, katonai inferioritása is békés szomszédságra utalja, míg kelet felé sem gazdasági érdekek nem vonzhatják, lévén az orosz birodalom maga is kontinentális jellegű, sem a mocsárvidék nem enged szélesebb érintkezést.

Ha az egykori 10 visztulai kormányzáság alkotja meg az új lengyel királyság területét, úgy 127.311 km² lesz az, s lakosságának száma pedig eléri a 12 milliót, tehát a kisebb fajta középállamok sorában foglal helyet.

Németország számára körülbelül az a veszedelmes szomszédság volt Oroszlengyelország, mint reánk nézve Szerbia, egy állandóan fenyegető, de valójában földrajzilag hozzá, illetve hozzánk tartozó terület. Németország valószínűleg a legszerencésebb megoldását választotta a lengyel kérdésnek, ami a monarchiát is kielégítheti, legalább is földrajzi szempontból.

Valószínű azonban, hogy a délszláv kérdés földrajzilag helyes megoldása nem lesz ily egyszerű feladat, mivel Bosznia, de még inkább Dalmácia helyzetének végleges rendezése nélkül tovább is függő kérdés maradna.

Dr. Fodor Ferenc.

Irodalom.

Les Divisions Régionales de la France. Par MM. C. Block, L. Laffitte, J. Letacomoux, M. Levainville, F. Maurette, P. de Rouxiers, M. Schwab, C. Vallaux, P. Vidal de la Blache. 8°. Paris F. Alcan. 1913.

Ez a munka a háború előtt került először s most másodszor a kezembe. Ha három éves múlt is, helyénvalónak tartom a F. K. olvasóival megismertetni. Bár szándéka szerint politikai, közigazgatási, vezérgondolata a legtisztábban földrajzi.

Ez a gondolat bizonyára az öreg mesteré Vidal de Blachéé, aki a bevezetést írta. Ebben megjelöli a munka célját: tudományos tárgyilagossággal és a természetes viszonyoknak megfelelően előkészíteni Franciaország közigazgatási beosztásának újabban sokat fontolgatott megváltoztatását. Ennek nem szabad önkényes hatalmi ténnyel történnie, hanem mintegy a természetes, történelmi és gazdasági fejlődés jogi formába öntésének kell lennie. Az alapot, amelyre ezt építeni lehet, Vidal de la Blache a geográfiai tájban jelöli meg.

A táj magasabbrendű életegység, symbiosis. Elemei nem egyműek, de egymásra utaltak. Egy vagy több elem, azaz jelenség, tünemény rányomja bélyegét, azaz a körül jegecesednek a földfelszín azon részének összes tényei — mert világos, hogy mind összefüggnek — tájjá. A fejlődés, együttélés folyamán erősödnek a kapcsolatok, a táj karaktere határozottabbá lesz. Az ember is befolyásolja a táj karakterét, képét, tájalkotó faktor. Természetesen nem mint egyed, hanem tömegével, tömegének szerveségével, a táj szempontjából már számbajövő élettartamával és erejével. Az ember mint egyed, nem tájfaktor, csak a faj az, amely alatt nem a biológiai fajt, de a nemzedékről nemzedékre együttélő emberek összességét értve. Ez történelmi alakulat, de amelyet nem lehet önkényesen kikapcsolnunk a földfelszín, a táj többi faktorainak, tüneményeinek symbiosisából. A történelmileg kialakuló faj földjével és mindavval, amit az neki nyújt, amalgamálódik, együtt alakul ki magasabbrendű életegységgé.

Ez a folyamat természeti, hiszen a földfelszínnek, azaz egyes symbiosisba tömörülő részeinek fiziológiája, morfológiája. De történelmi, mert hiszen a történelem feljegyezte események, kiszakított folyamatok csak ennek a fejlődésnek mértföldkövei és alapjuk az apró jelenések tömegenergiája. És végül az a folyamat, amelyben az ember symbiosisba kapcsolja földjét, házi állatait, növényeit, első perctől kezdve gazdasági is. Természeti, történelmi és gazdasági tudományok egyes mozzanatait tanulmányozzák, a folyamat, mipt egész, mint egységes életjelenség a geografia legsajátosabb tárgya.

A földfelszín tüneményei, a földrajzi táj emberi és egyéb elemei folyton fejlődnek, átalakulnak, átesoportosulnak; új életegységek ala-

kulnak ki, új tájak. Ott, ahol az ember domináló faktorrá küzdötte fel magát, ezeknek a tájaknak jellege emberi, gazdasági. De sohasem szabad elfelejtenünk, hogy bármennyire azok, eredetileg más faktorok szabta természetes tájakon épülnek fel, azokból csoportosulnak. Csak genetikusan érthetők meg.

Innen indul ki Vidal de la Blache. Elénk tárja e csoportosulási folyamatot, a „természetes tájak hierarchiáját“, „szerenésés kombinációját, amely megkönnyítette a fajok összeolvadását, egységessé tette a francia történetet“. Leírása jellegzetesen földrajzi, genetikus.

Pár oldalon nyelvészetének nagy finomságával odaveti a teljes kép, a XVIII. század Franciaországából kifejlődött mai Franciaország tájainak egész vázlatát. Tervezet, útmutatás akar lenni a kép alapos kidolgozására és ehhez avval visz közelebb, hogy egyes részeit a mult, a fejlődés és a jelen egyes jelenségeit íratta meg a címben felsorolt szerzőkkel. Franciaországnak 1789-ben a Constituante keresztülvitte beosztásában Bloch a kiindulási alapot tárja elénk. A három következő értekezés a fejlődés egyes mozzanatait ragadja ki: a közlekedési eszközök átalakulását, a városok fejlődését s a városiasodást és a tengeri kikötők és forgalom átalakulását. A harmadik csoportban, a jelenében, négy értekezés van, egyes tájak: a Bretagne, a Lorraine, Nantes és vidéke és a Rouennais monográfiái.

Ezek az értekezések, különösen az első négy nem tisztán geográfiaiak, hanem közigazgatási, gazdasági kérdéseket és állapotokat is részletesen tárgyalnak. De ez, ha sohasem feledjük azt, ami őket kapcsolja, nem engedi ellanyhulni a geografus érdeklődését. Különben is, idegenebb részekben is gazdag, a földrajzi kép vázolásához használható anyag van. Többségük konkluzióiban és gondolatmenetükben pedig a geográfiai folyamat számos érdekes mozzanatát írják le.

Az eredetileg más faktorok szabta természetes régiókban meghúzódó társadalmi csoportokat a közlekedési eszközök fejlődése és a kereskedelem összekapcsolják nagyobb csoportokba és új tájak épülnek föl a gazdasági érdekek közösségén. „A régi francia tartományok . . . szomszédos és különböző régiók csoportjai.“ A Constituante közigazgatási beosztása sem lehetett mesterséges, mert ez a folyamat, a mult emlékeinek ereje és az „ancien régime“ vége felé felébredő „regionalizmus“ szigorúan megszábták útját. És ebben a fejlődésben érdekes szerepet játszik a „province“, a tartomány, amelynek neve mindennek, a Constituantnak száján is forog minduntalan, mégis — mint Bloch kimutatja, — lehetetlen definiálni. Tanulságos példája a természetesen fejlődött életegységek meghatározása nehézségeinek.

Majd jön a vasút kora és óriási tömegeket hoz mozgásba. A gazdasági vonzás göcpointjainak helycseréjében, köréinek változásaiban nagy egységek kifejlődésének tendenciája nyilvánul. A közlekedési politika és magánvállalkozás is ezt követi: a Nord-Est, Nord-Ouest, Charentes et Poitou, Lyon-Méditerranée, stb. vasút- és kereskedelmi társaságai. „S a gazdasági érdekek közössége igazolja a természetes tájak szolidaritását.“ Új tájak, tájak szövetségei, „syndikátusai“ keletkeznek, új szerves életegységek, „amelyekbe mindazon városok és területek tar-

toznak, amelyeknek egymásra szükségük van." És ezzel megváltozik a városok szerepe is. Addig vásárhelyek különböző fajta tájak határán, amelyek fölül őrizték helyzetük, kereskedelmük, iparuk monopoliu-
mait, — azóta ipari gócpontok, város csoportok keletkeznek. A városok vonzzák s nem taszítják egymást többé. Vidal de la Blache ezt a jelenséget „modalitásnak“ hívja, „mindannak tömörülését, ami egy gazdasági életegységben egymást kiegészíti, összetartozik.“ És helyesen jegyzi meg Maurette, hogy „Paris nem csak város“; ipari és nyaraló külvárosaival, a körülötte levő falvak városiasodásával „városi táj“-nak nevezhető. — A kikötők pedig megduplázódnak: Havre és Rouen, Saint-Nazaire és Nantes, úgy, mint Hamburg és Cuxhaven, Bremen és Bremerhaven. Egyik annyira közel a tengerhez, amennyire a szárazföld engedi, a gyors közlekedés, — másik annyira benn a szárazföldben, amennyire a hajózhatóság engedi, az olcsó szállítás kedvéért.

A földrajzi folyamatnak röviden és lényagosan, de céltudatosan változot karaktere tehát a mind nagyobb és erősebb életegységek, symbiotikus tájak keletkezése. Nemcsak elemeik, de részeik is heterogének. És Vallaux, aki a Bretagne remek földrajzi tájképét adja, azt mondja róla, hogy „regionalis összesség és nem regionalis egység rajza, mert ezt e téren nem szabad keresnünk.“

Ezek a folyamat nagy vonásai. A valóságban haladó és ősi, visszacsúszó alakulatok élnek együtt, azok adják a táj, az ország egész képét. Ezt a képet a könyv nem adja, csak megtervezi. Olyan, mint egy nagy mester hatalmas vásznon odavetett vázlatos kompozíciója, amelyen itt-ott egy-egy tanítvány egy-egy részletet kidolgozott, majd csak rajzában, majd egész színharmóniájában.

Gr. Teleki Pál.

Schwäbische Städte, von Prof. R. Gradmann (Geographische Zeitschrift, Berlin, 1916.).

Szerző ebben a tanulmányos értekezésben a városalakulás eddig szokásos geográfiai szempontjai mellé a történelmi szempontok erős hangsúlyozásának szükségességét állítja, de nem ellentétnek, hanem a lehetőségek száma szaporításának s a kutatás nagyobb mozgásszabadságának érdekében. Nem csupán a fejlődést, hanem az alapítást is gondos vizsgálat alá kell fogni . . . írja.

Tanítását ebben foglalja össze. A városok helyének mérlegelésében eddig a következők voltak az irányadók: A legtöbb város, különösen Nyugat-Németországban lassanként faluból keletkezett, a közlekedés városnemző ereje által s városok ott jöttek létre, ahol a kereskedő utak kereszteződtek, vagy ahol az átmeneti forgalom megtorlódott. A sváb városok létrejöttét azonban ilyen geográfiai okokkal eddig nem lehetett megmagyarázni. Az érvényben lévő tanítás megdönthetlensége hitében, élénk kereskedelmi összeköttetéseket tételeztek fel olyan területek között, melyek kölesönösen semmit sem tudnak egymással kieserelni, járhatatlan szurdokokat, útkapcsolatokat ősrégi kereskedelmi útnak minősítettek, holott azok csak a XIX. században keletkeztek. Ezen az úton — szerinte — eredményeket elérni nem lehet.

Tudvalevő, hogy a németországi városok csaknem mind a közép-

korból valók; világos tehát, hogy itt történeti-földrajzi módszerrel kell a kérdéshez hozzányúlni s csakugyan a két utolsó évtized ilyenirányú városbúvárlata egészen új eredményeket termelt.

A rendes menet a következő: Az uralkodó vásárfelepet állít fel. A vásárteret kipécézik, néhány utat és épületet csinálnak s kereskedőket és iparosokat hívnak meg különféle kedvezményekkel. Az új telep rendszeren valamely vár, hűbéres telek, kolostor, vagy esetleg község mellé épül. Az ó-telepnek neve már most átmege a melléte keletkezett új telepre, miáltal az a téves látszat támad, hogy a telep régi keletű s lassanként fejlődött egy község-alakulatból. Az ilyen vásártelep legfontosabb jellege már most nem az évenkénti sokadalom, nem is a nagykereskedelem számára tartott vásár, hanem — amint a forrásokból világosan kiderül — a hetivásár. A környékbeli parasztság keresi fel, de nem mindenféle zöldségművel, hanem gabonával, jószággal, gyapjával, nyers bőrökkel, mézzel, viasszal és vasszomeművel, hogy érte sőt, fűszert, posztót, kész bőrt és mindenféle szerszámot eseréljen be. Ilyenmódon élénk árucicserélődés indul meg, mely a vásártelep birtokosának jelentős jövedelmet biztosít, a telepnek pedig a király nyomban vagy később városjogot adományoz. Városjogadományozás faluközségek számára régebben nem volt szokásban.

A városalakulásnak ez a menete tehát teljes ellentétben áll korábbi felfogásunkkal. A faluból való városfejlődés, melyet eddig szabálynak tartottunk, legalább a középkorra nézve fölötte valószínűtlen. A kettő — t. i. falu és város — közötti különbség nem a nagyságban, hanem a lényegben van. A város, születésénél fogva teljesen másnemű képződmény s egészen újszerű gazdasági hivatást tölt be s már csupán ezért is alig lehetséges, hogy egyik a másikból alakulhasson. A városi települések főképpen egyes egyén teremtetők akaratának születtei, a nyereségre dolgozó számításé, mely gondos mérlegeléssel választotta ki helyüket. Elhatározó volt erre a várostelep főhivatása, a vásár, még pedig a kiskereskedelem és kisipar számára, tehát először a szomszédossá csak később a távoli közlekedés szolgálata.

Ennek az új tanításnak igazságát egész sereg svábországi város példáján mutatja be szerző, abból indulva ki, hogy a kezdetleges állapotok vándorló kereskedőit később különleges kereskedelmi és ipari településföldrajzi szervek megteremtése váltotta fel. Ezek pedig a vásártelepek, vagy további fejlődésben a városok. Természetes e mellett, hogy ilyen telepek létrejötté csak megfelelő szolgáltató képességű környéken és közlekedésre alkalmas pontokon lehetséges.

B.

Bulgarische Bibliothek. (Bulgarien, Land und Leute, I. Teil von Prof. Dr. Ischirkoff, Professor der Geogr. a. d. Univ. Sofia, Leipzig, 1916.).

Német földön, Lipesében, Weigand professzornak, a lipesei egyetem román-bolgár szemináriuma vezetőjének kiadásában, de bolgár tudósok, szakemberek közreműködésével és — úgy látszik — a bolgár

miniszterelnök jóakarató támogatásával, irodalmi vállalkozás indult, azzal a céllal, hogy a világháborúban világerdeklődést kiváltott Bolgárországnak földjét, népét, multját, jelenét, a valósághoz hiven, a világnak bemutassa. Nem csupán szórakoztató olvasmány akar ez a vállalat lenni, mondja a kiadó az I. kötet előszavában, hanem maradandóbb értékű, tudományos jellegű munkát, mely a laikus közönség igényein fölül a szaktudósokkal is számol. A munkatársakat, a vállalatnak ebben a kitűzött föladatában, úgymond a kiadó, legföljebb az egyes kötetek megszabott — kb. 5—7 ivnyi — terjedelme korlátozza. A szerkesztő-bizottság tagjaiul Szófiából Isirkoff és Moroff tanárokat, Herbsztet, Proficsot, a tiszteletbeli bizottság tagjaiul pedig Lipescéből Leskien, Berlinből Kaszner, Bécsből Webersberger, Budapestről Asbóth tanárokat nevezi meg a kiadó. A munkatársak hosszú névsorából, illetve a bejelentett kötetek címeiből terjedelmes könyvtár vonalai bontakoznak ki. — A vállalatnak előttünk fekvő I. kötetében, melynek főntebb vázolt előszava a mult év Pünkösdjén kelt, Bolgárország földjének és népének ismertetéséből az I. részt kapjuk, Isirkoff dr.-nak, a szófiai egyetem földrajz-tanárának tollából. A tartalommutató szerint a kötet 129 oldalából 27 az ország nevére, határára, helyzetére, terjedelmére, 4 földtanára, 68 fölszínére, 4 éghajlatára, 13 növény- és 13 állatvilágára jut. A kötet tudományos értékét 24 darab szép kivitelű, gondosan megválogatott, jellemző képmelléklet és a Balkánállamok térképe növeli. — Bolgárország teljesen megérdemli rokonszenvünket, érdeklődésünket, a „Bulgarische Bibliothek“ olesóra szabott köteteinek bizonyára nálunk is lesz olvasóközönsége. Annál fájdalmasabb nekünk a tudat, hogy hazánkról, melyet pedig szintén a világháború nagy eseményei toltak a világerdeklődés homlokterébe, egy ilyen komoly, avult szólamoktól mentes vállalat, a német könyvpiacra, még mindig nem található.

dr. m. l.

Die territorialen Ansprüche Rumäniens und ihre völkische und wirtschaftsgeographische Grundlagen von Dr. Th. Arldt (Hettner: Geographische Zeitschrift, 1916.).

Szerző ez értekezésének veleje az, hogy Romániának semminemű történeti vagy népi joga nincs Magyarország oláhlakta területeire, aminek különben politikai és geográfiai indokok is határozottan ellenmondanak. Sokkal inkább igényt tarthat mindezek alapján Besszarábiára vagy Bukovinára, melyeket ugyan csak a XIV. században szállott meg, mint puszta területeket (P e n c k : Zeitschrift f. Erdkunde 1916), de legalább hosszabb ideig bírt. Romániának politikai okokból a magyar-osztrák monarchia oldalán van a helye.

Röviden kitér az oláh nyelvterület kialakulására is s ebben szembehelyezkedik a közismert romániai elmélettel, mely — kevés kivétellel — Erdélyt vallja az oláhság bölesőjének. Bennünket ez érdekelt legjobban, de korántsem elfogultságból, hanem azért, mert a német geográfus körökben eddig kevésbé honorált, mondjuk „magyar“ álláspont elismerését látjuk benne a kívánatos és a jövőben talán elkövetkező magyar-román szomszédi megértés érdekében. Erre nézve ezt mondja: Roma már 275-ben kiűrtette Erdélyt és Romániát s a ro-

manizált telepeseket legjavarészt átszállította a Dunán Bulgáriába. A Kárpátok völgyeiben visszamaradhattak ugyan egyes oláh töredékek,¹⁾ de az Erdélyi medencét, Oláhországot és Moldvát teljesen kiürítették.

A magyarok, bessenyők és kúnok uralkodása alatt kezdődött azután meg a Balkánon szétszórt oláhok bevándorlása Kis-Oláhországom keresztül Erdélybe, ahol a magyaroknak akkor már zárt nyelvterületük volt s innen indult meg Oláhország és részben Moldva betelepítése a mongoloktól csaknem teljesen kipusztított területekre.²⁾

Örömünkre szolgál, hogy ugyanezt a felfogást képviseli Lehmann F. W. P. is. Románia egyik legkitünőbb ismerője a Petermann's Mitteilungen 1915. évfolyamában, akinek pedig bizonyára jelentékeny része volt az ellenkező álláspont elterjesztésében, mert a Kirchhoff-féle nagy Länderkunde (1890) Románia kötetében ugyancsak erősen, szinte mondhatnánk erőszakosan kardoskodott a másik álláspont mellett (több írásából egyébként se mutatkozott barátunknak). Ma pedig — úgy látszik, az erdélyi Fischer különösen a nagyhírű lipesei tanár, Weigand, nyelvészeti kutatásai nyomán — azt vallja, hogy Erdély aligha lehetett tartósan az oláh népiség kialakulásának földje, hanem az egy helyen és pedig a Balkánon formálódott ki.

Hogy dák töredékek maradhattak Erdélyben a VI. századig, sőt, mi hozzátesszük, még később is, aminek kiemelését szükségesnek tartja, nem ujság előttünk, hiszen éppen Közleményünk ezévi számában (359) ismertettünk egy értekezést, melyben dák folyónevek vannak tárgyalva, de ebből viszont az derült ki, hogy ezeket a neveket a magyarság közvetlenül vette át a dák nyelvből s csak ebből került át a szászországba és még később az oláhságba. *B.*

Az „Ukránia“ és a politikai földrajz. „Ukránia“ ukrán-magyar kulturális gazdasági kapcsolatok szemléje címen dr. Sztripszky Hador szerkesztésében és kiadásában egy új folyóirat jelenik meg Budapesten, melyben többnyire fiatal magyar erők sűrűn foglalkoznak időszerű ukrán politikai-földrajzi témákkal. A nemes buzgalomért teljes elismerés illeti őket, fejtegetésükhöz éppen azért bírálólág hozzászólni nem akarunk, de a szerkesztőtől kérünk egy kis kritikát, a cikkeken előforduló, egymásnak ellentmondó, vagy kevésbé indokolt tanítások ellen.

A legutóbbi számban ugyanis (19—20.) a következő tételt olvas-

1) Azt mi is hajlandók vagyunk elhinni, hogy a romanizált dákok nem hagyták el a visszavont helyőrséggel együtt az utolsó szálig megszokott földjüket, valamint a hunnok, avarok, mongolok és törökök se tették ezt, hogy csak néhány hazai példát említsünk, amire kétségtelen történeti adataink vannak, de erre a folytonosságra történeti jogokat alapítani csak éretlen nemzeteknek lehet. Különbösen is ezeket a beszivárgó oláhság már nem érte itt.

2) *Karácsonyi János*: Az oláhok bevándorlása a Duna balpartjára (Erdélyi Tört. Értesítő 1912); *U. ez.*: A magyar nemzet történelmi joga hazánk területére stb. 1916.

hatjuk: „Az ember eszével és erkölcsi és fizikai tőkeerejével kiszabadul röghöz kötöttségéből; szellemi világának tényei függetlenek földünk plasztikájától” (idézve Czirbusz Anthropogeografiájából). „És csakugyan a magyarság ezen idő alatt is (XIII. század) fényesen rá-cáfolt a röghöz-kötöttség babonájára. Évszázadokon át a legintenzivebb halicsi politikát űzte, dacára az Északkeleti Kárpátok elválasztó hegytarajának (!)” és így tovább, mondja a cikkíró. Néhány lappal lentebb pedig ugyancsak szerzőnk ezt írja Rudnyckij ukrán politikai geografiájának ismertetésében: „A Kárpátok gerince (!) kezdettől fogva jó természeti akadály volt a barátságos, vagy ellenséges érintkezéseknek. E miatt volt a magyar szomszédok befolyása mindig csekély Ukrániára nézve. A magyar hatalom kiterjesztése halicsi Ukrania fölé mindig gyöngye kísérlet maradt.”¹⁾

A jámbor olvasónak már most méltán a „ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes” magyar szólás juthat eszébe ezek hallatára.

Ugyancsak néhány lappal lentebb maga a szerkesztő írja a következőket: „Dr. F. F. éles szeme fedezte azt föl, hogy a délszarmát geológiai táblás képződmények pontosan ott végződnek, ahol az ukrán ethnografiai határ a muszkaéval egybeesik, mert e határon túl északra, ahol már a muszka lakik, már más természetű geológiai képletek is vannak. Ezért más a két nemzet élete, pszichéje, mert más a földje és klímája (igy!)”.

Nem óhajtunk hozzászólni ehhez a megállapításhoz sem, de hinni szeretnénk, hogy higgadt elmélyedés és összehasonlító anthropogeografiai vizsgálat után mindketten be fogják látni, hogy állításuk helyt nem álló.²⁾

Az ukrán probléma geográfiai vizsgálata, ismételjük, mindenestre megérdemli a tüzetes tanulmányozást, de a politikai cél ne álljon útjába a tanulmányok megbízhatóságának. A mai idők elfogultsága úgyszólván sokat ártott a művelt közönség szemében a komoly politikai földrajz hitelének. Anélkül is elég ingatag ága ez a földrajznak, mely tetszetős tanaival könnyen megtéveszti az avatatlanokat és többet árt, mint használ. Éppen azért az iskolába való bevitelével nagyon is csúnyján kell bánnunk. Ami felhasználható belőle, az ügyes beállítás mellett — nézetünk szerint — úgyszólván az országismertető földrajzban és történelemben. De persze nem az alsó fokozatban.

Báthy Zsigmond.

1) Szinte kellemetlenül érint ezek után, ha az ifjú szerzőre ráolvassuk a mester idézett könyvének azt a passzusát, mely úgy szól, hogy „gát volt a Keleti Kárpátok gerince is, míg összefüggő erdőség (ez a helyes kifejezés!) borította” (96). Még élesebben a 98. és 110. oldalon.

2) Ehhez különben érdemes hozzáolvasni *Penck* értekezését (Zeitschrift f. Erdk. Berlin., 1916.) és *Hettner* rövid ismertetését Rudnyckij könyvéről (Geogr. Zeitschrift, 1916.).

Über Verbreitung und Herkunft der Serben. (Geogr. Anzeiger, 1916.)

Ebben a mindössze egy oldalnyi cikkekésében a következő épületes tudatlanságokat olvashatjuk: Alapjában véve nincs nagy különbség horvátok és szerbek között, mert mindketten délszlávok. A horvátok tartósan osztrák, azaz német kultúrbefolyás alatt állottak. A szerbek a Kaukázusból származnak a nagy georgiai hadi út környékéről. Ezt Plinius és Ptolomäus igazolja. Számuk 16 (tizenhat millió).

Mindez pedig a német földrajztanárok hivatalos lapjában. Nem hisszük, hogy a németafrikai szerezsen törzsekről ilyen badarságokat tanítanak a német középiskolákban. B.

Társasági ügyek.

Pályázati hírdetmény.

A Magyar Földrajzi Társaság kisebb terjedelmű **fizikai földrajzi tanulmányra** pályázatot hirdet.

Pályázni esakis önálló vizsgálatokon alapuló fizikai földrajzi értekezéssel, vagy tervezettel lehet, amely tárgyát a Magyar Birodalom valamely kisebb vidékéről meríti. Kizárva az olyan munkák, amelyek csak az eddigi irodalom összefoglalásán, vagy statisztikai számításokon alapulnak.

Ha a pályadíjat kész értekezés nyeri el, úgy a pályanyertes mű szerzője a pályadíjat teljes egészében egyszerre megkapja. Ha tervezet nyer megbízatást, úgy annak benyújtója az összeg kétharmadát munkája megkezdésekor, a hátralevő egyharmadrészt pedig a kész munka benyújtásakor kapja meg. A tervezet kidolgozója egy esztendő elteltével köteles a kész munkát benyújtani. Indokolt esetben a benyújtási határidőt a választmány meghosszabbíthatja. A munkával a Magyar Földrajzi Társaság rendelkezik, s ha a választmány jönnek látja, úgy a Földrajzi Közleményekben ki is adja, de erre viszont nem köteles. Ha a bírálók szükségesnek látják, úgy a szerző kiadásra kerülő munkáján javításokat, vagy pótlásokat köteles végezni.

A pályadíj, amelyet **Schréter Zoltán dr.** választmányi tag tűzött ki, 300 K. azaz: h á r o m s z á z korona. A pályázat beadásának határideje 1917 április hó 1.-e.

Budapestben, 1917 januárius havában.

A Magyar Földrajzi Társaság választmányja.

A 10. füzet tartalma:

	Oldal
<i>Dr. Littke Aurél</i> : A középiskolai földrajzoktatás reformálása és a geografus tanárképzés	533
Apróbb közlemények	560
Irodalom	567
Társasági ügyek	585

A *Földrajzi Közlemények*-et a Magyar Földrajzi Társaság tagjai év-dijuk (10 korona) fejében kapják. Előfizető ára 10 korona. Könyvkereskedők 10% kedvezményben részesülnek.

A *Földrajzi Közlemények* szerkesztőségének címe: VIII., Sándor-utca 8.

A pénzküldeményeket erre a címre kérjük: *Magyar Földrajzi Társaság*, Budapest, VIII., Sándor-utca 8.

A Társaság hivatala és könyvtára Budapesten, VIII., Sándor-utca 8. sz. a. van. A titkár itt található (ünnepeket s július—augusztus hónapokat kivéve) minden csütörtökön délután 4—6-ig és szombaton 5—6-ig.

A lakcím változását méltóztassék tudatni a titkárval.

A Földrajzi Társaság tagjainak nyújtott kedvezmények.

1. A M. Földrajzi Intézet R. T. összes kiadványait 10% ár-
engedménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

2. A cs. és kir. szab. Kassa-Oderbergi vasúton a Társulat tagjai féláron utazhatnak, ha kérvényüket a Társulat elnökségénél tagság-igazoló záradékkal látatják el.

3. A Balaton-Bizottság összes kiadványait a tagok féláron kapják a titkárság útján.

4. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárában megjelent munkákat a tagok 25% kedvezménnyel kapják, ha a titkárság útján rendelik meg.

A Földrajzi Közlemények idegen nyelvű kiadásának előfizetési áru hazai tagjainknak 2 korona.

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

Védnök :

FÜLÖP, SZÁSZ-COBURG ÉS GOTHA HERCEGE.

A Társaság tisztikara :

ELNÖK :

CHOLNOKY JENŐ dr.

egyetemi tanár.

ALELNÖKÖK :

Csánki Dezső dr.,
orsz. főlevéltárnok.

Papp Károly dr.,
egyetemi tanár.

Thirring Gusztáv dr.
a főv. Stat. Hiv. igazgatója.

FŐTITKÁR :

gróf Teleki Pál dr.
a M. Földr. Intézet R. T. elnöke.

TITKÁR

és

KÖNYVTÁROS :

Hézszer Aurél dr.
középisk. tanár.

PÉNZTÁROS :

Pécsi Albert dr.
keresk. isk. tanár.

ÜGYÉSZ :

Serli Sándor dr., ügyvéd.

Választmányi tagok :

Bátky Zsigmond dr., n. múz. igazgató őr.
Bogdányfői Ödön, -műszaki tanácsos, mű-
egyet. rk. tanár.
Farkasfalvi Imre, az orsz. stat. hiv. nyug.
könyvtárnoka.
Fest Aladár, kir. tan., főigazgató.
Gonda Béla, ny. min. tanácsos, a M.
Adria-Egyesület elnöke.
Gubányi Károly, mérnök.
Halász Gyula.
Harkányi Béla báró, dr., főrendiházi tag.
Hopp Ferenc.
Ilosvay Lajos dr., Vall. és Közokt. min.
államtitkár.
Kogutowicz Károly dr., a M. Földr. Int.
R. T. igazgatója.
Kőrösi Albin, főgimn. tanár.
László Samu dr., főgimn. tanár.
Littke Aurél dr., pedagógiumi tanár.
Makay Béla dr., min. tanácsos.
Milleker Rezső dr., egyet. tanár.

Pécsi Albert dr., felső keresk. isk. tanár.
Pompéry Elemér, min. tanácsos, szabá-
dalm. bíró.
Pósta Béla dr., egyetemi tanár.
Prinz Gyula dr., egyetemi m. tanár, polg.
isk. tanítónőképző-int. tanár.
Réthly Antal dr., met. int. asszisztens.
Róna Zsigmond dr., a Meteorológiai Int.
igazgatója.
Schafarzik Ferencz dr., műegyet. tanár.
Schréter Zoltán dr., m. kir. geologus.
Steiner Lajos dr., meteorológiai int. ad-
junktus.
Strömpl Gábor dr., egyet. tanársegéd.
Szontagh Tamás dr., udv. tan., a Földtani
Intézet aligazgatója.
Treitz Péter, m. kir. főgeologus.
Vargha György dr., főgimn. tanár.
Wodianer Artúr udv. tan., a Frankl. Társ.
igazgatója.

A pénztáros hivatalos órái :
csütörtök d. u. 4—6-ig.

A titkár és könyvtáros hiva-
talos órái : csütörtök d. u. 4—6,
szombat d. u. 5—9.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA.

Szerkeszti : CHOLNOKY JENŐ.

!!Most jelent meg!!

GUBÁNYI KÁROLY

AUSZTRÁLIA

16 műmelléklettel,
12 térképpel és 100 ábrával.

Díszesen kötve ára 9 korona.

E könyv szerzője hét évet töltött Ausztráliában és munkájának minden részlete ott, eredeti megfigyelések alapján készült. Ausztrália történetét, föld- és néprajzát, társadalmi viszonyait stb. ismerteti sok alaposággal és szeretettel.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedésében

(Wodiáner F. és Fiai) r.-t.-nál

Budapest, VI. ker., Andrásy-út 21. sz.

és minden hazai könyvkereskedésben.

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET

VILÁGATLASZA

100 fő és 200 melléktérképpel, 130
térképoldalon, 130.000 helynevet
tartalmazó névjegyzékkel,
120 oldalnyi illusztrált szöveggel

Szerkesztik :

Kogutowicz Károly dr. és Littke Auréli dr.

A LEGNAGYOBB S EGYETLEN MAGYAR KÉZIATLASZ

ÁRA 60 KORONA

Érdeklődőknek készséggel küld prospektust
minden könyvkereskedés

vagy

A MAGYAR FÖLDRAJZI INTÉZET R. T.
BUDAPEST, V. KERÜLET, RUDOLF-TÉR.

! A Magyar Földrajzi Társaság tagjainak a
szokásos kedvezményt oly alakban adjuk,
hogy ingyen példányt küldünk annak, aki 6
előfizetőt gyűjt nyomtatott gyűjtőívünkön,
vagy 10% engedményt adunk, ha 15 jó címet
közöl, hova eredményesen küldhetjük el pros-
pektusunkat. !

A középiskolai földrajzoktatás reformálása és a geografus tanárképzés.

Irta: dr. Lüttke Aurél.

Az a meggyőződés, hogy mai középiskolai földrajzoktatásunk elmaradt, nem felel meg a mai kor kívánalmainak és hogy reformálására égető szükség van, úgyszólván általánosnak mondható nemcsak a szakemberek, hanem a társadalom egyéb széles rétegeiben is.

És bár a földrajztanítás mértékét és tárgykörét illetőleg vannak is lényegtelen véleménykülönbségek, abban úgyszólván kivétel nélkül megegyeznek a geográfiai szakkörök, hogy gyökeres reformálásról csak akkor lehet szó, ha a földrajztanítást a középiskolákban a legfelső osztályig kiterjesztjük.

Abban sem lehet véleménykülönbség, hogy a földrajzoktatás reformálása csak akkor felelhet meg a hozzáfűzött reményeknek, ha a középiskolai földrajzoktatás szolgálatába olyan szakembereket állíthatunk, akik a földrajz minden ágában alapos kiképzést nyernek.

Bármily eredménye legyen is azonban azon modern törekvéseknek, amelyek a földrajztanítás kiszélesítését követelik a középiskolák felsőbb osztályaiban, — vajjon illetékes helyen meggyőződnek-e arról, hogy erre szükség van, — annyi bizonyos, hogy a földrajzoktatás minőségét mai szűk keretében is javítani lehet. Ezt pedig csak a jelöltek jobb képzésével lehet elérni. Az iskolai földrajz legfontosabb kérdése tehát ma kétségtelenül a jövő földrajzi tanárnemzedék képzésének kérdése. Mert tapasztalati tény az, hogy a tantervek és tantervi utasítások mitsem érnek, ha a tanárok nem képesek a rájuk rótt feladatnak megfelelni. Az eredményes földrajztanításnak, a földrajztanítás tökéletesítésének legfontosabb, elengedhetetlen feltétele a rendelkezésre álló tanerők kiválósága, a tanárok jó földrajzi képzettsége. Fontosabb ez a tantervnél, a taneszközöknél és a heti órák számánál is.

A középiskolai földrajzoktatás reformálásának és a földrajz-tanárok képzésének kérdései tehát egymástól el nem választhatók,

egymással szorosan összefüggenek olyannyira, hogy a reformálást tulajdonképpen a földrajztanárok képzésének reformálásával kellene kezdeni. Ezen felfogás helyességét bizonyítja a földrajztanítás története is. 1875-ben életbe léptették *Trefort* miniszter tantervét, amely szerint a földrajzot heti két órában mind a nyolc osztályban tanították. És már 1879-ben visszaszorították a földrajzot a négy alsó osztályba. Erről jegyzi meg dr. *Kovács Dezső*: „A földrajznak ezt a visszaszorítását jórésztben a kellő szakemberekben való hiány által okozott eredménytelenség idézte elő.“ Nem akarom azt állítani, hogy a hiány most is hasonló mértékben megvolna, de hogy a tanárképzésben hézagok vannak, azt talán éppen a középiskolai földrajztanárok ismerik el elsősorban. Hasonló eredménytelenségre a külföldön is van példánk. Franciaországban a 70-es években a német-francia háború után mindenki követelte a földrajzoktatás kiszélesítését az összes iskolákban, elsősorban a népiskolában, és a földrajzi tudomány népszerűsítését. Egy szóval alulról kezdték az épületet nagy hévvel megépíteni. Holott — mondja *Hermann Wagner* — higgadt mérlegelés után előrelátható volt volna ennek a tervnek sikeretelenségét. És csakugyan erős visszahatás követte ezeket a törekvéseket hasonló gyorsasággal, mint nálunk. Franciaországban is. Ezzel szemben a németek, akik mindent alaposan megfontolnak, a reformálást a tetőn kezdték és mindenekelőtt megteremtették azokat az előfeltételeket és berendezéseket, amelyek jó szaktanárok képzéséhez szükségesek. Vajjon megvannak-e nálunk ezek az előfeltételek és berendezések?

A középiskolai földrajztanárok képzésének színhelye az egyetem. Ennélfogva tudósok nevelésén kívül a szaktanárok képzésének feladata is az egyetemre hárul. Az kétségtelen, hogy az egyetemnek tulajdonképpen feladata tudósok nevelése és ezzel együttesen a tanárjelöltek tudományos képzése. És ez a szigorúan tudományos képzés (tehát nemcsak ismeretek szerzése, hanem tudományos kutatásokra való ösztönzés) nemcsak a tudósok és a jövő egyetemi tanárnemzedék nevelése céljából fontos, hanem jelentős szerepet játszik a tanárképzésben azon iskola szempontjából, amelyen a jelöltnek később tanítania kell, mert a tanár csak így lesz úrrá az anyagon, amelyet elő kell adnia. De másrésről erre kell törekednünk a tudomány érdekében is, ha azt akarjuk, hogy a középiskolai tanárok is részt vegyenek a tudományos munkában.

Maga a tudományos képzés azonban, még ha teljes is, nem elegendő ahhoz, hogy a jelöltek jó földrajztanárok legyenek a kü-

zépiskolában. Ezt csak úgy érhetik el, ha a tudományos képzettségen felül megszerzik mindazon készségeket, amelyekre a tanári pályán szükségük van. Ez a tanárképzésnek másik fontos része. Ezek a készségek nagyon sokfélék. Itt, előzetesen, csak néhányat említek. A földrajztanárnak tanítania kell a leíró, matematikai és fizikai földrajzot; értenie kell ahhoz, hogy gazdasági földrajzi kérdéseket nemzetgazdasági alapon fejtegetsen és a világtörténelem eseményeit és fejlődéseit földrajzi tényezőkkel hozza összefüggésbe; jártasnak kell lennie a földrajztanítás módszertanában, a tananyag újra formálásában és abban, hogy azt a tanulók értelmi fokához idomítsa; teljesen át kell éreznie azt a nagymértékű képzőerőt, amely a földrajzi tananyagban rejlik, ismernie kell a földrajztanítás segédeszközeit és ezeknek használmódját; földrajzi tanulmányi kirándulásokot kell vezetnie, stb., stb. Vajjon megtanulja-e mindezt az egyetemen?

De ha egész általánosságban nézzük a tanárképzés feladatát, akkor sem oldható az meg teljesen az egyetemen, aminek főoka, hogy egyetemeken a földrajznak csak egy tanszéke van. Már pedig nemcsak nálunk, de a külföldön is, az egyetemi professzor egyénisége, szakképzettségének iránya és egyéni hajlama az egyetemi földrajzoktatásban igen nagy szerepet játszik, nagyobb, mint más tárgyban. Ennek következménye a tanárjelöltek bizonyos egyoldalú képzése, amit pedig a középiskolai földrajzoktatás érdekében feltétlenül el kell kerülni.

Nagyon tévednénk tehát, ha azt hinnők, hogy a tanárjelöltek, ha egyetemi tanulmányaik befejezése után a tanári vizsgálatot kiállják, már tényleg használható jó földrajztanárok. Azon képzettség közt, amelyet a jelöltek az egyetemen nyernek és a közt, amit a középiskola a tanároktól elvár, bizonyos űr, bizonyos hézag van, melynek áthidalásáról gondoskodni kell.

Ami a tudományos képzést illeti, a tanárjelölteknek az egyetemen szaktárgyuk egész köréről teljes áttekintést kell nyerniök, olyan általános tudományos alapot, amely végigkíséri egész tanári pályájukon. Mivel pedig a középiskolai földrajzoktatás legfontosabb része a *leíró földrajz*, magától értetődik, hogy a tanárjelöltek tudományos képzésében a leíró földrajzra kell fektetni a főszűlyt, a jövőben annál is inkább, mert a középiskolai földrajzoktatás reformálását nem képzelhetjük el anélkül, hogy a földrajz ne foglaljon helyet a felsőbb osztályokban. A leíró földrajzi ápolását az egyetemeken egyébként nemcsak a tanárképzés teszi szükségessé, hanem ezt kö-

veteli az egyetem másik feladata, a geográfusok nevelése is. A Föld egyes részein előforduló földrajzi jelenségeknek és ezen jelenségek közt fennálló összefüggéseknek ismeretére és megértésére a leíró földrajz tanít: ezért kell az egyetemi földrajzoktatásban főszerepet játszania és az előadásokban előtérbe nyomulnia.

Nagy gondot kell fordítani a leíró földrajzra azért is, mert olyan *kézikönyvek*, amelyekből a jelöltek hézagos leíró földrajzi ismereteiket pótolhatnák, nem állanak rendelkezésre. A kézikönyveknek ez a hiánya egyébként nemcsak a leíró, hanem részben az általános földrajzot illetőleg is fennáll. Ezen a hiányon óhajtott segíteni annak idején *Lóczy Lajos*, aki a tudományos földrajz kézikönyveinek kiadását határozta el. Az I. kötet, „A matematikai és csillagászati földrajz kézikönyve“ 1899-ben meg is jelent. A vállalat nagy jelentősége leginkább kiténik az I. kötethez írt szerkesztői előszóból, amely szerint: „Felsőbb oktatásunknak egyik legnagyobb baja az, hogy tudományos földrajzi kézikönyvek irodalmunkban nincsenek. Ezen a hiányon segítettők, a nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úr támogatásával oly könyvek sorát indítjuk meg, amelyekből a középiskolai tanárok a feladataikhoz szükséges alapos tudást a mai tudományos igények szerint elsajátíthatják.“ Az I. kötetet 1903-ban követte a fizikai földrajzot magában foglaló II. kötetnek I. része, „A levegő fizikai földrajza.“ Ezen kötet előszavában a szerkesztő azon reményének ad kifejezést, hogy a fizikai földrajz többi részei rövidebb időközökben fogják követni az első részt. Azóta 13 esztendő telt el, de újabb kötet nem jelent meg. Pedig a vállalat életrevalónak bizonyult, mert az I. kötet rövid idő alatt teljesen elfogyott. Az egyetemi földrajzoktatás és a középiskolai tanárképzés szempontjából azonban, valamint a középiskolai tanárok érdekében rendkívül fontosnak kell tartanunk e munka folytatását és gyors befejezését különösen most, amikor a középiskolai földrajzoktatás reformálásának küszöbén állunk. Megfelelő kézikönyvek hiányában aligha tehetnek eleget a középiskolai tanárok a tanítás fokozott igényeinek.

A munkának azonban nemcsak gyors befejezésére, de kiegészítésére is égető szükség van olyan kötetsorozattal, amely a kontinensek leíró földrajzát foglalja magában, mert a középiskolai földrajzoktatásnak ez a tengelye. Sokat panaszkodunk, éppen egyik egyetemi földrajzprofesszorunk is a középiskolai földrajzi tankönyvek silányságán, pedig ennek részben az is egyik főoka, hogy a tankönyvíróknak jó, megbízható magyar forrásmunka nem áll rendelkezésre.

kezésükre, 1886 óta tudományos alapon álló, megbízható, illetőleg az összes földrajzi jelenségekre kiterjedő, teljes és a középiskolai tanárok igényeit is kielégítő földrajz Magyarországról nem látott napvilágot. Három magyar egyetemünk földrajz-professzoraitól kell várnunk e munka elkészítését is.

A leíró földrajznak, az országismertetésnek a középiskolában egyforma súlyt kell helyeznie a fizikai és politikai földrajzi jelenségekre. Ezt hangoztatta a német főiskolai földrajztanárok 1916-ban Heidelbergben tartott értekezlete is. A középiskolai tanárok azonban csak akkor tehetnek eleget e követelményeknek, ha már a tanárképzésben is gondot fordítanak arra, hogy abban ne kerüljön túlsúlyra a leíró földrajznak egyik vagy másik része. A budapesti egyetemen 1911 óta bizonyos tendencia mutatkozik a politikai földrajz előtérbe helyezésére. Az 1911 óta hirdetett 14 leíró földrajzi kollegium közül (Magyarországot nem számítva) 7 kollegium politikai földrajzi jellegű, míg a másik 7 címében a politikai földrajzi jelleg hangsúlyozása hiányzik.

Másrészről azt is meg kellene kívánnunk, hogy egy 4 éves ciklusban az összes kontinensek leíró földrajzát hallgathassák a jelöltek. A kolozsvári egyetem földrajzi tanszéke eleget is tesz ennek a követelménynek. A budapesti egyetemen azonban pl. az 1913/14—1916/17. évi ciklusban Amerika földrajzáról semmit sem hallottak a jelöltek és Afrika. Ausztrália és Oceánia földrajzáról csak egy féléven át heti 2 órás kollegiumot. A heidelbergi értekeztet is rámutatott az idegen világrészek ismertetésének fontosságára. De ugyanazon ciklusban feltűnő Magyarország földrajzának háttérbe szorítása is, amennyiben Magyarország földrajzáról ezen ciklusban önálló kollegium nem tartatott. Magyarországról mindössze a következő előadások tartattak: 1. Magyarország etnografiája egy féléven át heti egy órában; 2. Klimatografia és Magyarország klímája egy féléven át heti 2 órában. Magyarországra ezeken kívül még 2 kollegium vonatkozik: 1. Az osztrák-magyar monarchia egy féléven át heti 3 órában; 2. Az osztrák-magyar monarchia kulturális geografiája egy féléven át heti 2 órában. Mindez kétségtelenül kevés ahhoz, hogy a jelöltek Magyarország földrajzából a szükséges ismereteket megszerezzék.

Leíró földrajzzal tudományosan foglalkozni csak úgy lehet, ha az *általános földrajz* törvényeit ismerjük, mert az általános földrajz az az alap, amelyen a leíró földrajznak fel kell épülnie. A budapesti egyetemen az általános földrajz egyik részének, a matematikai

földrajznak heti 4 órás kollegium jut két féléven át minden évben ismétlődő kurzusban; a fizikai földrajznak pedig heti 2 órás kollegium 4 féléven át 2 évenként ismétlődő kurzusban. A kolozsvári egyetemen az egész általános földrajznak heti 3 órás kollegium jut 4 féléven át 2 évenként ismétlődő kurzusban.

Ebből azután következik az, hogy a jelölt, akinek mindjárt az első félévben hallgatnia kell a leíró földrajzi előadásokat is, ebben a félévben és esetleg még a másodikban is, nélkülözi a szükséges fizikai földrajzi alapot, tehát a leíró földrajzi kollegiumot nem is értheti meg teljesen. Ezen csak úgy lehetne segíteni, ha az általános földrajz rendszeres főkollegiumain kívül olyan évről-évre ismétlődő rövid kurzust is tartanának, amely az általános földrajznak a leíró földrajz megértéséhez szükséges ismereteit, elsősorban a klimatológiát és morfológiát tartalmazná. Ez nemcsak a tanárjelölteknek szükséges, hanem általában mindenkinek, aki földrajzi tanulmányokat folytat.

Egy másik fontos kérdés az az *arány*, mely az *általános és leíró földrajzi előadások* közt fennáll. Az eszményi arány mindenestre az lenne, ha a földrajz mindkét ága, tárgykörének és anyagának megfelelő mértékben egyenlő figyelemben részesülne. Vizsgáljuk meg ezen szempontból a kolozsvári és budapesti egyetem földrajzi kollegiumait, — a debreczeni egyetemről természetesen egyelőre még nem lehet szó.

A kolozsvári egyetemen az általános földrajzot két évi, a leíró földrajzot 4 évi turnusban adják elő, az előbbi 4 féléven, az utóbbit 8 féléven át heti 3—3 órában. E szerint tehát a leíró földrajznak kétszer annyi időt szentelnek, mint az általános földrajznak. Ezen arány helyességét el is ismerjük, de tekintettel arra, hogy az általános földrajz a matematikai földrajzot, klimatológiát, hidrografiát, morfológiát, antropogeografiát és általános gazdasági földrajzot öleli fel, nem hisszük, hogy 4 féléven át heti 3 órában az egyetemi követelményeknek megfelelő módon és mértékben letárgyalni lehetne. Ezen heti 6 órához járul még Magyarország földrajza, a földrajz története, vagy más speciális kollegium, úgy hogy a professzor heti 7—8 órát tart, aminek az a következménye, hogy a gyakorlatoknak nem jut több heti 2 óránál, ami a gyakorlati képzés fontosságát tekintve határozottan kevés.

A budapesti egyetemen 1911 óta bizonyos, bár — mint látni fogjuk — csak látszólagos munkamegosztás áll fenn a kozmografia-geofizikai tanszék és az egyetemes összehasonlító földrajz tanszéke

közt olyformán, hogy a kozmografia tanára a matematikai földrajzon kívül a fizikai földrajzot is előadja, de az antropogeografia és általános gazdasági földrajzon kívül olyformán, hogy a matematikai földrajzot évről-évre két féléven át heti 4 órában, a megcsonkított fizikai földrajzot 2 éves turnusban 4 féléven át heti 2—2 órában adja elő, vagyis egyforma időt szentel a matematikai és fizikai földrajznak. A gyakorlati képzést heti 4 órában minden félévben a kozmografiai és geofizikai gyakorlatok biztosítják.

Bajosabb áttekinthető képet adni az egyetemes összehasonlító földrajzi tanszék kollegiumairól, mert az 1910/11. tanév II. fele óta az 1916/17. tanév II. feléig hirdetett kollegiumokban rendszerességet, illetőleg az alapvető főkollegiumok rendszeres sorrendjét megállapítani nem lehet. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a főkollegiumok az általános és leíró földrajz közt oszlanak meg körülbelül olyformán, hogy átlagosan heti 3 óra jut az általános földrajz és 3 óra a leíró földrajz körébe tartozó kollegiumokra (nem számítva ezekbe Magyarország földrajzát). Az általános földrajz kollegiumai jórészt az antropogeografia keretébe tartoznak, de szerepelnek közöttük fizikai földrajzi előadások is (két ízben morfológia, egy ízben klimatológia), holott ezeket a kozmografia tanára is előadja.

A gyakorlati képzés heti 4 órás gyakorlatokon történik, melyek a tanrendben „Fizikai földrajzi és antropogeografiai gyakorlatok” címen vannak hirdetve. Vagyis a budapesti egyetemen a fizikai földrajz főkollegiumát a kozmografia tanára tartja, a fizikai földrajzi gyakorlatokat ellenben az egyetemes összehasonlító földrajz tanára. De szerepelnek a fizikai földrajzi és antropogeografiai gyakorlatok címén hirdetett praktikumban matematikai földrajzi kérdések is, pl. a glóbus-gyakorlatok, amint az a gyakorlatokhoz illesztett egyik jegyzetből kitűnik, holott ezeket a gyakorlatokat kétségtelenül elvégzik a kozmografiai gyakorlatokon is. Továbbá ugyancsak a gyakorlatokhoz írt jegyzetből tudjuk meg azt is, hogy a fizikai földrajzi és antropogeografiai gyakorlatok egyik fontos része a térképek szerkesztésmódja, amiben nyilván bennfoglaltatik a térképfelvétel is; viszont a kozmografia tanára két ízben is hirdetett „Topografiai felvételek” címen 2 órás kollegiumot, amit megfelelő gyakorlatok nélkül el sem képzelhetünk. A két tanszék közt szükséges együttműködés, a fent említett munkamegosztás tehát sem az elméleti, sem a gyakorlati oktatás terén nincs meg, vagy legalább is nincs meg teljesen.

Összegezve az eddigieket arra az eredményre jutunk, hogy a

budapesti egyetemen 1911 óta félévenként átlagosan heti 9 óra jut az általános földrajzi (a matematikai földrajzra 4, a fizikai földrajzra a geofizikai kollegiumokat nem is számítva 3, az antropogeografiára 2) kollegiumokra és csak heti 3 óra a leíró földrajzra (nem számítva Magyarországot), míg a kolozsvári egyetemen félévenként 3 óra jut az általános, 3 a leíró földrajzra. A budapesti egyetemen tehát az általános földrajz 1911 óta a leíró földrajzzal szemben az utóbbinak rovására határozott túltengésben van, mert bármerre fontosnak tartjuk is az általános földrajzot mint a leíró földrajz feltétlenül szükséges alapját, a leíró földrajznak az egyetem követelményeinek megfelelő tárgyalása mindig sokkal több időt igényel, mint az általános földrajz. A leíró földrajz háttérbe szorulása kitűnik abból is, hogy pl. „A déli földségek” című kollegiumra egy félév jutott heti 3 órával, „Afrika, Ausztrália és Oceánia” című kollegiumra egy félév heti 2 órával, „A világhatalmak politikai leírása” című előadásra szintén egy félév heti 2 órával. Az utóbbi két kollegium a téli félévre esett, tehát a legjobb esetben sem jutott egy-egy kollegiumra 24 óránál több, de valószínűleg csak 20; az előbbi kollegiumra a nyári félévben legfeljebb 40 óra. Ennyi idő alatt ezeket a kollegiumokat még a tanárképzés igényeinek megfelelően sem lehet letárgyalni.

Szembevetendő az aránytalanság az általános földrajzra, illetőleg a leíró földrajzra fordított idő között akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az általános földrajz kollegiumai sűrűbben ismétlődnek, mint a leíró földrajzéi. Nyolc félévi ciklust véve alapul és az ezen időszakban ismétlődő kollegiumokat nem számítva pl. az 1911/12—1914/15. tanévek nyolc félévében 37 óra jutott az általános földrajznak és csak 22 óra a leírónak, vagyis félévenként átlag 4 és fél óra az általános, 2,7 óra a leíró földrajznak; — míg pl. az 1913/14—1916/17. tanévek nyolc félévében 48 óra esett az általános földrajzi kollegiumokra és 26 a leíró földrajziakra, tehát félévenként átlag 6 óra volt általános földrajzi, 3,2 leíró földrajzi, nem számítva egyrészt a geofizikai kollegiumokat és másrészt Magyarországi földrajzát.

Mindezekből kiviláglik, hogy a budapesti egyetemen kétszer annyi időt fordítanak az általános földrajzra, mint a leíróra, holott éppen fordítva kellene lennie, s így a leíró földrajz az általános földrajzzal szemben erősen háttérbe szorul. A leíró földrajznak ezen elhanyagolása ellen foglalt állást a német egyetemi földrajzprofesszorok 1916. április 26.—27.-én tartott heidelbergi értekezlete is, amely-

nek idevágó egyhangú határozata szerint: „Óhajtandó, hogy az egyetemi előadásokban és gyakorlatokban a leíró földrajzot (Länderkunde) ne szorítsa háttérbe az általános földrajz.“

De nemcsak általában a főiskolai földrajzoktatás szempontjából helytelen a leíró földrajz elhanyagolása, mert a földrajz tanulmányozásának végecélja a leíró földrajz ismerete, hanem még fokozottabb mértékben a középiskolai földrajzoktatást illetőleg, melynek leglényegesebb része a leíró földrajz, ebben tehát a jelölteknek alapos képzést kell nyerniök; ennek hézagosságát érzik tanári pályájukon leginkább, amit utólag csak nehezen pótolhatnak.

Mindezen hiányoknak és bajoknak főoka az, hogy *egyetemen a földrajznak csak egy tanszéke van*. A budapesti egyetemen a kozmografia tanszékének tulajdonképpeni feladata csak a matematikai és csillagászati földrajz és a geofizika előadása. Azt nem tekinthetjük normális állapotnak, hogy a fizikai földrajzot a matematikus-csillagász adja elő és hogy a kozmografia tanárát csak a szükség kényszerítette arra, hogy ezt a feladatot elvállalja, azt bizonyítja az is, hogy a fizikai földrajzi gyakorlatokat és kirándulásokat nem vállalta, mert ezt a feladatot csak az oldhatja meg, aki közvetlenül a természetben kutató fiziográfus is. De akkor joggal kérdezhetjük, hogy ezen diszciplína elméleti tanítása, amely szorosán és elválaszthatatlanul összefügg a gyakorlatival, megfelel-e a geográfus igényeinek, bármily magas színvonalon áll is az elmélet.

A többi tudományszak tanszékeinek száma a földrajzéval szemben összehasonlíthatatlanul több. A budapesti egyetemen pl. a történelem hat tanszékkal rendelkezik! Olyan aránytalanság ez, amelynek megszüntetéséről a főiskolai földrajzoktatás és a tanárképzés érdekében sürgősen gondoskodni kell. Nemesak az aránytalanság miatt, hanem elsősorban azért, mert a lehetetlenséggel határos feladat elé állítjuk az egyetemi professzort, amikor megköveteljük tőle, hogy a fizikai földrajzot és antropogeografiát és az összes kontinensek leíró földrajzát előadja. Minden egyébtől eltekintve fizikai lehetetlenség is, hogy egyetlen rendes tanár tartsa meg az összes szükséges földrajzi kollegiumokat. Az a dolog természetéből következik, hogy az egyetemi professzor nem rendelkezhetik egyforma jártassággal a földrajzi tudomány minden ágában, hanem egyéni hajlamanak megfelelően csak bizonyos részét ápolja különös előszeretettel.

Ennek azután az a következménye, hogy a *geográfusok és tanárjelöltek képzésében bizonyos egyoldalúság* mutatkozik akár fiziográfiai, akár antropogeográfiai és politikai-gazdasági földrajzi irány-

ban. Az államnak azonban arra is tekintettel kell lennie, hogy a földrajztanárok képzése ne legyen egyoldalú és ne függjön az egyetemi tanártól. Tiltakozunk azon újabban gyakran elhangzó állítás ellen, hogy nálunk bárki is kétségbe vonta volna az ember-földrajz és politikai-gazdasági geográfia fontosságát és szükségességét. Sőt ma ezt különösen hangoztatnunk kell, mert a középiskolai földrajzoktatás reformálásának egyik főcélja éppen az, hogy a gazdasági földrajznak a felsőbb osztályokban helyet biztosítsunk, mert enélkül a modern földrajztanítás az állampolgári nevelés szempontjából nem lehet gyümölcsöző. A tanárjelöltek képzésében tehát erre is súlyt kell helyezni.

Bármit mondjon is azonban az antropogeográfia híve, az bizonyos, hogy a gyakorlati élet követelményeinek szempontjából, de iskolai szempontból is a földrajz univerzális jellegét legalább a középiskolában meg kell óvni. És ha azt akarjuk, hogy egyetemünk a politikai és gazdasági földrajz kellő mértékben érvényesüljön anélkül, hogy a földrajzi tudomány egyéb ágai háttérbe szoruljanak, úgy egy újabb tanszék rendszeresítésére van sürgős szükség, mely a politikai és gazdasági földrajzi kollegiumokon kívül gondot fordítana a néprajzra is, amelynek nincs tanszéke. Össze kellene kötni ezeket a kollegiumokat megfelelő gyakorlatokkal, melyek főleg a jelenkor gazdasági, politikai és szociális kérdéseivel foglalkoznának.

De egyúttal sürgős szükség van arra is, hogy Magyarország földrajza is külön tanszéknek nyerjen: hazánk földrajzának magyar geográfusok részéről való művelése és a tanárképzés egyformán követelik ezt. Ezen tanszéknek lenne a feladata az osztrák-magyar monarchia, a Balkán-félsziget és a közeli Kelet földrajzi megismertetése is. Amíg ez meg nem történik, addig hiába várjuk, hogy megszűnjék az a tájékozatlanság, amely az anyaországról, nem is szólva Horvát-Szlavonországról, Bosznia-Hercegovináról és Dalmáciáról, meg az egész Balkán-félszigetről, középiskolai tanáraink körében is éppen az egyetemi földrajzoktatás hézagossága következtében el van terjedve.

A geográfusnak és tanárjelöltnek az általános és leíró földrajz kollegiumain kívül még egyéb tanulmányokra is szüksége van. Ezen tanulmányok tárgyának megválasztása elsősorban attól függ, hogy a földrajz mely tudományokkal áll belső összefüggésben, vagyis melyek a földrajz *segédtudományai*, másrésztől megszabja ezt az is, vajjon a tanárvizsgálati szabályzat szerint a földrajz melyik tárggyal kapcsolható a tanári képesítésnél. Ez az utóbbi kérdés azonban

eivileg az előbbivel áll összefüggésben. Komplikálja a kérdést az is, hogy a geográfusnak úgy a természettudományok, mint a szellemi tudományok köréből is szüksége van bizonyos előismeretekre. A fizikai földrajz természettudományi diszciplína, míg az ember általános földrajza és az alkalmazott földrajz a történelemmel és a történeti kutatás módszereivel van kapcsolatban.

A földrajzi jelenségek, még pedig úgy a fizikai földrajzi, mint az antropogeografiai jelenségek történeti fejlődésnek az eredményei. Tehát nem érthetők és nem magyarázhatók meg a történeti fejlődés vizsgálata nélkül. A történeti fejlődésről a történeti tudományok adnak felvilágosítást. Ebből következik, hogy a földrajz legfontosabb segédtudományai a történeti tudományok vagyis a földtan és történelem. A fizikai földrajz tanulmányozásához elsősorban a geológia segédtudományára van szükségünk, amely nemcsak a szilárd földkéreg és a tenger, hanem a növény- és állatvilágnak is történelme. Az antropogeografiai jelenségeknek megértése viszont a történelem ismeretét kívánja meg. Minden geográfusnak tehát foglalkoznia kell a geológiával, főleg az általános geológiával, de egyúttal alapos tájékozást kell szereznie a világtörténelemben is. Sőt jártasnak kell lennie a nemzetgazdaságtanban is. Ezen segédtudományokkal való foglalkozást tehát a tanárjelöltektől is meg kell kívánnunk.

Ezek szerint tehát a tanári képesítést illetőleg a földrajzzal való kapcsolásra két tudomány alkalmas: a geológia és a történelem. Pusztán a geológiával való kapcsolat azonban gyakorlati szempontból nem célszerű, mert a tanárképzésnél arra kell törekedni, hogy a jelöltek olyan tárgyakra képesíttessenek, amelyeket később a gyakorlati pályán használhatnak is; a geológiát illetőleg ez csak nagyon szűk körben történhet meg, mert ez a tárgy a középiskolákban sohasem fog nagyobb szerepet játszani. Ezért középiskolai tanárvizsgálati szabályzatunk nagyon helyesen két kombinációt enged meg: a természetrajzzal és történelemmel. A történelemmel való kapcsolat eltekintve attól, hogy sok földrajzi kérdés (pl. kartografia története, telepek fejlődése, stb.) alapos történeti ismereteket tételez fel, azért is előnyös, mert a középiskolában a politikai, település és gazdasági földrajz különösen fontos szerepre van hivatva. A leíró földrajz ezen ágait illetőleg pedig a történelem a nemzetgazdaságtannal együtt nélkülözhetetlen segédtudomány. De a historikusra nézve is nagy jelentőségű a földrajz, mint második főszak, mert a földrajz ismerteti meg vele a történelem színterét. Akinek inkább a fizikai földrajzzal

való foglalkozásra van hajlandósága, az a természetrajzzal való csoportosítást fogja választani.

Mindezekből következik, hogy minden jelöltnek alaposan kell foglalkoznia geológiával, világtörténelemmel és nemzetgazdaságtannal. Azon jelöltekre nézve tehát, akik a választott szakcsoport szerint tanulmányaiknál fogva ezen tudományszakok egyikével vagy másikával nem foglalkoznak, ilyen irányú kollegiumok hallgatását kötelezővé kellene tenni. A földrajz-termeszetrájz-szakosnak világtörténelmet, a földrajz-történelem-szakosnak geológiát, mindkettőnek nemzetgazdaságtant kell hallgatnia. És ezen követelményeknek a vizsgálati szabályzatban határozott kifejezést kellene nyerniök.

Különösen az alapos természettudományi képzettség megszerzésére kell súlyt helyezni, mert a geografusnak és földrajztanárnak erre az alapra van legnagyobb szüksége. „Ha ezzel a képzettséggel rendelkezik, akkor az antropogeografiai jelenségekkel való foglalkozás nem okozhat nagyobb nehézségeket, sőt ellenkezőleg könnyebben oldja meg az emberiség földrajzi elterjedésére, a telepeket, közlekedő utakat, gazdasági termelést megszabó feltételekre vonatkozó kérdéseket, mert — tekintve, hogy a középiskolában több éven át rendszeres történelmi oktatásban részesült — csekélyebb fáradtsággal értheti meg az emberi jelenségek történelmi kialakulását és a történelmi események függését a természeti viszonyoktól, míg a történelmileg képzett, de csak hézagos természettudományi ismeretekkel rendelkező geografusnak nagyobb munkájába kerül, hogy az említett jelenségek természeti feltételeinek sokoldalú szövevényébe betekintessen és azokról éles és biztos ítéletet alkosson.“

Célszerű lenne még egy új szakcsoport rendszeresítése is, t. i. a földrajz csoportosítása a matematikával és fizikával. Erre szükség van, ha a matematikai földrajz, meteorologia és klimatologia, morfológia és hidrografia terén képzett szakembereket akarunk nevelni, olyan meteorologusokat, hidrografusokat, stb., akik geográfiai képzettséggel is rendelkeznek. Ohajtandó ez azért is, mert különben a Magyarországon megoldásra váró problémák problémák maradnak, vagy pedig ezeket külföldi geografusok fogják megoldani.

A főiskolai földrajzoktatásban az elméleten kívül fontos szerep jut a *gyakorlati foglalkozásnak* is. A geografus szempontjából azért, mert a földrajzi tudomány művelése számos gyakorlati ismeretet tételez fel, a tanárjelöltnek pedig ezenfelül a gyakorlatokon

kell megszereznie azokat a készségeket, amelyekre a földrajztanárnak szüksége van.

Az előbbi gyakorlatok anyagát illetőleg utalok egy néhány év előtt közölt tervezetre, amit itt nem óhajtok bővebben részletezni. Mivel t. i. már a jelen évtized elején hangoztatták a középiskolai földrajzoktatás reformálásának szükségességét, indítványomra a Magyar Földrajzi Intézet r.-t. még 1911-ben elhatározta, hogy „Földrajzi Gyakorlatok“ címen füzetes vállalatot ad ki. Az első füzet „Gyakorlatok a föld- és éggömbbel“ 1912-ben meg is jelent, a füzetek további megjelenését a háborús állapot egyelőre megakasztotta. Ez a 26 füzetre tervezett munka a IV. sorozatot alkotó függeléken kívül 3 sorozatban (I. Matematikai és csillagászati földrajzi, kartográfiai és kartometriai gyakorlatok; II. Geofizikai, fizikai földrajzi és geomorfológiai gyakorlatok; III. Biológiai földrajzi és antropogeográfiai gyakorlatok) felöleli a földrajzi tudomány minden ágára kiterjedő gyakorlati kérdéseket azzal a céllal, hogy olyan segédeszközt, vezérfonalat nyújtson, amely útnutatókkal és felvilágosító magyarázatokkal segíti elő a gyakorlati képzés nehéz és fontos munkáját; egyszóval az elméleti tudás alapjaira rendszeresen, előre megállapított terv szerint igyekszik a gyakorlati képzés épületét felépíteni, hogy így a tanárképzés szempontjából is fontos gyakorlati ismeretek mélyítését előmozdítsa. Ennek természetes előfeltétele az elméleti tanítás intenzívebbé tétele is. Az egyetemeken azonban a földrajz minden ágára kiterjedő intenzív és egyúttal a tanárképzés mindenféle szükségletét is kielégítő földrajztanításról nem lehet szó mindaddig, amíg a földrajznak csak egy tanszéke van. A rendszeres, tervszerű gyakorlatok megvalósításának is ez a főakadálya. Mert a tanársegédek legfeljebb a kezdők gyakorlatait vezethetik a professzor felügyelete mellett, — a haladók gyakorlatait magának a tanárnak kell megtartania.

A tanárjelöltek szempontjából a gyakorlatokon különös figyelmet kellene fordítani a földrajztanítás segédeszközeire: a rajzolásra, az ésszerű térképolvasásra, a térkép használatának módjára; a jelölteknek jártasságot kell szerezniök a domborművek, földrajzi szemléltető képek magyarázatában, de első sorban érteniök kell a térkép interpretálásához.

A legfontosabb, nélkülözhetetlen segédeszköze nemesak a földrajztanításnak, hanem egyúttal a földrajzi tudománynak a térkép. Sőt a térkép nem pusztán segédeszköz, hanem maga is tárgya a kutatásnak. Jelentősége tehát sokkal nagyobb, mint más tudomány

segédeszközének. Ezért a gyakorlatokban a térképnek jut a főszerep. A térképismeretre azért is különös súlyt kell helyezni, mert az ésszerű térképolvasás a középiskolai földrajzoktatás alapja és a térképnek a jövőben nagyobb szerepet kell játszania a középiskolában, mint eddig. Nemcsak ma, a háború hatása alatt, hanem már régebben követelték a geográfusok, hogy a középiskolai tanulók behatóan ismerkedjenek meg a 75.000 és 200.000-es katonai térképekkel. A térképolvasásban való gyakorlatot nem az egyetemen, hanem már a középiskolában meg kellene szerezni.

A térképolvasás csak egyik fontos része azon kartografiai ismereteknek, amelyekkel a geográfusnak és tanárjelöltnek rendelkeznie kell. Először is tudnia kell a jelöltnek, hogyan készül a térkép, tehát meg kell tanulnia a térképfelvételt. Szüksége van továbbá arra, hogy szintgörbés, meteorológiai és egyéb fizikai földrajzi térképeket tudjon szerkeszteni; kellő ismeretet és gyakorlatot kell szereznie az iskolai földrajzi rajzolás legfontosabb módszereiben. Értenie kell a terület- és távolságméréshez stb. Tehát egyúttal szüksége van arra is, hogy a legfontosabb térképhálózatokat meg tudja szerkeszteni és ezeknek alapelveit is ismerje. Tudnia kell, hogyan használja a térképet a tudományos kutatásnál és az iskolában. Tudnia kell, mi a részletes (topografiai) és általános térkép és a kettő közt a lényeges különbség és azt, hogy mely földrajzi jelenségeket lehet térképen feltüntetni. Végül ismernie kell a térképkészítés technikáját és a kartografia történetét. És mint fentebb említettem, különösen a tanárjelöltnek értenie kell a térkép interpretálásához, mert a középiskolai tanári pályán erre lépten-nyomon szüksége van. Ebben oly módon gyakorolhatjuk, hogy a jelöltnek több 75.000-es mértékű térképlapból összeállított és valamely tipikus vidéket ábrázoló topografiai térképet adunk azzal a feladattal, hogy abból leolvassa a morfológiai és hidrográfiai viszonyokat és ezekről az előadásokon elsajátított elméleti ismereteinek alkalmazásával leírást adjon és megállapítsa a morfológia és hidrografia közti összefüggést, továbbá következtessen arra, hogy a telepek, közlekedő utak és az egész gazdasági élet, amennyiben ez a topografiai térképen kifejezésre jut, mily összefüggésben vannak a természeti viszonyokkal. Csak így gyakorolhatjuk a jelöltet a földrajzi gondolkodásban.

Mindezekből pedig következik, hogy a kartografiai képzés fontos feladatát nem oldhatják meg az egyetemi földrajzprofesszorok. Mert eredményt csak így lehet elérni, ha a képzés olyan egyén kezében van, aki nemcsak geográfus, hanem kartográfus is a szó

szoros értelmében. Ezért a heidelbergi értekezlet a kartografiai képzést olyan lektorra óhajtja bízni, aki egyetemi geográfiai tanulmányokon kívül valamelyik kartografiai intézetben alapos gyakorlatra tett szert és technikai meg rajzoló ügyességgel is rendelkezik. A budapesti egyetemen ennek nem is volna semmi akadályja.

Az egyetemi előadásokon és gyakorlatokon csak egy része szerezhető meg azon ismereteknek, amelyekre a geográfusnak és tanárjelöltnek szükségük van. Ezek mellett fontos szerepet játszik az általános és leíró földrajz jelenségeinek közvetlen megfigyelése a természetben és ezen jelenségek meglátásában való gyakorlás. Ez csak *kirándulásokon, utazásokon* történhetik. Különös gondot kell tehát fordítani a földrajzi tanulmányi kirándulásokra; arra kell törekedni, hogy a kirándulásokon minél többen vegyenek részt, sőt a részvételt kötelezővé kellene tenni és a kirándulások számát is növelni. A költségek fedezéséről is gondoskodni kellene, mert nálunk még nem ment át a köztudatba, hogy a kirándulás a földrajz tanulmányozásánál éppoly önként értetődő, mint pl. a vegytan tanulmányozásánál a laboratoriumi munka.

Csak a kirándulásokon nyílik alkalom arra, hogy a topografiai térképet, amellyel minden résztvevőt el kell látni, a valósággal összehasonlítsuk. Ebből tűnik ki csak igazán a kartografiai ábrázolás teljes értéke és ez az összehasonlítás teszi képessé a jelöltet arra, hogy valamely idegen országról a térkép segítségével világos képet tudjon adni. Erre pedig nagy szükség van, mert a középiskolai földrajzoktatás tengelye a leíró földrajz. Bizony sok földrajztanár, aki a földrajzi tudományt első sorban az egyetemi előadásokból és kézikönyvekből, képekből és térképekből tanulta, nem pedig a természetben végzett megfigyelésekből, minden geográfiai kutatás forrásából, a Föld felszínéből: a földrajzi, különösen morfológiai jelenségekkel szemben, ha arról van szó, hogy azokat genetica megértse, értelmetlenül és tanácstalanul áll szemben. Pedig mindjárt a középiskolai földrajzoktatás elején szüksége van ezekre a gyakorlati ismeretekre. A középiskolai földrajzoktatás t. i. a honismertetésből indul ki. Ennek pedig nem az a főcélja, hogy a tanuló megtanulja a hegyek, folyók, városok, falvak nevét, hanem az, hogy megismerkedjék a földrajzi alapfogalmakkal és megszerezze az alapot a térképolvasáshoz. Ezzel azonban a földrajztanár feladata tetemesen megnehezedett. Aki a honismertetést jól akarja elvégezni, annak valósággal geográfiai kutató munkát kell végeznie: tudnia kell bánni a meteorológiai műszerekkel és topografiai mérőeszközökkel,

értenie kell ahhoz, hogy az iskolai székhely környékének geológiai térképéből szakszerűen következtetni tudjon a felszíni formák kialakulására, alaposan kell ismernie a környék flóráját és faunáját, el kell készítenie a környék vázlatos térképét, stb. Mindezekhez a szükséges gyakorlatot csak a kirándulásokon szerezheti meg és ezeken szerezhethet tapasztalatokat arra nézve is, hogyan kell majdan a tanulmányi kirándulásokat célszerűen vezetnie.

A kirándulások eredménye csak akkor van biztosítva, ha azokat maga a professzor vezeti. Ezt hangoztatta a heidelbergi értekezés is. Ezt csak azért jegyzem meg, mert a budapesti egyetemen 1911 óta a kirándulásokat legnagyobb részben a tanársegédek vezetik, a fizikai földrajz előadó tanára pedig egyáltalán nem vezet kirándulást még Budapest közvetlen környékére sem.

Az egyetemi székhely környékén kívül meg kell ismerniök a jelölteknek hazánkat is az ország különböző részeibe vezetett kirándulásokon. Sőt még ez sem elég, mert a geografusnak és tanárjelöltnek arra is szüksége van, hogy egymástól eltérő, egymástól merőben különböző országokat lásson és megismerjen. A leíró földrajz tanítása csak akkor lehet élénk és szemléltető, ha a tanár nemcsak a hazai föld ismertetésénél meríthet a közvetlen szemlélés gazdag forrásából. Gondoskodni kellene tehát egyúttal arról is, hogy a fiatal geografusok tanulmányaik befejezése után hosszabb időt tölthessenek valamely idegen országban azon célból, hogy azt mindenféle szempontból, fizikai és gazdasági földrajzi, meg antropogeografiai tekintetben alaposan tanulmányozzák és megismerjék és tanulmányaik eredményéről jelentést tegyenek.

Mindezekon kívül a geográfus tanárjelöltnek hallgatnia kell olyan kollegiumot, amely a *földrajztanítás metodikájával* foglalkozik. Erre nagyobb szüksége van a geografusnak, mint más szaktanárnak. Minden tanárnak az a feladata, hogy a közlendő ismereteket, a tananyagot a tanulók értelmi fokához idomítsa és ebben a tekintetben sokkal nehezebb dolga van a földrajztanárnak, aki a térbeli ismeretek merev anyagával áll szemben; óvatosabban kell kezelnie a tanulók képzelőtehetségét és tudnia, mikor nyuljon az érzelmi momentumokhoz, hogy a tanulók érdeklődését kellő mértékben felkeltse. Továbbá sokkal nehezebb a térben egymás mellett levő földrajzi anyagot az előadás időben egymás után következő sorrendjébe beilleszteni, mint pl. az időrendileg csoportosított történelmi anyagot. Ezt csak ezen kollegium keretében tanulhatja meg a jelölt, valamint azt is, hogy a földrajzban rejlő képző anyagot

hogyan aknázza ki teljesen a tanulóknak szellemi képzése és általában nevelése érdekében. Ezen kollegiumban kell megismertetni a jelöltekkel — kellő kritikával — az iskolai földrajzi irodalmat is.

Nem hisszük, hogy a jelöltek elérjék ezt a célt abban a gyakorlati esztendőben, amelyet valamely középiskolában a földrajzi szaktanár felügyelete mellett eltöltének. Mert a tanárképzés mai helyzetében nagyon is valószínűnek kell tartanunk, hogy sok középiskolában a földrajztanítás nem felel meg minden tekintetben a modern követelményeknek, — a földrajztanárok képzéséből nagyon sok szükséges elem hiányzik, eltekintve attól, hogy a földrajztanárok nagy része nem szakképzett geográfus. Ennek pedig csak az lehet a következménye, hogy helytelen módszerrel ismerkedik meg, vagy merev sablonokat tanul. Ez ellen csak úgy védhetjük meg, ha kellő módszertani képzettséggel engedjük útjára.

Általában óvakodnunk kell attól, mint *Lampe* mondja, hogy a jelöltnek valamely módszert ajánlunk, mint egyedül célravezetőt. Szabad folyást kell tehát engednünk a módszertani kollegiumban a véleménynyilvánításnak és legfeljebb azt a nézetet kell ostromozni, amely azt tartja, hogy ez vagy az a módszer a legjobb. Mindig figyelembe kell venni, hogy a tanulóknak minden újabb nemzedékével, minden korszakkal új eszmék születnek, új igények támadnak a neveléssel, tanítással szemben. Változnia kell tehát a képzés módjának is. Így aztán elérhetjük azt is, amit eddig teljesen nélkülözünk, hogy a földrajztanítás módszerének művelésére munkások nevelődnek. Erre pedig csak szükségünk van? Ehhez azonban első sorban a módszertani kollegium rendszeresítésére van szükség.

A most mondottakból, de abból is, hogy a geografia a leggyorsabban fejlődő tudományok egyike, következik, hogy a földrajztanárok képzéséről még akkor is gondoskodnunk kell, amikor már a gyakorlati pályán működnek. Erre szolgál egyrésről a *tanári könyvtár*, amelyben tehát meg kell lenniök a legfontosabb kézikönyveknek, folyóiratoknak, utazási műveknek, metodikai munkáknak. De a kissé egyhangú hivatást betöltő tanárnak módot kell nyújtani arra is, hogy visszatérhessen az egyetemre és ott a földrajzi tudomány újabb eredményeivel és módszereivel megismerkedjék. A főszílyt azonban ezeken a *szünnidei kurzusokon* a kirándulásokra kellene helyezni, mert ezekkel kapcsolatban lehetne a leíró földrajzot ápolni, ez pedig iskolai szempontból a legfontosabb. Nem nagy területet felölelő, de 3—4 hétre terjedő kirándulásokra van szükség, melyeken a résztvevők az országnak valamely részét

alaposan megismernék. A szünidei kurzusokat, amelyek most rendkívül ritkák, állandósítani kellene s minden évben más egyetemen megtartani. Így a földrajztanárok a kirándulásokon szakértő vezetés mellett egész Magyarországot megismernék és a 3 magyar egyetem Magyarország leíró földrajzának is egy-egy gócpontjává lehetne.

Nagy jelentőséget tulajdonítunk azoknak a földrajzi tanulmányi kirándulásoknak is, amelyeket újabban Társaságunk rendez e. i. elnökünk javaslatára és vezetése mellett. 1916-ban két ilyen kirándulás volt, a háború után azonban elnökünk nagyobb gondot űhajt fordítani ezekre a kirándulásokra, amelyekben első sorban a résztvevő középiskolai tanároknak nyílik kedvező alkalmuk arra, hogy földrajzi ismereteiket kiegészítsék és hazánkat megismerjék.

Látnivaló mindezekből, hogy a geográfus tanárképzésben még sok a hiány, a hézag, a pótolni való. Nincs módszertani kollegium, hiányzik a leíró földrajz megértéséhez szükséges bevezető előadás, hiányokat tapasztalunk a kartográfiai kiképzésben, a tanulmányi kirándulásokat és szünidei kurzusokat illetőleg is. A kolozsvári egyetemen pl. teljesen hiányzik egy olyan kollegium, amely a világgazdaságról adna áttekintést földrajzi alapon, stb. Hiányzik olyan kollegium is, amely legalább egy kontinens leíró földrajzát adná olyan feldolgozásban, amilyenben azt a középiskolában tárgyalni kell. Ezt pedig lényeges követelménynek kell mondanunk, ha egyáltalán lényegesnek tartjuk azt, hogy a középiskolai tanár a leíró földrajzot a középiskola céljának megfelelően kezelni tudja.

És az a körülmény, hogy az egyetemi földrajzoktatásban és a tanárképzésben mutatkozó hiányok pótlásáról és hézagok kiegészítéséről kellő gondoskodás nem történik, annál feltűnőbb, mert rendelkezünk olyan intézménnyel, amelynek ez lenne elsőrendű feladata. Ez az intézmény a m. kir. *középiskolai tanárképző-intézet*. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1899. évi 38640. számú rendeletével bocsátotta ki ezen intézet új szabályzatát, melynek 11. §-a így hangzik:

„A tanárképző elnöke, igazgatója és tanácsa tartoznak gondoskodni arról:

a) hogy évenként, az illető szaktudomány természetéhez képest, oly bevezető előadások tartassanak, melyek az egyetemre lépő hallgatókat kellőképen tájékoztassák választott szaktanulmányuknak feladata, módszerei és irodalma körül;

b) hogy az előadások sorában rendes két vagy három évi időszakban a középiskolai tanárképzés-követelte tanulmányoknak min-

den fontosabb ága oly terjedelemben és irányban tárgyalassék, hogy a tanárjelöltek tudományszakuk alapelveit, módszereit és főbb tanait rendszeres összefüggésben az egyetemi évek alatt megismerhessék és elsajátíthassák;

c) hogy a tanárjelöltek olynemű gyakorlatokban és értekezletekben részt vehessenek, melyek elősegíthetik a jövőben tanárok jártasságát tanulmányaik alkalmazásában és ügyességüket a tudományos munkálkodás eszközeinek felhasználásában;

d) hogy a jelöltek egyetemi tanulmányaik befejezése után, esetleg a szükséghez képest még előbb is, elsősorban a gyakorló főgimnáziumban, de a körülményekhez képest más fővárosi tanintézetben is, a paedagogiai gyakorlatot megszerezhessék és a középiskolai módszeres tanítást elsajátíthassák.

Ezen 4 pontban általában megvan mindaz, amit a tanárképzéstől a főiskolai oktatással kapcsolatban, illetőleg ezen kívül meg kell követelnünk. A miniszteri szabályzat tehát módot nyújt a tanárképzés igényeinek kielégítésére, sőt a szabályzat szerint a tanárképző elnöke, igazgatója és tanácsa „tartoznak” gondoskodni arról, hogy az egyetemi oktatásban a tanárképzést illetőleg mutatkozó hiányok és hézagok megfelelő módon pótoltsanak.

Ha tehát középiskolai tanárképzésünk nem felel meg a cél-
nak, úgy annak egyedül az lehet az oka, hogy a tanárképző-intézet vezetősége nem gondoskodik kellőképen azon feladatok teljesítéséről, amelyeket a miniszteri szabályzat tőle megkíván. Legalább a földrajzot illetőleg ezt a tényt kell konstatálnunk. Pedig éppen a geográfiának kell fokozottabb igényekkel fellépnie a tanárképző-intézettel szemben, ezt a tudományszakot kellene a szabályzat intenciója szerint is a vezetőségnek különösen felkarolnia, mert ennek a szaktárgynak csak egy tanszéke van egyetemünkön és úgyszólván fizikai lehetetlenség is, hogy ez az egy professzor a tanárképzés-követelte összes feladatoknak megfeleljen. Ezért mutatkozik aztán éppen a földrajztanárok képzésében annyi hiány.

Már pedig a tanárképző-intézet a szabályzatban felsorolt négyirányú feladat közül csak a d) alatt foglaltat teljesíti, illetve ezt a munkát a gyakorló főgimnázium vagy valamely más fővárosi tanintézet földrajztanárai végzik el, az a), b), c) alatt megjelölt teendőkről azonban csak részben gondoskodik.

Az a) pontban követelt, évenként tartandó bevezető előadás az új szabályzat kibocsátása óta eltelt 18 esztendőben csak egy évben tartatott meg a budapesti egyetemen az 1904/905. tanév-

ben „Bevezetés a fizikai földrajzba“ címen. Pedig erre a bevezető kollegiumra — mint fentebb láttuk — évenként szükség van, úgy amint azt a szabályzat is megköveteli és részben nagyon helyesen más tartalommal, amire a II. félévben lehetne tekintettel lenni.

Ugyancsak egyetlen egyszer tartatott előadás ezen 18 esztendő alatt a földrajztanítás módszertanáról, t. i. az 1916/17. tanév első felében „A történelem és földrajz methodikája“ címen heti 2 órában. Mondani sem kell, hogy heti 1 órás kollegium egy féléven át kevés erre a fontos tárgyra. Egyébként is az a nézetem, hogy ezt a kollegiumot nem a pedagógia szakemberének, hanem geografusnak kell megtartania, még pedig nem pusztán elméletben, hanem megfelelő gyakorlatokkal egybekötve.

De nem tesz eleget a tanárképző-intézet a szabályzat II. §-ának b) és c) pontjában foglalt feladatnak sem. Éppen ezért mutatkoznak a főiskolai földrajzoktatásban a tanárképzést illetőleg azok a hiányok és hézagok, amelyeket fentebb említettem.

Igy pl. 1911 óta a methodikai kollegiumon kívül az egyetemi tanárok a budapesti egyetemen a tanárképző-intézet megbízásából a következő előadásokat hirdették:

A kozmografia tanszékének tanára „Physikai földrajz“ címen minden félévben tart heti 2 órás kollegiumot. Ez a kollegium azonban a tanárképzés szempontjából nem jöhet figyelembe, mert nem speciálisan a tanárképzés célját szolgálja. Fizikai földrajzra nemcsak a tanárjelöltnek, hanem minden geografusnak elkerülhetetlen szüksége van. Vagyis a fizikai földrajzot akkor is elő kell adni az egyetemen, ha erre a tanárképző-intézet külön megbízást nem adna.

Az egyetemes földrajz tanszékének tanára 1911 óta két előadást hirdetett a tanárképző megbízásából: „Afrika, Ausztrália és Óceánia leírása“ és „Klimatografia és Magyarország klímája“ címen mindkettőt egy féléven át heti 2 órában.

1911 óta tehát a budapesti egyetemen a tanárképző-intézet megbízásából, a fizikai földrajztól eltekintve, mindössze 3 félévben tartottak előadást, ezek közül az egyiket heti 1, a másik kettőt heti 2—2 órában. De meg kell jegyezni, hogy a klimatografia a „Physikai földrajz“ címen hirdetett tanárképzői előadásban is befoglaltatik. Megfelelő gyakorlatok teljesen hiányoznak. A kolozsvári egyetemen még ennyi sem történt.

De még abban az esetben is, ha a tanárképző-intézet teljes mértékben gondoskodnék a szabályzatban megjelölt feladatok teljesítéséről, mai szervezetében nem érhetné el célját. A szabályzat

szerint ugyan „a tanárképzés céljából hirdetett előadások hallgatása, valamint a megfelelő gyakorlatokban való részvétel szabadságában áll minden egyetemi és műegyetemi rendes és rendkívüli hallgatónak” és „a tanárképző tagja lehet minden, az egyetemen vagy műegyetemen rendes hallgatónál bejegyzett tanárjelölt”, de ezt tenni nem *köteles*. Vagyis középiskolai tanári oklevelet nyerhet az a tanárjelölt is, aki a tanárképző-intézetnek sohasem volt tagja és aki esetleg egyetlen tanárképzői előadást sem hallgatott. Már pedig, ha szükségesnek tartjuk azt, hogy a rendes főiskolai előadásokon és gyakorlatokon kívül speciálisan a tanárképzés célját szolgáló előadások és gyakorlatok is tartassanak, amit senki kétségbe nem vonhat, akkor szükségesnek kell tartanunk azt is, hogy minden tanárjelölt kivétel nélkül hallgassa ezeket az előadásokat és résztvegyen a gyakorlatokon. A tanárképző-intézetnek tehát egyrészt gondoskodnia kellene arról, hogy mindazon hiányok és hézagok, amelyek a főiskolai földrajzoktatásban a tanárképzést illetőleg fennállanak, pótoltsanak és másrészt a jelenleg érvényben levő szabályzatot oda kell módosítania, hogy minden tanárjelölt köteles legyen a tanárképző-intézetbe belépni, előadásait hallgatni és a gyakorlatokon résztvenni.

Vajjon a földrajznak a tanárképző-intézet működésében megnyilvánuló elhanyagolása fölfelé vetett árnyéka a *földrajz szomorú középiskolai tanrendjének*? Talán némileg érthető, bár semmiképpen sem helyeselhető, hogy a tanárképző-intézet nagyobb gondot fordít azokra a tárgyakra, amelyek a középiskolában nagyobb szerepet játszanak, mint a földrajz, melynek tanítása a 3. osztályban bevégeződik. Legkevésbé helyeselhető azonban ez az eljárás ma, amikor a középiskolai földrajzoktatás reformálásának küszöbén állunk.

Egyetemre lépő fiatal tanárjelölteink minden geográfiai műveltség nélkül kerülnek ki a középiskolából, azon tapasztalattal, hogy a földrajz a legutolsó tárgya a középiskolának. Ugyanezt tapasztalják a gyakorlati életben mint tanárok is, mert a földrajzot tanító tanárok 33%-a nem szakképzett geográfus. Nem is vonzalomból vagy tárgyszeretéből választják egyik szaktárgyul a földrajzot, hanem azért, mert a természetrajzot, illetőleg történelmet, melynek megválasztásánál érvényesül az egyéni hajlam, a földrajzzal kell kapcsolni. Megvan tehát a tanárjelöltekben a hajlandóság arra, hogy a földrajzot csak melléktárgynak tekintsék. És ezen hajlandóságukban csak megerősíti őket az a körülmény, hogy a földrajzot csak egy professzor előadásaiból ismerhetik meg, míg a ter-

mészetrajzot és történelmet a professzorok egész sorától hallgathatják az ezen tudományok minden részletét felölelő előadásokon. Sokkal több időt és munkát kell tehát fordítaniok a természetrajzra és történelemre és csak úgy mellékesen foglalkoznak a földrajzzal is.

Sokan kutatták azokat az okokat, amelyek a földrajz tanítását a középiskolákban annyira szűk keretekbe szorítják. Legtalálóbban magyarázta meg ezt *Penck*, a berlini egyetem földrajzprofesszora: „Iskoláinkban a fősúlyt a nyelv-történelmi műveltség megszerzésére fektetik. Bármily nagy előnye is van ennek számos hivatás szempontjából, olyan tudomány, mint a földrajz, melynek tárgya a jelen, a historiai-filologiai műveltség kereteiből kiesik. Ez az a tény, amely a geografia meghonosítását középiskoláink felső osztályaiban megakadályozza. Ezt egészen világosan kell látnunk. Ha majd ifjúságunk tekintetét első sorban nem a multa irányítjuk, hanem úgy neveljük, hogy a jelent megértsék, csak akkor foglалhatja el a földrajz a tanításban az őt megillető helyet.“ A középiskolai földrajz-oktatás jövő sorsa — mint *Penck* is mondja — szorosan összefügg azzal az átalakulással, amelyen a középiskoláknak a háboru után át kell menniök. A jövőben első sorban olyan műveltségre van szükségünk, amely nemesak az elvont dolgokra, elmúlt idők és kulturállapotok jelenségeire irányul, hanem egyúttal világosan és öntudatosan látja a mai helyzetet: mindazt, ami ma mozgatja nemzetünk és más nemzetek életét; olyan műveltségre, amely a mai állapotokat megérteni és méltányolni tudja. A jelennek ez a világos megismerése lesz az igazi humanizmus és ennek fejlesztéséhez lényegesen hozzá fog járulni a geografia ápolása. Akkor majd teljesen érvényesülni fog a földrajz a középiskolákban. De ez viszont nem történhetik meg az egyetemi földrajz-tanítás kiszélesítése, mélyítése nélkül.

A jövőben a geografusokra váró két fontos feladat tehát: *a középiskolai földrajz-oktatás reformálása és a főiskolai földrajz-tanítás kiszélesítése és mélyítése szoros összefüggésben állanak egymással.* Régi kívánságok ezek, nem is a háború váltotta ki. A háború csak rávilágított e kívánságok jogosultságára és nyilvánvalóvá tette e feladatok megoldásának sürgősségét.

Társaságunknak az 1905. évről szóló elnöki jelentésében írja *Lóczy Lajos*: „Azt a tárgyat, amelyet megérteni csak matematikai, geometriai, fizikai, kémiai és természetrajzi alapismeretekkel lehet, az első középiskolai osztályban tanítják Magyarország földrajzával együtt; a 2. és 3. osztályban a földrészek leírása következik, azután

a tulajdonképeni tanításnak vége. Világos, hogy a földrajzból nem szerezhethet a középiskolát járó ifjú alaposabb ismereteket, mint amennyit az elemi iskolában már megtanult. Pedig ha valamelyik tudomány, úgy a Földnek és a hazának tüzetes ismerete szükséges kivétel nélkül a közélet mindegyik emberének. Ezeket az ismereteket azonban nem a középiskola legalsó osztályaiban, 9—12 éves fővel, hanem a legfelsőbbekben lehet az ifjúnak érettebb felfogással elsajátítani és hasznukat megérteni.“ Az 1907-ről szóló elnöki jelentésben pedig ezt olvassuk: „Még sokkal nagyobb szükségünk van nekünk magyaroknak arra, hogy a földrajz didaktikájában egészségesebb állapotokat létesítsünk. A középiskolai tanárok feladata a földrajzot jelenlegi elhanyagoltságából kiemelni, mert a középiskolai tanterv a földrajzot illetőleg szorul leginkább sürgős és gyökeres módosításra.“ Az egyetemi földrajzi tanszékek szaporításának sürgős voltára Társaságunk e. i. elnöke mutatott rá Közleményeink hasábjain 1911-ben „A földrajzról“ írt cikkében.

Mindaddig azonban, amíg a földrajz középiskoláinkban nem foglalja el az őt megillető helyet, hiába várjuk a földrajzi közvélemény kialakulását és azt, hogy közönségünk mélyebben érdeklődjék földrajzi kérdések iránt. Nem remélhetjük addig Társaságunk tagjainak megfelelő mértékű szaporodását és azt, hogy a tőkepezések és nagybirtokosok kellő számmal szerepeljenek tagjaink névsorában. Hiába várjuk, hogy nagyobb adományok, hagyományok ériék Társaságunkat. Pedig anyagi szegénységünkben gyökerezik honismertető földrajzi kutatásunk terén való nagy elmaradottságunk is.

De nem pótolható középiskolai földrajzoktatásunk hiányossága a földrajzi tudomány népszerűsítésével sem. A népszerű cikkekben, népszerű előadásokban elvetett magvak nem eshetnek olyan talajba, amelyben kicsírázva virágzó növényekké fejlődhetnek. És ezenkívül még káros következményekkel is jár. Idézniem kell erre vonatkozólag volt elnökünk, *Lóczy Lajos* szavait az 1907. évről szóló elnöki jelentéséből, amelyek csak megerősítik a fentebb mondotakat:

„Látok még egyéb okokat is, amelyek békóba vetik a tágasabb látókörű földrajzi munkásságot hazánk földjének, természeti tulajdonságainak és néprajzának harmónikus megismertetésében.

Azt hiszem, sehol sincsen a tudományos kutatásokhoz viszonyítva a népszerű ismeretterjesztés olyan magas fokon, mint nálunk. Nemesak a hírlapirodalom jeleskedik, hanem a népszerűsítő tuda-

mányos folyóiratok és intézmények statisztikailag a legelső sorba helyeznek bennünket a művelt nemzetek között. A tudományos társaságok is inkább népszerű, ismeretterjesztő munkát, mintsem önálló rendszeres kutatásokat ápolnak. Kényszerülnek erre tagjaik kedvéért!

Minden túlság még a jóban is ártalmas, tehát a népszerűsítésben is. Hányat, de hányat kötnek le fiatal erőink közül a viszonyaink között túlszamos népszerű folyóiratok, hány tehetséget vonnak el egész életükre a titkári és szerkesztői teendők a tudományos kutatástól. Az anyagiak is rákényszerítik embereinket a népszerű cikkek írására, amelyekből valami csekély jövedelem mégis származik azokra, akikben nagyobb hajlandóság volna az önálló kutatáshoz és eredeti tudományfejlesztéshez, azonban merőben nélkülözik az anyagiakat. A tisztán tudományos munkásságnak még alig van közönsége hazánkban. Nem régen egyik kitérőnk úgy vélekedett előttem, hogy terjedelmes tudományos munkát elegendő volna csupán idegen nyelven közölni, úgysis megértené az a kevés magyar szakember, egyéb magyar nyelvű olvasója pedig alig akad tudományos munkának. Szomorú igazsággal érvelt ez a felfogás; ezt az igazságot azonban a népszerűsítés túltengése okozta. Amikor olyan temérdek apró népszerű közlemény jelenik meg, bizonybizonny nincs szüksége az embernek terjedelmes tudományos könyvet olvasni.

Elmaradásunk közben azután mind jobban reánk jönnek az idegen kutatók. Ime újabb időben is a Déli-Kárpátokról a francia *De Martonne*, a Vaskapu szorosairól a szerb *Crvić*, a Kárpátok tektonikájáról az osztrák *Uhlig*, a Kárpátok növény-földrajzáról a porosz *Pax* írtak jeles munkákat.

Bizonyára nagyon leverő érzéssel kell a népszerűsítő ismeretéseknek idegenek tudományos munkáiból meríteni és azokból élösködni. Ez pedig mind nagyobb mértékben fog bekövetkezni, ha a magyar társadalom tehetős elemei nem támogatják nagyobb tétellel az önálló és eredeti kutatást és maguk nem állanak munkába; külföldi tudósok, akiknek odahaza fogytán van a tárgyuk, keleti meg déli szomszédjaink, akiknek, mert Francia-, Angol- és Németországban nevelkedtek, kulturális kérdésekben mintha szélesebb látókörük volna, mint minékünk, egymásután keresik föl vidékeinket.

Ismételnem kellett ezeket az aggodalmakat, mert egyik egyetemi földrajzprofesszorunk bámulatos energiáját, tettejét és munkabírást egy idő óta jórészen a népszerűsítés szolgálatába állítja.

A népszerű cikkek és az ország különböző részeiben tartott népszerű előadások egész sorával igyekeznek közönségünk érdeklődését a földrajz iránt felkelteni és öbrentartani. Ez a törekvés a fentiek szerint jórésztben csak meddő eredménnyel járhat, amely semmi esetre sincs arányban a reáfordított rengeteg idővel és fáradsággal. A legteljesebb elismeréssel adózunk nagyszabású és rendkívüli tudományos működésének: ezt nem is vonhatja kétségbe senki. De aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy a népszerűsítéssel járó munka elkerülhetetlenül is olyan feladatok háttérbe szorításával jár, amelyek ma kétszeresen fontosabbak és előbbrevalók. *Penck*, a berlini egyetem földrajzprofesszora írja éppen napjainkban: „Egyetemünkön olyan derék geográfusokat kell képeznünk, akik lelkesedéssel esüngenek tárgyukon és azt akkor is megtartják, ha az iskola szolgálatába állanak. Olyan szakférfiakat kell nevelnünk, akik elsősorban geográfusoknak érzik magukat, igazi geográfusoknak, akik ismerik tárgyuk széles körét és egyúttal határait is és nem bajlandók arra, hogy napi áramlatok kedvéért megváltoztassák a földrajztauitás programját. Csak ilyen földrajztanároktól várhatjuk a földrajz érvényesülését a középiskolákban.” Nekünk magyaroknak egynél több okunk van arra, hogy ezen feladat megoldásához teljes erőnkől hozzáfogjunk és egyúttal mindannak megteremtéséhez, ami ezzel a feladattal összefügg (hogy itt egyebet ne említsek: a földrajzi kézikönyvek 13 év óta szünetelő munkájának befejezése, Magyarország tudományos földrajzának megírása, stb.). Ezen feladatok azonban egész embert követelnek annál is inkább, mert a geográfiaúnak az egyetemen csak egy professzora van. Pedig megoldásukat első sorban a kolozsvári egyetem földrajzprofesszorától várja a magyar geográfusok közvéleménye, mert benne egyesülnek mindazok a ritka tulajdonságok, melyek erre predesztinálják. Annál kívánatosabb volna ez, mert a budapesti egyetem földrajzprofesszora a maga, szerintünk helytelen irányú felfogását testes kötetekben adta közre. De még többet is várunk és vártunk a kolozsvári egyetem földrajzprofesszorától és ezért tekintünk már évek óta aggódó reménnyel Kolozsvár felé. Azt vártuk és várjuk, hogy a kolozsvári egyetem földrajzi tanszékét és intézetét a magyar földrajzi tudomány olyan ragyogó gócpontjává és geográfus-nevelő központtá avassa, amilyen volt a budapesti egyetem földrajzi tanszéke és intézete *Lóczy* mesterünk professzorsága idejében. Ez a gyújtópont, mielőtt még a szilárd alapokra emelt épület tető alá került volna, a professzor sajnálatos távozásával kialudt; semmi sem okozott

neki nagyobb fájdalmat és töltötte el nagyobb keserőséggel, mint az a bizonyosság, „hogy az az iskola, amelyet a földrajzi oktatásban követett: a fizikai földrajzban az oknyomozó és a természetben közvetlenül kutató módszer; az antropogeografiában és a földrajz történetében az eredeti források keresése, a budapesti egyetemen hitelét veszítette és helyébe a polihisztorikus-enciklopédikus irány került érvényre.”

Végül kijelentem, hogy határozottan tiltakozom az ellen az esetleg felmerülő felfogás ellen, amely az itt elhangzott megjegyzésekbe, akár az utóbbiakba, akár az előzőkbe személyi vonatkozásokat akarna belemagyarázni. Én csak annak az óhajnak és meggyőződésnek adtam hivatással járó kötelességemből kifolyólag hangot, amely a geográfus tanárok egyetemében és a geográfiai közvéleményben köztudomás szerint el van terjedve, de megfelelő formában nem nyilvánult meg.

Irodalom. Kovács D.: A földrajz tanítása Magyarországon az utolsó hatvan évben (Földr. Közl. 1913). — *Haltenberger M.*: Mennyiben érvényesült a középiskolákban a szaktanítás az 1911—1912. iskolai évben. Budapest, 1913. — *Bezdek J.*: Néhány szó a földrajz tanításához. Budapest, 1916. — *Cholnoky J.*: A földrajzról (Földrajzi Közlemények 1910). — *Lóczy L.*: Elnöki jelentés az 1905. évről (U. o. 1906). — *Lóczy L.*: Elnöki jelentés 1907-ről (U. o. 1908). — *Lóczy L.*: Elnöki megnyitó (U. o. 1910). — A budapesti és kolozsvári királyi magyar tudomány-egyetem tanrendjei. — *E. Brückner*: Über die Heranbildung der Geographielehrer an der Universität (Geographische Zeitschrift 1909). — *A. Heltner*: Zur Ausbildung der Geographielehrer (U. o. 1902). — *Kammrad*: Ein Wort zur Ausbildung der Geographielehrer (Geographischer Anzeiger 1912). — *Lautensach*: Ein Wort zur Ausbildung der Geographielehrer (U. o. 1912). — *A. Kirchhoff*: Über die Vorbereitung der Geographielehrer für ihren Beruf (Verhandlungen des X. deutschen Geographentages). — *L. Neumann*: Die berufliche Vor- und Fortbildung der Geographielehrer (U. o. XVII.). — *L. Neumann*: Die Geographie als Gegenstand des akademischen Unterrichts (U. o. X.). — *E. Zollinger*: Die Ausbildung zum Geographielehrer (III. Verssamml. des Vereins schweizerischer Geographielehrer) — *H. Fischer*: Der geographische Fachlehrer (Verhandl. des XVII. deutschen Geographentages). — *K. Sericin*: Was sind Fachlehrer? (Geogr. Anz. 1904). — *Eisenstädter*: Die Vorbildung der Lehrer in Wirtschaftsgeographie (U. o. 1913). — *L. Neumann*: Kartographische und topographische Seminarübungen (Geogr. Zeitschr. 1909). — *K. Sapper*: Kartographische und topographische Seminarübungen (U. o. 1910). — *M. Eckert*: Die wissenschaftliche Kartographie im Universitäts-Unterricht (Verhandl. des XVI. deutschen Geographentages). — *F. Lampe*: Übungen für Oberlehrer im erdkundlichen Schulunterricht (Geogr. Anz. 1912). — *E. Wunderlich*: Geographische Universitäts-Ferienkurse (U. o. 1915). — *W. Halbfass*: Geographische Universitäts-Ferienkurse (U. o. 1916). — *W. Sievers*: Über geo-

graphische Unterrichtsreisen mit Studierenden (Verhandlungen des XII deutsch. Geographentages). — *S. Schwarz*: Zur Frage der geographischen Ausflüge (Geogr. Anz. 1903). — *W. Schjerning*: Über die Einführung der jungen Lehrer in den geographischen Unterricht an den höheren Schulen (U. o.). — *H. Fischer*: Der Geographielehrer und die höheren Schulen (U. o.). — *F. Lampe*: Die Fortbildung Erdkunde unterrichtender Oberlehrer (U. o.). — *A. Kirchhoff*: Einleitung zu den Verhandlungen über Schulgeographie (Verhandlungen des I. deutsch. Geographentages). — *Kropatschek*: Zur geschichtlichen Entwicklung des geographischen Unterrichts (U. o. II.). — *A. Stauber*: Über Förderung des geographischen Studiums und Unterrichts (U. o. VII.). — *H. Wagner*: Denkschrift über die Lage des geographischen Unterrichts um die Jahrhundertwende 1900. — *E. Brückner*: Die Kriegstagung deutscher Hochschullehrer der Geographie. Ostern 1916 zu Heidelberg (Mitteilungen der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien 1916). — *B. Dietrich*: Heidelberger Zusammenkunft der Hochschulgeographen (Petermanns Mitteilungen 1916). — *F. Thorbecke*: Kriegstagung deutscher Dozenten der Geographie in der Osterwoche 1916 in Heidelberg (Geogr. Zeitschr. 1916). — *A. Penck*: Der Krieg und das Studium der Geographie (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1916). — *R. Sieger*: Zu den Zeitströmungen im Geographie-Unterricht (Mitt. der k. k. Geogr. Ges. Wien 1916). — *H. Wagner*: Die Zukunft des geographischen Unterrichts. Rückblicke u. Ausblicke (Petermanns Mitteilungen 1915). — *H. Haack*: Geographische Streiflichter. Die Vorschläge der Professoren H. Wagner, R. Sieger und A. Penck für die Ausgestaltung der Erdkunde nach dem Kriege. (Geogr. Anz. 1916). — *E. Ebner*: Die Zukunft der Erdkunde im Urteil nicht-geographischer Schulmänner (U. o.).

Apróbb közlemények.

A Földközi-tenger vidékének elerdőtlenedése. A Földközi-tenger környéke tudvalevőleg Európa legfátlanabb része, pedig valamikor itt is nagy erdőségek voltak. Az ó- és középkori ésszerűtlen erdőirtások, a félsziget lakóinak gazdasági és kulturális viszonyaira is hatással voltak, azért emberföldrajzi szempontból is figyelmet érdemelnek.

Trotta Treyden a Petermann's Mitteilungen 1916. VII—VIII. f.-ben kimerítően foglalkozik a Földközi-tenger vidéke elerdőtlenedésének kérdésével. (Die Entwaldung in den Mittelmeerländern.) Ismerteti az erdők egykori kiterjedését, kipusztulásuk történeti okait, morfológiai, kulturális, gazdasági következményeit és a mai erdőállományt.

Régi kútfők szerint a déleurópai félszigetek sok kopár hegységét valamikor sűrű erdőségek fedték. Így Olaszország akárhány ma kietlen sziklavidékét a római költők sűrű erdőikről énekelték meg. A görögök és föníciaiak is nagy erdőségeket találtak itt. Gilbert és Ponzí olasz régészek iratai szerint a Róma környékén levő Campagna, melynek termékenyvé tételére mindent megkísérelnek, egykor erdőterület volt. A Mons Algidus (Praeneste mellett) tölgyes erdősége a Diana-kultusznak volt a székhelye. A campaniai Cajanello-hegy erdői Hannibál hadait is veszedelembé juttatták (Lívius). Strabo szerint Görögország kopár hegyei: az Olympos, Ossa, Pelion, Parnassus egykor mind erdők voltak. Kithaeron rengetegeiben oroszlánokra és farkasokra vadásztak. A ma erdőtlen Cyprus szigetén Eratosthenes szerint annyi volt az erdő, hogy a lakosok még földet sem műveltek.

Az erdőket a történeti idők folyamán házépítés, tüzelő anyag és hajóépítés céljaira használták fel. Így elsősorban a nagy városok környéke erdőtlenedett el. (Róma, Bizánc, Athén.) Kr. e. a III. és IV. században Athénbe számár- és öszvérháton Macedoniából és Thraciából szállítják a fát.

Az elerdőtlenedés gyors bekövetkezése Dél-Európa éghajlati viszonyaira vezethető vissza. A téli nagy esőzések sok termőföldet lehorodanak a magaslatokról s ami még megmarad, azt a nyári száraz szelek seprik el. A tartós nyári szárazság miatt a kőzetek kémiai elmállása is sokkal lassabban halad előre, mint Közép-Európában, hol a kiirtott erdőség helyén minden emberi beavatkozás nélkül, erdő nő ki újra. Annál erősebb azonban a kőzetek mechanikai pusztulása. A kiirtott erdőség helyét előbb áthatolhatatlan sűrűsű bozót lepi el (babér, mirtusz, erika, szeder, vadrózsza stb.): a macehia. Ezt a keeskenyájak és a fát kereső lakosság egyre pusztítja, minek következtében a tönkre tett macehia helyén a jóval szegényebb phrygana nő száraz fatörzsekből, tüskés bozótokból, kaktuszokból álló vegetációval. A phrygana idővel

száraz füves sztyeppé változik át, melyből csak egyes piniák, tölgyek és olajfák magaslanak ki.

Az erdők pusztulásának következményei mindenütt szembeötlenek, minők a vízhiány, a hegyalatti lapályok elmoesarasodása, a lakosság elszegényedése, kivándorlás, stb. Ez a folyamat már Hadrianus császár korától kezdve észrevehető. A szicíliai és alsó-olaszországi tartományok voltak egykor a leggazdagabbak. Syracusanak pl. Kr. e. 420-ban 800,000 lakosa volt. Ma pedig itt a legnagyobb a szegénység, tudatlanság. Az erdők hiányában a vadállomány is, mint a lakosság egyik fontos megélhetési forrása, kipusztult; szén hiányában tüzelőanyagot is másünnen kell beszerezniök, ami gazdasági függést jelent az itteni országokra nézve s gazdasági fellendülésüknek örökre kerékkötője marad.

Bármily fontos gazdasági és kulturális következményei vannak is az egykori erdőállomány kipusztulásának, szerző azokat túlbecsüli. Ebben a kérdésben a történeti befolyásokat és egyéb szempontokat is figyelembe kellene venni, minők a népvándorlás, a középkor örökös háborúi, az óceáni kereskedelem fellendülése a Földközi-tenger rovására, a kőszénhiány, népszaporodás, faji sajátosságok és általában az újkori hatalmi fejlődésnek az ókoritól eltérő követelményei. Ezek együttes közreműködése alkotta meg a Földközi-tengervidék mai emberföldrajzi képét.

Hézszer Aurél.

Németország és Ausztria csatornázási tervei a háború után. Németország és Ausztria illetékes körei előre foglalkoznak azzal a gondolattal, hogy az Északi- és Keleti-tegerbe ömlő folyóikat Közép-Európa legfontosabb víziútjával: a Dunával kapcsolatba hozzák s ily módon közvetlen vízi úton lépjenek érintkezésbe a balkáni és a Fekete-tenger környéki államokkal. E terv megvalósításának eddig legfőbb akadályai azok a nehézségek voltak, melyeket a vízvázalástól szolgáló emelkedett térszín támaszt a csatornázási munkálatok elé. A Duna és az észak felé lejtő folyók között a német Középhegység (Thüringiai erdő) Oseherdő, cseh-morva fensík és a Szudeták keleti nyúlványa húzódik; az összekötő csatornáknak tehát ezek legalkalmasabb helyein kellene keresztül vezetni. Minthogy pedig a csatornázás céljaira felhasználható kisebb mellékfolyók és ezek alacsony vízvázalatói miatt legyőzhetetlen nehézségek nem merülnek fel, a befektetéssel járó nagy költségek dacára is, a tervek megvalósulása nagy gazdasági jelentőségüknél fogva a közel jövő feladatai közé tartozik.

A *Petermann's Mittheilungen* 1916. szeptemberi füzetében E. Rágozóczytól tervezett térképet közöl, mely az említett csatornázási terveket mutatja be. A Duna és Rajna összekapcsolása tudvalevőleg nem új dolog. A Majna felhasználásával készült „Ludwig-csatorná”-t 1836—45-ig építették. Ez Mainzot a Duna melletti Kelheimmal (Regensburg mellett) kapcsolja össze Würzburgon—Bambergben és Nürnbergben keresztül. Kis teljesítő képessége és célszerűtlen volta miatt már nem felel meg Németország gazdasági igényeinek.

mert a Majna kanyargós volta miatt a két végpont közötti távolság igen nagy (légvonalban 260 km, valóságban 540 km), s csak kisebb járművek (200—800 tonna) közlekedhetnek rajta. Ezért egy ennél jóval nagyobb szabású csatorna építésére gondolnak a németek, mely az Északi-tengerbe ömlő Wesert kapcsolná össze a Dunával Thuringián keresztül. A zsilipes rendszerű csatorna Münden és Bamberg között a Werra-folyó (a Weser mellékfolyója) hajózhatóvá tételével épülne meg. A Münden—Bréma közötti távolság 367 km, a münden—bambergi új szakasz 335 km; tehát Bajorország és a tenger között 700 km-es közvetlen víziútvonal jönne létre. Minthogy a Weser az Emssel és a Rajnával máris közvetlen összeköttetésben áll és a hannover—magdeburgi csatorna megépítésével az Elbával is összeköttetésbe hozható, úgy Westfália és Thuringia gazdag iparterületein keresztül alakulna ki összefüggő víziút, az Északi-tenger partvidéke és a Duna között. Hogy az új csatorna mennyire emelné a Duna forgalmát és Bréma jelentőségét, könnyen elgondolható. Építésének költségeit 330—50 millió M becsülik s mintegy 7—8 év alatt készülne el. Tervbe vették ezen kívül a Nürnbergtől kiágazó nürnberg—müncheni oldalcsatornát és a lotharingiai vízhálózat kifejlesztését a Mosel—Saar és Sannon összekapcsolásával és a Rajnának a Bóden-tóig hajózhatóvá tételét.

Az ausztriai Duna-szakasz nagy hátránya, hogy nem kapcsolható össze közvetlenül a tengerrel, partján többnyire kisebb községek épültek, környéke sem ipari, sem mezőgazdasági szempontból nem valami fontos. A bécs—triesti csatorna megépítése csak úgy volna elképzelhető, ha helyenként külön e célra épült vasúti kocsik szállítanák át a hajókat az átvághatatlan hegyszakaszokon. Ennél azonban sokkal realisabb a Duna—Elba—Odera-csatornahálózat megépítése. Erre vonatkozólag többféle terv merült fel: a Duna összekötése a Moldvával Budweis és Linz illetőleg Bécs—Budweis között, vagy pedig egy közvetlen Duna—Odera-csatorna, mely a Morva felhasználásával a vízválasztón keresztül vezetne az Oderához oldalelágazással Brünnig és az Elbához (Prerautól Pardubitzig). Az Oderát aztán összeköttetésbe lehetne hozni Oderberg és Krakkó között a Visztulával. A Visztulát a San közvetítésével a Dnyesztrrel és a Fekete-tengerrel. Ennek a csatornahálózatnak az a nagy jelentősége volna, hogy Ausztria nemcsak a németországi folyamhálózattal jönne összeköttetésbe, hanem Csehország, Szilézia ipari területeit bekapcsolná a Duna forgalmába. A sziléziai kőszéntelepek olcsó kőszéntet juttatnának Galiciának, miáltal a galiciai ipar fokozott fellendülése következhetne be.

A Duna-forgalom szempontjából Magyarország a legfontosabb, mert a folyó középső szakaszának tekintélyes része hazánk gazdasági szempontból legértékesebb részeit öntözi. Minthogy folyóink majdnem kizárólag a Duna vízterületéhez tartoznak és az Alföldön futnak össze, csatornázásuk a folyó egész vízterületén a legkedvezőbb viszonyok között hajtható végre. A tervezett Duna—Égei tengeri összekötő csatorna (a Morava—Vardar-völgyön keresztül) is hazánk vízhálózatába kapcsolódna bele. Hazánk belső forgalmának fellendülése, az Alföld és

a Felföldek szorosabb gazdasági összekapcsolása elsőrendű nemzeti érdek. Csak így eshet a Duna-forgalom súlypontja hazánkra, különben Németország és Ausztria ezt is könnyen elvehetik tőlünk.

Hézsor Aurél.

A vízierők jelentősége hazánkban. A vízierők minél tökéletesebb kihasználása ma már minden nemzetnek elsőrendű gazdasági érdeke. Mert azok olcsó és állandó energia-forrást jelentenek az iparra és annak fellendülését hathatósan előmozdítják. Fontos ez különösen azokban az országokban, ahol hiányoznak az iparhoz szükséges egyéb feltételek (kőszén, vas). Így Svédország, Svájc kőszén hiányában egyre jobban fejlődő ipart teremt vízi erőinek értékesítése által. Németország és az Egyesült-Államok, bár gazdag kőszénbányáik vannak, vizeik energia készletét is egyre fokozottabb mértékben igyekeznek igénybe venni.

A kőszéntelepeknek előbb-utóbb beálló kimerülése pedig egyre aktuálisabbá teszi ezt a kérdést. Hazánk szénkészletei a geológusok számítása szerint az egyre fokozódó kihasználás mellett 35 év múlva kimerülnek, így a vízierők minél nagyobb mérvű igénybevételétől nekünk sem szabad elzárkóznunk.

Homola Viktor: A vízierők kihasználása és közgazdasági jelentősége Magyarországon c. dolgozatában (Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1916. 32—33. f.) ismerteti a magyarországi vízfolyások gazdasági kihasználásának jelentőségét és azok technikai értékesítésének különböző módjait. — A hivatalos mérnöki felvételek szerint Magyarország kihasználatlan vízierőkészlete 1.7 millió lóerőre becsülhető. Ennek azonban csak elenyészően kis %-a van eddig értékesítve (2.4%). Ezzel szemben:

Ausztria	...	4 millió lóerő vízierő készletéből	9%	van kihasználva
Németország	...	2 " " " " " "	25%	" "
Svájc	...	1.5 " " " " " "	27%	" "

E statisztikai kimutatásból kitűnik, hogy bár hazánkban aránylag kisebb a vízi energia-készlete, mint az említett országoknak, de a kihasználás tekintetében is az utolsó helyen állunk. Igaz, hogy sok bővízü folyónk van, de az ország határozottan kontinentális jellegű éghajlata miatt a folyók vízállása nagyon változó és a zuhatagok, víz-esések száma nem nagy, ezért hazánk vízi erői csak mint másodrendű energia-források jöhetnek számításba, azonban a kőszén pótlására, mindenekfelett pedig a kisiparban komoly figyelmet érdemlő tényezőknek tekinthetők. Szén-szükségletünk 25 %-át eddig is behozattalal pótoltuk s a szükséges mennyiség javarészt (80%-át) gépek és vasútak hajtására, vagyis mozgató energia fejlesztésére használják fel. Így a vízierők szempontjából elsősorban felföldeink jönnek számításba. Vasérctelepeink többnyire olyan helyeken fekszenek (Krassó-Szörény—Gömör—Hunyad m.), hol elegendő vízierő áll rendelkezésünkre. Az üzembe vett vízi energia jelentékeny részét már eddig is ezek használják ki (38%). Legnagyobb közöttük a resiczabányai. A Biharhegy-

ségben nemrég megnyitott alumínium bányászat a Sebes-Körös vízzel dolgozik. Nagyon alkalmasnak ígérkezik a vízierő felhasználása az agyag- és kőiparban, mert amellett, hogy a kőfejtők általában vízfolyások közelében fekszenek, vízierőre való üzembe helyezésük nagy tőkebefektetést nem igényel. Faiparunkra is nagy jövő várhat a vízierők szempontjából: a Felső--Tisza, Maros és Vág vidékén nagy erdősegeink vannak, kőszénbányáink pedig a közelben nincsenek. Eddig sok fát szállítottunk külföldre, de megfelelő faipar híjján kész faárúkból bevételre voltunk utalva. A vízierők értékesítése által az eddigi állapotot könnyen segíthetjük. A textilipar nincs helyhez kötve, ezért alkalmas vízi energia-forrás közelében bárhol keletkezhetnének szövőgyárak. Mezőgazdasági iparunk a legfejlettebb, csak hogy ez jobbra az Alföldön van: alkalmas vízierőktől távol. Egyes vidékeken azonban itt is szóba jöhetne a vízierők alkalmazása, különösen az Alföld szélén fekvő városokban. Például a Garam vízierőjének értékesítése által Budapestre vezetett energiát felhasználhatnák a fővárosi malmok, stb. Az alföldi folyóknál, ott, hol hajózás és vízierő-nyerés gazdasági szempontból összeegyeztethető, a hajózás számára készített mesterséges csatornák és turbinák hajtásához szükséges vízduzzasztás által — szintén meg lehetne oldani a vízierő kérdését; azonban ehhez elsősorban hajózásunk fejlesztésére volna szükség. Németországban, Lombardiában több helyen találhatunk erre példát, nálunk a Sajó és Maros-folyóknak ily módon való kihasználása van tervbe véve.

Városaink ellátásában is fontos nemzetgazdasági hivatást töltenek be a vízierők értékesítése (a világításban, villamos vasútnál, kisebb üzemekben, stb.) néhány városnak ilyen módon berendezett közüzemei ezt fényesen igazolták (Kolozsvár, Nagyszeben, Temesvár).

Hazánk vízierői természetüknél fogva a kisipar felvirágoztatásában volnának legmegfelelőbbek értékesíthetők. Kisiparunk különben sem eléggé fejlett, nagyon érzi a gyáripar hatását. Fellendülése pedig fontos nemzetgazdasági érdek volna különösen vízbő Felföldeink lakosságára.

Mint hogy hazánk természeti viszonyainál és szárazföldi fekvésénél fogva sohasem lehet nagy iparúzó állam, legalább arra kell törekednünk, hogy saját szükségleteit minél jobban kielégítse.

Hézszer Aurél.

Magyar expedíció a Balkánon. A M. Tudományos Akadémia megbízásából Csiki Ernő zoológus, Andrasovszky József botanikus és Pécsi Albert geografus a múlt év október és november havában tanulmányútat tettek a Balkán-félszigetnek azon a területén, amelyet csapataink tartanak megszállva. Csiki és Andrasovszky Montenegrót járták be, utóbbi Észak-Albániába is ellátogatott, Pécsi pedig a Novibazári szandzsákban végzett tanulmányokat. A cs. és kir. hadsereg-főparancsnokság az expedíciót hathatós támogatásban részesítette.

Az utazás földrajzi eredményeiről folyó hó 25. és 27.-én számolt be Pécsi Társaságunkban. Előadásának tartalmát közölni fogjuk.

A szerbiai népszámlálás. A szerbiai cs. és kir. katonai főkormányzóság a megszállott területeken 1916. július 10. és 15.-e között népszámlálást tartott, melynek eredményeit röviden az alábbiakban közöljük:

Az általunk megszállott terület nagysága kerekén 3,083.000 ha.,¹⁾ melyből 2,388.000 ha. Szerbia régi kerületeire, 695.000 ha. pedig a Szandzsák-kerületekre esik. Miután Szerbia ösztérülete a bukaresti béke előtt 4,830.260 ha. volt, az akkori Szerbiának nem egészen fele van kormányzásunk alatt, míg a másik, nagyobb fele bolgár kormányzás alatt áll. Ez a terület nagyságra nézve megfelel Pest-Pilis-Solt-Kiskun-, Krassó- és Hunyadmegye területének (3,094.900 ha.), míg az albán terület kisebb Hunyadmegyénél (778.380 ha.).

A megszállott terület összes polgári lakossága 1,373.511 lélek, (annyi, mint Pest- és Hunyadm. lakossága), még pedig 575.643 férfi és 797.868 nő. Az albán területekre esik ebből 155.484 lakos (annyi, mint Abauj- és Tornam. lakossága), még pedig 76.928 férfi és 78.556 nő.

Szerbia szerb területére tehát 1,218.027 lakos jut, s ebből 498.715 a férfi és 719.312 a nő.

A részletes adatok ezek:

Kerület	terület km ²	lakosság		km ² -ként	
		1910	1916	1910	1916
Belgrád város	12	89.876	47.908	7489	3993
Belgrád környék	360	31.080	24.936	86	69
Belgrád vidéke	1.665	124.728	97.869	74	59
Csacsak	3.798	138.911	114.783	36	30
Kragujevác	2.295	187.937	155.461	81	68
Krusevác	3.607	224.267	196.655	62	54
G. Milanovác	1.569	85.340	70.029	54	44
Sabác	3.551	238.275	161.569	67	46
Szendró	1.277	143.216	117.254	112	91
Uzsice	3.288	146.763	114.061	44	35
Vályevo	2.458	157.648	117.502	64	48
Összesen	23.880	1.568.048	1.218.027	65	51
Mitrovica	1.312	—	45.912	—	35
Novibazár	2.759	—	71.746	—	26
Prijepolje	1.713	—	37.826	—	21
a 3 kerület	5.784	—	155.484	—	26
Összesen	29.664	—	1.373.511	—	45

1) Ez valamivel nagyobb, mint a lentebb közölt adat.

kerület	jelenlevő lakosság				csökken. (+ gyarap.)		Össze- sen
	1910		1916		1910-hez		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	
Belgrád város	51.112	38.764	17.578	30.330	33.534	8.434	41.968
Bgr. környék	15.874	15.213	9.869	15.067	6.005	146	6.151
Belgrád vidék	63.562	61.166	39.128	58.741	24.434	2.425	26.859
Csacsak . . .	71.189	67.722	49.130	65.653	22.059	2.069	24.128
Kragujevac . .	96.741	91.196	63.539	91.922	33.202	+726	32.476
Krusevac . . .	115.085	109.182	84.356	112.299	30.729	+3.117	27.612
G. Milanovac	43.783	41.557	28.985	41.044	14.798	513	15.311
Sabác	121.742	116.533	63.774	97.795	57.968	18.738	76.706
Szendró . . .	72.800	70.416	47.777	69.477	25.023	939	25.962
Uzsice	74.950	71.813	47.765	66.296	27.185	5.517	32.702
Valjevo . . .	81.788	75.860	46.814	70.688	34.974	5.172	40.146
Összesen . .	808.626	759.422	498.715	719.312	309.911	40.110	350.021
Mitrovica . .	—	—	23.185	22.727	—	—	—
Novibazar . .	—	—	35.672	36.074	—	—	—
Prijepolje . .	—	—	18.071	19.755	—	—	—
a 3 kerület .	—	—	76.928	78.566	—	—	—
Összesen . .							

A utolsó népszámláláskor Szerbia népességének jelentékeny növekedését állapították meg. Ez 1910-ben, mikor a lakosság 2,911,701 lélekre rúgott, 1905-höz képest 8,3%-os volt (tehát majdnem kétakkora, mint Magyarországé). Ennek az arálynak az alapján az általunk megszállva tartott terület lakosságának 1916-ban 1,700.000-re kellene felszöknie. A tényleges eredmény (1,218.027) ehhez képest 480.000 főnyi, vagyis 28,2%-os csökkenést mutat, amiben persze nemcsak a mostani, hanem a balkáni háborúnak is része van.

Az 1910. év eredményéhez képest a csökkenés, amint láttuk, kezen 350.000 s ebből 310.000 a férfiakra és 40.000 a nőkre esik (ragályos betegségek, elköltözés, stb.) vagyis a férfiak 38,3%, a nők 5,3%-al fogyatkoztak meg. Míg korábban 100 férfira 94 nő esett, addig most 100 férfira 144 nő, vagy 100 nőre 69 férfi jut. B.

Irodalom.

Die Kartenabteilung des k. u. k. Kriegsarchivs. — Von Oberstleutenant Josef Paldus. Wien, 1916.

Paldus alezredesnek a Hadilevéltár térképosztálya vezetőjének fenti értekezését az alábbiakban kivonatossan közöljük, hogy felhívjuk a magyar szakkörök figyelmét a gyűjtemény gazdagságára és fontosságára.

A) *Az osztály története.*

A bécsi Cs. és Kir. Hadilevéltár térképosztályának alapját azon, jobbára művészi kivitelű topografiai készítmények alkották, melyek az udvari haditanács (Hofkriegsrat) tervgyűjteményében voltak elhelyezve. Ezzel szemben a hadmérnöki levéltár (Geniearchiv) az erődítmények és várak sokszor igen becses terveit vette őrizetébe. Később, 1711-ben, I. József, engedve Savoyai Jenő herceg tanácsának, életbe léptette az udvari haditanács levéltárát (Hofkriegsrätliches Archiv), melyben azonban csak kisszámú nagyobb térképmű volt. Tetemesen gyarapodott ez az anyag akkor, amikor Savoyai Jenő halála után, könyvtárát VI. Károly megvásárolta és a benne foglalt hadi térképeket az „Archivum bellicum“-nak adományozta. — A kartografia igazi föllendülése II. József idejében következett be, aki gróf Daun tábornagy javaslatára elrendelte az osztrák örökös tartományok, Magyarország és az osztrák Németalföld topografiai felvételét. Ezen felmérés képezte minden későbbi felvételnek az alapját. Sok ezer színes térkép készült a felvétel nyomán, de ezek az állami levéltár (Staatsarchiv) legmélyére rejtve, a közönség részére hozzáférhetetlenek voltak. Anyyira mentek a lemásolástól való félelemben, hogy még a térképeket rejtő szekrényeket és dobozokat sem látták el feliratokkal.

A kartografia fokozatos fejlődése, a katonai topografia rendszeres tevékenysége, szükségessé tette egy gyűjtőhely létesítését, ahol a kartografiai anyagot hasznosan fel lehet használni. Erre törekedett Lacy tábornagy, midőn az udvari haditanács tervgyűjteményét egyesítette a mérnöki levéltárral és ily módon megalkotta az udvari haditanács levéltárának topografiai osztályát, melynek feladata az volt, hogy a topografiai műveket gyűjtse és nyilvántartsa, ezenfelül pedig Magyarországról, Törökországról és a környező provinciákról fő- és részletes térképeket készítsen. 1799-ben II. József elrendelte, hogy a haditanács levéltára, mely eddig csak térképek és okiratok gyűjtésével és megőrzésével foglalkozott, állítson egybe egy kronologikus gyűjteményt azon tervekből és naplókából, melyek Bajorország, Németalföld, Olaszország, Csehország, Morvaország és Szilézia háborúira vonatkoznak és használjon fel e célból minden katonai térképet, táborozási- és csatatervrajzot, valamint minden egyéb anyagot, mely a

szóbanforgó országok alapos ismertetésére alkalmasnak látszik. Ezen összeállítás a haditörténet szempontjából birt nagy fontossággal, hiszen bevallott célja egy hadtörténeti mű megírása volt, melyből „tanulékony és tehetséges tábornokok és tisztek tanulságot merítsenek a jövőre nézve“. II. József egyébként is sokat tett a térképgyűjtemény fejlesztésére. Úgy a hivatalos, mint a magángyűjteményeket felszólította, hogy a tulajdonukban lévő térképeket, terveket, leírásokat és naplókat, melyek az 1740 óta lefolyt háborúkra vonatkoznak, engedjék át — esetleg „némi pénzért“ véglegesen, de legalább is lemásolás céljából — a topografiai osztálynak.

II. József halála után a topografiai osztály tudományos munkássága a tábornokok harctéri használatára szolgáló térképek és tervek készítésére szorítkozott.

A hadilevéltárat (Kriegsarchiv) Károly főherceg alapította 1801-ben. A mérnöki levéltárat ekkor különválasztották a topografiai osztálytól, s ez utóbbit az újonnan létesített hadilevéltárba kebelezték be. Akkori szervezete szerint részben magába foglalta a mai Katonai Földrajzi Intézet (K. u. K. Militärgeographisches Institut) és a vezérkar földrajzi irodájának működési körét, egyben pedig a hadsereg részére őrizte meg a térképeket. Az 1801. évi instrukció szerint egész országok és tartományok katonai felvétele, metszett térképek készítése, földrajzi értekezések megírása, az eredeti fölvételi rajzok, földrajzi művek, a térképek részlemezeinek, a térképező osztagok felszereléséhez tartozó műszereknek, a térképeknek és terveknek megőrzése és végül a tábori levéltárak (Feldarchive) felszerelése alkotta feladatát.

A hadilevéltár a közönség részére hozzáférhetetlen volt, sőt 1802-ben még a tisztek is csak a főszállásmester engedélyével használhatták a térképeket, a terveket pedig kizárólag Károly főherceggel. 1810-ben a levéltár már engedett eme zárkózottságából, ami gróf Radetzky altábornagynak köszönhető, ki a titoktartás megszüntetését és a térképek forgalombahozatalát igen érdekesen javasolta: „... Úgy vagyunk ezzel is, mint azon emberekkel, akik azt vallják, hogy egy olyan országban, mely az ellenség inváziójának van kitéve, ne építse-nek utakat...“ 1864-ben végre ledőltek az utolsó válaszfalak és innen kezdve a közönség rendelkezésére állanak a térképosztály kincsei is, melyek közül főképpen a topografiai anyagot vették gyakran igénybe, politikai és kereskedelmi célok szolgálatában.

A térképosztály csakhamar Ausztria legelső katonai-topografiai intézetévé fejlődött s ebben nem utolsó része volt a kebelében fennálló rézmetsző iskolának, melyet Ponheimer vezetett. 1815-ben azonban lényeges változások következtek be. Ekkor jutott Ausztria — Lodóméria hozzácsatolásával — a milanoi katonai földrajzi intézet (Deposito della guerra) birtokába, mely szakképzett személyzete és kiváló felszerelése révén, már akkor is pontos és megbízható térképeket állított elő. — Mikor Senefelder feltalálta a litográfiát és ezzel új irányt adott a kartográfiának, a főszállásmesteri kar mellett (Generalquartiermeisterstab) is létesítettek egy topo-litografiai intézetet, melyet 1839-ben, midőn I. Ferdinánd rendeletére az „I. R. Instituto geografico mi-

litare"-t Milanoból Bécsbe helyezték át, egyesítettek ezzel és új névvél jelölték meg: Cs. és kir. katonai földrajzi intézet (K. u. K. Militär-geographisches Institut.). Minthogy ennek munkaköre elsősorban a kartografiára terjedt ki, a hadilevéltár térképosztályának tevékenysége ismét csak a térképek és tervek levéltári kezelésére, a rézlemezek és fölmérő műszerek megőrzésére, a tábori levéltárak és földleírások anyagának összeállítására, valamint a térképek rektifikációjára szorítkozhatott. Ez utóbbi munkaágát is megvonták tőle, mikor a térképek óriási száma következtében, a rektifikációt a katonai kerületi parancsnokságokra kellett bízni.

A térképosztály mai munkaköre mindamellott igen tekintélyes. Gyűjti, rendezi, megőrzi és konzerválja a történelmi és modern átnézetes, általános és részletes térképeket, a városterveket és környéki térképeket, a történelmi haditérképeket, a béketáborok és hadgyakorlatok terveit, a régebbi, használaton kívül helyezett leíró földrajzi elaborátumokat és idevágó memoárokat, katonai személyiségek arcképeit, a saját és idegen hadseregek felszerelési képeit és leírását, emlékművek, szobrok képeit, végül újabban a medáliákat és az emlékérmeket. — A levéltári szolgálaton kívül azonban még más munkát is végez. Nevezetesen a hadilevéltár publikációi részére szükséges térképeket, terveket és grafikus mellékleteket állítja elő, ezenfelül pedig a levéltár ama térképeit tartja nyilván, melyeket nem nyomatnak ki újra, hanem csak bejegyzés által korrigálnak.

Hogy a térképosztály tartalmának gazdagságáról némi fogalmat nyújtsunk, vegyük sorra annak nevezetesebb műveit.

A legrégibbek közül való a strassburgi Ptolemäus-kiadás: „Claudii Ptolemei viri Alexandrini Mathematicae discipline Philosophi doctissimi Geographiae opus“ — 1513-ból, Schott Jánostól. Ez a mű Ptolemäus (87—150 Kr. u.) 8 könyvének latin fordítását tartalmazza, 26 térképpel és az „In Claudii Ptolemei Supplementum“ második részével, melynek újabb 20 térképe, valószínűleg Waldseemüllertől (Hyacomilus) ered. E térképek közül ez utóbbi (Lothringia Vastum Regnum) az első fametszettel készült színnyomat. Ptolemäusnak 1478-ban, Schweynheim és Buckink nyomásában megjelent 2. kiadásából csak a 27 rézmetszetű térkép van meg.

Az ókor legnevezetesebb kartografiai művét, melyet tulajdonosáról: Peutinger Konrádról, ki a 16. sz.-ban Augsburgban élt, neveztek el „Tabula Peutingeriana“-nak, Scheyb (Wien, 1753.) kiadásában őrzi a térképosztály. E római itinerarium keletkezési idejét Kr. u. 366-ra teszik.

A középkor a kartografiában is hanyatlást idézett elő. A 10. sz. után készültek ugyan térképek, ú. n. keréktérképek, melyek közül terjedelmével és tartalmával az „erbstorfi világtérkép“ (1250) válik ki, de vetület hiányában, tudományos értékük nagyon csekély. Nagyobb jelentőséggel bírnak az olasz kartografusok kompasz-térképei, melyek a tengerészek megfigyelésin alapulva, csodálatraméltó pontossággal ábrázolják világrészünk körvonalait. A legrégibb kompasztérkép a genovai Pietro Visconte-től ered, 1311-ből.

Az osztály legrégebb tengeri térképe Placidus de Oliva „Portulan“-ja (1575.) Négy színezett pergamenlaphból áll.

A 16. században a fölfelület ábrázolása új lendületet nyert. A gyűjtemény legrégebb rézmetszete Magyarország térképe, melyet Zyndt készített 1566-ban. Vonatkozással az 1566.-i hadjáratra, a császári és a török csapatok felvonulását ábrázolja. — A 16. sz. legnevezetesebb kartografusa, Lazius rajzolta meg az osztrák örökös tartományok atlaszát, a „Typi chorographici Austriae“-t, melyből azonban csak az Alsó-Ausztriát ábrázoló lap van meg.

A térképosztály legrégebb kéziratos műve Nic. dal Cortivo-tól származik (1535). Gouache-festékekkel színezve, 24 vászonlapon perspektivikusan ábrázolja Friaul egy részét, az Adige és Frassine között fekvő területet, a vízrajzi viszonyokra fektetve a fősúlyt. Ugyancsak Friault ábrázolta Christofore Sorte 1590-ben (Patria di Friauli), aki 1594-ben Padova, Treviso, a lagunák és a Polesine térképét is megrajzolta egy lapon, már több kartografiai érzékkel, mint Cortivo.

Tirol szabad grófságának térképét Burgklehner rajzolta meg és adta ki 1611-ben 1:110,000 arányban, 12 fametszetű lapon, utóbb (1629) pedig rézmetszetben. Bár perspektivikusan ábrázolta Tirol területét, mégis másfél század. mult el, míg egy jobb térkép ki tudta szorítani a használatból. Ugyancsak Burgklehnertől ered Tirol átnézetes térképe 1608-ból, 1:500,000, valamint az ú. n. „sastérkép“ is, mely utóbbi egy sas körvonalalaiba illesztve, ábrázolja az országot. — A 17. sz. legjelentősebb kartografiai művei közé tartozik Felső-Ausztria térképe, melyet Vischer leonsteini plébános geometriai fölvételek alapján 1667-ben adott ki 6 lapon, 1:150,000 arányban. Ugyanígyen mértékben készítette el Felső-Ausztriát is 1670-ben 8 lapon, míg a 6-lapos Stájerországnál (1678) az 1:160,000 arányt alkalmazta. A térképekhez egy topográfia van csatolva, mintegy 1300 vár, kastély, rom, kolostor, templom, város stb. rajzával.

A 17. századból származik Morea eredeti felvétele, Vandeyk, Fabretis és Carmoy velencei mérnököktől. Erdélynek felmérésen alapuló haditérképét Visconti ezredes rajzolta meg 1699-ben. Karintia és Krajna térképét Valvasor készítette el 1688-ban és 1689-ben.

Míg a 17. sz. folyamán a kartográfia főleg Franciaországban indult virágzásnak, addig Németországban Merian volt úgyszólván az egyetlen, aki térképekkel és látképekkel illusztrált földrajzi műveket adott ki. Csak a század vége felé tűnt fel Augsburgnban a Bodenehr rézmetsző család, melynek térképei és könyvei hosszú időn át forogtak közkezen. („Curioses Staats- und Kriegstheatrum etc. von Gabriel Bodenehr.“) — A nürnbergi Homanu és tanítványa: az augsburgi Seutter szerzett később újabb tekintélyt a német kartográfiának, de már csak a 18. sz.-ban.

A 17. sz. térképészetének középpontja, valóságos ipartelep Hollandia volt. Amsterdamban jelent meg: „Gerardi Mercatoris et I. Hondie Atlas“ 1633, „Théâtre du Mond au Nouvel Atlas“ par Guill. et Jean Blaeu 1645. — Vischer (Piscator), Wit, Valek, Danckert és

Schenk kartografiai intézetei is nagy tekintélynek örvendtek, föld-abbroszaik és térképeik révén.

E század olasz kartografusai közül Coronelli, Cantelli da Vignola és Borgonio tűnik ki. Borgonio alkotta meg 1680-ban e kor egyik legjelentékenyebb művét, a szardíniai királyság térképét. („Carta generale de State di Sua Altezza Reale“.)

Az osztrák kartográfia körül Joh. Christ. Müller mérnökszázados szerzett nagy érdemeket. 1699-ben adta ki a karlóczai béke határtérképét, 39 színezett pergamenlapon (1:37,500). Magyarország első modern térképét is ő rajzolta meg 1709-ben, 4 lapon 1:550,000 arányban. Ez az első térkép hazánkról, mely a Duna folyását Esztergomtól a Száva torkolatáig, helyes meridionális helyzetben ábrázolja. Müller csinálta meg Morva- és Csehország térképét is.

Savoyai Jenő herceg parancsára Haring mérnökezerdes a temesvári Bánát térképét készítette el. Ez az egyetlen térkép, mely a pozsaréváci béke után (1718) ábrázolja a Bánát politikai beosztását. — Weiss mérnökalezredes 1733—1735-ben Erdélyben eszközölt fölvételeket.

Unikumként őrzi a térképosztály Sparr kéziratos művét: „Atlas du cours de Danube etc., dessiné sur les lieux Fait en 1751“, mely perspektivikusan ábrázolja a Widdin és Ulm között, a Duna partján fekvő városokat, várkastélyokat, kolostorokat, stb. — Burgau örgrófságának térképe Kollefeltől, Krajna térképe Floriantschitz de Grienfeldtől, Amich és Hueber műve: Tirolnak triangulációval készült térképe, valamint Hueber Vorarlbergje is megvan a gyűjteményben.

A 18. sz. második felében a hadvezetés szempontjából mindinkább szükségessé vált a monarchia részletes fölvétele. 1763-ban rendelte el Mária Terézia Ausztria, Magyarország és az osztrák Németalföld (Belgium) térképezését 1:28,800 arányban. 1785-ben már el is készült a mű, a „József-fölvétel“ („Josephinische Aufnahme“), mely 3000 eredeti felvételi szelvényből állva, a térképosztály legbecesebb kincse. 72 kézírású kötet a katonailag fontos statisztikai adatokat foglalja magában. Ezen felvétel során készült el Mármaros térképe, (1766-1768. Sterling őrnagy és gr. Carracioli őrnagy), a temesvári Bánát (1769—1772 br. Elmpt ezredes), Erdély (1769—1773 Tomiotti de Fabris ezredes), Magyarország 1769—1785 (Felsőmagyarország 1769—1772 br. Motzel alezredes; a sandeci kerület Galiciában és Magyarország határos részei 1771 br. Seeger alezredes; Felsőmagyarország 1782—1784. és az egész királyság 1782—1785. br. Neu ezredes.).

Egységes trigonometriai hálózat hiányában, e felvételek nem voltak alkalmasak arra, hogy összeállítás révén egy összefoglaló általános képet lehessen belőlük alkotni. Ezen okból rendelte el Ferenc (1806) Ausztria és Magyarország újrafelvételét, ugyanolyan arányban, mint az előbbi volt, de a trigonometriai hálózat alkalmazása mellett, a mérőasztal felhasználásával, természet után, vagy pedig a kataszteri térképek redukciója révén. Újabb és újabb háborúk akadályozták meg a terv kivitelét, míg végül 1869-ben teljesen el is ejtették. Eme második fölvétel, az ú. n. „Ferenc fölvétel“ („Francisceische

Aufnahme“) felvételi lapjai közül Tirolt, Vorarlberget és Salzburgot a térképosztály őrzi, a többi a cs. és kir. katonai földrajzi intézet.

A 19. sz. hatvanas éveinek végén kezdődött Ausztria—Magyarország kartografiájának legújabb fázisa. Addig még a régi részletes térkép (1:144,000) volt használatban, csak Magyarország és Horvátország déli és délkeleti részeinek, egész Galiciának és Bukovinának ilyen arányú térképe nem készült még el. Ekkor határozták el, hogy az újrafelvétel 1:25,000, a részletes térkép pedig 1:75,000 arányban készítenődő és hogy ez utóbbinak sokszorosítása az eddigi rézmetszet helyett heliogravür útján történjen. 1869-től 1887-ig, 18 évig tartott az osztrák-magyar monarchia, Bosznia és Hercegovina fölvétele 1:25,000 arányban. 1885-től 1896-ig a felvételi anyag reambulációját végezték el, 1896-ban pedig megkezdték a precíziós felvétel készítését. 1873-tól 1889-ig elkészült a részletes térkép (1:75,000), 832 lapon, 1896 óta pedig annak javítása folyik. 1887 óta már a második javított kiadáson dolgoznak, melybe egész Szerbia és Montenegro, Romániának Magyarországgal és Bukovinával határos területe, valamint a velencei alföld északi része is be lett vonva.

A részletes térkép alapján készül 1907 óta az általános térkép, mely 1:200,000 arányban 282 lapon ábrázolja egész Közép-Európát, — 1:750,000 arányban pedig Európa átnézetes térképe készül 40 lapon.

A részletes térkép terbevételeig, 1869-ig még számos kiváló térkép készült Ausztriáról. (Lichtenstern 1810, Fallon 1822.) Kartografiai tekintetben a legsikerültebb alkotások közé tartozik: „Generalkarte des österreichischen Kaiserstaates etc.“ Scheda kapitánytól, 20 rézmetszetű lapon 1:576,000, 1856. Erőteljes és jellemző tereprajzával tűnik ki. Hasonló módon készítette el Scheda Közép-Európa általános térképét, melyből 1873—76 a katonai földrajzi intézet nagyítás útján állította elő Közép-Európa ideiglenes általános térképét (1:300,000). Használatban is állott, míg az új általános térkép (1:200,000) megjelent. Scheda műve volt Európa általános térképe is, 1:2,592,000, 25 rézmetszetű lapon, 1845—1847-ből.

A térképosztály Európa többi országáról, valamint az idegen földrészekről is többé-kevésbé gazdag történeti és modern térkép-anyaggal rendelkezik. A gyűjtemény egyik érdekességét, csaknem valamennyi állam vezérkari térképei alkotják.

B) *A térképek, tervek és képek beosztása és megőrzése.*

A térképosztály anyaga a következő csoportokba van osztva:

A. Általános világtérképek.

B. Európa:

I. Az egész földrész.

II. Nagyobb részek és országcsoportok.

III. A Balkán-félsziget.

IV. Németország.

V. Franciaország.

- VI. Nagybritannia és Írország.
- VII. Olaszország.
- VIII. Hollandia, Belgium és Luxemburg.
- IX. Az osztrák-magyar monarchia.
- X. A Pireneusi-félsziget.
- XI. Oroszország.
- XII. Svájc.
- XIII. A Skandináv-államok.

- C. Afrika.
- D. Amerika.
- E. Ázsia.
- F. Ausztrália.
- G. Várostervezrajzok és környéki térképek.
- H. Történeti haditérképek.
- I. Békétáborok és manőverek tervei.
- K. Leíró-földrajzi anyag.
- L. Képgyűjtemény.

Az A—F. csoportokon belül a térképanyag ismét 3 nagy osztályra oszlik: a) politikai, b) fizikai és c) szaktudományi térképek.

Ezen osztályokban a térképek elrendezése kronológikus sorrendben történt.

a) Politikai térképek.

Országok és államok politikai beosztását tüntetik fel, mérték szerint rendezve.

Átnézetes térképek. Mérték: 1:500,000-en felül.

Általános térképek. Mérték: 1:200,000—1:500,000.

Részletes térképek. Mérték: 1:200,000-ig.

b) Fizikai térképek.

A föld felületének alkatával és a természeti erők által létrehozott változásokkal foglalkoznak.

Geológiai térképek.

Hipszometriai térképek.

Orohidrográfiai térképek.

Orográfiai térképek.

Hidrográfiai térképek.

c) Szaktudományi térképek.

Vasúti-, út-, posta- és távirtda-, határ-, katonai-, templom-, egészségügyi-, statisztikai-, turista-, ethnográfiai- és nyelvi térképek; azonkívül vegyesek.

A fizikai és szaktudományi térképek Európánál államok szerint vannak csoportosítva, a többi földrésznél azonban csak az egyes földrészek szerint.

G. Várostervezrajzok és környéki térképek.

A települések alaprajzát tüntetik fel, részben a környékkel, részben anélkül, nagy méretekben. Osztályozásuk földrészek szerint ment

végbe, Európán belül államok szerint, és az államokon belül névsor szerint.

A városok képei a tervektől el vannak különítve és éppúgy, mint a várak és épületek képei, névsor szerint rendezve, külön alcsoportot alkotnak.

II. Történeti haditérképek.

Hadi eseményeket feltüntető térképek. A gyűjtemény térképei és tervei Ausztria összes és részben néhány idegen hatalom háborúira vonatkoznak, egészen a legújabb időkig: 5605 művet tartalmaz 9729 javarészt rajzolt lappal. A legbővebb anyaggal rendelkeznek az osztrák örökösödési háborúról (1740—1748), a hétéves háborúról (1756—1762) és a francia hadjáratokról (1792—1815). — Minden háború anyaga a hadiújságok szerint van rendezve, az általános beosztás pedig a következő: hadművelési-, menet- és elhelyezési térképek, táborok tervei, csata- és ütköztetvények, ostromok, állások, elsáncolások.

I. Békétáborok és manőverek tervei.

A haditérképek csoportját egészítik ki. Csak Európáról készültek és ennek államai szerint vannak csoportosítva.

K. Leiró-földrajzi anyag.

A hadilevéltár térképanyaga 1824-ben szám szerint a következő volt: 45 atlasz, 1899 térképmű 7143 lappal. Az 1859-i új katalógus, melynek pótlása 1870-ben készült, már 100 atlaszt és 4529 művet tüntet föl. 18,513 nyomás útján készült lappal. 1913 végén a térképosztály már 20.085 művel (26.160 példány) rendelkezik, 143.271 lappal, azonfelül tekintélyes kép- és éremgyűjteménnyel. Ezen hatalmas anyag befogadására 83 szekrény szolgál 1354 dobozzal. Megőrzése, kezelése és épségbentartása a legmodernebb levéltári szempontok és elvek szerint történik.

A térképosztály gazdag és sokoldalú anyaga nemcsak tisztán geográfiai és topográfiai tanulmányok folytatására nyújt tág teret, hanem a legkülönbözőbb irányú kutatásoknak, búvárkodásoknak is szerfölött kedvez. A térszín ábrázolási módjának, az egyes országok és városok térképeinek fokozatos fejlődése, a különböző államok részletes térképeinek összehasonlító egybeállításai, a folyók és tengerpartok eltolódása, az államhatárok változása, Ausztria-Magyarország valamennyi háborújának egykorú térképek kapesán való tanulmányozása. — mind olyan téma, melynek alapos földolgozásához a hadilevéltár térképosztálya becses anyagot képes nyújtani.

Erényi Elemér.

Die Einverleibung Galiziens und der Bukovina in die österreichische Monarchie im Jahre 1772 und die Landesaufnahme durch den k. k. Generalquartiermeisterstab 1775—1783. — Von Oberstleutenant Josef Paldu s. Wien, 1916.

1772 aug. 5-én iratott alá Szt.-Pétervárott a Lengyelország első

felosztására vonatkozó egyezség, melynek értelmében a Kárpátok északi lejtőjén fekvő, Ausztria által megszállott terület „Galicia és Lodomeria királyság” neve alatt Ausztriához csatoltatott. 1773 aug. 3.-án Lengyelország formálisan is átengedte ezt az 1400 négyzetmérföld nagyságú területet 3.000.000 lakójával. A birtokba vett országrészek a következők voltak: a 13 elzálogosított szeptességi város Lubló uradalmával, Oswiecim és Zator egykori sziléziai hercegségek, Czerwone Rus, Lemberg, Przemysl, Sanok, Halicz, Chelm és Sidaczew, a krakkói nádorság fele, végül Podolia, Betz és Pokucia (Kelet-Galiciának a Dnyeszter, a Pruth és a Kárpátok között fekvő részei).

Lengyelország 1793-ban bekövetkezett második felosztása Ausztriára nézve nem járt területi gyarapodással, míg a harmadik felosztás alkalmával, 1795-ben, Kis-Lengyelország (a krakkói és sandomierzi vajdaságnak a Visztulától északra fekvő része), Lublin, továbbá Mazovia, Podlachia és Brzesó vagy Podlesia egy része, Új- vagy Nyugat-Galicia néven lett Ausztriába bekebelezve.

Miután Hadik gróf vezetése alatt egy 24.000 emberből álló hadtest 1772 szeptemberében megszállta a kijelölt területeket, megkezdődött azoknak topografiai felvétele. Galicia országos fölvételét a főszállásmesteri kar, a rendelkezésére álló eszközök felhasználásával, néhány éven belül mintaszerűen elvégezte.

A feladat két részből állott:

1. A Galiciát Oroszországtól és Lengyelországtól elválasztó határvonal megállapítása és részletes fölvétele.

2. A birtokba vett ország katonai felvétele, katonai térkép készítése céljából. Ezt megelőzőleg Liesganig abbé végezte el a politikai felvételt. A topografiai felvétel befejezését az adórendezés céljából szükséges telekfölmérés képezte.

A határszabályozó munkákat Seeger ezredes 1772-ben kezdte meg a galiciai határon, a Visztula és a Bug között. 1773 májusáig el is készült ez a munka („Erster Theil der Graentz-Charte von Königreich Galizien und Lodomerien etc.“) 1:28.800 mértékű felvételi szekciójával és a hozzácsatolt leírással minden további tárgyalásnak alapjául szolgált.

A határmegállapításra vonatkozó tárgyalások azonban tovább húzódtak, míg 1776 február 9.-én a monarchia és a lengyel köztársaság között egyezség jött létre, melynek értelmében a határok újból szabályozást nyertek és a határtáblák ki is tűzettek. A munkálatokat ezúttal is Seeger vezette; térképészeti eredményük a „Grosse Speciale Gräntz Carte zwischen den Königreichen Gallicien und Lodomerien, dann den Königreiche Pohlen etc.“. 1:28.800,66 felvételi szekcióval. Az 1776-i konvenció értelmében vont határ az 1772—73-i határtól délre vonult el, amennyiben a lublini nádorságnak Janownál fekvő és a chelmi nádorság Bug-menti részei Lengyelországnak jutottak.

1809-ben Ausztria az I. Napoleon által alapított varsói hercegségnek engedte át egész Nyugat-Galiciát Krakkóval, a Visztula jobbpartján levő kerületet és a zamosci járást, — a tarnopoli és zaleszczyki-i kerületet pedig Oroszországnak.

1815-ben Lengyelország (tehát Oroszország) ismét megkapta Nyugat-Galiciát, míg a tarnopoli és zaleszezyki-i járás Ausztriának jutott.

A régi pokuciai határok, melyeken belül a mai Bukovina terül el, Seeger ezredes és Mieg őrnagy kutatásai nyomán nyertek megállapítást. Seeger 1774-ben terjesztette fel jelentését az udvari haditanácsnak, melyben kutatásai eredményeül a határvonalat Kolodrobrkától kiindulólág, a bukovinai erdőn át, a czernowitzi és suczawai kerületeket magába foglalva, a Triplex Confiniumig vonja meg.*

1774 szeptemberében Mieg őrnagy megszállta a bukovinai kerületeket, melyeket még ugyanezen év decemberében az orosz megszálló csapatok ki is űritettek. A porta 1777 februárjában formálisan átengedte ezt a területet Ausztriának.

Galicia és Lodoméria politikai fölvételét Kaunitz javaslatára Liesganig páter építési és hajózási főigazgatóra bízta. Ezen asztromiai-trigonometriai fölvételnek a katonai fölvétellel karöltve kellett volna végbemennie, a valóságban azonban megelőzte azt. 1772 aug.-tól 1774 tavaszáig, mindössze 18 hónapig tartott. A felvételi szekciók hossza 792, szélessége 15 láb, mértékük 1:72.000. Minthogy ez a térképnagyság a mindennapi használatra kényelmetlennek bizonyult, Liesganig 1:144.000-re redukálta Lemberghen. — Galiciának 6 kerületre való beosztása alkalmával, mindegyik kerület megkapta a Liesganig-féle nagy fölvétel megfelelő térképét, a kerületi mérnökök pedig utasítást nyertek a térképek javítására, a hadművelési térképek időközben elkészült vázlatainak és a redukált vezérkari térképek (1:115,200) felhasználásával. Az ily módon megjavított kerületi térképekből (1:72,000), 1:144.000-re való átdolgozás és egybeállítás útján készült el az egész ország térképe. A térképen a folyók, hegyek és völgyek nyerne ábrázolást, a helységek karikával és névvel vannak megjelölve, a szituáció feltüntetése azonban — tilalom folytán — hiányzik róla. Miután Liechtenstern (1786) 1:288.000-re redukálta, Prixner végezte el a rézmetszés munkáját. Emec Liesganig-féle asztromiai-trigonometriai fölvételhez (1:72.000, 79 szekció) csatolták hozzá később Bukovina térképét, mely Hora kapitány vezetése mellett, geometriai fölvétellel 15 szekcióban készült.

A Liesganig-féle fölvétel azonban nem elégíthette ki a katonai igényeket. Ez okból 1775-ben Seeger ezredes megbízást kapott Galicia katonai fölvételének elvégzésére. Midőn pedig 1776-ban Seeger a galiciai-lengyel határ megállapításához vezényeltetett, félévi távolléte alatt Steinbacher őrnagy vezette a térképezést. A bajor örökösödési háború (1778—1779) által félbeszakítva, 1783-ban fejeződtek be a munkálatok, melyeket személyi változások folytán utóbb Mieg őrnagy, végül Waldau őrnagy dirigált. Galicia és Lodoméria ezen felvétele 413 szekcióban 1:28.000 mértékben készült. 6 foliáns tartalmazza a helységek neveit, a szomszédos helységek egymástól való távolságát időben kifejezve, a masszív épületek neveit, a vizek, erdők, rétek, mocsarak, utak, környéki hegyek alkatának leírását és a különféle megjegyzéseket („Militärische Beschreibung“). 1790-ben jelent meg Ke-

let-Galicia helységnévtára, továbbá a Galicia és Lodomeria katonai fölvételében előforduló helységnevek írásmódjának helyesbítése, egy-egy kötetben.

Az eredeti fölvételi szekciók 1:28,000 arányának 1:115,200-ra redukálásával készült Galiciának hadműveleti térképe, 24 lapon, egyetlenegy kéziratos példányban.

A podoliai részről és a haliczi kerületről Zillich kapitány rajzolt 1780-ban egy térképet, és adta a kerület érdekes leírását.

A Galiciában folytatott fölmérési munkálatok befejezését az adórendezés céljából szükségelt telekfölmérések képezték, melyeknek kapcsán a talaj termőképessége is megállapítást nyert.

1774-ben, Oroszország és Törökország békekötése alkalmával, Bukovina 178 négyzetmérföldnyi területe 70,000 lakójával Ausztriának jutott. A bukovinai kerület Moldva különböző részeiből állott. 1786-ban a kormány egyesítette Bukovinát Galiciával. Bukovina első geometriai fölvétele Miege őrnagy vezetése mellett ment végbe 1774—1776-ban, 1:57,000,72 felvételi szekcióban, melyet később 1:28,800-ra dolgoztak át. („Plans des Bukowiner Districts etc.“) Nagy fontossággal bír a Miege őrnagy összeállításában hozzászatolt topografiai leírás, melyet az első hivatalos alapon készült földrajznak tartunk.

Különös gonddal készültek azon térképek, melyek Bukovina moldvai és besszarábiai határait ábrázolják: „Grenzlinie des Bukowiner Districts etc.“ 1:57,600 és „Cordons Carte des Bukowiner Districts“ 1:57,600, mindkettő 1776-ból.

Nagy jelentőséggel bír Bukovina 40 helységének ökonomiai felvétele civilmérnökök által, Budinszky János, Bereg-vármegye mérnökének igazgatása alatt, 1782—1783. Ez a fölvétel 1:4,800 és 1:14,400 mértékben, 117 színezett térképet eredményezett. A Budinszky készítette leírás (1783) Bukovina földrajzi, fizikai, gazdasági, jogi, kereskedelmi és egyházi viszonyait tárgyalja beható módon.

Minthogy a bukovinai 243 helység közül (1783) a Budinszkyféle fölvételben csak 40 talált helyet, néhány esztendő múlva Hora kapitány igazgatása alatt folytatták a fölvételt. Az 1786—1788-ban készült eredeti vázlatok 1:28,000 mértékre redukálva, egy 55 szekcióból álló színezett térképpé egyesítették. („Topographische Bukowiner Kreiskarte.“)

Nyugat-Galicia, mely 1795—1809 közt Ausztriához volt csatolva, 1804-ben 6 kerületre osztatott. Területe 878 földrajzi négyzetmérföld, lakóinak száma az 1805.-i összeírás szerint 1.336,903 volt. javarészt lengyel. — Nyugat-Galiciáról Metzburg még 1799-ben készített asztromiai-trigonometriai fölvételt, de katonai okokból egy új fölvétel vált szükségessé. A fölvételi munkálatokat Mayer ezredes vezette. — 1804-ben, 4 évi munka után készült el a térkép: „Karte von West-Galicien etc.“ 1:28,000. A 275 felvételi részt és ezeknek másolatát a Cs. és Kir. Hadilevéltár őrzi.

Erényi Elemér.

Aktuális könyvismertetések ellenséges geográfus tollából.

Cvijić, a nándorfejérvári egyetem tudós földrajztanára, ki mellesleg a nagyszerb propagandának is lelkes híve volt, jelenleg a semleges Svájcban igyekezik szerencsétlen nemzete jövője érdekében hangulatot kelteni. A *Bulletin de la Neuchateloise de Géographie* 1916. XXV. k.-ben három könyvismertetést találunk tőle. Mind a három azonos célt szolgál, ez pedig a szerb törekvések tudományos megokolása az ismertetett szerzőktől felhozott érvek, ille-
tőleg az általa azokra válaszul adott ellenérvek alapján.

Az első angol szerző műve: Newbiggin: „Geographical aspects of Balkan Problems in their relation to the Great European War. London, 1915.“ (A Balkán probléma földrajzi szempontjai a nagy európai háborúval való vonatkozásban.) A munka a Balkán emberföldrajzi vizsgálatával foglalkozik. A geológiai szerkezet, a felszín és az éghajlat antropogeográfiai hatását ismerteti, kapcsolatban a társadalmi és politikai viszonyokkal. Szerinte a félsziget különálló földrajzi egységekre való tagolódásánál fogva, egyedül csak a Morava—Vardar és Drin-folyók vízterülete alkalmas politikai egység kifejlődésére. Boszniát és Hercegovinát csak politikai és sztratégiai szükségszerűség kapcsolja a monarchiához, ezért ezeket a tartományokat lakosaik igazi érdekeinek megfelelőleg sohasem fogják kormányozni, Dalmácia Horvátországot és Fiumét, Bosznia és Hercegovina pedig Dalmáciát védi ellenséges megtámadástól.

Cvijić egyetért ugyan szerző amaz állításával, hogy a félsziget nem alkalmas egy nagy egységes állam kialakulására, de ő a Balkánon két államalakulásra alkalmas területet lát: az egyik a bolgár Duna és Marica lapály, a másik az ettől morfológiailag élesen elkülönített Morava—Vardar-folyók vízterülete. Ezzel szemben a félsziget nyugoti részében sehol sincs szilárd államalakulásra alkalmas vidék. Az itt keletkezett államok csak a Morava—Vardar államnak lehetnek politikai és gazdasági tartozékai. Cvijić erősen érvel a Morava és Vardar-völgy geográfiai összetartozandósága mellett, hivatkozik a két folyó alacsony vízválasztójára és a két folyóvölgy lakosságának azonos életmódjára és néprajzi sajátosságaira. „Ha Szerbia elveszti a Vardar-völgyet, elszakítódik a Balkántól és Közép-Európa egyszerű függelékévé válik“. — A Morava—Vardar-államnak két természetes kapuja volna: az egyik Szaloniki, a másik Szkutari. Azonban a flume—nándorfejérvári útra is feltétlenül szüksége volna Szerbiának, mert a Dinaridák összes útjai ebbe futnak össze és ez a legrövidebb és legkényelmesebb összeköttetés a Balkán-államok és Nyugat-Európa között: Tehát Cvijić szerint szerint Nyugat-Európának is érdeke Jugoszlávia felállításá-
sa.

Szerző azt a tételt mondja ki egy helyen, hogy „Minden népnek olyan társadalmi és nemzeti politikát kell folytatnia, mely az illető vidék éghajlati, felszíni és gazdasági viszonyaihoz alkalmazkodik“. Ez azonban nem volna akadálya annak, hogy a szerbekkel gazdasági azonosságban levő albánokra is kiterjessze a szerb fenhatóságot. A dalmát partok lakosságára azonban semmiképp sem illik rá Newbiggin tétele, de minthogy Cvijić ezt a területet is Nagyszerbia egyik részének sze-

retné látni, „nem hiszi, hogy a szerb-horvát dalmatak életmódja komoly akadálynak bizonyulna a belső területek földművelő szerbjeivel való egyesülésnek.“ (A szövetséges Olaszország mit szólna hozzá?)

Isirkoff: „Les confins occidentaux des terres bulgares“ Lausanne 1916. (A bolgár földek nyugoti határai) c. munkájának ismertetésében Cvijić az ismert nevű bolgár tudóssal polemizál, ki „a tiszta tudomány érveivel“ igyekszik beigazolni azt a jogtalanságot, mely a bolgárokat az 1913.-i bukaresti békében érte.

Isirkoff szerint már a középkorban meg voltak állapítva Bulgária határai; e szerint Bulgáriát Macedonia és Kelet-Szerbia egy része jogosan megilleti. Isirkoff állításait Cvijić a következő ellenérvekkel cáfolja. A középkori államok határait nem a nemzetiségi elv szabta meg. Ha Bulgária régi területére hivatkozik, úgy hasonló alapon nemcsak Macedonia, hanem még Bulgária egy része is Szerbiát illetné meg, mert Dusan cár korában mindez a terület Szerbiához tartozott. Kétségbe vonja továbbá az Isirkoff által idézett középkori kútfők megbízhatóságát és rámutat a régi térképek hibás adataira. Szerinte a bizánci írók Macedonia lakosságát egyik helyen egyszerűen csak szlávoknak, más helyen (Simeon bolgár császár idejében, X. sz.) pedig bolgároknak mondják. A XVIII. században azonban, mikor a szerb uralom jut túlsúlyra, már határozottan szerbeknek nevezik őket. Az elnevezésekre való hivatkozás tehát nem megbízható, már csak azért sem, mert a Balkánon gyakran megtörtént, hogy azonos foglalkozást űző népeket egy néven jelölték meg. Így a középkorban nemcsak az eloláhosodott hegyi pásztorokat, hanem a marhatenyésztő bolgárokat és szerbeket is „Vlahok“-nak nevezték. A török bégek földművelő jobbágyainak pedig hosszú ideig „bulgár“ volt a nevük. Macedonia lakosságát Cvijić szerint az oroszok által a san-stefanói béke után felállított bolgár exarchatus bolgarizálta, mely Macedoniát is bolgár egyházi fennhatóság alá helyezte. Az akkor bolgár-párti oroszok nem sokat törődtek a nemzetiségi elvekkel.

Cvijić bár meggyengíteni látszik Isirkoff számos különböző történeti adatra támaszkodó bizonyítékát, nem tudja megcáfolni azokat; amint hogy nem tudja beigazolni azt, hogy Macedonia lakosai eredetileg szerbek s éppen úgy nem tudja bebizonyítani azt sem, hogy nem bolgárok.

A harmadik munka, melynek ismertetésével már rövidebben végez, Niderle cseh egyetemi tanár: „La race slave“. Paris 1911. (A szláv faj) c. műve. Cvijić nem ért mindenben egyet Niderle felfogásával, mert azt szerinte erősen befolyásolta a „façon autrichienne“, (az osztrák gondolkozásmód), mely mindenben azt keresi, ami elválasztja s nem pedig ami összekapcsolja az egyes népeket. Kifogásolja azt, hogy Niderle a vallást az egyes szláv népek között fontos elválasztó ténynek tartja; a szerbeket és horvátokat egymástól elkülöníti, a szlovének és a csehek között is erős választófalat emel. Igyekszik azonban megragadni szerzőnek azt a gondolatát, hogy a Balkán szláv népei között nem mutatkozik olyan éles különbség s itt elsősorban Ma-

cedoniára gondol, melynek lakosságáról mind ez ideig nem bizonyosodott be határozottan, hogy szerb vagy bolgár-e.

A fentiekből világosan látható, hogy mindezekben a könyvismeretésekből, melyeket célzatosan válogatott össze, Cvjić a jövő nagy Szerbiájának érdekében akar „tudományos érvek” felhasználásával — a nyugoti népek között hangulatot kelteni. Bulgáriát meghagyná mai határai között, Szerbiát pedig szeretné kiterjeszteni a Dunától az Adriáig és az Égei-tengerig. Ha a győztes szerb nép fia beszélné így, meg tudnánk érteni, — így azonban csak sajnálkozni lehet azon, hogy komoly tudós a tudomány hitelét politikai célzatosság szolgálatában igyekszik meggyengíteni.

Hézszer Aurél.

Dr. Rapaics Rajmund: Az alföldi erdők multjából (Úrania 1916).

Rapaics Rajmundnak hazánkról szóló növényföldrajzi közleményeit mindig figyelemmel szoktuk elolvasni. A tárgykör új és világos beállításában új tanulságokat szokott közölni bennük. Ebben a mostani kis elmefuttatásában azonban olyan tanításokat hirdet, amelyek mellett, a kérdés fontosságára való tekintettel, nem mehetünk el hozzászólás nélkül.

Mielőtt ezt megtennők, Bernátsky Jenő hasonló cikkéről óhajtunk egyet-mást előrebocsátani¹, mert az felfogásbelileg szorosan összefügg az övével, tehát a szóbanforgó kérdéssel is.

Alföldünk növényiségi területének vizsgálatával, a fatenyészet természetes lehetőségének fölvetésével, mintegy a Kerne-r-féle megállapítások visszahatása képpen, napjainkban többen foglalkoztak. Újabban, főképpen klimatográfiai alapon tisztázott pusztai jellegét egyhangúlag tagadják általában — jobb szó hijján — szavannás formációnak tartják. Ez utóbbinak szószóója Cholnoky is. E szerint tehát — ha jól értjük — a délnyugoti orosz berkes-ligetes tájtypussal, mint a formáció érintetlenebb, tehát típusosabb képviselőjével egyezne meg, vagy ahhoz állana legközelebb. Ez ellen, azt hisszük, komoly kifogást alig lehet tenni. A természetes erdők egyidejű lehetőségét a pusztai növényzettel együtt Bernátsky próbálta, főképpen jelenkori florisztikai adatgyűjtés és erdősítési kísérletek alapján igazolni. Távol áll tőlünk, hogy ezekben az oekologiai-botanikai alapon nyert komoly megállapításokban kételkedjünk, csupán annyit legyen szabad megjegyeznünk, hogy az eddig pusztán nagy általánosságban tartott kérdés — t. i. az alföldi erdők kérdése — még sokoldalú és természetes vidékenkint is végrehajtott részletező tanulmányozást kíván. Az alföldi erdők lehetséges területi elterjedésének kérdése (a jelenben és a multban), amihez egyebek mellett a talajismeretnek is bizonyára nyomós beleszólása lesz, e komoly tanulmány után is még megokolatlanul maradt az alföldi birtottság növényföldrajzi kutatásai számára.

¹) *Földrajzi Közlemények 1911.* A magyar Alföld pusztai és erdei növényzetéről.

Még egyszer ismételjük, hogy Bernátsky ez értekezésében, a nagy szorgalommal összehordott adatok alapján elsősorban a fatenyészet kiterjedtebb lehetőségének álláspontja mellett szállott síkra. Ebből azonban logikusan következne az, hogy ez az állapot a múltban tényleg fenn is állott. S Bernátsky csakugyan ezt állítja. Mi az oka tehát annak, hogy Alföldünk jelenleg mégis annyira erdőtlen?

Bernátsky tudós óvatossággal írt cikkében ehhez a kérdéshez is hozzászól s ez az, amiben nem egészen értünk vele egyet. Ugyanis ezt mondja: „Ámde még a talajnál is fontosabb az, hogy az Alföldet „ősidők óta“ pásztornépek vették birtokukba s e pásztorok rengeteg nyájukat legeltették és legeltetnek mai nap is az Alföldön. Ennek a legeltetésnek útjában vannak az erdők, tehát azoknak ki kellett pusztulniok onnan, ahol valaha voltak s többé fel sem cseperedhettek, mert a legeltetés az erdőt csirájában is elfojtja. Másfelől a nagyarányú telkesítés kedvezett a pusztai növényzet elhatalmasodásának“.

Amint látjuk, ebben a két mondatban egész sereg olyan általánosságban tartott állítás foglaltatik, amelyek tetszetősek ugyan, de amelyek igen részletes történeti kifejtésre és megokolásra várnak, mielőtt azoknak érvényességét elfogadhatnánk. Hiszen, ha ez így állna, akkor bátran kimondhatnánk azt, hogy az Alföld benépesülés-történetét és folyamatos — bár többször megszakított — birtokba vételét, legalább is a korai népvándorlás kortól kezdve napjainkig, hogy úgy mondjam, legalább nagy vonásokban már lépésről-lépésre ismerjük. Pedig azt hiszem, a tudós szerző maga jönne legnagyobb zavarba, ha ezt számon kérnénk tőle. A magyar föld s közte éppen az Alföld mezőgazdaságának története azonban, sajnos még annyira a gyermekkorát éli, hogy abból Alföldünknek még honfoglalás utáni képét sem tudjuk megrajzolni, nemhogy a korábbi korzakokét. Ezzel az indokolással tehát nézetünk szerint olyan, előtte idegen térre lépett át Bernátsky, amelyen a konkrét tények teljesen hiányoznak s csak feltevésekkel tud operálni. Nem akarjuk most ezt a kérdést tovább bolygatni, csupán annyit jegyzünk meg, hogy véleményünk szerint a pásztorkodásnak ilyen mértékű erdőpusztító szerepét, de sőt az ú. n. „telkesítést“ is, a történelem aligha fogja igazolni. A honfoglalás előtt itt lakó népekről éppen csakhogy valamiképpen tudunk, elterjedésükről, számukról és életmódjukról alig szól a történelem.¹⁾ Annyit mégis mondhatunk, hogy az Alföldön minden jel szerint főleg ló és szarvasmarha, esetleg juhtenyésztéssel foglalkozó gyér népesség lakhatott (kezdve a lovas metanaszta jazigokon), ennek pedig semmiképpen sem állott volna útjában az akár nagyobb, de legelőkkal megszakított, tehát összefüggéstelen erdőtakaró. De sőt

1) Mit adnánk például egy ilyen adatért a mi Alföldünkről? „Mikor Nagy Sándor 355-ben Krisztus előtt átkelt a Dunán Oláhországba, a katonák olyan buja buzaföldek közé jutottak, hogy lándzsáikkal kellett közöttük utat törni maguknak, hogy előre haladhassanak“ (*Kazarow: Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraken* 1916. 38). Az efféle adatok szomszédos és hasonló területekről (a romániai és bulgáriai alföldekről) miúgyesetre gondolkodóba ejthetnek ben-

pld. jóval a török világ előtt, tehát a külföldi kivitelre dolgozó tömeges baromtartás korszaka előtt, az apró alföldi községek korában, a jószágtartó vidékeken még szükség is volt kisebb-nagyobb közös erdőfoltokra. Ha pedig igen terjedelmes erdőtakaró borította volna az Alföldet, akkor abba ezek a népek s köztük a magyarok is, aligha költöztek volna bele, vagy nem maradtak volna benne. A germánok pld. minden valószínűség szerint Oroszország délnyugati, jó részben erdős, tehát barom- és juhlegeltetésre alkalmas területeiről költöztek be mai hazájukba (akkor t. i. még ez volt a főfoglalkozásuk s pld. a híres ősi „alsószász“ parasztház is a juhállóból keletkezett), melynek erdőborította voltát a gyérerdejű vidéken nevelkedett római Tacitus Germaniájában annyira hangsúlyozza; de a germán föld az is maradt századokig s az is mai napig is,¹⁾ s éppen ebből magyarázzák a német népbúvárok a németség kifejezett, jellegzetes természetszeretetét. Tudjuk azt is, hogy a székelységet királyi hatalmi szóval kellett Erdőelvébe telepíteni, ahol úgy látszik, sűrűbb volt a lakosság, mint az Alföldön. A honfoglalók is elsősorban nomád pásztorok voltak és hosszú ideig azok is maradtak, ami persze szépen megfért a nomád, vagy helyhez tapadt földműveléssel. Ezt igenis tanúsítja a történelem a korai és késői századokból s tanúsítja az a 40.000 kun is, akik a tágas alföldön elfértek és kóboroltak óriási méneseikkel a XIII. sz. elején. A disznótartás és juhászat, mint másodlagos ősfoglalkozások, amaz a makkoltatásra (a makkos erdő volt a legértékesebb már a legelső okleveles adatok és hatósági becslések szerint is) és nedves területekre, emez az erdei tisztásos legelőkre és szárazabb területekre alapítva, természet szerint nem is lehetett nagy ellensége az erdőnek (bár az ellenkezőre is van okleveles adat, t. i. a juhok ellen), amint azt a két ágazat mai földrajzi elterjedése is bizonyítja. A kecsketenyésztés úgy látszik kevésbé volt elterjedve, pedig ez a legnagyobb erdőpusztító. Egyelőre csak ennyit.

A történelem segítségül hívását a feltételezett alföldi erdők megfogyatkozásának igazolására Bernátskynál még élesebben, sőt korszakok szerinti megkülönböztetéssel hangsúlyozza azután R a p a i c s szóbanforgó kis cikkében. Nevezetesen ezeket mondja: „Erdőtlenné csak a történelmi korban s aránylag nem is nagyon régen lett Alföldünk; kezdődött nagyobb mértékben ez a folyamat a középkorban a nagyobb településekkel és intenzívebb mezőgazdálkodással, folytatódott a török időkben, de még a legutóbbi elmúlt századokban sem szünetelt.“

nünket. Igaz ugyan, hogy ezek az állapotok a népvándorlás előtt annyira megváltozhattak, hogy pld. hazánkban egyetlenegy helynevet se tudunk kimutatni a honfoglalás előttől a római korig. — folyó nevet igen — míg az Alduna mellett bőven maradtak napjainkra thrák, római és görög helynevek átváltozott szláv alakokban.

¹⁾ Lásd pld. *Schlüter* roppant tanulságos térképét *Braun* Deutschlandjában (Berlin 1916): Die Besiedelungsfläche in Deutschland um 500 n. Chr., az erdők, művelhető területek, mocsarak és a mai erdőterület feltüntetésével.

Amint ebből láthatjuk, ezek éppen olyan általános állítások, mint Bernátskyé, teljesen ugyanolyan történeti felfogás szülőttei, de ilyen formában éppen olyan mértékben nélkülözik a hiteles történeti igazolást, mint amazok.¹⁾

Korántsem akarjuk ezzel a hozzászólásunkkal azt hangoztatni, hogy nem volt jóval több erdő valaha az Alföldön foltosan vagy főképben a vizek mentén (erre mi is hozhatunk fel adatokat, a közeli és régmúlt „magyar“ multból is; kár, hogy ezek még nincsenek együtt), de arra kérjük szerzőt, adja elő azokat a történeti bizonyítékokat, amelyek azt igazolják, „hogy az Alföld a maga valódi eredetiségében legnagyobb részben erdős-lápos vidék volt²⁾ s csak az emberi beavatkozás tette olyanná, amilyennek a XIX. század tanulta megismerni“ s hogy mikor és hogyan változtatta meg az ember a középkorban a török után? Mondom mi is keresgélünk ilyen adatokat régi útleírásokban, főkép helynevekben, oklevéltárakban, gazdaságtörténeti leírásokban, népnyelvben, néphiedelemben, népies építkezésekben, stb., de annyira kiterjedt erdőkultúrára nem tudunk következtetni belőlük. Hogy a nedves-zsombékos lápos-erdős területek valaha nagyobb kiterjedésűek voltak, nem szorul bizonyításra. Erre bőves adatokat találhatni régibb és újabb írásokban. De tartunk tőle, hogy esetleg úgy járunk az adatok erőltetett magyarázásával, mint Pesty Frigyes, akiről „Ortvay“ (Magyarország vízrajzának „Csánki“-ja) ezt mondja: „Magyarország egykor oly vízgazdag ország volt, miszerint jelenleg e gazdagságnak csak romjait bírjuk (Pesty). A nagyérdemű tudósnak ez állítását azonban már nem tehetem magamévá. Először azért nem, mert a történeti érvekkel ezt egyáltalán be nem bizonyíthatni, de másodsor azért sem, mivel Pesty érvelését lényeges következtetések dolgában tévesnek kell tartanom. Ha hiba volt a hidrotechnikusok részére a történeti bizonyítékokat figyelembe nem venni, úgy viszont hiba volt Pesty részéről is e történeti bizonyítékokból többet következtetni, mintsem mennyi azokban foglaltatik ... és így tovább.“ (II. 329.)

Részünkről majdnem lehetetlennek tartjuk, hogy ezek a nagy erdőségek úgy eltűntek volna, hogy azoknak több emlékük ne maradt volna, mint amennyit Rapaics is értekezésében említ, vagy amennyit

¹⁾ Hogy a történeti gondolkodás, egyforma felfogásuk mellett is, mennyire másféleképpen nyilatkozik meg a két szerzőben, tanulságosan mutatja az, hogy Bernátsky saját szava szerint már az őskorban hirdeti a pásztorok erdőpusztítását, Rapaics pedig csak a *honfoglalás után* írta ki az erdőt a *letelepült lakossággal* s téteti pusztává az Alföldet a törökkel-tatárral, akik mindenféle gíz-gazt behurcoltak magukkal, „amelyet ma érthetetlen módon annyira felbeesülnek“. Az is idetartozik, hogy míg B. elsősorban a *száraz* erdők mellett kardoskodik, R. hangsúlyozottan a *nedves* erdők mellett száll síkra. (A török „gíz-gaz“-hoz csak annyit, hogy ezen az úton egész sor kultivált növényt kaptunk mi is, Európa is.)

²⁾ *Vadas* ennek az ellenkezőjét állítja (Erdőműveléstan 1898, 7).

mi összekeresgélünk. Örömmel vennénk tehát, ha adatait közzétenné. Ismertetésünknek éppen ez a célja. Hozzászólásunkat akkorára tartjuk fenn. Hiszen, ha az etnográfusok ezeket az adatokat készen kapták volna, talán nem szolgáltak volna rá arra a kemény vádra, amelyvel Rapaics őket illeti, amikor azt mondja, hogy „általában az erdővel sok minden eltűnt. A legszomorúbb, hogy még a helyes kutatási irány is sok tekintetben eltűnt. Hogy csak egyet említsek, alföldi népünket pusztai népként tanulta megismerni a XIX. század s erre az ismeretre komoly kutatások nélkül alapította az egész magyar ethnographiát. Pedig nagyon tévesen, mert a magyar nép csak a török idők óta pusztánép”. Erre a tanításra talán majd illetékes helyen is fognak válaszolni.

Bátky Zsigmond.

Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1917. évre — Szerkesztette **Bátky Zsigmond**. Kiadja a Magyar Földrajzi Intézet r. t. 1916. Ára 3,60 K.

Földrajztanításunk letért már a régi, megszokott, sablonos útról; új célok felé törekszik. Nem elégszünk meg a földrajzi nevek egyszerű felsorolásával csupán, hanem okok, okozatok után is kutatunk, miért van ez a nagyváros itt, miért nem másutt alakult ki? Mi az oka valamely vidék magas kultúrájának, esetleg elmaradottságának, miért van nekünk szükségünk a tengerre, déli határaink biztosítására, stb. Olyan kérdések ezek mind, amelyek mellett sem a tanár, sem a tanítvány nem méhet ma már el, ha nem akar lemaradni a modern élet követelményei, az életérdekek nagy harcai közepette. Tankönyveink, hiszen azért tankönyvek, nem térhetnek ki minden modern földrajzi kérdés részletes tárgyalására és taglalására, de itt van a Zsebatlasz, mely most már harmadik háborús számával reávilágít a háborús témák egész sorozatára, ép azért megbecsülhetetlen segédeszköze a tanításnak. Nem azt mondjuk, hogy a benne levő cikkeket a tanulók megtanulják, arra szükség nincs, de meg a Zsebatlasznak nem is ez a célja. Arra kell törekednünk csupán, hogy a tanulóknak felébredjen az olvasás szeretetét, az érdeklődést olyan dolgok iránt, melyek kívül esnek kissé a tipikus iskolai tanulmányokon. Jó alkalom erre a Zsebatlasznak minden cikke, mert mindegyiknek aktuális érdekességet ad a háború. Ott van mindjárt a Duna-kérdés (dr. Bátky Zsigmondtól). Értékeljük-e mi eddig eléggé a Duna szerepét. „A háború tanított meg bennünket okosabb belátásra, amikor az Alduna elzárása, illetőleg megnyitása az összes tengeri utak megszüntetésével, az ösztönyszerű érdeklődést egyszerűen feléje terelte. A török hadiszere s a román gabonaszállítás szinte iskolai figyelmeztető példák voltak erre . . . sajnos, elsősorban nem a magyar, hanem a német közönségre. Le is vonta belőle a maga tanulságát a jövőre nézve, alaposabban, mint jómagunk. A földrajzi többtudás riktó példája ez, melytől nálunk az avatag tantervfoltozók, nemzetünk egyenes veszedelmére, ma is mereven elzárkóznak.“

Megismerkedünk a „kivándorlás, visszavándorlás, telepítés“ kérdéseivel (dr. Kemény György). Megtudjuk, hogy milyen arányú „vá-

rosaink területe és lélekszáma" (Bátky Zsigmond). Ki merné azt elgondolni, hogy a Nagy-Alföld gyérebben van benépesülve, mint a környező domb- vagy hegyvidék, ha nem látnánk azt okfejtően beigazolva. Sok magyar elfér még az Alföldön, nem kell külföldre vándorolnia, csak a birtokeloszlás legyen más. Nagy terület, rajta kevés ember, ez adja meg a tájék képét, de ez bizonyítéka egyúttal hazánk egyoldalú és elmaradt földművelő állapotának is.

Dr. Kemény György Magyarország és Ausztria autarkiját veszi vizsgálat alá, hogy megvan-e bennük az önálló gazdasági élethez szükséges minden eszköz és mód — Heiderich tanár szerint — az államterület és nép s megfelelő klíma mellett a terület kellő kihasználásához szükséges szellemi és anyagi javak. Hézszer Aurél dr. ir Nándorfejevárv földrajzi helyzetéről és jelentőségéről, mely a „Kelet kapu“-jának tekinthető. Végigvezetnek bennünket szerzők Montenegrón és Albánián (Bátky Zs.), Románián (Kemény Gy.), Görögországon (Littke Aurél dr.), a Földközi-tengeren (Hézszer A.), Nyugat-Ázsián (Cholnoky). Gróf Teleki Pál dr. megvilágítja a Csendes-óceán problémáját; Németország, Nagy Britanniá és Franciaország gazdasági fejlődését 1887—1912-ig Littke Aurél tárja elénk. Megismerkedünk a moldvai csángók szomorú és nehéz helyzetével (Győrffy István), ami nagy tanulság nekünk ferde nemzetiségi politikánkban. Aki talán eddigelé nem sokat tudott az oláhokról, az olvassa el Schmidt Tibolt cikkét az oláhok földrajzi elterjedéséről. Győrffy Istvánét a Dobrudzsáról.

Ma a repülőgépek, Zeppelinek korszakában nem lehet el a hadviselés a meteorológia nélkül. Erre a szerepre Marczell György világít rá. Minden cikk (Európa fővárosai és fő kikötői; Európa közlekedése; A kábelek és szikratávíró dr. Pécsi Alberttől; összehasonlító statisztika a világrészekről és a nevezetesebb országokról Littke Auréltól) mind-mind a háborús érdeklődés homlokterében állanak.

Mindenki, aki érdeklődik földrajzi kérdések iránt, de főleg tanárok, tanulók okulást meríthetnek belőle. A kiadó a diákoknak tűrhető áron adja (2.40 K), mert az ár egyébként kissé borsos.

Horváth Károly, dr.

Társasági ügyek.

GYÁSZÜLÉS.

1916 dec. 2.-án. Társaságunk Ó es. és apostoli kir. Felsőge I. Ferenc József elhunytá alkalmából kegyeletének gyászülésen adott kifejezést. Ezen Havass Rezső dr. th. elnök tartott emlékbeszédet. (Beszédét l. IX. füzet első lapján.) — Gr. Teleki Pál főtítkárr bejelenti, hogy az Elnökség a kabinetirodához a Társaság nevében részvéttáviratot intézett, melyre a következő válasz érkezett:

Nagyságos Cholnoky Jenő egyetemi tanár úrnak. Budapest, Föld-

rajzi Társaság. — Ő császári és apostoli királyi Felsege a Magyar Földrajzi Társaságnak néhai I. Ferencz József császár és király Ő Felsege elhunytá alkalmából Nagyságod és gróf Teleki Pál főtitkár úr által előterjesztett részvétéért, valamint az ezzel kapcsolatban tett hűségnyilatkozatáért legkegyelmesebben szíves köszönetét kifejezni méltóztatik. Legfelsőbb parancsra: Báró Nagy.

Választmányi ülések.

1916 október 21.-én. Elnökhelyettes: Gond a Béla. Főtitkár jelenti, hogy Pécsi Albert pénztáros a Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében földrajzi tanulmányok céljából Szerbiába utazott s távolléte tartamára az Elnökség Bátky Zsigmond v. tagot kérte fel a pénztár kezelésére. Tudomásul szolgál. — A Választmány Havass Rezső tb. elnöknek testvére halálával ért gyász eset alkalmából részvétét nyitvánítja.

Titkár jelenti, hogy Fenséges Védnökünk Fülöp Szász Kóburg és Gotha hercege szokásos évi adományát (600 K) megküldötte s ezért a választmány nevében az Elnökség köszönetet mondott.

Pénztáros jelenti, hogy a Társaság anyagi helyzete elég kedvező, bár a tagsági díjak gyéren folynak be. A Közlemények kiadásában eddig fennakadás nem történt, de a jövőben megdrágult kiadási költségek miatt a füzetek terjedelmét csökkenteni kell.

A l a p í t ó t a g o k u l felvételnek: dr. Thallóczy Lajos v. b. t. t. r. tag (Bécs) és Jankovich-Bésán Endre nagybirtokos Gicz-Hathalom (Veszprém m.). Ajánlja: gróf Teleki Pál.

R e n d e s t a g o k n a k megválasztatnak: Ifj. Steiner Miklós m. hivatalnok Budapest (aj. Hézszer A.), Seratoris Hilda tanárjelölt Budapest (aj. Papp Károly), Hézszer Emil ref. lelkész Tállya (aj. Hézszer A.), Pap Domokos tanár Kolozsvár (aj. Pécsi Albert), Hirhüger Imre kir. járásbíró Abaujszántó (aj. Hézszer A.), Vécsey Özséb dr. promontr. főgimn. tanár Kassa (aj. Cholnoky Jenő), Bardóczy Samu polg. isk. tanár Budapest (aj. Hézszer A.), Tokaji Nagy Béla tanár Budapest (aj. Hézszer A.).

E l h u n y t a k: Burchard Bélavári Konrád al. tag Budapest, Palkovich József ny. altábornagy Budapest, dr. Steinmeyer János jószágigazgató Budapest, dr. Lőrincz Jenő tanár Budapest (hősi halált halt) r. tagok. — Szomorú tudomásul szolgál.

1916 december 9.-én. Elnök: P a p p K á r o l y dr. Elnök szomorúan jelenti Thallóczy Lajos v. b. t. t. alapító tag vasúti szerencsétlenség következtében történt tragikus halálát. — Választmány ezt megdöbbenéssel és mély sajnálattal veszi tudomásul és a Magyar Történelmi Társulatnak, melynek az elhunyt elnöke volt, részvétét fejezi ki.

Elnök jelenti, hogy Pécsi Albert pénztáros szerbiai tanulmányútról visszatért és ismét átvette a pénztár kezelését. — Választmány Bátky Zsigmondnak a pénztáros helyettesítéséért köszönetét nyilvánítja.

Főtitkár jelenti, hogy Schréter Zoltán v. tag 300 koronát bocsátott a választmány rendelkezésére oly célból, hogy az önálló kuta-

tásokon alapuló fizikai földrajzi pályamunka jutalmazására fordítottak. — Választmány ezt örömmel és köszönettel veszi tudomásul és az Elnökséget megbízza, hogy a pályázati hirdetményt adományozóval egyetértőleg készítse el és tegye közzé a Földrajzi Közleményekben.

Titkár felolvassa az Uránia Magyar Tudományos színház r. t. Igazgatóságának átiratát, melyben helyiségét díjtalanul felajánlja a Földrajzi Társaság által tartandó tudományos előadások céljaira. — Választmány ebben a kérdésben egyelőre várakozó álláspontra kíván helyezkedni, tekintettel arra, hogy a színház új igazgatósága a hagyományos kizárólag tudományos irányt feladva, a vállalatet jövedelmezőbbé tételét tűzte ki célul.

Bogdánfy Ödön v. tag indítványára választmány elhatározza, hogy a Társaság jövedelmének és alaptőkéjének gyarapítása céljából akciót indít új alapító tagok gyűjtése iránt.

Alapító tagokul felvételnek: Jordán Károly r. tag (aj. Pécsi A.), Szoutagh Tamás r. tag (aj. Papp Károly).

Rendes tagokul felvételnek: Lantos Lajos tanár Budapest, Fodor Ferenc főgimn. tanár Karánsebes, Hódmezővásárhelyi óvónő-képző, Pécsi városi polg. fiúiskola, Bodor Béla rk. segédlelkész Budapest (aj. Hézszer A.), dr. Deptner Tibor tisztviselő Budapest (aj. Bányai Zs.), Rotarides Mihály tanárjelölt Kolozsvár (aj. dr. Kiss Ernő).

Elhunytak: dr. Thallóczy Lajos v. b. t. t. Bécs al. tag, Faragó Vilmos Budapest (hősi halál halt). — Szomorú tudomásul szolgál.

Kilépésüket a választmány tudomásul vette 1917 január 1.-től: Rajesányi Ernő Kevevára, dr. Purjesz Zsigmond, Gundel János, Szinell János, Doby Vince, dr. Rudnyánszky Béla Budapest.

A tagok jelenlegi létszáma 1337.

Előadások.

1916 nov. 16.-án. Cholnoky Jenő dr.: „Az Erdélyi Kárpátokról.“ (Vetített képekkel.)

1916 dec. 14.-én. Cholnoky Jenő dr.: „Gróf Teleki Samu emlékezete.“

Szakülés.

1916. nov. 18.-án. Vécsesy Özséb dr. premontrei főgimn. tanár: „Településföldrajzi problémák a Bodva felső vízgyűjtő területén.“

Pályázati hirdetmény.

Leirandó valamely magyar város és a vidék, mely földrajzilag legtagabb értelemben hozzátartozik.

A lényeg: hogy domborodjék ki világosan a földrajzi táj szerves egysége, elemeinek földrajzi értéke egymás között s az egész tájé a szomszéd tájakkal és az ország egészével szemben, szerepe annak életében.

A leírás végig az egész munkán földrajzi legyen. A táj geológiai, morfológiai, klimatológiai, hidrográfiai, biológiai, anthropológiai, tör-

ténelmi, néprajzi, gazdasági, egyáltalán minden elemét csakis földrajzi jelentőségükben és annak mértéke szerint — nem a szokásos apriorisztikus módon — vegye tekintetbe, ne szakítsa el egymástól, hanem a szerves valóságnak megfelelőleg kapcsolja őket.

A leírás legyen genetikus, a felszint, növénytakarót, az ember életét és alkotásait, egyáltalán mindent, ami ilyen magyarázatot igényel, fejlődésében magyarázó.

Budapest kivételével a leírás tárgya — tekintet nélkül nagyságára — bármely városunk lehet. A pályamunka annál inkább fogja szolgálni a pályázat szándékát, minél önállóbb földrajzi táj szülötte a leírt város, vagy tudta maga rányomni egy vidékre önálló tájkarakter bélyegét. Ahol a jellegzetes tájba két vagy több város együtt tartozik vagy mintegy együt alkot magasabbrendű életegységet, nemesak lehet, de együtt is kell azokat leírni.

A munkának jól illusztrálnak kell lennie, képekkel, úgy mint térképekkel.

*

Aki milderre bővebb felvilágosítást óhajt, forduljon a M. F. Társaság főtítkárához (Budapest, V. József-tér 7.).

*

Csak teljesen kész munka pályázhat. Nagyon indokolt esetben a bíráló-bizottság egyhangú indítványára a választmány a nagyobb részében kész munkával szemben kivételt is tehet.

A pályadíjat csak abszolút becsű munka nyerheti el.

A benyújtás határideje: 1919. január 1.

A pályázat titkos. A jelígés leveleket a választmány a pályadíj odaítélése után bontja fel.

Pályadíj: 1000 K, azaz egyezer korona.

A M. Földrajzi Társaság választmánya 1918 novemberében vagy decemberében háromtagú bírálóbizottságot küld ki, amely január legelőjén átvéve a pályamunkákat, köteles határozatát a választmánynak oly időben tudomására hozni, hogy az eredmény az 1919.-i közgyűlésen kihirdethető legyen.

Amennyiben abszolút becsű pályamű nem érkezik be, a választmány újabb határidőt tűz ki, mindannyiszor, ameddig a pályadíj kiadásra nem kerül.

A nyertes munka kiadásának joga a Magyar Földrajzi Társaságé, de ha az e jogával 1920 július 1.-ig nem él, az a szerzőre száll.

1917 februárius hónap.

A Magyar Földrajzi Társaság választmánya.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND és LITTKÉ AURÉL.

→ ⊗ ← XLIV. KÖTET. — II. FÜZET. ⊗ ←

Tartalom :

Dr. Kemény György : Szerbia (Gazdaság-földrajzi ismertetés)	65
Memorandum a M. Földrajzi Társaság Keleti Bizottságának felállítására tárgyában	109
Dr. Strömpl Gábor : Földrajzi vonatkozások a háborúban	114
Apróbb közlemények	129
Irodalom	135
Társasági ügyek	144

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR ZS. de BÁTKY et A. LITTKÉ.

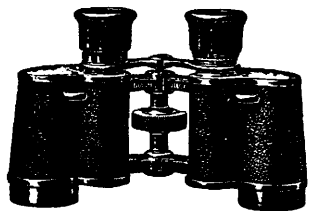
TOME XLIV.

II. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota),

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
minimál hőmé-
rők. Esőmérők.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

Szemüvegek
és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők finom
üvegekkel.

Színházi és táborig látcsövek.

Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.

Csillagászati távcsövek, messzelátók.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND és LITTKÉ AURÉL.

→ ⊗ ← XLIV. KÖTET. — III. FÜZET. ⊗ ←

Tartalom :

Dr. Cholnoky Jenő: Elnöki megnyitó 1916	145
Dr. Hézsér Aurél: Titkári jelentés	160
Dr. Lóczy Lajos: Jelentés a Balaton-bizottság 1915. évi működéséről	164
Dr. Cholnoky Jenő: A M. Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságának 1915 évi jelentése	166
Számadások	172
Dr. Strömpl Gábor: Földrajzi vonatkozások a háborúban (Folytatás)	181
Társasági ügyek	190

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE [□]

REDIGÉ PAR **ZS. de BÁTKY** et **A. LITTKÉ**.

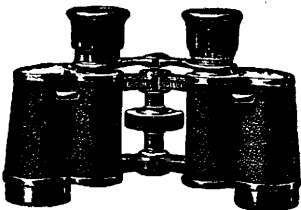
TOME XLIV.

III. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota).

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
minimál hőmé-
rők. Esőmérők. Hygrométerek (nedvmérők).

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

Szemüvegek
és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők finom
tüvegekkel.

Színházi és táborig látcsövek.

Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.

Csillagászati távcsövek, messzelátók.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND ÉS LITTKÉ AURÉL.

Kemény Lajos

✠ ✠ ✠ XLIV. KÖTET. — IV—V. FÜZET. ✠ ✠ ✠

Tartalom :

Dr. Hézsér Aurél: Magyarország földrajzi helyzete	193
Szücsi József: Horvátország népessége	230
Dr. Strömpl Gábor: Földrajzi vonatkozások a háborúban (Folytatás)	260
Kemény Lajos: Szepsi Csombor Márton	268
Apróbb közlemények	274
Irodalom	284

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR **ZS. de BÁTKY** et **A. LITTKÉ**.

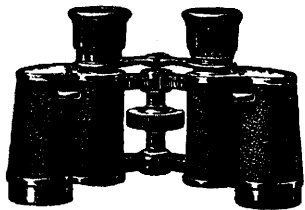
TOME XLIV.

IV—V. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota).

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
minimál hőmé-
rők. Esőmérők.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

Szemüvegek
és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők ^{finom} üvegekkel.

Színházi és tábori látcsövek.

Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.

Csillagászati távcsövek, messzelátók.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND és LITTKÉ AURÉL.

✠ XLIV. KÖTET. — VI. FÜZET. ✠

Tartalom :

Dr. Holub József : Zalavármegye kiterjedése és határai a középkorban	289
Dr. Pécsi Albert : Térképvetületek megválasztása	308
Dr. Horváth Károly : A földrajz a háború után	316
Pap Domokos : Podóliai képek	326
Dr. Strömpl Gábor : Földrajzi vonatkozások a háborúban (Vége)	334
Apróbb közlemények	339
Irodalom	356
Társasági ügyek	359

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR **ZS. de BÁTKY** et **A. LITTKÉ**.

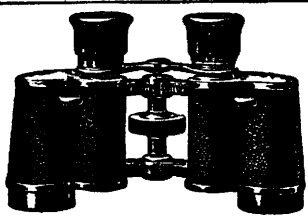
TOME XLIV.

VI. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota).

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
Hygrométerek (nedvmérők).
minimál hőmé-
rők. Esőmérők.

Szemüvegek
és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők ^{finom} üvegekkel.
Színházi és táborig látcsövek.
Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.
Csillagászati távcsövek, messzelátók.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND ÉS LITTKÉ AURÉL.

XLIV. KÖTET. — VII. FÜZET.

Tartalom :

Dr. Kerekes J. Zoltán : Magyarország legrégebb gazdaság-földrajza	361
Dr. Lakos Béla : Kisázsia gazdasági jövője	377
Dr. Györffy István : Dobrudzsa	380
Dr. Kerekes J. Zoltán : A La Manche-alagút	406
Apróbb közlemények	411
Irodalom	420

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR **ZS. de BÁTKY** et **A. LITTKÉ**.

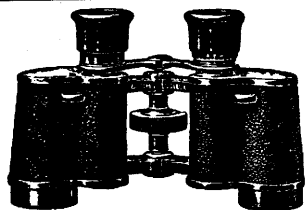
TOME XLIV.

VII. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota).

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Hygrométerek (nedvmérők).
Maximál-
minimál hőmé-
rők. Esőmérők.

Szemüvegek
és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők finom
üvegekkel.

Színházi és táborig látcsövek.

Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.

Csillagászati távcsövek, messzelátók.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND és LITTKÉ AURÉL.

→ ⊗ ← XLIV. KÖTET. — VIII. FÜZET. ⊗ ←

Tartalom :

Dr. Cholnoky Jenő : Előzetes jelentés Karszt-tanulmányaimról...	425
Apróbb közlemények	456
Irodalom	485
Társasági ügyek	476

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR **ZS. de BÁTKY** et **A. LITTKÉ**.

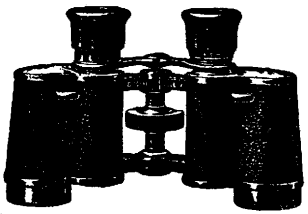
TOME XLIV.

VIII. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota).

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
minimál hőmé- Hygrométerek (nedvmérők).
rők. Esőmérők. **Szemüvegek**

és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők finom
üvegekkel.

Színházi és táborig látcsövek.

Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

Csillagászati távcsövek, messzelátók.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND ÉS LITTKÉ AURÉL.

XLIV. KÖTET. — IX. FÜZET.

Tartalom:

I Ferenc József 1830—1916.	477
Dr. Györfly István: Moldva	479
Dr. Hézsér Aurél: A Balkán félsziget közlekedő útjai	504
Apróbb közlemények	515
Irodalom	525
Társasági ügyek	532

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR **ZS. de BÁTKY** et **A. LITTKÉ**.

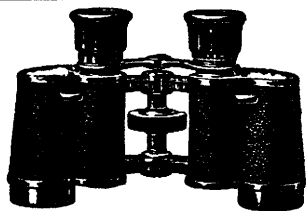
TOME XLIV.

IX. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények“ (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-tér 1. (Haas-palota).

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
minimál hőmé-
rők. Esőmérők. **Szemüvegek**
és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők ^{finom} üvegekkel.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

Színházi és táborig látcsövek.
Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.
Csillagászati távcsövek, messzelátók.

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTIK

BÁTKY ZSIGMOND és LITTKÉ AURÉL.

→ ⊗ ← XLIV. KÖTET. — X. FÜZET. ⊗ ←

Tartalom :

Dr. Littke Aurél: A középiskolai földrajzoktatás reformálása és a geografus tanárképzés	533
Apróbb közlemények	560
Irodalom	567
Társasági ügyek	585

BUDAPEST, 1916.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR ZS. de BÁTKY et A. LITTKÉ.

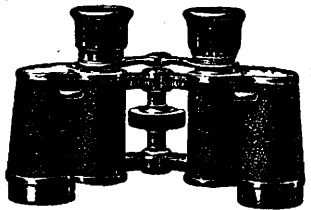
TOME XLIV.

X. FASCICULE.

Le Bulletin de la Société Hongroise de Géographie paraît sous le titre „Földrajzi Közlemények” (Communications Géographiques) en dix livraisons par an et en langue hongroise. Chaque année paraît aussi une édition internationale qui in extenso ou sommairement fait connaître en traduction française, allemande, anglaise, italienne ou latine les principaux articles et les communications de l'édition) hongroise.

Calderoni és Társa BUDAPEST, V.,
Gizella-ter 1. (Haas-palota),

Aneroid légsúlymérők. Önregisztráló légsúlymérők.
Lambrecht-féle időjósító-készülék. Szoba-, ablak- és fürdőhőmérők. Maximál-
minimál hőmé-
rők. Esőmérők. **Szemüvegek**

és új rendszerű ameri-
kai orrcsüptetők finom
üvegekkel.

Színházi és táborig látcsövek.

Zeiss és Busch-féle prizmás látcsövek.

Csillagászati távcsövek, messzelátók.

Árjegyzék ingyen és bérmentve.

